ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1658

1990–2000 рр.

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей
Том 4

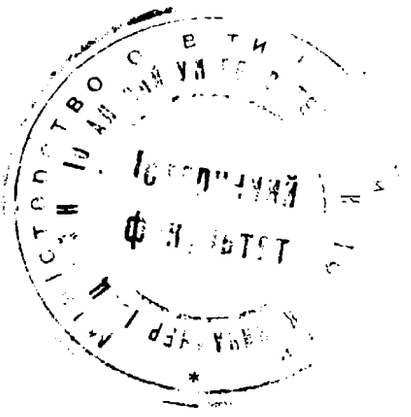

ВИДАВНИЦТВО ЗОЛОТІ ЛИТАВРИ
Чернівці
2000

ББК 63.3 (4УКР) я-43
П-35

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання із спеціальностей "Історичні науки". – (Див.: Бюлетень ВАК України. – 1999. - № 6).

Рецензенти: д.і.н., проф. Михайлина П.В.,
д.і.н., проф Юрій М.Ф.,
д.і.н., проф. Шевчук В.П.

Редколегія: д.і.н., проф. Ботушанський В.М. (наук. редактор),
д.і.н., проф. Брицький П.П.,
д.і.н., проф. Гриценко І.А.,
д.і.н., проф. Добржанський О.В. (заст. редактора),
д.і.н., проф. Кожолянко Г.К.,
д.і.н., проф. Сич О.І.,
к.і.н., доц. Коцур А.П. (відповід. секретар)

Відповідальний за випуск: д.і.н., проф. Макар Ю.І.

Друкується за ухвалою вченої ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє.

Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 4. - 500 с.

ISBN 966-7577-46-5

У статтях збірника, присвяченого 10-річчю заснування кафедри історії України Чернівецького держуніверситету, висвітлюються різні аспекти української історії: заняття давніх слов'ян, заселення Карпат, національний склад населення міст у XVI-XVII ст., церковно-релігійне життя, козаччина, розвиток торгівлі, освіти, питання української державності, еміграції, січового, національно-визвольного руху, зокрема 1917-1920 рр., події міжвоєнного, воєнного і післявоєнного періодів, прояви тоталітарної системи, перебудовчі та державотворчі процеси в Україні у кінці 80-х – 90-ті роки XX ст. Досліджується історичне минуле Буковини, а також питання української історіографії, джерелознавства, краєзнавства, допоміжних історичних дисциплін. Публікуються документи, рецензії, наукова інформація, історія кафедри та факультету.

Для науковців, викладачів, учителів історії, студентів, краєзнавців, усіх шанувальників української історії.

ББК 63.3 (4УКР) я-43

©Кафедра історії України
Чернівецького національного університету, 2000
© "Золоті литаври". 2000

ISBN966-7577-46-5

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА....12
ШЛЯХ ЗА ДЕСЯТЬ РОКІВ. 1990-2000 (До 10-річчя заснування кафедри історії України Чернівецького національного університету)....13

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Михайлина Л.П. РОЛЬ І МІСЦЕ МИСЛИВСТВА, РИБАЛЬСТВА ТА ЛІСОВИХ ПРОМИСЛІВ У ГОСПОДАРСТВІ СХІДНИХ СЛОВЯН РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ VIII-X ст....32
Чеховський І.Г. ЗАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ У ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ Й ОЦІНКА "ВОЛОСЬКОЇ" КОЛОНІЗАЦІЇ....35
Михайлина П.В. ДО ПИТАННЯ ПРО НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст....41
Демочко В.К. РОЛЬ МИТРОПОЛИТА ПЕТРА МОГИЛИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я (До 2000-ліття Різдва Христового)....46
Газін В.В. ПОВСТАННЯ ІВАНА ПОПОВИЧА (травень-червень1663 р.) ЯК ВИЯВ КРИЗИ ПОЛІТИЧНОГО КУРСУ ГЕТЬМАНА П.ТЕТЕРІ....55
Орлевич І. СТАВРОПІГІЙСЬКА ШКОЛА НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст....60
Круглашов А.М. ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА НА ДЕРЖАВУ: ЗАГАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ....67
Михайлик А.О. З ІСТОРІЇ ТОРГІВЛІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМИ ТОВАРАМИ НА ПОДІЛЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ....77
Гуйванюк М. Р. СІЧОВИЙ РУХ ТА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ СЕЛЯНСТВА ГАЛИЧИНИ Й БУКОВИНИ НА ПОЧАТКУ XX ст....81
Коцур А.П. УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ 1905-1914 рр. (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)....86
Шологон Л.І. ЗАХИСТ ФАХОВИХ ІНТЕРЕСІВ ПЕДАГОГІВ ТОВАРИСТВОМ "ВЗАЄМНА ПОМІЧ УКРАЇНСЬКОГО ВЧИТЕЛЬСТВА" (1905-1914 рр.)....96
Завальнюк О.М. ГЕТЬМАН П. СКОРОПАДСЬКИЙ І ЗАРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ....104
Білецький Б.Ф., Карпо В.Л. ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ОГІЄНКА В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1920 рр.)....110
Павленко М.І. ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОГО БЮРО БІЖЕНЦІВ З УКРАЇНИ НА ТЕРЕНАХ ПОЛЬЩІ (1921-1923 рр.)....116
Брицький П.П., Сідак В.С. МИКОЛА ЧОБОТАРІВ – ОДИН З ГОЛОВНИХ ДІЯЧІВ СПЕЦСЛУЖБИ УНР....122
Коцур Г.Г., Пиріг О.А. КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКА СИСТЕМА УКРАЇНИ ПОЧАТКУ НЕПу....128

Федина В. ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ....131
Дутчак П.В. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЦТВА (20-30-ті роки XX ст.)....136
Лашкевич Л.М. ВИДАВНИЧА СПРАВА В УСРР ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТИЧНОГО КОНТРОЛЮ (20-ті роки XX ст.)....144
Луцький Я.В. ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ГАЛИЦЬКОГО МОЛОДІЖНОГО ТОВАРИСТВА "СОКІЛ" У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX ст...147
Пальчевський Р. МОЛОДІЖНИЙ РУХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ УВО-ОУН (20-30-ті роки XX ст.)....151
Мандрик Я.І. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО ПРИСКОРЕНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УСРР СПЕЦІАЛІСТАМИ В РОКИ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ....155
Рибак І.В. СПРОБА ПІД ЧАС КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА МОДЕРНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВОЇ СФЕРИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ТА ЇЇ КРАХ....158
Маркова С.В. СЕЛЯНСТВО ПОДІЛЛЯ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр.....163
Качараба С.П. ВПЛИВ ЗАКОНОДАВСТВА США НА УКРАЇНСЬКУ ЕМІГРАЦІЮ (1919-1939 рр.)....170
Сурмач О. ВНУТРІШНЬОЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ УГКЦ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1944 рр.)....175
Марусик Т.В. СТАВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ДО УКРАЇНСЬКОГО ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА (1944-1946 рр.)....179
Герегова С.В. ДО ПИТАННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ОСВІТИ В ПРИКАРПАТТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х РОКІВ XX ст....186
Васюта О.А. ТОТАЛІТАРИЗМ І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ: ГРАНІ ПОЛІТИЧНОГО І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО КОНФЛІКТУ(50-70-ті роки XX ст.)....193
Мельников Д.О. ПРО УЧАСТЬ МОЛОДІ В РОБОТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ Й УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ В КІНЦІ 80-х - 90-ті РОКИ XX ст.....201
Моцок В.І. ПРОЕКТИ СТВОРЕННЯ СИСТЕМ БЕЗПЕКИ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ В 1992-1994 рр. І УКРАЇНА....208

ІСТОРІЯ БУКОВИНИ

Возний І.П. ЛЕНКОВЕЦЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ XII-XIII ст. ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ....231
Боднарюк Б.М., Масан О.М. ШИПИНСЬКА ЗЕМЛЯ В МІЖНАРОДНИХ УГОДАХ КІНЦЯ XIV - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XV ст....221
Скорейко Г.М. ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ В МІЖНАРОДНИХ УГОДАХ XVII ст.....237
Ботушанський В.М., Сайко М.М. ПРИЄДНАННЯ БУКОВИНИ ДО АВСТРІЇ (До 225-річчя події)....244
Сайко М.М. ЗЕМЕЛЬНА ВЛАСНІСТЬ І ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА БУКОВИНІ У 80-х РОКАХ XVIII ст....251

Осипян О.Л. ОРЕНДА ВІРМЕНАМИ ЗЕМЕЛЬНИХ ВОЛОДІНЬ НА БУКОВИНІ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. 256
Городницька Л.В. З ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ НА БУКОВИНІ В СЕРЕДИНІ І ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.....261
Жалоба І.В. ПІДГОТОВЧІ ЗАХОДИ У СПРАВІ БУДІВНИЦТВА ЛЬВІВСЬКО-ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ (1862 – вересень 1863 рр.).....266
Дутчак І.Г. УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА БУКОВИНИ В ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОМУ СТУДЕНТСЬКОМУ РУСІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. (До 125-річчя заснування Чернівецького університету).....273
Кушнір М.П. ЄВРЕЙСЬКА РЕЛІГІЙНА ОБЩИНА ТА ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЇВ БУКОВИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ Х?Х - НА ПОЧАТКУ XX ст.....278
Гюнтер Гуггенбергер ЄДНАННЯ ТА ПРОТИСТОЯННЯ. АСПЕКТИ НІМЕЦЬКО-ЄВРЕЙСЬКИХ СТОСУНКІВ У ЧЕРНІВЦЯХ (друга половина XIX ст. - 1940 р.).....286
Гнатчук О.С. РОЛЬ СТАТУТІВ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОЧИХ ТОВАРИСТВ БУКОВИНИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ЇХ ДІЯЛЬНОСТІ.....293
Добржанський О.В. ПОЧАТОК ПОЛІТИЧНОЇ КАР'ЄРИ М.ВАСИЛЬКА....298
Ботушанський О.В. УКРАЇНСЬКЕ КРАЙОВЕ КООПЕРАТИВНЕ ОБ'ЄДНАННЯ (СОЮЗ) "СЕЛЯНСЬКА КАСА" НА БУКОВИНІ.....306
Заполовський В.М. БОЙОВІ ДІЇ НА БУКОВИНСЬКОМУ ВІДТИНКУ АВСТРО-РОСІЙСЬКОГО КОРДОНУ В ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (6-22 серпня 1914 р.).....320
Фостій І.П. ГРИГОРІЙ ПІДДУБНИЙ – ЖЕРТВА СТАЛІНІЗМУ.....325
Ботушанський В.М., Ільків О.М., Марусик Т.В. ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО ДЕРЖУНІВЕРСИТЕТУ (До 60-річчя відкриття).....339

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, КРАЄЗНАВСТВО ТА ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Петров М.Б. ІСТОРИКО-ТОПОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО XVIII ст. В ІСТОРІОГРАФІЇ XIX - ПОЧАТКУ XX ст.....356
Огуй О.Д. ОБІГ ГРОШЕЙ І ФУНКЦІОНУВАННЯ МОНЕТНО-ЛІЧИЛЬНИХ НАЙМЕНУВАНЬ В АВСТРІЇ ТА НА БУКОВИНІ У 1848–1850 рр. (На матеріалах тогочасної буковинської преси, архівних та нумізматичних джерел).....364
Мандрик М.В. ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ УКРАЇНИ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М.А.МАРКЕВИЧА.....369
Гарат Р.М. ФІЛІЯ "ПРОСВІТИ" В КОЛОМИЇ В ДОКУМЕНТАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ В ЛЬВОВІ.....377
Королько А.З. А.ПЕТРУШЕВИЧ – ДОСЛІДНИК БУКОВИНСЬКОЇ ТА МОЛДАВСЬКОЇ СТАРОВИНИ.....383

Баженова С.Е. ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ЮЗЕФА АНТОНІЯ РОЛЛЄ В ПРАЦЯХ УЧЕНИХ І КРАЄЗНАВЦІВ ОСТАНЬОЇ ЧВЕРТІ XIX – XX ст.....386
Зайцева З.І. НАУКОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ ОЛЕКСАНДРА ГРУШЕВСЬКОГО.....399
Ботушанський В.М. НІМЕЦЬКОМОВНА ПРЕСА БУКОВИНИ ПРО ДЕЯКІ АСПЕКТИ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ БУКОВИНСЬКИХ УКРАЇНЦІВ (друга половина XIX - початок XX ст.).....406
Танащик Д.Д. МУЗЕЙНІ КОЛЕКЦІЇ ТА ПРИВАТНІ ЗБІРКИ В ПУБЛІКАЦІЯХ XIX - початку XX ст.....412
Слепенюк Г.О. МУЗЕЙНА СПРАВА В УКРАЇНІ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА П.СКОРОПАДСЬКОГО.....417
Литвин С.Х. УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ЛЕГІТИМНІСТЬ ВЛАДИ С.ПЕТЛЮРИ В ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ.....421
Хруслов Б. ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО ОБ'ЄДНАННЯ (УНДО) У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....429
Дацків І. УКРАЇНСЬКІ АРХІВИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....435
Гаврилюк О.Н. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-х - ПОЧАТКУ 1950-х РОКІВ У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ.....439

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Брицький П.П. ФРАНЦУЗЬКИЙ СЕНАТОР ПРО УКРАЇНУ В XIX ст.....443
Гаврилюк С.В. ГОРОДОЦЬКИЙ МУЗЕЙ НА ВОЛИНІ В КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ТА ЕПІСТОЛЯРІЇ.....452
Ботушанський В.М., Гайсенюк Я.С. З ІСТОРІЇ СЕЛЯНСЬКИХ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ТОВАРИСТВ ХОТИНСЬКОГО ПОВІТУ БЕССАРАБІЇ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.....458
Піддубний І.А. ДЕЯКІ ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ЗНОСИН УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1919-1920 рр.....468
Саїнчук К.І. З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ДУХОВИХ ОРКЕСТРІВ НА БУКОВИНІ (30-90-ті роки XX ст.) (Спогади, роздуми).....476

РЕЦЕНЗІЇ

Білецький Б.Ф., Гриценко І.А. Коцур А. П. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 352 с.....478
Яценюк Т.С. Ботушанський В.М. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО БУКОВИНИ (друга половина XIX – поч. XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 340 с.....481
Коцур А.П., Михайлина П.В. Гуржій О. ГЕТЬМАН ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ. - К.: Інститут історії України, 1998. – 207 с.....484
Брицький П.П., Михайлина П.В. Патер І. СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОСТІ І СОБОРНОСТІ. – Львів: Ін-т українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, 2000. – 346 с.....486

ІНФОРМАЦІЯ

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ КОНГРЕС УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА "УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА НА ПОРОЗІ XXI СТОЛІТТЯ" У ЧЕРНІВЦЯХ.....486

ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧДУ У 1999 Р.....492

РЕЗЮМЕ.....487

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ.....498

CONTENTS

A FORWARD TO THE READERS.....12
THE WAY IN TEN YEARS. 1990-2000 (About the 10th Anniversary of the Foundation of the Chair of the History of Ukraine at the Chernivtsy State University).....13

HISTORY OF UKRAINE

Mykhailyna L.P. THE ROLE AND PLACE OF HUNTING; FISHING AND FOREST TRADES IN THE ECONOMY OF EASTERN SLAVONICS OF THE RAYCOVETS CULTURE BETWEEN THE 8th AND 10th CENTURIES.....32
Chekhovskiy I.H. THE PEOPLING OF THE UKRAINIAN CARPATHIANS IN THE MIDDLE AGES AND APPRECIATION OF "VOLOKH" COLONISATION.....35
Mykhailyna P.V. TO THE PROBLEM ABOUT THE NATIONAL STRUCTURE OF THE CITY POPULATION BETWEEN THE SECOND HALF OF THE 16th AND THE FIRST HALF OF THE 17th CENTURIES.....41
Demochko V.K. THE ROLE OF THE MITROPOLITE PETRO MOHYLA IN THE HISTORY OF THE UKRAINIAN ORTHODOXY (To the Second Millenium of the Christus Birth).....46
Hasin V.V. THE UPRISING OF IVAN POPOVICH (May-June 1663) AS MANIFESTATION OF CRISIS OF THE POLITICAL COURSE OF HETMAN P: TETERYA.....55
Orlevich I. THE STAVROPIGIAN SCHOOL AT THE END OF THE 7th AND THE FIRST HALF OF THE 19 th CENTURIES.....60
Kruhlashov A.M. THE POINTS OF MYKCHAILO DRAGOMANOV'S VIEW ON STATE: COMMON THEORETICAL ASPECTS.....67
Mykhailyk A.O. FROM THE HISTORY OF THE TRADE OF THE AGRICULTURAL GOODS IN PODILYA BETWEEN THE SECOND HALF of the 19 th AND THE BEGINNING OF THE 20 th CENTURIES.....77
Huyvanyuk M.R. THE SICH-MOVEMENT AND FORMING OF THE GALYCHYNA AND BUKOVINA PEASANTS' NATIONAL CONSCIOUSNESS AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY.....81
Kotsur A.P. UKRAINIAN NATIONAL POLITICAL MOVEMENT 1905-1914 (Historiography of the Problem).....86

Sholohon L.I. DEFENCE OF THE PROFESSIONAL INTERESTS OF THE TEACHERS BY THE SOCIETY "MUTUAL AID OF THE UKRAINIAN TEACHERS" (1905-1914)
Zavalnyuk O.M. HETMAN P:SKOROPADSKYY AND CONCEPTION OF THE NATIONAL UNIVERSATORY EDUCATION IN UKRAINE....104
Biletskiy B.F., Karpo V.L. STATEBUILDING ACTIVITY OF IVAN OHIYENKO IN THE YEARS OF THE UKRAINIAN NATIONAL REVOLUTION (1917-1920)....110
Pavlenko M.I. THE ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN REFUGEES' CENTRAL BUREAU ON THE LANDS OF POLAND (1921-1923)....116
Brytskiy P.P., Sidak V.S. MYKOLA CHOBOTARIV AS ONE OF THE MAIN FUNCTIONARS OF THE UNR' SPECIAL SERVICE....122
Kotsur H., Pyrih O.A. CREDIT AND BANC SYSTEMS OF UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE NEP....128
Fedina V. TO THE PROBLEM OF THE UKRAINIAN MILITARY ORGANIZATION FOUNDATION....131
*Dutchak P.V.*ORGANIZATIONAL FORMS OF THE PUBLIC ACTIVITIES OF THE WEST UKRAINIAN WOMAN (20-30ties of the 20th century)....136
Lashkevich L.M. PUBLISHING BUSINESS IN THE USSR AS AN OBJECT OF THE POLITICAL CONTROL (20ties of the 20th century)....144
Lutskiy Ja.V. TOURISTIC AND COUNTRYSTUDYING ACTIVITIES OF THE GALYTSIYAN YOUTH SOCIETY "SOKIL" IN THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY....147
Palchevskiy R. THE YOUTH MOVEMENT OF THE WEST UKRAINE UNDER CONTEXT OF THE UVO-UNO ACTIVITIES (20-30ties of the 20th century)....151
Mandryk Ja.I. THE STATE POLICY ON ACCELERATED PROVIDING OF THE USSR'S AGRICULTURE WITH SPECIALISTS IN THE PERIOD OF MASS COLLECTIVIZATION....155
*Rybak I.V.*AN ATTEMPT OF MODERNIZATION OF THE SOCIAL AND DOMESTIC SPHERES OF THE UKRAINIAN VILLAGE DURING THE COLLECTIVIZATION OF THE AGRICULTURE AND ITS DAWNFALL....158
Markova S.V. THE PEASANTS OF PODILYA DURING THE HUNGER 1932-1933ties....163
Kacharaba S.P. THE INFLUENCE OF THE USA'S LEGISLATION UPON THE UKRAINIAN EMMIGRATION (1919-1939)....170
*Surmach O.*THE INTERCLERICAL LIFE OF UGCC DURING THE GERMAN OCCUPATION (1941-1944)....175
Marusyk T.V. ATTITUDE OF THE SOVIET POWER TO THE UKRAINIAN GREEK-CATHOLIC CLERGY (1944-1946)....179
Herehova S.V. TO THE PROBLEM OF EDUCATION' ORGANIZATION IN ATCARPATHIAN REGION IN THE SECOND HALF OF 40-ties OF THE 20th CENTURY
Vasyuta O.A. TOTALITARISM AND USAGE OF NATURE IN UKRAINE: BRINKS OF POLITICAL & SOCIAL- ECONOMICAL CONFLICT**(50-70-ties of the 20th century)**....186
Melnikov D.O. ABOUT THE PARTICIPATION OF THE YOUTH IN THE WORK AT ORGANS OF THE STATE POWER UND GUIDANCE OF UKRAINE AT THE END OF 80-90-ties OF THE 20th CENTURY....201
Motsok V.I. PROJECTS OF SECURITY-SYSTEM' CREATION IN THE CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN 1992-1994 AND UKRAINE....208

HISTORY OF BUKOVINA

Voznyi I.P. THE SETTLEMENT OF LENKIVTSY OF 12th -13th CENTURIES ON THE ARCHEOLOGICAL MATERIAL 213
Bodnaryuk B.M., Masan O.M. THE LAND OF SHYPYNTSY IN INTERNATIONAL COVENANTS AT THE END OF THE 14th AND IN THE THE FIRST HALF OF THE 15th CENTURIES.....221
Skoreyko H.M. THE FORTRESS OF KHOTYN IN INTERNATIONAL COVENANTS OF THE 17th CENTURY.....237
Botushanskiy V.M., Sayko M.M. ANNEXATION OF BUCOVINA BY AUSTRIA (To the 225th. Anniversary of the Event).....244
Sayko M.M. LAND PROPERTY AND SOIL POSSESSIONS IN BUKOVINA IN 80-ties OF THE 18th CENTURY.....251
Osypyan O.L. THE ARMENIAN LEASING OF THE LAND POSSESSIONS IN THE BUKOVINA IN THE LAST QUARTER OF THE 18th AND IN THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURIES.....256
Gorodnytska L.V. FROM THE HISTORY OF FOUNDATION AND RISING TRIAL LAWFUL RELATIONS IN THE CIVIL TRIAL IN THE BUKOVINA IN THE MIDDLE AND SECOND HALF OF 19th CENTURY 261
Zhaloba I.V. PREPARATIONAL MEASURES FOR CONSTRUCTING LVIV-CHERNIVTSY RAILWAY (1862 – September 1863).....266
Dutchak I.H. THE PARTICIPATION OF THE UKRAINIAN STUDENTS OF BUKOVINA IN THE COMMON UKRAINIAN STUDENT MOVEMENT IN THE SECOND HALF OF THE 19th AND AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURIES (To the 125th Anniversary of the Foundation of the Chernivtsy St. University).....273
Kushnir M.P. JEWISH RELIGIOUS COMMUNITY AND LEGAL STATUS OF THE BUKOVINIAN JEWS IN THE SECOND HALF OF THE19th AND AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURIES.....278
Guggenberger G. UNION AND OPPOSITION (SEVERAL ASPECTS OF GERMAN-JEWISH RELATIONS IN CHERNIVTSY (the second half of the 19th century -1940).....286
Hnatchuk O.S. THE ROLE OF THE STATUTES OF THE UKRAINIANS BUKOVINIAN FEMALE SOCIETIES IN THE ORGANIZATION OF THEIR ACTIVITIES.....293
Dobrzhanskiy O.V. THE BEGINNING OF THE POLITICAL CAREER OF M.VASILKO.....298
Botushanskiy O.V. THE UKRAINIAN LAND COOPERATIVE UNION (SOYUZ) "SEL'ANSKA KASA" IN THE BUKOVINA.....306
Zapolovskiy V.M. FIGHTING ACTIONS ON THE BUKOVINIAN SECTION OF THE AUSTRO-RUSSIAN BORDER AT THE BEGINNING OF THE WORLD WAR I (August 6-22, 1914).....320
Fostiy I.P. HRYHORIY PIDDUBNIY AS VICTIM OF STALINISM.....325
Botushanskiy V.M., Ilkiv O.M., Marusyk T.V. HISTORICAL FACULTY OF THE CHERNIVTSY STATE UNIVERSITY (To the 60th Anniversary of the Foundation).....339

HISTORIOGRAPHY, NATIVE LAND AND SOURCES STUDY, REGIONAL STUDY AND ASSISTANT HISTORIC DISCIPLINES

Petrov M.B. HISTORIC-TOPOGRAPHICAL DEVELOPMENT OF KAMYANETS-PODILSKIY OF THE 18th CTNTURY IN THE HISTORIOGRAPHY BETWEEN THE 19th AND THE BEGINNING OF THE 20th CENTURIES.....356
Oguy O.D. MONEY CIRCULATION AND FUNCTIONING OF THE COIN DENOMINATIONS IN AUSTRIA AND THE BUKOVINA IN 1848–1850-ties. (On the Materials of the Bukovinian Press, Archive and Numismatic Sources of That Time).....364
Mandryk M.V. HISTORICAL PAST OF UKRAINE IN THE HERITAGE M.A.MARKEVYCH'S SCIENTIFIC.....369
Harat R.M. SUBSIDIARY OF "PROSVITA" IN KOLOMYA IN THE DOCUMENTS OF THE CENTRAL STATE HISTORICAL ARCHIVE OF UKRAINE IN LVIV.....377
Korolko A.Z. A.PETRUSHEVICH AS INVESTIGATOR OF BUKOVINIAN AND MOLDAVIAN ANTIQUITIES.....383
Bazhenova S.E. THE LIFE AND CREATIVITY OF JOSEPH ANTONIUS ROLLYE IN THE WORKS OF SCIENTISTS AND NATIVE LAND STUDY OF THE LAST QUARTER OF THE 19th – 20th CENTURIES 386
Zaytseva Z.I. SCIENTOLOGICAL ASPECTS OF THE CREATIVE HERITAGE OF OLEKSANDR HRUSHEVSKIY.....399
Botushanskiy V.M. THE GERMANSPEAKING PRESS OF THE BUKOVINA ABOUT SOME ASPECTS OF NATIONAL AND CULTURAL LIFE OF BUKOVINIAN UKRAINIANS (the Second Half of the 19th - the Beginning of the 20th centuries).....406
Tanashchyk D.D. MUSEUM AND PRIVATE COLLECTIONS IN THE PUBLICATIONS OF THE 19th - AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY.....412
Slepenyuk H.O. MUSEUM BUSINESS IN UKRAINE IN THE PERIOD OF THE UKRAINIAN STATE OF HETMAN P.SKOROPADSKIY.....417
Lytvyn S.H. THE UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY ABOUT LEGATIMICY OF S.PETLYURA' POWER IN THE PERIOD OF DIRECTORIA.....421
Hruslov B.H. POLITICAL ACTIVITY OF THE UKRAINIAN NATIONAL DEMOCRATIC UNION (UNDU) IN THE FOREIGN AND UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY.....429
Datskiv I. UKRAINIAN ARCHIVES DURING THE WORLD WAR II.....435
Havrylyuk O. WESTUKRAINIAN VILLAGE IN THE SECOND HALF OF 1940-ties AND AT THE BEGINNING OF1950-ties UNDER ELUCIDATION BY THE UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY.....439

DOCUMENTS AND MATERIALS

Brytskiy P.P. A FRENCH SENATOR ABOUT UKRAINE IN THE 19th CENTURY.....443
Havrylyuk S. MUSEUM OF HORODOK IN VOLHYN' IN NATIVE LAND STUDIES AND EPISTOLARIAÌ.....452
Botushanskiy V.M., Haysenuk Ya.S. FROM THE HISTORY OF PEASANTS SOIL SOCIETES IN THE DISTRICT OF KHOTYN IN BESSARABIA AT THE END OF THE 19th AND AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURIES.....458

Piddubniy I.A. SEVERAL DOCUMENTS FROM THE HISTORY OF THE FOREIGN POLITICAL RELATIONS OF THE UKRAINIAN STATE 1919-1920ties.....468
Sayinchuk K.I. FROM THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF BRASS BAND IN BUKOVINA (30-90ties of the 20th century) (Memoirs, Reflections).....476

REVIEWS

Biletskiy B.F., Hrycenko I.A. Kotsur A.P. THE UKRAINIAN STATEHOOD: HISTORY AND THE PRESENT. – Chernivtsy: Zoloti lytavry, 2000. – 352 p.....478
Yatsenyuk T.S. Botushanskiy V.M. AGRICULTURE OF BUKOVINA (the second half of the 19th - beginning of the 20th century). – Chernivtsy: Zoloti lytavry, 2000. – 340 p.....481
Kotsur A.P., Myhaylyna P.V. Hurzhiy O. HETMAN IVAN SKOROPADSKIY. - K.: Institut istoriyi Ukrayiny, 1998. – 207 p.....484
Brytskiy P.P., Myhaylyna P.V. Pater I. LIBERATION UNION OF UKRAINE: PROBLEMS OF STATEHOOD AND UNITY. – Lviv, Institut Ukrayinoznavstva imeni Ivana Krynyakevycha NAN Ukrayiny,2000. – 346 p.....486

INFORMATION

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONGRES OF THE UKRAINIAN HISTORICAL SOCIETY "UKRAINIAN HISTORICAL SCIENCE ON THE THRESHOLD OF THE CENTURY" IN CHERNIVTSY.....486

ABOUT THE SCIENTIFIC ACTIVITIES OF THE CHAIR OF THE HISTORY OF UKRAINE AT THE CHSU IN 1999.....492

SUMMARY.....497

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS.....498

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Перед Вами, шановний читачу, четвертий випуск збірника наукових статей кафедри історії України Чернівецького держуніверситету імені Юрія Федьковича "Питання історії України". У ньому, як і в попередніх, Ви знайдете найрізноманітніші наукові розвідки з багатьох періодів української історії, документи, рецензії. Вони підготовлені авторами як з Чернівців, так і з багатьох міст України й навіть з-за кордону.

Та є й певна особливість даного збірника. Він присвячується десятиріччю створення кафедри – видавця означеної публікації. Шлях до її відкриття був довгим. Неодноразові клопотання керівництва про виділення її як окремого навчально-наукового підрозділу історичного факультету увінчалися на початку 60-х років щонайбільше дозволом називати тогочасну кафедру історії СРСР кафедрою історії СРСР і УРСР. Знаменно, що хоч вона була "есесерівською", але абсолютна більшість її науковців розробляла українську тематику, майже всі викладачі вели заняття українською мовою.

Та тільки в умовах національно-державного відродження українського народу стало можливим відкриття в університеті в 1990 р. окремої кафедри історії України. Сформованим колективом науковців за десять років здійснено велику роботу з метою перебудови навчально-виховного процесу в дусі української національної ідеї, української державності, об'єктивності, історизму і загальнолюдських цінностей. Для студентів видано значну кількість підручників, навчальних посібників, методичної літератури. Розгорнуто широкі наукові дослідження історії України, опубліковано сотні статей, монографій, брошур.

Нині колектив науковців кафедри (3 д.і.н., 9 к.і.н.) у розквіті своїх творчих можливостей готовий до нових вагомих звершень у царині української історичної науки й відзначає свій 10-річний ювілей пропонованою публікацією.

Редколегія

Колектив кафедри історії України
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Перший ряд (зліва направо): лаб-т О.І.Григорець, к.і.н., доц. Т.В.Марусик, к.і.н., асист. Г.М.Скорейко, зав. каф., д.і.н., проф. В.М.Ботушанський, к.і.н., доц. З.І.Зайцева, к.і.н., асист. П.В.Дутчак, ст.лаб-т І.І.Данчук. Другий ряд (зліва направо): асп-т А.В.Федорук, к.і.н., доц. В.Л.Карпо, заст. декана, д.і.н., проф. О.В.Добржанський, к.і.н., доц. Б.Ф.Білецький, д.і.н., проф. П.П.Брицький, к.і.н., доц. Т.С.Яценюк, к.і.н., доц. А.П.Коцур, к.і.н., доц. В.К.Демочко. *Липень, 2000 р.*

Завідувач кафедрою історії України
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича,
доктор історичних наук, професор
В. М. Ботушанський

Члени редколегії кафедрального збірника (зліва направо): д. і. н., проф. **О.В. Добржанський** (заступник редактора), д. і. н., проф. **В. М. Ботушанський** (наук. редактор), к. і. н., доц. **А. П. Коцур** (відповідальний секретар)

Ботушанський В. М.
(Чернівці)

ШЛЯХ ЗА ДЕСЯТЬ РОКІВ. 1990-2000
(До 10-річчя відкриття кафедри історії України Чернівецького університету)

2000-й рік для кафедри історії України Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича **ювілейний**. Їй виповнилося **десять років**. Для історії – це мить. Для колективу людей інтелектуальної праці – чималий період, який варто осмислити, який спонукає до певних підсумків, оцінки зробленого, щоб з набутим досвідом успішніше рухатися в своїй подальшій діяльності вперед.

Хоч Чернівецький університет існував на українській землі, де українці становили відносну більшість, а у північній половині краю – переважну більшість, **історія українського народу в цьому університеті тривалий час не вивчалася зовсім, або вивчалася обмежено, або ж однобоко, тенденційно**. І все тому, що Буковина поперемінно належала різним іноземним володарям. В університеті за австрійських часів історичне минуле України в тій чи іншій мірі викладалося на кафедрі східноєвропейської історії філософського факультету як складова частина історії Росії завідувачем кафедри проф. Володимиром Мільковичем, який очолював її у 1908-1919 рр. Тривала (1908-1913 рр.) боротьба українських студентів за відкриття в університеті окремої кафедри української історії не увінчалася успіхом. За часів королівської Румунії про викладання української історії в зрумунізованому Чернівецькому університеті годі було й думати.

Після приєднання Північної Буковини до УРСР у складі СРСР і переведення з 1940 р. Чернівецького університету на українську мову викладання відкрито кафедру історії СРСР, де вивчалася й історія України. У післявоєнний період (до осені 1949 р.) діяла кафедра історії України у такому складі: завідувач доц. І.І.Кравченко, старші викладачі Я.Н.Ентелік, А.Л.Кронік. З осені 1949 р. вона об'єднана з кафедрою історії СРСР з двома спеціалізаціями: історія СРСР та історія УРСР. Коли сформувався порівняно чисельний колектив цієї кафедри, керівництво факультету порушувало клопотання про створення окремої кафедри історії України, але безуспішно. Лише з початку 60-х років кафедру історії СРСР переіменовано на кафедру історії СРСР і УРСР, що дало можливість розширити викладання історії України. Її завідувачами в різний час були професори В. О.Голобуцький, М.М.Кравець, І.А.Гриценко, В.М.Холевчук, доценти К.Г.Мигаль, К.Г.Ципко, М.О.Ліщенко. Історичне минуле України на цій кафедрі вивчалося на лекціях, які читалися виключно українською мовою (до речі, й лекції з історії Росії, СРСР читалися всіма, за винятком одного доцента, українською мовою), семінарах, спецкурсах за відносно широким нормативним курсом з найдавніших часів до сучасності. Студенти одержували досить повні знання фактичного матеріалу у межах дозволеного тодішньою системою. Проте інтерпретація цього матеріалу здійснювалася в дусі відомих марксистсько-ленінських догм, більша кількість годин відводилася на кафедрі на історію Росії, СРСР.

На кафедрі велися значні наукові дослідження з різних питань історії України: українського козацтва (проф. В. О. Голобуцький), мануфактурного виробництва (доц. О.М.Пономарьов), заселення Півдня України (доц. Ф.А.Редько, колишній заступник голови Раднаркому УРСР), повстання Коліївщини (доц. Г.М.Страхов), вкладу молоді України у розгром нацизму (доц. П.І.Мельник), розвитку освіти, культури, преси західного регіону України (проф. В.М.Холевчук, доценти В.К.Боролюк, Т.С.Яценюк), взаємозв'язків України і Прибалтики (доц. О.В.Добржанський), українсько-молдавських зв'язків (доц. В.М.Ботушанський), ряду

аспектів історичного минулого Буковини (професори М.М.Кравець, І.А.Гриценко, П.В.Михайлина, доценти К.Г.Ципко, Г.С.Габ, Б.О.Тимощук, О.Ф.Пастух, Є.С.Приходько, В.М.Ботушанський, Заслужений працівник вищої школи М.О.Ліщенко). Отже, хоч за навчальним планом історія СРСР переважала над історією УРСР, в галузі наукових досліджень домінувала українська тематика. Мали науковці кафедри і суттєвий науковий доробок з історії України. Практично всі (І.А.Гриценко, Г.С.Габ, М.О.Ліщенко, П.В.Михайлина, О.Ф.Пастух, Є.С.Приходько, О.М.Пономарьов, Ф.А.Редько, Г.М.Страхов, Б.О.Тимощук і П.І.Яценюк) взяли участь у написанні колективної монографії "Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область" (К.: УРЕ, 1969. – 704 с.); Б.О.Тимощук, О.М.Пономарьов були співавторами 8-томної "Історії Української РСР"; О.Ф.Пастух взяв участь у написанні 1-го тому "Історії селянства Української РСР"; М.О.Ліщенко і Б.О.Тимощук взяли участь у написанні колективної монографії "Північна Буковина, її минуле і сучасне" (Ужгород: Карпати, 1969. – 248 с.); В.М.Ботушанський, І.А.Гриценко, М.М.Кравець, Є.С.Приходько, О.Ф.Пастух, Б.О.Тимощук – співавтори книги "Нариси з історії Північної Буковини" (К.: Наукова думка, 1980. – 340 с.). Індивідуальні монографії видали: Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – 184 с.; Гриценко І.А. Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX – на початку XX ст. – Львів: Вища школа, 1980. – 168 с. З цієї ж тематики ними захищені докторські дисертації.

Науковці кафедри були причетними й до публікації документів з історії буковинського краю. Зокрема, за участі як упорядників І.А.Гриценка та К.Г.Ципка (разом з архівістами) видано збірник документів і матеріалів "Боротьба трудящих Буковини за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. 1917-1941" (Чернівці: Облвидав, 1958. – 452 с.).

Співупорядниками В.М.Ботушанським та М.М.Кравцем (разом з групою архівістів) видано збірники документів і матеріалів: "Боротьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гноблення у другій половині XIX – на початку XX ст." (Ужгород: Карпати, 1979. – 286 с.); "Під колоніальним гнітом. Північна Буковина в другій половині XIX – на початку XX ст." (Ужгород: Карпати, 1986. – 208 с.).

Як аспіранти, асистенти, лаборанти кафедри історії СРСР і УРСР розпочинали свою наукову діяльність у галузі української історії, археології Буковини І.М.Гойло (нині доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин), М.Г.Кукурудзяк (згодом д.і.н., проф., зав. кафедрою всесвітньої історії Кам'янець-Подільського педагогічного університету), К.І.Юрчук (згодом доц. Ярославського ун-ту), В.О.Балух (нині д.і.н., зав. кафедрою етнології, античної та середньовічної історії ЧДУ), І.В.Жалоба (нині докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЧДУ), Н.В.Стрельчук (нині к.і.н., асист. кафедри політології та соціології ЧДУ), М.П.Никифорук (нині доц. кафедри етнології, античної та середньовічної історії ЧДУ), О.Ю.Макар (нині науковий дослідник кафедри української культури та етнографії Альбертського університету в Едмонтоні, Канада), В.В.Прядко (нині к.е.н, ректор Буковинського фінансово-економічного інституту) та ін.

Буковинська історична та археологічна тематика була настільки актуальною, що нею займалися й науковці інших кафедр факультету: М.К.Алекберлі (історія Хотинської війни 1621 р.), В.К.Литвинов, М.В.Ляхович (визвольний рух на Буковині у 20-30-х роках), К.С.Мусієнко (історія Чернівецького університету), завідувачі факультетським музеєм І.С.Винокур (нині д.і.н., проф., академік Вищої школи, зав. кафедрою Кам'янець-Подільського педагогічного університету), Л.В.Вакуленко (нині к.і.н., с.н.с. Інституту археології НАН України). Опубліковано сотні наукових статей, брошур, тез доповідей наукових конференцій. Але, зрозуміло, що при незаперечній цінності цих публікацій на них лежав значний відбиток тодішніх ідеологічних нашарувань.

В умовах деякої демократизації суспільства у часи т.зв. "перебудови", національного пробудження українського народу, посилення масового руху за національно-державне відродження України, натиску на тоталітарну систему і, відповідно, певного її відступу, зняття ряду заборон у вивченні історії України, як також вимог студентів замінити дисципліни марксистсько-ленінського циклу українською історією громадськість Чернівецького університету за ініціативою ректора проф. С.С.Костишина та декана істфаку проф. Ю.І. Макара восени 1989 р. **порушила питання про створення окремої кафедри історії України**. За дорученням ректорату університету деканом проф. Ю.І.Макаром та доц. В.М.Ботушанським було розроблено положення про таку кафедру. Воно лягло в основу ухвали вченої ради університету **в лютому 1990 р. про: а) створення на історичному факультеті на базі кафедри історії СРСР і УРСР кафедри історії України** (при тимчасовому ще залишенні кафедри історії СРСР, переіменованої у 1992 р. на кафедру історії народів Східної Європи); б) запровадження викладання історії України на всіх факультетах. Очолив кафедру історії України проф. П.В.Михайлина. Почала діяти фактично з 1990/91 н.р. під керівництвом доц. (з 1996 р. – д.і.н., проф.) В.М.Ботушанського.

Першочерговим, звичайно, було вирішено питання про **кадри викладачів**. На новостворену кафедру перейшли ті, хто раніше читав курс історії України: проф. І.А.Гриценко, доценти М.О.Ліщенко, Т.С.Яценюк, Б.Ф.Білецький (з кафедри політичних наук) та асист. А.П.Коцур, який щойно закінчив аспірантуру (за півроку до завершення її терміну (15. 04. 1901 р.) захистив кандидатську дисертацію). Крім того, на кафедру тимчасово (до початку функціонування відновленого з 1991/92 н.р. юридичного факультету) були переведені два викладачі курсу "Основи держави і права" (П.Є.Орлов, І.В.Чепіго). На другий семестр 1990/91 н.р. переведено з кафедри політичних наук доц. П.С.Пацурківського (незабаром перейшов на посаду декана юрфаку).

Впродовж наступних років склад кафедри поповнив ряд викладачів, у абсолютній більшості вихованців історичного факультету Чернівецького університету, частина з яких працювала на інших кафедрах чи у підрозділах цього ж вузу. Зокрема, з 1991/92 н.р. прийнято на посаду асистента Т.В.Марусик. З 1992/93 н.р. з кафедри історії народів Східної Європи переведено к.і.н., доц. О.В.Добржанського, а з ліквідованої кафедри політичних наук – д.і.н., доц. (з 1993 р. – проф.) П.П.Брицького, к.і.н., доц. В.К.Демочка, к.і.н., асист. В.Л.Карпа (з 1998 р. – в.о. доц., з 2000 р. – доц.), асист. В.В.Пержуна (у 1995 р. перейшов на іншу кафедру). З 1993/94 н.р. з посади ст.лаборанта здобувачку кафедри Г.М.Скорейко переведено на посаду асистента (з 1998 р. – к.і.н.). У зв'язку з реорганізацією кафедри історії народів Східної Європи з 1998/99 н.р. на кафедру історії України переведено к.і.н., доц. З.І.Зайцеву, з другого семестру цього ж навчального року трудовлаштовано асистентом к.і.н. П.В.Дутчак.

З осені 1999 р. на заслужений відпочинок пішли ветерани війни і праці, одні з фундаторів факультету проф. І.А.Гриценко (працював на кафедрі з 1949 р.) та Заслужений працівник вищої школи М.О.Ліщенко (працював на кафедрі з 1952 р.).

На кінець 1999/2000 н.р. на кафедрі працювали 3 доктори історичних наук, професори і 9 кандидатів історичних наук, у т.ч. 7 доцентів і 2 асистенти. Більшість з них (7 осіб) – уродженці Чернівецької обл. і м. Чернівці, 2 - з Івано-Франківщини, по одному з Сумської, Черкаської та Хмельницької областей. У віці від 37 до 40 років – троє, по стільки ж у віці 41-50, 51-60 та 61-69 років.

Лаборантами кафедри у різний час працювали: С.В.Герегова, Г.М.Скорейко, С.В.Макар, з 1994 р. – І.І.Данчук.

З 1997 р. при кафедрі діє стаціонарна (три особи) та заочна (одна особа) аспірантура, більше 10 осіб прикріплено до кафедри, які під керівництвом 5 науковців виконують кандидатські дисертації. На кафедрі за час її існування виконано й захищено 6 дисертацій, у т.ч. її працівниками дві докторські: В.М.Ботушанський (1996) і О.В.Добржанський (1999)

й одна кандидатська – Г.М.Скорейко (1998). Готують докторські дисертації три працівники: Т.В.Марусик (докторантура) та А.П.Коцур і З.І.Зайцева (без відриву від виробництва).

З самого початку існування кафедри, особливо з 1991/92 н.р., докорінним чином було **перебудовано зміст та методологічні засади викладання** уже справді вітчизняної історії, приведено їх у відповідність до нових умов – появи суверенної держави України.

Основними методологічними засадами викладання вітчизняної історії стали універсальні принципи об'єктивності та історизму, а провідними ідеями – українська державність, українська національна ідея, орієнтація на загальнолюдські моральні цінності, критика усіх форм тоталітаризму і великодержавного шовінізму.

У відповідності до міністерських програм було розроблено спочатку **програми** таких нормативних курсів, як "Давня та нова історія України", "Новітня історія України", "Історія України для неспеціальних факультетів", "Джерелознавство", "Історіографія історії України", згодом ще курси "Історія української державності", "Історія суспільно-політичної думки в Україні", "Українська та зарубіжна культура", "Історичне краєзнавство", "Історія філософії України" та ін.

Крім того, викладачами було розроблено ряд курсів за вибором студентів для поглибленого вивчення окремих аспектів української історії, зокрема: "Київська Русь" (Т.С.Яценюк), "Русь і Візантія у IX – XIV ст." (Г.М.Скорейко), "Визвольна боротьба українського народу середини XVII ст." (Т.С.Яценюк), "Українське козацтво та його роль в історії українського народу" (В.М.Ботушанським), "Історія православної церкви в Україні" (В.К.Демочко), "Українська державність: історія та сучасність" (А.П.Коцур), "Українське національне відродження на західноукраїнських землях" (О.В.Добржанський), "Історичне минуле Буковини (з давніх часів до 1940 р.)" (В.М.Ботушанський), "Історія української еміграції" (В.К.Демочко), "Історичні портрети політичних діячів України XIX-XX ст." (Б.Ф.Білецький), "Політичні партії в Україні в XX ст." (П.П.Брицький), "Актуальні питання сучасного розвитку України" (П.П.Брицький), "Зовнішня політика України" (В.Л.Карпо), а також магістерський курс "Провідні тенденції сучасної української історіографії" (А.П.Коцур) та ін. З 1998/ 99 н.р. запроваджено два нові курси, розроблені З.І.Зайцевою "Українська інтелігенція другої половини XIX – XX ст." та "Українська іконографія".

Згідно зі складеними програмами викладачами кафедри було розроблено **нові курси лекцій**, які читалися (і читаються) на належному науковому і методичному рівні, постійно поповнювалися (і поповнюються) новітньою науковою інформацією. Питання наукового рівня лекцій, методології і методики викладання української історії на всіх факультетах стали предметом систематичного обговорення на щомісячних засіданнях кафедри, на науково-методичному семінарі після відвідання відкритих занять, інколи – на раді факультету.

Масове вивчення студентами історії України на початку 90-х років викликало у них значний інтерес. Адже більшість з них вивчала історію України у школах здебільшого ще за старими програмами. Тож виклад історії українського народу згідно з новими концепціями, особливо за схемою М.Грушевського, був для багатьох справжнім одкровенням, ламався багаторічний радянський стереотип історії України як додатку до загальноросійської історії. Характерне тогочасне явище: студенти різних факультетів чи їхні рідні, знайомі заздалегідь займали черги біля книжкових магазинів, щоб купити перевидані в Києві, Львові праці з історії України М.С.Грушевського, О.Субтельного, М.Аркаса, Д.І.Дорошенка, І.П.Крип'якевича, Н.Полонської-Василенко, О.Єфименко, І.Нагаєвського, Т.Гунчака та інших заборонених раніше авторів. Дивовижно, але немало студентів неспеціальних факультетів пропонували збільшити число годин на вивчення історії України, зокрема на практичні заняття, а замість заліків ввести іспит. Ось характерні думки деяких студентів економічного факультету після здачі іспиту з історії України за перший семестр 1990/91 н.р. (тобто за перший рік, коли було введено історію України на всіх факультетах), зафіксовані в газеті

"Університетський вісник" за 8 лютого 1991 р. Студентка І курсу О.Гаврилюк: "Я вважаю, що кожна людина повинна знати історію свого краю, свого народу, тому курс історії необхідний... Курс історії України за один семестр вивчити неможливо... Вивчення історії України перш за все має бути істинним, тобто інформація має бути правдивою..." Студент І курсу О.Гуменюк: "Незважаючи на русифікацію та фальсифікацію історичного минулого нашого народу, на Україні почався справжній "ренесанс". В останні роки до історії України пробудився всенародний інтерес. В університетах введено вивчення історії України, але я вважаю цей захід половинчастим, тому що за півроку опанувати величезний матеріал української історії дуже важко. Потрібен хоча б річний курс і обов'язково семінари, бо в ході вивчення виникає багато питань, які неможливо всі розглянути на лекціях. Тим більше, що історія сфальсифікована, і майже всі праці, написані в радянський час, не можна вважати надійним джерелом її вивчення... Великою підмогою для нас стали книги, які видані за останні роки. Це праці Грушевського, Крип'якевича, Аркаса. Однак їх дуже важко знайти і коштують вони дорого... Вважаю, що ці книги мають бути в університетській бібліотеці..." Студент І курсу І.Коваль: "Кожна людина, яка поважає себе, повинна цікавитись і знати історію рідного народу. Довгі роки наші люди не могли дізнатися про неї всієї правди, бо вона була сфальсифікована. Частково компенсувати прогалину в наших знаннях покликаний курс історії України. На мою думку, він цікавий і необхідний, але мало часу відводиться на його вивчення: ми не мали часу провести семінарські заняття. Адже хочеться не тільки лектора послухати, а й висловити свою думку, послухати іншу, посперечатися... Перешкоджає недостатня забезпеченість відповідною літературою, яка правдиво відтворює історію нашого народу. Лише окремим студентам вдалося дістати потрібні книги, а на "чорному ринку" вони надто дорогі... Вважаю, що на вивчення історії України потрібно збільшити кількість лекцій, ввести семінарські заняття і забезпечити студентів відповідними підручниками". В.Іванов: "Те, що історія краю, де ми живемо, має вивчатися нами, не підлягає сумніву... Щодо вивчення історії України, то, на мою думку, одного семестру для її опанування замало... необхідно також ввести більше семінарських занять". Студентка ІІ курсу О.Корнєва: "На сучасному етапі, коли в країні відбуваються бурхливі зміни..., такі предмети, як "Історія України", "Історія релігії", "Історія економічних вчень"... покликані допомагати молоді "духовно" зорієнтуватися у нинішній складній ситуації... Відродження нації... нерозривно пов'язане з відродженням української історії... Тому нам, студентам, потрібно постійно поповнювати свій "блок ерудита" деполітизованими знаннями, яких, на жаль, не вистачає, хоча і викладачі, і нові надходження в бібліотеку допомагають здобувати нам їх... Вірю, що незабаром вже не буде соромно перед своїми закордонними "колегами", які, приїжджаючи на землю батьків, краще від мене орієнтуються в історії країни, в якій я живу вісімнадцять років".

Приблизно в такому ж руслі у цьому ж номері "Університетського вісника" робив аналітичний огляд про вивчення історії України за той же перший семестр на факультетах університету доц. Б.Ф.Білецький, який виконував тоді основний обсяг педнавантаження на неспеціальних факультетах. "Бажання знати власну історію проривалося у студентів давно, тепер настав вибух емоцій. Пояснити це можна, з одного боку, намаганням знати історію України, з іншого – певною однобокістю, викривленістю її в наявній науковій літературі, ускладненням доступу до тих нечисленних видань, які донедавна зберігались у спецфондах... Але... ось минув перший семестр, коли історію України почали вивчати... на більшості... факультетів нашого університету. Інтерес до неї проявили студенти та адміністрація майже всіх факультетів усіх форм навчання... Зазначимо, що коли питання про доцільність вивчення історії України ще тільки дискутувалося керівництвом факультетів, студентство ставило його більш радикально: виділені на деяких факультетах на вивчення історії України по 5-7 лекцій... молодь розцінила як "відчіпне", бо за такий короткий час мало що можна дізнатися про багатовікову історію України".

Лише на економічному і географічному факультетах було виділено на історію України семестрові курси і семінари, на математичному – річний курс. Б.Ф.Білецький зазначав далі що "переважна більшість студентів ратує за те, що потрібні і лекційні, і семінарські заняття" що інтерес до історії України зростає і що більшість студентів "висловлювалися за проведення екзамену" з цього предмета.

Не знижувався інтерес університетської громадськості до стану вивчення цього предмета і в наступний період. З 1991/92 н.р. введено історію України на решті факультетів – фізичному та інженерно-технічному. "Університетський вісник" у номері за січень 1992 р. писав: "... видається, що історія України належить до розряду тих предметів, над якими доводиться працювати досить напружено. Хоча б тому, що й сьогодні наша історія повна "білих плям... Систематизованого, повного підручника ще немає, отож і більшість тем доводиться розробляти самому лектору. А від нього, його ерудиції, багажу знань, вдумливості, зваженості залежить багато. Саме орієнтація і спрямованість лекційних курсів дають змогу студентам стати на правильний шлях пізнання історичної істини про минуле нашого народу".

Отже, в процесі перебудови викладання історії України на історичному факультеті та впровадження її на всіх факультетах як невідкладні поставали на перших порах такі завдання: докорінна зміна методології викладання предмета; охоплення всіх студентів вивченням історії України; визначення на факультетах оптимальної кількості навчальних годин (у т.ч. й практичних) й обов'язковості підсумкового контролю знань (заліки, іспити); забезпечення студентів якісними, сучасними і в достатній кількості підручниками.

Ці завдання вирішувалися поступово, але неухильно, наполегливо. За умов, коли історію України вивчали не тільки студенти-історики, але й до двох тисяч студентів інших факультетів, потребувалися значні зусилля колективу кафедри, деканату, певна підтримка ректорату, працівників Наукової бібліотеки університету і її філії на факультеті. На замовлення кафедри **майже повністю була змінена підручна, методична і наукова література**. У цій нагальній невідкладній справі, **коли гостро відчувався спочатку брак підручників, не стояли осторонь і самі викладачі кафедри.** Вони взялися за **підготовку і публікацію підручників, конспектів лекцій, практикумів, методичних рекомендацій,** особливо для неспеціальних факультетів, що було значною підмогою для студентів. Зокрема, А.П.Коцуром у 1992 р. видано навчальний посібник "Історія України" для вступників до вузів (Чернівці, 164 с.). 1993 р. А.П.Коцуром, В.Л.Карпом та В.В.Пержуном у співавторстві з В.П.Коцуром (Переяслав-Хмельницький педінститут) видано посібник "Історія України від найдавніших часів до наших днів. Конспект лекцій" (Чернівці: ЧДУ. - 102 с.). Цього ж року посібник "Історія України" видала Т.В.Марусик (Чернівці: ЧДУ. - 120 с.). 1994 р. Б.Ф.Білецьким, А.П.Коцуром у співавторстві з В.П.Коцуром та Ю.І.Макаром видано підручник "Історія України. Від найдавніших часів до наших днів" (Чернівці, 245 с.), який з доповненнями перевидано у 1998 р. (Чернівці, 335 с.).

1995 р. А.П.Коцуром видано навчальний посібник "Українська державність: історія та сучасність" (Чернівці, 64 с.), який у 2000 р. у розширеному варіанті видано як монографію (Чернівці, 352 с.). 1996 р. ним же у співавторстві з В.П.Коцуром опубліковано посібник "Історіографія історії України. Курс лекцій" (К., 128 с.), який у 1999 р. у значно більшому об'ємі (30 друк. арк.) перевидано як посібник Міністерства освіти України для студентів історичних спеціальностей вузів (Чернівці, 520 с.). Це перший в незалежній Україні навчальний посібник, у якому найповніше характеризуються набутки української історіографії.

У 1998 р. З.І.Зайцевою видано конспект лекцій з курсу "Українська та зарубіжна культура" (Чернівці, 48 с.).

1999 р. Б.Ф.Білецьким, А.П.Коцуром, В.К.Демочком, В.Л.Карпом у співавторстві з О.С.Гнатчук під грифом Міністерства освіти, Чернівецького держуніверситету та

Буковинської державної медичної академії видано навчально-методичний посібник "Історія України" (Чернівці, 112 с.). У 2000 р. О.В.Добржанським, В.Л.Карпом, А.П.Коцуром видруковано практикум "Історія України кінця XVIII – першої половини XIX ст." (Чернівці, 23 друк. арк.).

Крім того, викладачами кафедри видано майже два десятки методичних рекомендацій і планів практичних занять (Б.Ф.Білецький, В.К.Демочко, О.В.Добржанський, В.Л.Карпо, А.П.Коцур, Т.В.Марусик, Т.С.Яценюк та ін.) для студентів різних факультетів.

Зрозуміло, що багатющий матеріал української історії викладачі в ході навчального процесу вміло використовували (використовують) **для проведення національно-патріотичного та морально-естетичного виховання** студентської молоді.

На кафедрі було розгорнуто значну **науково-дослідницьку роботу** за загальною темою "Актуальні питання історії України XIX-XX ст." Звільнившись від жорстоких комуністичних догм, дослідники дістали повну свободу наукової творчості. Це позитивно позначилося на її результатах. Наукові дослідження розгорнуто, умовно кажучи, у межах трьох територіальних рівнів: у масштабах всієї України, в межах західного її регіону, на терені Буковини.

Загальноукраїнська тематика стала предметом дослідження ряду науковців кафедри. Особливо вагомими є результати наукових розробок **доц. А.П.Коцура.** Коло його наукових інтересів: проблеми державотворення в Україні, історія української історичної думки. З 1998 р. він активно працює над темою докторської дисертації "Ідея української державності в суспільно-політичному житті кінця XVIII – початку XX ст. (Історіографія проблеми)".

Крім згаданих підручників, А.П.Коцур написав дві монографії: "Шлях на Голгофу. Від кошового Петра Калнишевського до СВУ" (К.: Хрещатик, 1996. – 10 друк. арк., у співавторстві) та "Українська державність: історія та сучасність" (Чернівці: Золоті литаври, 2000. - 352 с.), у яких йдеться про долю української державності в різні історичні періоди, її злет і занепад, відродження і придушення, становлення суверенної Української держави на сучасному етапі.

Науковець має рекордне число опублікованих наукових статей, матеріалів, зокрема:

- Особливості української історіографії XVIII – поч. XX ст. // Питання історії, історіографії та архівознавства Східної Європи: Зб. наук. статей – Чернівці: ЧДУ, 1997. – Вип. 1. – С. 124-142;
- Українська національна ідея кінця XIX – поч. XX ст. // Наукові записки з української історії. – Київ-Переяслав-Хмельницький, 1996. – Вип. 3. – С. 16-28;
- Українська державотворча думка XIX – початку XX ст. // Наукові записки з української історії. – Київ-Переяслав-Хмельницький, 1998. – Вип. 4. – С. 16-27;
- Українська ідея початку XX ст. та її перші речники // Питання історії України: Зб. наук. статей – Чернівці: Золоті литаври, 1998. – Т. 2. – С. 52-61;
- Українська національна ідея (вітчизняна державознавча думка XX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету. – Історія. – Чернівці: ЧДУ, 1998. – Вип. 36. – С. 88-96;
- Вітчизняна історична наука про місце українських партій Наддніпрянщини в національному відродженні початку XX ст. // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 351-365 та інші - всього 142 назви наукових праць: монографій, підручників, посібників, брошур, наукових статей, матеріалів і тез наукових конференцій загальним обсягом 245 друк. арк., у т.ч. 110 друк. арк. навчально-методичної літератури.

За значну наукову роботу А.П.Коцуру в 1998-1999 рр. призначено стипендію Кабінету Міністрів України для молодих вчених.

На Всесвітній службі радіомовлення України в радіорубриці "До дня відліку нової доби історії України" він веде авторську передачу "Українська державність: історія, сучасність та перспективи розвитку". Член редколегії (відповідальний секретар) кафедрального

збірника "Питання історії України". У 1994-1999 рр. – секретар вченої ради історичного факультету та осередку "Українського історичного товариства" в Чернівцях. Керує написанням кандидатських дисертацій.

Різноплановими є напрямки наукових досліджень **проф. Брицького П.П**. Зокрема, ним у 1995 р. опубліковано монографію "Україна в другій світовій війні" (Чернівці: Знання. - 114 с.), в якій автор переконливо доводить великий внесок українського народу в розгром фашизму.

Ряд його статей присвячено подіям революції 1917-1920 рр. в Україні. Серед них:

- Політико-правові аспекти відносин між партійно-державними органами Росії та України (1919-1920 рр.) // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці: ЧДУ, 1997. – Вип. 1. – С. 190-210 (у співавт.);

- Народний секретар Василь Шахрай – перший критик більшовицької національної політики в Україні // Українська еліта: минуле, сучасне, майбутнє. – Тернопіль, 1996. – С. 94-99 (у співавт.);

- Матвій Стахів – видатний дослідник історії української державності (1917-1920 рр.) // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – Тернопіль: Економічна думка, 1999. – С. 15-18 (у співавт.);

- Петро Болбочан: хто він? Активний організатор захисту української державності, чи зрадник українського народу? // Симон Петлюра у контексті українських визвольних змагань: Зб. наук. праць. – Фастів: Поліфаст, 1999. – С. 210-221 (у співавт.).

Привертає увагу науковця і проблема міжнародного становища України в минулому й на сучасному етапі, що знайшло відбиток у його статтях:

- Україна як суб'єкт історії Європи в минулому і в наші дні // Україна в європейських міжнародних відносинах: Науковий збірник. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. – С. 88-106 (у співавт.);

- Україна в поглядах західноєвропейських політиків та істориків: ретроспективний аналіз // Європа: ідеї та процеси. – Чернівці: Прут, 1998. – С. 29-33;

- Принципи гуманізму в міжнародних зв'язках України (середина 50-80 рр.) // Гуманітарна освіта: фактор світової інтеграції. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Чернівці: Рута-Митець, 1998. – Ч. 3. – С. 97-105,

- Французи про Україну в минулому і теперішньому часі // Історія України. – 2000. - № 5 (165) лютий;

- Німецькі мандрівники і посли про Україну в історії середньовіччя і нового часу // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали Міжнар. наук. конф. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 230-233.

Не оминув дослідник і таку болючу тему української історії, як голодомор 1932-1933 рр., якій присвятив розвідку "Драматична статистика демографії України в 30-х роках" (у кн. "Пам'яті жертв радянських голодоморів". – Чернівці: Рута, 1994. – С. 20-25, у співавт.). Активно розробляє П.П.Брицький і тему виникнення й діяльності українських політичних партій. Передумовам їх виникнення він присвятив статтю "Політичні ідеї та рухи в Україні у другій половині XIX ст.", вміщеній у другому томі кафедрального збірника "Питання історії України" (Чернівці: Золоті литаври, 1998. – С. 34-51). Цікавлять його і сучасні процеси внутрішньополітичного розвитку України, свідченням чого є стаття "Реалізація прав людини як запорука легітимності політичної влади в Україні", надрукована у третьому томі згаданого збірника (Чернівці, 1999. – С. 226-234, у співавт.) та ін. Всього вченим за час роботи на кафедрі опубліковано 25 робіт загальним обсягом 28 друк. арк., у т.ч. навчально-методичної - 1 обсягом 0,5 друк. арк.

П.П.Брицький – член редколегії щорічника наукових робіт кафедри історії України "Питання історії України", науковий редактор третього тому "Книги пам'яті України.

Чернівецька область" (Чернівці, 1999), з 1994 р. – член спеціалізованої вченої ради по захисту докторських і кандидатських дисертацій при ЧДУ.

Доц. В.К.Демочко працював (і працює) в основному в галузі історії православної церкви в Україні, частково – історичному краєзнавстві, історіографії. Ним опубліковані, зокрема, наукові статті "Православна церква на Запорізькій Січі" у шостому випуску "Наукових записок з української історії" (Переяслав-Хмельницький, 1999. – С. 27-33), "Церковно-релігійне питання у визвольній війні українського народу середини XVIII ст." – у третьому томі згадуваного уже кафедрального збірника (Чернівці, 1999. – С. 74-81), "Діяльність київського митрополита Петра Могили" – у цьому ж збірнику за 2000 р. та ін. З історичного краєзнавства ним опубліковано статті:

- До історії виникнення вулиці О.Кобилянської в Чернівцях // З історичного минулого Буковини. – Чернівці: ЧДУ, 1996. – С. 74-79 (у співавт.);
- Російсько-австрійські переговори 1823 р. у Чернівцях // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. – Чернівці: ЧДУ, 1996. – Вип. 6-7. – С. 44-49.

Всього за час роботи на кафедрі ним опубліковано 28 робіт загальним обсягом 23,3 друк. арк., у т.ч. навчально-методичної – 5 обсягом 17,6 друк. арк.

У 1992-1995 рр. В.К.Демочко вів на Всесвітній службі радіомовлення України авторську передачу, присвячену історії України з давніх часів до сучасності.

Дослідження **доц. З.І.Зайцевої** присвячені розвитку української національної науки та інтелектуальної еліти кінця XIX – початку XX ст. За час роботи на кафедрі нею опубліковані статті:

- Володимир Антонович та інституціоналізація української національної науки // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1999. – С. 62-71;
- Приват-доцентство як засіб інституціоналізації української науки на рубежі XIX – XX ст. // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 81-96.
- Пізньосередньовічна культурно-історична проблематика в українознавстві початку XX століття // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. статей. - Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т.1. – С. 197-206;
- Можливості дослідження феномена української інтелігенції на зламі XIX-XX століть у світлі наукової спадщини Й.А.Шумпетера // Йозеф Шумпетер та проблеми реформування економіки України. – К.: Таксон, 2000. – С.213-228;
- Українське питання на сторінках французьких та британських видань (кінець XIX – початок XX ст.) // Питання історії нового та новітнього часу: Зб. наук. праць. – Чернівці: Рута, 2000. – Вип.7. – С.244-253.

За період перебування на кафедрі брала участь у п'яти наукових конференціях, IV Конгресі україністів (Одеса, 1999 р.) та Міжнародному Науковому Конгресі "Українська історична наука на порозі XXI ст." (Чернівці, 16-18 травня 2000 р.). За 1998-2000 рр. нею опубліковано 8 робіт загальним обсягом 6,3 друк арк., у т.ч. навчально-методичні – 2 друк. арк.

Доц. Б.Ф.Білецький, який зосередив основні зусилля на написанні підручників та методичної літератури, опублікував і деякі матеріали конференцій, наукові статті з української історії. Серед них:

- Українська історіографія Канади 70-80-х рр. XX ст. // Матеріали Міжнар. наук. конф. "Еміграція населення західноукраїнських земель до Північної Америки на рубежі XIX - XX ст. Її роль в освоєнні канадського заходу (До 100-річчя української еміграції). Чернівці, 23-25 жовтня 1990 р. – Чернівці: ЧДУ, 1990. – С. 32-36;

- Українська еміграція до США і Канади кінця XIX – початку XX ст. (На матеріалах Галичини і Буковини) // З історичного минулого Буковини. – Чернівці: ЧДУ, 1996. – С. 110-135 (у співавт.);
- З історії еміграції галицьких українців до США і Канади (кінець XIX – початок XX ст) // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. – Чернівці: ЧДУ, 1996. – Вип. 6-7. – С. 121-137 (у співавт.);
- М.М. Миклухо-Маклай – вітчизняний вчений і мандрівник // З історії вітчизняного туризму. Зб. наук. статей. – К., 1997. – С. 25-31
- Історіографія питань історії Чернівецької області (1940-1996 рр.) // З історичного минулого Буковини. – Чернівці: ЧДУ, 1996. – С. 229-236 (у співавт.)
- Микола Іванович Міхновський (До 75-річчя з дня загибелі) // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Золоті литаври. 1999. – Т.3. – С. 96-107 (у співавт.) та ін.

Опублікував також кілька наукових статей та рецензій на вітчизняні й зарубіжні історичні праці. Серед них – статтю, присвячену 100-річчю української еміграції до Канади (Едмонтон, 1994 р.), грунтовну рецензію на навчальний посібник В.П. і А.П.Коцурів "Історіографія історії України" в "Журналі українських студій" (Торонто, 2000 р.).

Разом з тим він взяв участь більше, ніж в десяти міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях і конгресах. Зокрема, в республіканському конгресі українознавців (Київ, 1990 р.), Міжнародній конференції, присвяченій 100-річчю української еміграції до США і Канади (Чернівці, 1990 р.), у Всеукраїнській конференції, присвяченій 500-річчю від дня народження Б.Хмельницького (Рівне, 1995 р.), Міжнародному науковому конгресі (Чернівці, 2000 р.), регіональній конференції, присвяченій проблемам українського державотворення (Коломия, 2000 р.) та ін.

Всього за час роботи на кафедрі ним надруковано понад 50 праць обсягом поверх 60 друк. арк. (у співавт.), у т.ч. два підручники і 7 методичок загальним обсягом 37 друк арк.(у співавт.).

Аспірант А.В. Федорук досліджував тему "Козацьке найманство в Україні в XVI – першій половині XVII ст." Опубліковано 9 наукових розвідок загальним обсягом 5 друк. арк.

Окремі науковці кафедри вели **дослідження історії західного регіону України.** Зокрема. про політичне життя в Західній Україні у 1918-1939 рр. ряд статей написав **доц. В.Л.Карпо**, а саме:

- Методологічні проблеми історіографії утворення ЗУНР // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. – Київ-Чернівці: ЧДУ, 1997. – С. 258-269;
- Утворення українських політичних партій Західної України у 20-30-ті роки XX ст. // Наукові записки з української історії. – Київ-Переяслав-Хмельницький, 1998. – Вип. 5 - С. 35-38;
- До проблеми історіографії становлення легальних українських політичних партій Західної України у 20-30-ті роки XX ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. Зб. наук. праць. Історія. – Чернівці: ЧДУ, 1998. – Вип. 36. – С. 107-115;
- Микола Іванович Міхновський (До 75-річчя з дня загибелі) // Питання історії України. Зб. наук. статей. –Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Вип. 3. – С. 96-107 (у співавт.) та ін.

Всього за час роботи на кафедрі ним опубліковано 29 робіт загальним обсягом 23 друк. арк., у т.ч. 9 навчально-методичних праць обсягом 14 друк. арк.

З 1998 р. В.Л.Карпо – вчений секретар спеціалізованої вченої ради по захисту докторських і кандидатських дисертацій.

Місцю і ролі інтелігенції в суспільному житті західного регіону України в другій половині 40-60-х роках присвячені наукові праці доц. **Т.З.Марусик**. Нею опубліковано з цієї тематики ряд наукових статей, зокрема:

- Відбудова і зміцнення наукового потенціалу західних областей України в II пол. 40-х - I пол. 50-х років: Збірник науково-методичних праць "Шляхи розвитку слов'янських народів". – Вип. 2-3. – К.: Вид-во Київського педінституту, 1992. – С. 163-173;
- Проблеми становлення вищої школи західних областей України в II пол. 40-х – I пол. 50-х років // Третій Міжнар. конгрес україністів. – Харків, 1996. – С. 143-148;
- Репресії серед студентської молоді Чернівців у 40-х роках XX ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 6-7. Історія. Зб. наук. праць. – Чернівці, ЧДУ, 1996. – С. 113-120;
- Деякі аспекти розвитку медичної освіти та науки в західних областях України в II пол. 40-х – I пол 50-х років XX ст. // Питання історії України: Зб. наук. статей. Вип. 1. – Чернівці, 1997. – С. 241-250;
- Розвиток вищої освіти в Західному регіоні України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст. // Укр. істор. журнал. – 1997. - № 3. – С. 101-108;
- Репресоване студентство // Буковинський журнал. – 1995. – Ч. 1-2. – С. 117-124;
- Розвиток гуманітарних наук у західних областях України в другій половині 40-х – першій половині 50-х років XX ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 36; Історія, 1998. – С. 115-123;
- Основні напрямки суспільно-громадської діяльності інтелігенції України у другій половині 50-х років XX ст. // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Т.3. – Чернівці, 1999. – С. 201-208;
- Теоретичні та методологічні основи дослідження історії інтелігенції України; пошук нових підходів // Наук. записки, серія: Історія, Вип. 10. – Тернопіль, 2000. – С. 20 – 28.
- Студенство Буковини під тиском сталінських репресій (1945-1950-ті роки) // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 457-468;
- В. Івасюк в культурно-мистецькому житті України // IV Міжнар. конгрес україністів. – Одеса, 1999. – Іст., част. II. – С. 584-588.
- Любомир Винар і грушевськознавство // Подвижник укр. історичної науки. –Чернівці, 1999. – С. 59 –76.
- Олександр Оглоблин і укр. історичне товариство // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 73-74. – Історія, 2000. – С. 52 –62.
- Виступала з доповідями на III і IV конгресах україністів, тричі – на міжнародних конференціях з проблем іудаїки. Обрана секретарем Буковинського осередку Українського біографічного товариства та координаційної ради "Українського історичного товариства".

Всього за час роботи на кафедрі опубліковано майже 50 праць загальним обсягом 25 друк. арк., з них третина - навчально-методична література.

З питань історії інтелігенції Західної України зазначеного періоду нею в докторантурі виконується докторська дисертація.

Деякі питання державотворчих процесів в Україні, суспільно-політичного життя, ролі преси в суспільному житті західного регіону України стали предметом вивчення доц. **Т.С.Яценюка**. Він публікується у вітчизняних і зарубіжних виданнях. У "Науковому віснику Чернівецького університету" за 2000 р. (№ 73-74. – С. 62-65) ним опубліковано статтю "Олександр Оглоблин - видатний український історик XX століття". Т.С.Яценюк – автор ряду рецензій на наукові публікації буковинських істориків. Приміром, в журналі "Український історик. Журнал історії українознавства" (Нью-Йорк-Торонто-Київ-Львів-Мюнхен) у № 1-4 за 1998 р. він вмістив грунтовну рецензію на книгу чернівецьких авторів "Буковина: історичний нарис" (с. 318-321). Всього за час роботи на кафедрі він опублікував 10 праць загальним обсягом 8 друк. арк., у т.ч. навчально-методичних – 2 обсягом 3 друк. арк.

Асист. П.В.Дутчак займалася дослідженням жіночого руху в Західній Україні у кінці XIX – 20-30-х роках XX ст., за час роботи на кафедрі опублікувала із зазначеної проблематики статтю у згаданому кафедральному збірнику за 1999 р. (Чернівці, с. 116-128).

Проблему українського січового руху в Галичині й на Буковині на початку XX ст. досліджує **аспірант кафедри М.Р.Гуйванюк**, який опублікував з цієї тематики дві статті обсягом 1 друк. арк.

Чільне місце в історичних дослідженнях кафедри традиційно займала буковинська тематика. Це закономірно, адже університет і його підрозділ – кафедра історії України знаходяться у головному місті Буковини. Хоч у попередні десятиліття цій тематиці теж приділялася певна увага, але партійні ідеологи строго вимагали, щоб трактування історичних подій і явищ, наукові висновки беззаперечно відповідали марксистсько-ленінським догмам. Тільки з проголошенням незалежності України це ідеологічне ярмо скинуто назавжди. Долається поступово і мовний бар'єр: адже абсолютна більшість документів з історії Буковини австрійського та румунського періодів – на німецькій та румунській мовах.

Серед дослідників історії Буковини кінця 80-90-х років слід назвати насамперед ветерана факультету **проф. І.А.Гриценка**. Він продовжував дослідження історії економічних і культурних взаємозв'язків Буковини з Наддніпрянською Україною. В 1990 р. завдяки його старанням як заступника голови редколегії та співупорядника, співавтора "Вступу" і автора наукових коментарів вийшов збірник документів "Споконвічна українська земля: історичні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною" (Ужгород: Карпати, 467 с.). Попри певні традиційні ще проросійські і прорадянські прояви документи і матеріали цієї публікації незаперечно підтверджують безперервні багатогранні зв'язки буковинського краю з основною частиною українських земель на Наддніпрянщині.

І.А.Гриценко продовжував і джерелознавчу тематику. 1993 р. ним опубліковано статтю "Матеріали російського консульства в Чернівцях як джерело історії Буковини" у першому випуску "Вісника центру буковинознавства" (Чернівці: ЧДУ. - С. 78-92). Про викладацький склад юридичного факультету Чернівецького університету за австрійських часів ним опубліковано (у співавт.) у 1998 р. у Відні статтю німецькою мовою „Die Professoren der juridischen Fakultät in Czernowitz", вміщену у збірнику наукових статей "Glanz und Elend der Peripherie: 120 Jahre Universität Czernowitz" (Bern-Berlin-Frankfurt a.M.-New-Jork-Paris-Wien, 1998. – S. 101-123).

З 1994 р. І.А.Гриценко – член спеціалізованої вченої ради по захисту докторських і кандидатських дисертацій, з 1997 р. – член редколегії кафедрального збірника статей.

У кількох напрямках розвинув свої подальші буковинознавчі дослідження **проф. В.М.Ботушанський**. В умовах національно-державного відродження України в кінці 80-х – на початку 90-х років він активізував дослідницьку роботу з цієї проблематики і опублікував ряд наукових статей з історії Буковини:

- Боротьба трудящих Північної Буковини за визволення і національне самовизначення (листопад 1917 – листопад 1918 рр.) // Буковинське народне віче 3 листопада 1918 р. – Чернівці: Облполіграфвидав, 1990. – С. 7-21;

- О культурных взаимосвязях Северной Буковины с Россией и Надднепрянской Украиной в 70-90-е годы XIX в. // Вопросы истории СССР. – Харьков: Основа, 1990. – Вып. 35. – С. 111-119;

- Національний склад населення Північної Буковини (друга половина XIX – поч. XX ст.) // Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки. – Чернівці: ЧДУ, 1993. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 45-54;

- Участь українців Буковини у творенні української державності (1918-1919 рр.) // Народне віче Буковини. 1918-1993: Документи і матеріали обласної наук.-практ. конф., присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. – Чернівці: Прут, 1994. – С. 41-62;

- Події лютневої (березневої) революції 1917 р. в Чернівцях // Буковинський журнал. – 1997. – Ч. 1. – С. 89-101;

- Ухвала Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. – визначний документ українського державотворення // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. – Чернівці: ЧДУ, 1998. – Вип. 36. – С. 9-23;

- Визначний акт українського державотворення // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Т. 2. – Чернівці: Золоті литаври, 1998. – С. 11-18;

- Утвердження національної самосвідомості буковинських українців (II пол. XIX – поч. XX ст.) // Матеріали III Міжнар. істор.-краєзн. наук. конф., присвяченої 120-річчю Чернівецького університету. – Чернівці: Рута, 1995. – С. 11-16;

- Виникнення і діяльність українських сільських читалень на Буковині (80-ті роки XIX – поч. XX ст.) // З історичного минулого Буковини: Зб. наук. статей. – Чернівці: ЧДУ, 1996. – С. 96-109;

- Початок посольської (депутатської) діяльності С.Смаль-Стоцького у Буковинському крайовому сеймі (1892-1898 рр.) // Педагогічні ідеї С.Смаль-Стоцького в контексті розвитку національної освіти й виховання: Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. 24-26 лютого 1999 р. – Чернівці: ЧДУ, 1999. – С. 22-26 та ін.

У зв'язку з відзначенням 120-річчя Чернівецького університету В.М.Ботушанському ректоратом було доручено у 1994 р. як відповідальному редактору організувати роботу авторського колективу з написання монографії "Чернівецький університет. 1875-1995. Сторінки історії". Книга була видана до ювілею у жовтні 1995 р. в університетському видавництві "Рута" загальним обсягом 20 друк. арк. (208 с.), де В.М.Ботушанським написано "Передмову", розділ перший частини першої про заснування, становлення і розвиток університету в австрійський період (с. 5-41, у співавт.), частину четверту про університет в умовах незалежності України (с. 175-197, у співавт.), "Резюме" (с. 198-201). Книга написана з сучасних методологічних засад і є найповнішим новітнім виданням про цей вуз.

На цю ж "ювілейну" тематику ним у 1998 р. опубліковано у Відні у згадуваному уже збірнику "Glanz und Elend der Peripherie: 120 Jahre Universität Czernowitz" статтю про склад студентів Чернівецького університету за часів Австрії "Die Studenten der Universität Czernowitz zur Zeit der usterreichisch-ungarische Monarchie (1875-1918)" (S. 147-155, у співавт.), та скорчений український варіант "Склад студентів Чернівецького університету в період Австро-Угорщини (1875 - 1918)" // Матеріали III Міжнар. істор-краєзн. наук. конф., присвяченої 120 - річчю заснування Чернівецького університету. – Чернівці: Рута, 1995. – С. 138 – 140.

У 1992 р. ректоратом було доручено В.М.Ботушанському очолити авторський колектив (11 осіб) для написання монографії „Буковина: історичний нарис", яка охоплювала б історію краю з найдавніших часів до сьогодення. Книга була написана порівняно швидко (до 1995 р.), але через брак коштів опублікована видавництвом „Зелена Буковина" (гол. ред. А.Т.Квасецький) за сприяння головного спонсора – Чернівецької обласної дирекції „Укрсоцбанк" (директор В.В.Прокопенко) тільки 1998 р. (Чернівці, 416 с. з ілюстраціями, тираж 3 тис. прим.). В.М.Ботушанським, крім наукового і літературного редагування, написано "Вступ" (с. 3-10), параграфи третього розділу про населення краю за часів Австрії, сільське господарство, ремесло, промисловість, торгівлю, міста (с. 74-166), про події Першої світової війни і боротьби за українську державність (с. 199-222), перший параграф четвертого розділу про румунський окупаційний режим (с. 223-231, у співавт.), параграфи п'ятого розділу про сучасний економічний стан області (с. 307-326, у співавт.), про зв'язки з буковинською діаспорою (с. 340-366), про культуру (с. 367-394, у співавт.), "Висновки", "Бібліографію", "Резюме" (с. 395-416). Книга написана з сучасних методологічних засад і є (поки що) найновішим узагальнюючим виданням з історії буковинського краю.

Водночас В.М.Ботушанський продовжував дослідження буковинської еміграції, опублікував такі статті й матеріали:

- До питання про початок масової заокеанської еміграції з Буковини // Матеріали Міжнар. конф. "Еміграція населення західних земель до Північної Америки на рубежі XIX-XX ст." (До 100-річчя української еміграції). – Чернівці: ЧДУ, 1990. - С. 140 – 146;

- "Ми браття заморські..." (З історії церковно-релігійних стосунків буковинських емігрантів першої хвилі у Канаді з Буковинською православною консисторією) // Гуманітарна освіта: фактор світової інтеграції: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Чернівці: ЧДУ, 1997. – Ч. 1. – С. 100-107;

- Буковинська діаспора та її зв'язки з рідним краєм // Буковинський журнал. – 1999. – Ч. 1-2. – С. 160-188.

Та основною проблемою, якою займався науковець, залишалися аграрні відносини в краї, стан сільського господарства і його розвиток у пореформений період. Впродовж 90-х років ним було опубліковано ряд статей:

- Роки лихоліття (Голод на Буковині 1865-1866 рр.) // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. - Чернівці: ЧДУ, 1993. - Вип. 1. - С. 71-78;

- Митна політика Австро-Угорщини і Буковина (80-ті роки XIX - поч. XX ст.) // Питання історії нового та новітнього часу: Зб. наук. стат. - Чернівці: ЧДУ, 1994. - Вип. 3. - С. 93-104;

- Банк рустикальний // Буковинський журнал. - 1996. - Ч. 3-4. - С. 86-96;

- Вирішення сервітутного питання на Буковині (др. пол. XIX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. - Чернівці: ЧДУ, 1996. - С. 38-53 (у співавт.);

- Скасування панщини та ідемнізація (викуп землі) на Буковині (др. пол. XIX - поч. XX ст.) // Питання історії нового та новітнього часу (Зб. наук. статей). - Чернівці: Прут, 1997. - Вип. 5. - С. 8-17 (у співавт.)

- Розвиток сільськогосподарської освіти на Буковині (70-ті роки XIX - поч. XX ст.) // Питання історії України. - Чернівці: ЧДУ, 1997. - Вип. 1. - С. 94-104.

- Зародження і розвиток агропромислової інтеграції на Буковині у другій половині XIX - на початку XX ст. // Творчі вершини вченого. До 60-річчя від дня народження проф. М.Г.Кукурудзяка. - Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. педуніверситет, 1998. - С. 110-122 та ін.

У 1996 р. В.М.Ботушанським захищено докторську дисертацію "Сільське господарство Буковини у другій половині XIX - на початку XX ст.". Викладений у ній фактичний матеріал, головні її положення і висновки склали основу його ж одноіменної монографії, що вийшла у Чернівецькому видавництві "Золоті литаври" (Чернівці, 2000. - 340 с.). У цьому фундаментальному об'ємному (35 друк. арк.) виданні глибоко і всебічно досліджено пореформений розвиток основної галузі економіки краю - сільського господарства та становище причетних до нього виробників різної заможності. Займався В.М. Ботушанський і публікацією документів. Зокрема у "Буковинському журналі" за 1995 р.(№ 3 – 4. –С. 120 - 125) ним опубліковано (з вступною статтею) документи австрійської жандармерії про таємний нагляд за В. Винниченком після прибуття його у 1913 р. з Швейцарії на Буковину і перебування разом з дружиною Розалією в с. Лука Заставнівського пов.

Чималу увагу приділяв В.М. Ботушанський також історико-краєзнавчій роботі. Ним опубліковано з цієї тематики десятки статей як у обласній пресі, так і окремих наукових виданнях. Зокрема, у кафедральному збірнику "Питання історії України" за 1997 р. ним опубліковано статтю "Чернівецький трамвай (До 100 річчя електротранспорту в Чернівцях") (Вип. 1, С. 129 - 135).

З питань загальноукраїнської тематики ним опубліковано доповідь "Голодомор 1932-1933 рр. – велика трагедія українського народу", виголошену на Всеукраїнській науковій конференції "Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні", що відбулася до 60 – річчя події у Чернівцях 24 вересня 1993 р. (Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні. – Чернівці: Рута, 1994. – С.6-16).

З 1999 р. В.М.Ботушанський керує групою науковців по розробці теми "Буковина у міжнародних відносинах (з найдавніших часів до середини XX ст.)". Ним опубліковано статті з цієї проблематики:

- Буковина в дипломатичній боротьбі за втягнення Румунії у війну на боці австро-німецького блоку (1914-1916 рр.) // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 276-285;

- До питання про створення "великої Буковини" навесні та влітку 1918 р. // Матеріали Міжнар. наук. конф. "Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи". - Чернівці: ЧДУ, 2000 та ін.

Брав участь у ряді міжнародних, всеукраїнських, регіональних та обласних наукових і науково-практичних конференціях в Україні та за її межами (Австрії, Польщі).

Всього за 1990 – 2000 рр. В.М.Ботушанським опубліковано більше 60 робіт загальним обсягом понад 66 друк. арк.

В.М.Ботушанський - науковий редактор ряду видань:

- Вісник центру буковинознавства. Серія історична. - Чернівці: ЧДУ, 1993. - Вип. 1. - 192 с.

- Габріель фон Сплені. Опис Буковини / Перекл. з нім. О.Д.Огуя, М.М.Сайка. - Чернівці: Рута, 1995. - 110 с.;

- Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні // Матеріали наук. конф. (Чернівці, 24 вересня, 1993 р.) [До 60-річчя голодомору в Україні]. - Чернівці: Рута, 1994. - 101 с.;

- З історичного минулого Буковини: Зб. наук. статей. - Чернівці: ЧДУ, 1996. - 249 с.;

- Питання історії України: Зб. наук. статей. - Чернівці: ЧДУ, Кафедра історії України, 1997. - Вип. 1. - 300 с.; 1998. - Т. 2. - 336 с.; 1999. - Т. 3. - 416 с.;

- Книга пам'яті України. Чернівецька область. - Чернівці: Книга пам'яті України. - 1999. - Т. 3. - 527 с.;

- 28 червня 1940 року: погляд через 60 років (Матеріали науково-практичної конференції, м. Чернівці, 28 червня 2000 року).– Чернівці: Прут, 2000.– 61 с.

В.М.Ботушанський - член редколегій таких публікацій:

- 370 років Хотинської війни: Тези доповідей Міжнар. наук. конф., 27-28 вересня 1991 р. - Чернівці: ЧДУ, 1991. - 138 с.;

- До витоків назви краю "Буковина" (600-річчя першої писемної згадки): Тези доповідей та повідомлення II Буковинської істор.-краєзн. конф., Чернівці, 2-3 жовтня 1992. - Чернівці: ЧДУ, 1992. - 155 с.

- Матеріали III Міжнар. істор.-краєзн. конф., присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету 29 вересня - 1 жовтня 1995 р. - Чернівці: Рута, 1995. - 209 с.;

- Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. - Чернівці: ЧДУ, 1996. - Вип. 6-7. - 328 с.; 1998. - Вип. 36. - 210 с.; 2000. - Вип. 73-74. - 286 с.;

- Питання історії нового та новітнього часу: Зб. наук. статей. - Чернівці: ЧДУ, Кафедра історії нового та новітнього часу, 1999. - Вип. 6. - 316 с.;

- Буковинський журнал. - 2000. - Ч. 1-2. - 237 с.

Під науковим керівництвом В.М.Ботушанського захищено одну докторську та 5 кандидатських дисертацій. З 1998 р. він член спеціалізованої вченої ради по захисту докторських та кандидатських дисертацій.

З переведенням на кафедру історії України до буковинської тематики прилучився і доц. (з 2000 р. проф.) **О.В.Добржанський**, обравши темою своїх досліджень історію національного руху українців Буковини, суспільно-політичного життя в XIX - на початку XX ст. Ця тематика в українській історіографії донедавна не дістала належного висвітлення, а те, що було написано, містило безпідставні звинувачення на адресу українських діячів, носило на собі гнітючий відбиток тенденційності, характерний для радянської доби.

Опрацювавши величезне коло джерел та літератури в архівах і наукових бібліотеках Чернівців, Львова, Києва, Відня, Москви, О.В.Добржанський зумів відтворити реальну картину українського національного відродження в краї, вивести із забуття та очистити від нігілістичних чи шельмівських нашарувань ряд українських громадських товариств, партій їх лідерів, зокрема таких, як С.Смаль-Стоцький, М.Василько, Ом.Попович, Є.Пігуляк, В.Ясеницький, І. Винницький, В.Филипович, Т.Галіп, О.Безпалко, І.Герасимович, І.Карбулицький та ін.

Вагомим результатом його наукових пошуків стали десятки наукових статей, доповідей на численних наукових конференціях в Україні і за її межами (Росії, Польщі, Румунії, Німеччині, Австрії, Чехії), зокрема таких:

- Українські народовські партії Буковини у 1905-1914 рр. // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. - Чернівці: ЧДУ, 1993. - Вип. 1. - С. 132-143;

- "Вільнодумний союз" у Буковинському ландтазі 1903-1905 рр. // Питання нової та новітньої історії країн Європи та Північної Америки. - Чернівці: ЧДУ, 1993. - Вип. 2. - Ч. 1. - С. 65-76;

- Зовнішня орієнтація буковинського москвофільства др. пол. XIX - на поч. XX ст. // Проблеми історії міжнародних відносин: Зб. наук. статей. - Чернівці: ЧДУ, 1993. - С. 89-104;

- Культурно-освітня робота українських товариств на Буковині у др. пол. XIX - на поч. XX ст. // Питання історії нового та новітнього часу: Зб. наук. статей. - Чернівці: ЧДУ, 1994. - Вип. 3. - С. 25-34;

- Українська радикальна партія Буковини (поч. XX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. – Вип. 6-7. - Чернівці: ЧДУ, 1996. - С. 96-104;

- Епістолярна спадщина С.Смаль-Стоцького як джерело з історії громадського життя на Буковині 80-90-х рр. // З історичного минулого Буковини. - Чернівці: ЧДУ, 1996. - С. 148-160;

- Українські культурні товариства на Буковині наприкінці XIX –на поч. XX ст. // Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика.– К.: Ін-т історії України НАН України, 1996.– Вип. 2.– С. 191-199.

- "Буковинизм" как разновидность регионального самосознания в Австро-Венгрии конца XIX – начала XX вв. // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. - М.: ИСБ РАН, 1997. - С. 75-83;

- Панславістські організації в Росії та українці Австро-Угорщини на початку XX ст. // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи: Зб. наук. праць. - Київ-Чернівці: ЧДУ, 1997. - Вип. 1. - С. 61-66;

- Політична боротьба на Буковині навколо крайових реформ на початку XX ст. // Південно-Східний німецький архів. - Мюнхен, 1995/96. - Т. 38/39. - С. 117-132 (нім. мовою);

- Формування органів крайового управління герцогства Буковина // Аннали Буковини. - Бухарест-Радівці, 1997. - № 3. - С. 771-792 (рум. мовою);

- Чисельність українського і румунського населення Буковини за статистикою XIX - початку XX ст. // Укр. істор. журнал. - 1998. - № 6. - С. 37-46;

- Патріарх українського буковинознавства [про А.Жуковського] // Український історик. Журнал історії українознавства. - Нью-Йорк-Торонто-Київ-Львів-Мюнхен. - 1998. - № 1-4. - С. 150-156 (у співавт.);

- Ідейна боротьба в українському русі на Буковині (90-ті роки XIX ст.) // Питання історії України: Зб. наук. статей. - Чернівці: Золоті литаври, 1998. - Т. 2. - С. 213-236;

- Розмежування народовців та москвофілів в українських товариствах Буковини *(середина 80-х - 90-ті рр. XIX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 36.* Історія. - Чернівці: ЧДУ, 1998. - С. 124-140;

- Академік Степан Смаль–Стоцький // Київська старовина. – 1998. – С. 116-129 (у співавт.);
- Зародження українського національного руху на Буковині (60-ті роки XIX ст.) //Наукові записки з української історії Переяслав-Хмельницького педагогічного інституту ім. Г.Сковороди. – Київ-Переяслав-Хмельницький- Чернівці, 1998. – Вип. V. – С. 16-24;
- Польсько-українські взаємини на Буковині в другі половині XIX століття //Буковина обирає діалог. – Сейни (Польща), 1999. – С.111 –117 (у співавт).
- Любомир Винар – головний редактор "Українського історика" //Подвижник української історичної науки. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 51 –58.

О.В.Добржанський - співавтор і член редколегії згаданої колективної монографії "Буковина: історичний нарис", до якої він написав три параграфи третього розділу: "Адміністративно-територіальний устрій" (с. 69-74), "Суспільно-політичний та національний рух буковинських українців (XIX - поч. XX ст.)" і "Культура" (с. 166-198), а також співавтор згаданої колективної монографії "Чернівецький університет. 1875-1995. - Сторінки історії".

Та найбільш значним науковим доробком історика стали дві його монографії. Перша: "Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність", спочатку (1992-1995 рр.) друкувалася у "Буковинському журналі", а у 1996 р. у повному обсязі вийшла під егідою Інституту історії України НАН України (Київ-Чернівці. - 232 с., у співавт.). У ній широко висвітлюється життєвий і творчий шлях відомого українського громадського, політичного, культурного діяча, одного з провідних лідерів українського національного відродження на Буковині педагога, вченого-славіста, професора Чернівецького університету, академіка УАН С.Смаль-Стоцького. За цю працю О.В.Добржанський відзначений премією НАН України ім.М.С.Грушевського і відповідною грамотою. До речі, стараннями О.В.Добржанського у видавництві "Зелена Буковина" перевидано основну буковинознавчу працю С.Смаль-Стоцького "Буковинська Русь" (до її сторіччя) у журналі "Зелена Буковина" (1996. - № 3-4; 1997. - № 1. - С. 19-153) з супровідною статею О.В.Добржанського (с. 154-159).

Друга монографія історика - "Національний рух українців Буковини другої половини XIX - початку XX ст." - вийшла 1999 р. в Чернівецькому видавництві "Золоті литаври" (Чернівці, 574 с.), у якій досліджується історія українського національного руху на Буковині, показано зародження різних ідейних течій, політичних партій, громадських об'єднань, товариств, визначено основні етапи цього руху, проаналізовано найважливіші здобутки українців у процесі цього національного руху, показано його місце у загальноукраїнському національному русі, його зв'язки з національним, суспільно-політичним життям в Галичині й Наддніпрянській Україні. Ця монографія склала основу його докторської дисертації, яку він успішно захистив у 1999 р.

Всього ученим за час роботи на кафедрі опубліковано 118 праць загальним обсягом бл. 70 друк. арк. Він - заступник редактора згаданих збірників наукових статей: "Вісник центру буковинознавства", "Питання історії України", член редколегій "Наукового вісника Чернівецького університету" та "Буковинського журналу". З 2000 р. член спеціалізованої вченої ради по захисту докторських і кандидатських дисертацій.

О.В. Добржанський очолює колектив науковців, які виконують планову наукову тему "Етнонаціональні процеси на Буковині : сторія і сучасність".

Під його науковим керівництвом захищено дві кандидатські дисертації, готуються нові.

Тематика наукового дослідження асист. кафедри **Г.М.Скорейко** - "Населення Буковини за урядовими переписами другої половини XIX - початку XX ст. (історико-демографічний аспект)". На основі значного масиву статистичних джерел про народонаселення краю дослідниця опублікувала ряд наукових статей, зокрема:

- Національний і релігійний склад населення Чернівців за урядовими переписами другої половини XIX - початку XX ст. // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. - Чернівці: ЧДУ, 1993. - Вип. 1. - С. 116-130 (у співавт.);

- Православ'я на Буковині: фактор єдності чи розбрату (др. пол. XIX - поч. XX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. - Чернівці: ЧДУ, 1996. - Вип. 6-7. - С. 81-95;

- Деякі особливості проведення переписів населення на Буковині (кінець XVIII - поч. XX ст.) // З історичного минулого Буковини. - Чернівці: ЧДУ, 1996. - С. 54-61;

- Релігійний склад населення Буковини в 50-х рр. XIX – на початку XX ст.// Питання історії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи: Зб. наук. праць - Київ-Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С. 42 – 50.

- Освітній рівень населення Буковини у др. пол. XIX – на поч. XX ст. // Наук. вісник Чернівецького університету. Історія. – Чернівці, 1998. – Вип. 36. –С. 149 – 156.

- Промислове населення Буковини другої половини XIX - початку XX ст. // Питання історії України: Зб. наук. статей. - Чернівці: ЧДУ, 1997. - Вип. 1. - С. 81-93;

- Природний рух населення Буковини за урядовими переписами другої половини XIX - початку XX ст. // Питання історії України: Зб. наук. статей. - Чернівці: Золоті литаври, 1998. - Т. 2. - С. 188-200 та ін.

З цієї ж проблематики нею захищено у 1998 р. кандидатську дисертацію. З 1999 р. бере участь у розробці наукової теми "Буковина у міжнародних відносинах". Брала участь у ряді міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях

Всього нею опубліковано за час роботи на кафедрі 17 праць загальним обсягом 11 друк. арк.

Буковинознавчій тематиці присвячують інколи свої праці також члени кафедри Б.Ф. Білецький, П.П. Брицький, А.П. Коцур, Т.В. Марусик, В.К. Демочко та ін.

Проблемою сільської кооперації на Буковині у 80-х роках XIX - на початку XX ст. займається аспірант кафедри О.В.Ботушанський, який опублікував 8 статей загальним обсягом 4 друк. арк.

З самого початку існування кафедри постало питання: **де друкувати результати своїх наукових досліджень?** Спочатку була надія на об'єднання зусиль з Науково-дослідним центром буковинознавства при Чернівецькому університеті, створеному 1992 р. І справді, завдяки зусиллям 19 науковців факультету, у т.ч. 7 - з кафедри історії України, вдалося видати 1993 р. згадуваний уже перший випуск **"Вісника центру буковинознавства"** під редакцією В.М.Ботушанського і О.В.Добржанського (Чернівці, 192 с.) з наміром перетворити його у щорічник, де б вчені кафедри відігравали провідну роль. Проте внаслідок відсутності фінансування і пасивності керівництва Центру щодо підтримки цього "Вісника" випуск його далі першого номера не продовжився. Окремі члени кафедри друкували свої праці у **збірнику кафедри історії нового і новітнього часу**, що виходив з 1992 р., **"Буковинському журналі"**, що почав виходити теж з 1992 р., **журналі "Зелена Буковина"** (з 1995 р.), у відомому **"Українському історичному журналі"**, збірниках згадуваних уже конференцій, а також у виданнях різних міст України та за кордоном.

І лише у 1996 р. кафедра змогла видати власний збірник **"З історичного минулого Буковини"** (Чернівці, 249 с.) (наук. ред. В.М.Ботушанський, заст. О.В.Добржанський), у якому вміщено ряд цікавих розвідок з історії буковинського краю. Але з 22 статей членами кафедри було написано менше половини, бо ж не всі займалися історією Буковини. Тому було вирішено видавати кафедральний щорічник **"Питання історії України"** (під тим же керівництвом). Якість статей та поліграфічне оформлення у чернівецькому видавництві "Золоті литаври" (директор – Д.Д.Танащик, випускник істфаку) як і обсяг збірника зростали:

1997 р. - 300 с.; 1998 р. - 336 с.; 1999 р. - 416 с. У ньому друкувалися (і друкуються) статті як з історії Буковини, так й із загальноукраїнської тематики, причому не тільки науковцями кафедри, факультету, Чернівців, але й ряду інших міст: Києва, Львова, Тернополя, Івано-Франківська, Луцька, Вінниці, Хмельницького, Рівного, Кам'янця-Подільського, Переяслава-Хмельницького, Севастополя, Краматорська, Коломиї, Сторожинця, Іллічівська та інших і навіть з-за кордону.

Водночас науковці кафедри друкували (і друкують) свої статті, матеріали наукових конференцій **у багатьох містах України й за її межами**, зокрема у Києві, Львові, Луцьку, Тернополі, Одесі, Хмельницькому, Дніпропетровську, Миколаєві, Дрогобичі, Кам'янці-Подільському, Збаражі, Снятині, Коломиї, Фастові, Москві, Нью-Йорку, Торонто, Бухаресті і Радівцях (Румунія), Варшаві, Жешуві і Сейнах (Польща), Відні і Клагенфурті (Австрія), Мюнхені і Аугсбурзі (Німеччина). Це є ознакою того, **що кафедра стала помітним осередком наукових досліджень української історії.** Про це ж говорить і той факт, що за час існування кафедри на її засіданнях пройшли **апробацію** 35 дисертацій на предмет рекомендації їх до захисту в спеціалізованій вченій раді при ЧДУ на здобуття їх авторами наукових ступенів доктора чи кандидата історичних наук.

Науковці кафедри взяли участь у багатьох наукових конференціях і виступили майже із 200 доповідями та науковими повідомленнями у Чернівцях, багатьох містах України і за кордоном (Росія, Польща, Румунія, Австрія, Німеччина, Чехія).

Всього за 10 років науковцями кафедри опубліковано 560 робіт загальним обсягом 605 друк. арк., у т.ч. навчально-методичних праць обсягом 194 друк. арк.

Ведеться на кафедрі і значна **наукова робота зі студентами.** Члени кафедри керують написанням студентами курсових, кваліфікаційних, дипломних і магістерських робіт, допомагають їм у підготовці виступів на щорічних наукових студентських конференціях, рекомендують кращих випускників для вступу в аспірантуру чи для прикріплення до кафедри з метою написання кандидатських дисертацій.

Члени кафедри беруть також активну **участь у громадському житті** факультету, університету, міста й області. Окремі з них є кураторами академгруп, членами факультетської ради, членами вченої та науково-технічної рад університету, спеціалізованої вченої ради по захисту докторських і кандидатських дисертацій, членами обласної та міської топонімічних комісій, лекторами, членами правління обласних товариств "Знання", Охорони пам'яток історії та культури, членами всеукраїнських та міжнародних українознавчих товариств, авторами статей до "Зводу пам'яток Чернівецької області", членами редколегій обласних "Книги Пам'яті" та книги "Реабілітовані історією", допомагають в організації та проведенні обласних і районних науково-практичних конференцій з історичної тематики, виступають з доповідями і лекціями у трудових колективах, перед військовослужбовцями, учнями шкіл, з бесідами по радіо. В рубриках "Сторінки історії України" та "Історичний календар" на обласному телебаченні членами кафедри за останні роки здійснено понад 40 телепередач.

Отже, минулі десять років були для кафедри сповнені цілеспрямованою плідною працею як у навчальній, виховній, так і в науковій та громадській діяльності. Сформувався міцний працездатний колектив, який вирішував і здатний вирішувати далі важливі справи державного, суспільного значення.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Михайлина Л.П.
(Чернівці)

РОЛЬ І МІСЦЕ МИСЛИВСТВА,РИБАЛЬСТВА ТА ЛІСОВИХ ПРОМИСЛІВ У ГОСПОДАРСТВІ СХІДНИХ СЛОВЯН РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ VIII-X ст.

Помітне місце в господарській діяльності східнослов'янського населення займало полювання, рибальство та лісові промисли. Природа лісостепу, де великі, вкриті віковими лісами райони межували з безлісими степовими місцевостями, а заболочені луки та плавні з залісненими балками та ярами, сприяли розвитку полювання. Розгалужена гідросистема регіону з такими великими ріками, як Дніпро, Південний Буг, Дністер, Прут давали можливість для широкого розвитку рибальства [8, с.99-104].

Наявний в нашому розпорядженні матеріал засвідчує, що ранньослов'янське населення Східної Європи здавна займалося полюванням, рибальством та промислами. Про це свідчить наявність кісток диких тварин на переважній більшості слов'янських поселень VI–VII ст. Серед багатьох видів диких тварин, на яких йшло полювання, переважали лось, благородний олень, дика свиня, козуля, заєць тощо. На інші види тварин, очевидно, полювали не регулярно [16, с.204].

Полювання на оленя та кабана переважало тому, що в разі успіху мисливці отримували найвідчутніший результат. Крім цих тварин, наприклад, у Прутсько-Дністровському межиріччі полювання велося на косуль, бурого ведмедя, дикого коня, турів, лисиць, зайців, вовків, лосів, бобрів і борсуків [9, с.121-122, табл.9]. Постійно слов'яни полювали на птахів, кістки останніх виявлені в Ханскій [9, с.121], Рашкові [2, с.49], Луці-Каветчинській [4, с.71, табл.9] та інших пунктах. На великих тварин полювання велося заради м'яса, а на дрібних – лисицю, бобра, куниць – для добування цінного хутра. Крім того, у той період широко використовувалися кістки й роги диких тварин для виготовлення різноманітних кістяних знарядь праці. Особливо це стосується рогів благородного оленя, з яких виготовлялися найрізноманітніші вироби: від проколок до скребків для чищення від землі робочих частин рала. Такі вироби зафіксовані майже на всіх пам'ятках празько-корчакської культури, на яких проводилися широкомасштабні археологічні роботи [3, с.26-27].

Основними знаряддями полювання на великих тварин були лук із стрілами та спис. Наконечники стріл та списів виявлені на багатьох слов'янських пам'ятках (Зимне [1, с.48, 52], Лука-Каветчинська [4, с. 66, рис.38: *1*], Рашків [2, с.19, рис.11], Хотомель, Тетерівка [11, с.83, табл.31], Ханска, Кобуска-Веке, Нові Братушани, Требужени, Перерита [9, с.35, 121]). Хоча вони не були пристосовані безпосередньо лише для полювання, очевидно, застосовувалися і в цьому виді діяльності. Єдиною знахідкою, без сумніву, пов'язаною з полюванням, вважаються наконечники стріл з тупими кінцями, виявлені в Крокмазах [16, с.204]. Ймовірно, для полювання на птахів і дрібну дичину застосовувалися відомі нам із писемних матеріалів пізнішого часу різноманітні пастки, силки, ловчі сіті тощо [13, с.239]. Такі сіті разом з птахами та рибами в них зображені на знарядді з рогу благородного оленя, яке слугувало, очевидно, для плетіння чи ремонту сітей [9, с.123].

Ранньослов'янські племена, крім полювання, займалися також і рибальством. Про це свідчать знахідки кісток та луски риби на багатьох пам'ятках V-VII ст., зокрема на поселеннях Лука-Каветчинська [4, с.71, табл.9], Рашків [2, с.49], Ханска, Одая, Бранешти-I [9, с.123] тощо. Про заняття слов'ян рибальством говорять знахідки великих залізних рибальських

гачків довжиною 6-8 см. Вони були виявлені на поселеннях Лука-Каветчинська [4, с.68: *8*] і Кетриш [9, с.123, рис.20]. Вважають, що такі гачки були призначені для ловлі великої риби, а саме: щук і сомів [6, с.118]. Для рибної ловлі широко застосовувалися різні сіті. На багатьох поселеннях виявлені глиняні та кам'яні грузила від них. Зокрема, вони трапилялися в Рашкові [2, с.49], Кодині [12, с.20, рис.16, 17], Ханській [9, с.124] та інших пунктах.

Отже, археологічні та остеологічні матеріали засвідчують, що полювання та рибальство відігравали певну роль в господарській діяльності слов'янського населення третьої чверті I тис. н.е. Ці види господарської діяльності, правда, носили допоміжний характер, хоча в остеологічному матеріалі відсоток кісток диких тварин складав щонайменше 15 % [9, с.124], а за іншими даними досягав 36 % [3, с.30; 14, с.91].

Належне місце займало полювання та рибальство в економічній діяльності населення райковецької культури. Остеологічні матеріали з археологічних пам'яток культури засвідчують наявність значного відсотка кісток диких тварин. Проте, говорячи про роль цих видів діяльності у господарстві племен культури, необхідно чітко розрізняти регіональну нерівномірність. Носії культури мешкали в різних природно-географічних умовах, знаходилися на різних ступенях соціально-економічного розвитку, тому полювання та рибальство на різних землях культури відігравали не однакову роль.

На території Середнього Подніпров'я полювання та рибальство у господарській діяльності місцевих племен займали важливе місце. За даними остеологічного аналізу, кістки диких тварин на слов'янських поселеннях VIII-IX ст. становлять від 36,6% на Монастирьку до 55-63% у Сахнівці та на Канівському поселенні [7, с.61].

Зокрема, за матеріалами городища Монастирок, можна встановити, що зазначені промисли відігравали важливу роль в житті його мешканців. Близько 36,6% кісток, знайдених на городищі, належить диким тваринам. Це говорить про те, що м'ясо дичини було важливим компонентом у харчовому раціоні жителів городища. Полювання переважно велося на м'ясні породи диких тварин [14, с.375] - турів, лосів, косуль, диких кабанів, благородного оленя та інших. Всього виявлено кістки 12 видів дичини, на яку велося полювання [5, с.100].

Крім мисливства, жителі городища займалися рибальством. Знахідки кісток і луски риби виявлені в багатьох житлах та господарських ямах городища. Рибальством займалося також і населення Канівського поселення та Сахнівки. Серед виявленого там кісткового матеріалу дослідники відмічають залишки кісток щуки, ляща, в'язя, плітки [7, с.61]. Про це ж свідчать знахідки глиняних грузил, кістяних знарядь для плетіння сіток та залізних рибальських гачків, виявлених на цих пам'ятках [7, с.61].

Надзвичайно цікавою знахідкою в Монастирку є рештки вуликів і сот. Під час дослідження жител № 21 і 22 та ями № 104 були виявлені бджолині соти та обвуглені частини бджіл. Палеозоологічний аналіз останніх підтвердив, що вони належать бджолі медоносній. Ще в одному з жител трапилися рештки круглої колоди – дуплянки, яка використовувалася як вулик [5, с.100-101]. Очевидно, у місцевих жителів бджільництво вже існувало як галузь господарства, а вулики були залишені в житлі на зимівлю. Це може свідчити про зародження такого, поширеного в давньоруський (давньоукраїнський) час промислу, як бджільництво з використанням вуликів [10, с.17]. Поряд з ним, очевидно, існували і такі види бджільництва, як природне дуплове та бортництво. Останні, на жаль, неможливо зафіксувати археологічним шляхом, але відомості про які часто зустрічаються в писемних джерелах давньоруського часу [10, с.16-18].

Дещо іншу роль полювання та рибальство відігравали в господарській діяльності слов'янського населення Верхнього Попруття. Остеологічний матеріал з Ревнянського гнізда поселень показав майже повну відсутність кісток диких тварин. З понад 2-х тисяч кісток, які діагностувалися, лише близько десятка належало диким тваринам - кабану, козулі звичайній,

зайцю русаку, оленю (визначення остеологічного матеріалу проведено науковим співробітником Інституту археології НАНУ Журавльовим О.П.). Очевидно, даний факт свідчить, що місцеве населення головним чином займалося сільським господарством, а полюванню і рибальству приділяло незначну увагу. На Ревнянському гнізді поселень, яке, можливо, було племінним центром, чи навіть протомістом, соціально-економічний розвиток місцевого населення відрізнявся від рядових селищ, тому промислами тут майже не займалися.

Вагому роль у господарській діяльності східнослов'янського населення досліджуваного часу, очевидно, відігравало полювання на хутрового звіра. Однак його об'єми визначити важко, оскільки шкірки здирали безпосередньо на місці полювання [17, с.142], і остеологічні матеріали на поселеннях відсутні. Хутро було важливим предметом обміну і зовнішньої торгівлі, з чим пов'язується поява на східнослов'янських пам'ятках заключної четверті I тис. н.е. срібних виробів і монет [14, с.376].

Певну роль у структурі господарства відігравала також така традиційна галузь, як збиральництво. Етнографічні дані свідчать, що дикорастучі плоди - ягоди, гриби, горіхи – суттєво доповнювали харчовий раціон, особливо у неврожайні роки [14, с.376].

Однак полювання, рибальство, бортництво та збиральництво не відігравали вирішального значення в господарській діяльності носіїв райковецької культури - їм належала другорядна роль [17, с.142]. Проте слід відзначити, що такі продукти промислу, як цінні хутра, мед і віск віддавна були предметами експорту зі Східної Європи на зовнішній ринок. Тому в ранньофеодальний час вони ставали предметами данини, і їх добування почало відігравати суттєву роль в економіці Давньої Русі.

Джерела та література

1. Ауліх В.В. Зимнівське городище. - К.: Наукова думка. 1972.
2. Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с.Рашков). К.: Наук. думка, 1988.
3. Бєлан Н.Г. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тис.н.е. // Археологія. - 1977. - Вип.24.
4. Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с.Сокол на Среднем Днестре. - К.: Наук. думка, 1984.
5. Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. - К.: Наук. думка, 1988.
6. Мальм В.А. Промыслы древнерусской деревни // Очерки по истории древнерусской деревни. Труды ГИМ. -М.: Изд-во АН СССР, 1956. - Вып.32.
7. Пашкевич Г.О., Петрашенко В.О. Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї в VIII X ст. // Археологія. - 1982. - Вип.41.
8. Полевой Л.Л. Археологические сведения о растительном покрове и фауне млекопитающих Пруто-Днестровского междуречья // Охрана природы Молдавии. - Кишинев, 1961. - Вып.2.
9. Рафалович И.А. Славяне VI-IX вв. в Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1972.
10. Розов С.Н. Очерки по истории отечественного пчеловодства // Вестник НИИ пчеловодства. - 1972. - № 21.
11. Русанова И.П. Славянские древности VI-IX вв. между Днепром и Западным Бугом. -М.: Наука, 1973.
12. Русанова И.П., Тимощук Б.А. Кодын – славянские поселения V-VIII вв. на р.Прут. – М.: Наука, 1984.
13. Седов В.В. Восточные славяне в VI – XIII вв. – М.: Наука, 1982.
14. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / Баран В.Д., Максимов Е.В, Магомедов Б.В. и др. – К.: Наук. думка, 1990.
15. Тимощук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. н. э. - М.: Наука, 1990.
16. Федоров Г.Б. Население Прутско - Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. // МИА.- 1960.- № 89.
17. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. – К.: Наук. думка, 1985.

Чеховський І. Г.
(Чернівці)

ЗАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ У ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ Й ОЦІНКА "ВОЛОСЬКОЇ" КОЛОНІЗАЦІЇ

Від XIV-XV ст. розпочинається міграція із прадавніх землеробських районів Попруття та Подністров'я у підгірні місцевості, почасти заселені ще за давньоруської доби, та інтенсивне освоєння здебільшого необжитих долин карпатських річок. Колонізація Карпат була спричинена рядом факторів: загрозою спустошливих татарських і турецьких нападів (наприклад, 1474, 1478, 1488, 1498, 1515, 1594 рр.), частими прикордонними війнами між різними загарбниками українських земель (як-от польсько-молдавськими військовими конфліктами), від яких передусім страждало мирне населення, закріпаченням селян та зростанням феодальних повинностей. Основний приплив колоністів ішов із низинних районів Галичини та Буковини, хоча відомі масові переселення і з інших українських країв. За народними переказами, князь Федір Коріятович привів з Поділля 40 тисяч переселенців, які заснували на Закарпатті близько 300 сіл. Середньовічні грамоти та інші писемні джерела Польщі, Угорщини й Молдови засвідчують переважно український етнічний склад колоністів, засновники сіл були вихідцями з місцевої української шляхти. Карпатські поселенці керувалися нормами давньоруського права та місцевого звичаєвого, які збереглися у формі т. зв. волоського права [*5,* с. 56-58; *4,* с. 21-29, 58-76, 182; *11,* с. 57-59; *18,* с. 105-137]. Цікаві свідчення на користь ранньої появи українських першопрохідців у Низькому Бескиді та прилеглих масивах (на території майбутньої Лемківщини) навів відомий польський дослідник Карпат Роман Райнфус (який, проте, обстоює гіпотезу про пріоритет польських колоністів, які пізніше, буцімто, зазнали "рутенізації"). Річ у тім, що місцевості західної та центральної Лемківщини не фігурували у переліку середньовічних католицьких парафій; натомість ще в 30-х роках XIV ст. тут постають кляштори домініканців – як пояснюється у тогочасному документі, "*z powodu sЊsiedztwa ze schizmatykami i ze wzglkdu na ich zbawienie*", – тобто для навернення місцевого православного люду, отже русинів-українців, у лоно католицької церкви [*26,* с. 44]. Українська першооснова колонізації Карпат та Прикарпаття випливає і з аналізу матеріалів ойконімії з такими характерними українськими топоформантами, як суфікси *-ичі, -івці, -инці, -ани* та інші у назвах населених пунктів, заснованих у середні віки [див.: *1,* с. 20-27 та ін.; *20; 19*].

У зв'язку із заселенням Карпатського регіону в добу середньовіччя заслуговує на увагу питання т. зв. "волоської" колонізації: передусім йдеться про етнічну ідентифікацію та роль в освоєнні теренів Східних та Західних Карпат пастушого населення, яке прибувало з півдня, особливо активно в період XIV-XVI ст. Тривалий час чужинські, передусім румунські та польські, історики намагалися цю хвилю колонізації в етнічному відношенні протиставити українській як, буцімто, вторинній. Однак аналіз джерел та лінгвістичного матеріалу засвідчив, що назва "волохи" вказувала передусім на традиційне заняття цих переселенців – пастухів, вівчарів, незалежно від їхньої етнічної приналежності, – причому в такому значенні вона побутувала серед багатьох народів Карпато-Балканського регіону (Д. Кранджалов). Сучасні польські та словацькі дослідники схильні вважати, що назва "волохи" приховувала різноетнічні елементи: окрім властиво волоського, тобто румунського та арромунського, також семигородський, угорський, словацький, південнослов'янський (сербський і болгарський), албанський і, нарешті, руський, тобто український. У "волоській" колонізації Низького та Сондецького Бескиду, Бещад, східної Словаччини, Галицького Прикарпаття припускається переважання чи навіть домінування елементу руського, "руських волохів",

які, як вважають, прибули із Закарпаття (Р. Райнфус припускає, що руські поселенці могли і передувати появі волохів). Примітно, що в документах, які стосуються польських сіл Підгір'я, вже в XVI ст. назва "волохи" інколи сприймалася як уточнююча до етноніму *русини, Rusnacy* (пор. фрагмент документа від 1558 р., у якому йдеться про "*homines Ruthenicos alias Wolochy*") – отже, в етнічному відношенні ці поняття на Підгір'ї не протиставлялися. Починаючи від цього часу, на позначення жителів гір у польських джерелах вживається назва "русини", "руснаки", що красномовно свідчить про домінування цього етносу серед карпатських колоністів [*4,* с. 4-9, 29; *23,* с. 143-158; *26,* с. 41-44].

Дискусійним, однак, залишається питання, яким чином традиційні землероби русини-українці взагалі могли ототожнюватися з пастухами-волохами. Для пояснення цього феномена зарубіжні дослідники вдавалися до гіпотези про "рутенізацію" етнічних волохів, якої ті нібито зазнали, зіткнувшись на своєму шляху, зокрема в басейні Верхньої Тиси, з руською людністю, що віддавна заселяла Закарпаття [див. *23,* с. 151-153], або були "зрутенізовані", коли перейшли на осілий спосіб життя [*26,* с. 43]. Щоправда, у найновіших працях, присвячених заселенню північних схилів Карпат, польські дослідники намагаються знайти інші пояснення домінування слов'яномовного елементу серед колоністів [*24*]. Безперечно, Карпати були давньою територією міжетнічних контактів між східними романцями, зокрема волохами-румунами, і слов'янами, зокрема русинами-українцями, і не виключено, що наслідком такої взаємодії могла бути асиміляція якоїсь певної частини волосько-румунського етносу в контактній зоні. Однак, як справедливо зауважують з приводу гіпотези про "рутенізацію" вітчизняні автори, етнічна асиміляція була тривалим і послідовним процесом, тим більше у середньовіччі, а історія регіону знає немало випадків, коли навіть невеликі етнічні групи довгий час зберігали свою самобутність у чужинському оточенні (як, наприклад, німці в Трансільванії, румуни на Закарпатті). Отож навряд чи так швидко могли втратити своє етнічне обличчя волоські переселенці, які й мовою, й особливо своїм основним господарським заняттям суттєво різнилися від українців-землеробів. Ще малоймовірнішим видається, щоби кочівники-пастухи протягом порівняно короткого історичного проміжку часу перейшли на осілий землеробський спосіб життя, до якісно вищої і складнішої форми господарювання. Між тим, як свідчать середньовічні люстрації та інші документи, одним із основних занять поселенців у новозаснованих карпатських селах, зокрема і на волоському праві, було землеробство, під орні землі викорчовувалися та випалювалися значні лісові площі. Етнографічні дослідження рільництва українців Карпат виявляють релікти агрокультури від давньоруського часу. У структурі тваринництва, яке відігравало також значну роль у житті карпатських колоністів, особливо на високогірній Гуцульщині, головне місце відводилося великій рогатій худобі: коровам та волам – традиційній домашній худобі землеробів; натомість порівняно менше уваги приділялося розведенню овець, що визначало специфіку тваринництва справжніх волохів-чабанів. Таким чином, господарство карпатських поселенців мало виразний землеробсько-скотарський напрямок. Аналіз особливостей планування карпатських сіл та народної архітектури, проведений на матеріалах Бойківщини, переконливо засвідчив, що процес заселення Карпат йшов долинами рік, знизу вгору, а не навпаки, як це мало би бути при домінуванні "волоської" пастушої колонізації схилів гір; найоптимальнішими місцями для поселень ставали долини річок із широкими терасами, придатними для спорудження постійного житла та ведення сільськогосподарських робіт; саме такому напрямку господарства були підпорядковані й господарські будівлі; суттєву роль відігравала орієнтація щодо сонця. Так, обстеження в 1930-х роках сіл у басейні Бистриці показало, що понад 85 % будинків були розташовані в річкових долинах із добре обробленими і відкритими для сонця терасами [*4,* с. 90-117, 138-153; *5,* с. 97-119; *11,* с. 62-64, 132-165; *10,* с. 84-104]. Отже, основну масу карпатських поселенців складало традиційне землеробське населення, що цілком узгоджується із переважно українським характером осадництва.

Гіпотеза про "рутенізацію" етнічних волохів не витримує серйозної критики і під кутом аналізу лінгвістичних матеріалів із Карпатського регіону. Так, прикладання назви "волохи" до переселенців русинів-українців логічно пояснюється особливостями номінації сусідніх груп населення на етнічному чи етнографічному порубіжжі. Українська землеробська колонізація необжитих карпатських просторів, звісно, не виключала співучасті в цьому процесі кочових пастухів-волохів з півдня, яких приваблювали полонинські пасовища, – своєрідна "екологічна ніша", не зайнята землеробами-переселенцями. Останні опинилися, по суті, на порубіжжі між прийшлими кочівниками-волохами і корінним землеробським населенням підкарпатських долин, заселених ще в давньослов'янську та давньоруську епохи. Для розрізнення корінних землеробів від етнічно споріднених з ними переселенців до останніх, слід гадати, приклалося як прізвисько назва полонинських кочівників. Подібне перенесення назв добре відоме в порубіжних районах. Наприклад, українське населення по різні боки Черемошу прозивало сусідів з протилежного берега, відповідно, "ляхами" чи "волохами", або "молдаванами"; на Покутському Підгір'ї назва "гуцули" і досі слугує для позначення жителів сусіднього села, розташованого порівняно ближче до лінії гір [*15, 1997-1999*]. Як бачимо, для прізвиська використовувалася назва етнічної чи етнографічної групи, з якою межували чи просто асоціювали сусіди. Отже, й українських поселенців у Карпатах могли прозивати "волохами", оскільки ті сусідували з кочівниками-пастухами. Крім того, якась частина українських колоністів могла прибути з Волощини, тобто Молдавського князівства, до складу якого за середньовіччя належали, й українські етнічні землі. Нарешті, ця назва могла вживатися і в тому значенні, що і загалом у Карпато-Балканського регіоні, – на позначення роду заняття без жодної етнічної чи територіальної диференціації. Наприклад, у люстрації Галича від 1566 р. перераховано місцевих жителів - платників річного чиншу за користування пасовиськом, яких названо "волохами"; примітно, що в них типові українські імена: *Стецько Татарчин, Гринець, Федір Владичко, Олекса Сводень*. Від загального прізвиська "волохи" на позначення співвітчизників, які сусідували з волохами, були вихідцями з Волощини або ж просто пастухами, – виникло особове прізвисько-прізвище, яке зустрічаємо серед засновників сіл, наприклад, на Сяноччині, і знову ж у поєднанні з українськими іменами: *Яцко Волошин, Іван Волох, Прокіп Волох, Васько Павловський Волох*. Натомість значно рідше знаходимо в середньовічних документах із території Українських Карпат та Прикарпаття серед "волохів" властиво румунські імена, типу *Драгош* [*4*, с. 28; *11*, с. 61]. Не зайве нагадати, що прізвища, на зразок *Волошин, Волошенюк, Волошинський*, і досі поширені серед українців західних областей; їх слід розглядати, як і українські антропоніми, типу *Венгринюк, Сербинюк, Ляшенко, Німець, Москаль*, як псевдоетнолексичні утворення, тобто такі, що виникли від прізвиськ, а не від етнонімів.

Важливу інформацію стосовно етнічної приналежності "волохів" та шляхів їхньої міграції почерпують із матеріалів т. зв. "волоської" топонімії Карпат, тобто тієї, що пов'язується з рухом номадів-пастухів із півдня регіону. Для цієї лексики встановлюється походження з різних мов Карпато-Балканського регіону, зокрема східнороманських, південнослов'янських (сербської та болгарської), албанської [*26*, с. 41-43; *3*]. Цікаві тенденції виявляє аналіз базової лексики "волоської" топонімії, передусім географічних апелятивів, які лежать в основі топонімів. Переважна більшість цих слів позначають орографічні об'єкти, здебільшого пов'язані з високогірним чи гористим рельєфом – це різні форми додатного рельєфу: *бескид, горган, грунь, кичера, магура, присліп;* або від'ємного: *гертіп, гаван, гєрла, гропа, рипа, тарниця* тощо. Зустрічаються також назви, пов'язані з гідромережею: *балта, ізвор, млака, салатура, слатина*. Інші лексико-семантичні групи географічної лексики (наприклад, назви, що підкреслюють власне просторове розташування місцевості, назви ґрунтово-літологічних умов місцевостей, назви, пов'язані з фітоценозом та зооценозом) представлені поодинокими

зразками. Серед усієї базової лексики карпатської топонімії наведені слова становлять невеликий відсоток: трохи більше 20 % серед назв форм рельєфу і 6 % – серед назв, пов'язаних із гідромережею (обчислення за матеріалами топонімії Буковини [*21*]). Показово, що серед "волоської" географічної лексики рідкісними є назви на позначення антропогенного ландшафту, зокрема оброблюваних земельних угідь (один із небагатьох прикладів: *царина* зі значеннями "орна земля", "поле, яке знаходиться далеко від хати", але також "загороджене пасовище, сінокіс" – з рум. *tarina* "нива, поле" [*16, 1990-1995*]). Особливістю "волоських" апелятивних назв є їхня присутність у лексиконі (в активному чи пасивному складі, в діалектах тощо) багатьох мов Карпато-Балканського регіону, як слов'янських, так і неслов'янських, і в ряді випадків мовне походження цих слів видається спірним або неясним. Наприклад, українська карпатська *магура* вважається похідним від румунського *măgură (măgulă)* < давнішого **magula*, яке виводиться з прасловянського **mogyla*, зіставляється також з албанським *magullë;* припускаються також доіндоєвропейські витоки цього слова [*6,* т. III, с. 356; *17,* с. 357]. Таким же неоднозначним видається походження географічних апелятивів, які є базовими для ряду відомих карпатських оронімів, як-от *бескид, горган, ґрунь* [*6,* т. I, с. 176-177, 563, 606]. Значна група "волоської" лексики, яка для українських говірок Карпатського регіону вважається запозиченням зі східнороманських мов, має виразне слов'янське походження або ж затримала слов'янський корінь, хоча почасти зазнала фонетичних та лексико-семантичних впливів сусідніх неслов'янських мов. Це стосується слів, типу *гертоп, ґєрла, млака, рипа, слатина* тощо (пор.: рум. *hîrtop* походить, очевидно, від болг. *въртоп,* однокореневого з укр. карп. *вертіб, вертіп* [*6,* т. I, с. 509]; рум. *gîrla* теж, ймовірно, від болг. *гърло* [*6,* т. I, с. 509] і т. д. [*6,* т. III, с. 489; *9,* с. 185; *8; 17,* с. 371, 513]). Чимало "волоських" слів має широкі південнослов'янські паралелі. Цікавим видається зіставлення значень назв на позначення вершин в українських карпатських говірках і діалектах болгарської та інших слов'янських мов – на прикладі такого характерного для Карпат народного географічного терміна, як *кичера.* Пор.: укр. карп. *кичера, кичіра, ксчсра, кічера, тічера, кичірка, кічирка* "покрита лісом гора; гора з залісненою вершиною" [*13,* с. 115]; "строма гірка, обросла лісом" [*2,* с. 25]; "гора, покрита лісом, окрім вершини" [за *14*]; "гора з гострим верхом" [*12,* с. 152]; "гостроконечна незаліснена гора; безліса гора; крута гора; верх, вершина гори; гора (в заг. знач.); невел. горбиста місцевість; поросла кущами горбиста місцевість у видолині; гора, з-під якої витікає джерельце; місцевість, де є багато джерел, ґрунтових вод" [*16, 1990-96*] – і болг. *кичер, кичера, кичор, китка* "невеликий лісок на узвишші; молодий густий ліс; конусоподібна гірка; горб; крутосхил гори, покритий густим молодим лісом; гай" [за *17,* с. 275]; словац. діал. *kýčera, kýčer* "стрімка гола вершина"; чес. діал. *kyčera* "верх"; хорват. діал. *kičer* "заросла вершина гори" [за *6,* т. II, с. 440]; також рум. *chicera* "дахоподібне узгір'я" [за *17,* с. 275]. Усі ці форми зводяться до праслов. **kyčera,* очевидно, похідного від **kyka* "жіноча зачіска, коса". Пор. давньорус. *кыка* "верх голови; волосся на голові; пов'язка"; ще ст. слов. *кыка* "волосся"; болг. заст. *кика* "довгий пучок волосся, залишений на остриженій голові"; чес. діал. *kyčka* "пучок волосся, чуб, чуприна"; д. пол. *kyka, kika* "o wiosach i stroju głowy u kobiet"; також сучас. укр. *кучер,* мн. *кучері.* Зі слов. > і рум. *chica,* pl. *chici* "волосся; чуб, вихор" [*6,* т. II, с. 431, 440; *22,* с. 229, 274; *25*].

Наведені слов'янські паралелі, з одного боку, й обмеженість лексико-семантичних паралелей у східнороманських мовах, з іншого, дозволяють припускати існування прямого міжмовного контакту між балканськими і карпатськими групами слов'ян без іншомовного посередництва. Подібні зв'язки, у свою чергу, опосередковано свідчать на користь присутності в складі "волоської" колонізації Карпат певного, порівняно значного південнослов'янського мовно-етнічного елементу. Тут доречно навести найновішу гіпотезу польського дослідника "волоської" колонізації Карпат Є. Чайковського, згідно з якою "волохи" у мовному відношенні були слов'янізованою групою ще до своєї міграції на північ,

причому ця група в основному сформувалася на Балканах [*24*]. Це припущення принципово не суперечить висловленим вище міркуванням про безпосередні міжмовні контакти.

Слід врахувати ще одну суттєву обставину. "Волоська" географічна лексика в основному була активно засвоєна українськими говірками Карпатського регіону, адаптована відповідно до особливостей української мови і переважно набула нової семантики. Відповідно, певна, а, можливо, і значна частина карпатських топонімів, які пов'язуються з "волоською колонізацією", насправді виникли пізніше, в україномовному середовищі.

Таким чином, карпатська топонімія дає додаткові аргументи на користь трактуванням назви "волохи" як збірної для представників різних етносів Карпато-Балканського регіону, в господарському житті яких значну роль відігравало полонинське тваринництво і які в пошуках вільних полонин-пасовищ постійно кочували гірськими дорогами-плаями. Аналіз "волоської" географічної лексики засвідчує її переважно слов'янське походження і широкі карпато-балканські міжслов'янські паралелі, що наштовхує на припущення про безпосередні контакти між українцями і південними слов'янами (чи слов'янізованим населенням Балкан) у процесі колонізації Східних і Західних Карпат. Спорідненість мовна і конфесійна (приналежність до православного обряду), безперечно, сприяла швидкій адаптації балканських переселенців серед маси українських колоністів і взаємному засвоєнню культурних традицій, які мали спільне коріння.

Стосовно зв'язку між "волоською" колонізацією й українськими етнографічними групами Карпат, то ця проблема значною мірою інспірована чужинськими вченими, які, акцентуючи на проявах локального самоототожнення, окремих особливостях етнографічних груп чи підгруп місцевих українців, мимовільно чи й свідомо представляли український етнос у вигляді розрізнених архаїчних племен. Так, один із перших польських дослідників українських горян В. Поль виділяв у межах етнографічної Лемківщини "роди" "чухонців", "спішаків" і "гардляків", що визнається за фантазії й серйозними польськими етнографами [*26,* с. 19]. Досить живучими в зарубіжному карпатознавстві є спроби вивести етногенез місцевих етнографічних груп українців від чужих етносів. Показовими у цьому відношенні є численні кабінетні гіпотези щодо походження назви "гуцули" і відповідної етнографічної групи, походження яких намагалися вивести від тюркського племені узів, германців-готів тощо, – що не витримує серйозної наукової критики [див. *5,* с. 45-51]. А вже сучасний польський дослідник Лемківщини Є. Чайковський у своїй найостаннішій праці пропонує розглядати лемків як етнічну групу, яка постала внаслідок синтезу різних етнічних субстратів: волоського, руського (тобто українського) і польського [*24*]. Очевидно, не випадково подібні розробки зарубіжних істориків та етнографів уже від рубежу XIX-XX ст. слугують теоретичним підґрунтям для політичних спекуляцій навколо "русинства" чи "лемківства", у яких локальні назви етнографічних груп намагаються протиставити самоототожненню місцевого українського населення з українським етносом.

Спорідненість сучасних етнографічних груп українців Карпатського регіону підтверджується і матеріалами діалектології. Говірки, на яких розмовляють місцеві українці: гуцульські, бойківські, лемківські, закарпатські, надсянські, наддністрянські та буковинсько-покутські, – творять єдину наддністрянсько-карпатсько-буковинську групу південно-західного наріччя, чи діалекту, української мови [*7,* с. 27; *5,* с. 51-56].

За однією з найаргументованіших версій походження назв на позначення етнографічних груп українських горян, передусім лемків та бойків, вони виникли як прізвиська, якими представники цих груп наділяли одне одного (самих себе вони здебільшого означували як *"наші люди"*), отже ці назви постали на етнографічному порубіжжі. Варто зазначити, що принаймні в другій пол. XIX ст., а подекуди ще і в першій третині XX ст. назви "гуцули", "бойки" та "лемки" зберігали емоційний відтінок зневажливості. Специфічний характер локальних назв зумовив і відповідне сприйняття їх як образливих прізвиськ. Красномовний

приклад наводив С. Витвицький при визначенні західної межі гуцульського розселення. Йшлося про клин із трьох сіл у Стрийському дистрикті, в межах Бойківщини, жителі яких не ототожнювали себе з довколишнім бойківським населенням: у зв'язку з цим *"сильно гніваються, якщо їх хтось називає бойками, часто навіть доходить аж до кривавої бійки за таку образу"* [*27,* с. 41].

Ясна річ, що за подібної ситуації жителі етнографічного порубіжжя намагалися уникати ототожнення з носіями таких назв-прізвиськ, тому, як засвідчують матеріали дослідників Карпат та власні польові обстеження, нерідко мало місце перенесення локальних назв. Траплялося, що представники певної етнографічної групи сприймали власну локальну назву як непорозуміння, переадресовуючи її сусідам. Із подібним феноменом зіткнувся Р. Райнфус у лемківських селах на сході краю. Тутешня людність заперечувала свою приналежність до лемків, вважаючи цю назву чужинською і нав'язаною недавно. В долині Ослави на запитання: "Ким ви є?" місцеві інформатори відповідали: "Бойками", – причому твердили, що ця назва побутує від давніх-давен; натомість назву "лемки" тут можна було почути лише від війтів, солтисів і вчителів. Цікаво, що в деяких селах на східному порубіжжі лемківської етнографічної території на запитання: "Хто ж такі лемки і де вони проживають?" дослідникові пояснювали, що лемки проживають далеко на сході й носять червоні штани, тобто йшлося насправді про гуцулів [*26,* с. 18-19].

Певну ясність у проблему вносить ставлення самих українців Карпатського регіону до локальних назв, якими їх позначали. Дослідник Лемківщини Р. Райнфус на підставі власних польових обстежень у міжвоєнний період зауважив, що часто в межах одного й того ж села політично свідома частина жителів вважала себе лемками або українцями, тоді як політично не заанґажовані односельці зауважували, що раніше не було ні лемків, ані українців, а всі називалися однаково "руснаками" [*26,* с. 18]. Таким чином, розрізнені етнографічні групи українців Карпат до останнього часу усвідомлювали своє походження від русинів, тобто русичів, і таким чином ототожнювали себе як складова частина єдиного руського, чи українського, етносу.

Джерела та література

1. Бучко Д. Г. Походження назв населених пунктів Покуття. – Львів: Світ, 1990.
2. Верхратский И. Знадоби до словаря южноруского. – Львів: Тов-во им. Шевченка, 1877.
3. Вінцелер О., Вишован Ш. Румуно-українська топонімна інтерференція в історичній Мараморощині // Питання історичної ономастики України. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 255-264.
4. Гошко Ю.Г. Населення Українських Карпат XV-XVIII ст.: Заселення. Міграції. Побут. – К.: Наук. думка, 1976.
5. Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження / Відп. ред. Ю.Г.Гошко. – К.: Наук. думка, 1987.
6. Етимологічний словник української мови. – К.: Наук. думка, 1982. - Т. І.; 1985. - Т. ІІ.; 1989. – Т. ІІІ.
7. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. – К.: Рад. школа, 1966.
8. Карпенко Ю. О. Українсько-молдавська взаємодія в оронімії Буковини // Восточнославянские-восточнороманские языковые, литературные и фольклорные связи: Тезисы докладов и сообщений межвузовской науч. конференции. – Черновцы, 1966. – С. 35-37.
9. Карпенко Ю. О. Топонімія Буковини. – К.: Наук. думка, 1973.
10. Кожолянко Г. К. Етнографія Буковини. – Чернівці: Золоті литаври, 1999.
11. Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження. – У 2-х т. – Т. 1. Матеріальна культура. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1999.
12. Лимаренко В.С. Топографічні назви Північної Буковини // Питання топоніміки та ономастики. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 147-153.
13. Лящук Б. Ф. До походження географічних назв на території Покутсько-Буковинських Карпат і прилеглих районів // Вісник Львівського ордена Леніна ДУ ім. І.Франка. Серія географічна. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1962. – Вип. 1. – С. 115-120.
14. Марусенко Т. А. Материалы к словарю украинских географических аппелятивов (названия рельефов) // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика.). – М.: Наука, 1968. – С. 206-255.

15. Матеріали етнографічної експедиції ЧДУ (під кер. автора).
16. Матеріали топонімічної експедиції ЧДУ (під кер. автора).
17. Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, 1984.
18. Тарнович Ю. Ілюстрована історія Лемківщини. – Львів: Інститут народознавства НАН України у Львові, 1998.
19. Худаш М. Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від слов'янських автохтонних відкомпозитних скорочених особових власних імен). – К.: Наук. думка, 1995.
20. Худаш М. Л., Демчук М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення). – К.: Наук. думка, 1991.
21.Чеховський І. Г. Мікротопонімія Чернівецької області в історичному аспекті (утворення на базі народної географічної термінології): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці: Рута, 1996.
22. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1993.
23. Czajkowski J. Dzieje osadnictwa historycznego na Podkarpaciu i jego odzwierciedlenie w grupach etnograficznych // Łemkowie w historii i kulturze Karpat. – Sanok, 1994. – Cz. I. – S. 27-166.
24. Czajkowski J. Studia nad Łemkowszczyzną. – Sanok: Muzeum Budownictwa Ludowego, 1999.
25. Dicţionar român-ucrainean / Румунсько-український словник. – 1963 / Репринтне вид-ня. – Bucuresti: Editura didactica şi pedagogica, R.A. - Cernăuţi: Edit. Alexandru Cel Bun.
26. Reinfuss R. Łemkowie jako grupa etnograficzna. – Sanok: Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, 1998.
27. Witwicki S. O Hucułach. Rys historyczny. – Wyd. wznowione. – Lwów, 1873.

Михайлина П.В.
(Чернівці)

ДО ПИТАННЯ ПРО НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Важливим завданням сучасної української історичної науки є дослідження національного складу населення незалежної України, вивчення складного процесу формування її багатонаціональності, що тривав протягом віків. Особливо строкатим у національному відношенні став склад населення в період поневолення українських земель шляхетською Польщею в другій половині XVI – першій половині XVII ст. В першу чергу це стосувалося міст України – важливих економічних і політичних центрів, які притягували іноземців, особливо багатіїв, з метою наживи. В значній мірі цьому сприяли заходи панівної верхівки Речі Посполитої, спрямовані на залучення як своїх громадян, так й іноземців для посилення власних економічних та політичних позицій на загарбаних землях.

Польсько-шляхетська колонізація, яка розпочалася з кінця XIV ст. у Галичині, Західній Волині, а з 40-х років XV ст. – у Західному Поділлі, інтенсивно зростала після Люблінської унії 1569 р. і поширювалася на інші українські землі (крім Буковини, що була поглинена Молдавією, та Закарпаття – Угорщиною). У 1618 р. шляхетська Польща поневолила й Чернігово-Сіверщину. Переконливим показником шляхетської колонізації було швидке зростання на українських землях кількості костьолів, різних кляшторів, єзуїтських шкіл та інших центрів католицизму та полонізації [19, с. 142, 145, 148; 22, с. 36].

У містах і містечках України, крім основної маси українців, жило чимало поляків, вірменів, євреїв, греків, німців, італійців, молдаван, сербів, болгар, угорців, шотландців, татар, турків, караїмів та представників інших національностей. Наділені королівською владою значними привілеями, іноземці поселялися в містах, займалися ремеслом, торгівлею, орендою промислів, маєтків, мит та інших дохідних об'єктів. Чимало іноземців займали високі посади в міських урядах. Збагачуючись самі, вони давали великі прибутки власникам міст і

представникам королівської та міської адміністрацій. Що ж до представників іноземної бідноти, то вона поповнювала ряди міського плебсу, нижні верстви українських городян.

Показовим у цьому відношенні було м.Львів. Тут вирішальну роль у міському житті, крім ополячених і покатоличених українських вельмож, відігравали іноземці патриції - Шольци, Вольфовичі, Корнякти, Алемберки, Острогурські, Камп'яни, Боїми, Бернатовичі, Вільчки, Вартеришевичі та інші. Усі вони були багатіями. Лише нерухоме майно, наприклад, М.Вартеришевича оцінювалося в 600 тис. злотих, М.Камп'яна - 200 тис. злотих [33, с. 66; 39, с. 46]. Володіння вельмож сягали далеко за межі міста. Ян Шольц, приміром, був власником трьох великих приміських сіл-маєтків [39, с. 74], а К.Корнякт володів містечком Гусаків і селом Злочківці [26, с. 624]. Майже вся торгівля міста знаходилася в руках названих родин. Вони контролювали торгівлю сукнами, полотнами, залізними виробами, рибою, мальвазією, вовною та іншими товарами. Місто було постійним боржником роду Камп'янів [39, с. 50, 62-66, 76-77, 107, 111, 115, 231]. Навіть польські королі були боржниками львівських вельмож. Так, король Сигізмунд III був боржником Б.Доновиковича [28, с. 71-80].

Переваги в економічному житті зумовили адміністративно-політичне панування багатіїв над містом. Значна кількість посад у міському управлінні знаходилася у руках іноземців-вельмож [42, с. X], вони диктували свою волю, розпоряджалися міським бюджетом, нещадно експлуатували нижчі верстви міського населення [33, с. 65]. У скарзі львівських цехів 1576 р. про свавілля міської адміністрації говорилося, що "одна родина управляє містом... Бургомістром є Вольф Шольц, один син обіймає верховну владу війтівства, зяті - радних" [38, с. 449]. Щоб урівнятись у правах з польськими магнатами, значна кількість іноземців ополячувалася, покатоличувалася. А один із таких вірменів-вельмож був навіть львівським католицьким єпископом (затверджений королем Сигізмундом III у квітні 1606 р.) [28, с. 131]. Подібне становище було й в інших містах України.

У другій половині XVI ст. в Кам'янці-Подільському існувало дві громади - польська і вірменська. Кожна мала свій ринок, магістрат, адміністративні будинки. Польська купецько-лихарська верхівка займала провідне місце в економічному й політичному житті міста і весь час домагалася поглинення української юрисдикції [26, с. 939-942].

Подібні стосунки були в Барі між українцями, поляками і татарами. Провідне місце в економічному і політичному житті тут також відігравав польський елемент. Завдяки своїй кількості й економічним перевагам поляки займали керівні позиції в Острозі [2, док. 11, с. 128-135; 25, оп. 1, спр. 92, арк. 278; 26, с. 1034-1037]. Польська та частково ополячена українська купецько-лихварська верхівка зайняли панівне становище в економіці та міських адміністраціях також у Києві, Луцьку, Брацлаві, Кременці, Вінниці, Дубно і взагалі у переважній більшості міст України [22, с. 37].

У містах і містечках Галичини, Волині, Поділля проживала значна кількість єврейського населення. Приміром, у 1629 р. євреї становили в Старокостянтинові 22 % населення, у Ковелі - 19, Муравиці - 17, у Кременці, Гулевичах і Корниці - по 13, Дубно - 12, Ляховцях - 10% [3, с. 106]. У Львові у XVII ст. євреїв проживало - близько 20 % населення [16, с. 28], у Галичі - більше 26 %, Коломиї - 8,9 %, Теребовлі - 4,8 %, а в середньому по містах Галицької землі – близько 5 % [33, с. 75; 35, с. 238-239]. З реєстру подимного 1578 р. видно, що на Поділлі сплатили цей податок понад 530 єврейських дворів, майже всі вони знаходилися у містах і містечках [22, с. 37]. У Білій Церкві (1641 р.) було біля 100 єврейських будинків, Вінниці (1604 р.) – 66, Чорткові (1625 р.) – 63, Вільську (1629) – 50. У першій половині XVII ст.: у Золочеві - 47, Тернополі - 40, Яворові - 34, Бродах - 31, Хмільнику - 30, Жовкві - 21, Комарному - 11, Овручі, Болехові, Роздолі, Соколові, Топорові, Загарцях, Поморянах, Глинянах, Жидачеві - від 1 до 10 єврейських будинків [3, с. 108; 25, оп. 1, спр. 92, арк. 217, спр. 122, арк. 2; 34, с. 71; 35, с. 237-238; 48, с. 5]. За підрахунками відомого вченого

О.Барановича, в 40-х роках XVII ст. у містах Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств проживало євреїв до 20 тис., а в містах усієї України - майже 120 тис. [3, с. 108].

Слід зазначити, що євреям у різний час забороняли поселятися в певних містах, але багатої купецької єврейської верхівки це не стосувалося. Всякими засобами їм удавалося обходити цю перешкоду. Становище ж єврейської бідноти, переважно дрібних торговців та ремісників-партачів (позацехових ремісників), які проживали у містах майже нелегально, нічим не відрізнялося від становища основної маси міського плебейства.

В економічно розвинутих містах - Києві, Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, а також Бродах, Барі, Снятині, Жовкві, Яворові, Теребовлі, Кременці, Бучачі, Могилеві, Стрию, Меджибожі, Тисмениці, Підгайцях, Студениці, Жванці та інших жили вірмени [7, с. 95; 8, с. 61; 9, с. 157, 159-160, 162, 164, 170, 173, 175; 10, с. 85; 24, с. 143; 26, с. 718, 746, 941, 953, 981, 1034, 1057; 27, с. 76, 87, 89-90, 94-95, 99, 113-122, 153, 165, 172, 179; 28, с. 5-6, 32-35, 70-73, 80, 87, 114, 131, 156-157, 393; 29, с. 30, 59; 31, с. 30, 59-62; 36, с. 19, 21; 41, с. 131; 43, с. 16-37; 46, с. 47]. У середині XVI ст., наприклад, у Кам'янці-Подільському проживало понад 300 вірменських родин (у 1672 р. - приблизно 2000); у Львові (перша половина XVII ст.) вірмени в центрі міста мали понад 80, у Краківському передмісті - до 280 будинків, у яких проживало майже 1,5 тис. чоловік; в XVI - першій половині XVII ст. у Язлівці нараховувалося до 200 вірменських сімей [4, с. 89; 9, с. 162-163; 18, с. 100; 45, с. 249]. У Кам'янці-Подільському, як вже згадувалося, Снятині, Язлівці та інших вони мали свої магістрати. Це були переважно багаті купецькі родини, які служили надійною опорою колоніальної політики польських магнатів і шляхти на українських землях. Вірменські трударі славилися ремісничими виробами та продукцією промислів.

Значна частина греків проживала у Києві, Львові, Острозі, Бродах, Ніжині, Снятині, Студениці, Меджибожі, Могилеві, Жовкві та інших містах [1, с. 9; 11, с. 148; 12, с. 410; 16, с. 32; 20, с. 58; 26, с. 853, 1057; 31, с. 142; 35, с. 244]. У деяких містах проживали німці (Київ, Львів та ін.) [11, с. 148; 16, с. 32; 30, с. 26; 40, с. 26], італійці (Львів, Могилів та ін.) [12, с. 412; 33, с. 78]. Греки, німці, італійці, як і вірмени, у більшості своїй становили багаті купецькі родини, інші були цеховими майстрами, власниками й орендарями міських промислів.

Татари й турки були в основному в збройних загонах магнатів і шляхти. Певна частина їх осідала в містах, займалася ремеслом, рідше - торгівлею, а то жила з випадкових заробітків. Татари часто згадуються в документах як "черемиси". Слід, певно, вважати, що назва частини Бара "Черемиський" (Верхній Бар) походить від заселення її татарами [25, оп. 1, спр. 92, арк. 278]. Збереглися відомості, що в 1569 р. тут знаходився 51 будинок татар-"черемисів", які служили в загоні кіннотників старости [12, с. 412; 26, с. 1036-1037; 33, с. 78]. Татари були найманцями у збройному загоні князя Я.Острозького в Старокостянтинові (тут у 1636 р. вони проживали у 60 будинках) і в Острозі. У Полонному 1620 р. згадується 31 татарський будинок [3, с. 53]. Збереглися дані, що татари також жили в Києві, Жовкві та інших містах [3, с. 53; 13, с. 148; 37, с. 120]. Джерела засвідчують, що турки проживали у Києві, Черкасах, Каневі та інших містах Подніпров'я і Брацлавщини [13, с. 148; 22, с. 38; 23, с. 68; 49, с. 107-108].

В окремих містах проживали молдавани. Певна кількість їх знаходилася у збройних загонах магнатів і шляхти, а також займалася торгівлею (переважно волами) у Києві, Черкасах, Каневі, а також у містах Галичини і Поділля - Кам'янці-Подільському, Теребовлі, Снятині, Борщеві, Добротворах та ін. [11, с. 148; 26, с. 953; 33, с. 77-78; 35, с. 243; 40, с. 94; 49, с. 109].

За наявними даними, у містах Галичини проживали угорці (Львів, Коломия, Самбір), серби (Снятин), болгари (Львів), караїми (Галич, Тисьмениця), шотландці (Броди); в окремих містах поодинокими групами жили цигани (Теребовля, Войнилів). Представники згаданих іноземців займалися торгівлею, ремеслом, промислами, вербувалися у збройні загони магнатів і шляхти [22, с. 38; 33, с. 76-79; 35, с. 231, 241, 243-244; 40, с. 94; 47, с. 18; 48, с. 7].

Таким чином, іноземці становили значну частину міського населення України. За даними відомого дослідника Я.Кіся, у першій половині XVII ст. у західноукраїнських містах вони становили близько 30 % [17, с. 97]. У Львові та Самборі їх було ще більше [15, с. 172; 22 с. 38]. Що стосується міст інших українських земель, поневолених шляхетською Польщею то, очевидно, цей показник для Правобережжя України становив до 20 %, а для Лівобережжя – значно менше, десь приблизно 10 %.

Негативним явищем був той факт, що в економічно розвинутих і багатолюдних містах керівні позиції опинились у руках іноземців, головним чином польських багатих купців заможних ремісників, а також власників чи орендарів промислів багатих родин інших іноземців та ополячених і покатоличених українських вельмож. Усі вони часто спільними зусиллями протидіяли економічному і політичному зростанню українського бюргерства (середніх верств городян), підтримували колоніальний режим Речі Посполитої в Україні виступали противниками визвольної боротьби місцевого населення. Протилежну позицію займали трудові елементи міського населення неукраїнського походження, котрі своєю працею сприяли економічному зростанню міст, посиленню їх ролі у суспільно-політичному житті України. Зазнаючи переслідувань і утисків з боку панівної верхівки міст, вони активно виступали на боці пригнічених мас корінного українського населення міст.

Розчленуванням городян на окремі національні юрисдикції й відособлені групи панівна верхівка шляхетської Польщі всіляко загострювала, живила національні суперечності серед міського населення, намагаючись відвернути його увагу від гострих соціальних проблем. Це негативно позначалося на всьому економічному й суспільно-політичному житті міст України.

Напрошується думка, що на українських землях, поневолюваних Річчю Посполитою іноземці відіграли ту ж роль, що і німці в свій час у Польщі, де, за висловом Ф.Енгельса, "... німці перешкодили створенню... польських міст з польською буржуазією. Своєю окремою мовою, своєю відчуженістю від польського населення, тисячею своїх різних привілеїв і положень про міста вони утруднили здійснення централізації, цього наймогутнішого політичного засобу швидкого розвитку всякої країни. Мало не у кожного міста було своє особливе право; більше того, в містах з мішаним населенням було ... різне право для німців, для поляків і для євреїв" [21, с. 325-326].

Таким чином, як видно із наведених матеріалів, у містах України досліджуваного періоду, крім основної маси українського населення, проживала значна кількість поляків, вірменів, євреїв, греків, німців, італійців, сербів, болгарів, угорців, молдованів, шотландців, караїмів, циганів та представників інших національностей. Панівна верхівка шляхетської Польщі та міські адміністрації всіляко використовували багатонаціональний склад городян у своїх власних корисливих інтересах.

Джерела та література

1. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – СПб, 1858.
2. Архив Юго-Западной России: В 36 т., 8 ч. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2.
3. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII ст. (социально-экономические предпосылки войны). – М.: Издательство АН СССР, 1959.
4. Билецкий С.Т. Борьба львовских армян против унии и Ватикана // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов: Сб. матер. второй укр.-армян. научн. сессии. – К.: Изд-во АН УССР, 1965.
5. Верстюк В.Ф., Горань О.В., Гуржій О.І. та ін. Історія України. – К.: Альтернативи, 1997.
6. Грабовецкий В.В. Армянская колония в Снятине // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов: Сб. матер. второй укр.-армян. науч. сессии. – К.: Изд-во АН УССР, 1965.
7. Грабовецкий В.В. Армянские поселения на западноукраинских землях // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов: Сб. матер. научн. сесссии. – Ереван, 1961.

8. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіслава) з найдавніших часів до початку XX століття. - Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999.
9. Дашкевич Я.Р. Розселення вірменів на Україні в XI-XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1.
10. Исаевич Я.Д. К вопросу об армяно-украинских связях на западноукраинских землях (XV-XVII вв.) // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов: Сб. матер. второй укр.-армян. наук. сессии. – К.: Изд-во АН УССР, 1965.
11. Історія Києва: В 2 т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – Т. 1.
12. Історія міст і сіл УРСР (далі – ІМіС УРСР). Вінницька область. - К.: УРЕ, 1972.
13. ІМіС УРСР. Київ. - К.: УРЕ, 1968.
14. ІМіС УРСР. Хмельницька область. - К.: УРЕ, 1971.
15. Історія Української РСР: В 8-ми т., 10 кн. - К.: Наук. думка, 1979. - Т. 1. - Кн. 2.
16. Кісь Я.П. Промисловість Львова в період феодалізму (XII -перша половина XIX ст.). - Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1968.
17. Кісь Я.П. Участь міст західноукраїнських земель у визвольній війні українського народу (1648-1654 рр.) // Питання історії СРСР. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1959.
18. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР. – 1963.
19. Крип'якевич І. Історія України. – Вид. 2-е, перероб. і допов. – Львів: Світ, 1992.
20. Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. – К., 1898. – Т. 2.
21. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – К. – Т. 5.
22. Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654 рр.). - К.: Наук. думка, 1975.
23. Михайлина П.В. Міста України в період феодалізму (до питання про становище міст в умовах іноземного поневолення в кінці XVI - першій половині XVII ст.). - Чернівці: Вид-во Черн. ун-ту, 1971.
24. Мемуары, относящиеся к истории Южной и Западной России. – К., 1896. – Вып. 2.
25. Центральний державний історичний архів (м.Київ). – Колекція мікрофільмів. - Ф. 21.
26. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. Warszawa, 1844. – T. 2. – Cz. 2.
27. Barącz S. Rys dziejów ormiańskich. – Tarnopol, 1869.
28. Barącz S. Zywoty sławnych ormian w Polsce. – Lwów, 1856.
29. Chirowski D. Dzieje miasta Tyśmienicy. – Lwów, 1938.
30. Golińska Z. Miasta i cechy v dawnej Polsce. – Warszawa, 1906.
31. Gromnicki T. Ormianie w Polsce ich historia, prawa i prywileje. – Warszawa, 1889.
32. Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605-1633 na Ruś Czerwoną. – Wrocław, 1964.
33. Horn M. Walka klasowa i konflikty społeczne w miastach Rusi Czerwonej w latach 1600-1647 na tle stosunków gospodarczych. – Wrocław, 1972.
34. Horn M. Zydzi w Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w. Działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego. - Warszawa, 1975.
35. Hornowa E. Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1590-1648. - Opole, 1963.
36. Kajetanowicz D. Na historycznym szlaku. – Lwów, 1920.
37. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. - Kraków, 1913.
38. Łoziński W. Kupiectwo lwowskie w XVI wieku // Biblioteka Warszawska. – 1891- - T. 3.
39. Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI-XVII wieku. – Lwów, 1892.
40. Łoziński W. Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. Architektura i rzeźba. – Lwów, 1901.
41. Maciszewski M. Brzeżany w czasach Rzeczypospolitei Polskiej. - Brody, 1911.
42. Miasto Lwów w okresie samarządu 1870-1895. – Lwów, 1896.
43. Mroczko Fr. Z przeszłości miasta Sniatyna. – Czerniowce, 1889.
44. Niedzwiecki M. Powiat podhatjecki pod wzlędem geograficznym, statystycznym i historycznym. - Stanisławów, 1896.
45. Relacje nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od r. 1548 do 1690. – Berlin-Poznań, 1864. – T. 1.
46. Solikowski J. Krótki pamiętnik rzeczy polskich. – Petersburg-Mohylew, 1855.
47. Stupnicki H. Galicja pod względem geograficzno-topograficzno-historycznym. – Lwów, 1849.

48. Wurm D. Z diejów żydowstwa brodzkiego za czasów dawnej Rzeczypospolitej Polskiej (do r. 1772). – Brody, 1935.
49. Zródła dziejowe. - Warszawa, 1897. – T. 22.

Демочко В.К.
(Чернівці)

РОЛЬ МИТРОПОЛИТА ПЕТРА МОГИЛИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я (До 2000-ліття Різдва Христового)

Перше українське національне відродження XVI-XVII ст. відбувалося під релігійним гаслом. Повернення українському народу права на свою національну церкву, плекання моральної, освітньої й релігійної гідності її духовних діячів було найважливішим питанням тогочасного національно-відроджувального процесу. Різних форм набирало здійснення цієї релігійної мети. Одним із шляхів її реалізації було оздоровлення православ'я як традиційної національної церкви. Особливу роль у цій справі відіграв Петро Могила (1596-1647). Час його правління Київською митрополією (1632-1647) – ціла епоха в українському православно-церковному житті, яка увійшла в історію під назвою Могилянська доба.

Щоб краще усвідомити велич Петра Могили, цього видатного богослова, церковного і культурного діяча XVII ст., треба передусім зрозуміти ситуацію в православній церкві наприкінці XVI – на початку XVII ст.

Після Люблінської унії (1569) Україна опинилася під владою Польщі, посилюється національно-релігійне гноблення українського населення. Багато зусиль (особливо після Берестейської церковної унії 1596 р.) колоніальні власті докладали для ліквідації православної віри, враховуючи той фактор, що в свідомості українців релігія і національність були дуже тісно пов'язані й часто саме релігія, як справедливо відзначав відомий американський історик Ф.Сисин, була важливішою від мови і походження [14, с.71]. Таке ставлення до віри не було випадковим. Уся сфера духовного життя нації, її побуту, традицій, культури грунтувалася на православ'ї. Саме воно, як доводить американська дослідниця М.Рубчак, "стало безцінним надбанням для українців" і разом з церквою виконувало роль центру спільної спадщини історичних і культурних традицій, датованих часами Київської Русі. Український народ обернув "своє православ'я на політичну силу, спрямовану на утвердження "національної" єдності..." [Цит. за: 15, с.35].

Наступ проти православ'я здійснювався в кількох напрямках. Православним чинилися перешкоди в обійманні посад у міському самоуправлінні, економічній сфері життя. Відбувалося масове закриття православних церков і монастирів, позбавлення їх маєтностей, які часто передавалися уніатам, що вело до ненависті й боротьби між православними та греко-католиками. Водночас у різних куточках України споруджувалися костели й католицькі монастирі, яким надавалися земельні володіння, створювалися сприятливі умови для діяльності різних католицьких орденів, особливо єзуїтського, які поширювали й насаджували католицизм, боролися проти українського православ'я. Як стверджував український літописець Самовидець, "уже на Україні що городок, то костел был" [12, с. 51]. Посилювалося знущання над релігійними почуттями православних. Всіляко принижувався престиж православної церкви, викликалося почуття сорому у вірних за приналежність до неї, поширювалася практика заборони виконувати святі таїнства й обряди. Мали місце факти передачі церкви в оренду євреям, котрі брали гроші за проведення служби й виконання обрядів. Далеко не поодинокими були випадки примусового навернення мешканців міст і сіл в уніатство чи католицизм. Чинилися перешкоди розвиткові національної освіти, відбувалася дискримінація у царині вживання української мови.

Отже, політика польського уряду щодо України мала яскраво виражений шовіністичний характер й спрямовувалася на асиміляцію українців.

Тим часом українське православ'я переживало тривалу й глибоку кризу. Її зумовили дії кількох чинників. По-перше, надзвичайно негативну роль відіграло право королівського патронату над церквою, зокрема право "подання хлібів духовних". Усупереч звичаям православної церкви король призначав (замість затверджувати) на кафедри єпископів, що поставило вищу церковну ієрархію в залежність від світської влади. Окрім того, можливість легкого збагачення штовхала далеких від християнських чеснот осіб різними шляхами добиватися кафедр і архімандрій, що морально розкладало верхівку духівництва. Ситуація ускладнювалася тією обставиною, що таке ж право патронату мали магнати і шляхта. Останні стали розглядати церкви й монастирі в своїх маєтках як свою власність: призначали та скидали священиків без відома єпископів, розпоряджалися на свій розсуд церковними маєтками тощо. Усе це вносило безладдя і хаос у церковну організацію. Кризу переживала православна освіта, церковна наука.

По-друге, через названі вище причини серед священиків виявилося мало осіб освічених, тямущих, відданих святій справі служіння Богу і громаді.

По-третє, брак національної держави не дозволяв церкві знайти опору в підтримці офіційної влади. Навпаки, польський уряд спрямовував неабиякі зусилля на її послаблення.

Щоправда, у 80-х рр. XVI ст. з'явилися перші ознаки можливого подолання згаданої кризи. Так, не без впливу реформаційного та контрреформаційного рухів помітно зростає роль братств (громадські організації українських і білоруських міщан, які виникли для захисту станових, національно-релігійних інтересів та традицій культурного життя), що створювалися в різних містах і виступали з вимогами реформування церковного життя, піднесення культурно-освітнього рівня духівництва, відродження його морально-духовного призначення в суспільстві. Братства рішуче обстоювали рідну віру від нападів католицького духівництва, особливо єзуїтів.

Дещо поліпшилась обстановка з освітою, в чому важлива заслуга належала також братствам. Вони створюють у містах України школи, в яких навчалися діти як заможних, так і бідних батьків. Все це торувало шлях підвищенню освітнього рівня українського духівництва. Зростання освітньо-культурного рівня інтелігенції дозволило прийняти виклик, зроблений єзуїтами, й вступити в полеміку для захисту православ'я.

Занепад православної церкви непокоїв також вищих православних ієрархів і духівництво Київської митрополії. Так, антіохійський патріарх Иоаким підтримав львівське Успенське братство в його боротьбі проти "двоженців і розпусників" єпископів. На бік тих, хто виступав за викорінення пороків церковного життя, став і константинопольський патріарх Ієремія. Він у 1589 р. скинув митрополита Онисифора Дівочку як "двоєженця" та висвятив на митрополита Михайла Рогозу [6, с.71]. У цьому ж напрямку діяли собори духівництва. Почали щорічно скликатися собори єпископів, було заборонено священнослужителям втручатися в справи інших єпархій, осуджується практика патронату [15, с. 27].

Отже, поволі закладалися підвалини для подолання кризи православ'я, оздоровлення церковного життя. Для остаточного успіху потрібні були мудрість і воля вищого духівництва, його взаємодія і спільність дій із братствами під час проведення реформи. Можна лише жалкувати з приводу того, що розпочату справу не було доведено до кінця. Митрополит і єпископи виявилися неспроможними піти на докорінну переміну усталених (переважно негативних) традицій церковного життя й узяти на себе відповідальність за майбутнє українського православ'я, а братства, зі свого боку, далеко не завжди мудро користувалися отриманими великими правами, часто вдаючись до надмірного радикалізму, провокуючи конфлікти з церковною ієрархією.

За таких обставин частина православних єпископів іде на об'єднання з католицькою церквою. Після Берестейського уніатського собору 1596 р. православна церква практично

опинилася поза законом, не визнавалася королівською владою. Фактично нелегальна, майже втративши єпископів, вона лише у 1620 р. отримала дійову підтримку козацтва на чолі з Петром Конашевичем-Сагайдачним. Тоді внаслідок канонічного висвячення єрусалимським патріархом Феофаном було відновлено ієрархійну структуру Київської митрополії [7, с. 160]. Новий єпископат на чолі з митрополитом Іовом Борецьким намагався відновити стосунки з державними чиновниками й впорядкувати церковне життя. Однак усі спроби виявилися невтішними. Церква так і не була легалізована, владики перебували під охороною козаків на Київщині, майже ніхто з них так і не дістався до своїх кафедр. Внаслідок цього відчувався брак організації та церковної влади, сполучений до того ж із занепадом авторитету священництва. Початок XVII ст., порівняно з кінцем XVI, ще більше загострив потребу в глибокій реформі церковного життя Київської митрополії. Саме така реформа стала змістом Могилянської доби.

У квітні 1632 р. помер польський король Сигізмунд III. Його наступник Владислав IV, людина толерантна у справах віри, спричинив певні зміни в позиції влади щодо православної церкви. Потребуючи підтримки православних на елекційному сеймі, Владислав IV прагнув залагодити давній конфесійний конфлікт на українсько-білоруських землях, який значно ослаблював Річ Посполиту й зумовив появу серед православної ієрархії 1620 р. прихильників московської орієнтації. 1 листопада 1632 р. Владислав IV підписав так звані "Пункти заспокоєння народу руського". "Пункти" фактично легалізували православну церкву в державі, визнавали за православними право мати свого митрополита і єпископів, визначали умови вирішення майнових конфліктів між православними та уніатами [3, с.528-532]. Скориставшись новими можливостями, православні посли до елекційного сейму одразу ж обрали нового митрополита і двох єпископів. Митрополитом став архімандрит Києво-Печерської Лаври Петро Могила, який серед інших кандидатів мав найбільші шанси на королівське підтвердження, бо був шляхетського походження, лояльний до уряду та авторитетний серед православних. 12 березня 1633 р. Владислав IV затвердив новообраного главу церкви і видав йому "привілей" на це [3, с. 538-539]. При цьому король відзначив, що добре знав П.Могилу, "коли той був ще у "світському званні" і коли "на очах його воював проти головного ворога Польщі Османа, царя турецького" [8, с. 263].

Королівським привілеєм на митрополію підтверджувалася цілковита влада П.Могили над православними в Речі Посполитій, за ним зберігалася Києво-Печерська архімандрія (був на цій посаді з грудня 1627 р.), він ставав настоятелем Києво-Софійського собору та "дозорцем" Пустинно-Микільського монастиря. Лишився також П.Могила і старшим братчиком Київського братства. Здобувши такі привілеї, він направив до Константинополя посольство за патріаршим благословенням. Це благословення отримали, причому К.Лукарис надав новому митрополитові звання "екзарха (тобто вищого управителя церковними справами) святого апостольського Константинопольського трону" [3, с. 539-541, 543-544].

П.Могила глибоко усвідомлював весь тягар відповідальності, який він взяв на свої плечі, ставши митрополитом, був сповнений енергії й рішучості реалізувати свої масштабні наміри, прагнув виправдати сподівання православного загалу. Епоха й доля дали новому митрополиту більше можливостей, ніж мали попередники. Нова ієрархія була королівською владою визнана, церква "Пунктами заспокосння..." легалізована.

Важливими у практичній діяльності були зв'язки П.Могили у вищих світських колах, при королівському дворі. Але вирішальними чинниками у здійсненні Могилиних планів були його риси видатної, талановитої особистості, його енергійність, рішучість і цілеспрямованість, організаторські й дипломатичні здібності, вміння знайти найкоротшу дорогу до мети, використати існуючі можливості, зосередити зусилля й створити необхідні умови для успіху. Він знайшов компроміс, зміцнив зв'язки з провідними верствами

українського суспільства – православною шляхтою та її лідерами, з міщанами, козаками, братствами, що сприяло успішному здійсненню його намірів. Він зумів зосередити в своїх руках величезні матеріальні й фінансові ресурси Києво-Печерської лаври, підпорядкованих йому монастирів, примножувати їх та найдоцільніше використовувати. Все це створило необхідні передумови для проведення назрілих реформ у житті православної церкви, щоб зміцнити її і тим самим дати гідну відповідь на виклик часу. Можна лиш дивуватися, як грандіозні плани П.Могили, ці майже непосильні для людини завдання, були реалізовані за короткий час його митрополитства. Адже по суті відбувалися кардинальні зміни на всіх ділянках життя православної церкви. Якщо у здійсненні подібних реформ ієрархам польської католицької і української уніатської церков сприяли Рим і держава, то Київський православний митрополит міг опиратися лише на власні сили. Хоч "Пунктами заспокоєння..." і визначалися церкви, монастирі та маєтності, що мали бути повернуті православним, проте католицька сторона відмовлялася це зробити, та й уряд з цим не квапився. Але П.Могила не чекав обіцяного – дипломатичними методами, а іноді й силою відбирав належне, заохочував інших [13, с. 204].

Однією з важливих складових церковної реформи митрополита П.Могили було відновлення єдиної церковно-адміністративної системи та ефективного механізму здійснення архієрейської юрисдикції (влади). Сам П.Могила виступав у цьому ключовою фігурою, бо спирався на міцні повноваження, надані королем Владиславом IV та Константинопольським патріархом К.Лукарисом. Він цілковито усвідомлював своє нове становище й свою нову місію. Це видно з того, що митрополит активно випрацьовував і проголошував ідеологію митрополичого і взагалі архієрейського служіння. Досить систематично П.Могила виклав ці принципи в одній з пізніших праць – у передмові до Требника 1646 р.

Духовне служіння освячено Святим Письмом, яке йменує священиків "світлом світу", "сіллю землі", "оком тіла". Але "світло має світити, око має наглядати, сіль має зберігати від гнилості", - продовжує П.Могила. Духовний служитель – як "ангел неба" - має сам "по-ангельськи жити й інших, його нагляду довірених, того ж самого навчати". Єпископ, як той, "хто згори наглядає", має турбуватися не про власне "панування", а про "добре строєніє" своєї пастви. Такому єпископу паства має виказувати послух: "Архієреї повинні овець проводити прикладним життєм і наукою, а не овці Архієреїв" [4, с. 470-471].

Спираючись на ці ідеї, П.Могила обгрунтував власний авторитет і владні права. Так, у 1636 р. в передмові до "Анфологіону" - збірки повчань для київських "спудеїв" - він наголошував на законності своєї влади "архієрейської, митрополітанської й екзаршеської" [4, с. 473].

Прагнучи відновити моральний вплив православної церкви, митрополит послідовно вимагав від духовенства високої моральності й дисципліни. Цю роботу він почав ще в часи свого архімандритства, поставивши перед ченцями високі вимоги дотримання основних засад чернечого життя, насамперед – зречення матеріальних пристрастей, характерних для мирян. Це іноді сприймалося з незадоволенням, викликало опір ченців і, відповідно, найсуворіші покарання винуватців. У полемічній літературі противники часто роз'ятрювали одну з найболючіших ран православної церкви – аморальність священства. Тому подолання цього зла зайняло чільне місце у реформаційній системі митрополита П.Могили. Тепер кандидатів на священиків почали вибирати з-поміж учнів колегії братських шкіл. Інших же кандидатів готували в Печерському монастирі спеціально призначені для цього ченці. Гострому осуду підлягало поширене серед священиків двоєженство. Митрополит зобов'язав єпископів не рукополагати двоєженців, а рукоположених позбавляти духовного сану. Яскравий приклад цьому – справа обрання на перемишльську кафедру шляхтича Івана Попеля. Попель навіть отримав 18 березня 1633 р. "привілей" від короля Владислава IV [4. Додатки, с. 14-18]. Але,

вдруге одружений, не дістав згоди П.Могили на висвяту (хіротонію). В листі до перемишльських братчиків П.Могила сумував з приводу неканонічного вибору тамтешніх обивателів і писав про посвяту Попеля: "Хоч би ангел з неба зійшов, але проти совісті та правил святих отців вчинити того не можемо" [3. Додатки, с. 527].

Здійснювали нагляд за моральністю священнослужителів протопопи, які мали не допускати перебування в сані "нечистих", блудних, розпусників, п'яниць, лихварів, невмілих та небажаючих вдосконалюватися в Святому Письмі. За роботою протопопів доглядали вибрані з-поміж ченців візитатори. Згідно з новими вимогами священик мав вести зразкове життя, бути добре підготовленим до виконання пастирських обов'язків, сповідатися не менше 12 разів у рік, а письмові посвідки висилати митрополитові, не залишати престолу без митрополичого дозволу та благословення [4, с. 479-480, 484]. Завдяки цим заходам митрополита двоєженство та інші відхилення від канонічних вимог при возведенні на ієрархічні ступені було вирвано з коренем [13, с. 205].

Зміцнювала церковну дисципліну також ретельна перевірка законності священицьких рукоположень. Протягом десятиліть ця справа була надто стихійною, панування патронату часом призводило до появи на священицьких посадах навіть мирян. За часів П.Могили священики мусили підтверджувати законність свого служіння документально (через надання "ставлених грамот" або письмових свідоцтв від громади). Канонічно поставлений священик отримував митрополиче підтвердження.

Ще одним напрямом зміцнення церковного організму в 30-40-і роки XVII ст. стала реформа адміністрації в Київській митрополії. Складовими цієї реформи були: - запровадження регулярного нагляду за станом церковного життя на всій території митрополії (через діяльність спеціальних візитаторів, протопопів, митрополичих намісників, через особисті візитації митрополита); – заведення регулярних єпархіальних соборів; – створення митрополичої "консисторії" - церковного судового органу.

Протопопи та візитатори наглядали за парафіяльним духовенством, збирали "доход митрополітанський". Вони фактично забезпечували єдність та чинність системи церковного управління на території митрополії. Митрополичих намісників було наділено досить широкими повноваженнями –аж до тимчасового заміщення єпископських кафедр. Вони також представляли митрополита в судах, урядових установах та наглядали за монастирями [7, с. 172]. Позитивно впливали на церковне життя й особисті візитації П.Могили, чого не робилося при митрополитах – найближчих попередниках.

Засобом справжнього відродження повноти церковного життя стали регулярні єпархіальні собори. Сам П.Могила, подаючи приклад, намагався у своїй Київській єпархії скликати їх щороку. На соборах здійснювали перевірку канонічності поставлення духовенства, додаткову підготовку священиків. Вони екзаменувалися на предмет знання пастирських обов'язків, наставлялися на канонічне виконання таїнств та треб тощо [2, с. 185].

Реформуючи внутрішньоцерковне життя, митрополит прагнув зменшити вплив на нього з боку світської влади, забезпечити самостійність церковної організації. Тому вже в 1634-1635 рр. була заснована нова установа католицького зразка – консисторія, яка єдина могла вести слідство і церковний суд над православним духовенством [4. Додатки, с. 19, 66-74, 169-170]. Членами консисторії призначалися особи, шановані у церкві. Переважно це були освічені ченці, котрі мали досвід управлінської та богословської праці – ректори Київської колегії, ігумени київських монастирів, візитатори, протопопи.

Впорядкування церковної структури в Могилянську добу торкнулось і братств. Їхні стосунки з ієрархією були складними з кінця XVI ст. Народоправство, громадянська активність, що панувала серед братчиків, рятували осередки православної церковності. Тут допомагав статус ставропігій, який братства намагалися отримати, щоб не підпорядковуватися місцевим ієрархам, котрі перейшли на унію. П.Могила добре розумів значення братств і

визнавав, що "якби не той клейнот Ставропігії залишався в Братствах по ці часи, вже б давно апостати із своєю виниклою унією скрізь би хоругви порозвішували [6, с. 126-127]. Митрополит поважав права братств упорядковувати внутрішні справи; надавав їм численні підтверджувальні та благословенні грамоти. Високо цінуючи заслуги братств у збереженні православної віри й церкви, митрополит разом з тим вважав недопустимим, щоб влада мирян перевищувала в церкві владу духовенства, виявляв у цьому твердість і непоступливість. Коли, наприклад, львівські братчики самовільно вирішили вигнати ігумена Онуфрієвського монастиря, то П.Могила не дозволив цього, і братчики змушені були поступитися під загрозою анафеми [4. Додатки, с. 91]. Пізніше часто виникали суперечки митрополита з цим братством, що займалося друкуванням богослужебних книг без його дозволу, до того ж допускаючи видавничі помилки. Протест братчиків проти відкриття окремої друкарні у Львові з дозволу П.Могили (1642 р.) підтримав навіть Константинопольський патріарх Парфеній, відстоюючи їхні ставропігійні права, але й митрополит не поступився, обстоюючи своє право верховенства над братством [4. Додатки, с. 249-250]. У свій час історик І.Крип'якевич підкреслював, що всі реформи церкви митрополит проводив дуже делікатно й тонко. Зокрема, він не вів відкритої боротьби з братствами, а ліквідував їх вплив у церкві тим, що сформував освічене духовенство, яке й взяло гору [11, с. 153].

Виправляючи вади децентралізації церковної влади, Київський митрополит постійно працював над збереженням свого контролю над православними єпископами. Часом доводилося обмежувати "шляхетські" претензії єпископів на абсолютну самовладність. П.Могила застосовував передовсім канонічні засоби такого контролю. Першим серед них стало архієрейське посвячення наречених єпископів. Невід'ємною складовою посвячення було виголошення майбутніми архієреями "сповідання віри" – спеціальної клятви. Крім символу віри східної церкви, ця клятва містила обітницю гідного пастирського служіння, моральної поведінки, збереження церковної дисципліни згідно з канонами, дбайливого ставлення до церковного майна. Подібні клятви давали С.Косів у 1634 та А.Желиборський у 1641 р. [7, с. 176].

П.Могила вимагав від єпископів відновлення повноти церковного життя в храмах, повернутих православним за урядовими рішеннями. Він пильнував за тим, щоб єпископи вчасно реагували на порушення церковної дисципліни. Іноді митрополит в інтересах церкви контролював рішення місцевих ієрархів з майнових питань.

П.Могила намагався дещо обмежити й ослабити давній звичай т.зв. права господарського патронату, яке дозволяло магнатам втручатися у внутрішньоцерковні справи на своїх землях. У цьому він вів гнучку й одночасно тверду політику. Серед заходів, що здійснювались тоді в цьому напрямі, були підпорядкування, "закріплення" православних парафій за впливовими довіреними особами з православної шляхти або за братствами. Іншим варіантом стало підпорядкування парафій великим та матеріально спроможним монастирям. Коли це не вдавалося, церковне керівництво намагалося обмежити неканонічне втручання патронів-господарів у церковні справи легальним, тобто правничим способом. Найпоширенішими були вимоги чітко визначити права та зобов'язання патронів при укладанні так званих фундушових записів. Крім того, ієрархи, передовсім сам митрополит, відмовлялися від посвяти недостойних осіб, протиканонічно презентованих патронами на церковні посади. Таким чином, через відмову в посвяті досить ефективно контролювалося призначення та звільнення священиків у парафіях, що належали патронам [4. Додатки, с. 97-99, 157-159].

Одним із головних засобів реформи церковного життя П.Могила вважав підвищення освітнього рівня духовенства. Він не міг покладатися, як це робив уніатський митрополит Й.Рутський, на підтримку ззовні чи вишкіл своїх священиків за кордоном. Доводилося розраховувати тільки на власні сили, створювати свій навчальний заклад вищого типу. Такою вищою школою для України стає Києво-Могилянська колегія, заснована П.Могилою у

1632 р. шляхом об'єднання Братської та Лаврської шкіл. Колегія створювалася за взірцями західних католицьких навчальних закладів і мала на меті підготовку православного духовенства та світської еліти.

У колегії посилено вивчалися класичні мови, що сприяли глибокому засвоєнню основ наук і розширенню кола спілкування. Поряд із вивченням польської мови як державної важливе значення надавалося застосуванню й розвитку української мови, що прискорювало формування національної свідомості вихованців, допомагало в боротьбі з полонізацією. У викладанні різних курсів, предметів застосовувалися західноєвропейські норми навчання, вживалися заходи, спрямовані на забезпечення зв'язку навчання з життям. Поряд із гнучким використанням досягнень зарубіжної науки використовувалися давні традиції вітчизняної науки. З-поміж інших європейських шкіл колегія вирізнялася демократичним духом, принципами внутрішнього життя й виховання студентів. У часи П.Могили тут щорічно навчалося кілька сот вихідців з різних станів українського суспільства. Їх цінували не за знатне походження чи багатство, а за розум, освіченість і здібності до активного громадського життя. Колегія користувалася великим авторитетом, на неї записували маєтки, давали великі пожертви гетьмани й багаті козаки, православна шляхта і міщани. Майже все своє рухоме й нерухоме майно записав на братський училищний монастир П.Могила. Він подарував колегії дві лаврські волості, кілька сіл, незаселену Борщагівку, побудував на території колегії двоповерховий будинок для занять і бурсу. Крім цього, митрополит постійно дбав про її забезпечення книгами, заповів їй свою бібліотеку, яку збирав впродовж усього життя [13, с. 208]. Освітня діяльність П.Могили не обмежувалася лише турботою про Київську колегію. За його участю були відкриті колегії у Вінниці, Кременці, Гощі.

Реформа церковної освіти, кульмінацією якої стали колегії, заведені П.Могилою, виявилася важливим фактором збереження національної, культурної, релігійної ідентичності православного населення тогочасної України. Вже у другій половині XVII– XVIII ст. виявився її головний наслідок – значно вищий, ніж у Московській державі, рівень освіченості народу.

Розвиток освіти став чинником вдосконалення церковної науки: догматики, катехитичної справи, богослов'я. Навколо Київської колегії та самого П.Могили згуртувалося коло вчених, полемістів і богословів, які змогли піднести східне богослов'я на рівень, що відповідав вимогам часу й, зокрема, дозволяв успішно полемізувати з представниками католицької церкви.

Важливою подією в житті східних церков і водночас помітною віхою на шляху реформи київського православ'я стало складання "катехізису Петра Могили" – "Православного сповідання віри", підготовленого ігуменом Печерського монастиря І.Трохимовичем-Козловським, за активної участі П.Могили. Катехізис був схвалений Константинопольським патріархом і затверджений собором східних патріархів у Яссах (1643 р.). "Сповідання" не тільки викладало в певній системі православне віровчення, але й значно модернізувало його, відкривши тим самим нові можливості для вирішення цілого ряду богословських питань, поставлених часом. "Катехізис" П.Могили був визнаний православним світом і став основою для його адаптування до нових умов, тоді як спроба Константинопольського патріарха К.Лукариса реформувати православ'я, беручи за приклад протестантські віровчення, зокрема кальвінізм, зазнала невдачі [10, с. 65].

Київський митрополит упорядкував і підніс культуру православного богослужіння. Затверджений на соборі в 1629 р. "Служебник" П.Могили та виданий ним у 1646 р. "Требник" сприяли модернізації та уніфікації богослужебної практики в Київській православній митрополії. У "Требнику" були викладені не лише молитви і обряди, до нього були додані пояснення й настанови, як у тому чи іншому випадку слід себе вести та чинити, а також догматичні й обрядові пояснення літургії, написані одним з учнів П.Могили Тарасієм Земкою [8, с. 264].

"Катехізис" та "Требник" Могилянської доби стали основою для численних перевидань, для формування потужної православної догматично-літургійної традиції. Крім того, цікавим доробком П.Могили у справі вдосконалення богослужебної практики є укладені ним канони та церковні співи. Розвивалася тоді й проповідницька діяльність, головними постатями якої були передовсім вихованці Київської колегії. За часів митрополитства П.Могили розвивалася і власна агіографічна традиція, що наслідувала досвід "Києво-Печерського Патерика". Так, за дорученням П.Могили було написано "Патерикон" С.Косова (1636 р.) та "Тератургіму" А.Кальнофійського (1638 р.). Видані у Києво-Печерській лаврі, ці книги слугували церковній та національній справі – піднесенню авторитету Києва і Києво-Печерського монастиря як духовного центру православного слов'янства [7, с. 185-186].

Важливе значення у своїх реформаторських планах П.Могила надавав видавничій справі, постійно дбав про розвиток Лаврської друкарні, зосередив у ній найкращих вчених, друкарів і художників. Адже вона сприяла доведенню духовної книги до широкого загалу, розвитку писемності, освіченості, моральності, прискоренню інтелектуального розвитку нації. За два десятки років, що припадають в основному на Могилянський період національної і церковної історії, в Україні було видруковано книг (українською та церковнослов'янською мовами з українськими фрагментами) майже вдвічі більше, ніж за весь попередній період національного книгодрукування [9, с. 5].

У новаторській діяльності П.Могили був елемент, який особливо виразно відбивав процес усвідомлення київською православною елітою нової ідентичності. Процес самоусвідомлення цією елітою своєї етнічної, конфесійної, політичної та культурної окремішності знайшов вияв у піднесенні П.Могилою Києва як важливого центру "руської" віри та "руської" (давньоукраїнської) державної традиції. Оточення П.Могили особливу увагу приділяло відновленню історичної слави Києва князівських часів. П.Могила реставрує та відбудовує храм святої Софії, Трьохсвятительську церкву та церкву Спаса на Бересті, Михайлівський, Видубицький монастирі, Успенський собор в Печерському монастирі, проводить розкопки Десятинної церкви, здійснює пошуки поховання князя Володимира [1, с. 226]. Важливе значення мали також видання "Патерика Печерського" та підготовка до канонізації печерських святих.

Звернення до славної минувшини Києва перетворює осідок Київського митрополита на релігійний та культурно-політичний центр Русі-України, а самого митрополита – на фактичного лідера української нації.

Говорячи про розбудову церковної справи в Україні, про реформи П.Могили, відомий історик І.Крип'якевич вважав, що "Могила ставить справу української церкви настільки широко, що не відкидав навіть ідеї порозуміння з Римом. Він заявляв готовність визнати папу головою церкви, але за умови, що унія матиме характер "з'єднання", а не "злиття" церкви, що будуть залишені обряди й автономія східної церкви. В той же час могилянські кола вживали заходів до заснування українського патріархату" [11, с. 151].

Отже, реформи внутрішньоцерковного життя, здійснювані за ініціативою митрополита П.Могили, були викликані нагальними потребами – суспільними й церковними. У проведенні цих реформ київський митрополит спирався на свої широкі владні повноваження як предстоятеля церкви, а також на певну ідеологію пастирського та архіпастирського служіння. Запроваджуючи заходи, спрямовані на забезпечення ефективного церковно-адміністративного управління, на впорядкування стосунків між різними церковними інституціями, П.Могила мусив узгоджувати свої реформи з суто місцевими традиціями суспільних зв'язків та їх носіями в церкві: ставропігіальними братствами, предстоятелями єпархій, численними патронами. У процесі реформ Могилянської доби відбувалося узгодження принципів соборності та єпископської влади; народоправства та централізованого управління як засад

церковного устрою та церковно-адміністративної організації. Визначальною ознакою церковно-адміністративної реформи було посилення контролю за діяльністю духовенства, забезпечення умов його канонічної діяльності.

Головним результатом реформи православної церкви, здійсненої П.Могилою задля вдосконалення організації та управління, було - вперше після унії 1596 р. - досягнення цілісності Київської митрополії як організованої системи, здатної виконувати у суспільстві широкі духовно та суспільно значущі функції. Перебування П.Могили на митрополичій кафедрі в Києві, на слушну думку відомого українського історика з діаспори Аркадія Жуковського, "піднесло авторитет української православної церкви до тієї міри, що вона стала значним чинником не тільки в рамках тодішньої державної формації, але почала також суперничати з найсильнішою православною церквою, а саме з грецькою. Постійна ініціатива і здійснена праця висунула київську митрополію на чолове місце серед всього православного світу...." [5, с. 122].

П.Могила сказав нове слово, продемонстрував нові підходи і в сферах культурно-освітнього, інтелектуального життя. Він став ініціатором відтворення могутнього пласту творів вітчизняної та європейської духовної спадщини, організував підготовку й видання фундаментальних для православного світу книг - Катехізису, "Требника", "Служебника" та ін., чим підніс українське православ'я на рівень тогочасних досягнень богословської думки. Він став фундатором першого в східнослов'янському світі вищого навчального закладу, який впродовж кількох століть залишався головною вищою школою загальноосвітнього характеру. Він відбудував, реставрував після кількох віків забуття стародавні національні і всеправославні святині, відновив історичну славу Києва князівських часів.

Таким чином, багатогранна діяльність Київського митрополита Петра Могили, енергійного адміністратора, видатного богослова та просвітителя справила величезний вплив на розвиток православної церкви, культури, на все духовне життя українського та інших народів православного світу.

Джерела та література

1. Головащенко С.І. Історія християнства: Курс лекцій: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
2. Головащенко С. Реформи Петра Могили і православна церковність // П.Могила: богослов, церковний і культурний діяч / Колодний А., Нічик В., Климов В. та ін. – К.: Дніпро, 1997. – С. 183-189.
3. Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования): В 2 т. - К., 1883. Т. 1. - 553 с. Приложения. - 576 с.
4. Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования): В 2 т. - К., 1898. - Т. 2- 524 с. Приложения. - 498 с.
5. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. - Париж, 1969. – 282 с.
6. Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць. - К.: Четверта хвиля, 1997. - 292 с.
7. Історія релігії в Україні: Навч. посібник. За ред. А.М.Колодного, П.Л.Яроцького. - К.: Т-во "Знання", КОО, 1999. - 735 с
8. Історія України в особах: IX-XVIII ст. - К.: Україна, 1993. - 396 с
9. П.Могила: богослов, церковний і культурний діяч / Колодний А., Нічик В., Климов В. та ін. - К.: Дніпро, 1997. - 216 с.
10. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. Кн. 3. Кінець XVI - сер. XIX ст. - К.: Либідь, 1994.- 336 с.
11. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів: Світ, 1990.- 520 с
12. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971.- 208 с.
13. Паламар І. П.Могила і проблеми православної церкви у XVII ст. // П.Могила: богослов, церковний і культурний діяч / Колодний А., Нічик В., Климов В. та ін. - К.: Дніпро, 1997.- С.198-210.
14. Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. істор. журн. - 1995.- № 4. - С.67-76.
15. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Т. 7.- К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999.- 352 с.

Газін В.В.
(Кам'янець-Подільський)

ПОВСТАННЯ ІВАНА ПОПОВИЧА (травень-червень 1663 р.) ЯК ВИЯВ КРИЗИ ПОЛІТИЧНОГО КУРСУ ГЕТЬМАНА П.ТЕТЕРІ

Події української історії 60-х років XVII ст. на сьогоднішній день викликають жвавий інтерес дослідників. По-перше, вони являють собою одну з найменш вивчених сторінок минулого нашого народу. По-друге, саме цей час характеризується апогеєм сумнозвісного періоду Руїни, що призвів до загибелі Української козацької держави XVII ст. Тож одним із завдань сучасної історичної науки є дослідження окремих подій та процесів, що стали характерним виявом тих руйнівних тенденцій, що охопили Україну у вказаний період.

Однією з таких подій, що до сьогодні не знайшла достатнього висвітлення в історичних працях, є народне повстання проти польської шляхти та гетьманського уряду Павла Тетері під керівництвом Івана Поповича (Попенка), що відбулося в травні - червні 1663 р. в районі м. Паволоч.

На початку 1663 р. гетьманом України було обрано Павла Тетерю, людину з великим дипломатичним і військовим досвідом, у свій час одного з найближчих помічників Богдана Хмельницького. Тетеря був представником впливового угруповання правобережної козацької старшини і шляхти, яке вбачало майбутнє України як незалежної держави, водночас зберігаючи тісні стосунки із Річчю Посполитою. На думку Тетері, найоптимальнішим варіантом відносин між Польщею та Україною на даний момент міг бути такий, що відповідав положенням відомого Гадяцького трактату 1658 р.

Тож головним завданням, що поставив перед собою гетьманський уряд Тетері, стало, по-перше, забезпечення реального суверенітету козацької України в стосунках з Польщею (зокрема, гетьман добивався виконання польською стороною своїх зобов'язань щодо забезпечення рівних прав української церкви, реалізації прав та привілеїв козацтва, наповнення реальним змістом гетьманської влади), по-друге, його метою було об'єднання навколо себе українських політичних сил незалежницької орієнтації, а, по-третє, перед ним постало надзвичайно складне завдання відновлення єдності Української держави. Та незважаючи на зусилля гетьмана, спрямовані на стабілізацію ситуації на Правобережжі й успішні воєнні дії на Лівобережній Україні протягом зими-весни 1663 р., що поєднувалися з переговорами з впливовою лівобережною старшиною, щоб привернути її на свій бік, вже на початок травня внутрішньополітична ситуація на Правобережжі різко загострюється. Причини цього крилися, в першу чергу, в загостренні суперечностей між козацькою старшиною й шляхтою, з одного боку, і бідним козацтвом та селянами, з другого. Ці суперечності були викликані невирішеністю низки соціальних питань та полярністю поглядів на суть соціально-політичних відносин в Українській державі, зокрема між більшістю старшини та рядовим козацтвом. З приходом до влади П.Тетері в державному будівництві за приклад береться Польща з її шляхетською демократією і яскраво вираженою становістю суспільства. Саме таке суспільство, за словами дослідника Л.Окиншевича, козацька аристократія вважала "законним" [1, с. 190]. Досить влучно охарактеризував "законність" тогочасного польського суспільного ладу відомий сербський церковний діяч і вчений XVII ст. Юрій Крижанич: "У ляхів немає жодного порядку в державі: піддані не бояться ні короля, ні суду. Кожному, хто сильніший, неважко образити слабшого, так, як вовку та ведмедю вільно схопити й зарізати худобу, і жоден суд їх за це не карає. Таку ведмежу розпусту ляхи називають вольностями шляхетськими... У жодній державі немає таких звірячих вільностей" [2, с. 89].

Звичайно, що копіювання польських порядків не могло дати позитивних результатів та знайти підтримку в середовищі бідного козацтва, селянства та міщан, які за польськими законами були практично позбавлені найелементарніших прав. Українські науковці В.Смолій та В.Степанков, наголошуючи на одній з головних причин Руїни, що охопила Україну після смерті Б.Хмельницького, вказують, що старшинське угруповання, на чолі якого стояв І.Виговський (а пізніше і Павло Тетеря) не усвідомлювало "...того факту, що витворена в ході Визвольної війни держава за своїм політичним устроєм, характером соціально-економічних відносин суттєво відрізнялася від сусідніх країн і спроба змінити їх на польський кшталт негайно викличе могутню протидію з боку народних мас" [3, с. 5].

Непомірне збагачення частини козацької старшини й шляхти та намагання відновити феодальні порядки в межах своїх численних маєтків зустрічають рішучий спротив рядового козацтва та селян. При цьому надії на захист з боку гетьмана "чернь" не могла мати, бо Павло Тетеря на той час сам був одним з найбільших українських землевласників. У різні часи він отримав від московського царя та польського короля, скупив та успадкував велику кількість маєтків, серед них Демидів на Київщині, Листвинівка, Сміла, Козаровичі, Глібівка, Ясногородн, Гоща, Мелешичі, м. Піщаничі в Берестейському воєводстві тощо [4, с. 262]. Тож, відповідно, сам Тетеря і репрезентував ту ненависну в народі магнатську владу, яка асоціювалася з владою польських панів, вигнаних із України за часів Хмельниччини. Характеризуючи ставлення значної частини рядового козацтва до Тетері, шляхтич М.Калушевський у липні 1663 р. писав: "Козаки свого гетьмана або втоплять, або на раді поміж себе уб'ють, чому тут приклади маємо. Добрий, цнотливий чоловік й.м.п. Тетеря, але як свого гетьманства, так і свого життя не дуже безпечний" [5, с. 261].

По-друге, на загострення ситуації на Правобережній Україні в квітні-травні 1663 р. вплинуло невиконання Польщею зобов'язань, взятих на себе за умовами Гадяцької та Чуднівської угод, посилення польської експансії, яка продовжувалася, незважаючи на протести і скарги гетьмана до Варшави. І якщо намагання польської та української шляхти (всупереч спротиву козаків) вступити у володіння своїми колишніми маєтками, які тепер перебували в козацькій власності, ігнорування польським урядом вимог українського духовенства щодо повернення захоплених уніатами церковних маєтків і храмів раніше негативно впливали на авторитет Ю.Хмельницького і це на той час відповідало честолюбним планам Тетері, то тепер він сам опинився в ситуації, коли безсилля уряду протистояти польсько-шляхетському наступу асоціювалося вже з іменем самого Тетері. Саме проти нього як "польського ставленика і посібника" була спрямована хвиля невдоволення.

Ще одною проблемою гетьманського уряду стала поява загонів калмиків. 12 травня 1663 р. Тетеря повідомляв у листі до короля про їх прихід до Чигирина, де вони розбили татарську орду й щезли в невідомому напрямку [6, с. 308]. Гетьман був надзвичайно занепокоєний цією подією. За умов наростання невдоволення політикою гетьманського уряду в середовищі українського населення та реальної загрози вторгнення московських військ на територію Правобережжя, про що Тетеря вказував у тому ж листі від 12 травня, через ігнорування польським керівництвом прохань Тетері про надання військової допомоги, татари були тою реальною силою, на яку міг спертися гетьман. За словами самого Тетері, прихід калмиків надзвичайно його вразив і створив головну проблему - відхід татар через їх страх перед калмиками [6, с. 309, 314]. Якщо на початку свого гетьманства Тетеря виступав за виведення кримських загонів з території України, то тепер він міняє свою думку.

На травень 1663 р. проявляється невдоволення політикою гетьманського уряду і в середовищі козацької старшини. На це вказує сам гетьман у своїх листах до короля. Зокрема, 22 травня 1663 р. він скаржився на дії брацлавського полковника Остапа Гоголя, який, на його думку, активно сприяв поширенню антигетьманських настроїв. При цьому Тетеря відзначав, що таких недоброзичливців чимало [6, с. 317].

Важким ударом для Тетері стала смерть 10 травня 1663 р. київського митрополита Діонісія Балабана, щирого прибічника політичного курсу гетьмана [7, ф. 204, № 46]. Без сумніву, втрата такого впливового церковного і політичного діяча негативно вплинула на всю політичну ситуацію в Україні й різко послабила позиції гетьмана П.Тетері.

Характер тогочасних листів гетьмана дозволяє зробити висновок, що він перебував у стані розгубленості. Поставлені завдання не були здійснені. Його дипломатичних здібностей і впливу при польському королівському дворі явно не вистачало, щоб суттєво стабілізувати ситуацію в Україні. Тому на фоні наростаючої напруги всередині суспільства в його листах до кримського хана й польського короля все частіше звучать прохання військової допомоги [7, ф. 2, № 15425-15487, арк. 238, 240; 6. – Т. 4. – Р. 3. – С. 321; 8, с. 377]. Не отримавши бажаного, Тетеря змушений був звернутися до ногайських татар і схилив їх перекочувати з білгородських степів ближче до Чигирина [6, с. 316].

Тривога Тетері не була безпідставною. Події не змусили себе довго чекати. У кінці квітня - на початку травня 1663 р. в різних районах Правобережжя спалахують виступи селян і рядового козацтва проти польсько-шляхетського панування [7, ф. 2, № 1440, арк. 60]. Так, у травні заворушення були зафіксовані в околицях Бара [7, с. 10, № 31987, арк. 46]. Але найбільшим виявом невдоволення польським пануванням і пропольською політикою гетьманського уряду стало селянсько-козацьке повстання в Паволочі під керівництвом Івана Поповича (Попенка) [4, с. 268]. Попович - син священика з м. Ходорів, за часів Б.Хмельницького служив у війсьу. У 1655 р. значився на посаді наказного полковника під час походу українських військ у Білорусію. Під час гетьманування Ю.Хмельницького замість І.Богуна, якого, очевидно, тоді було заарештовано (1661 р.), стає полковником паволоцьким. До рис характеру Поповича дослідники відносять крайню ненависть до поляків і євреїв, лицарську хоробрість та чесність [9, с. 108-109]. З перших днів приходу до влади П.Тетері паволоцький полковник виражає своє невдоволення пропольською політикою гетьмана. І, очевидно, наприкінці зими 1663 р. він вперше підняв бунт проти Тетері. Але цей виступ не набув поширення і швидко був придушений. Сам гетьман так мало надав йому значення, що навіть не повідомив про це до Варшави. Щодо самого Поповича, то піддавшись умовлянням київського митрополита Діонісія Балабана, отця Гедеона (Юрія Хмельницького) та деяких представників козацької старшини, П.Тетеря помилував його з умовою, що той полишить світське життя і прийме духовний сан [10, с. 70-71; 9, с. 110; 11, с. 70-71]. Варто погодитися з міркуванням В.Смолія та В.Степанкова, що такий крок мав на меті уникнути загострення стосунків з представниками радикального угруповання козацької старшини [12, с. 260]. Це мало значення для об'єднання навколо гетьмана українських патріотичних сил.

Але вже на початку травня 1663 р. І.Попович знову з'являється в Паволочі й піднімає там повстання, спрямоване проти польської шляхти та уряду Павла Тетері. Також необхідно зазначити, що в основі його було соціальне підгрунтя. Як вказує у своєму літописі Й.Єрлич, "у Паволочі всю шляхту, що вже встигла повернутися до своїх домівок, побито, також немало євреїв і міщан багатих". Було схоплено пана Лісаковського, старосту воєводи сандомирського, що на той час перебував у Паволочі [10, с. 76].

Повстання охопило всю територію Паволоцького полку й з кожним днем набувало все більшого розмаху. На заклик бунтівного полковника до нього стали прибувати всі, хто був невдоволений існуючим режимом, хто залишився поза козацькими та шляхетськими вольностями. Також до повстання приєдналися ті, хто складав ту люмпенізовану частину козацтва й селян, яка радо відгукувалася на подібні події [13, с. 12; 11, с.71]. О.Левицький вказує, що рушійною силою цього повстання були ті, кого називали "гультяями", "своєвольцями", "шалверцями", "голотою", "дейнеками", "нетягами" та ін. [9, с. 111].

Такий несподіваний поворот подій та неабиякий розмах повстання всерйоз занепокоїли Тетерю. У його листах до Варшави відчутна справжня розгубленість. Він зрозумів, що його

плани, які він почав здійснювати, ставши гетьманом, зазнають краху. Так, 26 червня 1663 р. він писав до короля: "Тут несподівано застало мене перетворення домашніх овець у хижих вовків, надавши привід навіженому зраднику попу підняти прапор бунту й занапастити так багато душ людських; воно розорило мене, розладнало моє здоров'я і, нарешті, нестійку споруду щастя України, дещо уже відновлену моїми зусиллями, знову зруйнувало" [6, с. 326-329]. П.Тетері все ж вдалося опанувати ситуацію. Для цього він був змушений викликати з Лівобережжя вірного йому Петра Дорошенка з відбірними, загартованими у битвах козацькими підрозділами. Цей факт зайвий раз підтверджує серйозність і небезпечність для Тетері виступу Поповича. Адже заради його придушення гетьман змушений був поставити під загрозу результати всієї весняної військової кампанії на Лівобережжі. Дорошенко виправдав надії Тетері й завдяки рішучим діям спромігся спочатку оточити загони Поповича в Паволочі, а згодом змусив їх здатися [4, с. 296; 11, с. 71]. Поповича і найближчих його спільників було схоплено, а інших учасників повстання, як вказує Єрлич, "...стрільбу і коней одібравши, киями і обухами вибивши...", всіх відпустили [10, с. 76].

Варте уваги міркування висловлює І.Новицький в статті "Еще об Иване Поповиче". Він звертає увагу на явну нерішучість та очікування Тетері замість того, щоб швидко розправитися з бунтівниками. Дослідник робить припущення, що причина цього полягала в тому, що гетьман не наважувався на рішучі заходи проти Поповича до вирішення питання боротьби за гетьманську булаву на Лівобережжі, "...в якій сам був зацікавлений і, можливо, сам брав таємну участь" [15, с. 437]. Справді, зв'язок між подіями на Лівобережжі і Правобережжі, без сумніву, існував. На це вказує листування Поповича з представниками лівобережної козацької старшини, зокрема з наказним гетьманом Я.Сомком, а також з київським воєводою [9, с. 130]. Але, на нашу думку, головна причина очікування Тетері крилася в тому, що за спиною колишнього полковника стояло впливове антигетьманське угруповання правобережної козацької старшини. З цим гетьман мусів рахуватися. І, можливо, саме пошук вірних людей, на яких міг спертися Тетеря, і зайняв певний час. Хоча слід відзначити, що лівобережні події мали безпосередній вплив на настрої переважної більшості правобережної козацької старшини, і Тетеря очікував на результати виборів гетьмана на Лівобережній Україні, оскільки не був певен у реакції на них з боку своїх підлеглих.

Щодо участі Сомка в організації антигетьманського повстання на Правобережжі, то, на нашу думку, вона мала місце. Проводячи переговори з Тетерею, Сомко не міг розраховувати, що за позитивних їх результатів зможе зберегти лідируюче становище та надії на гетьманську булаву. Тож вірогідно, що він таємно намагався усунути Тетерю. По-перше, він сподівався ліквідувати конкурента, а по-друге, це давало йому можливість зайвий раз продемонструвати свою вірність Москві й покращити свої позиції у боротьбі за гетьманську булаву на Лівобережжі. Отже, сам гетьман не без підстав звинувачував лідера лівобережної козацької старшини у розпалюванні повстання проти Тетері. У листі до короля від 15 липня 1663 р. він писав, що Сомко під час листування проявляв хитру готовність до повернення. "Писав одне, а тут таємно затівав зовсім інше, розпалюючи пожежу між полками, що стоять під моїм керівництвом" [6, с. 334].

Справжні масштаби повстання відкрилися перед Тетерею під час допитів І.Поповича і *його спільників. Факти, про які він довідався, дозволяли зробити висновок про далекосяжні наміри організаторів повстання.* Попович з самого початку намгався поширити паволоцький виступ на все Правобережжя. Саме з цією метою він розсилав невеликі загони повстанців у різні сторони. Ці загони залучали до своїх рядів всіх бажаючих і піднімали людей на боротьбу з поляками. Загальне невдоволення діями Польщі, татарськими безчинствами і безсилістю уряду П.Тетері протистояти їм сприяли цьому.

Але найбільша небезпека для Тетері полягала в тому, що серед правобережної козацької старшини, саме тої сили, якій Тетеря найбільше довіряв і на яку спирався, виявилося немало прихильників Поповича. Сам Тетеря з гіркотою вказував: "У нас між своїми більше зрадників,

ніж благонадійних і доброзичливих, більше схильних до того боку" [6, с. 334]. Королівський резидент у Війську Запорозькому С.Венславський наприкінці червня 1663 р. в листі до короля зазначав, що Тетеря тепер переконався, "...яка небезпека загрожує йому, коли піп, взятий в Паволочі, відкрив під час тортур, що багато із старшини беруть участь у зраді проти нього" [6, с. 335].

Тетеря опинився в складній ситуації. Переслідування тих, кого назвав Попович, означало б відкриту війну проти старшини, а відтак і втрату хоча й ненадійної, але все-таки опори. Тому він вирішує зберегти в таємниці названі Поповичем імена. Очевидно, що він передбачав таку ситуацію і тому під час допитів нікого не підпускав до бунтівника, а сам, залишавшись з ним наодинці, записував його свідчення [9, с. 110]. Вірогідно, гетьман всіх осіб, причетних до змови, взяв під особливий нагляд і, можливо, потім знайшов спосіб з ними розправитися, але на цей момент - зберіг спокій і обмежився лише констатацією того, що "...число доброзичливців було дуже незначне, як про це свідчить признання померлого розстриги... так що я помилявся саме в тих, на кого більше всього мав надію, вважаючи їх несхильними до порушення суспільного спокою" [6, с. 334].

Наприкінці червня 1663 р. Поповича було засуджено до страти. Його спочатку піддали тортурам, четвертували, а згодом спалили [7, ф. 2, № 14498, арк. 90; 10, с. 80-81].

Отже, на травень 1663 р. проявляється криза гетьманського правління Тетері. Її причиною стало посилення невдоволення серед українського населення Правобережжя, що було викликано невиконанням Польщею своїх зобов'язань відносно України, намаганнями польської та української шляхти вступити у володіння маєтками на Правобережжі. Вина, звичайно, покладалася на гетьмана, з яким саме асоціювалася пропольська політика уряду.

Найвищим виявом цього невдоволення стало повстання у Паволочі у травні - червні 1663 р. під керівництвом І.Поповича. Ці події засвідчили і наявність опозиційних настроїв до Тетері в середовищі правобережної козацької старшини.

Уже на початку 1664 р. вся Правобережна Україна запалала у вогні антипольського повстання. Безперечно, виступ І.Поповича став його передвісником, продемонструвавши невдоволення більшості населення України неспроможністю гетьманського уряду Тетері протистояти польській експансії на українські землі та невирішеністю, в першу чергу, соціальних питань.

Джерела та література

1. Окиншевич Л. Центральні установи України-гетьманщини XVII-XVIII ст. - К., 1930.- Ч. 2.
2. Белокуров С. Юрий Крижанич в России.- М., 1902.
3. Смолій В.А., Степанков В.С. Переддень Руїни (1650 - 1670) // Київська старовина. - 1993. - № 6.
4. Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. - К.,1995.
5. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). - К., 1999.
6. Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов. - К., 1859. - Т. 4. - Р.3.
7. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів.
8. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. - СПб., 1872.- Т.7.- С. 377.
9. Левицкий О. Очерк внутренней истории Малороссии во вт. пол. XVII в. - К., 1875.
10. Latopisiec, albo kroniczka Joachima Jerlicza.- Warszawa, 1853.- T.2.
11. Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. - К., 1885.
12. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст.
13. Дядиченко В. Антифеодальні повстання в Росії та на Україні в XVII-XVIII ст.- К., 1954.
14. Степанков В.С. Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави.
15. Новицкий И. Еще об Иване Поповиче // К.С.- Т. 27.- 1889.- Ноябрь.

Орлевич І.
(Львів)

СТАВРОПІГІЙСЬКА ШКОЛА НАПРИКІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Культура кожного народу залежить насамперед від стану освіченості суспільства і, в першу чергу – від рівня розвитку шкільної освіти. Останні десятиліття існування Речі Посполитої позначились загальним занепадом освітнього рівня українського народу, що об'єктивно сприяло асиміляції останнього з панівними польськими верствами. За характеристикою сучасного дослідника українсько-польських відносин М.Демковича-Добрянського, впродовж XVIII ст. український народ було фактично зведено до становища "етнографічної маси", українська шляхта або ополячувалась, або деградувала до рівня селян, а "єдина українська організація – уніатська церква, позбавлена маєтків і можливості освіти духовенста, не становила ніякої політичної сили" [10, с. 9]. Іван Франко відзначав, що в цей час "При руській мові, при руській народності лишалися тільки прості хлопи і вбогі та маловчені сільські священики. Вищі духівники єпископи та каноніки говорили й писали по-польськи або по-латинськи" [19, с. 108].

З переходом Галичини під владу Австрії (1772 р.) створились передумови для певного покращення рівня освіти української суспільності. Урядова шкільна комісія, яку було створено в цій провінції у 1776 р., прийшла до висновку, що тутешні русини, які розмовляють власною мовою, не зобов'язані навчатись польською [8, с. 19]. У перші роки австрійського правління було порушено питання про руську (тобто українську) мову як мову навчання в народних (початкових) школах Галичини. Спроби розв'язання цього питання здійснювались неодноразово у контексті реформ Марії-Терези, Йосифа II, що проводились у галузі освіти в Австрії. Ці реформи мали на меті передусім уніфікацію освітньої системи в руках держави й вирівнювання загально-освітнього рівня народів держави, щоб "заснувати матеріальний *добробут народів і злучити родоплемінні народи в одну органічну державну цілість*" [14,с. 108-109].

Дослідник українського шкільництва за часів Австрії І.Левицький підкреслював, що реформи австрійських правителів, особливо Йосифа II мали практичний характер, бо передбачали, що "школи народні мали ширити відомості між найширшими кругами людності, аби нарід мав із них користь при розвиванню промислу, ремесла і рільництва. Тим сподівався він (Йосиф II) осягнути побільшення продукції, краще використання джерел доходу, побільшення числа людності, та піднесення мілітарної сили" [14, с. 108-109]. Йосиф II продовжував шкільну реформу Марії-Терезії, котра ще у 1774 р. затвердила закон про реформу народної школи, наслідком якої було створення трьох типів народних шкіл: парафіяльних (однокласних) з навчанням рідною мовою, тривіальних (трьохкласних) й головних (чотирикласних) з вивченням німецької та латинської мов. Послідовніший у здійсненні реформ, Йосиф II прагнув сильніше підпорядкувати школи державі, створити дієвий шкільний нагляд і забезпечити школам – передусім найнижчим – міцні підстави існування [21, с. 20].

Поштовхом до реформи шкільництва в Галичині стало опублікування документа "Система виховання", *в якому наголошувалося, що нова система шкільництва повинна враховувати* мовні, етнічні, соціальні особливості населення провінції імперії [17, с. 10]. Своїм рескриптом від 17 серпня 1786 р. Галицьке губернаторство визнало руську (тобто українську) мову "національною" (Nationalschprache), крайовою й дозволило викладання нею, щоправда тільки у вищій школі. У 1787 р. з метою підготовки руських (українських) священиків до сану, уряд відкрив паралельні до основних занять латинською мовою у Львівському університеті студії

руською мовою (Studium Rutenum) на філософському та теологічному факультетах. Сюди було зібрано найвідоміших українських вчених того часу [3, с. 76].

Шкільний статут від 22 березня 1787 р. теоретично визнавав українську мову придатною до викладання у школах, а рескриптом від 4 серпня 1791 р. Губернаторство розпорядилося відкривати у містечках, де не було тривіальних німецьких або польських шкіл, руські (українські) навчальні заклади [14, с. 116-117, 129]. Оцінюючи реформи Йосифа II та інших австрійських володарів у царині освіти, Іван Франко писав, що вони "були першими по довгих століттях правителями, які не лише допустили руську мову до викладів, але й самі дбали про її поширення. Відтак вони не прагнули до безоглядного онімечення народів, а передусім - про поширення освіти серед темних мас, до чого найшвидше могла допровадити тільки наука рідною мовою" [19, с. 110].

У 80-х – на початку 90-х рр. XVIII ст. австрійський уряд не лише погоджувався на відкриття нових руських шкіл, але й прагнув надати міцних підстав вже існуючим учбовим закладам. Останніх на час приєднання Галичини до Габсбургської монархії було небагато. Вони діяли переважно у великих містах, у сільських парафіях їх практично не було. Українською мовою викладали в школі оо.Василіян у Бучачі, монастирській школі у Лаврові та Василіанській гімназії в Дрогобичі. Більшість з них була заснована в другій половині XVIII ст. Давнішими традиціями серед них виділялася лише одна українська школа, що діяла при Успенському Ставропігійському братстві у Львові. Це була найдавніша з існуючих на той час школа в Галичині, заснована 1586 р. Заслуги цієї школи перед українським народом були загальновизнаними, бо з кінця XVI ст. Ставропігійська школа була, за оцінками істориків, зокрема О. Барвінського, "першим і найславнійшим вогнищем, з котрого сіяли сонячні промені освіти не тільки на всю Україну, але й на сусідні слов'янські землі і своїм світлом довели до пробудження народної свідомості, в "широких верствах нашого народу, до його відродження, залишалася, "довший час світочем для всієї західної Руси" [14, с. 54]. Школа Львівського братства була першим на Україні утримуваним на громадські кошти всестановим навчальним закладом, в якому початкове навчання поєднувалося зі школою нового типу. За рівнем освіти (школа семи "вільних мистецтв" – наук "тривіуму" (граматика, риторика, діалектика) та "квадривіуму" (арифметика, геометрія, музика, астрономія), а також мов (у жалуваних грамотах патріархів і королів вона окреслювалась як "школа елліно-слов'янського й латинно-польського письма" [9, с. 14-15; 10, с. 224], вона посідала одне з перших місць у тодішній Речі Посполитій. У ній застосовувалися найпередовіші у той час форми організації навчального процесу, з неї вийшла ціла плеяда діячів українського відродження XVII ст. [13, с. 7].

Однак з другої половини XVII ст. школа Ставропігії підупадає. Релігійні суперечки, козацькі війни, брак стабільності у Речі Посполитій привели її до занепаду. У XVIII ст. школа остаточно втрачає рівень вищої і еволюціонує в бік нижчої – початкової, на яку вона фактично перетворилася на момент приєднання Галичини до Австрії. Позаяк школа носила громадський, незалежний від держави характер, бо діяла під патронатом і завдяки благодійності братчиків, її існування не відповідало чинному австрійському законодавству. В Австрії усі школи контролювались і були підзвітні державним органам, діяли за уніфікованими програмами, єдиними були вимоги щодо вчителів та учнів, у ширшому розумінні вони були державними органами [21, с. 21]. У зв'язку із загальним політичним курсом Йосифа II на ліквідацію чернечих орденів та церковних братств наприкінці 80-х рр. під загрозою закриття опинилася й школа Успенського братства. Але та обставина, що австрійські власті широко практикували у шкільництві систему патронату для зміцнення матеріальних підстав існування тривіальних шкіл (обов'язок доміній, сіл, парафій утримувати й піклуватися школами) [21, с. 25-26], давала додатковий шанс братчикам продовжити існування своєї установи у трансформованому вигляді, бо Братство виконувало опікунські

функції над школою. Цю обставину усвідомлювали самі діячі Ставропігії, які у спеціальному зверненні до Йосифа II підкреслювали важливість свого опікунства над руською школою, й тому просили залишити це право за їхньою організацією [1, оп. 2, спр. 5, арк 25].

Йосиф II розумів, що ліквідація Ставропігії призведе до занепаду єдиної української школи у Львові. Тому, реорганізуючи своїм декретом від 7 вересня 1788 р. Ставропігійське братство в Інститут, він підтвердив право патронату останнього над школою "руського письма" та бурсою бідної молоді при Успенській церкві. Інститут був зобов'язаний до утримання власним коштом школи для того, щоб по можливості спричинитися до піднесення рівня народної освіти [7, с. 141]. Водночас в декреті вимагалося пристосувати діяльність цієї школи до вимог австрійської освітньої системи. Ймовірно, що Йосиф II передбачав, що учні Ставропігійської школи навчатимуться за програмами нормальних шкіл. У декреті 7 вересня 1788 р. Ставропігійська школа називалася "нормальною". На користь даного припущення свідчить те, що верховний нагляд за школою Ставропігійського інституту було віддано австрійському управлінню нагляду нормальних шкіл, а плани навчання відповідали вимогам державних нормальних шкіл [1, оп. 2,спр. 859, арк. 24; 8, с. 69]. Ймовірно також, що Йосиф II мав намір перетворити Ставропігійську школу на підготовчий ступінь української молоді до навчання у Студіум Рутенум. У своєму декреті (від 7 вересня 1788 р.) він підкреслював, що в Ставропігійській школі "юнацтво слід навчати церковним обрядам" і в число утримуваних дванадцяти вихованців набирати дітей бідних священиків [12, с. 118].

Проте Ставропігійська школа не могла стати нормальною, бо її патроном не був австрійський імператор. Відтак школа Інституту не могла утримуватися з державного шкільного фонду, як решта початкових і середніх шкіл, а фінансувалася коштами Ставропігійського інституту. Тому існування Ставропігійської школи як установи, що дублювала б державні нормальні школи на приватному рівні, не мало сенсу. Як вважає О.Пеленський, "батьки (Ставропігійського інституту) міркували собі, що удержувати школу в хвилі, коли вже були державні школи, не має вже ніякої рації" [16, арк. 6]. Більш того, перспектива утримання нормальної школи за власний кошт явно перевищувала фінансові можливості Ставропігійського інституту, члени якого в 1789 р. намагались використати наданий декретом 1788 р. статус нормальної школи, щоб домогтись від циркульного управління, якому імператор передав обов'язки визначення остаточного статусу школи, коштів на її утримання з державного шкільного фонду [1, оп. 2, спр. 802, арк. 76].

Неясність в окресленні статусу Ставропігійської школи частково усунуло розпорядження Львівського циркульного управління від 2 травня 1789 р. Воно зобов'язало учнів цієї школи до відвідування державної нормальної школи у Львові і навчання за її програмою, особливо німецької та латинської мов [15, с. 285]. Школі ж Ставропігії передавались функції початкової підготовки руської молоді та паралельного навчання її руської мови та релігійного обряду, церковно-слов'янської мови, співу. Фактично Ставропігійська школа визнавалась за початкову школу найнижчого рівня, що утримувалася у приватному порядку [1, оп. 2, спр. 5, арк. 60].

Таким чином, внаслідок реформи 1788-1789 рр. Ствропігійський інститут був звільнений від обов'язку утримувати вищу школу. За ним залишено тільки право утримання ритуальної (церковної) школи [11, с. 38; 18, с. 96]. З цього часу школа Ставропігії набирає чітко вираженого характеру бурси, а існуючий при ній з кінця XVI ст. гуртожиток-інтернат для бідних дітей стає синонімом інститутської школи, бо його вихованці, що з 1789 р. мали обов'язок навчатися у державних школах, обов'язково відвідували заняття з рідної мови і релігії у Ставропігійській школі [1, оп. 2, спр. 1282, арк. 6]. Відтак, колишня Ставропігійська школа семи "вільних мистецтв" зберегла звання училища, а насправді в період австрійського панування була тільки бурсою, де "вихованцям, що відвідували державні школи, викладались домашні предмети" [5, с. 28]. У XIX ст. для документів Ставропігійського інституту характерним є окреслення "школа" або "бурса" [1, оп. 1,спр. 1324, арк. 2].

Процес злиття школи і бурси Ставропігії розпочався, очевидно, значно раніше й був спричинений загальним занепадом рівня освіти у Ставропігійській школі. Вже з 1751 р. про префекта школи писали як про префекта бурс [6, с. 27]. Йосиф II окреслював обов'язок покровительства Ставропігії над школою передусім як патронат над "малоймущими дітьми", що утримуються на кошт Інституту в бурсі, а наступні розпорядження австрійських властей зобов'язували членів Інституту опікуватись над дітьми, батьки яких не могли сплачувати за навчання [1, оп. 2, спр. 859, арк. 24]. Самі діячі Інституту називали утримувану ними "руську школу" як "школу убогих студентів при Львівській Ставропігійській церкві" [1, оп. 2, спр. 167, арк. 11]. З кінця XVIII ст., коли вперше під 1795 р. Денис Зубрицький прямо називає у своїй "Хроніці" школу Ставропігії бурсою, ці два поняття стають синонімами і одне невіддільне від другого, а діяльність Ставропігії як патрона бурси носить характер суспільної благочинності. За часів Австрії саме підтримка убогої молоді стала головним завданням освітньої діяльності Ставропігії.

Однак з 1788 р. благочинність Інституту у справі виховання і навчання молоді підпорядковано освітній політиці австрійської монархії. Цю особливість діяльності бурси відзначав у 1830 р. віце-сеньйор Ставропігії Іван Сітницький, який писав, що "обов'язок Інституту полягає в тому, щоб з (власних) доходів освічувати молодь для добра краю й релігії" [6, с. 34]. Метою морального виховання в Ставропігійській школі проголошувалось "формування в учнів характерів, опертих на глибокій вірі й любові до ближнього", яке "надасть суспільству вмілих діячів й прихильників поступу до великих і незнищенних ідеалів" [1, оп. 2, спр. 1282, арк.14]. Виховання у дусі релігійної моралі, на думку членів Інституту, було важливим елементом у формуванні суспільної постави "добрих і вірних (тронові) русинів" [1, оп. 2, спр. 84, арк. 5].

Діяльність Ставропігії на ниві освіти в інтересах австрійської держави остаточно визначила єдина для імперії Габсбургів "Політична устава шкільна" (1805). Ця "Устава" значно знизила рівень вимог до учнів у вивченні світських дисциплін, а в навчальному процесі на зміну методом, що формували в учнів самостійне мислення, прийшло сліпе запам'ятовування офіційних догм, формування всебічно розвинутої особистості замінило виховання вірнопідданців [17, с. 23]. У відповідній залежності до цих вимог перебував дидактичний процес у школі Ставропігійського інституту.

Обсяг викладання у Ставропігійській бурсі (за станом на 1852 р.) охоплював три послідовних ступені (відділи): 1) підготовчий або букварний, розрахований на один рік навчання, включав у себе наступні предмети: богочестіє, читання букваря, церковно-слов'янська граматика, рахунок, краснопис (чистопис і каліграфію), нотний (мусікійський) спів, а також ряд релігійних дисциплін; 2) перший відділ поглиблював знання, які були отримані учнями на підготовчому етапі; у ньому викладались: богочестіє, читання псалмів і роздуми, церковно-слов'янська граматика, переклад псалмів, слов'янсько-польський словар, чистопис, рахунок, нотний спів і церковні книги (Рука Дамаскіна, Ірмологіон, Тропарі і Кондаки та ін.); другий відділ був удосконаленням попередніх – тут викладались ті ж предмети, що й на попередньому етапі, а також болгарське письмо і переклад святого письма [6, с. 42].Предмети, що викладались у Ставропігійській школі в першій половині XIX ст., пізніше викладались у школах для дяків.

Навчання у Ставропігійській бурсі тривало п'ять (разом з підготовчим) років, після чого вихованці бурси у разі успішного завершення її курсу ще два роки відвідували державний учбовий заклад.За своєю дидактичною структурою Ставропігійська школа об'єднувала три курси: підготовчий, перший і другий. В "Уставі шкільному" (1805) говорилося, що для *кращого* ефекту одночасного навчання належало розділяти учнів тривіальних шкіл на два класи. Навчання в першому із них тривало два роки, а в другому – чотири роки.

Навчання граматики відбувалося три рази в тиждень [6, с. 40]. Окрім вивчення цих предметів, учні були зобов'язані протягом чотирьох років навчання в бурсі два рази в тиждень відвідувати уроки церковного ритуалу і співу й один раз в тиждень – музики. У вільний від навчання час вони могли вивчати стенографію, іноземні мови, удосконалювати читання або гру на музичних інструментах [1, оп. 2, спр. 1282, арк 19].

У першому відділі тривіальних шкіл вивчався малий катехизм, читання складами із застосуванням правил, писання окремих рисок і літер, складів і слів, усної лічби. У другому особливо ретельно вивчалося Святе Письмо та інші джерела християнства [17, с. 21-22]. З тривіальною державною школою Ставропігійську бурсу зближувало і те, що вона містилася при церковній парафії, займала одне приміщення, а виклади проводились одним вчителем [21, с. 22-23]. Сам Провізоріат Ставропігійського інституту усвідомлював рівний статусові державної тривіальної школи характер своєї бурси. Так, у 1831 р. Провізоріат вимагав як необхідної умови для укладання контракту з вчителем Яковом Нероновичем обов'язкового представлення останнім свідоцтва про складення іспиту на вчителя тривіальної школи [1, ол. 2, спр. 802, арк. 98]. Тож занадто песимістичним видається поширений в історіографії погляд, що до 1817 р. русини не мали жодної тривіальної школи з рідною мовою викладання [5, с. 201].

Такою за рівнем навчання була школа Ставропігійського інституту, хоч формально вона не мала статусу тривіальної. У ній не вивчались як у інших тривіальних школах німецька і латинська мови.

Привілейований характер Ставропігійської школи у викладанні руською (українською) мовою закріплено рішенням спеціальної державної комісії у справі можливого викладання руською мовою у школах Галичини й цісарським декретом від 16 квітня та рескриптом Галицького губернаторства від 22 травня 1818 р. [14, с. 140]. Зокрема, у цих документах підкреслювалось, що "в школах народних, в яких навчаються діти лише греко-католицького обряду, все навчання має відбуватися руською мовою" [17, с. 26-27].

Згідно з "Уставою шкільною" (1805) та декретами 1818 р. верховний нагляд за вивченням предметів і релігії в Ставропігійській школі здійснював консистор, який представляв місцеві релігійні власті. Це поставило світську установу, якою був Ставропігійський інститут, у залежність від церкви у справі опікунства над школою.

За шкільним законом 1805 р. поведінку вчителя, методику навчання, старанність і поведінку учнів, їх моральне життя, безпосередній нагляд за викладанням релігії та інших предметів було віддано парохам місцевих парафій, тому у XIX ст. важлива роль у дидактичному процесі в Ставропігійській школі належала пароху Успенської церкви, а також часто запрошуваним зі сторони іншим священикам. Бувало так, що священик іноді жив у бурсі й був "настоятелем молоді" [26, с. 29].

Устрій Ставропігйської бурси відзначався надзвичайною суворістю. Велику роль у цьому відігравали давні історичні традиції братських шкіл. Статути останніх ще в XVII ст. підкреслювали, що "вчитель цієї школи мав бути благочестивий, розсудливий, смиренно мудрий, лагідний, не мучитель, не хабарник, не гнівливий, не заздрісний, не лихослов, не сміхотворець (...), але прихильник благочестя в усьому, являючи собою взірець добрих діл" [16, с. 37]. Ті ж самі критерії Провізоріат Інституту намагався застосувати й при підборі вчителів для своєї бурси.

Незмінними впродовж віків у освітній діяльності Ставропігії залишалися і принципи виховання бурсаків. Параграф 14 знаменитого "Шкільного порядку" Львівського Успенського братства визначав їх наступним чином: "Вчити їх страху Божому і встидливим звичаям младенческим, цноті й стиду, заховувати покору і повагу". В нових умовах Провізоріат Інституту зробив певні кроки до модифікації статуту бурси, який все одно залишався суворим. При його розробці використано, зокрема, дуже суворі статути інтернатів отців єзуїтів у Хирові

та монастирів у Львові [1, оп2, спр.1282, арк. 6]. Інститутський статут з другої чверті XIX ст. стверджував, як і 250 років тому Статут Братства, що "оскільки страх Божий є початком моральності, кожен зі студентів, які знаходяться при тутешній церкві, повинні суворо дотримуватись визначеного для них порядку відвідування служби Божої і ... не ухилятись від нього. Вони повинні виявляти покірність, слухняність у своїх вчинках, пошанування [як] для членів Ставропігійського інституту, так і для кожного з священиків" [1, оп. 2, спр. 1324, арк. 2].

У 1808 р. сеньйор Інституту, відзначаючи обов'язки наглядача школи, підкреслював, що "порядок є душею виховання (навчання), а поблажливість, навпаки, [може] тільки допровадити до розпусти, якої слід уникати й якнайретельніше належить запобігати, щоб місто навчання розпустою до неуцтва не звести". Для цього, на його погляд, слід було неухильно стежити за обов'язковим відвідуванням усіх богослужінь, що дозволило б "зберегти славу й місце церкви (у виховному процесі), котре завжди спонукало до високих почуттів" [1, оп. 2, спр. 167, арк. 7].

Члени Ставропігійського інституту вважали, що першим і неухильним обов'язком бурсаків, які навчаються і утримуються на кошти Успенсьської церкви й майно її покровителів, є щоденно співати в церкві, а в суботу і неділю та свята – обідню. Хор бурсаків мав також супроводжувати щорічні засідання членів Інституту та співати на Різдво й Великдень [6, с. 51]. Власне, через це навчання хорового співу й музики посідало настільки вагоме місце у навчальному процесі в Ставропігійській школі, а критерій сумлінної участі в церковному хорі був чи не найголовнішим при оцінці дисциплінованості учня [1, оп.2, спр. 1282, арк. 14]. Вивчення інших дисциплін займало другорядне місце. Статут Ставропігійської бурси підкреслював, що "поза годинами, які призначені на відвідини Богослужінь, кожен (з учнів) має обов'язок присвячувати увесь свій час на науку й власну користь" [1, оп. 2, спр. 1324, арк. 2].

Провізоріат Ставропігійського інституту здійснював найпильніший контроль над складом бурси, слідкуючи не лише за навчальним і виховним процесом, але й підбирав кандидатів до навчання у бурсі на власний розсуд, звичайно, відповідно до критеріїв, що були визначені австрійськими властями. Серед учнів бурси були як діти священиків, так і діти селян. Про це свідчать постійно згадувані в документах Ставропігії терміни "убогі студенти", "діти Інституту" [6, с. 34].

У 1788 р. Йосиф II розпорядився приймати на утримання Інституту тільки синів убогих священиків. Це рішення підтвердив 1793 р. цісар Франц II. Але контингент вихованців Інституту ніколи не зводився до дітей виключно духовних осіб. Як видно з попередньо наведеного документа, лише один з п'яти посланих до Відня учнів був сином священика, решта – дітьми селян. Тож соціальне походження було не найголовнішим критерієм прийняття до бурси Ставропігійського інституту. Головними умовами було матеріальне становище кандидатів руської (української) національності на місце у бурсі та його особисті дані, що оцінювались під час вступного іспиту . Що стосувалося першої умови, то вона визначала благочинний характер Ставропігійського інституту. Провізоріат Інституту особливо наголошував, що "згідно з волею фундаторів самі тільки вбогі (юнаки), що мають охоту і схильність набуття наук в школі церкви тутейшої, так званої бурси, повинні навчатись і проживати тут; такі бажаючі чи через своїх підупалих батьків, родичів чи інших правильних [довірених] і вірогідних осіб мусять бути рекомендовані найближчому (до їх місця проживання) отцю парохові, котрий остаточно їх рекомендує Провізоріатові" [1, оп. 2, спр. 1324, арк. 2]

Всі вихованці Ставропігійської бурси поділялися на вихідців з двох станів – духовенство і селяни. До першого належали сини священиків, які проходили підготовку на дяків, до другого – учні початкових і середніх державних учбових закладів (головних, нормальних

шкіл та реальних училищ), які не мали внаслідок своєї бідності грошей на помешкання і харчування. Вони приймались до бурси за результатами іспиту, де оцінювались їх успіхи в навчанні та голосові дані [1, оп. 2, спр. 1282, арк. 14]. Усі кандидати обов'язково мусили скласти вступний іспит перед Провізоріатом, який ухвалював остаточне рішення про відбір учнів [1, оп. 2, спр. 802, арк. 171].

Проте не всі діти навчались у Ставропігійській бурсі безкоштовно, тут також могли навчатись учні, яким протегували багаті особи. Відповідно до імператорського декрету 1793 р. Ставропігійський інститут отримав право, крім утримання на власний кошт бідних студентів, приймати 12 бурсаків за плату в 12 злотих 30 крейцерів на рік, та 12 – за плату 25 злотих на рік.

Число учнів у Ставропігійській бурсі перевищувало зазвичай 12 осіб, хоча ніколи й не досягало визначеної імператорським декретом 1793 р. верхньої межі – 36 осіб. Так, 1852 р. у бурсі навчалося 15, 1859 р. – 24 хлопці [6, с. 45]. Це було значно менше, ніж у знаменитій школі Успенського братства, де в 1590-1591 рр. навчалося аж 54 школярі [13, с. 4].

Імператорські декрети 1788 та 1793 рр. визначали, що утримання учнів бурси повинно здійснюватись Ставропігійським інститутом з особливого едукаційного фонду, що виплачувався з його каси. Основу фонду повинні були становити відрахування з доходів Успенської церкви і майна Ставропігійського інституту. Цей фонд мав також поповнюватися добровільними пожертвуваннями та платнею за навчання окремих учнів. В умовах постійної нестачі коштів Ставропігійська бурса виживала або за рахунок заможних осіб, що прагнули влаштувати своїх підопічних до цього учбового закладу, або за рахунок добродіїв-меценатів.

Нелегкий обов'язок піклування матеріальним становищем бурси належав до компетенції префектів бурси (praefecti scholae), які щорічно обирались разом з іншими посадовими особами Провізоріату Інституту. Префект школи суміщав в одній особі адміністратора і головного вихователя. До виховних обов'язків префекта належало:

1) "Відвідувати школу, якщо це можливо, щоденно"; 2) "Вести нагляд за студентами й вчителем"; 3) Брати участь у вступних та випускних іспитах, періодично інформувати Провізоріат про успіхи учнів у вивченні релігії, музики і світських дисциплін; 4) "Наставляти студентів, що мешкали в школі, як до навчання, так й до відвідування служби Божої"; 5) Належний порядок між студентами запровадити, і старанних затримати, а непотрібних – виключити" [1, оп. 2, спр. 167, арк7, 11]. Префекти також здійснювали нагляд за новими учнями певного випробувального терміну [1, оп. 2, спр.1324, арк. 2]. Своєю поведінкою префекти повинні були подавати приклад учням.

У адміністративній сфері префекти розпоряджалися грошима, виділеними на бурсу, виплачували зарплатню вчителям, закуповували приладдя та підручники тощо [6, с. 43]. За витрату сум префект мусив звітувати Провізоріатові [1, оп. 2, спр. 802, арк. 150].

Ставропігійська школа наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. не мала державного значення, а відігравала лише своєрідну доповнюючу роль в австрійській освітній системі, будучи школою релігійного характеру. Її історичне значення полягало в тому, що довгий час (до 1848 р.) вона залишалась єдиною народною школою з руською (українською) мовою викладання у Львові і зуміла зберегти освітні традиції свого народу.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів у м.Львові (далі ЦДІА). Львівський Ставропігійський інститут. - Ф. 129.
2. ЦДІА у м. Львові. - Ф. 408. оп. 1, спр. 1173. Праця Пеленського О. "Начерк історії першої академічної гімназії у Львові і замітки Барвінського. 1938 р.
3. Андрохович А. Львівське "Studium Ruthenum" // ЗНТШ Т.CXXXI. Львів, 1921.

4. Барвінський О. Ставропігійське Братство Успенське у Львові, его заснованье, деятельность і значення церковно-народне. Львів, 1886.
5. Ваврик В.Р. Школа и бурса Львовского Ставропигиона // Временник Ставропигийского института, 1933 г.
6. Ваврик В.Р. Школа и бурса Львовского Ставропигиона // Временник Ставропигийского института, 1938.
7. Возняк М. З зарання української преси в Галичині.// ЗНТШ , 1912.
8. Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. Львів, 1924.
9. Грамота патріарха Феофана від 26 травня 1620 р. // Голубев С.Г. История Киевской духовной Академии. Вып. 1. Приложения.
10. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі. –Мюнхен, 1969.
11. Дідицький Б. Львовская Ставропигія и 300-летній праздник еи существованья. Львів, 1886.
12. Зубрицький Д. Летопись Львовского Ставропигийского братства. Львов, 1926.
13. Крип'якевич І. Львівська братська школа XVI-XVII в. З нагоди 300-х роковин заснування 1586-1926 // Українська школа. – Львів, 1926. Т. 1.
14. Левицький І. Погляд на розвій низшого і висшого шкільництва в Галичині в рр. 1772-1800 і розвій русько-народного шкільництва в рр. 1801-1820 / Матеріали до культурної історії Галицької Руси XVIII і XIX віку, зібрані М.Зубрицьким, Ю.Кмітом, І.Кобилецьким, І.Левицьким та І.Франком. Львів, 1902.
15. Петрушевич А.С. Сводная Галичско-Руськая летопись с 1722 г. До конца 1800 г. Часть II. Львов, 1889.
16. Статут Луцької братської школи // Луцьку 900 років: Збірник документів і матеріалів. – К., 1985.
17. Ступарик Б.М. Шкільництво Галичини (1772-1939). м. Івано-Франківськ, 1994.
18. Торжество історичної справедливості. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту,1968.
19. Франко І.Я. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині / Зібр. творів в 50 томах, Київ , 1985. - Т. 47.
20. Baranowski M. Historia i statystyka Szkul ludowych królewskigo stol. Miasta Lwówa. Lwów 1895.
21. Ładyżyński A. Galicyjskie szkoły główne w latach 1774-1869 / Studia z dziejów oświaty XVIII-XX wieku pod redakcją Mirosławy Chamcówny. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1993.

Круглашов А.М.
(Чернівці)

ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА НА ДЕРЖАВУ: загальнотеоретичні аспекти

Найважливіше і водночас вразливе для критики місце в системі політичних ідей М. Драгоманова - це його погляди на державу, на її роль та функції. По-перше, для дослідника має значення суто теоретичний вимір драгомановської спадщини, філософсько-політологічна настанова вченого у зверненні до історії, сучасності та майбутності інституції державності. По-друге, важливо визначити ставлення Драгоманова до реальних державно-політичних форм у минулому і в нових часах, які з існуючих держав він уважав взірцями, гідними повторення або врахування їх досвіду при формуванні нових національних держав. По-третє, необхідно визначити еволюцію поглядів Драгоманова на майбутність Австро-Угорщини та Російської імперії як держав, що володіли українськими територіями. По-четверте, треба простежити зміну його поглядів на українську державність, його ставлення до національної державності як мети або хоча б ідеалу українського руху. Насамкінець, на цій основі можна дійти висновків, наскільки теоретичні, програмові накреслення Драгоманова відповідали вимогам його часу, потенціалу українського визвольного руху, провідним тенденціям розвитку народів Східної Європи. Відтак, якою мірою його державно-політичні програмні орієнтири пройшли випробування часом, що з його спадщини виявилось цінним, актуальним, а що хибним або недостатньо теоретично розробленим.

Приступаючи до **аналізу** поглядів М.Драгоманова на державність як політичну структуру, систему владних інститутів, треба відзначити, що найбільшою методологічною трудністю є вибір "точки зору", а точніше - часових і просторових, а також ідейних координат, в системі яких найточніше можна оцінити його теоретичний доробок. Спадщина вченого і громадського діяча стосовно проблем державності та державної політики далека від завершеності та несуперечливості. Це не дає змоги однозначно оцінювати його погляди в межах певної ідеологічної доктрини чи наукової школи, філософського напрямку тощо. Ускладнює загальну картину безпосередня активна залученість Драгоманова до ідеологічних дискусій, теоретичних суперечок і спроб практичних політичних дій у межах українського національного та російського опозиційного рухів другої половини XIX ст. Вони ж далеко не співпадали один з одним не тільки за політико-географічними параметрами та національно-етнічними вимірами, але і за соціальними та ідейними характеристиками. Тому драгомановські погляди на державу відрізняються багатоплановістю, різноспрямованістю, очевидною зверненістю до проблем поточного моменту. А його манері викладу власних аргументів притаманна полемічна заангажованість і публіцистична гострота. Отже, його праці менше всього відповідають стилістичним нормам академічної відстороненості й емоційної нейтральності.

Не дивно, що драгомановське ставлення до Російської та Австро-Угорської імперій, до перспектив української державності за його життя і після смерті викликали запальні дискусії, різнополюсні оцінки, провокували публічну полеміку і породжували особисті закиди Драгоманову. Це позначилося на оцінках, які зустрічає сучасний дослідник у науковій літературі та партійній публіцистиці, присвяченій висвітленню тих чи інших аспектів державно-правових поглядів і політичних ідей Драгоманова. Особливу трудність у формулюванні виважених висновків становлять саме такі різні, часом діаметрально протилежні оцінки наукової вартості й політичного значення драгомановської спадщини в царині державної теорії. Вони знаходяться у широкому діапазоні суджень: від прославлення і беззастережної апологетики його роздумів і програмових постулатів, до їх категоричного заперечення і висловлення різноманітних нищівних звинувачень на адресу їх автора; починаючи від закидів у ненауковості, закінчуючи твердженнями про антиукраїнськість світогляду Драгоманова. Такий стан літератури з теми, що розглядається, вимагає уважного звернення до авторських текстів, врахування його особистого світогляду, впливів оточення, а також переважаючих в Україні та Європі інтелектуальних настроїв того часу. Зупинимось на окремих, **основних принципах і типово драгомановських підходах** до проблем держави і державного устрою.

1. *Сутність держави, її призначення*

Насамперед, звернемо увагу на спроби Драгоманова дати визначення держави, оскільки вони відбивають розуміння ним сутності держави, її призначення, ролі та завдань, які вона покликана виконувати. Він відзначав, що держава разом з її інституціями є "формами і органами, котрі виробляються в народному житті (по волі, по неволі як трапиться) і змінюються з ним, що без цих форм і органів, тобто без політики, не може жити ніякий народ, ніяка людська громада. Найменше можуть обійтись без політики ті, хто скривджені у теперішніх державах, хто хоче чогось іншого, нового. В XIX ст. ніякий громадський рух, в тому числі й національний, не обходиться без політики, без того, щоб примусити державні уряди перемінити чи установити які державні закони" [13, с. 390 - 391]. Певною мірою змішуючи поняття "держава", "уряд", "політика", Драгоманов тим не менше правильно відзначав історичний характер походження і розвитку держави і універсальність цієї форми організації, її унікальну роль у життєдіяльності великих соціальних спільнот, насамперед народів і націй.

Зазначимо, що на його ставлення до державності передусім впливав негативний досвід Російської імперії, недосконалість політичної організації Австро-Угорщини, а також

Німеччини, країн, що з ними він був знайомий щонайтісніше. Відтак риси саме цих держав були **негативним** тлом, свого роду анти-прикладом у міркуваннях Драгоманова про державу. З урахуванням цього стають зрозумілішими ті визначення державних функцій, які він формулює "від противного", відділяючи "вірні" і "хибні" форми державного устрою.

Передовсім, увагу вченого привертали **багатонаціональні держави**, в яких проживали представники різних народів. З точки зору інтересів цих народів він намагався аналізувати проблеми цілості та дієздатності держави, визначати, що саме має безумовний пріоритет у політичному житті. Впадає в очі послідовний **демократизм**, з яким Драгоманов підходив до оцінки явищ державно-політичного життя. "Народ взагалі не існує для держав, а держави для народів, - народи ж держав із різними національностями не існують для якихось темних державних інтересів одного або двох народів, а для самих себе, - і держава зобов'язана задовольняти інтереси усіх народів, а не тільки превілейованих. Державна національність є такий же абсурд, як і державна церква..." [9, с. 558].

Заперечуючи життєздатність імперської форми державності як антидемократичної і антинаціональної водночас, Драгоманов уважав, що за основу формування стійкої політичної єдності, **державної ідентичності**, забезпечення лояльності громадян в умовах багатонаціональної держави повинен бути взятим принцип ***"політичної нації"***. Країнами, які відповідали своїм устроєм цьому принципу, він називав США і ще більшою мірою - Швейцарію. Для нього обидві ці країни слугували не просто політичними моделями в наукових і науково-популярних розвідках, але і надихаючим прикладом для творення нових держав на сході Європи. У цілому він визнавав майбутнє в Європі саме за процесом формування нових національних держав.

Розглядаючи різні історичні типи державного устрою, Драгоманов підходив до їх аналізу з гуманістичної ретроспективи і схилявся до думки, що державний устрій тієї чи іншої країни був тим міцніший, чим менше він тримався на зовнішньому примусі та насильстві влади щодо суспільства, до мешканців певної країни. Він наголошував на тому, що нові держави, щоби бути міцними та ефективними, повинні бути насамперед союзом людей, добровільним об'єднанням громадян, свідомих своїх прав та обов'язків, зацікавлених в успішному розвитку конкретної держави. Зацікавленість Драгоманова в такому типі державного об'єднання людей і бачення його переваг пояснює наступне твердження: "Чим більше держава стає вільним, і тому міцним союзом людей для досягнення розвитку духовного і матеріального, тим більше вона підходить до рівноправності мов і народностей, що в неї входять у суспільному житті. Взірцем такої держави служить поки що Швейцарія, де є три народності, - всі три користуються однаковими правами. Там є і національність державна, тільки вона полягає не у перевазі однієї етнографічної спільноти, а в спільній всім трьом свідомості, що належність до єдиної спілки державної вигідна і в моральному, і в матеріальному відношенні кожному з членів, що її складають" [4, с. 689].

На противагу Швейцарії інші тогочасні багатонаціональні держави Європи, які намагалися проводити етнонаціональну політику виключно або переважно в інтересах правлячої нації, були приречені на серйозні заворушення, а кінцево - на розпад і знищення. Тому він попереджав: "Де немає подібної свідомості (причетності до єдиної політичної нації. - А.К.), а вона не може бути там, де приймаються адміністративні заходи до надання переваг якій би то не було ознаці однієї етнографічної народності, тобто де поняття про державу змішується з поняттям про народність, там немає і умов для утворення і політичної національності. Саме там державна єдність послаблюється самими заходами, які мають метою посилити та утворити цю єдність" [4, с. 689].

Кризові явища в імперських державах відзначалися багатьма його сучасниками. Але для вченого ці явища були предметом аналізу й доказами, які засвідчували принципову хибність політичного устрою імперських країн. Уряди імперських держав шукали виходу з кризи на

шляхах посилення поліцейсько-бюрократичного апарату, форсованої асиміляції підлеглих націй, насадження панівних релігій та церков тощо. Драгоманов попереджав, що такі заходи, зокрема спрямовані на посилення релігійної та національної єдності, не принесуть бажаних їх ініціаторам результатів. "Зовсім не можна заперечувати, - писав він, - що справжня релігійна єдність полегшує єдність державну, посилюючи зв'язок між членами держави. Але з цього, по-перше, не випливає, щоби держава мала силою встановлювати єдність релігійну, раз якщо вона порушена або не існувала, тому що держава тоді порушить найсвященніші права особистості та породить такі явища і устремління в середині себе, котрі знищують саму мету державної влади: добробут матеріальний і моральний за можливістю кожного її члена. По-друге, женучись з метою встановлення єдності державної за встановленням єдності релігійної, політична влада саме послабить єдність державну, тому що гнані партії будуть прагнути увійти в спілку зі спорідненими елементами в інших державах і т.п." [4, с. 685-686]. Примусове співжиття народів у імперських державах було цілком протилежним уявленням Драгоманова про справедливий, органічний державний лад, суперечило його розумінню головних. обов'язків держави перед суспільством і громадянином.

Отже, *принципово Драгоманов не заперечував державності*, а навпаки, вважав, що держава є необхідною й універсальною формою політичної організації, а нові держави в XIX столітті виникають завдяки боротьбі поневолених народів за своє національне та політичне звільнення. Він намагався відшукати позитивні приклади державного будівництва і під оглядом не лише абстрактного ідеалу, а й реальної практики сучасних йому держав оцінював переваги і недоліки, а кінцево - історичну перспективу як окремих держав, так і певних форм державно-політичного устрою, політичних режимів.

2. Драгомановська інтерпретація концепції "народного суверенітету"

Серед засад, на основі яких Драгоманов будував свої політичні накреслення і здійснював поточний аналіз, особливе місце займав **принцип народного суверенітету,** якому він давав власне тлумачення. Викристалізуване в полеміці з російськими революціонерами, передовсім "народовольцями", це тлумачення цікаве не тільки як продукт та знаряддя ідеологічної дискусії. Воно характеризує політичні погляди вченого і громадського діяча загалом. Він категорично не поділяв концепцій "народної волі", "народного самодержавства", "диктатури більшості" і переконливо доводив негативні наслідки їх втілення у політичну практику. Він відзначав, що стару ідею народного самодержавства спіткала у наш час доля інших самодержавств, духовних і світських, і замінилась ідеєю про вільну державу, що керується при загальному контролі й загальній участі у напрямі суспільних справ, але з гарантіями свободи осіб і груп, і навіть політичної меншості, не кажучи вже про розподіл справ на місцеві і державні, з яких кожну вирішують відповідні кола населення [5, с. 104].

Отже, на відміну від класичних західноєвропейських концепцій народного суверенітету, зокрема Ж.Ж. Руссо, Драгоманов наголошував на диференційованості складових елементів суверенітету, намагався дати його визначення через ступінь забезпеченості демократичного процесу в державі, виходячи навіть за межі традиційної для політичної думки дихотомії "пряма - представницька демократія". Він бажав збагатити, доповнити ці дві концепції уявленнями про збалансовану, ефективну систему управління державою, або як він називав це, системою державного самоврядування. Головну увагу він приділяв ідеї контролю над державними органами влади зі сторони суспільних інститутів, головно через реалізацію принципу народного самоврядування. Драгоманов відстоював таку систему влади, в якій державні чинники обмежувались би і контролювались інституціями громадянського суспільства, а всі складові політичної системи разом - висловлювали би і втілювали інтереси, волю не тільки нації взагалі, але й **громадян як справжніх носіїв суверенітету держави.**

Показове таке його судження про державу: "Тепер розумні люде скрізь розуміють, що держава с громадою людей, що тримаються купи під одним урядом для того, щоб їм було краще жити, щоб укупі боронитись від чужого нападу, утримувати дороги, суди, школи і т.и. В державі ніхто з осібна, ні одна людина, ні яка частина мешканців, хоч би й більша, не може сказати, що держава належить до нього, а може сказати так, - що кождий, хто становить жовнірів і платить податки, - той і господар в державі і сам цар тільки старший урядовець держави" [11, с. 6].

Тобто, вчений і громадський діяч наполягав, що справжній суверенітет належить не абстрактній, деперсоніфікованій цілості - народу, а самоорганізованій, політично вільній, соціально диференційованій і водночас інтегрованій на засадах громадянського суспільства нації. Звичайно, таке його бачення зазнало певних західноєвропейських впливів. В умовах Російської імперії воно вигідно відрізнялось широким тлумаченням демократизму, а особливо тим, що намагалось синтезувати позитивні ідеали таких суперечливих течій, як класичний лібералізм, аполітичний анархізм та соціал-демократизм.

Драгомановські застереження проти тих чи інших теоретичних інтерпретацій концепції народного суверенітету мали й цілком "прикладне" ідеологічне та політичне значення. Виходячи із досвіду Великої Французької революції та екстраполюючи на майбутнє політичні програми революційно-соціалістичних течій в Росії та в інших східноєвропейських країнах, він точно передбачив, до яких негативних наслідків може призвести реалізація ідеї "необмеженого народного суверенітету" в таких історико-культурних умовах. Тому він невтомно наполягав на потребі застосування демократичного принципу побудови нових держав, як він висловлювався, "знизу - догори", від окремого громадянина, корпорацій, місцевого та регіонального самоврядування до загальнонаціональних державних інститутів. У протилежному випадку, попереджав він: "Зовсім інше виходить, якщо ми почнемо побудову держави згори донизу: від народу і його волі. Ця остання на практиці може бути нічим іншим, як тільки волею більшості, - а в державах великих, настільки відмінних від древніх держав громадських або кантональних, - нічим іншим як волею більшості народонаселення. Очевидно, що самодержавство такої "волі" тим частіше може іти цілком у розріз з інтересами значної частини населення і суттєвими правами осіб, груп, областей і навіть націй. Додамо, що самодержавство народне, - пряме (в громадах і кантонах), і представницьке, не виключає запровадження диктатури, на яку переносяться права народного самодержавства" [9, с. 416- 417]. Варто підкреслити, що драгомановські передбачення перспектив політичного розвитку Росії, можливості запровадження у ній "демократичного цезаризму, навіть з комуністичними замашками" [15, с. 355] тощо, вигідно відтіняє переваги його мислення і свідчить на користь аналітично-прогностичних здібностей вченого і громадського діяча.

Справді, передбачені Драгомановим наслідки тлумачення принципу народного суверенітету, загроза монополізації його атрибутів новими елітами становила і становить дотепер одну із серйозних проблем у розвитку нових державах, що виникають на уламках багатонаціональних імперій. Інша справа, наскільки в легітимізації таких режимів "винна" концепція "народного самодержавства", проти некритичного сприйняття якої так послідовно виступав Драгоманов.

3. Антиномія Драгоманова: централізація і свобода

Однією з найвиразніших рис драгомановського політичного мислення є **антицентралізм**. Із початків академічної кар'єри, коли він студіював античну історію і до останніх років свого життя, він не шкодував сил на теоретичне поборювання централістичних принципів у державній політиці, на критику їх проявів у політичній думці, на протидію поширенню

централістично-диктаторських тенденцій у політичній діяльності російських революційних гуртків та українських громадських і політичних організацій. Для розуміння цього аспекту драгомановських підходів до аналізу державно-політичних процесів важливе його наступне категоричне твердження: "Централізація і свобода - речі, що взаємно виключають одна одну" [8, с. 15]. "Централізація" була в розумінні Драгоманова відповідальна ледь не за все, що є поганого у державі та суспільстві. "Саме централізація і послаблює суспільні сили, - відзначав він, - зменшуючи особисту і громадську ініціативу, ізолюючи найближчі між собою елементи, примушуючи їх чекати вказівок від далекого центру; саме централізація і роз'єднує сили, породжує незгоду, оскільки їй властиво прагнути до приведення всіх різноманітностей під один шаблон, зводити другорядні питання у першочергові, засоби і форми з цілями і т.п., - і тим викликати роздратування поміж силами, котрі без того діяли би в одному напрямку. Всі сепаратизми - породження централізації; всі незгоди поміж близькими за сутністю і відмінними за деталями партіями викликаються звичайно централізаційними інстинктами, що змушують їх представляти свої деталі за щось загально-обов'язкове" [8, с. 18 - 19].

Найбільш виразно негативні прояви централізації бачилися йому в устрої Російської держави. Проте на заході європейського континенту таким негативним прикладом була республіканська Франція. Централізацію державну Драгоманов вважав історичним злом, етапом у розвитку держав, які в той чи інший спосіб намагалися захистити себе від внутрішніх і зовнішніх небезпек. Проте, незважаючи на часом таке метафізичне ставлення до централізації, публіцистичне надання їй абстрактно-лиховісних рис, вчений ясно усвідомлював і наголошував, що централізаційні тенденції - продукт певних історичних обставин і притаманні практично усім державам. Останні переходять у своєму розвої через етап централізму, і, підкреслював він, "звісно, ні одна держава не уступить сама собою ні волі земської, ні язикової центробіжним силам, поки вони самі не зложаться, не окріпнуть і не зуміють працею й умінням з практичною мудрістю склонити на свій бік народу по провінціях і добитись свого права у сили центробіжної" [2, с. 228].

Порятунок від згубних впливів централізації вчений бачив насамперед у прогресі ідей, які стосуються державно-політичних порядків, а також у появі нових національних держав, в яких забезпечено конституційний лад. Щоправда, при цьому він неодноразово висловлював невдоволення тим, що і в "нових конституційних державах установлені були центральні парламентські уряди і були виголошені права людини і громадянина, але адміністративні уряди зостались старого типу, - бюрократично-централістичного, і навіть розвивались ще в старому напрямку, а права людини і громадянина зостались без підпори, котру дає корпоративне життя, і без гарантій, в певних порядках судових, а також і в політичних звичаях, котрі виробляються довгими часами" [14, с. 32]. Таким чином, міра централізації держав слугувала Драгоманову свого роду критерієм оцінки політичного режиму, показником змін в історії людства, засобом оцінки ступеню прогресивності нових політичних установ та ідей, на основі яких вони були збудовані. Він був схильний розцінювати можливості досягнення та зміцнення політичної сводоби на шляхах послідовної демократизації державного устрою, децентралізації державного управління, перерозподілу суверенітету між державним центром і регіонами та самоврядними територіально-адміністративними одиницями на користь саме останніх. Отже, сводоба виступала для нього одночасно і напрямком, і критерієм еволюції державного устрою, ідеалом, до якого держава та суспільство може рухатись, перш за все, на шляхах подолання централізовано-бюрократичного управління, всебічного розвитку регіонального та місцевого самоврядування, забезпечення простору для громадських об'єднань та їх активної ролі у суспільно-політичному житті.

4. Інтеграційні й дезінтеграційні тенденції в Європі - позитивістський оптимізм

Другу половину XIX ст. Драгоманов розглядав як період завершення розвитку абсолютистських держав, кризи багатонаціональних імперій, як час національного визволення і боротьби за соціальну справедливість. Цей погляд спонукав його дивитись на політичні процеси в Європі під кутом зору **змагання і зміни доцентрових і відцентрових тенденцій**. Для тогочасної Східної Європи домінуючою він уважав саме дезінтеграційну тенденцію, "центробіжну і сепараційну", підкреслюючи, що вона є "природною реакцією принципу автономії проти централізму". Тут-таки він висловлював сподівання, що всі прогресивні сили, насамперед представники соціалістичних партій, повинні враховувати, що після закінчення цього періоду в майбутності "напевне настане період органічного об'єднання, це б то федералізму" [7, с. 159 - 160].

Рушійною силою дезінтеграційного періоду він вважав національні рухи, щодо перспектив розвитку яких він був налаштований особливо оптимістично. "В Європі, - відзначав він, - ми навіть бачимо, що за останні сто років завойовані ще народи увільнилися і заложили собі самостійні держави часто за допомогою других, бо серед просвічених людей в Європі виробилися думки, що кожний нарід мусить бути вільний у своїй долі. ... Се увільненє від нагніту чужих звеся вільність націй, то є людських пород, або національностей. Тут поступ европейських народів, особливо за останні 100 років, очевидний" [12, с. 56 -57].

Прояви успіхів національних і соціальних рухів, утворення нових національних держав (на Балканах), рух за політичні та інституційні реформи в багатонаціональних імперіях підводили Драгоманова до думки, що і **для українського народу ближчає час національного, політичного і соціального визволення**. Вчений висловлював слушну думку, що після об'єднання Німеччини черговим історичним моментом мусить бути знищення Туреччини та абсолютизму в Росії [1, с. 22].

Зауважимо, що для нього особисто не дезінтеграція, а інтегрування, об'єднання соціальних і національних спільнот у все більш високоорганізовані, добровільно утворені форми колективності становило магістральну лінію історичного розвитку людської цивілізації.

5. Проблема кінцевого ідеалу: на шляху до всесвітньої федерації

Впадає в очі бажання Драгоманова знайти "провідну думку", головну тенденцію у розвитку людства з тим, щоби дати відповідне цій тенденції визначення політичного ідеалу і на основі теоретичних рефлексій запропонувати науково обгрунтовану, раціональну політичну програму українцям та іншим народам Східної Європи. Відповідно, ***можемо виокремити два аспекти державно-політичного ідеалу Драгоманова.*** **Перший - "зовнішній"** - торкався питання про "кінцеву" форму еволюції державного устрою у масштабах всієї людської цивілізації. Стосовно цього аспекту слід наголосити, що все ж таки не національна держава, а **всесвітня федерація була "вищою метою" Драгоманова**. Хоча, коли вчений уважно придивлявся до історичних фактів, він не міг обминути важливого зізнання не на користь такого припущення: "Історія показує нам, що солідаризація національна виросла тільки поряд з тим, як роди-племена "прилучувались" під державу династій певних країн і в ліпшому випадкові під гегемонію певних країн, - і що ... досі вдалось людям скласти тільки одну державну спілку - Швейцарію, та й там не обійшлось без підданих країн, якими були до недавна Вааді, Тургау, Тессен і др." [16, с. 10 - 11].

Проте, що показово, відносна чіткість історичного аналізу передумов до втілення зазначеного ідеального устрою людства не зупиняє непомірний оптимізм Драгоманова, коли він продовжує свою думку твердженням: "А нарешті справи повернулись і до того, що

появляються, напр. серед самих англичан індійські гом-рулери, і можна сказати, що буде час, коли Индія візьме участь в рівноправній британській федерації, котра, певно, прийме в себе і Північно-Американські Сполучені Штати і буде великим ступенем до всесвітньої федерації" [16, с. 10-11]. Звісно, сьогодні можна погодитись, що, наприклад, утворення Британської Співдружності, партнерські взаємини США й Великобританії мають риси схожості з передбаченням Драгоманова. Але й при такому доброзичливому ставленні до його гіпотез, все ще не вдається помітити проявів наближення людства до утворення всесвітньої федерації, про яку мріяв український мислитель.

Другий аспект - "внутрішній" - торкався відповіді на питання: як саме повинна бути організована "ідеальна" держава"? Найбільш радикальне за суттю визначення такого устрою Драгоманов дав у своїй програмовій праці "Переднє слово до "Громади". "З цього ясно, - проголошує він, - що справді вільними можуть бути тільки маленькі держави, або ліпше сказати громади, товариства. Справді вільною спілкою може бути тільки спілка товариств, котрі просто чи через виборних людей для кожної справи обертаються до других товариств, з котрими їм найбільше, найлегче, найпожиточніше бути спільними, за потрібними їм справами, отдаючи їм поміч за поміч. Розважаючи далі побачимо, що й громада потрібна людям тільки для того, щоби кожному було найліпше. Значить і громада тільки тоді буде мила кожному, коли вона не поневолить нікого: бути в ній чи не бути. І громада мусить бути спілкою вільних особ. От дійти до того, щоби спілки людські, великі й малі, складались з таких вільних людей, котрі по волі посходились до вільної праці й помочі у вільні товариства, - це й єсть та ціль, до котрої добиваються люди, і котра зовсім не подібна до теперішніх держав, своїх чи чужих, виборних чи не виборних. Ціль та зветься безначальство: своя воля кожному й вільне громадянство й товариство людей і товариств. А все це речі не легкі й не близькі" [10, с. 115-116].

Та **рішуче заявлений ним ідеал універсальної федерації, як у своїх зовнішніх контурах, так і за внутрішнім змістом був надто далеким, відірваним від тої дійсності, яка оточувала Драгоманова і його співвітчизників**. Ця дійсність щоденно і в різних своїх проявах спонукала до пропозицій поміркованих, реалістичніших проектів, аніж культивування віри у універсальну вселюдську державу. Тому ідейній еволюції теоретичних поглядів Драгоманова властива суттєва корекція абстрактно-радикальних гасел до рівня конкретних пропозицій, що лягли, головним чином, в основу його конституційного проекту "Вільна Спілка - Вольный Союз" та були висловлені в інших політичних творах.

Притаманний йому прагматизм і почуття реалізму вимагали визнати, що найкращим для українців був би політичний устрій, "який існує у федеративних республіках Швейцарії, Сполучених Штатах і т.п., але ми не можемо спокушати себе надіями на швидке здійснення таких бажань на грунті Росії, - додавав Драгоманов. - А тому слід думати, що у найближчому майбутньому адміністративно-політичний устрій в Росії вийде тільки погодженням принципів самоврядування і централізації, виборності та призначення, і варто завчасно примиритись із цим, якщо при цьому будуть забезпечені інтереси особи та місцевих колективностей в їх самих суттєвих, повсякденних справах" [5, с. 51-52]. Таким чином, у творах Драгоманова належить відокремлювати його ідеальні поривання до необмеженого часом і простором майбутнього від актуальних роздумів над можливостями осягнення завдань національного, соціального і політичного поступу тепер і тут, за конкретних обставин і дійсних умов. Шлях Драгоманова - мислителя від захоплення помірно-ліберальними надіями на реформи в Росії та Австро-Угорщині до становища українського теоретика анархоподібного "громадівства-безначальства" і потім, на новому рівні своїх прагнень і можливостей перехід до ролі ініціатора компромісних програм і політичних організацій у межах спроб синтезу ліберального, радикального і соціалістичного руху - ось що, на нашу думку, становить **основний зміст теоретичної еволюції його поглядів на державність і заслуговує на цілісний аналіз.**

Однією із спроб "примирити" кінцеві ідеали з "реаліями" було драгомановське намагання розглянути державно-правові відносини під кутом зору теорії "економічних басейнів".

6. До універсальної конфедерації через "економічні басейни"

Намагаючись знайти точки дотику між ідеальними пориваннями, національними інтересами та "об'єктивними", освяченими авторитетом тогочасного позитивного знання соціально-економічними процесами, Драгоманов **був інтелектуально відкритим назустріч новим теоретичним концепціям** західноєвропейської, російської та вітчизняної суспільно-політичної думки. Наприклад, деякий час з особливим ентузіазмом він намагався використати ***концепцію "економічних басейнів"*** у своїх спробах дати нове бачення перспектив української та інших "бездержавних" націй східноєвропейського регіону. Наведемо один із типових прикладів його роздумів над теоретичною вартістю застосування такої концепції: "Економічні інтереси потребують наперед усього певної місцевої організації в басейні, де населення займається працею одного роду, - тоді як інтелектуальні інтереси, - освіта, література, - вимагають певної єдности раси, населення, населення однакової мови. Кордони держав, по більшій части, бувають перепонами сим природним змаганням. В більшости своїй расові басейни далеко частіше совпадають з економічними басейнами, ніж кордонами держав..." [3, с. 171].

Проте це захоплення теорією економічних басейнів, яке знайшло відбиток у кількох драгомановських працях початку 1880-х років, виявилось короткотривалим і згодом він не повертався до спекуляцій навколо практичної можливості використати "економічні басейни" як форму, в якій можна вмістити задоволення економічних, соціальних, національних та інших інтересів. Це останнє підтверджує, що Драгоманову були властиві захоплення новими інтелектуальними віяннями, він пожадливо прислухався до "найостанніших слів" у соціально-політичних науках. Але якщо ті чи інші теоретичні викладки не відповідали практиці, або методика аналізу та синтезу, яку вони представляли, не приносили задовільних результатів, він не залишався на попередніх позиціях, а йшов далі, до нових відкриттів і, звичайно, розчарувань.

Приклад використання Драгомановим теорії економічних басейнів цікавий тим, що він засвідчував властиву саме йому спробу легітимізувати українські національно-політичні прагнення в новий спосіб. Якщо, приміром, чеські національні діячі обгрунтовували свої права посиланнями на "корону св. Вацлава", отже, в ім'я історичного права чеської нації, український діяч усвідомлював недостатність і складність виведення "прав українського народу" з-під будь-яких корон чи інших атрибутів історичного права. В умовах, коли концепція прав націй на самовизначення тільки починала пробивати собі дорогу, Драгоманов, як інтелектуал, намагався послатись, підтвердити життєвість та об'єктивність прав українців на самостійне національне життя та певну політичну його організацію, вдаючись до Вищого авторитету науки та людського розуму. Пізніше, зокрема Ю. Бачинський зробить важливу спробу вивести конечність українських національно-державних домагань, спираючись на аналіз "об'єктивних" соціально-економічних процесів у Східній Європі та на українських землях, під кутом зору своєрідно інтерпретованого ним марксизму. Інше питання, чому Драгоманов уникав таких радикальних висновків, до яких дійшов Юліан Бачинський.

Висновки

Розглядаючи принципові засади драгомановських поглядів на державу та її інституції, треба відзначити певні їх особливості. По-перше, ту виразну гуманістичну спрямованість,

антропоцентричну систему координат, в яких Драгоманов розглядав політичний процес, історію та перспективи окремих держав, державної форми організації політичного суспільства загалом. По-друге, попри періоди захоплення певними доктринами, вчений упродовж свого життя намагався виробити власну концепцію нового державного устрою, здебільшого спираючись на сучасні йому теоретичні доробки у межах чотирьох ідеологічних напрямків: лібералізму, анархо-федералізму, соціал-демократії та новонародженої української націонал-демократії. По-третє, його ставлення до держави просякнуте критичністю до будь-яких проявів насильства, примусу, нехтування національними правами та політичними свободами, інтересами націй, соціальних груп та окремих особистостей.

Нарешті, погляду Драгоманова на перспективи національної держави притаманна певна обмеженість та утилітарність. Він розглядав її як значний крок уперед у порівнянні з абсолютистсько-монархічними, багатонаціональними імперськими державами. Проте він же вбачав у створенні нових національних держав не тільки тріумф національних рухів, але й виклики засадам демократії, гуманізму та мирного розвитку європейських народів, всієї людської цивілізації. Ці суперечності вчений мріяв розв'язати шляхом поступового утворення все ширших федеративних наднаціональних об'єднань: від регіональних до загальноєвропейських, а у невизначеній часовій перспективі - до всесвітньої, універсальної конфедерації. У зв'язку з цим, Драгоманову інколи доводилось суттєво помилятись у виборі часових вимірів, визначенні історичної черговості завдань, приймати віддалену перспективу за актуальну мету і висувати другорядні недоліки національно-державного устрою на перший план критичного її аналізу. Ці та інші особливості драгомановської теоретичної спадщини яскраво засвідчують як рівень його політичного аналізу, так і ті обмеження, що накладались на нього тогочасним історичним досвідом, рамками можливостей українського національного та російського опозиційного рухів. Вони визначалися також інтелектуальними ресурсами європейської цивілізації останніх десятиліть XIX ст.

Додамо, що мислителям притаманна потреба відшукати Вищу Ідею, яка б могла дати відповідь на найскладніші запитання. Для Драгоманова таким питанням було мирне подолання суперечностей між народами, яке хвилювало його до останніх днів. Долаючи хибні, ілюзорні інтелектуальні спокуси, він керувався власним моральним імперативом: "Треба пошукати чогось іншого, такого, що б стало вище над усіма національностями та й мирило їх, коли вони підуть одна проти одної. Треба шукати всесвітньої правди, котра б була спільною всім національностям" [17, с. 469].

Виконати це завдання він не міг. Чи можливе воно до виконання і чи така відповідь залишається "по за межами можливого" - над цим питанням доводиться замислюватися і понині.

Джерела та література

1. Драгоманов М. Автобіографія. - Київ, 1917. - 59 с.
2. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства. - Вибране. – К., 1991. - С. 204 - 233.
3.Драгоманов М. Великорусский Интернационал и польско-украинский вопрос. - Казань, 1906. - 135 с.
4. Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрусение // Вестник Европы. - 1872. - № 2. - С. 640 - 694.
5. Драгоманов М. Вольный союз - Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. - Женева, 1884. - 109 с.
6. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. - Женева, 1882. - 511 с.
7. Драгоманов М. Малоруський інтернаціоналізм // Вибрані твори. - Прага, 1937. - Т.1. - С. 152 - 160.
8. Драгоманов М. "Народная Воля" о централизации революционной борьбы в России. - Geneve, 1882.- 32 с.
9. Драгоманов М. Новые русские статьи по польскому вопросу // Собрание политических сочинений. - Париж, 1906. - Т. II. - С. 552 - 564

10. Драгоманов М. Переднє слово до Громади // Вибрані твори. - Т.І. - С. 89 - 147.
11. Драгоманов М. Про волю віри. - Львів, 1895. - 45 с.
12. Драгоманів М. Рай і поступ. - Б/м, 1915.- 72 с.
13. Драгоманов М. "Сонячний промінь". Повість Василя Чайченка // Літературно-публіцистичні праці. К., 1970. - Т. 2. - С. 386 - 392.
14. Драгоманов М. Старі Хартії вільності. - Б/м, 1915. - 55 с.
15. Драгоманов М. Тираноубийство в России и поведение Западной Европы // Собрание политических сочинений. - Т.II. - С. 344 - 366.
16. Драгоманов М. "Царство Божіе внутри вас" Л. Толстого. – К., 1907. - 16 с.
17. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. - Вибране. – К., 1991. - С. 461 - 558.

Михайлик А.О.
(Кам'янець-Подільський)

З ІСТОРІЇ ТОРГІВЛІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМИ ТОВАРАМИ НА ПОДІЛЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Важливість торгівлі у розвитку економіки будь-якої держави важко переоцінити. Саме торгівля, обслуговуючи внутрішній ринок, забезпечує зміцнення постійних економічних зв'язків не тільки між окремими галузями промисловості й сільського господарства, але й між промисловістю і сільським господарством в цілому та розвиток безперервних відносин між окремими регіонами країни. А українські землі, що входили до складу Російської імперії, були таким національним регіоном, який за своїм промисловим розвитком не тільки не відставав від Центральної Росії, а й займав провідне місце в цілому ряді галузей промисловості всієї країни [3, с. 44].

До реформи 1861 р. і протягом майже перших двох десятиліть після неї такою провідною галуззю промисловості України була харчова, а з 80-х рр. – важка індустрія [3, с. 45]. У Подільській губернії, як складовій частині України, найкраще розвинутим було сільське господарство. Як писав відомий дослідник краю Н.Григор'єв-Наш, у другій половині XIX ст. на Поділлі приблизно 75 % населення було зайнято у сільському господарстві і 7,5 % займалося переробкою його продуктів. 7,2 % населення працювало у торгівлі та промислах і лише 0,8 % займалися іншою, не пов'язаною з аграрним виробництвом роботою [1,с.29]. Тому природньо, що саме збіжжя, головним чином пшениця, займає перше місце в позакрайовій торгівлі Поділля. За свідченнями того ж Н.Григор'єва-Нашого, найбільше хліборобського продукту вивозили з околиць Вінниці, Тростянця, Могилева, Брацлава та Томашполя. Зокрема, пшеницю вивозили переважно з околиць Тростянця, Рибниці, Рашкова, Ольгополя, жито – з Проскурова і Вінниці, Гусятина і Брацлава, ячмінь – з Могилева, Рибниці і Рашкова, овес – з Гусятина, Тростянця й Могилева, гречку - з Проскурова і Гусятина, просо – з Вінниці, борошно і пшоно – з Вінниці і Гайсина [1, с.42]. До 1914 р. в інші райони України поступало з Подільської губ. приблизно 5 % збіжжя, в Росію – 80% і за кордон – 15 % [1, с. 43].

Успішно велася торгівля із сусідньою Бессарабією, куди також продавалась подільська пшениця (особливо "подільська синдомирка"). Разом з тим багато бессарабського тютюну-сирцю надходило для переробки на фабрики Одеси, Києва, Харкова, Бердичева. Поділля у торговельних зв'язках було своєрідним перевалочним пунктом. Так, у місті Могилеві та містечку Ямполі деякі бессарабські купці й підприємці мали досить значні торговельні склади [13, с. 110]. Крім того, територіальна близькість бессарабських земель до одного з важливих центрів цукрової промисловості - Подільської губ., а також наявність між ними залізниць сприяли виникненню в Бессарабії бурякових плантацій, урожай з яких відправляли для

переробки на заводи Подільської та Волинської губ. На початку XX ст. посіви цукрових буряків у Бессарабії досягли 6850 десятин, на яких вирощувалося 1941 тис. пудів сировини, перероблюваних на заводах Поділля і частково Волинської губ. [13, с.113]. Цифри значні, хоча порівняно з 56-62 тис. десятин бурякових площ подільського краю виглядають досить скромно [4, с. 144].

В другій половині XIX – на початку XX ст. одним з важливих напрямків вивозу подільських товарів була Північна Буковина. В основному в цей регіон для продажу приганялась значна кількість великої рогатої худоби. Частина худоби з Кам'янця-Подільського, Могилева, Вінниці, Брацлава, Нової Ушиці та інших подільських міст і містечок потрапляла на буковинські землі контрабандним шляхом. Як зазначає дослідник і краєзнавець буковинського краю І.А.Гриценко, майже вся худоба, відкрито і контрабандно пригнана з Російської держави на Буковину, продавалась на ярмарках містечка Садгори для використання в Північній Буковині і, головним чином, для відправлення в Галичину, Сілезію, Чехію і Долішню Австрію [2, с. 138].

Говорячи про позакрайову торгівлю Подільської губ., не можна не згадати Одесу - головний чорноморський порт Російської імперії того часу. Саме Одеса та Миколаїв були головними пунктами вивозу подільського збіжжя за кордон. Тому ціни на подільський хліб майже повністю залежали від попиту на нього саме в цих містах. Так, у рапорті подільського губернатора за 1881 рік говориться: "Що стосується продовольчих цін, то у 1881 році помітне значне зниження їх на жито, яке переважно складає предмет внутрішнього споживання, і на пшеницю, цінність якої обумовлюється попитом на Одеському ринку для вивозу" [5, спр. 6613, арк. 12].

Головним шляхом, по якому подільське збіжжя потрапляло в Одесу, впродовж тривалого часу була річка Дністер. "На початку XIX ст. судна, що перевозять хліб, шкути і галери, місткістю від 200 до 500 четвертей зернового хліба, доходять до Маяка, звідти вантаж потрапляє на возах до Одеси, а судна продаються на місці за 1/3 їх початкової вартості" - так описав судоплавство на Дністрі видатний дослідник та краєзнавець Поділля Йосип Ролле [16, с. 32]. Крім збіжжя, цим шляхом вивозилось і завозилось багато інших товарів. Так, з Галичини в губернію йшов ліс, який розвантажувався на місцевих головних дністровських пристанях у Жванці, Могилеві, Калюсі, Порогові та невеликих пристанях у Міньківцях, Сокільці, Студениці, Старій Ушиці, Китайгороді та інших [8, с.94]. Найбільшою була пристань у Жванці, де щорічно обсяги торгівлі лісом у 70-х роках XIX ст. сягали більше 1 млн. крб. З відкриттям у 1865 р. Одесько-Балтської залізниці роль Дністра як головного торгового шляху Подільської губ. поступово занепадає.

Загалом протягом 1866-1868 рр. дністровська флотилія перевозила майже 3,4 млн. пудів різних вантажів вартістю 1,1 млн. крб., серед них - 3 млн. пудів хліба, 29 тис. пудів льону, конопель, льняного насіння та олії, а також 265 тис. пудів лісових матеріалів [3, с. 91]. Те, що левова частка торгівлі Поділля припадала саме на хліб, було характерно і для всієї Російської імперії. У 1861-1865 рр. він складав 33% всієї вартості експортованих Росією сільськогосподарських товарів [3, с. 140]. Лише з Подільської і Волинської губ. у 1862-1864 рр. через Волочиську, Гусятинську, Дружкопільську, Ісаковецьку та Радзівіллівську митниці в середньому щорічно вивозилось по 333 тис. пудів хліба. З Поділля і Волині хліб потрапляв у Галичину, Буковину, Бреслау, Лейпціг, Дрезден [3, с. 146]. Головними посередниками в торгівлі хлібом з Поділля були переважно євреї, котрі через своїх агентів скуповували хліб у селян. Як зазначається у звіті про стан губернії за 1867 рік, " ... торговые барыши хлебной торговли Подольской губернии получают евреи и отчасти – помещики; крестьяне же, обладающие скудными запасами хлеба, продают его неохотно и то в случае крайней необходимости в деньгах, подвергаясь опасности попасть в руки евреев, которые устанавливают цены, какие хотят." Крім того, у звіті підкреслювалось, що " торговля

Подольской губернии много страдает от недостатка путей сообщения, и доставка товаров по дорогах, в дождливое время почти непроходимых, обходится непомерно дорого" [5, спр. 4684, арк. 20]. Така ситуація була характерна і для інших губерній Правобережної України, які у 1862 р. саме через відсутність добре налагодженої транспортної системи не змогли продати майже 7 млн. четвертей (до 28 млн. пудів) товарного хліба та олійного насіння [3, с. 81].

Але незважаючи на це, у наступні роки обсяги зовнішньої торгівлі хлібом на Поділлі продовжували збільшуватись. Так, у 1878, 1880 і 1882 роках середньорічний вивіз через подільські залізничні станції, пристані і митниці складав 13317 тис. пудів пшениці. За цим показником Поділля вийшло на 1-ше місце в Україні, обігнавши Херсонську (12628 тис. пудів) та Таврійську (9444 тис. пудів) губ., які займали, відповідно, друге та третє місця [3, с. 149].

Відчутно зросли також обсяги товарів, що переправлялися Дністром. Так, у 1889 р. на річці налічувалось до 40 великих та малих торгових пристаней, з яких було відправлено 6055625 пудів різного вантажу загальною вартістю майже 2,5 млн. крб. З власників вантажів та суден стягнуто в державну казну 29255 крб. [9, с. 30]. Як зазначалось в огляді Подільської губ. за 1889 р., загальна вартість товарів, вивезених з її меж за кордон, становила 1885422 крб., а ввезених на територію краю – 1173838 крб. [9, с. 32]. Наступні роки величина зовнішнього торгового обороту губернії істотно не відрізнялась від названих цифр, маючи тенденцію до невеликого зростання експорту і переважання його над імпортом.

Серед товарів, які вивозились з регіону за кордон, продовжували домінувати продукти сільського господарства, а також прядиво, брезент, вовна, необроблена шкіра, яйця, свіжа риба. Товарами, що надходили на Поділля, були галантерейні й фаянсові вироби, шкіряне взуття, сільськогосподарські машини і механізми, кава, хімічна продукція тощо [6, спр. 2091, арк. 7-8]. Так, купець Фрідман у квітні 1891 р. ввіз на територію Подільської губ. дощок, лаку спиртового, точильних брусків і виробів з чавуну на суму 881крб., а вивіз яєць на 6624 крб. Інший торговець - Клейман ввіз на 22396 крб. мінеральної води і виробів з бляхи, а вивозив шкіру, свіжу рибу та овечу вовну [6, спр. 2091, арк. 14-16].

Оцінюючи зовнішню торгівлю України другої половини XIX ст., слід враховувати вплив на неї світової аграрної кризи 1875-1895 рр., яка призвела до падіння цін на збіжжя та іншу сільськогосподарську продукцію. Подібний стан речей тривав до середини 90-х років, після чого ціни на хліб почали збільшуватись. Так, за період з 1895 р. по 1897 р. ціна озимої пшениці зросла з 5 крб. до 9 крб. 23 коп. за четверть, жита з з 3,6 крб. до 5,43, ячменю – з 3,33 крб. до 4,48 крб. за четверть [10, с. 19].

Відповідно починає збільшуватись й імпорт продукції. У 1905 р. загальна вартість вивезених за межі губернії товарів становила 3405278 крб., а ввезених – 973467 крб. Тільки через одну Гусятинську митницю було експортовано продукції на 2886988 крб., а імпортовано на 67218 крб. [11, с. 47].

Значна частина аграрної продукції, яка йшла на продаж з подільського краю, припадала на промислове садівництво, яке було розвинуте тут найкраще серед трьох губерній Правобережної України. На середину 90-х рр. тут налічувалось до 40 тис. десятин садів, де вирощувалось 3 млн. пудів фруктів. З Поділля фрукти потрапляли у міста України (Київ, Єлисаветград, Миколаїв, Одесу), а також у Москву і Петербург, звідки приїжджали приказчики купців та скупники. Лише з Ушицького повіту у 80-х роках щорічно вивозилось близько 300 тис. пудів чорносливу [3, с. 71]. Скупники, захопивши в свої руки торгівлю свіжими і сухими фруктами, заздалегідь брали в оренду в селян сади, збирали з них урожай і здійснювали сушіння фруктів. Із залізничих станцій Поділля щороку відправляли сотні тисяч пудів сушених і в'ялених яблук, груш та слив. Так, у 1897 р. їх було вивезено з Деражні 140 тис. пудів, Комарівців – 37,4 тис., Могилева – 32,8 тис. і з Вінниці – 27,2 тис. пудів [3, с. 72].

Одним з найбільш експортованих Подільською губ. продуктів були яйця. На початку XX ст. з території краю їх щорічно вивозилось 60-70 млн. штук вартістю понад 1 млн. крб. [11, с. 47]. У 1909 р. лише через Гусятинську митницю відправлено яєць на 979201 крб. За цим показником у 1910-1912 рр. Поділля займало перше місце серед українських губерній [12, с. 21].

Головним предметом внутрішньої торгівлі Поділля, як зазначав вже згадуваний вище Йосип Роллє, була купівля та продаж худоби [16, с. 26]. Багато в чому такому стану речей сприяла велика кількість дрібних ярмарків, що діяли на території регіону і обслуговували лише потреби місцевого населення. Крім того, на одному з двох найбільших ярмарків краю – Свято-Троїцькому в містечку Балті, торг відбувався головним чином кіньми та худобою.

Так, у 80-х рр. тільки з Бессарабії у Балту приганяли щороку близько 35 тис. голів худоби [13, с. 111]. Ці фактори у поєднанні з добре розвинутим сільським господарством і відкриттям у 1879 р. залізниці від Києва до Балти з відгалуженням від Жмеринки до Волочиська дали змогу розпочати експорт подільської свинини та сала, який на 1913 р. сягнув 204 тис. пудів. Основними напрямками вивозу були Херсонська губ. та Польща [7, с. 91].

Головними станціями відправки м'ясних товарів на Поділлі були: Журавлівка Брацлавського пов., звідки протягом 1909-1911 рр. щорічно надходило біля 16600 пудів м'яса та сала, Проскурів (12000 пудів), Могилів (11160), Вінниця (10220) та станція Вапнярка Ямпольського пов. (6700 пудів) [7, с. 93].

Підсумовуючи наведені вище факти, слід зауважити, що стан торгівлі Подільської губ. у другій половині XIX - на початку XX ст. багато в чому відображав загальну роль України, яка за кількістю зайнятого населення і питомою вагою сільського господарства займала перше місце в Росії [3, с. 76]. Поділля виробляло велику і різноманітну кількість продукції, яка реалізовувалась як на місцевому, так і на Всеросійському та міжнародному ринках. Найбільш значним за обсягами продуктом вивозу з губернії був хліб. Велику роль у розвитку краю з 80-х років XIX ст. почав відігравати залізничний транспорт, завдяки якому сільськогосподарська продукція отримала широкий ринок збуту, що прискорювало процес спеціалізації як окремих районів Поділля, так і всієї губернії. В свою чергу, розвиток торговельного землеробства і його порайонна спеціалізація розширювали внутрішній ринок для капіталізму як в сільському господарстві, так і в промисловості.

Джерела та література

1. Григор'єв–Наш Н. Поділля. Географічно - історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 1917.
2. Гриценко І.А.Торговельні зв'язки Поділля з Північною Буковиною в XIX – на початку XX ст. // Проблеми економічної географії Поділля. - Кам'янець-Подільський, 1988.
3. Гуржій І.О.Україна в системі Всеросійського ринку 60-90-х рр. XIX ст. - К., 1968.
4. Жмурко О.І. До питання про розвиток цукроваріння і гуральництва на Поділлі у пореформений період // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. - Кам'янець-Подільський, 1998.– Т. 2 (4).
5. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі К-ПМДА). Подольский губернатор. - Ф. 228. – Оп. 1.
6. К-ПМДА. Казенная палата. - Ф. 226. – Оп. 79.
7. Коперский А.А. Мясные ресурсы Украины, Дона и Северного Кавказа. – К., 1919.
8. Мазурок О.С. З історії економічних зв'язків західноукраїнських земель з Україною й Росією в другій половині XIX ст. // Укр. істор. журнал. – 1971. - № 5. – С. 93-96..
9. Обзор Подольской губернии за 1890 г. - Каменец-Подольский, 1890.
10. Обзор Подольской губернии за 1899 г. - Каменец-Подольский, 1900.
11. Обзор Подольской губернии за 1905 г. - Каменец-Подольский, 1906.
12. Фещенко-Чоповський І.О. Природні багатства України. – К., 1918. – Ч.2.
13. Стовбун Р.І.Торговельні зв'язки України і Молдавії у пореформений період (1861-1900 рр.) // Укр. істор. журнал. – 1978. - № 11. – С. 107-114.
14. Труды Подольского губернского статистического комитета. - Каменец-Подольский, 1869.

Гуйванюк М. Р.
(Чернівці)

СІЧОВИЙ РУХ ТА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ СЕЛЯНСТВА ГАЛИЧИНИ Й БУКОВИНИ НА ПОЧАТКУ XX ст.

На рубежі XIX-XX ст. представники української еліти, спираючись на національні традиції боротьби за незалежність, розвинули політичну ідею створення Української незалежної держави. До найкращих речників національної ідеї слід віднести І. Франка, який у своїх працях неодноразово заявляв, що "...потреба політичної самостійності України вийде на порядок денний політичного життя Європи, і не зійде з нього, поки не осуществиться..." [17, с.482]. Яскраво її висловив на західноукраїнських землях Ю.Бачинський у праці "Україна Irredenta". У ній чітко проголошувалося, що повинна постати: "Україна... вільна, велика, політично-самостійна...одна, нероздільна від Сяну по Кавказ" [3, с.104]. Це стало дороговказом для майбутніх борців за волю України. Ототожнення української національної ідеї з державотворенням засвідчило прагнення української еліти боротися за українську державність, та намагатися її утримати, спираючись на національний фактор. Для цього необхідно було спрямувати усі зусилля на подолання комплексу меншовартості та зневіри у власні сили серед широкого загалу української спільноти. Втілення національної ідеї в життя неможливе без піднесення національної свідомості певного етносу - усвідомлення індивідумом своєї національної належності. У національній свідомості зафіксовані означення національних інтересів та майбутнього власної нації. Національна свідомість формується внаслідок рефлексії індивіда над досвідом народу, розуміння кожною людиною місця та ролі свого етносу в світі.

Піднесенню національної свідомості українців покликана була сприяти низка створених українських організацій. Згідно зі статутом, товариство "Просвіта" головним своїм завданням вважало: "...потребу видавати усякого роду книжки... часописи, особливо популярні серед сільського і міського люду... та їх поширення..." [12, с.186]. "Просвіта" засновувала в селах читальні, яких у Галичині на 1900 р. нараховувалося 924 [12, с.213]. У них селянство знайомилося з тогочасним суспільно-політичним життям у державі, обмінювалося господарським досвідом, проводило різноманітні культурні заходи. Аналогічну роботу на Буковині проводила "Руська Бесіда" – найвпливовіше українське товариство, що мало понад 120 читалень [5, с.181]. Вищезгадані читальні не завжди виконували свої функції. Відомо чимало випадків, коли читальні після урочистого відкриття фактично не діяли. А ті, що й діяли, згуртовували незначну частину заможних господарів. Сільська молодь залишалася осторонь суспільних справ. Спроби залучити селянство до громадсько-політичного життя, що здійснювалися представниками місцевої інтелігенції та духовенства, у багатьох випадках зазнавали невдачі. Причиною цього була втрата віри селянством у те, що пани (так називали всіх, хто не носив народний одяг) можуть зробити для них щось корисного, і ця обставина спричиняла з їхнього боку недовіру до інтелігенції. З 1894 р. у Львові почало діяти гімнастичне товариство "Сокіл", в якому згуртувалися кращі сили міщанства, але до 1901 р. воно обмежувалося тільки територією Львова [4, с.31].

Велику роботу у справі консолідації українського суспільства Галичини і Буковини проводили товариства: "НТШ", "Боян", "Руська школа", "Сільський господар" та інші. Але всі вони мали чітке галузеве спрямування та своїх прихильників і головним чином сприяли консолідації інтелігенції.

Одним з перших, хто зрозумів психологію тогочасного українського селянина, був один із засновників Української Радикальної партії, адвокат з м.Коломия Кирило Трильовський.

Він з перших днів почав активно впроваджувати в життя головні постулати партійної програми, серед яких чільне місце займало піднесення національної свідомості українців [11, с. 223]. К.Трильовський зауважував, що єдиним засобом, який може дати поштовх до національного пробудження селянства, є звернення до козацьких традицій, пам'ять про які ще зберігалась у народі. 5 травня 1900 р. у с. Завалля (Покуття) ним було засновано пожежно-гімнастичне товариство "Січ", яке повинно було стати головним чинником піднесення національної свідомості українського селянства.

Згідно з розробленим К.Трильовським статутом, "Січі" створювалися для гасіння пожеж, але вказувалося також, що їхньою метою є: "підтримання товариського життя та просвіти між членами" [2, арк.23]. Статутом визначалися і засоби досягнення вищевказаної мети: влаштування різних гімнастичних заходів, лекцій на суспільно-політичну тематику. Кожне товариство повинно було мати власну бібліотеку, хор, драматичний гурток і залучати до роботи в них якомога більше селян. Для відновлення національних традицій К.Трильовський запозичив назву козацької старшини: кошовий, осавул, обозний, скарбник. Запровадив також товариські відзнаки (стрічки), виконані у традиційних національних барвах: синій, жовтий, малиновий. Головною відзнакою кожного товариства був прапор (малинового кольору, як у козаків), на якому зображалися портрети найвидатніших діячів українського народу: Б.Хмельницького, І.Мазепи, П.Дорошенка, Т.Шевченка, М.Драгоманова, І.Франка, які мали закликати селянство до боротьби за власну державність.

Формуванню національної свідомості українського селянства сприяли часописи, які редагував К.Трильовський: "Запорожець", "Отаман", "Зоря", "Хлопська правда", "Січові вісті", "Громадський голос" і які поширювались січовиками по всій Галичині та Буковині. У вищезгаданих виданнях подавалася інформація про стан січового руху, надавалися практичні поради для покращення організаційної роботи січових товариств, публікувалися окремі замітки з української історії.

Чималу роль у піднесенні національної самосвідомості селянства відігравали січові пісні, в яких наголошувалося на необхідності здобуття волі українським народом та створення власної держави. Авторами більшості пісень були добре відомі в Галичині й Буковині видатні діячі українського національного руху: К.Трильовський, В.Лебедова, О.Шпитко, І.Франко, С.Яричевський, Д.Макогон та інші місцеві народні поети.

В значній мірі піднесенню національної свідомості українського селянства сприяли курси ліквідації неписьменності, що періодично організовувала кожна "Січ" для жителів села, а також просвітницька робота січових читалень та бібліотек. Аналізуючи описи січових бібліотек, бачимо, що вони регулярно комплектувалися тогочасною українською періодикою, різноманітною історичною, громадсько-політичною, господарською літературою, яка виходила в українських видавництвах Галичини і Буковини. Як свідчить тогочасна преса та спогади сучасників, січові бібліотеки та читальні працювали кожної неділі чи в інші релігійні свята в післяобідній час. Взимку вони працювали майже щодня. Навколо них гуртувалась більшість селянства кожного населеного пункту. Тут регулярно проводились бесіди на актуальні політичні теми, виступали з промовами: К.Трильовський, В.Стефаник, М.Черемшина, Л.Мартович, М.Павлик, Т.Галіп та інші. А І.Франко з 1905 по 1914 рр. відвідав майже всі січові читальні, де з успіхом читав свої твори, зокрема "Мойсея".

Першими позитивними наслідками роботи "Січей" у справі консолідації українського селянства були сільськогосподарські страйки в Галичині та на Буковині 1902-1904 рр. В більшості населених пунктів січова старшина попередньо провівши велику роз'яснювальну роботу, виконувала роль керівництва страйкуючими. Січовики повсюдно створювали загони, які не допускали до роботи заробітчан, що погоджувалися працювати за низьку платню. Члени товариств "Січ" слідкували за дотриманням роботодавцями укладених угод. За підрахунками автора, в Галичині у сільськогосподарських страйках взяло участь понад

200 тис. селян, значна частина яких належали до "Січей". На Буковині під час страйків найбільш тривалою та упертою була боротьба у Вашківцях, Глибокій, Рогізній, де діяли "Січі". Селяни, добившись значного підвищення платні під час жнив, вперше відчули смак перемоги, і зрозуміли правдивість січового кличу: "Тільки в єдності сила і перемога".

Наступним етапом у піднесенні національної самосвідомості селянства було проголошення українською елітою гасла "Свій до свого по своє", яке підтримала старшина Українського Січового Союзу, та Союзу "Січей" на Буковині. Ними прийнято рішення про організацію при "Січах" різноманітних господарських закладів: позичкових кас, молочарень, крамниць. На загальних зборах більшості "Січей" вирішували бойкотувати крамниці та шинки, утримувані євреями і поляками, які вороже ставились до українського національного руху. В Снятинському та Коломийському пов-х Галичини, Кіцманському пов. Буковини окремі місцеві лихварі, не витримавши конкуренції, продавали "Січам" своє майно та переходили в інше місце. Тоді січовики ставали повноправними господарями у споживчій кооперації свого села.

Значну роль у формуванні національної свідомості відіграли гуртки художньої самодіяльності, які активно діяли при кожній "Січі". Як згадував сучасник – відомий український художник В.Касіян, "в неділю чи свято...січова молодь ставила театральні вистави: "Наталка Полтавка", "Москаль-чарівник", "Украдене щастя" [9, с.2]. Важливу роль у національному усвідомленні селянства займала діяльність драматичного гуртка "Січі" з села Красноїлля (Галичина) під керівництвом Гната Хоткевича. Ним було поставлено вистави з життя гуцулів: "Антін Ревізорчук", "Гуцульський рік", "Верховинці", "Довбуш". Головна мета цих вистав полягала в тому, щоб гуцули відчули, що вони є повноправними господарями на своїй землі і частиною великого українського народу, який споконвіку боровся за свою волю. Протягом 1910 – 1912 рр. Г.Хоткевич з театром об'їздив всю Галичину і Буковину, а також пробуджував національну свідомість серед українців, які перебували під владою Росії – на Київщині, Одещині і навіть у Москві.

Результати роботи, проведеної "Січами" в галузі національного освідомлення селянства, були відчутні при виборчих кампаніях до австрійського парламенту та крайових сеймів Галичини і Буковини 1903-1913 рр. З 1903 р. січовики брали активну участь в агітації за кандидатів від Радикальної та Національно-Демократичної партій, організовували віча, збори, переконували широкі кола народних мас в необхідності якомога активнішої участі у політичному житті. Палкими агітаторами за українських кандидатів були січові діячі з Покуття: кошовий Карлівської "Січі" І.Сандуляк, кошовий з Тулови І.Харук-Галайда, січовик з с.Вовчківці Г.Запаринюк, а також В.Стефаник, М.Черемшина, Л.Мартович. Безперечним успіхом користувався організатор січового руху К.Трильовський. Завдяки активній роботі січовиків у перших виборах до парламенту 1907 р. на засадах загального виборчого права українці вибороли 27 мандатів у Галичині та 5 на Буковині [10, с.106]. Факти засвідчують, що січовики були найбільш свідомою частиною українського населення у виборах, які проводилися і в наступні роки, ослаблюючи цим москвофільський рух.

Чільне місце у зміцненні українського національного духу в галичан і буковинців займали загальносічові свята, які періодично проводились "Головним Січовим Комітетом" з метою підбиття підсумків проведеної роботи, наслідуючи в цьому аналогічні польські та чеські товариства. Перше січове свято відбулося 6 червня 1902 р. у Коломиї. В ньому взяло участь кілька сотень січовиків, у тому числі представники Кіцманської "Січі", яка була першою на Буковині [7, с.47]. Січовики пройшли з відзнаками вулицями міста, співаючи патріотичні пісні, цим самим продемонструвавши, що вони є повноправними господарями на своїй землі. В липні 1904 р. у Снятині проведено повітове січове свято. На ньому вперше обговорювалося питання про стан українського шкільництва. Січовиками було висунуто вимогу до місцевої адміністрації – побудувати бурсу (гуртожиток) для українців, які навчалися у гімназії [14,

с.119]. Січове свято у Снятині проходило в період найбільших переслідувань січового руху з боку польської адміністрації краю і показало, що січова ідея не тільки не згасла, але і продовжувала розвиватися.

Свідченням утвердження національної свідомості серед широких верств українського селянства було величаве січове свято, проведене 1909 р. у Коломиї на честь гетьмана І.Мазепи. У ньому взяли участь делегати від більшості "Січей" Галичини і Буковини, яких зібралося кілька тисяч. К.Трильовський виступив перед присутніми з великою промовою на тему боротьби за самостійність українського народу під проводом гетьмана Мазепи і закликав усіх до активнішої діяльності у галузі державного будівництва [16, с.45]. У святі взяли участь всі українські парламентські й сеймові депутати та представники соціал-демократичних рухів сусідніх слов'янських народів. Настрої селянства, яке вже вважало себе представником великого українського народу, чітко відображені у пісні-гімні цього свята:

"Двісті літ спали ми, стрепенулася ніч –
Ми зірвались, і трубим до бою
...Україна встає, Україна гуде, –
"Січ" іде і клекоче, як море" [13, с.163].

Отже, січове свято в Коломиї 1909 р. продемонструвало готовність українців виступити у боротьбі за свою державність, що було наслідком цілеспрямованої роботи "Січей" за попередні 8 років.

"Січі" були одними з перших українських товариств, які з метою формування майбутнього електорату активно залучали до своєї роботи дітей. З 1912 р. за рекомендацією "Українського Січового Союзу" при товариствах започатковано створення "Дитячих Січей". Для них видавалася спеціальна газета "Дзвіночок" [8, с.15], у якій в доступній формі публікувалися матеріали на національно-патріотичну тематику. Дитячі організації обирали старшину, мали свої відзнаки. Головне їхнє завдання полягало у вивченні історії та національних традицій українців, активній участі у громадсько-культурних заходах, які проводилися "Січами". Це в значній мірі сприяло утвердженню національної свідомості серед селянських дітей, які у зрілому віці ставали непохитними захисниками українських інтересів, ідей.

З початком воєнних дій на Балканах керівництво Українського Січового Союзу прийшло до висновку, що настав момент, коли потрібно доповнити січові товариства чисто військовою організацією. У "Січових Вістях" №1 за 1913 р. опубліковано заклик до всіх "Січей", "щоб готувалися...до боротьби за визволення наддніпрянських братів" [15, с.25]. Цей заклик був позитивно сприйнятий українським селянством, і при більшості "Січей" створювались військові відділи під керівництвом колишніх вояків австрійської армії, де січовики вивчали з великим запалом військові вправи, готуючи себе до боротьби за волю України.

Виявом високої національної свідомості серед українського селянства напередодні Першої світової війни було святкування столітнього ювілею Т.Шевченка в 1914 р. У більшості сіл Галичини січовики ініціювали та брали активну участь у спорудженні пам'ятників Т.Шевченку, що стали символом національного відродження українців. Повсюдно проводились вечори пам'яті поета, де звучали його заклики до боротьби за волю України. Кульмінаційним моментом Шевченківських святкувань був величавий січово-сокільський з'їзд, що відбувся 28 червня 1914 р. у Львові. Як згадував очевидець, "...під знаком визвольної ідеї об'єдналось у Галичині все українське суспільство... у поході вулицями Львова марширувало кільканадцять тисяч січовиків...та понад 500 січових стрільців в одностроях та зі зброєю" [15, с. 43]. Ці події стали переломним моментом у свідомості галицьких і буковинських українців, адже вони зрозуміли, що тільки зі зброєю в руках можна досягти національного ідеалу – створення Української Соборної держави.

Особливістю січового руху було те, що він постав у провінції, виражаючи прагнення селянства до самоорганізації, за короткий час переріс у широко розгалужену організацію і

весь час користувався значною народною підтримкою. На відміну від інших українських товариств, січовий рух був організований по вертикалі знизу вверх. Завдяки цьому максимально враховувалися інтереси селян. Важливим фактором піднесення української свідомості серед населення були засади, якими керувався січовий рух, а саме: рівність, демократизм, пошана власної та чужої гідності, вільнодумність.

З початком Першої світової війни на заклик "Головної Української Ради" виступити у майбутній війні на боці Австро-Угорщини [1, арк.126] відгукнулася велика кількість української молоді, яка пройшла гарт у січових та стрілецьких товариствах. Як свідчать джерела, після проголошення мобілізації до війська на збірні пункти прибули тисячі селян, висловивши готовність боротися за волю України. Це було вищим проявом національної свідомості, у формуванні якої важливе місце посідав січовий рух.

Зрозуміло, що австро-угорське військове командування постаралося використати в своїх цілях бойовий настрій українських січовиків, які щиро вірили, що підуть визволяти Україну від царизму.

Отже, на початку XX ст. українська національна ідея пройшла складну еволюцію - від бажання здобути автономію у складі Австро-Угорщини до курсу на створення самостійної Української держави. Для її втілення необхідно було піднести національну свідомість усієї української спільноти, значну частину якої складало селянство. Факти засвідчують, що найбільше до цього спричинився січовий рух, який мав найвагоміший вплив на українське селянство Галичини і Буковини на початку XX ст. "Січі" не тільки рятували від пожеж, але й доклали чимало зусиль для піднесення культурного, освітнього, морального рівня селянства. Завдяки їхній різнобічній діяльності селянство з інертної маси перетворилося у національно-свідомий елемент, який вступив у боротьбу за право бути повноправним господарем на своїй землі. Підтвердженням цього став масовий вступ січовиків на початку Першої світової війни до військової організації – Січових Стрільців, які згодом виступили на захист національних інтересів України.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів у м.Києві. Київський охоронний відділ Київського губернського жандармського управління. – Ф.274, оп. 5, спр 26.
2. Державний архів Чернівецької області. Крайове управління. – Ф.3, оп. 2, спр. 26.
3. Бачинський Ю. Україна irredenta. – Львів: Друкарня В.Шийковського, 1900. – 186 с.
4. Ботушанський В. Селянські страйки // Радянська Буковина. – 1970. – №123. – С. 3-4.
5. Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 252 с.
6. Вацеба О. Нарис з історії західноукраїнського спортивного руху. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 1997. - 230 с.
7. Грабовецький В. Коломия – колиска легендарних Покутських "Січей" // Завальська "Січ" – початок масового Руху національно-патріотичних сил за відродження української державності. – Снятин: Над Прутом, 1995. – С. 13-19.
8. Дитячі "Січі" // Січові вісті. – 1912. - № 1. – С. 15.
9. Касіян В. "Січ" на Покутті // Голос Покуття. – 1996. – №55. – С. 2.
10. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
11. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 рр. – Львів: Друкарня оо. Василіян у Жовкві, 1926. – 432 с.
12. Нарис історії "Просвіти". – Львів-Краків-Прага: Просвіта, 1993. – 232 с.
13. Пачовський В. "Січ" іде // Гей, там на горі "Січ" іде. – К.: ВІПОЛ, 1993. - С. 163-164.
14. Повітове січове свято у Снятині // Зоря. – Коломия: 1904. - С. 119–122.
15. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. – Львів: НТШ, 1995 – 358 с.
16. Трильовський К. З мого життя // Гей, там на горі "Січ" іде. – К.: ВІПОЛ, 1993. – С. 13-77.
17. Франко І. Україна irredenta // Житє і слово. – Львів: 1895. – Т.4. – С. 470-483.

Коцур А.П.
(Чернівці)

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ 1905-1914 рр. (історіографія проблеми)

Термін "українське відродження" марно шукати та з'ясовувати його суть у спадщині радянської історіографії. З утвердженням в СРСР тоталітарної державної системи потрапила під сувору заборону сама проблематика історії українського національного руху, який, власне, й становив основу того явища, що його найвидатніші класики української історіографії М.Грушевський, Д.Багалій, Д.Дорошенко, І.Крип'якевич назвали українським відродженням. Саме вони увели в науковий обіг це поняття, розуміючи його як комплекс подій і явищ кінця XVIII – початку XX ст., пов'язаних із поширенням масового національного самоусвідомлення, пожвавленням і піднесенням національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців. Вони розглядали національне відродження як два потоки – однакові за змістом, паралельні за напрямком, одночасні у певних хронологічних рамках, але розмежовані територіально: один протікав на українських землях під владою Російської імперії, а другий – під владою Австрійської (пізніше – Австро-Угорської) імперії [70, с. 20].

Національне відродження, за одним із найновіших наукових визначень, – процес розкриття та реалізації раніше затриманих чи нездійснених згідно тих чи інших причин можливостей нації (народу) до розвитку ширшого (ніж раніше) задоволення потреб та запитів людей, які належать до національного колективу [52, с. 106].

Національне відродження – складова прогресу всього загальнолюдського, а отже глобального соціального організму. Йому притаманна глибока поліфонічність історичного змісту. По-перше, це ціле явище суспільного порядку, що здатне охопити як державні нації, так і національні утворення, позбавлені самостійної політичної форми. По-друге, це процес, що перебуває в стані постійної: то ледве помітної з точки зору результатів, то бурхливої еволюції [57, с. 3].

Складність вивчення процесу національного відродження спричинюється насиченістю його внутрішньої логіки. Її багатомірність випливає з тієї обставини, що відродження є водночас і умовою самозбереження нації, і суттю її фазового розвитку, і метою, котру зумовлює плекання в народній свідомості збагачення вже скристалізованого національного ідеалу.

За своїм змістом відродження так званих неісторичних, тобто недержавних націй, до яких відносять і українську початку XX ст., включає цілу гаму взаємопов'язаних структурних компонентів. Насамперед, це процеси завершення націотворення, що включали поповнення соціальної структури суспільства, інтеграцію елементів його економічної інфраструктури. Це і розвиток національної ідеології, що вже сама по собі засвідчує існування живих паростків інтелектуальної своєрідності та окремішності нації.

Науковий інтерес до історії національного відродження пояснюється не лише з точки зору обгрунтування сучасних державотворчих процесів в українському суспільстві, хоча це й стрижневий аспект досліджень у даній галузі. Цінність історичного досвіду багатогранна. Тут йдеться перш за все про становлення факту безперервності визвольних національних змагань українського народу. Тим самим зумовлюється наукова інтерпретація основних тенденцій та етапів національно-визвольного руху, його залежність від чинників внутрішнього та зовнішнього характеру. Довгий час початок XX ст., зокрема 1905-1914 рр., недооцінювались у нас з точки зору важливості націотворчих процесів, що відбувались тоді в житті України. Студіювання в цій сфері беззаперечно свідчать про те, що ми маємо справу з досить своєрідним етапом національного руху.

Саме в даний час завершився історичний перехід від українофільського, просвітницького до політико-національного суспільного дійства. Саме тоді визрівали й остаточно окреслювалися структури українських політичних партій, обрії їх ідеологічної орієнтації. Чи не найважливішою ознакою національного відродження стало поєднання політичних і культурних засад українського руху, початки гармонізації яких обіцяли успіх у розв'язанні віковічного українського питання. Нарешті, історія закарбувала тоді на своїх сторінках явище визначної ваги – посилення ідейного і практичного єднання українофільських сил в межах всього національного геополітичного простору.

Визначаючи важливість внеску в науковий обіг історичних студій з боку частини дослідників національного руху в Україні початку XX ст., а також націотворчих процесів вказаної доби, можна констатувати певну відсутність як спеціальних монографічних розробок такого плану, так і статей, котрі були б присвячені відповідним проблемам.

Фрагментарну характеристику історіографії українського національно-політичного відродження 1905-1914 рр. ми зустрічаємо в загальних історіографічних працях [18; 19; 25; 39; 63; 64].

Безсумнівним досягненням цих та інших творів є те, що вони дозволяють визначити основні напрямки використаних історіографами методологічних підходів, котрі фактично відповідають найпоширенішим концепціям в інтерпретації національного руху в Україні 1905-1914 рр.: а) автономно-федералістичної; б) самостійницької (державницької); в) великодержавної (наддержавницької). Остання характерна як для частини дореволюційних істориків, яскравими представниками якої стали російські ідеологи С.Щеголєв, П.Мілюков, А.Стороженко [58; 77; 86], так і для науковців, котрі репрезентували радянську історіографію, починаючи з кінця 20-х років.

Серед прихильників автономно-федералістичної концепції, також започаткованої до 1917 р., були М.Грушевський, С.Єфремов, Я.Романчук [12; 20; 68]. Час її найбільшої популярності закінчується на зламі 20–30-х років. Що стосується самостійницького напрямку, посилення якого В.Дорошенко відносить до 1908 р., пояснюючи це анексією Боснії та Герцеговини Австро-Угорвшиною [17], то серед перших її ідеологів, істориків, а деякою мірою й історіографів були Д.Донцов, Л.Когут, Ш.Ливенко, О.Скоропис-Йолтуховський, Л.Цегельський та інші [15; 36; 47; 72; 82].

Перед тим, як детально розглянути історіографію українського національного відродження початку XX століття, зупинимося на працях, які містять історіографічні оцінки періоду в цілому.

Слід сказати, що самі історики завжди відчували поверховість аналізу вже здійснених досліджень в цьому напрямку, хоча науковці радянські та діаспори й намагалися виправдатися взаємними звинуваченнями. Так, один з українських істориків М.Лещенко в 1956 р. наголошував на необхідності "всебічного і правильного" висвітлення питання революційного руху на Україні, бо воно "свідомо перекручувалося українською буржуазною історіографією", зокрема національний рух протиставлявся революційному загальноросійському [46, с. 9]. З другого боку, о.Анастасій Григорій Великий в своїй праці 1955 р. відзначив, що "українська історіографія не спромоглася на повну і творчу синтезу... історичного матеріалу" [62, с. 4].

Радянські дослідники 30–50-х рр. однозначно визнавали, що історіографія проблем національного відродження початку століття створювалася, за словами С.Бєлоусова та П.Лаврова, на методологічній основі, закладеній в "Коротких курсах" ВКП(б) та СРСР, які констатували пробільшовицькі настрої трудящих України в 1905-1914 рр. та лояльність останніх до націоналістичних гасел. А з 1947 р. історики керувалися ще й постановою ЦК Компартії України "Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України АН Української РСР", яка вимагала від науковців "рішучої боротьби проти буржуазно-націоналістичних викривлень історичного процесу українського народу" [1, с. 127-136; 44, с. 8].

Послаблення ідеологічної нетерпимості в радянській історіографії до досліджень з історії національного руху, котрі не вкладалися в прокрустове ложе марксизму, стає помітним лише з кінця 80-х років. Загальна лінія істориків залишається принципово антинаціоналістичною, проте помітно збагачується спектр наукових інтерпретацій проблеми. Так, у монографії Л.Мельника міститься цікава характеристика історичної школи М.Грушевського, яка, за його словами, наслідуючи ідеї своїх попередників: М.Костомарова, В.Антоновича, М.Драгоманова, прямувала до створення цілісної доктрини українського національного відродження. При цьому, зазначає автор, М.Грушевський виходив з гегелівської ідеалістичної теорії "національного духу", тому історичний процес на Україні, згідно з його вченням, був детермінований перш за все фактором національним [5, с. 81]. Така оцінка, як відомо, сприймається більшістю істориків і сьогодні.

Перелом в методології історіографічних досліджень національного руху настав у 1990 р. Свідченням цього стали відверті висновки науковців. Зокрема, О.Лисенко наголошує, що в період культу особи та застою визвольні змагання в Україні 1905-1914 рр. отримали в радянській історіографії клеймо буржуазно-націоналістичних, тлумачення були антинауковими, антиукраїнськими [48, с. 101].

В 90-і роки самостійницька концепція в українській історіографії трансформувалася в умовах відродження державності в концепцію національно-демократичну. Серед багатьох видань слід виділити публікації А.Каппелера, в центр наукових інтересів якого покладена розробка проблеми співставлення особливостей національного руху в "російській" та "австрійській" Україні початку XX ст., його історіографічні зауваження нам видаються досить обгрунтованими. Він пише, зокрема, що визвольні потуги 31 мільйона (за станом на 1914 р.) українців у Росії "дотепер майже не досліджувалися", в той час як існує певна кількість праць про національний рух 3 мільйонів галицьких русинів. Варто згадати роботи І.Лисяка-Рудницького, В.Біля, П.Магочия, Я.Козіна та І.Химки. В творах останнього, зазначає А.Каппелер, розвинуто ряд положень про типологію національних рухів, висунутих М.Грохом, грунтовно проаналізовані багатосторонні аспекти визвольної боротьби. А оскільки в СРСР від 30-х років тема національного відродження фактично була забороненою, то відмежування радянських авторів від західних досліджень А.Каппелер визнає закономірним [27, с. 104].

У рамках проблеми українського національного відродження центральним є аспект становлення української нації. В дореволюційні часи його історіографічні фрагменти мали місце, зокрема, в працях О.Лотоцького та А.Стороженка, які характеризували мовний феномен як одну з ознак нації. Вони уособлювали відповідно культурно-автономну і великодержавницьку тенденції, але якщо А.Стороженко відшукував аргументацію своєї лінії в творах російських публіцистів, в тому числі Н. Гілярова-Платонова [77, с. 47], то О.Лотоцький спирався на дані науки, про що свідчить зроблений ним огляд творів видатних філологів та істориків: А.Потебні, О.Єфименко, В.Вахтерова, Г.Фальборка [49, с. 7].

Серед тих, хто мимохідь проникав у сферу історіографії в 20-ті роки, були С.Рудницькяй та В.Жаботинський. Як історик, що проживав у діаспорі, С.Рудницький більше схилявся до осмислення націологічних студій західноєвропейського походження. Саме на основі шведської літератури він виокремлює основні національні типи, намагаючись встановити специфіку всього українського [69, с. 108]. В.Жаботинський оперує також і вітчизняною літературою. Так, визначаючи закономірність тенденції окремих народів до емансипації від чужої культури та неминучості великодержавної протидії, автор співставляє наукові твердження таких провідних фахівців з національного питання, як М.Грушевський, Л.Криживицький, С.Дубнов, Л.Авалов, Л.Штернберг [21, с. 45-54].

У 40–50-ті роки історіографічні екскурси в націологію залишаються випадковістю, монополію на яку зберігала діаспора. В 1946 р. проблему якості українського національного

організму початку XX ст. обмірковує І.Мазепа, залучаючи до цього історичні праці М.Грушевського та О.Бочковського. Серед піднятих ним проблем – вплив рівня демократизації суспільства на зародження справді новітньої нації [50, с. 112, 148].

На початку 30-х років вже сам О.Бочковський цікавиться історіографічними деталями, пов'язаними з українською нацією. Продовжуючи лінію, започатковану академіком С.Рудницьким, він прослідковує еволюцію націологічної науки. Одним з перших її каменярів в Україні О.Бочковський називає М.Драгоманова, а провідним рушієм в 20-ті роки – автора підручника "Теорія нації" В.Старосольського. Крім того, в роботі міститься аналіз націологічних творів західноєвропейських філософів П.Манчіні, В.Дюркгейма, О.Блюглі [3, с. 18, 21-22].

Після тривалого затишшя історіографія історії української нації набуває деякого пожвавлення в 80-ті роки. Серед досліджень помітне місце посідають праці Л.Мельника, в яких привертає увагу проблема трактування М.Грушевським зрілості української нації початку XX ст., що розпадається на такі важливі гілки: 1) вплив територіального розколу українства на стан національної психології й менталітету; 2) особливість психофізичного типу українців як визначальна ознака окремішності нації [55, с. 83, 99].

В.Меша в своїх дослідженнях наголошує на тому, що в радянській історичній науці вихідна проблема, а саме: формування української нації – пов'язується з генезисом капіталізму. Однак створення нації в конкретно-історичному його висвітленні, пише автор, потребує ще значних зусиль фахівців з історії, філософії, літератури, мовознавства, етнографії [56, с. 13].

З'ясовуючи, якою мірою українські історики пов'язували формування нації з її ментальністю, І.Лесько звертається до аналізу висновків Т.Коструби щодо визрівання ідеї державної самостійності нації відповідно до піднесення рівня національного самоусвідомлення. Але "найдокладніше", на думку І.Леська, проблему ролі психіки в націотворенні опрацював В.Липинський, хоч і його резюме про "нездужання українського народу на хворобу недержавності" історик сприймає як песимістичне [45, с. 30, 35]. В праці І.Леська розглядається й питання детермінації національної єдності соціальною. В цьому руслі вчений аналізує твори президента УНР в екзилі С.Витвицького та визначного публіциста діаспори Ю.Вассияна, котрі обстоювали думку про недостатній рівень форм соціальної культури українства на початку XX ст. [45, с. 30, 35].

Варто додати до цього, що елементи історіографії української культури в цілому, як прояву своєрідності нації, знайшли відтворення і в студіях О.Мазурка, Р.Кучера [42, с. 23; 51, с. 115].

Нарешті, торкаючись націологічного напрямку дослідження, необхідно назвати роботу В.Кізченко, яка зупинилася на національних тенденціях в художній творчості українських письменників на рубежі XIX–XX ст. Обгрунтованим, зокрема, є висновок автора про пріоритетне значення в цій сфері фундаментальних досліджень С.Возняка [32, с. 64].

Таким чином, сказане підтверджує як наявність історіографічних спроб в дослідженні зазначеної проблеми в широкому спектрі, так і їх невтішну поверховість. Схожу ситуацію помічаємо і в історіографії української національної ідеї 1905-1914 рр., майже не згадувану науковцями до 70-х років. Поміж виключень заслуговує на увагу праця М.Залізняка "Гариси про національне питання", видана в Києві 1918 р. В ній висвітлюється дискусія, що виникла на науковій конференції 1909 р. між професорами А.Ксенополем, Я.Новіковим та В.Штайном з приводу специфіки розвитку в Україні ідей космополітизму, націоналізму та інтернаціоналізму. Сам же автор полемізує з публіцистом А.Кастельським, відстоюючи тезу про політичну незалежність як передумову збереження національної самобутності [23, с. 27-29].

Майже через 30 років українські історики діаспори, зокрема І.Мазепа, повернулися до вказаної проблеми. В "Підставах нашого відродження" дослідник фіксує факт

неоднозначності оцінок в публіцистичній і науковій літературі основних рис національної ідеї 1905-1914 рр. Читачам пропонується загалом обгрунтований висновок, що то була доба формування українського національного ідеалу, породженого вірою в нову конституційну Росію [50, с. 144, 150].

Схожа тема цікавила й В.Іваниса. В праці, присвяченій С.Петлюрі, автор торкається вузької націологічної проблеми, але пропонує оригінальні історіографічні викладки. Він наводить, між іншим, позиції професорів О.Шульгіна та М.Славинського, які досить своєрідно трактували відому декларацію С.Петлюри щодо Першої світової війни. Заклик останнього зробити вибір між Австрією і Росією на користь інтересів слов'ян пояснюється як прояв воєнної орієнтації на Антанту (О.Шульгін) та політичної – на європейські країни "традиційної демократії" (М.Славинський) [24, с. 37]. Тепер можна лише здогадуватися, наскільки міцною була віра С.Петлюри в реалізацію українського демократичного ідеалу в політичному лоні Росії.

Історіографічні дослідження персоналій ставали дедалі популярнішими. В 1978 р. вийшла колективна праця співробітників Наукового товариства імені Т.Шевченка (НТШ), пов'язана з аналізом ідейних пошуків М.Грушевського. В цьому ракурсі осмислюються його статті "Українство і питання дня в Росії", "Дорогою віків", "На руїнах", збірка праць "Освобождение России и украинский вопрос", провідною темою яких є, зокрема, і роль інтелігенції в становленні єдиної нації як в територіальному, так і в культурному смислі [53, с. 52-54, 65].

Та ж проблема, але в творчості Д.Донцова як дослідника в галузі історії національної ідеї стала предметом історіографічних фрагментів, що мають місце в роботах М.Сосновського. У них охарактеризоване ставлення Д.Донцова до національної доктрини М.Міхновського, а також в цілому до еволюції української політичної думки кінця XIX – початку XX ст. [73, с. 168; 74, с. 98].

О. Забужко в своїй філософській роботі звертається до декількох основних тем української суспільно-політичної думки початку XX ст. У цьому науковому полі аналізуються роботи І.Лисяка-Рудницького, В.Зомбарта, В.Леніна, Д.Донцова, І.Мірчука, Д.Чижевського, М.Гроха та інших. Серед найважливіших аспектів історіографії політичної думки в Україні О.Забужко виділяє теорію націоналізму, співставляючи марксистське і загальнодемократичне його розуміння. При цьому авторка, зокрема, зазначає, що "в марксистській системі тематичних пріоритетів національному відводиться, в найліпшому разі, місце необхідного зла", відомо ж бо, що "сон розуму породжує примари" [22, с. 4, 6-8]. Далі О.Забужко показує характер висвітлення в історико-філософській літературі специфіки української ідеї початку XX ст., етапи її розвитку та структуру в новітні часи. Особливе значення мають для нас узагальнення, проведені авторкою стосовно етики української ідеї та її відповідності гуманістичним цінностям людства. В даному разі вона аналізує теоретичні положення Т.Масарика, І.Берліна, Г.Кона, В.Липинського [22, с. 13, 27, 32-33].

Фундаментальною ланкою історіографічного огляду О.Забужко є оцінка нею наукових розробок проблем національної самостійності та державності. В цьому руслі подається характеристика праць І.Франка, В.Жаботинського, М.Шлемковича. Крім того, цікавим є висновок авторки про визрівання в ряді наукових праць теми українського духовного дуалізму, який, на її погляд, багато в чому проявляє свою спорідненість з дуалізмом єврейської душі [22, с. 56, 80-82]. Однак викликає сумнів та наукова легковажність, з якою О.Забужко дає однозначно негативну характеристику української емігрантської думки. Так, вона зауважує, що "писання" з національної проблеми В.Липинського, І.Мірчука, І.Лисяка-Рудницького, П.Феденка, Є.Маланюка та інших "обернені на філософію національної поразки", "проникнуті комплексом національної меншовартості", вимальовують "образ химерної України-ілюзії" [22, с. 9-10]. Звичайно, надбання української діаспори в сфері націології

слід оцінювати набагато глибше, з урахуванням його неабиякої змістовності, оригінальності і, звичайно, суперечливості.

Історіографія національно-політичного руху в Україні 1905-1914 рр., який згідно з твердженням ряду істориків поділяється на партійний, парламентський та умовно виокремлений пропагандистський, уособлений в пресі, бере свій початок в 20-ті роки. Саме тоді з'явилися роботи А.Ріша та О.Гермайзе, котрі через призму публіцистичних інтерпретацій О.Лоли та В.Дорошенка спробували проникнути в атмосферу стосунків українських і російських соціал-демократів у рамках загальноімперського революційного руху [7, с. 250; 67, с. 35]. В.Дорошенко грунтовно дослідив розвиток державницької ідеї в програмних документах українських партій. Спираючись на положення праць Б.Ярошівського, О.Скоропис-Йолтуховського та інших, В.Дорошенко висловлює думку про те, що українська ідея початку XX ст. розвивалася з наростаючою динамікою [16, с. 12-15].

В той же час вказану радикалізацію українського партійного руху критично оцінює Є.Гірчак. При цьому він вдається до інтерпретації виданих у 1929 р. "Основ українознавства" [8, с. 23]. Інше колективне видання – "Короткий курс історії СРСР", ухвалене урядовою комісією, отримало в 1937 р. упереджено схвальну рецензію в статті С.Бєлоусова. Він солідаризується, наприклад, з тезою підручника, згідно з якою увесь революційний рух робітничого класу та селянства з 1905 р. відбувався під знаком беззаперечного лідерства на тереневих просторах України лише однієї партії – РСДРП [1, с. 129, 134].

Таку точку зору не поділяє, зокрема, історик і публіцист І.Мазепа, який характеризує в історіографічній частині своєї праці позиції В.Дорошенка щодо цілей українських партій та О.Гермайзе стосовно причин поширення марксизму в українському партійному русі [50, с. 131, 159].

Більшовизм в Україні початку XX ст. знаходився і в центрі уваги монографії М.Лещенка. Але, торкаючись історіографії, дослідник обмежився назвою, на його думку, цінних студій, поміж яких "Більшовицькі організації на Україні в період першої російської революції (1905-1907 рр.)" П.Шморгуна, "Революція 1905-1907 рр. на Україні" Ф.Лося. До того ж "буржуазно-націоналістична історіографія" формально звинувачується науковцем в "перекручуванні історії" українських партій [46, с. 9].

Ситуація в історіографії політичних партій України початку XX ст. не змінилася радикально і після виходу в кінці 70-х років монографічних досліджень Л.Спіріна та І.Кураса. Включивши в сферу вивчення буржуазні партії, Л.Спірін характеризує історичні студії тільки стосовно організацій загальноросійських. Не було наведено жодної роботи по українських партіях, які діяли між двома буржуазними революціями [75, с. 85]. Водночас І.Курас не тільки пропонує загальний огляд літератури з історії українських партій, але й виділяє характерні риси її історіографії. Так, відзначаючи наявність ряду фундаментальних досліджень, присвячених історії класів і партій Росії, що охоплювали в кінці 70-х більше 20 книг та понад 250 статей, автор констатує, що переважна їх більшість належить до післяжовтневого періоду, стосується більшовицьких організацій і майже не торкається політичних структур "національних районів країни" [40, с. 5-6]. Серед таких згадуються роботи К.Гусєва "Крах мелкобуржуазных партий в СССР (М., 1966), В.Комина "Банкротство мелкобуржуазных и буржуазних партий в России в период подготовки и побед Великой Октябрьской социалистической революции" (М., 1965), Б.Леванова "Из истории борьбы болшевистской партии против эсеров в годы первой русской революции" (Л., 1974) та інші [40, с. 5].

Складність вивчення української партійної історії, на думку І.Кураса, пояснюється неповнотою введених в науковий обіг джерел, недостатнім рівнем вивчення ряду вихідних пунктів, таких, наприклад, як особливості розвитку національної буржуазії, окремих її верств тощо. Між іншим, останнім часом, вказує автор, вже з'явилися перші публікації, котрі

висвітлюють окремі сторони або періоди історії "дрібнобуржуазних партій". Серед українських вчених він називає М.Куліченка, В.Маланчука, Ю.Клинтуха, Ю.Римаренка, В. Чередниченка та ін. [40, с. 6-8].

Але, як з'ясувалося пізніше, наведені історіографічні зауваження не спонукали істориків до пожвавлення досліджень в цьому напрямку. Серед небагатьох дослідників, котрі збагатили свої роботи історіографічними екскурсами, належить згадати Л.Мельника, який знову звернувся до ролі РСДРП в українському революційному процесі. Але тепер він торкнувся питань національного складу місцевих організацій РСДРП, їх поширеності в міських центрах України [54, с. 77].

В системі історіографічних надбань радянської доби нам не вдалося віднайти бодай найскромніших спроб узагальнення історії парламентської діяльності українства, окрім хіба що запропонованого Л.Мельником ставлення М.Грушевського до участі українців у загальноросійському революційному русі та, зокрема, в роботі імперської Державної думи [55, с. 99-103].

Аналогічне твердження можна використати і стосовно історіографії української преси. Тут можна згадати лише двох авторів: П.Лаврова, який в 1952 р. в статті, присвяченій більшовицькій "Правді", подав бібліографію робіт своїх попередників, а також В.Коряка, котрий вступив у дискусію з редактором бібліографічних збірників з історії преси В.Ігнатієнком ще в 1929 р. Тодішня полеміка стосувалася періодизації розвою українського друкованого слова [35, с. 100-103; 44, с. 91-102].

З проголошенням у 1991 р. Україною незалежності розпочався сучасний етап історіографії, який втілює в собі надію на повне осмислення історії національно-політичного руху 1905-1914 рр. Йому притаманне зростаюче співробітництво вітчизняних і зарубіжних істориків. Українська історіографія "відкрилась" для зовнішнього світу і плідних дискусій. стала на позиції об'єктивності та історизму. Сучасне наукове переосмислення історії українського національно-визвольного руху 1905-1914 рр. здійснюється за двома напрямами: 1) у рамках дослідження інших, значно ширших або ж суміжних проблем, зокрема таких, як розвиток української ідеї та державності [22; 29; 38; 41; 81; 83], український національний та політичний рухи [6; 27; 28; 71], українська інтелігенція [30; 31; 60], парламентська діяльність українців у I та II Державних думах [14; 33]; 2) шляхом створення сучасних розвідок з окремих аспектів теми. Щодо другого напряму, то тут варто назвати дослідження В.Борисенка [2], О.Висоцького, А.Голуба [5], С.Наумова [61], Г.Пономаренка [65], О.Тимошенка [79; 80], П.Шморгуна [85] та ін.

Необхідно виокремити монографічне дослідження та кандидатську дисертацію С.Телешуна [78], присвячені аналізу еволюції програмно-теоретичних засад українських політичних партій та організацій з 90-х років XIX ст. до 1917 р. в галузі національного питання, національного самовизначення і державотворення. Вони охоплюють політичні організації як Західної, так і Наддніпрянської України, а хронологічні рамки роботи досить широкі, вони обіймають більше чверті століття. Це дало змогу авторові окреслити особливості програмної розробки українськими партіями національного питання на всіх теренах України з моменту формування політичних об'єднань і аж до визвольних змагань українців у 1917 р.

Грунтовністю наукової аргументації відзначається колективна праця В.Колесника, О.Рафальського, О.Тимошенка [34]. В ній з урахуванням досягнень історичної науки розкривається історія становлення та діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини на початку століття. Аналізуються позиції цих партій з національного питання та їхня діяльність у цьому напрямку.

Серед сучасних досліджень тему суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях початку XX ст. найкраще розробили Я.Грицак [9; 11], В.Расевич [66], О.Шишко [84].

Ідею державності в українській політичній думці початку XX ст. проаналізувала в своїй монографії М.Кармазіна [29]. Питання національного відродження України на порозі демократичної революції 1917-1920 рр. розкрив В.Сарбей [70].

Науковцями здійснена спроба комплексного дослідження історіографії історії українського державотворення, в тому числі й 1905-1914 рр. [37-39; 56; 59]. На основі широкого кола джерел та вітчизняної й світової історіографічної спадщини розглядаються процеси становлення і розвитку історичних досліджень про даний період, узагальнюється накопичений досвід в осмисленні змісту та головних напрямків формування української ідеї. В останні роки захищено ряд докторських та кандидатських дисертацій з проблем формування модерної української нації [10], історичної концепції в українській історіографії початку XX ст. [4], напрямків джерелознавчих та історіографічних досліджень історії України XX ст. [13], історіографії українського національного відродження 1905-1914 рр. [57] тощо.

Отже, національно-політичний рух 1905-1914 рр. був обумовлений всім ходом попередніх історичних процесів. Попри нерівноцінне вивчення окремих його напрямків є всі підстави твердити, що суть цього явища полягала передусім в наповненні політико-правовим змістом визрілого ідеалу – повернення собі статусу історичного народу. Його ж реальність залежала від осягнення права на самовизначення в усіх галузях суспільного буття.

Суттєвим є твердження науковців про те, що 1905-1914 рр. доречно вважати важливим етапом політичного піднесення української нації в дореволюційні часи. Створення національних політичних партій, формування власного парламентського представництва в імперській думі, широка пропаганда політичних програм у вітчизняній пресі – все це сприяло поступовому перетворенню українського питання в проблему європейського значення.

Процеси радикалізації та посилення динаміки національно-визвольних процесів аж ніяк не вичерпали себе в означене десятиріччя. Перервані світовою війною, вони з новою силою проявили себе в національній революції 1917 р., викликавши до життя масовий народний рух.

В основі глибокої суперечливості історичних оцінок національного відродження початку століття з боку дослідників діаспори та СРСР лежали суттєві засади. Вихідною з них було позбавлення радянських науковців права вільної творчості. Ідеологічний прес зі сторони наднаціональної держави спричинив, зокрема, такі негативні наслідки, як обмеженість тематики досліджень та однозначність оцінок українського руху. Діалектично вони обумовлювали взаємну ущербність і породжували рух в тупиковому напрямку. Саме тому найплідніші в історичному плані виявились здобутки дореволюційних авторів та науковців вітчизняної діаспори. Вони й забезпечили уформованість іншого, по відношенню до радянської концепції, полюсу в трактуванні вищеозначеної проблеми. Активізація досліджень на сучасному етапі української історії залишає надію на можливість глибокого наукового осмислення того національного поступу, який було здійснено зусиллями патріотичних сил на світанку XX ст.

Джерела та література

1. Белоусов С. Вивчати історію нашої Батьківщини // Більшовик України. – 1937. – № 9-10. – С. 127-136.
2. Борисенко В.А. До питання про Революційну Українську Партію // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1991. – Вип. 169. – С. 18-34.
3. Бочковський О.І.Наука про націю та її життя. – Нью-Йорк, 1958. – 80 с.
4. Ващенко В.В. Фактори формування історичної концепції в українській історіографії кінця XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1998.– 17 с.
5. Висоцький О., Голуб А. Зародження соціал-демократії в Україні і міжнародний соціалістичний рух // Політологічні читання. – 1994. – № 2. – С. 96-119.
6. Геращенко Т.С. Місце і роль самостійників в українському національному русі (кінець XIX ст. – початок 1918 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1993.– 22 с.

7. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Революційна українська партія. – К., 1926. – Т. 1. – 352 с.
8. Гірчак Є. Ленін і українське питання // Більшовик України. – 1929. – № 1. – С. 16-29.
9. Грицак Я. До генези ідей політичної самостійності України // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 119-140.
10. Грицак Я.Й. Формування модерної української нації: історіографія та історіософія проблеми: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1996. – 44 с.
11. Грицак Я. "Молоді радикали" в суспільно-політичному житті Галичини // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 72-110.
12. Грушевський М. Україна і українство // Грушевський М., Чубинський П. Українське питання. – К.: Обереги, 1993. – С. 11-28.
13. Дашкевич Я.Р. Стан і напрями джерелознавчих та історіографічних досліджень історії України (Друга половина XIX-XX ст.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1994.– 52 с.
14. Дорошлий В.І. Діяльність української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906-1907): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994.– 23 с.
15. Донцов Д. Сучасне політичне положення нації. – Львів, 1913. – 32 с.
16. Дорошенко В. Значення України irredent-и в історії розвитку української національної свідомості // Бачинський Ю. Україна irredenta. – Берлін, 1924. – С. 8-34.
17. Дорошенко В. Українці в Росії: новійші часи. – Відень, 1916. – 116 с.
18. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. – К.: Українознавство, 1996. – 258 с.
19. Дядиченко В.А., Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. – К.: Наук. думка, 1970. – 80 с.
20. Єфремов С. Из истории общественной жизни на Украине. – К., 1909.– 48 с.
21. Жаботинський В. Фальшування школи // Вибр. статті з національного питання. – К., 1991. – С. 61-70.
22. Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. – К., 1993.– 116 с.
23. Залізняк М. Нариси про національне питання. – К., 1918. – 172 с.
24. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. – Торонто, 1952. – 255 с.
25. Историография истории Украинской ССР / И.С.Хмель (отв. ред.). – К.: Наук. думка, 1987.– 556 с.
26. История Украинской ССР: В 10-ти т. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 5. – 558 с.
27. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип. 1. –С. 102-113.
28. Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 48-56.
29. Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття). – К., 1998. – 350 с.
30. Касьянов Г. Українська інтелігенція і національне питання: початок XX століття // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. – К., 1993. – С. 5-23.
31. Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок XX ст.) // Політологічні читання. 1992. – № 2.– С. 101-114.
32. Кізченко В.І. Інтернаціональні тенденції в художній творчості українських письменників // Істор. дослідження. Вітч. історія.– 1990. – Вип. 16. – С. 60-69.
33. Козицький М.Ю., Дорошлий В.І. Українська парламентська громада в I та II Державних Думах // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992.– Вип. 173. – С. 3-14.
34. Колесник В.Ф., Рафальський О.О., Тимошенко О.П. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900 – 1907. – К.: Стилос, 1998. – 226 с.
35. Коряк В. Нарис історії української літератури (Буржуазне письменство).– Харків,1929.– 186 с.
36. Когут Л. Україна і московський імпералізм.– Б.м., 1916.–29 с.
37. Коцур А.П. Вітчизняна історична наука про місце українських партій Наддніпрянщини в національному відродженні початку XX ст. // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – 351-365.
38. Коцур А.П. Українська державність: історія та сучасність. – Чернівці: Золоті литаври, 2000.– 352 с.
39. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.

40. Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К.: Наук. думка, 1978. – 315 с.
41. Кухарчук О.С., Рафальский О.О. Ідея державності у вітчизняній суспільно-політичній думці кінця XIX – початку XX ст. – Кіровоград, 1996. – 204 с.
42. Кучер Р.В. Вступна стаття // Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. – К., 1991. – С. 4 - 26.
43. Лавров П.А. Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910-1914 гг. – К.: Политиздат Украины, 1956. – 223 с.
44. Лавров П. Дореволюційна "Правда" і революційний рух на Україні // Вітчизна. – 1952. – № 5. – С. 91-102.
45. Лесько І. Українська психіка і державність // Альманах Українського народного союзу. – Нью-Йорк, 1990.– С. 30-40.
46. Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К.: Держполітвидав УРСР, 1956. – 188 с.
47. Ливенко Ш. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1916.– 84 с.
48. Лисенко О.В. До питання про напрями та оцінку діяльності "Просвіт" на Україні // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1990. – Вип. 16. – С. 96-118.
49. Лотоцкий А. Народное образование на украинском юге. – Б.м., 1916.– 268 с.
50. Мазепа І. Підстави нашого відродження. – Б.м., 1946.– 180 с.
51. Мазурок О.С. Города западно-украинских земель эпохи империализма. – Львов: Свит, 1990. – 156 с.
52. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
53. М.Грушевський у 110-і роковини народження 1866-1976 // Записки НТШ. – Нью-Йорк, 1978. – С. 50-66.
54. Мельник Л.Г. Критика буржуазних націоналістичних фальсифікацій революції 1905-1907 рр. на Україні // Істор. дослідження. Вітчизняна історія. – 1988.– Вип. 14. – С. 72-81.
55. Мельник Л.Г. Торжество історичної правди. – К.: Вища школа, 1987. – 138 с.
56. Меша В.Г. К вопросу о национальном движении в Украине начала XX века (Очерк историографии до 1917 г.). – Донецк, 1995. – 48 с.
57. Меша В.Г. Українське національне відродження 1905-1914 років (Історіографія проблеми): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1995. – 24 с.
58. Милюков П.Н. Год борьбы. Публицистическая хроника. 1905-1906. – СПб., 1907. – 550 с.
59. Міносян А.С. Становлення української державності у IX – на початку XX століття (Історіографія проблеми): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1996. – 22 с.
60. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3-х кн. – К.: АН України, Ін-т історії України, 1994. – Кн. 1. – С. 49-95.
61. Наумов С. Питання української державності в діяльності Революційної Української Партії (РУП) / / Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків, 1994. –Т. 3. – С. 11-20.
62. О. Анастасій Григорій Великий. Релігія і церква – основні рушії української історії // Релігія в житті українського народу: Зб. матеріалів конф. Записки НТШ. – Мюнхен, 1966. – Т. 182. – С. 3-18.
63. Оглоблин О. Проблема схеми історії України XIX-XX століть (До 1917 р.) // Український історик. – 1971. – № 1-2. – С. 5-16.
64. Очерки истории исторической науки в СССР / Под ред. М.В.Нечкиной. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 862 с.
65. Пономаренко Г.Я., Зайцева Е.А. Партии и организации социал-демократической ориентации в Украине (1900-1914 гг.) // Курс лекций по истории Украины. – Донецк, 1994. – С. 169-184.
66. Расевич В. Українська національно-демократична партія (1899-1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1996. – 22 с.
67. Риш А. Очерки по истории украинской с.-д. "Спілки". – Харьков, 1926. – 141 с.
68. Романчук Я. Европейская война и русско-украинский вопрос.– Варна, 1914.– 42 с.
69. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. – Берлін, 1923. – 282 с.
70. Сарбей В. Національне відродження України (Серія "Україна крізь віки": В 15-ти т.). – К.: Альтернатива, 1999.– Т. 9. – 336 с.
71. Сіцінський А. Антиукраїнська політика російського самодержавства (1900-1914 рр.). – К., 1997. – 92 с.

72. Скоропис-Йолтуховський О. Значення самостійної України для европейської рівноваги. – Відень, 1916. – 31 с.
73. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму. – Нью-Йорк – Торонто, 1974. – 116 с.
74. Сосновський М. Дмитро Донцов про політичне положення нації напередодні світової війни // Сучасність. – 1983. – Т. 1. – С. 162-174.
75. Спирин Л.М. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX в. – 1920 г.). – М.: Мысль, 1977. – 366 с.
76. Старосольський В. Теорія нації. – К.: Вища школа, 1998. – 154 с.
77. Стороженко А.В. Происхождение и сущность украинофильства. – К., 1912. – 66 с.
78. Телешун С.О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX століття. – К., 1996. – 130 с.
79. Тимошенко О.П. Національне питання в програмах та діяльності українських партій на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 19 с.
80. Тимошенко О.П. Революційна українська партія: утворення та еволюція. – К., 1997. – 138 с.
81. Українська державність у XX столітті. – К.: Політична думка, 1996. – 436 с.
82. Цегельський Л. Самостійна Україна. – Відень, 1915. – 17 с.
83. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1999. – 480 с.
84. Шишко О.Г. Ідея державності в програмах та теоретичних документах українських політичних партій та організацій: 1900 – березень 1917 року: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 1998. – 17 с.
85. Шморгун П.М. Суспільно-політичний рух на Україні. Початок XX ст. (1900-1914 рр.). – К., 19 91. – 134 с.
86. Щеголєв С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. – К., 1914. – 160 с.

Шологон Л.І.
(Коломия)

ЗАХИСТ ФАХОВИХ ІНТЕРЕСІВ ПЕДАГОГІВ ТОВАРИСТВОМ "ВЗАЄМНА ПОМІЧ УКРАЇНСЬКОГО ВЧИТЕЛЬСТВА" (1905-1914 рр.)

Товариство "Взаємна поміч українського вчительства" – унікальне явище в історії українського вчительського руху, української школи і педагогіки. Воно стало справді національно-проф есійною організацією, яку очолювали чесні, компетентні, патріотично настроєні діячі.

Товариство виникло не випадково, його поява мала свою передісторію. В § 55 закону про освіту від 14 травня 1869 р. зазначалося: "Найнижча платня, нижче якої жодній громаді зійти невільно, щоб старші й молодші вчителі, вільні від побічних занять, могли всі свої сили посвятити своїй праці, а перші з них (старші вчителі) могли також забезпечити свої родини згідно з місцевими умовами". Але на практиці все було інакше. Утримання злочинця в тюрмі з доглядом коштувало державі 300 золотих ринських. Учителів, на яких уряд видавав менше, як на утримання одного злочинця, було в Галичині 2318, або 36% всього вчительського загалу"[14, с. 13].

Це спонукало вчителів до організованої боротьби за свої фахові права. "Товариство педагогічне", що діяло у Львові з 1868 р. і до котрого входили польські й українські педагоги, мало уваги приділяло соціальним проблемам вчителів. На знак протесту проти цього в 1896 р. виникла в Галичині незалежна організація "Товариство народних вчителів в Галичині", котре ставило собі за мету боротьбу за поліпшення матеріального становища вчителів. 5 березня 1897 р. відбувся його перший з'їзд, в якому брали участь і представники українського народного вчительства. Ухвалено резолюцію, в якій, зокрема, була вимога

зрівняти заробітну плату вчителя із зарплатою державних урядовців нижчого рангу, зменшити термін обов'язкової праці (для одержання пенсії) з 40 до 35 років. Брали участь українські педагоги і в інших заходах разом з народними вчителями Австрії інших національностей. Неодноразово піднімалося питання про збільшення вчительської платні і скорочення терміну служби, робилися спроби шляхом парламентської боротьби поліпшити становище народних вчителів. Однак це не приносило позитивних результатів [11, с.8].

Українське вчительство, для якого важливими були не лише боротьба за власні фахові права, а й розвиток національної школи, також розуміло історичну необхідність незалежного національно-просвітницького руху. Все складалося на користь здійснення цього завдання. Адже умови життя змушували шукати порятунку в спільній допомозі. Свідоме вчительство розуміло, що на противагу інтернаціональним товариствам та організаціям, українські педагоги повинні мати свое педагогічне товариство [17,с.4].

Створене в першій половині 1881 р. у Львові "Руське Товариство Педагогічне" втратило надію на допомогу вчителям з боку урядових структур, тому порушило на загальних зборах 1897 р. питання заснування так званого "допомогового фонду" для членів "Руського Товариства Педагогічного" та їх родин. На цю ціль поступово почали надходити добровільні пожертвування. І саме за допомогою заходів, що сприяли вирішенню найболючіших матеріальних проблем зміцнювалися стосунки товариства і вчителів. Виділ, тобто керівний орган "Руського Товариства Педагогічного" розумів, що фахові проблеми вчителів вимагають постійної уваги, а займатися ними так, як цього вимагав час, він не міг, бо були в нього й інші, не менш важливі завдання [19, с. 30].

Поступово виникла думка про потребу заснування окремої вчительської професійної організації. Для цієї справи потрібно було підготувати відповідний грунт. Це завдання взяла на себе газета "Промінь", що виходила на Буковині і стала офіційною трибуною буковинського й галицького народного вчительства. Обмін думок між свідомими вчителями щодо мети і форми вчительської організації та редакційні статті, що підводили сказане до спільного знаменника, дуже часто можна було зустріти на сторінках "Променя", де дописувачі закликали своїх колег добровільно сплачувати незначну суму і тим самим створити економічне підгрунтя для професійної вчительської організації. Зокрема зазначалось: "Коли будемо забезпечені матеріально, тоді високо піднімемось морально" [2].

Першим етапом у здійсненні цього задуму мало стати крайове віче українського вчительства 18 липня 1904 р. Воно відбулося у Львові в приміщенні Народного Дому. Участь у вічі взяло 1392 вчителі з Галичини, які прийняли резолюцію, де серед великої кількості вимог найбільш гостро постали: зміна дисциплінарного законодавства та деяких статей закону про освіту, що обмежували права педагогів. Не могли учасники обминути свосю увагою й інші болючі проблеми: необхідність впровадження української мови у вже існуючих навчальних закладах та створення нових. На зборах обговорено реферат А. Алискевича про організацію українського вчительства (до речі, у вічі брав участь І.Франко) і ухвалено рішення про заснування товариства "Самопоміч учительська", яке ставило собі за мету, в першу чергу, допомагати своїм членам і їх родинам: давати грошові допомоги, позики, стипендії і займатися захистом фахових проблем вчителів. Передбачалося, що члени товариства можуть брати участь і в інших учительських організаціях. Для створення даного товариства був обраний "Екзекутивний комітет віча українського вчительства" із 12 членів і 6 заступників та спеціальна комісія (8 чол.), яка мала завдання скласти статут "Самопомочі учительської". Щодо періодичного видання для новоствореного товариства, то вирішено, що ним буде газета "Промінь", до редакційного комітету якої будуть входити як представники з Галичини, так і з Буковини.

Про перше віче українського вчительства ця газета писала: "І усміхнувся старий город Льва, коли побачив відродження цілої верстви нашої суспільності, коли побачив не одиниці

вже, не десятки, а тисячі найкращих синів і доньок Руси-України, що скинули з себе кайдани – в одній хвилині піднесли голову як вільні, свідомі горожани (громадяни. – Л. Ш.), котрі уміють і хотять скористатися з своїх прав" [12].

Виконавчий комітет першого вчительського віча зібрався на своє засідання 1 листопада 1904 р. Він прийшов до висновку, що професійна організація українського народного вчительства носитиме назву "Взаємна поміч галицьких і буковинських вчителів і учительок" (1922 р. її перейменовано на "Взаємну поміч українського вчительства" (ВПУВ) [14, с. 34]). Статут товариства затвердило міністерство внутрішніх справ у Відні 13 липня 1905 р. Згідно з ним метою товариства було згуртувати учительство Галичини і Буковини для забезпечення собі і своїм сім'ям моральної та матеріальної допомоги. Для цього статутом передбачалися різноманітні заходи: як клопотання перед владою у справі поліпшення становища вчителів, так і спроби власними силами вирішувати свої найнагальніші проблеми, розроблено систему заходів, щоб створити економічну основу для здійснення своїх планів. Належна увага приділялась просвітницько-виховній роботі, котру мало проводити новостворене товариство. Затверджений статут було розіслано всім філіям "Руського Товариства Педагогічного", українським періодичним виданням та педагогічним колективам Галичини й Буковини із закликом масово вступати в ряди товариства "Взаємна поміч галицьких та буковинських вчителів" [16].

Перші Загальні збори товариства відбулися 28 серпня 1905 р. Цю дату можна вважати початком відліку роботи професійної вчительської організації. Вся діяльність проводилась під керівництвом дирекції товариства, в якій постійно працювали Андрій Алиськевич (фактичний засновник і голова товариства з 1905 по 1909 рр.), Іван Стронський та Василь Равлюк. Для ефективної роботи обрано наглядову раду, перше засідання якої відбулося 10 вересня 1905 р. З цього часу і весь 1906 р. вона працювала над створенням окружних відділів (філій) товариства і намагалася залучити якнайбільше вчителів до його рядів. Завдяки праці наглядової ради наприкінці 1906 р. товариство налічувало 1562 чол. [7].

При 17 філіях товариства вдалося заснувати каси, що надавали матеріальну допомогу вчителям. Про різноманітність такої допомоги та ретельний облік фінансів свідчить поділ доходів "Взаємної помочі" на такі фонди: основний (складався із членських внесків), допоміжний (його наповнювали добровільні пожертвування та інші прибутки товариства), пенсійний, похоронний, посаговий (надавав матеріальну допомогу вчителям, що знаходилися в скрутному становищі), диспозиційний (кошти, з якого виділялися на правову допомогу, виплату стипендій, відкриття бібліотек, шкіл, інтернатів), адміністративний (призначений для ведення діловодства) тощо. Чітко регламентувалися наповнення фінансами спільної каси та видатки товариства. Та чи не найбільшою популярністю серед вчителів користувалися кредити, які "Взаємна поміч" намагалася надавати якомога більшій кількості бажаючих. Це могло б перетворити її в чисто фінансову інституцію. Тому в середині 1906 р. дирекція "Взаємної помочі" звернулась з проханням до торговельного суду Львова зареєструвати кредитне товариство "Взаємна поміч учительська". З вересня 1906 р. дане товариство розгорнуло свою діяльність. Його ціллю було піднести добробут своїх членів через прибуткове вкладення коштів і надання позик вчителям на найвигідніших для них умовах. Передбачалися й інші заходи, спрямовані на поліпшення матеріального становища педагогів. Статут "Взаємної помочі учительської" створено на зразок інших товариств із обмеженою відповідальністю. Сума позик, наданих до кінця 1906 р., складала 2030 корон [5].

Проводились також учительські наради, конференції, де обговорювалися найважливіші фахові проблеми педагогів. При деяких філіях товариства (в Снятині, Коломиї) немала увага приділялася вихованню та навчанню молоді. Тут відкривалися бібліотеки, влаштовувалися вечорниці, аматорські концерти та вистави, походи. Всі ці заходи мали під собою глибоку національну основу. Слід сказати, що за діяльністю товариства пильно стежила влада в

Галичині (саме тут воно розгорнуло найактивнішу діяльність), розуміючи його опозиційність [11, с. 38].

Перед товариством в кінці 1905 р. після заснування 28 грудня професійної організації польського народного вчительства "Товариство народних вчителів у Галичині" з центром в Кракові, яка ставила собі за мету згуртувати вчительство Галичини, постала проблема: об'єднатися в спільній організації з польськими педагогами в боротьбі за свої професійні права, чи йти власним шляхом. З цього приводу газета "Промінь" у статті під назвою: "Акція краківських вчителів у справі організації галицького вчительства" писала: "Було би гріхом збирати гроші на ціль товариства, котре не дає гарантії, що його діяльність не буде для нашого народу шкідлива" [1]. Саме тому провід українського товариства скликав на 1 листопада 1906 р. представників окружних відділів, які створили "Центральний організаційний комітет українського вчительства". Ним керував провід товариства. Комітет вирішив остаточно, що українське народне вчительство повинно і надалі об'єднуватися навколо своєї національної професійної організації. Проте він не виключав співробітництва з професійними товариствами інших національностей. З цією метою створено так звану "Спільну делегацію", що складалася з 16 членів (8 з них – представники товариства "Взаємна поміч галицьких і буковинських вчителів"; друга половина була від польського "Товариства народних вчителів у Галичині") [14, с.43].

Боротьба за свої професійні й громадські права була за своїм змістом політичною, яку не могла вести відкрито й безпосередньо українська організація, що діяла на підставі затвердженого владою статуту. Її могли очолити незалежні від урядових структур організації. Ними й були: "Центральний організаційний комітет" і "Спільні делегації" [7].

"Центральний організаційний комітет" доповнював діяльність "Взаємної помочі" й ставив перед собою завдання згуртувати вчительство до боротьби за свої професійні й громадські права на політичному терені. Його організаційна структура носила напівконспіративний характер. До складу комітету входили представники всіх окружних відділів, яких обирали на річних загальних зборах на один рік. Ним керувала наглядова рада товариства. Мав комітет і власні кошти, якими розпоряджався виконавчий відділ, що складався із 5 осіб. Він мав завдання: підтримувати зв'язки зі всіма вчительськими організаціями Австрії.

Члени комітету входили до складу "Спільних делегацій", вони на своїх засіданнях обговорювали професійні, шкільні, освітні, суспільні та політичні питання, про які повідомляли широкий учительський загал, бо одночасно були і повітовими організаторами [6].

Якщо в житті галицького вчительства дане товариство відігравало важливу роль, то про буковинських вчителів це сказати було важко. На Буковині вдалося організувати тільки 4 окружні відділи, але, й ті активної роботи не проводили. Тому на загальних зборах буковинських членів "Взаємної помочі", що проводилися в Чернівцях 23 грудня 1906 р., дирекція львівської централі погодився на заснування автономної експозитури (секції) "Взаємної помочі" для Буковини з центром у Чернівцях. Було розроблено положення про її діяльність. Незважаючи на широку автономію буковинської експозитури, цю організацію зробити популярною серед вчительства не вдалося. Переважна більшість педагогів Буковини трималася осторонь неї. Адже діяльність товариства "Взаємна поміч галицьких і буковинських учителів" була ближчою саме для галицьких вчителів, матеріальне становище яких було вкрай погане. На Буковині існували інші товариства, які займалися захистом фахових інтересів педагогів [13].

Провід товариства розумів, що без підтримки урядових структур, без прийняття конче необхідних законів вирішити педагогам свої фахові проблеми неможливо. Потрібно було голосно заявити про себе і свої вимоги. З цією метою українське і польське професійні товариства вирішили скликати крайове вчительське віче. Щоб ця політична акція була масовою (тільки тоді вона могла справити відповідне враження на урядові структури),

створено "Крайовий виконавчий комітет вчительського віча", який зайнявся його організацією. Віче відбулося 17 лютого 1907 р. Та комітет продовжував свою діяльність (організовував вчительські збори, закликав педагогів до участі у виборах, звертався із вимогами щодо поліпшення їх становища до представницьких органів) і після проведення вчительського віча. З цією метою 2 квітня цього ж року створено "Крайовий виконавчий комітет народного вчительства в Галичині", що складався з представників від українського товариства "Взаємна поміч" і польського "Товариства народних вчителів у Галичині". Після проведення цих заходів 1907 р. відбулося хоч і незначне, але все ж таки підвищення заробітної платні вчителям [14, с. 50].

Крім співробітництва "Взаємної помочі" з професійними вчительськими товариствами в Галичині, воно вдалося також до міжорганізаційних контактів з педагогічними організаціями всієї Австрії. 12 серпня 1908 р. "Взаємна поміч" стала членом новозаснованого товариства "Союзу слов'янського вчительства". Її делегати брали участь у загальних зборах та в засіданнях виділів цього товариства. Співпрацювала ВПУВ із створеними в 1910 р. німецькими товариствами Австрії організацією "Австрійський комітет реформи школи" та "Німецько-австрійською спілкою вчителів" [3].

25 листопада 1912 р. була створена "Спільна делегація" з представників "Союзу слов'янського вчительства Австрії" та організації німецького вчительства у складі 16 осіб (8 німців і 8 слов'ян) для зустрічей з представниками уряду та парламентських клубів. Представники ВПУВ брали участь у Загальному зборі сербського вчительства "Учительська Співпраця", що проходив 19-21 серпня 1912 р. [18] На перший Всеукраїнський з'їзд народного вчительства в 1914 р. завітали народні вчителі з Чехії і Словакії [9].

Та найважливішою справою для товариства ВПУВ було залучити якомога більше членів до своєї організації і перетворити інертну вчительську масу на свідому. Ця справа йшла не завжди гладко. Загальні збори товариства яскраво демонстрували це.

Спочатку народне вчительство з великим захопленням сприйняло створення нового товариства. Можна було почути з уст не одного вчителя, що вони створили собі таку організацію, яка робить нестрашними для них несправедливі дисциплінарні покарання та різні матеріальні кривди. І коли б педагоги з таким ентузіазмом ставилися і надалі до свого товариства, коли б вчасно сплачували внески, без яких діяльність його просто була б нереальна, то надії, покладені на "Взаємну поміч українських вчителів", якщо не повністю, то частково були б виправдані. Кінець 1907 р. показав, що загал учительства не звик ще до виконання організаційних обов'язків. За час дворічного існування "Взаємної помочі" до неї належало 1363 члени. Це свідчило про те, що за два роки існування організації не вдалося згуртувати навіть 50% українського народного вчительства. Товариство мало офіційно зареєстрованих 57 окружних відділів у Галичині та 4 на Буковині. З галицьких філій проводили деяку роботу 15-20%, а буковинські – ефективної діяльності не вели [13].

На загальних зборах, що відбулися 7 квітня 1909 р., повідомлено, що товариство "Взаємна поміч" налічувало 2030 членів. Але більша частина з них не сплачувала внесків. Отож, фактично в товаристві було 724 члени. Щодо ставлення вчительського загалу до професійної вчительської організації газета "Прапор" у 1909 р. писала: "Зрозуміло кожному, що наша організація важливої мети перед собою не ставила і користі (окрім позичок) не дає. Переслідує товариство якісь вимріяні, високі ідеали". Незважаючи на деякі зміни, внесені до статуту (сплативши членський внесок 1 крейцер, можна було входити до двох товариств: ВПУВ і кредитного "Взаємна поміч учительська", було реорганізовано секцію правового захисту педагогів), кількість членів професійної вчительської організації зменшувалася. Проте дирекція товариства, тепер уже під керівництвом Маріяна Якимовського (1909-1915 рр.), трудилася не покладаючи рук, і це дало свої результати. Можливо, саме тому з

1911 р. в роботі товариства спостерігається значний поступ. Кількість членів ВПУВ становила 1060 чоловік, а тих, хто не платив членських внесків, було мало. Розпочинається загальне пожвавлення професійного вчительського руху. Про це свідчить заснування так званого "посмертного фонду" для допомоги сиротам та вдовам померлих народних вчителів, "Учительського організаційно-виборчого комітету" в 1911 р., проведення з'їзду українського вчительства 22 вересня 1912 р., створення "Педагогічно-наукової комісії" з метою популяризації тодішніх науково-педагогічних видань, формування новітньої української національної педагогіки. В 1914 р для проведення масових політичних акцій створено "Крайовий комітет політичної організації українського народного вчительства", з нагоди 100-ліття від дня народження Т. Шевченка проведено перший Всеукраїнський з'їзд народного вчительства.

Робота товариства широко висвітлювалася у періодичних виданнях. У самому заснуванні товариства ВПУВ, в згуртуванні вчительства навколо національно-професійних інтересів і формування національної самосвідомості у населення неабияке значення мав часопис "Промінь". Велику пропагандистську роботу в справі створення професійної організації українських народних вчителів вів щоденний часопис "Діло". Часопис "Промінь" залишався органом товариства до вересня 1907 р.

У жовтні 1907 р. у Львові з'явився незалежний орган українського вчительства "Луна" (редактор Ю. Левицький), через місяць ним став фактично часопис "Наше слово". В цих періодичних виданнях публікувалися полемічні статті, що загрожували єдності українських народних вчителів. І тому через півроку, в травні 1908 р. періодичним органом народних вчителів став "Прапор" у Львові (редактор Ю. Лотоцький), видання якого було перенесено у вересні того ж року до Коломиї, де його редагував І. Петришин. А з 1909 р. цю роботу розпочало товариство "Видавнича спілка українського вчительства", організована ВПУВ. Після припинення його діяльності у 1912 р. започатковано видання нового органу товариства ВПУВ під назвою "Учительське слово", перший номер якого вийшов у світ 15 вересня 1912 р. [17, с. 6].

Взагалі було зроблено немало. Слід окремо згадати "Видавничу Спілку українського вчительства" в Коломиї, котра з 1909 р. взяла на себе обов'язок за рахунок власних коштів видавати написані членами товариства "Взаємна поміч" книжки, брошури, часописи як літературно-наукового змісту, так і політичні. Прибуток від їх продажу йшов на рахунок товариства. "Видавнича спілка" здійснювала і благодійну діяльність. Як правило, це були пожертвування на розвиток українських шкіл, інтернатів, учительських семінарів [4]. Приємною подією для вчителів стало відкриття готелю "Учительський приют" у Львові 15 липня 1909 р. для членів товариства, які могли скористатися ним за невелику плату.

Ще одна цікава ідея, яка визріла в товаристві "Взаємна поміч українських вчителів" і котрій так і не судилося здійснитися – створити разом з організацією "Учительська Громада" "Секцію педагогічну" при Науковім Товаристві ім. Шевченка. Адже яким чином вчителі могли навчати та виховувати учнів, якщо майже не було українських підручників, а лише іноземні переклади і ті зроблені абияк. Відсутня була загальноприйнята термінологія у всіх галузях людських знань. Народні вчителі вимагали таких книг та навчальних посібників, які б виховували повагу до свого національного та знайомили із загальносвітовими надбаннями [11, с.39].

На початку XX ст. шкільне питання стало найголовнішим серед усіх національних справ українців. Основним завданням в освітній справі були створення національної школи, пристосування її до потреб українського суспільства, його завдань, життя і обставин. Виконати це було неможливо, не вирішивши найважливіші проблеми українських педагогів: підвищення заробітної платні, поліпшення умов праці, зміни дисциплінарного законодавства та ін. Слід сказати, що матеріальне становище вчителів Галичини було чи не найгіршим в

усій Австрії. На Конгресі народних вчителів Австрії, що відбувався 2 листопада 1907 р., депутат парламенту і народний вчитель з Буковини М. Спинул заявив: "На Буковині українці мають більший вплив і тому підвищення вчителям заробітної платні вже відбулося. В Галичині до цього ще далеко, бо школа в руках шляхти, яка ставиться вороже до розвитку культури серед народу і була би рада, якби українські школи спорожніли, а народ якнайдовше був без освіти".

Не тільки проблема заробітної плати хвилювала вчителів, а й грубе втручання Крайової шкільної ради та адміністрації на місцях в роботу педагогів, суворі дисциплінарні покарання щодо тих, хто були невигідними для влади, брак підручників, шкільного приладдя, науково-методичної літератури та інші. Згуртування вчителів навколо професійних товариств відбувалося з метою вирішення саме цих проблем. Але реально покращити своє становище можна було тільки одним шляхом: добитися прийняття прогресивних законів у галузі шкільництва. Товариство "Взаємна поміч" разом з іншими вчительськими організаціями, які ставили на перший план захист фахових інтересів, робили чимало в цьому напрямку. Цілком зрозуміло, що найактивніша діяльність проводилася в Галичині, бо соціальне становище педагогів вимагало цього. Однією з перших політичних акцій ВПУВ разом з польським професійним товариством було скликання 17 лютого 1907 р. загальнокрайового вчительського віча в Галичині, на яке прибуло близько 9 тис. народних вчителів. Резолюція віча, яка була передана крайовому маршалку (голові крайового сейму. – Л.Ш.), вимагала прирівняти оплату праці педагогів до заробітної плати урядовців трьох найнижчих рангів. Це й стало бойовим кличем українських народних вчителів [15].

Щоб впровадити це рішення в життя, потрібно було створити демократичний законодавчий орган, який із розумінням би підходив до вчительських проблем. Тому Крайовий виконавчий комітет народного вчительства в Галичині звернувся із закликом до вчителів взяти участь у парламентських виборах, щоб підтримати тих кандидатів, які симпатизують народній школі і вчительству. Результатом цього звернення стало створення повітових вчительських виборчих комітетів, які співпрацювали з виборчими комітетами демократичних партій, сприяючи перемозі тих депутатів, які беззаперечно підтримували вчительські вимоги. Ця політична акція народного вчительства мала значний успіх. Завдяки активній позиції педагогів українці мали поважне представництво у віденському парламенті (33 депутатські мандати тільки від самої Галичини). Проте за такий політичний поступ вчительство поплатилося репресіями з боку шкільної влади (дисциплінарні покарання, службові переміщення і т. і.). Але вони не стали перешкодою до участі вчителів у виборчій компанії 1911 р. (завдяки їхній пропаганді зміцнилося українське парламентське представництво) та 1913 р. під час виборів до Галицького сейму (обрано 30 депутатів українців). У статті "По виборах" в "Учительському слові" 15 липня 1913 р. зазначалося: "Для досягнення такої славної перемоги української ідеї вчительство зробило немало і, головним чином, народне вчительство. Воно - свідоме своїх громадянських прав та патріотичних переконань - не стало позаду інших верств". Серйозний крок вперед у цьому плані було зроблено 8 квітня 1914 р., коли "Крайовий комітет політичної організації українського вчительства" вирішив на своєму засіданні висунути ряд учительських кандидатур до сейму і затвердив їх список. Кандидати почали об'їжджати виборчі округи, але Перша світова війна перешкодила цій акції [14, с. 94].

Співпраця вчителів з політичними партіями (Українською Національно-Демократичною та Українською Радикальною) давала також свої результати: вчительські вимоги вносилися до програм політичних партій, резолюцій їх з'їздів, петицій до представників влади. Взагалі вчительство почало активізувати свою діяльність у всіх напрямках, оживило діяльність у самій організації, в просвітницько-виховній роботі і навіть у політичних партіях. Як правило, об'єднувались українські народні вчителі навколо Української Національно-Демократичної партії [18].

Діяльність народного вчительства у справі захисту своїх професійних інтересів поступово ставала відома широкій громадськості. Цей факт полегшував боротьбу вчителів за свої права адже вони здобували все більшу і більшу популярність серед населення і серед представників законодавчих органів теж. Про це свідчила участь депутатів сейму і парламенту у загальних зборах товариства у 1912 р., у з'їзді українського вчительства в Коломиї та Крайовому всеучительському вічі, що відбулися цього ж року. "Прапор" у статті "По величавій маніфестації" писав: "Величаве віче, свідком якого була столиця краю — непохитний пам'ятник, збудований із надідейних поривів до праці, посвяти, жертв і важкої боротьби за існування цілої вчительської армії, що розсіяна по всіх закутках краю і несе в народ світло правди і науки." Але незважаючи на те, що вчительськими проблемами переймалася вся демократична громадськість краю, візити делегацій, що складалися із представників учительства до Галицького сейму та віденського парламенту тривалий час не приносили ніяких конкретних результатів. Представники урядових структур скаржилися на дефіцит державного бюджету, який не дозволяє підвищити вчителям заробітну платню. Проте цю найболючішу проблему українських народних вчителів та деякі інші вдалося вирішити ціною величезних зусиль.

В кінці січня 1914 р. проведено виборчу реформу до Галицького сейму. Цей історичний факт дав учительству надію, що на їх довголітні вимоги депутати нарешті звернуть увагу. 12 і 13 лютого в сеймі перебувала вчительська делегація Виконавчого крайового комітету з вимогою розглянути законопроект про поліпшення матеріального становища вчителів. Після їх розгляду вчительство обурилось (бо було зрозуміло, що депутати не збираються повністю задовольнити їх вимоги) і на заклик Виконавчого крайового комітету відправило своїх представників на з' їзд. У цій акції взяло участь близько 1500 осіб. З'їзд активно запротестував проти такого стану справ і доручив Комітету опрацювати свій власний проект підвищення вчительської платні, що і було зроблено. Під впливом таких рішучих заходів вчителів сейм 25 травня 1914 р. ухвалив два закони: про виплату дотацій на проїзд та про заробітну плату народним вчителям. Згідно з останнім законом скасовано найнижчий (четвертий) ступінь вчительської платні. Мінімальна заробітна плата народного вчительства становила 1300 крон, а не 1000 крон, як було раніше. Педагогам всіх інших категорій платня теж підвищувалась. Збільшилися дотації на проживання, покращилося пенсійне забезпечення (як самим народним вчителям, так їх вдовам). Важливим було скасування так званого "материнського податку" (зменшення платні під час декретної відпустки). Даний закон, який задовольняв переважну більшість народних вчителів, вступив в дію 1 липня 1914 р.

Прийняття цих законів – приклад того, як тривала організована боротьба народного вчительства принесла конкретні результати. Залишалися ще й невирішені проблеми у педагогів краю, до боротьби за розв'язання яких вони мали бажання взятися. Був і певний позитивний досвід. Проте Перша світова війна перешкодила цим планам. З приходом російських військ все суспільне життя в Галичині завмерло. Припинила свою діяльність і "Взаємна поміч українського вчительства". Останнє число (22) її періодичного видання "Учительського Слова" вийшло 15 липня 1914 р. [14, 105].

Отже, один з найплідніших періодів діяльності товариства ВПУВ, що тривав у 1905-1914 рр., показав, що товариство сприяло згуртуванню вчительства навколо професійних потреб та національної ідеї, ставало на захист їх інтелектуальних і економічних інтересів, професійних, громадських і службових прав, дбало про освітній, культурний і фаховий рівень учителів, виховувало в них і через них в українського населення національну свідомість, боролося за розвиток народного шкільництва. Діяльність товариства свідчила, що професійна вчительська організація багато зробила як для захисту своїх професійних інтересів, так і для розвитку національної освіти в цілому.

Джерела та література

1. Акція краківських учителів у справі організації галицького народного учительства // Промінь. 1906. – 1 трав.
2. Горський С. В справі самопомочі учительської // Промінь. – 1904. -1 трав.
3. Готовимся на з'їзд славянського учительства в Кракові // Каменярі. – 1910. – 8 серп.
4. В справі заснування "Видавничої Спілки українського учительства в Галичині і Буковині" // Прапор. – 1909. – 15 січ.
5. Державний архів Чернівецької області (далі - ДАЧО). Крайова управа Буковини. – Ф. 3, оп.1, спр. 10957, арк. 3-6.
6. ДАЧО. Крайова управа Буковини. – Ф.3, оп.8, спр. 83, арк. 2.
7. З діяльності товариства "Взаємна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок" // Промінь. – 1906. – 1 квіт.
8. Із чернівецького Виділу товариства "Взаємна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок" // Буковина. – 1906. – 26 лют.
9. Перший всеукраїнський з'їзд народного учительства з усіх земель України // Діло. – 1914. – 24 лип.
10. Народне учительство і суспільство. – Коломия, 1912. – 58 с.
11. По вічу // Промінь. – 1904. – 1 верес.
12. Секція чи Експозитура "Взаємної помочі" для Буковини з осідком в Чернівцях // Промінь. – 1907. – 15 лют.
13. Товариство Взаємна поміч українського вчительства 1905-1930. – Львів, 1932. – 339 с.
14. Учительство – собі! // Прапор. - 1910. – 25 черв.
15. Учительська самопоміч // Буковина. – 1905. – 16 квіт.
16. Черпінський М. Основні віхи діяльності товариства "Взаємна поміч українського вчительства" (1905-1939р.р.) // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції "Діяльність товариства "Взаємна поміч українського вчительства". – Івано-Франківськ, 1996. – С. 4-7.
17. Ясінчук Л. З учительського руху в Галичині // Каменярі. – 1913. – 10 лип.
18. Ясінчук Л. 50 літ "Рідної школи" 1881-1931. – Львів, 1931. – 267 с.

Завальнюк О.М.
(Кам'янець-Подільський)

ГЕТЬМАН П. СКОРОПАДСЬКИЙ І ЗАРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Чимало дослідників історії України часів держави П.П.Скоропадського звертають увагу, зокрема, на значні досягнення в національно-культурній політиці [4, 8, 12, 15, 24]. *Проте поза увагою залишається позиція* гетьмана у тому процесі, який зачепив сферу університетської освіти.

Здійснюючи державний переворот наприкінці квітня 1918 р., П.Скоропадський не мав чіткої програми будівництва суверенної Української держави, культурно-освітньої політики. Підтвердженням цьому можуть бути "Грамота до всього українського народу" та "Закони про тимчасовий державний устрій України" [5, 10]. Приймаючи на початку травня представників об'єднаних українських партій, П.П. Скоропадський підкреслив, що буде повністю дотримуватись положень, викладених у "Грамоті", і не погоджується на "роль президента республіки". Країна "може бути врятована лише диктаторською владою, лише волею однієї людини можна повернути у нас порядок, розв'язати аграрне питання і провести... демократичні реформи..." [22, с. 174].

До появи в Україні гетьманщини було зроблено певні кроки на шляху створення *національної університетської системи. Так, 5 жовтня 1917 р.* відкрито Київський народний університет (КНУ) [21, с. 153]. У квітні 1918 р. при Міністерстві освіти з представників

державного університету св. Володимира, Українського народного університету та самого Міністерства було створено спеціальну комісію, яка зайнялася підготовкою питання, пов'язаного з об'єднанням цих закладів [14, с. 32]. З січня 1918 р. при Київському народному університеті розпочала діяльність комісія з організації в містах України вищих шкіл як філій КНУ [1, с. 126]. У березні Рада Міністрів УНР затвердила план Міністерства освіти, за яким передбачалась, між іншим, поступова українізація, відкриття українського класичного університету у Кам'янці-Подільському, низки народних університетів у губернських містах [19, с. 74].

Однією з гострих проблем, з якою довелося зіткнутися гетьману, стали вимоги радикально налаштованих кіл Києва українізувати російськомовний університет св. Володимира, що мав репутацію "гнізда реакції" [23, с. 262]. "Пам'ятаю, як довелося затратити багато слів для депутації, яка наполягала на українізації університету св. Володимира, – писав в еміграції П.П.Скоропадський. – Причому інтелігенції в Україні майже немає: все це півінтелігенти... Коли я казав українцям: "Зачекайте, не поспішайте, створюйте свою інтелігенцію, своїх спеціалістів у всіх галузях державного управління", вони відразу ставали на диби і казали: "Це неможливо". Негайну українізацію столичного російського університету він назвав абсурдом [21, с. 52, 232]. Цю ситуацію керівник держави обговорював з міністром освіти М.П.Василенком, який виступав проти поспішних заходів. Його поміркованість і стриманість, як і приналежність до кадетської партії, викликали у свідомих українців розчарування і роздратування [6, с. 105]. Гетьман був іншої думки. Він вважав, що мати такого міністра, незважаючи на його кадетські погляди, "було знахідкою, так як за своїми національними переконаннями він був... цілком підходящою людиною" [22, с. 166]. П.П.Скоропадський і М.П.Василенко дійшли згоди, що настирливих реформаторів можна заспокоїти, відкривши спеціально державний український університет [22, с. 232]. Після цього при Міністерстві освіти було створено Комісію з вищих шкіл і наукових інституцій. Російський академік В.І.Вернадський, який очолив її , працював в Україні, як він сам наголошував, задля вирішення двох важливих завдань: 1) об'єднання всіх учасників українського відродження, які вважали російську культуру своєю рідною, і 2) збереження зв'язку всіх вчених і науково-навчальних закладів з російською культурою і аналогічною російською організацією [2, с. 98]. Першою справою комісії стало перетворення КНУ в державний український університет. Паралельно розглядалося питання про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. М.П.Василенко мав з цього приводу консультації з гетьманом. Власне, він сам спочатку не мав чіткої програми щодо реформування вищої школи. Однак під впливом представників столичних вузів і націонал-патріотів міністр дійшов висновку про необхідність збереження російських університетів з елементами українознавчих дисциплін та одночасного започаткування національної університетської освіти. З цим був солідарний П.П.Скоропадський. "Василенко здержував мене, – писав гетьман. – Пригадую, як він у довгій і вичерпній доповіді опрацював свій план діяння, щоб і в цьому Університеті (св. Володмира. – О.З.) безболісно провести українізацію. Я тоді переконався ще глибше, що одинокою ціллю його було зберегти для українського народу якнайбільше цінностей: робив він під впливом цієї провідної думки, і я став на його боці" [2, с. 26].

30 липня російськомовні університети (св. Володимира, Харківський і Новоросійський) були оголошені державними [1, с. 143]. Наступного дня гетьман затвердив закон про створення у них по чотири кафедри українознавства: української мови, літератури, історії України та історії українського права. У Ніжинському історико-філологічному інституті відкривалася кафедра української мови й письменства, а також історії України. Дві кафедри з викладанням українською мовою запроваджувалися у новоствореному Катеринославському університеті [6, с. 360-361].

За реалізацію свого плану міністр "взявся завзято, майже з юнацьким... запалом... В червні пройшли закони про відкриття двох українських університетів – одного в Києві, іншого у Кам'янці-Подільському" [22, с. 232]. Ще до затвердження згаданих законів гетьман прийняв ректорів цих вузів – Т. Сушицького та І.Огієнка, мав з ними розмову, що стосувалася підготовки до відкриття закладів. Відвідувачі повідомили "про сильне незадоволення українського громадянства через "антиукраїнську" гетьманську політику" [13, с. 512]. Щоб полегшити керівникам обох наймолодших університетів шлях до кабінету гетьмана, останній розпорядився "пропускати... ректорів Огієнка і Сушицького без докладів, поза чергою" [3, с. 25]. А підстав для нових візитів до керівника держави вистачало, особливо І.І.Огієнку, який відповідав за створення закладу у далекому від столиці, донедавна прифронтовому Кам'янці. Через господарську розруху, гострий дефіцит найнеобхідніших для будівельно-ремонтних робіт матеріалів і навчального приладдя І.І.Огієнку довелося не раз апелювати до П.П.Скоропадського. У серпні гетьман підписав розпорядження про виділення Кам'янецькому університету потрібного майна з місцевих військових складів [16, с. 513].

17 серпня 1918 р. П.П.Скоропадський затвердив "Закон про перетворення українського народного Університету в Київський Державний Український Університет". Заклад складався з чотирьох факультетів – історико-філологічного, фізико-математичного, правничого й медичного. Того ж дня керівник держави надав сили "Закону про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету". Новостворений вуз мав чотири факультети: історико-філологічний, фізико-математичний з двома відділами – математичним та природничо-історичним, правничий та богословський. Щоправда, першого навчального року до праці мали приступити лише два перших. Створювалися кафедри польської і єврейської літератури та історії. В обох університетах мовою викладання, крім деяких випадків, санкціонованих міністром освіти, вперше в університетській практиці світу ставала українська [10, 11]. Поява на освітянській карті України відразу двох національних університетів була подією справді історичної ваги і перспективи. Це добре розуміла національно свідома інтелігенція, поводирі українства, діячі світової культури. Як зазначали, зокрема, працівники Подільської губернської управи, "втрачена сотні літ тому назад Українська вища школа нині могутньою волею народу покликана до життя, і вже ніякі хвилі бурхливої майбутності не зметуть її з того міцного грунту, на якому вона буде стояти, спираючись на свідоме українське громадянство" [13, спр. 7, арк. 4].

23 серпня гетьман скріпив своїм підписом закон про розмір платні працівникам вузів України. Приміром, основний оклад ординарного професора становив 8 тис. крб. (надбавка за перших і других п'ять років – по 2 тис. крб.), екстраординарного професора – 7200 (надбавка – по 1800), штатного доцента – 5400 (по 1350), старшого асистента – 4800 крб. (по 1200 крб.) і т.д. [13, спр. 2, арк. 4]

П.П.Скоропадський високо цінував будівничих національної університетської системи, зокрема І.І.Огієнка, який, за його переконанням, "зміг зовсім тихо цілий університет створити, являючись... завжди з готовими обгрунтуваними доповідями, і я ні разу ні в чім йому не відмовив, чому Кам'янецький університет став такий міцний і багатий" [3, с. 25].

Ректор Кам'янець-Подільського вузу змушений був турбувати керівника держави неодноразово. Незадовго до свята відкриття університету він наніс чергові візити. "Я був у п. Гетьмана по справах Університету аж двічі – 1 і 2 жовтня, – писав І.І.Огієнко у листі до секретаря університетської комісії О.М.Пащенко. – Прийом був "високоповажний", – перший раз Гетьман держав мене у себе 1,5 години. На проханні до пана Молова (головноуповноважений з ліквідації майна зі складів російської армії. – О.З.) про відпуск Університетові потрібного майна пан Гетьман власноручно написав: "Пану Г.Молову. Прошу Вас всім, чим можна допомогти Кам'янець-Подільському Державному Українському Університету і видати йому по змозі всього, чого він просить. Коли тільки на це єсть яка

перешкода, прошу зайти до мене і докласти про це мені для остаточного мого розрішення справи. Цьому Університетові я надаю величезне і культурне значіння. Павло Скоропадський. 2. X. 1918 р. Київ".

На нашім проханню відпустити дров для університету Гетьман наклав резолюцію: "Міністру Земельних справ. Прошу Вас приняти на увагу це прохання. Павло Скоропадський. 2. X. 1918 р. Київ" [13, спр. 13, арк. 10-10 зв.].

6 жовтня відбулося свято відкриття Київського державного українського університету. Він розмістився в приміщеннях колишньої артилерійської школи (головний корпус, 5 великих і 15 менших корпусів), яка знаходилася за межами міста. В її розпорядженні були 26 дес. землі. Це стало можливим завдяки згоді гетьмана, який розглянув обгрунтування, зроблене спеціальною комісією під керівництвом П.Я. Дорошенка [6, с. 351-352]. Д.І. Дорошенко так описував цей куточок Києва: "Я поїхав на це місце, оглянув його і преконався, що кращого місця і приміщення трудно собі й уявити. ...Садиба артилерійської школи – величезна, кругом простір. До садиби прилягає прекрасний парк. На території садиби аж шість великих будинків, серед них один, головний – кольосальна будівля... Досить сказати, що в цілім Києві не було будинку, який би наближався хоча б до 2/3 розмірів цієї махіни... Тут справді можна було створити спеціальне "університетське місто", з помешканнями для професорів і студентів" [7, с. 359].

Побачити народження першого українського університету зібралася численна публіка. "Серед присутніх, – свідчив Д.І.Дорошенко, – були посли від Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Фінляндії. На невисокій естраді було поставлене особливе крісло для Гетьмана. Свято почалося молебнем... По тому мав приїхати Гетьман і прочитати грамоту про заснування Університету. Він появився в історичному гетьманському вбранні, в атласному білому жупані й соболевій шапці с перами струся. ...Гетьман був трохи блідий і схвильований: вранці того дня він одержав кілька повідомлень, що по дорозі до Університету на нього має бути зроблено атентат. ...Тільки що Гетьман показався в залі, всі встали і залунав гімн "Ще не вмерла Україна", проспіваний студентським хором. Гетьман зняв шапку і стоячи прочитав Грамоту..." [7, с.361]. У ній проголошувалось: "Грамотою цією ознаменуймо всім тим, кому про це відати належить, а особливо Пану Міністру освіти, панам ректору, професорам і студентам, що ми визнали за благо всього люду українського утворити в столиці України, місті Києві, перший Український Університет в складі чотирьох факультетів. Призиваючи Боже благословення на це нове огнище народньої освіти, бажаємо, щоб цей Університет, сприяючи широкому відродженню нашої національної культури, виявив усі творчі сили багатого духом та здібностями українського народу". Передавши Грамоту ректорові, П.П.Скоропадський пообіцяв "доложити всіх сил своїх для того, щоб допомагати розвиткові й процвітанню цього храму науки". Тепло вітаючи професуру і студентську молодь, він наголосив, що відкриттям українських вищих шкіл "ми кладемо найбільшу основу української культури й науки" [6, с. 354]. "В моїх словах, – згадував потім гетьман, – була нотка примирення України з Росією ...Я саме хотів відтінити, що в науці особливо немає місця вузькому шовінізму, з іншого боку, я вказав, що стара вища влада в Україні (в часи автономії. – Б.З.) завжди турбувалася про освіту народу... Я про це сказав без будь-якої політичної тенденції, але треба було згодом чути, як зашипіли зі всіх боків в деяких колах, щоб зрозуміти, який дух непримиренності живе по відношенню до всякого неказенного вияву думки. Я не можу терпіти українського шовінізму, але змушений сказати, що цей шовінізм штучно підтримувався багатьма дикими випадами з іншого боку" [22, с. 293].

Відповідаючи на гетьманську Грамоту, ректор Т.Сушицький зазначив, що перший український університет відкрито завдяки допомозі керівника держави. "Коли Народній Український Університет дійшов до думки, що не личить українському народові мати лиш "народній" університет, що не личить залишатись лише недержавним огнищем української

культури, коли повстало питання, чи знайдеться місце, де б міг притулитись український державний університет, Ви, ясновельможний Пане Гетьмане, підтримали нас. Ви пішли назустріч нашим домаганням, і університет було забезпечено помешканням. Вам наша щира подяка! Ви підтримуєте нас і в других справах". Після виступів міністра освіти і ректора гетьман під могутні вигуки "Слава!" і спів кантати "Живи, живи Україно!" покинув зібрання, залишивши автограф у книзі почесних гостей свята [6, с. 356]. Наступні виступаючі (В.К.Винниченко, голова Українського Національного Союзу, В.М.Чехівський, представник ЦК УСДРП, митрополит Атоній та ін.) про причетність П.П.Скоропадського до народження національної університетської системи навіть не згадували.

Гетьман отримав запрошення і на відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету. Як свідчить О.М.Пащенко, П.П.Скоропадський збирався прибути на урочистості [16, с. 246]. І.І.Огієнко, який був більше поінформований, заперечує їй: "1918. X. Запрошення Гетьмана на Свято відкриття Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. Гетьман не обіцяє приїхати, бо побоюється, що державні справи не дозволять йому того. Коли б мав – конче зателеграфує заздалегідь. На сильне прохання Ректора ...прирікає, що коли б не зміг приїхати, нікому не говоритиме того аж до дня 21 X. До дня 21. X. всі знатимуть, що Гетьман приїде на свято, а це дасть змогу сильніше користати з допомоги місцевої Кам'янецької влади, а також упорядкувати саме місто [16, с. 516].

За кілька днів до відкриття вузу в кабінет ректора прибув губернський староста Кисельов і повідомив, що, за його даними, на гетьмана готується замах кількома членами есерівської партії [16, с. 517-518]. 20 жовтня староста знову побував в університеті і наполягав, щоб І.І.Огієнко попросив гетьмана краще не приїжджати, хоч для його охорони зроблено все можливе [16, с. 250]. Продовжуючи дотримуватися домовленості з П.П.Скоропадським, ректор заявив, що він гарантує безпеку високому гостю в стінах університету. На підтвердження своєї заяви він викликав урядовця університетської канцелярії М. О-ча і попередив, щоб "ні він, ні його товариші по партії не вчиняли терористичного акта проти гетьмана, коли той прибуде на відкриття Університету" [20, с. 52].

Коли гетьманська держава поступилася місцем УНР, стали відомі деталі цієї історії. Сам М. О-ч не був причетний до підготовки замаху, хоча проводив антигетьманську агітацію серед подільських селян. Члени партії російських соціалістів-революціонерів відкрили біля приміщення університету крамничку з продажу содової води. "Крамничка, розуміється, ніяким комерційним підприємством не була: це була зручна база, звідки мав бути виконаний замах. Звичайно, коли Гетьман не приїхав, то минула потреба і крамничці з содовою водою, а її власники зникли з Кам'янця невідомо куди..." [20, с. 54].

І.І.Огієнко прислухався до слів губернського старости і відправив П.П.Скоропадському шифрограму, у якій "в ввічливих виразах писав, що хоч Кам'янецький університет в урочистий для себе день був би щасливий бачити в стінах своїх Голову Держави, одначе він, Ректор Університету, вважає своїм обов'язком попередити Пана Гетьмана, що його життю може загрожувати небезпека, й тому просить його не приїздити... Можна думати, що цей, власне, лист мав вирішальне значення, і Гетьман Скоропадський дійсно на Свято не прибув" [20, с. 52].

У ще одній телеграмі на ім'я П.П.Скоропадського І.І.Огієнко просив гетьмана оголосити з нагоди університетського свята амністію політичним в'язням і селянам Поділля, які брали участь в аграрних безпорядках. Це звернення залишилось, на жаль, без відповіді [13, спр. 5, арк. 7].

22 жовтня 1918 р. відбулося урочисте відкриття університету в Кам'янці-Подільському. Непридатний до навчання ще 4 місяці тому будинок другого державного українського університету змінився невпізнано. Він, за свідченням В.К.Приходька, "уквітчаний, обмайований зеленню та жовто-блакитними прапорами, новенький і чистенький, укритий килимами, радісно зустрічав своїх гостей... На імпозантному будинкові, у височині, заблищали

золоті кирилівські літери на темносиньому тлі: "Кам'янець-Подільський Державний Український Університет" [20, с. 46, 48].

На урочистості прибув особистий посланець гетьмана генерал-хорунжий Лібов. "Ставши на приготовленім спеціально для нього підвищенні, він витягнув скручений пергамент, на якому, по зразку старих універсалів, висіла на шнурках груба печатка, й відчитав гармоту Гетьмана Скоропадського про відкриття Кам'янецького Державного Українського університету. Під спів національного гімну представник Гетьмана урочисто доручив грамоту Ректорові Університету. Далі Ректор виступив із докладом про історію організації й стан новонародженої школи. А потім пішли привітання найрізноманітніших представників. ...Різні адреси й привітання, видруковані й намальовані, в обгортках і без них зайняли горою цілий великий стіл і вирізнялись одна перед однією художністю виконання та оригінальністю змісту" [20, с. 48, 49]. Гетьманська грамота по змісту була аналогічною до тієї, яку отримав Київський університет.

Надалі П.П.Скоропадський, незважаючи на кризу державної влади і антигетьманське повстання, продовжував дбати про національну вищу освіту. Так, 20 листопада він затвердив закон про заснування в складі Кам'янець-Подільського університету правничого факультету, де передбачалося 26 штатних викладацьких посад – 20 професорських і 6 доцентських [13, спр. 2, арк. 46-50].

6 жовтня в Полтаві було відкрито український історико-філологічний факультет. Його заснувала місцева "Просвіта" при допомозі земства. І хоч ця освітня структура не мала державних гарантій, гетьман і міністр освіти надіслали її колективу вітальні телеграми [6, с. 360].

Таким чином, становлення національної університетської освіти відбувалося при безпосередній участі гетьмана України Павла Скоропадського. Як людина достатньо освічена для свого часу, він розумів значення Росії для світової культури, тому відмовився від негайної радикальної перебудови російськомовних університетів, які функціонували протягом багатьох десятиліть (від 53 до 113 років), обмежившись поступовим запровадженням у них українознавчих дисциплін. Не маючи достатніх фінансових ресурсів і потрібної кількості висококваліфікованих науковців-українців, гетьман і його прибічники вирішили створити спочатку два українських держаних університети. Керівник держави допомагав вирішенню низки, здавалося, дуже простих питань, без яких функціонування молодих вузів було неможливо. Участь у відкритті столичного університету засвідчила про державну вагу, якої П.П.Скоропадський надав новій університетській освіті. Зберігши російськомовні університети, гетьман і міністр освіти М.П.Василенко, з одного боку, уникнули росту антиукраїнських настроїв, а з іншого, дали змогу започаткувати мирну змагальність між різномовними державними університетськими закладами, взаємозбагачуватись, засвоювати передовий науково-педагогічний досвід. Всьому світові було продемонстровано можливість надзвичайно швидкого будівництва національних університетів, не руйнуючи тих, які репрезентували культуру раніш панівної нації.

Джерела та література

1. Алексюк А.М. Педагогіка вищої школи України: Історія. Теорія. - К.: Либідь, 1998.
2. Вернадский В. Дневники. 1917-1921. - К.: Наук. думка, 1994.
3. Гетьман Павло Скоропадський. Українська культурна праця за гетьманщини 1918 року (Сторінка споминів) // Кометар. В 20-ту річницю смерти Гетьмана Павла Скоропадського. 1945-1965. - Ч.2 . - Лондон - Гаага, 1966.
4. Горелов В. Павло Скоропадський - гетьман Української Держави. - К., 1995.
5. Грамота до всього українського народу (19 квітня 1918 р.) // Державний вісник. - 1918. - 16 травня.
6. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. - Т.II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. - Ужгород, 1930; Нью-Йорк, 1954.

7. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Вид. 2-е. - Мюнхен: Укр. вид-во, 1969.
8. Єкельчик С. Павло Скоропадський // Історія України в особах: XIX - XX ст. / І. Войцехівська та ін. - К.: Україна, 1995.
9. Закон про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету // Державний вісник. - 1918. - 2 серпня.
10. Закон про перетворення Українського Народнього Університету в Київський Державний Український Університет // Державний вісник. - 1918. - 29 серпня.
11. Закони про тимчасовий державний устрій України (квітень 1918 р.) // Державний вісник. - 1918. - 16 травня.
12. Історія України: нове бачення: У 2 т. /Під ред. В.А. Смолія. -К.: Україна, 1995. - Т.2
13. Кам'янець-Подільський міський державний архів. - Ф. 582. -Оп.1.
14. Колпакова О.В. Український державний університет в Києві (1917-1920 рр.) // Український історичний журнал - 1993. - №7, 8.
15. Кульчицький С.В. Українська держава часів гетьманщини // Український історичний журнал - 1992. - №2.
16. Огієнко І. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва // Наша кульутра: Науково-літературний вісник. - Варшава, 1935. - Кн.8 (листопад).
17. Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Наша культура. - Кн. 5(14) (травень). - (Варшава), 1936.
18. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. - К.: Либідь, 1995. - Т. 2.
19. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-19 рр. - К., 1920.
20. Приходько В. Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлю: Відбитка з "Нашої культури" 1935 р. - Варшава, 1935.
21. Сірополко С. Історія освіти на Україні. - Львів, 1937.
22. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918. - Київ-Філадельфія, 1995.
23. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. /Відп. ред. В.А. Смолій. - К.: Наук. думка, 1997. - Т.2.
24. Феденко П. Влада Павла Скоропадського. - К., 1995.

Білецький Б.Ф., Карпо В.Л.
(Чернівці)

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ОГІЄНКА В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1920 рр.)

Українська державність, яка народжувалася в період національно-визвольної революції 1917-1920 рр., була підготовлена попередніми етапами українського національного відродження XIX ст. та зародженням і реалізацією новітньої політичної думки XX ст. Поступ до створення своєї власної незалежної держави українцям значно прискорили: тяжкий економічний стан, політична криза, поразка російських військ на фронті, національно-визвольний рух поневолених народів Російської імперії. Для здійснення цієї споконвічної мрії потрібні були титанічні зусилля тих, кого вважали духовними провідниками нації. Серед них – Іван Огієнко, колишній випускник Київського університету св.Володимира, якого часто називали "Іларіоном II", порівнюючи його з київським митрополитом доби Київської Русі (XI ст.) Іларіоном I [12]. Він стоїть в одній когорті наших державних діячів і учених поряд з М.Драгомановим, І.Франком, М.Грушевським [3, с. 4].

Будучи відданим ідеї українського державотворення, І.Огієнко уже у квітні 1917 р. одним з перших серед викладачів Київського університету св.Володимира, який був тут залишений на роботу по його закінченні, перейшов на викладання українською мовою і практично розпочав читати новий курс – "Історія української мови" [13, с. 31]. Дана ініціатива приват-доцента зустріла шалений опір значної частини викладачів цього повністю зрусифікованого навчального закладу.

У липні 1917 р. за підписом ректора університету Н.Цитовича на адресу Тимчасового уряду в Петроград з Києва було направлено документ під назвою "Протест Ради університету св.Володимира проти насильницької українізації Південної Росії", в якому з невластивою для професури політичною нетерпимістю й обуренням констатувалося, що "керівники українського руху прагнуть до повної політичної відокремленості... Особливо характерним у цьому відношенні є прагнення запровадити "українську мову як державну мову і мову викладання в Україні" [13, с. 31].

З таким зневажливим ставленням до української мови членів університетської ради (колишній ректор Фортинський, славіст Флоринський, психолог Сікорський та ін.) [13, с. 32] рішуче не міг погодитися І.Огієнко. І коли з постанням Центральної Ради в Києві його обрали членом Ради новоствореного Генерального секретарства освіти, він найперше виступив з ініціативою про заснування Українського народного університету [4, с. 124].

Шлях до його відкриття був складним і тернистим. Його засновано при сприянні громадськості Києва. Спочатку було створене науково-технічне товариство "Праця", яке відкрило вечірні загальноосвітні курси для робітників, що містилися в Лук'янівському Народному домі і користувалися великою популярністю. Успіх цих курсів надихнув на організацію вищого навчального закладу. З цією метою створено комісію з питань заснування українського університету, оскільки університет св.Володимира залишався по суті російським [16, с. 339].

Проблеми українізації освіти, створення навчальних закладів і підготовки кадрів були предметом обговорення на 2-му Всеукраїнському вчительському з'їзді (10-12 серпня 1917 р.). З'їзд ухвалив просити Генеральний секретаріат освіти подбати про те, щоб по вищих школах України було запроваджено викладання курсів українською мовою, а з осені 1917 р. відкрито у Києві Український народний університет [4, с. 127].

Підготовка до відкриття університету після учительського з'їзду значно активізувалася. Формувався викладацький і студентський колектив. Вступ до університету був вільний. На кінець жовтня сюди записалося 1570 осіб, які й приступили до занять [16, с. 340].

Як член Ради новоутвореного Центральною радою комісаріату освіти, один з ініціаторів заснування Українського народного університету приват-доцент кафедри української мови і водночас секретар історико-філологічного факультету університету св.Володимира, І.Огієнко одержав доручення розробити повний курс предмета "Українська культура" для читання у вузі, що створювався, і з його тезами виступити на урочистому зібранні, присвяченому відкриттю цього закладу, що планувалося на початок жовтня 1917 р. [13, с. 32]. 5 жовтня 1917 р. в приміщенні Центральної ради (Педагогічний музей) відбулося офіційне урочисте відкриття Київського народного університету, ректором якого став професор І.Ганицький.

Відкриваючи університет, Генеральний секретар освіти І.Стешенко виголосив програмну промову з цієї нагоди українською мовою, підкреслюючи, що робить це він принципово, бо з появою в Україні крайової влади українська мова стала офіційною. Він зазначив, що український народ є господарем на своїй державній території, але справедливі інтереси меншин мають бути взяті до уваги. Одначе всі народності, які живуть на території України, повинні знати мову, літературу, географію та історію України. "Генеральний секретаріат України визнав потрібним, щоб у всіх середніх, вищих початкових та інших школах, які користуються державними правами, були заведені предмети: українська мова й українознавство, література, географія та історія України..." [4, с. 125].

І.Огієнко після урочистого відкриття вузу перед багаточисельною аудиторією виголосив академічну промову, чим започаткував відомий авторський курс "Українська культура". Його промова справила на присутніх таке враження, що Генеральний секретар військових справ С.Петлюра з метою просвітницької роботи серед солдатів української армії розпорядився видрукувати її мільйонним тиражем, що й було зроблено друкарнею Центральної ради. В

цій промові Огієнко висловив впевненість у щасливому майбутньому України і її народу, який "натерпівся муки, набрався горя та лиха і, проте, перегорівши як криця, як золото в огні, вийшов чистим із мук та неволі, вийшов міцним та дужим, талановитим та тямучим..." [7, с. 263].

Заняття Київського народного університету почалися з 9 жовтня 1917 р. в аудиторіях університету св.Володимира у вечірні години [16, с. 340]. Складався він із трьох факультетів: історико-філологічного, правничого і фізико-математичного. Викладачами в ньому працювали професори Г.Павлуцький, І.Лук'яненко, М.Туган-Барановський, доценти – О.Грушевський, Т.Сушицький, І.Огієнко, К.Широцький, М.Кравчук [11, с. 367] та інші.

Міністерство народної освіти передбачало: введення лектури української мови по всіх вищих навчальних закладах України, поширення кафедр українознавства, розроблення строків і шляхів поступової українізації всіх вищих шкіл України; систематичну підготовку кадрів нових українських вчених; вироблення мережі нових державних шкіл в Україні за типом класичних університетів, з перетворенням, в першу чергу, Українського народного університету в Національний з державними правами і на державні кошти, класичний університет в Києві; класичний університет у Кам'янці [4, с. 126] тощо.

Тимчасом І.Огієнко, продовжуючи викладання курсів студентам Київського університету св.Володимира і Українського народного університету українською мовою, активно залучав на свій бік однодумців з числа національно свідомих викладачів з тим, щоб добитися рівноправного функціонування рідної мови на перехідний період у стінах Київського університету св.Володимира. Але непослідовність керівництва Центральної ради і складні воєнно-політичні обставини ставали на перешкоді у розв'язанні цієї проблеми.

Працюючи в новому навчальному закладі, Іван Огієнко докладав значних зусиль, щоб заснувати в Києві українську науково-педагогічну академію, яка б підготовляла кадри учителів українознавства: мови, літератури, історії й географії. 7 листопада 1917 р. в Педагогічному музеї відкрито академію, до якої записалося понад 90 слухачів на перший курс навчання. Серед лекторів академії були професор Т.Тутковський, приват-доценти О.Грушевський, І.Огієнко, Т.Сушицький, К.Шароцький, С.Русова [4, с. 127] та інші.

Дбаючи про українізацію Київського університету св.Володимира, нечисленна україномовна професура столиці покладала великі надії на гетьмана П.Скоропадського. З її ініціативи було сформовано спеціальну депутацію, до якої входив і Огієнко; вона звернулася до гетьмана з клопотанням про необхідність українізувати його. Незабаром її прийняв П.Скоропадський (травень 1918 р.) [11, с. 232]. Гетьман запропонував заснувати у Києві новий український університет. За його дорученням міністр освіти М.Василенко підготував відповідний проект, домігся асигнування коштів для розв'язання цієї проблеми, було створено спеціальну комісію для відшукання бажаного приміщення, водночас засновано спеціальний комітет для подальшої розбудови університету.

Урядом Гетьманату прийнято рішення реорганізувати з 1 липня 1918 р. Український народний університет. Він відкрився в складі чотирьох факультетів – історико-філологічного, правничого, фізико-математичного і медичного. Ректором його уряд затвердив професора Ф.Сушицького, проректором став Ф.Швець. До складу професорсько-викладацького складу ввійшли архієпископ Олексій, Г.Павлуцький, А.Лобода, О.Лук'яненко, І.Огієнко, В.Зіньківський, Ф.Сушицький, О.Грушевський, М.Туган-Барановський, Ф.Швець, М.Кравчук [13, с. 34] та інші.

Фінансування університету взяла на себе держава.

Як згадував один з учасників тих подій О.Войнаренко, 6 жовтня 1918 р. Київ славно святкував урочисте відкриття першого Українського державного університету. На його відкритті були присутні члени гетьманського уряду, іноземні посли, численні делегації від різних навчальних закладів і наукових установ, представники міністерства освіти, професура і студентство відкритого університету [1, с. 5].

Відкриття університету почалося урочистим молебнем, що відправив протоієрей о.Василь Липківський. Потім гетьман П.Скоропадський зачитав спеціальну грамоту, якою повідомлялося всіх про відкриття в Києві першого Українського державного університету [1, с. 6]. Грамота, яку оголосив гетьман, була зустрінута довготривалими схвальними оплесками присутніх та гучними вигуками "слава". У вітальному слові гетьмана до присутніх виражалася віра в те, що колектив університету зробить все можливе "для процвітання та добробуту народу українського й нашої дорогої України..." [1, с. 17].

Турбуючись про утвердження в свідомості своїх співвітчизників ідей українського державотворення, І.Огієнко докладав значних зусиль, щоб забезпечити не тільки організаційну сторону справи, а й духовні та матеріальні підвалини державного відродження. Це проявлялося в його частих зустрічах з громадськістю України, у підготовці навчальних посібників і підручників – так необхідних для здійснення українізації. В цей час він виступав на учительському з'їзді, з'їзді діячів вищої школи, відкритті Української академії мистецтв, на Всеукраїнському церковному соборі, перед урядовцями Міністерства закордонних справ та ін. Протягом 1917-1918 рр. ним написано і вийшло з друку 20 назв підручників і посібників, призначених для вивчення української мови всіма категоріями населення – від школярів та студентів до військових та державних урядовців [14, с. 75].

Огієнкові як відомому вченому-українознавцеві міністр освіти І.Стешенко доручив копітку і відповідальну роботу зі складання коротких правил українського правопису для шкільництва. У липні 1918 р. новий міністр освіти М.Василенко прийняв рішення про створення комісії для вироблення нового статусу українських університетів, пізніше – правописної комісії, на яку покладалися обов'язки створення нового українського правопису. В першу Огієнко входив як член комісії, іншу очолив особисто. Він успішно справився з поставленим завданням, але затвердження нового українського правопису відбулося в часи, коли І.Огієнко вже був у ранзі міністра освіти УНР доби Директорії (лютий 1919 р.) [17, с. 98]. В історію нашої мови він увійшов як "Як правопис системи проф. Огієнка 1918-1919 років" [13, с. 38].

Досить результативною сторінкою державотворення в житті І.Огієнка був кам'янець-подільський період його діяльності, що пов'язано із заснуванням тут українського університету. Ідея заснування його належала кам'янчанам, які в січні 1918 р. внесли до Міністерства освіти пропозицію про відкриття Кам'янець-Подільського університету як філії Київського українського університету [9, с. 176].

Проаналізувавши пропозицію кам'янчан, міністерство освіти створило комісію у складі професорів Ф.Швеця, І.Огієнка, В.Дубянського та інженера Титаренка, головним завданням якої було проведення разом з місцевою громадськістю робіт з підготовки до відкриття українського університету на Поділлі. Другий державний український університет вирішено заснувати саме тут, оскільки він розташовувався на межі кількох земель – Поділля, Буковини, Бессарабії й Галичини – і мав служити форпостом української національної культури, де з давніх часів перехрещувалися різні культурні впливи. Поряд з цим в Кам'янці-Подільському знайшлись ентузіасти, здатні реалізувати цю ідею.

Виключно важлива роль у цій справі належала І.Огієнку. Адже ще за часів Центральної ради як член Ради при міністрі освіти, він був причетним до розробки найважливіших законопроектів, що стосувалися вищої школи та, зокрема, заснування Київського і Кам'янець-Подільського українських державних університетів. І.Огієнко на чолі міністерської комісії в березні 1918 р. на запрошення місцевої "Просвіти" прибув до Кам'янця-Подільського. Київські професори прочитали кам'янчанам лекції на різні теми. Мабуть, вперше тут прозвучало українське наукове слово. Захоплені були всі, хто чув колоритну доповідь "Українська культура", з якою виступив професор І.Огієнко у переповненому театрі. В ній він змалював образи борців за українську культуру, охарактеризував основні етапи її розвитку [6, с. 4].

І.Огієнко взяв на себе весь тягар, усі клопоти організаційної роботи, починаючи від підготовки законопроекту про Кам'янець-Подільський університет, виділення асигнувань на його фінансове забезпечення до практичного його заснування, формування професорсько-викладацького колективу і організації повсякденної роботи.

Під час своєї другої поїздки до Кам'янця-Подільського (6 липня 1919 р.) уже як перший ректор університету Огієнко очолив комісію громадськості міста з ремонту та обладнання аудиторій. Він провів конкурсний відбір студентів, запросив перших викладачів [8, с. 4].

Роботу, пророблену комісією, 17 серпня 1918 р. схвалив гетьман П.Скоропадський. Кам'янець-Подільський державний український університет заснувався у складі чотирьох факультетів, з яких одразу почали працювати історико-філологічний та фізико-математичний.

Після схвалення законопроекту урядом П.Скоропадського Огієнка було відряджено до Кам'янець-Подільського університету для організації роботи, пов'язаної безпосередньо з відкриттям і становленням нового навчального закладу.

Виходячи з того, що Кам'янець-Подільський університет був другим в молодій Українській державі після Київського, то й відкриття його мусіло зазвучати як важлива культурно-політична подія всеукраїнського рівня. На його відкриття були запрошені українські політики, письменники, діячі науки, культури, мистецтва, зарубіжні гості, поінформована широка громадськість через друковані засоби інформації. Було всебічно продумано сценарій урочистого відкриття вузу.

Урочисте відкриття Кам'янець-Подільського університету відбулося 22 жовтня 1918 р. Від імені гетьмана Скоропадського його особистий посланець зачитав грамоту гетьмана про відкриття Кам'янецького державного українського університету, яка була вручена ректору *під спів національного гімну.*

На урочистому засіданні ради професорів заслухано привітання і благословення від вищого духовенства, академічну промову ректора, привітання від українських і зарубіжних установ, закладів і організацій, підсумкове слово ректора [11, с. 42].

До роботи в університеті І.Огієнко запросив з Києва, інших міст України відомих вчених – В.Біднова, Л.Білецького, П.Бучинського, Д.Дорошенка, М.Драй-Хмару, П.Клименка, І.Крип'якевича [8, с. 4] та інших. За 1918-1920 рр. професорсько-викладацький склад вузу зріс більше, ніж у 6 разів. На квітень 1920 р. він нараховував 60 чоловік – 12 професорів, 28 приват-доцентів [5, с. 245] та ін.

1 листопада 1918 р. в університеті розпочалися регулярні заняття.

Створення І.Огієнком завдяки його чудовим організаторським здібностям професорсько-викладацького колективу дозволило за порівняно короткий час налагодити повнокровне життя в університеті: навчальний процес, наукову роботу, видавничу справу. Поряд з університетом відкрилася українська гімназія для дорослих, створилися курси українознавства для урядовців, лікарів, суддів, адвокатів, освітян, всіх інших, хто недостатньо володів українською мовою [13, с. 43].

Особливо опікувався ректор формуванням бібліотеки, без якої не можна уявити підготовку висококваліфікованих спеціалістів. Започаткував він книгозбірню університету своєю київською бібліотекою, яку перевіз до Кам'янця-Подільського невдовзі після свого переїзду сюди. Університету передано унікальну бібліотеку Кам'янець-Подільської духовної семінарії. Дарували університету книги вчені і жителі міста. І уже в січні 1919 р. вона нараховувала в своїх фондах 10 тис. томів [15. с. 543].

Отже, ректор Кам'янець-Подільського університету І.Огієнко з глибоким знанням справи і надовго закладав фундамент ще одного науково-освітнього осередку, який покликаний був готувати для української держави висококваліфікованих фахівців-патріотів.

В середині грудня 1918 р. після зречення влади гетьманом П.Скоропадським і відновленням УНР уряд Директорії, який щойно прибув до Києва, запросив І.Огієнка на

посаду міністра освіти [2, с. 194]. Одночасно він залишався ректором Кам'янець-Подільського університету.

Як член українського уряду міністр освіти І.Огієнко причетний ще до однієї пам'ятної і хвилюючої сторінки історії Української революції. Мова йде про величний акт злуки ЗУНР і УНР в єдину соборну Українську державу, урочиста частина якої відбулася 22 січня 1919 р. Головним уповноваженим Ради Міністрів для організації і проведення цього заходу на Софійському майдані столиці Директорія УНР призначила саме Івана Огієнка. Він розробив сценарій проведення урочистостей, доклав немало свого таланту і зусиль, щоб свято це "віки згадували майбутні покоління". Напередодні цих урочистостей, 21 січня 1919 р. Рада Міністрів за поданням Івана Огієнка ухвалила, а Директорія УНР затвердила закон: вважати 22 січня на вічні часи державним святом в Україні [13, с. 39-40].

Проте урочистості були перервані черговим наступом більшовиків на Київ. Уряд УНР змушений був переїхати спочатку до Вінниці, а потім до Кам'янця-Подільського.

Під керівництвом Огієнка робота міністерства освіти УНР в Кам'янці-Подільському (лютий-квітень 1919 р.) була досить плідною: один за одними виходили закони і розпорядження про українізацію середніх шкіл і відкриття нових українських гімназій, про підвищення платні вчителям народних шкіл, про обов'язкове загальне навчання, про допомогу українським освітнім видавництвам [13, с. 45].

Навесні 1919 р. під натиском більшовиків уряд УНР тимчасово залишив Кам'янець-Подільський (17 квітня 1919 р.). Під час більшовицької окупації (17 квітня – 4 червня 1919 р.) зі складу уряду УНР тут залишився лише І.Огієнко. За спеціальним рішенням українського керівництва він продовжував там бути як Головноуповноважений урядом на час облаштування українських інституцій за кордоном.

Праця фактично на нелегальному становищі у прифронтовому місті вимагала великої мужності і відваги. За період окупації більшовики встигли зруйнувати майже всі результати тієї величезної роботи, що провів на етапі становлення університету його перший ректор І.Огієнко. Більшовики розгромили і ліквідували богословський факультет, який щойно був заснований (січень 1919 р.), завдали збитків книгозбірні, звільнили з роботи українських викладачів.

Але вже 4 червня місто було в руках уряду УНР, а І.Огієнко продовжував виконувати місію міністра освіти і ректора Кам'янець-Подільського університету. При ньому було не лише відновлено богословський факультет, а й створено правничий, сільськогосподарський і природничий факультети. Проте з наступним приходом більшовиків (липень 1920 р.) університет було так реформовано, що замість нього появилися два інститути – педагогічний і сільськогосподарський [13, с. 45].

В цей час до страхітливих бід, що принесла війна, додалася епідемія тифу. А тому поряд з розв'язанням нагальних освітянських справ І.Огієнко як урядовець ініціював створення в Кам'янці-Подільському Українського Червоного Хреста і з 20 червня практично став його головою. І на цій посаді він виконував значний обсяг робіт, надаючи допомогу місцевому населенню [13, 47].

На початку вересня 1919 р. уряд УНР поклав на Огієнка додатково ще й обов'язки міністра віросповідань, які він виконував у 1919-1921 рр. [6, с. 254]. Однією з перших акцій нового міністра віросповідань став масовий збір по церковних парафіях добровільних пожертв на Український Червоний Хрест.

Але кожний прожитий день, на жаль, невблаганно наближав трагічний кінець відновленої Української держави. Тому у листопаді 1919 р. головний отаман Директорії С.Петлюра прийняв рішення залишити Кам'янець-Подільський як тимчасовий центр УНР. Тут продовжував працювати як Головноуповноважений уряду лише І.Огієнко. Мужній вчинок професора і державного діяча І.Огієнка (цей вибір він зробив сам і був одностайно підтриманий Директорією і Радою Міністрів), результати його праці в умовах прифронтового

міста, де кілька місяців поперемінно здобували успіхи і зазнавали поразок воюючі сторони, важко переоцінити. Коли б не було утворено представництва Головноуповноваженого уряду УНР, боротьба за українську державність закінчилася б ще в листопаді 1919. Насправді вона тривала ще майже рік – до липня 1920 р. У цей час він поводився в Кам'янці з гідністю, обороняв українське громадянство [13, с. 51].

Оцінюючи діяльність І.Огієнка як державника, Софія Русова в своїх споминах з вершин часу зазначала, що Огієнка потрібно "цінити за його надзвичайну працездатність та повну відданість українським справам, які він підтримував часто не без ризику для себе, зостаючись на сторожі їх до останньої хвилини" [10, 214].

Таким чином, будучи відданим ідеї українського державотворення, І.Огієнко з перших днів Української революції 1917-1920 рр. проявив високу активність в розбудові Української держави і її захисті і як викладач, і як міністр освіти, і як міністр віросповідань, і як Головноуповноважений уряду УНР, і як голова Українського Червоного Хреста, і як виконуючий обов'язки керівника державного апарату УНР. Він причетний до творення величного акту злуки ЗУНР і УНР в єдину соборну Українську державу, прийняття закону про державність української мови.

Джерела та література

1. Войнаренко О. З гетьманських часів: Спогади самовидця з року 1918. – Детройт, 1950. – 30 с.
2. Винниченко В. Відродження нації: У 3-х ч. – К., 1990. – Ч. 3. – 542 с.
3. Гирич І. Іван Огієнко // Старожитності. – 1992. – Ч. 4.
4. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. – Т. 1. Доба Центральної Ради // Березіль. – 1992. - № 1. – С. 101-131.
5. Завальнюк О.М. Матеріальне становище викладачів, працівників і студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету // Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський університет, 1998. – С. 245-252.
6. Конституційні акти України. 1917-1920. – К., 1992. – 269 с.
7. Огієнко І. Українська культура. – К.: Абрис, 1991. – 272 с.
8. Павловська Н. Перший ректор // Старожитності. – 1992. – Ч. 4.
9. Ротар Н.Ю. Питання організації національної вищої школи в політиці українських національно-демократичних урядів (1917-1921 рр.) // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці, 1997. Вип. 1. – С. 172-182.
10. Русова С. Мої спомини. – Львів: Хортиця, 1937. – 284 с.
11. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. – Київ-Філадельфія, 1995. – 493 с.
12. Степовик Д. Іларіон II: тернистим шляхом до зірок // Голос України. – 1997. – 29 трав.
13. Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка. – К.: Либідь, 1997. – 237 с.
14. Тимошик М. Весь вік, весь труд віддав Україні // Пам'ять століть. – 1997. - № 1. – С. 70-86.
15. Українська культура: Лекції за ред. Д.Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – 392 с.
16. Українська Центральна рада: Документи і матеріали: У 2-х т. – Т. 2. 10 грудня 1917 рр. – 29 квітня 1918 р. – К.: Наук. думка, 1997. – 422 с.
17. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції: В 4 т. – Нью-Йорк, 1969. – Т. 3. – 159 с.

Павленко М.І.
(Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОГО БЮРО БІЖЕНЦІВ ІЗ УКРАЇНИ НА ТЕРЕНАХ ПОЛЬЩІ (1921 – 1923 рр.)

Поразка визвольних змагань 1917-1921 рр. призвела до переміщення значної частини української людності за межі батьківщини. На початку 20-х років вихідці з України осіли переважно в сусідніх з Україною державах. Серед них була і Польща. Тут на інтернуванні знаходилась 15-тисячна Армія УНР та понад 10 тисяч біженців [1, с. 30].

Основна їх маса перетнула українсько-польський кордон восени 1920 р. разом з військовими формуваннями УНР, які відступали під натиском більшовиків. До категорії біженців належали і близько 2,5 тис. чоловік урядовців УНР, які спочатку розташувалися переважно в Тарнові і частково в Ченстохові [2, с. 21].

У Тарнові українські службовці поселилися в готелі "Брістоль" (займали 25 кімнат) і в приватному секторі. Проте 27 листопада 1920 р. Рада народних міністрів УНР ухвалила розмістити в Тарнові лише керівний склад міністерств і відомств – близько 200 урядовців [3. Ф. 3323, оп. 1, спр. 6, арк. 2]. Але справа затяглася, і за станом на 14 грудня 1920 р. в Тарнові все ще залишалися 280 українських чиновників [3. - Ф. 3323, оп. 1, спр. 6, арк. 21]. Решта співробітників міністерств і відомств були переведені до Ченстохова, де багато з них перебували поза штатом з огляду на неможливість утримання державним коштом. У січні 1921 р. в Ченстохові було зареєстровано 702 службовці, однак процес скорочення штату продовжувався й надалі [3. - Ф. 3324, оп. 1, спр. 11, арк. 1-28].

Українські біженці, які опинилися в Польщі до 12 жовтня 1920 р. (до підписання прелімінарного миру між Річчюпосполитою Польською і радянською Росією), офіційно користувалися правом екзилю, тобто вільного проживання і переміщення по території Польщі. Зміна місця проживання, щоправда, ретельно контролювалася. На виїзд біженців потрібен був дозвіл місцевого старости з обов'язковою реєстрацією на новому місці [3. Ф. 3324, оп. 1, спр. 9, арк. 3]. Ті ж особи, котрі прибули до Польщі після зазначеного терміну, могли пересуватися на польських теренах при наявності ще й "свідоцтва ідентичності", виданого місцевим польським староством [3. - Ф. 3323, оп. 1, спр. 15, арк. 1-271].

Матеріальне забезпечення і правовий захист української еміграції, яка опинилася в Польщі, лягли на плечі екзильного уряду УНР. І якщо інтернована в польських таборах Армія УНР знаходилась головно на утриманні польської влади (зокрема і в рахунок взаємозаліку за вивезене поляками із України майно і майбутньої сплати українським урядом частини цих видатків), то становище біженців було складнішим. Вони опинилися на чужині без даху над головою і будь-яких засобів для існування.

Український уряд намагався певним чином поліпшити їхній матеріальний стан. Зокрема, 12 грудня 1920 р. Рада народних міністрів ухвалила асигнувати з коштів Державної скарбниці в розпорядження Міністерства здоров'я й опікування 1 млн. польських марок (п. м.) на користь біженців з України, зарахувавши сюди 90 тис. п. м., вже витрачених на допомогу біженцям, які скупчилися в м. Чорткові. Щоправда, тут же уточнювалося: видати зазначену суму частинами в міру можливості та наявності готівки у Державній скарбниці [3. - Ф. 3323, оп. 1, спр. 6, арк. 20].

В тому ж місяці Ліквідаційна комісія (вона замінила Військове представництво УНР в Польщі) виділила українським урядовцям, розташованим у Ченстохові, 100 тис. п. м. на опалення приміщень, які вони наймали [3. - Ф. 3323, оп. 1, спр. 3, арк. 32].

Водночас перед урядом УНР постала потреба створення спеціального органу, який би опікувався справами українських біженців. Тому в грудні 1920 р. почали формуватися, насамперед в місцях розташування українських урядових відомств, відразу дві структури: в Тарнові – Центральне бюро біженців з України, в Ченстохові – його філія. Постанову ж про їх створення ухвалено Радою Народних Міністрів 2 січня 1921 р. [3. - Ф. 3323, оп. 1, спр. 2, арк. 30]. Перед ними ставилося завдання не лише організації матеріальної допомоги і сприяння працевлаштуванню біженців, але й налагодження зносин з представниками польської місцевої влади у справах реєстрації й розташування українців, визначення їхнього правового статусу, організації правової допомоги тощо.

Спочатку вони підпорядковувалися головному начальникові з питань евакуації і розташування урядових структур Івану Паливоді, який виконував на той час й обов'язки міністра пошт і телеграфу. Безпосередньо ж Центральне бюро біженців очолював Йосип

Червинський, а його ченстоховське відділення – Антін Стрижевський. Для роботи в них залучалися урядовці державних установ УНР. Тарновське бюро розміщалося в готелі "Брістоль", а ченстоховське займало перший поверх (11 кімнат і 2 кухні) приватного будинку по вулиці Ясногрудській, 34-а [3. - Ф. 3324, оп. 1, спр. 3, арк. 16; Ф. 3323, оп. 1, спр. 2, арк. 18; спр. 3, арк. 65; спр. 9, арк. 7].

Скупчення біженців з Наддніпрянської України в Східній Галичині змушувало Центральне бюро біженців з України наполягати на створенні там його відділень. Проте намагання польської влади не посилювати українську присутність у краї за рахунок новоприбулих призвело до зволікання з їх відкриттям. І лише завдяки наполегливості Центрального бюро біженців з України його філії почали функціонувати в червні 1921 р. у Тернополі, наступного місяця – в Гусятині. Їх очолювали відповідно Федір Сумнєвич і Роман Сідлецький [3. - Ф. 3323, оп. 1, спр. 13, арк. 7, 10, 13, 24].

У червні 1921 р. у Львові почав діяти Український комітет біженців, очолюваний М. Варчуком. Він мав культурно-освітню, жіночу, дитячу секції і бюро праці. Його робота розпочалася з відкриття кухні для біженців, влаштування для них театральної вистави та налагодження плідної співпраці з Українським горожанським (громадянським. – М. П.) комітетом у Львові (УГК). Водночас через українську пресу опубліковано звернення до підприємців і землевласників надати біженцям роботу та виділити окремим з них певну позику [4. - Ф. 462, оп. 1, спр. 188, арк. 3-4].

Після укладення 18 березня 1921 р. Ризького мирного договору між Річчюпосполитою Польською і РСФРР та УСРР кардинально змінився статус Центрального бюро біженців з України та його філій. Оскільки згідно зі статтею 5 вказаного договору заборонялося існування на території цих держав ворожих кожній стороні угруповань, в Польщі мали бути розпущені урядові структури УНР. Але останні продовжували існувати напівлегально, хоча польський уряд продовжував надавати їм певну допомогу. Протести радянської влади з цього приводу змушували польські урядові кола вимагати від українських урядовців не афішувати свою діяльність і працювати негласно.

Про таку ситуацію свідчить, зокрема, таємне розпорядження Генерального штабу Армії УНР, надіслане в листопаді 1921 р. всім установам Військового міністерства УНР. В ньому повідомлялося про приїзд до Тарнова сеймової комісії Речіпосполитої Польської з метою перевірки наявності там українського урядового апарату. Наразі наказувалося: "...прийняти повну конспірацію. Листування, бланки, печатки позаховувати. На запитання, що ми робимо, казати, що ми відділ філії Центрального бюро біженців і проводимо організацію допомоги таборам" [3. - Ф. 1075, оп. 2, спр. 564, арк. 97]. Тобто, українські урядові структури почали діяти під вивіскою Центрального бюро біженців з України та його філій. Всякі лекції, наради, зібрання та інші заходи української еміграції могли відбутися після подання письмової заяви до бюро біженців та одержання відповідного письмового дозволу польських властей [3. - Ф. 3323, оп. 1, спр. 3, арк. 130].

Вже з перших кроків своєї діяльності Центральне бюро біженців з України та його відділення зіткнулись з порушенням польськими урядовцями права екзилю. Нерідко українські документи ігнорувалися, особливо на так званих "кресах". Більше того, біженцям-українцям, які прибули після 12 жовтня 1921 р., як правило, заборонялося осідати в Східній Галичині і Західній Волині. Траплялись також випадки примусового виселення біженців за річку Збруч.

Одним з важливих заходів представників бюро біженців стало відстоювання прав української еміграції, що вони і здійснювали, надсилаючи відповідні листи прем'єр-міністрові, міністрові внутрішніх справ та іншим посадовим особам [3. - Ф. 3323, оп. 1, спр. 8, арк. 38]. Ці звернення мали певні наслідки. Так, паспорти, видані відповідними урядовими установами УНР до 28 квітня 1921 р., вважалися дійсними для перебування на території

Польщі, про що й були поінформовні польські власті на місцях. Завдяки клопотанню Центрального бюро біженців польська влада хоча і не відмінила розпорядження свого міністерства внутрішніх справ від 8 червня 1921 р. про заборону проживання українським емігрантам в Східній Галичині і Західній Волині, проте дозволила мешкати там колишнім урядовцям УНР за умови, що бюро біженців подаватиме їхні списки [3. - Ф. 3323, оп. 1, спр. 13, арк. 19; спр. 14, арк. 11].

Важливим напрямком діяльності Центрального бюро біженців з України та його філій стала реєстрація української цивільної еміграції, при якій враховувалися інтереси як польської, так і української сторін. Реєстраія допомагала впорядкувати процес напливу і пересування українських громадян на теренах Польщі, запобігати проникненню на її територію небажаних елементів, а також уточнити кількість біженців, організувати їм посильну матеріальну й правову допомогу та працевлаштування. Незареєстрованим загрожували позбавлення матеріальної підтримки, висилка до таборів і навіть за межі Польщі [3. - Ф. 3323, оп. 1, спр. 1, арк. 15; спр. 3, арк. 116-136].

Даний облік дозволив констатувати наявність у Ченстохові значного числа біженців, які там мешкали або звідти відправлялися на роботи. Так, згідно зі звітом начальника бюро в Ченстохові на 21 лютого 1921 р. мешкали 1600 біженців (переважно працюючих), а також урядовці, які потрапили під скорочення, та громадські діячі. Завдяки виїзду на роботи вже в липні кількість контингенту скоротилась до 776 чоловік, а на 15 лютого наступного року там знаходились 679 емігрантів з України (в тому числі 109 жінок і 40 дітей) та 2928 осіб перебували у від'їзді на роботах [3. - Ф. 3324, оп. 1, спр. 8, арк. 8; спр. 9, арк. 2; Ф. 3323, оп. 1, спр. 3, арк. 136].

Відтак до ченстоховського відділення Центрального бюро біженців із України перейшли основні функції організації їм матеріальної і правової допомоги, працевлаштування тощо. Для оперативного зв'язку з міністерствами і відомствами УНР при ченстоховському бюро була створена Рада їхніх представників, очолювана Антоном Стрижевським [3. - Ф. 3323, оп. 1, спр. 3, арк. 65, 121]. В його меморандумі фіксується, зокрема, правовий статус українських емігрантів і установ у Польщі. "Біженці живуть по закордонних паспортах. Цілком вільні. Міністерства працюють майже усі, але негласно і неофіційно. Єдиною правною інституцією є Бюро біженців, під фірмою та прикриттям котрого проводять свою працю міністерства та організації", – писав А.Стрижевський [3. - Ф. 3324, оп. 1, спр. 8, арк. 43].

У штаті ж самого бюро налічувалося 35 осіб на 8 відділів. Відповідно загальний відділ керував справами розташування, реєстрації емігрантів, візування їхніх паспортів, організації релігійних і культурно-освітніх потреб. У віданні господарського відділу знаходилось усе майно. Зв'язковий здійснював взаємодію з польською владою і населенням, працюючими групами біженців, передавав кореспонденцію. Юридичний займався захистом прав та інтересів біженців, зокрема працюючих, намагався вплинути на зменшення злочинності і зловживань. До функцій санітарного відділу входили догляд за санітарним станом та медична допомога. Відділ праці рекомендував фахівців вищої кваліфікації та робітників на посади, сприяв створенню професійних артілей, складанню виробничих статутів, організаційних проектів, кошторисів, виконанню експертиз, бухгалтерських ревізій, поширював інформацію в справах працевлаштування. Комерційний відділ займався збутом продукції, виробленої біженцями, закупівлею для них продуктів, промислових товарів, допомогою в організації торговельних і кооперативних підприємств. Пресовий відділ виписував часописи, продавав і розсилав їх по українських бібліотеках, місцях роботи біженців.

У Ченстохові до послуг українських емігрантів були 150 номерів у готелях "Краківський" і "Купецький" та два гуртожитки по 300 чоловік кожний на вулицях Страдомський, 40 і Залізничній, 5, приватні помешкання по вулицях Ясногрудській, Святої Варвари, Шкільній та інших. Влітку 1921 р. в трьох бараках на Страдомі вже мешкали близько 500 осіб.

На переїзд українських урядовців з Тарнова та облаштування у Честохові Міністерство фінансів УНР виділило 50 тис. п. м., а польська влада надала в користування певні меблі, постільну білизну, посуд на загальну суму близько 2 млн. п. м. Крім того, вона допомагала опалювати і освітлювати зайняті українцями помешкання [3. - Ф. 3323, оп. 1, спр. 3, арк. 8; спр. 8, арк. 9, 20]. Біженцями в Ченстохові опікувалося головно Еміграційне управління при Міністерстві праці і громадського забезпечення (Юра). Його коштом при гуртожитках і приміщенні бюро біженців функціонували їдальні, де біженці отримували триразове харчування, частина біженців забезпечувалася продовольчими пайками. Британська благодійна місія постачала дітям біженців продукти харчування та одяг. Певні кошти надходили також від Союзу християнських молодих людей (YMCA), Товариства Червоного Хреста США.

Їхня матеріальна допомога концентрувалася в бюро біженців, яке її розподіляло серед українських емігрантів. Однак вона була порівняно незначна і не могла задовольнити їхніх елементарних потреб. Про це довідуємось із рапорту начальника ченстоховської філії Центрального бюро біженців з України від 1 жовтня 1921 р. до Військового міністерства УНР. В ньому повідомлялося про невиплату протягом 1,5 місяця платні співробітникам установ цього відомства, припинення видачі пайків від Товариства Червоного Хреста, незадовільне постачання їдальні на Страдомі продуктами, яких не вистачало навіть на напівголодне існування [3. - Ф. 1075, оп. 2, спр. 564, арк. 94].

Згідно зі звітом Антона Стрижевського, до 1 квітня 1921 р. матеріальна підтримка біженцям, які проживали в Ченстохові, обчислювалась в 28 млн. п. м. Вона була використана на забезпечення їх харчуванням (20 млн. п. м.), одягом і взуттям (3 млн. п. м.), медикаментами (300 тис. п.м.), меблями, посудом та іншим інвентарем (3 млн. 700 тис. п. м.), опаленням і освітленням їхніх помешкань (500 тис. п. м.) та для організації праці майстерень (500 тис. п. м.) [3. - Ф. 3323, оп. 1, спр. 3, арк. 122]. У першу чергу, надавалася допомога урядовцям, які потрапили під скорочення, та іншим категоріям непрацюючих біженців. Проте й залишені в штаті чиновники теж потребували матеріальної підтримки, оскільки одержували платню досить нерегулярно.

У Ченстохові до послуг біженців були пральня і лазня при гуртожитку на Страдомі. Тут же функціонувала і власна амбулаторія. Тяжко хворі безкоштовно лікувалися за направленням бюро біженців у місцевих лікарнях. Духовні потреби біженців задовольняла власна церква, де відбувалися богослужіння. У Честохові культурно-освітні запити емігрантів обмежувалися функціонуванням дитячого садка, 6-класної гімназії, курсів іноземних мов та двох бібліотек (на Страдомі й при бюро біженців). При ченстоховській філії також діяв дисциплінарний суд, який протягом 1921 р. розглянув понад 250 справ [3. - Ф. 3324, оп. 1, спр. 9, арк. 1-3]. Поряд з допомоговою діяльністю бюро біженців проводило й певну культурно-просвітницьку працю. Крім влаштування традиційних різдвяних і пасхальних свят, воно організовувало ранки і вечори з приводу вшанування пам'яті Тараса Шевченка, Михайла Драгоманова, Івана Мазепи [3. - Ф. 3324, оп. 1, спр. 3, арк. 1, 14; спр. 9, арк. 18].

Проте одним з найвідповідальніших напрямів діяльності бюро праці стало працевлаштування вихідців з України, що дало б їм можливість не залежати від допомоги польської влади і благодійних організацій, а власними силами будувати своє життя в еміграції й адаптуватися в новому середовищі. Офіційно цими питаннями займалося Центральне бюро біженців з України та його філії, а також неофіційно – Міністерство праці й Міністерство закордонних справ УНР, відшукуючи місця роботи як в Польщі, так і за її межами. Несприятливий стан ринку праці в інших країнах (Чехословаччині, Німеччині, Болгарії, Туреччині, Королівстві сербів, хорватів і словенців), обумовлений економічною кризою, страйками і локаутами, безробіттям, напливом врангелівців і біженців із колишньої Російської імперії, не давав надій на працевлаштування там українців. Тому уряд УНР в особі бюро

біженців змушений був вирішувати цю проблему насамперед у межах Польщі. Не було значних труднощів із забезпеченням роботою колишніх українських урядовців, які мали відповідний освітній і професійний рівень, а відтак знання і досвід, яких потребувала молода польська держава. Вже влітку 1921 р. майже всі вони були задіяні на службі в урядових установах чи приватних фірмах [3. - Ф. 1075, оп. 1, спр. 105, арк. 69].

Інші категорії непрацюючих українських емігрантів бюро біженців намагалося об'єднати в артілі за професійною ознакою [3. - Ф. 3324, оп. 1, спр. 9, арк. 3]. Більшість з них мріяли опинитися в рідному середовищі. Деяким це вдавалося. Вони працювали переважно в кооперативах, на лісорозробках і залізницях Волині [3. - Ф. 3323, оп. 1, спр. 11, арк. 46; спр. 9, арк. 4; Ф. 3324, оп. 1, спр. , арк. 31]. Водночас закінчилося невдачею бажання українських учителів вчителювати там, оскільки на Волині державні українські школи закривалися, а на функціонування приватних освітніх закладів не вистачало коштів [3. - Ф. 3323, оп. 1, спр. 5, арк. 77-78].

Ще більші перешкоди (які чинила польська влада) були на шляху працевлаштування українських біженців у Східній Галичині, населення якої на той час виборювало в Лізі Націй право на українське самоврядування. Всі, хто не потрапляв на українські землі, в кращому випадку працювали головно на заводах і фабриках, будівельних майданчиках, в сільському господарстві корінної Польщі [3. - Ф. 3324, оп. 1, спр. 9, арк. 1-3].

Проте серед українських біженців відсоток безробітних все ще залишався досить високим. Аби зарадити справі, бюро біженців практикувало створення при матеріальній підтримці Юра власних робочих місць. За його ініціативою в Ченстохові засновано теслярську, механічну, 2 шевські і 3 кравецькі майстерні та 6 підприємств, в інших містах – 11 підприємств [3. - Ф. 3324, оп. 1, спр. 9, арк. 2-3].

Допомогова діяльність на користь біженців розгорнулася й серед українства, яке опинилося під владою Польщі. Почала також налагоджуватися взаємодопомога в середовищі самої української еміграції. Нею займалися, як правило, їхні громадські організації. Серед них були Український горожанський комітет у Львові, "Українське товариство допомоги збігцям із України та їх родинам" (Польща), Український громадський комітет (Чехословаччина), українські емігрантські об'єднання США, Канади, Франції та інших країн. У Польщі пік активної допомогової діяльності на користь українських біженців припав на 1921-1923 рр. Це був найважчий період їхнього перебування на чужині в умовах інтернування, коли вони були позбавлені необхідних засобів існування, в першу чергу - праці. І хоча згадані обставини спонукали польську владу і міжнародну громадськість організувати матеріальну підтримку українській еміграції, період інтернування підходив до свого логічного завершення.

Утвердження радянської влади в Росії й Україні, певне її міжнародне визнання підштовхнули польський уряд наприкінці 1923 р. і на початку 1924 р. до остаточного розформування інтернованого українського вояцтва, котре вже не могло нести загрозу радянській державі. Тяжкі умови проживання українських емігрантів у Польщі (порівняно з іншими державами, де вони знайшли пристанище) змушували значну частину колишніх українських інтернованих і біженців шукати кращої долі в сусідніх європейських країнах і за океаном.

У самій же Польщі українські емігранти поступово почали активно працевлаштовуватися і адаптуватися. Внаслідок цього відпала необхідність в існуванні спеціального, фактично державного органу УНР, який би займався безпосередньо проблемами біженців. В згортанні його діяльності була зацікавлена і польська влада, яка змушена була реагувати на настійні вимоги радянського уряду заборонити функціонування в Польщі (згідно з умовами Ризького мирного договору) державних структур УНР. Певні функції Центрального бюро біженців з України перейшли до Українського центрального комітету, юридично оформленого у серпні 1923 р.

Джерела та література

1. Наріжний Симон. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939. Матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої. – К., 1999.
2. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
4. Центральний державний історичний архів (м.Львів).

Брицький П.П. (Чернівці),
Сідак В.С. (Київ)

МИКОЛА ЧОБОТАРІВ – ОДИН З ГОЛОВНИХ ДІЯЧІВ СПЕЦСЛУЖБИ УНР

З усіх проблем національно-визвольної боротьби за українську державність у 1917-1921 рр. і досі залишається майже невідомою широкому загалу діяльність спеціальних служб УНР і ЗУНР взагалі та їх діячів, зокрема. Специфіка їх роботи найбільш утаємничена, документи про їх діяльність, глибоко законспіровані в силу специфіки роботи та обставин, часто знищуються, а до тих, що залишаються, дослідникам або зовсім немає доступу, або він обмежений. Через це інколи в історичних працях з'являються суб'єктивні, неправдиві оцінки тих чи інших дій спецслужб чи їх виконавців.

Особливо тяжка доля спіткала діячів українських спецслужб періоду української державності. В радянський період їх інакше як контрреволюціонерами, зрадниками, бандитами, терористами і т.п. не називали. Мета даної статті – ознайомити читачів з діяльністю одного із найактивніших діячів українських спецслужб Миколи Чоботаріва.

Микола Юхимович Чоботарів (1884-1972 рр.) – український військовий і політичний діяч, полковник Армії УНР. Член РУП і УСДРП. Ще у 1905 р. Микола Чоботарів був засуджений урядом Росії до смертної кари. Через Сибір, Далекий Схід він утік до Америки. Працював у Нью-Йорку в українській газеті "Свобода". У 1908 р. повернувся до Росії. В 1917 р. брав активну участь в роботі Центральної Ради [17]. Під час визвольної боротьби працював пліч-о-пліч з С.Петлюрою. Член Українського Військового генерального комітету, член Української Центральної ради. Начальник контррозвідки Дієвої Армії УНР, директор Політичного департаменту Міністерства внутрішніх справ УНР, 1920 р. – начальник охорони Головного отамана С.Петлюри. З 1921 р. – на еміграції в Польщі, згодом – Німеччині. Головною метою М.Чоботаріва було прагнення не допустити розбрату серед українських емігрантів і усіма засобами зберегти їх єдність та національне обличчя.

До 1928 р. М.Чоботарів керував розвідкою та контррозвідкою уряду УНР. При цьому його зв'язок з 2-м (розвідувальним. – Б.П., С.В.) відділом польського Генштабу був неминучим. В 1928-1929 рр. проживав у Парижі, бо його було вислано польським урядом за межі Польщі, нібито за зв'язок з радянськими органами.

В 1930 р. М.Чоботарів відновив свій зв'язок з поляками і повернувся до Варшави. У 1935 р. у нього налагодилися тісні стосунки з головою українського державного центру УНР в еміграції Андрієм Лівицьким. У 1936 р. поляки вдруге заарештовують М.Чоботаріва і він перебуває в тюрмах Варшави і Бреста до 1939 р. За гітлерівської окупації Польщі М.Чоботарів звільнений з тюрми, але по дорозі до Варшави його травмовано внаслідок автомобільної катастрофи. Для лікування його було направлено німцями до східної Пруссії.

З 1940 р. проживав у Варшаві, займався комерцією, що давало можливість в умовах гітлерівської окупації здійснювати поїздки в Прагу, Відень, Бєлград, Софію, Варну, Бухарест.

Можна припустити, що М.Чоботарів організовував зв'язки української еміграції і під час війни. В 1944 р. він евакуювався з Варшави на Захід.

Один з активних борців за українську державність Віктор Роєнко стверджує, що М.Чоботарів з 1939 р. керував підпіллям і розвідкою в Німеччині. "Щодо української розвідки та контррозвідки у Другій світовій війні, то її широку працю проти більшовизму та московської агентури розробив колишній шеф розвідки і контррозвідки при тодішньому уряді УНР полковник Микола Чоботарів", – пише В.Роєнко [9, с. 58-59].

"План М.Чоботаріва полягав у тому, щоб не допустити розбрату серед української еміграції. Під керівництвом Миколи Чоботаріва були створені і діяли кілька відділів української розвідки, що розшифровували різні плани Кремля, нейтралізовували більшовицьку агентуру серед українських переселенців. Він вважав, що, дізнаючись про плани–наміри європейських держав, українці своєю розвідницькою політикою і збройною боротьбою можуть активно впливати на хід світових політичних і військових подій, спрямувати їх на зруйнування московської паразитарної імперії, прискорюючи здобуття Україною незалежності" [9, с. 59].

Про особисте життя і службу полковника М.Чоботаріва, як і про співробітників контррозвідувальних органів взагалі, в наявності мало інформації. Та ж, що збереглася, дуже суперечлива, навіть діаметрально протилежна. Одні йому вдячні за його службу, в тому числі виносив подяки і Головний Отаман С.Петлюра [8, с. 438], інші називали його "Малютою Скуратовим" [13, с. 26]. Нічого дивного у цьому немає. У людей з таким специфічним характером роботи подібне часто буває.

Розглянемо окремі моменти його діяльності, які дадуть нам уявлення про нього, як особистість і про специфіку його роботи на користь Українській державі і українському народу. Як згадував заступник Генерального секретаря військових справ УНР (С.Петлюри) Володимир Кедровський у середині грудня 1917 р., до нього по прямому проводу звернувся український комендант м.Харкова Микола Чоботарів з проханням дати розпорядження, як йому поступити у такій ситуації: харківські більшовики вимагають вислати разом з ними українські війська харківської залоги з артилерією до Білгорода проти генерала Корнілова, який з військовими загонами пробивається на Дон [2, с. 126]. У зв'язку з тим, що не було достатньої військової сили в Харкові, вирішено було врахувати, що три четвертих корніловських військ становили українці, а тому треба було провести з ними роз'яснювальну роботу, щоб не проливали крові, не воювали проти своїх. Це спрацювало, і корніловці пройшли на Дон, обминувши Харків. Вищезазначений епізод засвідчує, що це була людина аналітичного складу розуму і у складній обстановці могла брати відповідальність за прийняті рішення на себе.

Микола Чоботарів у той час мав військове звання сотника, був членом Українського військового генерального комітету і членом Центральної Ради.

В період Директорії УНР сотник М.Чоботарів певний період у 1919 р. очолював Політичний департамент Міністерства внутрішніх справ УНР, а згодом став організатором і начальником контррозвідки Дієвої Армії УНР. В 1920 р. – начальник охорони Головного Отамана С.Петлюри. За дорученням С.Петлюри опікував контррозвідувальні установи, які активно взаємодіяли з охороною Головного Отамана. Як людина вольова, рішуча і безкомпромісна М.Чоботарів мав великий вплив на вищих посадових осіб держави. Він приділяв значну увагу налагодженню співробітництва між військовими спецслужбами і Департаментом політичної інформації Міністерства внутрішніх справ.

Особливо у складному становищі опинилися співробітники розвідки і контррозвідки Дієвої Армії УНР у період її відступу в 1919 і 1920 рр. і напередодні переходу за р.Збруч. М.Чоботаріву та його помічникам довелося вести боротьбу не тільки з агентами ворожої контррозвідки, але й проти ворожих для УНР дій з боку деяких старшин свого війська. Окремі

амбітні отамани чинили зраду, перекидаючись зі своїми підрозділами то до денікінської, то до Червоної армій.

М.Чоботаріву доводилося застосовувати контрзаходи, щоб запобігти небажаним наслідкам дій останніх. У цей час за наказом Головного Отамана С.Петлюри він виконував завдання, які не мали нічого спільного з контррозвідкою, але їх вирішення було вкрай необхідним, щоб запобігти підриву авторитету української влади і держави. Питання стосується єврейських погромів. М.Чоботарів зі своїми прихильниками розслідували їх причини, виявляли призвідників і притягали до відповідальності. Безсумнівно, що окремі його дії зачіпали інтереси тих чи інших старшин української армії, і вони не могли з приязню ставитися до М.Чоботаріва. Він це знав і розумів причини. Так, вже будучи в еміграції, М.Чоботарів у листі до сотника Володимира Шевченка 20 грудня 1926 р. писав, що вони мають "рацію мене ненавидіти, бо багато мається фактів в моїх руках" проти них [16, лист від 20 грудня 1926 р.].

Після вбивства в Парижі С.Петлюри слідство на основі фальшивих свідчень намагалося звинуватити покійного Головного Отамана і М.Чоботаріва в причетності до єврейських погромів. М.Чоботарів знову ж таки у листі до В.Шевченка від 19 січня 1927 р. спростовує всі звинувачення на свою адресу і пише: "Слідство не могло не цікавитися погромщиками Семосенком, Волохом і другими, від діяльності яких стогнало жидівське населення і котрі всі в свій час були мною, як начальником контррозвідки Штабу Дієвої Армії, обеззброєні і заарештовані... Був же час, коли я возив в складі своєї валки вагон, повний атаманами на протязі кількох місяців. Був тут і Семосенко, Яценко, Палієнко, Біденко, Соколовський, Святненко, Афнер, Божко і др. Як же я можу виступати на суді, коли не знаю, що набрехали наші свідки" [16, лист від 19 січня 1927 р.].

Звинувачували М.Чоботаріва також в арешті і власноручному розстрілі полковника Армії УНР Петра Болбочана. Безпосередніми організаторами арешту (з наказу Головного Отамана С.Петлюри і голови Уряду УНР Бориса Мартоса) були державний інспектор Володимир Кедровський і його помічник Романченко, а вирок виконувала комендантська сотня. Псевдоінформацію про причетність до розправи над П.Болбочаном М.Чоботаріва запустили українські соціалісти-революціонери, яким він перешкодив здійснити державний переворот у той час.

У листопаді 1920 р. при відступі з Кам'янця-Подільського до Волочиська сотник М.Чоботарів очолив групу підрозділів українського війська, яка складалася із Кам'янець-Подільської залоги, охорони Головного Отамана та різних комендатур. Були в обозі (з 70-80 возів) також жінки і діти.

Після того, як дорогою його групу наздогнав загін полковника А.Гулого-Гуленка, М.Чоботарів запропонував останньому як старшому за званням перебрати на себе командування всіма підрозділами, а сам забезпечував охорону колони і розвідку. Йому двічі вдалося перехопити телефонні розмови між командуванням більшовицьких військ і дізнатися, що ті кинули кінноту з Дунаєвець на Чемерівці наперерiз відступаючим [5, с. 301-306]. Лише завдяки наполегливості і рішучості М.Чоботаріва цим військам вдалося проскочити небезпечну ділянку раніше, ніж до неї підійшла більшовицька кіннота і цим самим врятувати багатьом воякам і цивільним біженцям життя й успішно довести колону до Волочиська.

Після переходу українських військ за р.Збруч та інтернування їх у таборах Польщі, сотник М.Чоботарів продовжував залишатися на попередній посаді, та крім того, йому як фахівцю контррозвідки належало здійснювати зв'язки з організаціями українських вояків і старшин, які проживали в інших державах, сприяти їх об'єднанню, запобігати проникненню в їхнє середовище провокаторів, агентів більшовиків і т.п.

Наприкінці 1926 р. військовий міністр Уряду УНР в еміграції генерал Володимир Сальський створює спеціальний штаб з трьох відділів. Другий відділ розвідки і контррозвідки

очолив полковник М.Чоботарів (пізніше з січня 1928 р. – генерал В.Змієнко). Поряд з виконанням завдань військово-розвідувального характеру його співробітники повинні були поширювати в Україні пропагандистську літературу [12, с. 47-48]. М.Чоботарів проводить велику роботу в цьому напрямку: особисто веде інтенсивну переписку, створює розгалужену мережу своїх інформаторів-однодумців у тих країнах, де поселилися колишні інтерновані вояки української армії після ліквідації таборів у Польщі в 1923 р. Він дає дружні поради, пропозиції, рекомендації, попередження про загрозу небезпеки у зв'язку з появою більшовицького агента і т.п. Зокрема, пропонує ставитися обережно до тих "осіб, що їдуть до "совдепії", а також "до тих, хто агітує, а сам не їде...". Те саме до тих, хто повернувся (як він їх називає "поворочани") з України, щоб з'ясувати причини повернення, чи не зробили більшовики з них своїх агентів [16, лист від 24 лютого 1924 р.].

Вищевикладене зовсім не означає заклику до суцільного сіяння підозри. Для такого роду застережень у М.Чоботаріва були підстави. Маючи великий досвід розвідувальної і контррозвідувальної роботи, практику конспіративної нелегальної діяльності, відповідну освіту, аналітичний склад розуму і, накінець, інтуїтивне відчуття, йому вдається викрити у своїх рядах колишніх соратників, бойових високопоставлених старшин Армії УНР – більшовицьких агентів, зокрема генералів Юрія Тютюнника й Андрія Гулого-Гуленка, дружину секретаря Уряду УНР в еміграції професора Павла Зайцева – Валентину Зайцеву та ін. [6, с. 187-188, 191-192, 199-200].

Юрій Тютюнник – трагічна постать в історії боротьби українського народу за свою державність. Бойовий рішучий старшина армії УНР за видатні заслуги отримав генеральське звання. Один із організаторів і командувачів першого Зимового походу в грудні 1919 р., організатор і командувач другого Зимового походу в листопаді 1921 р. він зазнав поразки. В середині 1923 р. більшовицькій владі вдалося виманити його з-за кордону під виглядом запрошення його повстанською організацією Вищою Військовою Радою, зламати й використати його для своїх цілей. Перед цим Ю.Тютюнник жив у Румунії й про те, що він був у радянській Україні і затриманий там ДПУ, в еміграції ніхто не знав [3, с. 242-243; 6, с. 196].

Несподівано Ю.Тютюнник нелегально з'явився в Польщі. М.Чоботарів відчув, що той приїхав неспроста. У листі до сотника В.Шевченка М.Чоботарів аргументовано доводить, що Ю.Тютюнник – більшовицький агент. Його підозри базувались на таких фактах: Ю.Тютюнник – надзвичайно амбітний, прагнув бути першою особою на звільненій Україні. Зник з Польщі і з'явився в Румунії, був зв'язаний з контррозвідкою 6-ї румунської дивізії, яка стояла на кордоні "совдепії". На території Польщі Ю.Тютюнник зв'язався з румунами, французами і росіянами. І, накінець, агітував генералів Удовиченка, Загродського, колишнього міністра УНР С.Тимошенка закінчити "гру в Державу" і повертатися в Україну. М.Чоботарів звертає увагу на політичну нестійкість Ю.Тютюника, який вже один раз разом з отаманом Григор'євим переходив до більшовиків. Теперішній його перехід нікого не дивує як і не здивує нікого і новий крок його в зворотному напрямку, коли ситуація відповідно зміниться [16, лист від 15 лютого 1924 р.].

Так воно в майбутньому і сталося. М.Чоботарів вже через 7 – 9 днів знав, що Ю.Тютюнник перейшов до більшовиків. І коли з подачі М.Чоботаріва в українському виданні за кордоном "Діло" була зроблена про це заява, то більшовики змушені були відкрити таємницю та підтвердити, що Ю.Тютюнник перейшов до них.

Після встановлення цього факту М.Чоботарів вислав до Харкова (тодішньої столиці України) та інших українських міст своїх людей, щоб попередити про зраду Ю.Тютюнника та про необхідність обережності у зв'язку з цим.

Щось подібне трапилось і з генерал-хорунжим Андрієм Гулим-Гуленком, заслуженим воєначальником українського війська в період боротьби за українську державність в 1919 – 1921 рр., отаманом повстанців на Херсонщині. Під час першого Зимового походу (листопад

1919 – травень 1920 рр.) очолював Запорізьку дивізію. У другому Зимовому поході командував південною Бессарабською групою українських військ. Ця група була розбита, а рештки її особового складу на чолі з А.Гулим-Гуленком перейшла на територію Румунії. Влітку 1922 р. А.Гулий-Гуленко нелегально перебрався в Україну і намагався провідати в Одесі свого сина, але одеське ДПУ стежило за прибулим, і його було заарештовано [3, с. 242]. Через декілька років, в липні 1927 р. він з'явився в Польщі і заявив М.Чоботаріву, що у зв'язку з амністією його звільнили з-під арешту [6, с. 199].

М.Чоботарів попередив представників українського війська в еміграції, щоб не довіряли А.Гулому-Гуленку, бо був переконаний, що останній провадить агентурну роботу за завданням ДПУ. Згодом полковник М.Чоботарів зібрав дані, на підставі яких на допитах А.Гулого-Гуленка примусили зізнатися в його агентурній діяльності на користь більшовиків. Але й після зізнання А.Гулий-Гуленко проводив роботу на користь ДПУ. Допускається, що останнє шантажувало його, погрожуючи репресіями щодо його родини і компроментуючими матеріалами. Накінець, в момент переходу польсько-радянського кордону його затримала польська контррозвідка з компрометуючими шпигунськими документами, і він був розстріляний. М.Чоботарів підтримував версію, що поляки обміняли А.Гулого-Гуленка на свого розвідника, котрий був ув'язнений ДПУ [6, с. 199].

Із наведених тут прикладів маємо уяву про ту складну ситуацію, в якій проживали і діяли українські патріоти на чужині, бо навіть бойовим, заслуженим у минулому активним борцям за українську державність, якими були генерали Юрій Тютюнник і Андрій Гулий-Гуленко, не можна було довіряти після закінчення війни. Більшовицька влада прагнула будь-якими методами (шантажем, погрозами репресіями родини, застосуванням фізичних тортур і т.п.) залучити відомих діячів періоду боротьби за незалежність України на свій бік, щоб їхніми устами скомпрометувати як саму боротьбу за незалежну Україну, так і окремих видатних діячів цього періоду та представити цю боротьбу як антинародну, розбійну, грабіжницьку, бандитську. І слід визнати, що, маючи матеріальні ресурси, пропагандистський і репресивний апарат, більшовикам значною мірою це вдалося. Найчастіше ДПУ домагалося своєї мети від арештованого погрозою знищення його сім'ї.

Утаємничений характер діяльності Миколи Чоботаріва викликав підозру в окремих емігрантів української армії щодо нього самого. Часом і його звинувачували в більшовизмі і, звичайно, як і кожна людина, переживав. Це бачимо з його листа до Володимира Шевченка, у якому він пише: "Я в розпуці і відчуваю душевну трагедію... Тепер я відчув самотність і безсилість бути корисним нашій справі!" [16, лист від 18 лютого 1924 р.].

Перед цим М.Чоботарів пережив моральну травму в зв'язку із таємничим вбивством відомого полковника Армії УНР Юрія Отмарштайна в квітні 1922 р. при виході останнього з табору інтернованих. Слідство, проведене польською прокуратурою, вбивцю не виявило. Полковники Роман Сушко і Микола Чоботарів один одному робили закиди щодо цього вбивства, але доказів не було [6, с. 197-198].

Незважаючи на інтриги, чутки, безпідставні звинувачення, полковник М.Чоботарів як людина сильна, з вольовим характером переборює песимістичний настрій, відсуває образи на другий план і як справжній патріот міркує про організаційні форми й методи згуртування старшин і вояків Армії УНР та підготовку їх до майбутньої боротьби за незалежність України. Це яскраво проявляється в наступному листі до того ж В.Шевченка. Цей лист настільки актуально звучить і сьогодні, що заслуговує на майже повну публікацію, бо він відображає зміст і плани роботи української національно свідомої еміграції в ті роки. Зокрема, М.Чоботарів пише: "В таких умовах, в яких доводиться працювати, часто навіть у мене нерви не витримують і впадаєш в розпач і коли б не свідомість того, що коли і ти складаєш зброю, коли і ти здаєш позиції, то тоді ті, що навколо тебе, зневіряться і розбіжаться і знову в конечному результаті побіда москалів, їх свято, а твоя загибель, то не видержав би і просив би відпочинку...

Помилялися ті, які гадали, що наша доля, наша справа виковується тільки на теренах України, котрі за рахунок обезцінення значення роботи в еміграції, все значення і вагу уділяють тамошній роботі. Я сказав би, що на велике щастя для справи іменно орієнтировка наших чинників і всієї свідомої частини нашого народу на еміграційний центр, на Уряд УНР. Так, "там" відбувається колосальний процес організованості національних сил, підготовчої праці до рішучого бою з Москвою, але коли б їм стало відомо, що ми всі, вкупі з Головним Отаманом Петлюрою, переконались в безнадійності нашої визвольної боротьби, то це принесло б величезну шкоду, кинуло б активних борців у розпач і зневір'я і позбавило б того розмаху і глибини руху, яких набирає з кожним часом все більше наша справа...

Для мене ясним стало, що для успішної боротьби потрібно придавати колосальне значення "тамошної" роботи, але разом з тим не допускати остаточного розкладу еміграції, ліквідації Уряду УНР. Успішність визвольної боротьби залежить від гармонійності членів уряду з цілою еміграцією і акцією на Україні. Робиться все, щоб позбутися тих аномалій, які шкодять праці "там", але цього осягнути в цілому, часто залежить не від нас, і ми безсилі виправити через наше перебування "тут". Вживаємо по-стільки, по-скільки. Але тут мусимо і можемо все зробити необхідне, щоб не бути заскоченими, щоб не повторювати тих помилок, котрі довели нас одних до Праги, других до Берліна, а третіх до Варшави. Багато залежить від оздоровлення "тутешнього" українства в організаційній праці на Україні. Я переконаний, що на старих конях ми далеко не поїдемо, що потрібні свіжі, молоді сили з іншими характерами, волею, розмахом і, коли хочете, з іншими поглядами і переконаннями. На Україні, можливо, під впливом більшовицької школи вигартовуються нової складки борці, провідники, але нам треба і тут згуртувати ідентичний елемент (підкреслення наше. – Б.П., С.В.). Старих робітників ми не можемо негувати, але наша присутність, наша активність і значення організованої сили мусить, якщо не повалити їх, зазначивши їм належне місце, то принаймні змусити відректися назавжди від намулу російської культури. Аналізуючи не тільки ролю окремих осіб, діячів, а й тактику наших політичних партій, приходиш до висновку, що всі вони, борючись за самостійну Україну, в послідній період боротьби самі не були глибоко переконаними самостійниками. Візьміть бувших С.Ф. (соціалістів-федералістів. – Б.П., С.В.) теперішніх радикалів. Так, люди освічені, чесні й свідомі патріоти, але хіба це борці, хіба це люди практики, хіба в них мається воля державника, без котрої не може бути великий державний муж?

С.-Д. і С.-Р. (соціал-демократи і соціалісти-революціонери. – Б.П., С.В.) у котрих на першому плані були спеціальні питання, більше працювали для "історії", а не для здійснення самостійної України, і коли придивитися до кожного окремо, то віддаючи їм належне значення, приходиш до переконання необхідності утворення сильної групи самостійників, котра при всяких умовах і де б хто з неї не був мусила б гостру провадити боротьбу за самостійну Україну" [16].

Зміст листа засвідчує, що це була людина з державним мисленням. М.Чоботарів зробив глибокий аналіз причин поразки у боротьбі за державність, він дав об'єктивну оцінку тогочасним кадрам, тактиці основних українських партій, з числа яких формувалися державні установи, і прийшов до висновку необхідності ротації кадрів для успішної боротьби у майбутньому.

Заздрісники намагалися його обмовити, відтіснити від Головного Отамана С.Петлюри, коли він ще був живий. На превеликий жаль, їм це вдалося, і С.Петлюра, переїхавши в Париж, залишився самотнім, без охорони, що й привело до фатальної трагедії.

Але С.Петлюра довіряв полковнику М.Чоботаріву. Переконливим підтвердженням цього є те, що він ще при житті розпорядився передати свій архів на зберігання М.Чоботаріву, про що знали лише дружина і дочка С.Петлюри.

Звичайно, в буремний складний час кривавої боротьби за українську державу в діях провідників і організаторів цієї боротьби були нічим невиправдані жертви, помилки, прорахунки. Були вони і в начальника контррозвідувального відділу М.Чоботаріва. Але у своїй діяльності він не фальшивив, твердо стояв на позиціях української державності, і хто своїми діями підривав її авторитет, той підлягав покаранню. Для нього не існувало авторитетів при порушенні закону, чи це був рядовий вояк чи отаман (особливо за причетність до погромів останніх).

Зокрема, підполковник Армії УНР Михайло Середа у своїй книжці "Отаманщина" писав: "Хай легенько гикнеться Чоботаріву: в історії отаманського руху він лишив по собі світлу пам'ять. На жаль, ми зубожіли на еміграції і не маємо того золотого пера, яким достойно було б накреслити його ім'я на сторінках історії. Дав йому Бог талан тих сирійських магів, які колись по зірках розшукали Христа, коли треба було розшукати якогось отамана, полковник Чоботарів обов'язково було і без зірки розшукає, з-під землі було викопає і... заарештує" [10, с. 18].

Джерела та література

1. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр.: У 2 т. – Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1998. – Т. 2.
2. В.К. Перші дні більшовицького панування (Спогади) // Літературно-науковий вісник. – Т. 89. – Кн. І. – К., 1926. – С. 120-129.
3. Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. Книга вторая. Изд-е 3-е, доп. – М.: Политиздат, 1980.
4. Коновалець Є. Причинки до історії української революції // Історія Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К.: Україна, 1992.
5. Магалевський Ю. Останній акт трагедії // Літературно-науковий вісник. Т. 94. Кн. XII. – К. : 1927. – С. 310-313.
6. Мечник С. Від оприччини до КГБ духовість московського імперіалізму. – Мюнхен: Українське видавництво, 1981.
7. Млиновецький Роман. Історія Українського народу (Нариси політичної історії). Вид. 2-ге. – Мюнхен: Українське наукове видавництво, 1953. – 643 с.
8. Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т. III. Упорядник В.Сергійчук. – К. : Вид-во ім. О.Теліги, 1999.
9. Роєнко Віктор. Україна або смерть! – К.: DANA, 1997.
10. Середа Михайло, підполковник Армії УНР. "Отаман Ляхович" // Літопис Червоної Калини. – Ч. 12. – 1930 р. – С. 18-20.
11. Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 рр. (Невідомі сторінки історії). – К. : Альтернативи, 1998.
12. Срібняк І. Обеззброєна, але не скорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921-1924 рр.) – Київ – Філадельфія: Вид-во ім. О.Теліги, 1997.
13. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни. – Харків: Державне видавництво України, 1924.
14. Українська Загальна Енциклопедія. Книга знання. В 3-х томах. – Т. 3. – 1235 с.
15. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2. – 423 с.
16. Центральний державний архів громадських організацій України. – Листи полковника Армії УНР М.Чоботаріва.
17. Державний архів СБУ. Спр. 74182. – Т. 2. – Арк. 215-216; Спр. 10418. – Арк. 261-262.

Коцур Г.Г., Пиріг О.А.
(Київ)

КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКА СИСТЕМА УКРАЇНИ ПОЧАТКУ НЕПУ

Перехід від директивної до ринкової економіки в Україні та інших країнах СНД з його численними проблемами, помилками і невдачами актуалізує дослідження відновлення

ринкових відносин в період непу. Саме в 20-ті роки більшовики зробили спробу пристосувати ринок для реалізації своєї доктрини.

В історіографії пострадянських часів відсутні грунтовні праці, присвячені проблемам ринкових відносин періоду непу, а питання створення кредитно-банківської системи взагалі залишається "білою плямою".

Погляди більшовиків на роль кредитно-банківської системи в господарстві зумовлювалися змінами економічної політики в цілому. В період "воєнного комунізму", коли взяли курс на згортання і повну ліквідацію ринкового засобу зв'язків між господарюючими об'єктами, "Держбанк" було закрито. Кредитно-банківська система дореволюційної Російської імперії була знищена ще раніше.

Допущення ринкових відносин з метою реанімації господарства і припинення політичної кризи вимагали відновлення функціонування кредитно-банківської системи. Аналіз документів засвідчує, що процес створення кредитно-банківської системи відбувався важко, суперечливо, з помилками. Під тиском об'єктивних реалій у жовтні 1921 р. засновано Державний банк РСФРР. До його функцій входили проведення грошових емісій, регулювання грошового обігу, реалізація офіційної грошово-кредитної та валютної політики. "Держбанку" належала керівна роль у кредитній системі, оскільки він здійснював централізоване планування кредиту, тобто встановлював, яку суму повинна одержати та чи інша галузь господарства для своїх потреб. ВУЦВК та РНК УСРР своїм рішенням від 10 листопада 1921 р. поширили дію декрету ВЦВК РСФРР "Про заснування Державного Банку" на територію України. Склалась парадоксальна ситуація, а саме: згідно з цим рішенням в Україні створювався банк РСФРР [2, 23, стаття 663]. Звертаємо увагу: мова йшла не про поширення сфери впливу "Держбанку" Росії на Україну, а про **"створення"** (підкреслено нами) "Держбанку" РСФРР. Президія ВУЦВК України, розглянувши питання про заснування "Держбанку", ухвалила: "Державний Банк РСФРР на Україні іменувати "Всеукраїнською Конторою Державного Банку" [3, оп. 1, спр. 210, арк. 5]. Документи свідчать й про сліпе дублювання законодавчою і виконавчою владою УСРР декретів російських державних органів, й про, м'яко кажучи, невисокий рівень політичної та й господарської грамотності апарату ВУЦВК та РНК України.

Досить часто при розгляді важливих питань організації кредитно-банківської системи виконавча влада УСРР займала очікувальну позицію. Так, у березні 1922 р. Раднарком України ухвалив не розглядати проблему відносин "Держбанку" і Народного комісаріату робітничої і селянської інспекції, валютні операції "Держбанку" тощо до їх узгодження з Наркомфіном РСФРР [3, оп. 1, спр. 210, арк. 19]. Наведені факти свідчать не лише про повну залежність органів виконавчої влади України від Москви, але й про вже сформовану у них психологію "молодшого брата", небажання шукати самостійні й точні рішення з урахуванням конкретних умов України.

У 1922 р. в Москві створено "Покобанк" ("Банк потребительской кооперации"), який кредитував споживчу кооперацію. Згодом він був реорганізований у загальнокооперативний кредитний центр "Всекобанк" ("Всесоюзный кооперативный банк"). Тоді ж було засновано Всеукраїнський кооперативний банк – "Українбанк". Згідно зі статутом він мав право вступати у відносини не лише з кооперативними організаціями, але й з державними, громадськими установами та об'єднаннями. Банк міг відкривати свої філії в Радянському Союзі й за кордоном, але з дозволу наркомфіну. На території України діяли відділення "Всекобанку" й "Українбанку". Зважаючи на те, що кредитування "Всекобанку" здійснювалося Москвою на пріоритетних засадах, умови функціонування цих банків були неоднаковими. Конкурувати з "Всекобанком" "Українбанк" не міг. Раднарком України спробував захистити інтереси "Українбанку", запропонувавши розмежувати сфери впливу цих банків на основі визнання "Українбанку" пайовиком "Всекобанку". При цьому останній не повинен був відкривати своїх

відділень і комісіонерств на території України. РНК УСРР пропонував також, щоб усі кредити наркомфіну і "Держбанку" виділялись безпосередньо "Українбанку" на тих же умовах, що і "Всекобанку", а всі кредитні операції в межах України здійснював би "Українбанк" [3, оп. 1, спр. 446, арк. 178].

Для кредитування переважно державної промисловості було створено Торговельно-промисловий банк ("Промбанк"). Фінансування електрифікації здійснював "Електробанк", а зовнішньої торгівлі – "Російський комерційний банк" (з 1924 р. – "Зовнішторгбанк").

Пізніше, ніж інші банки був заснований і розпочав роботу "Центральний сільськогосподарський банк". В січні 1923 р. питання про створення банку для кредитування сільського господарства було розглянуто на засіданні Раднаркому України. Українській Економічній Нараді було доручено разом з "Держбанком" знайти необхідні кошти для організації сільськогосподарського банку, розробити і погодити його статут та подати на розгляд в РНК РСФРР [3, оп. 1, спр. 446, арк. 113 зв.]. Через рік проблема організації сільськогосподарського банку обговорювалась на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, прийнято розгорнуте рішення щодо принципів організації роботи банку. Зокрема, у ньому наголошувалося, що сільськогосподарський банк СРСР має бути заснований за зразком змішаних акціонерних товариств за умови переважного впливу капіталу державних підприємств і установ. Разом з тим діяльність цього банку повинна обмежуватись лише проблемами і потребами сільського господарства. Пропонувалось також всю роботу проводити через республіканські сільськогосподарські банки, не відкриваючи власних відділень, контор, агентств. Союзний банк залишав за собою кредитні операції, що мали загальносоюзне значення та операції, пов'язані із зовнішнім ринком. Республіканські сільськогосподарські банки мали проводити роботу через товариства сільськогосподарського кредиту, залишаючи у своєму віданні операції загальнореспубліканського значення. За таких умов значна частина коштів союзного банку повинна була надходити до республіканських банків, за виключенням сум загальносоюзного призначення. Конкретну суму для кожного республіканського сільськогосподарського банку мав визначити Держплан, враховуючи потреби і можливості республіки [4, оп. 6, спр. 46, арк. 16, 16 зв.].

Більшість цих пропозицій було враховано Москвою і знайшло своє відображення у постанові II з'їзду Рад СРСР "Про організацію Центрального сільськогосподарського банку". Так, у постанові підкреслювалось, що "діяльність Центрального сільськогосподарського банку буде успішною лише за наявності повного узгодження операцій банку з політикою урядів союзних республік в галузі сільськогосподарського кредиту" [1, с. 403]. Отже, банк проводив свою роботу, за виключенням операцій загальносоюзного значення, через банки союзних республік та місцеві товариства сільськогосподарського кредиту, не відкриваючи в республіках власних відділень, контор тощо. В постанові наголошувалось також на необхідності залучення до організації мережі установ сільськогосподарського кредиту селянства. Саме низові осередки цієї мережі відкривали доступ селянам до кредитів, використання яких мало сприяти розвитку сільського господарства.

Поряд з великими центрами кредитування стали виникати акціонерні, міські банки, товариства взаємного кредиту. Так, 1922 р. у Харкові засновано "Банк взаємного кредиту". Його фундаторами стали 12 осіб, з яких 4 були підприємцями в галузі промисловості, 2 банкіри, 2 купці, 3 юристи. Всі вони мали дореволюційний досвід роботи, кожний у своїй сфері. Були й гроші, з яких сформували пайовий капітал. Банк взаємного кредиту створювався, як було записано в його статуті, з метою фінансування дрібної і середньої промисловості, торгівлі та сільського господарства. Засновники також передбачали сприяння "поліпшенню культурних умов існування" [3, оп. 1, спр. 776, арк. 8]. Досвід його засновників проявився й у визначенні кола операцій, які здійснював банк, зокрема, у відкритті кредитів, наданні позик під товари, виконанні доручень по одержанню платежів за векселями,

зобов'язаннями, рахунками і товарними документами. Банк також приймав доручення за передплатою на позики, гроші на прості та умовні рахунки.

На 1.07.1924 р. клієнтами банку стали підприємства державного та приватного секторів промисловості і торгівлі, кооперативні організації та установи. Ревізія, що була проведена представниками Народного комісаріату фінансів, Державного політичного управління виявила порушення у діяльності "Банку взаємного кредиту". Незважаючи на пояснення його правління по кожному пункту зауважень з боку перевіряючих, всі члени правління були заарештовані" [3, оп. 1, спр. 776, арк. 62]. Через деякий час приміщення банку внаслідок збройного нападу було пограбовано. Важко визначити, чи зумів банк поновити свою діяльність. Однак його історія є показовою. Така ж або приблизно така ж доля спіткала й інші дрібні банки.

У 1923 р. було засновано Боківське (Криворізький повіт Катеринославської губернії) сільськогосподарське кредитно-кооперативне товариство "Взаємодопомога". Воно було утворене внаслідок об'єднання 64 осіб і їх коштів для сприяння розвитку і вдосконаленню господарства його членів. Товариство мало право приймати внески і робить позики, виконувати операції фінансового, торговельно-посередницького і комісійного характеру, приймати перекази грошей у всі ті місця, де були його відділення або комісіонери. Товариство дбало про чистоту своїх лав. Згідно з його статутом членами товариства не могли бути засуджені за крадіжку, шахрайство, розбійництво, пограбування, розтрату [3, оп. 1, спр. 776, арк. 3 зв.].

Таким чином, наведені факти свідчать, що організація кредитно-банківської системи в УСРР була продиктована необхідністю відновлення ринкових відносин. Мережа кредитно-банківських установ створювалась директивними методами, за рішеннями правлячої партії ЦК КП(б)У, РНК УСРР були лише провідниками рішень РКП(б). Кредитно-банківська система складалась з державних, кооперативних, приватних банків та товариств взаємного кредиту. На початку непу вона відіграла значну роль у створенні господарства на ринковій основі.

Джерела та література

1. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917-1967 гг.).– М., 1967. – Т. 1. – 783 с.
2. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестянского правительства Украины за 1921 г. – Харьков: Изд. Народного комиссариата Юстиции, 1921. – 937 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади України. Народний комісаріат фінансів України. – Ф. 30.
4. Центральний державний архів громадських організацій України. Матеріали до засідань Політбюро ЦК КП(б)У. – Ф. 1.

Федина В.
(Львів)

ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Українська Військова Організація (УВО) посідає визначне місце в українському національному русі міжвоєнного періоду. В часі свого існування вона була уособленням самостійницьких прагнень тієї частини українського населення, яке не погодилось із наслідком українських визвольних змагань та рішенням Ради послів від 15 березня 1923 р. В подальшому УВО стала однією з найактивніших пропагандистів нової ідеології -

націоналізму та наріжним каменем утвореної наприкінці 20-х років Організації Українських Націоналістів (ОУН).

В українській історіографії немає єдиної точки зору, коли саме була створено УВО. Переважна більшість дослідників вважає, що УВО була створена в липні 1920 р. За підставу беруться слова провідника цієї організації полковника Євгена Коновальця: "В липні 1920 р. відбули ми (Київські Січові Стрільці. - В.Ф.) в Празі останнє засідання Стрілецької Ради... Після цього засідання фактично перестала існувати Січово-Стрілецька Організація" [4, с. 41-42]. Дану позицію обґрунтував Петро Мірчук. Згідно з його міркуваннями, найбільш ймовірно, що УВО була створена невдовзі після припинення діяльності Стрілецької Ради. А оскільки після її засідання на Велику Україну виїхали колишні старшини СС, які мали створювати клітини УВО на Наддніпрянщині, то напрошується висновок, що саме на цій нараді була створена УВО, на заміну розпущеної Стрілецької Ради [8, с. 16-17]. Інші дослідники вважають, що УВО була створена на З'їзді представників українських військових організацій, який відбувся 31 серпня 1920 р. у Празі [5, С. 160].

Існують також різні погляди стосовно питання, хто саме створив УВО. Дослідники поділяють їх на дві групи. Перша група за головний аргумент вважає думку про необхідність продовжувати збройну боротьбу. Наслідком цього спонтанно поставали і діяли різні організації. Одні припиняли своє існування, решта в ході діяльності зливались з іншими. В кінцевому результаті вони об'єдналися під керівництвом полковника Євгена Коновальця, як керівника найактивнішої організації. Така версія грунтується на оцінці тодішньої психологічної ситуації й підкреслює рівнозначність представників різних українських військових формацій та громадських організацій у створенні УВО. Її обстоювали, в першу чергу, представники тих структур, які згодом долучилися до УВО [7, с. 27-29, 33-34].

Друга група висуває твердження, що УВО покликали до життя старшини Січових Стрільців (СС). Вони її створили і поширили зв'язки на об'єднання військовиків колишніх українських армій та українську суспільність [3, с. 288-289]. Такі погляди відстоюють чільні діячі УВО: сотник Осип Навроцький [11, с. 6-7], перший голова Начальної Колегії у Львові та член Проводу Українських Націоналістів Володимир Мартинець [7, с. 25, 32].

Точної дати утворення та перелік осіб-засновників УВО не збережено в жодному документі тих часів. Не були вони відомі широкому загалу і наприкінці 20-х років. Є. Коновалець і В. Мартинець у пропагандистській підпільній брошурі "У.В.О." висловлювали сподівання: "Віримо, що прийде час ... коли Українська Військова Організація зможе скласти звіт зі своєї діяльності перед широкими масами нашого народу, зокрема ж, відверто подати загалові відомості про осіб, що створювали організацію, про умови й методи загальної акції, про здобутки й невдачі ..." [14, с. 13]. Умови тогочасної діяльності розкриває один з учасників підпільного руху Зиновій Книш: "Документів і листування з того часу майже нема - зрозуміла річ, бо в умовах конспірації важко зберігати своєї участі в революційній дії, а те, що було, пропало в безлічі поліційних акцій, облав, арештів і судів. А вже просто на сім колодок замкнені уста безпосереднім учасникам підпілля. Ляк перед тим, щоб не штовхнути в нещастя живих ще людей і не наразити їх на поліційні переслідування, відігравав тут найбільшу роль" [2, с. 22].

Оскільки точних фактів немає, а наявні дані суперечать один одному, це наштовхує на певні міркування. На нашу думку, обидві версії стосовно часу створення УВО викликають певні сумніви. У першій версії існує велика привязка до слів Є. Коновальця стосовно припинення діяльності Стрілецької Ради та однозначне їх розуміння. Хоча Є. Коновалець не стверджує це остаточно, а лише зазначає, що в липні 1920 р. Стрілецька Рада "фактично" перестала існувати. Цілком зрозуміло, що в умовах підпільної боротьби не слід очікувати відвертості від керівника підпільної революційної організації, а його слова не слід сприймати прямо і беззастережно. Теза про припинення діяльності Стрілецької Ради у липні 1920 р. у Празі викликає застереження, коли ознайомитись із листуванням Є. Коновальця за першу

половину 1921 р. Листи за період 17 лютого - 6 травня 1921 р. дають можливість зрозуміти, що Стрілецька Рада в тому часі продовжувала існувати. У листах Є. Коновалець звертається до членів Стрілецької Ради, а не Начальної Колегії УВО, відзначає, що за кордоном він є представником поглядів Стрілецької Ради і з особливою уважністю ставиться до її поглядів, також висуває побажання, щоб члени Стрілецької Ради і надалі залишались активними діячами тих політичних партій, до яких вони належали [6, с. 239-273]. Голова Начальної Колегії, першого керівного осередку УВО, сотник О. Навроцький згадував, що члени Стрілецької Ради, які мешкали у Львові, проводили окремі свої наради [9, с. 41-42].

Стосовно старшин СС, які після наради в липні 1920 р. виїхали на Наддніпрянщину, П. Мірчук говорить, що про них у літературі Української Військової Організації відомо як про осіб, які виїхали з дорученням створювати осередки УВО на радянській Україні. Є. Коновалець у своїх спогадах відзначає, що "після з'ясування безкорисності і безцільності дальшого перебування за кордоном вирішили ми закликати всіх СС до повороту до краю ... Старшини СС, що були за кордоном, здебільшого роз'їхалися - одні на Наддніпрянщину, інші до Галичини" [4, с. 41]. Торкаючись початків створення УВО, полковник Андрій Мельник говорив, що ухвала організувати на рідних землях особливу збройну силу була прийнята тоді, коли зазнало невдачі попереднє починання СС - організувати з полонених вояків колишніх українських армій за кордоном українське військо. Початки УВО припадають на час, коли А. Мельник перебував за кордоном як військовий аташе та контролер військових місій уряду УНР. Саме тому він не був близько знайомий з перебігом липневої наради Стрілецької Ради 1920 р. у Празі. Він подає лише, що "на конференціях вироблено план. Для завершення цієї справи полк. Є. Коновалець виїхав до Відня. Інші старшини повернулись на рідні землі: сотник І. Андрух, поручник В. Романишин, поручник В. Нерослик, поручник М. Опока, хорунжий О. Решетуха – на східно-українські землі ..." [7, с. 32].

Стосовно І. Андруха та М. Опоки відомо, що вони були родом з Галичини, отже їхні цілі були дещо інші, ніж "повернення на рідні землі". У літературі Української Військової Організації про І. Андруха та М. Опоку йдеться як про осіб, що мали створити на східно-українських землях осередки УВО, отже П. Мірчук мав на увазі саме їх. З цим завданням вони до певної міри справилися: організували підпільний революційний рух на радянській Україні і стали на його чолі. Не виключено, що до цього завдання були причетні й інші особи, і з конспіративних мотивів їхні прізвища не були подані. Наразі ми не володіємо фактами, які б підтверджували або спростовували це припущення.

Як відзначають новітні дослідники, керівним осередком повстанського руху на радянській Україні з лютого 1921 р. став Центральний Український Повстанчий Комітет (ЦУПКом) у Києві. Він був створений І. Андрухом, якого наприкінці 1920 р. направлено на Наддніпрянську Україну для розбудови підпільних структур [1, с. 11-12]. Дослідник націоналістичного руху В. Мартинець, торкаючись питання створення УВО, відзначає, що вона не проектувалась як галицька організація, а мала діяти також під більшовицькою окупацією. Так, восени 1920 р. у Києві створено Центральний Революційний Комітет на чолі з І. Андрухом [7, с. 25].

В. Мартинець приєднався до націоналістичного руху щойно в середині 20-х років і, ймовірно, що він не володів матеріалами про створення УВО, тому дане питання розкриває лише в загальних рисах - не вказує де, коли і ким була створена УВО. Звідси припускаємо, що невідома була йому початкова діяльність УВО, а про сотника І. Андруха він згадує із суб'єктивних причин як про свого колишнього безпосереднього начальника - командира куреня СС [7, с. 25].

Натомість дослідження Б. Гудя та В. Голубка побудоване на багатому джерельному матеріалі. Підтвердженням правоти їхньої позиції є спогади дійсних членів УВО - Миколи Ковалиська, учасника процесу "поштовців" (процес за напад на Головну пошту у Львові у березні 1925 р. та інші експропріаційні акти в 1924-1926 роках) та Павла Генгала -окружного

коменданта Перемиської округи. Вони походили з того самого села, що й І. Андрух, який завербував їх до УВО. Згідно з їхньою розповіддю, І. Андрух повернувся у своє рідне село Бушковички наприкінці 1920 р. Побув вдома два тижні, заагітував до УВО п'ятеро молодих людей (серед них М. Ковалиська та П. Генгала) і зник із села. Лише згодом вони дізналися з преси, що його розстріляли більшовики [13, с. 88-89]. Отже, факти вказують на те, що І. Андрух виїхав на радянську Україну тільки наприкінці 1920 р. В такому випадку це спростовує твердження П. Мірчука.

Виникає запитання щодо правомірності таких важливих рішень, як розпуск Стрілецької Ради та перехід її членів до новоствореної організації. Адже на нараді у Празі в липні 1920 р. Стрілецька Рада була представлена далеко неповним складом - окрім голови були присутніми лише 5 її членів.

Ще один застережливий момент стосується з'їзду 31 серпня 1920 р. Стрілецька Рада на чолі з Є. Коновальцем намагалася об'єднати зусилля всіх українських військових формацій, що знаходилися за кордоном, і створити єдине українське військо для продовження визвольної боротьби. Саме з цією метою і планувалося скликання з'їзду. Якщо було прагнення до створення об'єднаної військової формації, то не було жодного сенсу створювати напередодні з'їзду, на який покладалися великі надії, нову організацію, що могло б до певної міри дезорієнтувати учасників з'їзду.

Кілька тижнів після засідання Стрілецької Ради старшини СС підготували "З'їзд відпоручників українських військових організацій за кордоном", який відбувся 31 серпня 1920 р. у Празі. У ньому взяли участь представники СС, УГА, Українського Союзу Старшин у Відні, робітничих сотень Закарпаття та української еміграції в Америці. На з'їзді ухвалено постанови, в яких, зокрема, говорилося: "З'їзд стоїть на становищі повної соборності та самостійності України ... З'їзд стверджує, що теперішнє катастрофальне положення України є наслідком ... самого факту існування аж трьох українських урядів і їх органів" [4, с. 42].

На нашу думку, на цьому з'їзді до створення УВО справа не дійшла, бо сам він не дав жодних результатів. Рішення, ухвалені на з'їзді, були виразно протиставні політиці обох еміграційних урядів. Ані уряд УНР, ані уряд ЗУНР з огляду на свої політичні орієнтації в тому часі не могли дотримуватись цих рішень. Підводячи підсумки з'їзду, полковник Є. Коновалець відзначав: "З'їзд вважає за потрібне *затримати в організованій формі* (виділення наше. - В.Ф.) існуючі поза територією України військові частини та *об'єднати їх ідейно* (виділення наше. - В.Ф.) між собою" [4, с. 42]. Безрезультатність з'їзду відзначав і П. Мірчук: "Так затратилось перше основне завдання УВО (згідно з його поглядами, УВО в тому часі вже існувала. - В.Ф.) - стати зав'язком української армії для відновлення протибільшовицької війни в найближчому майбутньому"[8, с. 18]. З'їзд у Празі був тільки політичною маніфестацією і нічого окрім резолюцій та постанов по собі не залишив.

Справа об'єднаного українського війська черговий раз зависла у повітрі. Саме ця тактична невдача і призвела до створення УВО, яке відбулося, на нашу думку, 1-2 вересня 1920 р. Як свідчать матеріали обвинувачення з Варшавського процесу ОУН, 2 вересня 1920 р. було видано листівку "Приказ УВО ч. І", де йшлося про створення УВО та про мету і завдання цієї організації [15, с. Арк. 9].

Наші міркування йдуть у такому напрямі: оскільки (на підставі вищенаведених положень) на 1 вересня 1920 р. УВО ще не існувала, а 2 вересня було офіційно повідомлено про її створення, то логічним було б припустити, що УВО була створена саме в цьому проміжку часу - 1-2 вересня 1920 р. Така точка зору в значній мірі пояснює початкову діяльність УВО. Коли б організація була створена раніше, то не було б жодних підстав, щоб спочатку приховувати своє створення і лише пізніше доводити до відома широкого загалу цей факт. Логічно припустити, що організація була створена і відразу ж заманіфестувала про це. Доказом цього може бути й те, що немає жодного повідомлення про УВО та її діяльність за

період з липня по вересень 1920 р. Очевидно, тому, що самої організації ще не існувало. І навпаки - бурхлива діяльність розпочинається саме у вересні. Зрозумівши усю марність намагання створити єдине військове об'єднання як з полонених колишніх українських армій, так і з вцілілих решток цих армій, старшини СС вирішили змінити тактику - не шукати об'єднання на міжурядовому рівні, а розпочати діяти власними силами, поширюючи суверенницькі та соборницькі заклики й ідеї. Широкі маси українського населення уже були замучені міжпартійними чварами і тому з готовністю відгукнулися на ці заклики. Саме цим і слід пояснювати швидке поширення ідей та впливу УВО.

Ми відстоюємо думку, що УВО створили саме члени Стрілецької Ради. Ініціатива, яка висувалася на з'їзді 31 серпня, походила саме від них. Хоча це ні в якій мірі не применшує участі представників інших українських військових формацій, які хто швидше, хто дещо пізніше долучилися до розбудови УВО. На даному етапі старшини СС виступили виразниками загальнопоширених поглядів. І якщо навіть припустити, що Стрілецька Рада не висунула б цих вимог, рано чи пізно їх висунув би якийсь інший осередок. Схожі думки полонили розум не одного військового, і навіть сама назва також не була новою. У жовтні 1918 р. у Відні українськими військовими уже була створена Українська Військова Організація, а її завдання були схожими із початковими задумами старшин СС [12, с. 6]. Немає нічого дивного у тому, чому саме таку назву було прийнято для новоствореної організації. Адже на початках вона планувалась для виконання суто військових завдань. І лише умови тогочасної дійсності змусили УВО займатися питаннями з інших ділянок суспільно-громадського життя.

Про подальші кроки УВО: створення керівного осередку - Начальної Колегії у Львові та діяльність членів Начальної Колегії як в УВО, так і у суспільно-політичному житті Галичини на початку 20-х років - відомо більше. Цим слід завдячувати, в першу чергу, спогадам сотника О. Навроцького - першого Голови Начальної Колегії УВО у 1920-1921 рр. [11, с. 6-11; 9, с. 25-62; 10, с. 298-302]. Вони тим більше цінні, що, як відзначає О. Навроцький, члени Начальної Колегії в тому часі офіційних нарад чи засідань не відбували і не вели ніяких "регулямінів" чи протоколів [9, с. 28]. Згадуючи про створення Начальної Колегії, О. Навроцький беззаперечним вважає факт, що УВО створили старшини СС [9, с. 37]. На нашу думку, версія про причетність представників інших військових об'єднань у створенні УВО могла також виникнути на підставі аналізу складу Начальної Колегії: з п'яти членів Колегії лише двоє були представниками СС. Однак саме вони й були ініціаторами і запропонували іншим увійти до початкового складу Начальної Колегії [11, с. 7].

В подальшому УВО голосно заявляє про себе: замах Степана Федака на маршала Юзефа Пілсудського у вересні 1921 р., саботажна акція осені 1922 р., замах на президента Польщі Станіслава Войцеховського у вересні 1924 р., діяльність "Летючої Бригади" у 1924-1926 рр., замах на шкільного куратора Станіслава Собінського у жовтні 1926 р., "кривавий листопад" 1928 р., замах на Східні Торги у 1929 р., ряд інших більших та менших акцій. Попри свою гучну діяльність УВО непомітно, але впевнено ввійшла в суспільно-політичне життя Галичини на початку 20-х років і так само непомітно відійшла з нього на початку 30-х років, виконавши своє завдання. Нам же залишається докладно дослідити виникнення та діяльність Української Військової Організації, за висловами її членів – "підземного війська України".

Джерела та література

1. Гудь Б., Голубка В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917-1921 рр. - Львів: Українські технології, 1997.
2. Книш З. Дух, що тіло рве до бою... (Юліян Головінський, Крайовий Комендант УВО). - Вінніпег, 1951.
3. Книш З. Начальна Команда УВО у Львові // Євген Коновалець та його доба. - Мюнхен, 1974.
4. Коновалець Є. Причинки до історії української революції. Видання 2-ге. - Б. м., 1948.

5. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. 1939 р.). - Івано-Франківськ, 1993.
6. Листи полк. Є. Коновальця з Відня на Україну в першій половині 1921 р. // Євген Коновалець та його доба. - Мюнхен, 1974.
7. Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади й матеріяли до передісторії та історії українського організованого націоналізму. - Б. м., 1949. (В. Мартинець подає спогади осіб, які ініціативу створення УВО приписують також УСС, VI Бригаді УГА, Пласту та ін. організаціям.)
8. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Т. 1. 1920-1939. За ред-єю С. Ленкавського. - Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк, 1968.
9. Навроцький О. Початки УВО у Львові // Срібна Сурма. Статті й матеріяли до діяння Української Військової Організації. Збірник II. Початки УВО в Галичині. Зібрав, упорядкував і зредагував З. Книш. - Торонто, б. р.
10. Навроцький О. УВО, політичні партії і Диктатура ЗОУНР та уряд УНР // Євген Коновалець та його доба. - Мюнхен, 1974.
11. Навроцький О. Українська Військова Організація. Організаційні початки й створення Начальної Колегії УВО // Голос Комбатанта. - Нью-Йорк. - 1961. - Ч. 9.
12. Німчук І. Українська військова організація у Відні в днях перевороту (Причинок до історії будови української держави в Галичині). - Відень, 1922.
13. Срібна Сурма. Статті й матеріяли до діяння Української Військової Організації. Збірник І. Зібрав, упорядкував і зредагував З.Книш. - Торонто, б. р.
14. У.В.О. [Каунас]. - 1929.
15. ЦДІА України у Львові. Прокуратура Апеляційного суду у Львові. - Ф. 205, оп. 1, спр. 3125 (Матеріали судової справи проти с. Бандери і товаришів), арк. 9.

Дутчак П.В.
(Чернівці)

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЦТВА (20-30-ті роки XX ст.)

Доля і майбутнє України великою мірою залежала і залежить від жінок. Жінки є берегинями не тільки сімейного вогнища, а й суспільства в цілому. Переконливий доказ тому - багатогранна діяльність західноукраїнських жіночих організацій 20-30-х років XX ст. Своєю активністю, відданістю справі, вмінням суто по-жіночому полагоджувати найскладніші проблеми українки міжвоєнного періоду були гідним прикладом для всього українського суспільства. Жіноча діяльність була, є і буде важливим чинником нашої загальної суспільної діяльності. Однак діяльність об'єднаного жіноцтва завжди вимагала певної її організації.

Досліджуючи історію українських жіночих об'єднань, ми задаємося питанням: що ж спонукало, націлювало загал українського жіноцтва до їх активності у громадському, культурно-національному, політичному житті української спільноти? Які організаційні форми діяльності використовували жіночі організації та окремі передові, національно свідомі українки 20-30-х років XX ст. з метою залучення жінок до піднесення їх національної свідомості та участі в житті суспільства? Архівні джерела доносять до сьогоднішнього читача досвід минулого. Ми дізнаємося, що західноукраїнські жінки міжвоєнного періоду вже проявляли впевненість у своїх силах здолати всілякі сімейні, господарсько-економічні негаразди, перешкоди у здобутті освіти, утиски з боку польської адміністрації. Брали участь у політичному житті, виступали на вічах, проводили широку опікунсько-просвітницьку, виховну діяльність тощо. Однак висвітлення досвіду діяльності українського організованого жіноцтва у минулому в історичній літературі досить побіжне. Тому тепер, коли в Україні створюються численні жіночі організації, важливо ознайомлювати їх з досвідом діяльності попередніх поколінь жіноцтва, зокрема з організаційними формами громадської діяльності

західноукраїнського жіноцтва 20-30-х років XX ст. Досліджувані матеріали українських жіночих організацій стверджують, що організоване жіноцтво використовувало у ті роки різні ефективні організаційні форми громадської діяльності, серед яких найважливішими були з'їзди, віча, наради, курси інструкторок-організаторок.

Загальні **з'їзди** згідно зі статутами були найвищою вирішальною і контролюючою "владою" жіночих організацій та найбільш масовою і всеохоплюючою організаційною формою діяльності організованого жіноцтва [8, спр. 2418, арк. 26; 9, спр. 361, арк. 272; 19, спр. 1, арк. 5]. Проведення першого Всеукраїнського жіночого з'їзду з ініціативи "Союзу українок" планувалося на 22 - 23 грудня 1921 р. у Львові. Було створено підготовчий комітет [19, спр. 2, арк. 55], який через "Громадський вісник" повідомив жіноцтво про його скликання, видрукував листівку-заклик та програму з'їзду. Його метою було згуртувати якнайбільше українських жінок, зробити точний огляд їх діяльності і намітити шляхи на майбутнє [19, спр. 5, арк. 25]. Відчувався великий ентузіазм жіноцтва до підготовки з'їзду, на його адресу прийшли численні привітання від різних українських організацій та окремих осіб із Західної України і з-поза її меж [19, спр. 5, арк. 1 - 24, 27 - 32]. Проте за кілька днів перед з'їздом поліція заборонила його проведення [19, спр. 2, арк. 55]. Тоді вирішено було, щоб намічений з'їзд відбувся як надзвичайні загальні збори "Союзу українок" з тією самою програмою. 22 грудня з'їзд розпочав свою роботу, але під час виступу Мілени Рудницької комісар поліції заборонив з'їзд. Делегати з'їзду, хоч невеликими окремими групами, але все-таки розглянули ті питання, що були внесені у його програму [19, спр. 2, арк. 55; спр. 5, арк. 26; спр. 12, арк. 4].

Можливо, якщо б дозволено було проведення з'їзду, то це не мало б такого ефекту, як його заборона. З'їзд не відбувся у такій формі, як планувалося, але натхненна підготовка до нього і груба його заборона викликала хвилю протестів, привернула увагу жіноцтва до свого становища та зміцнювала їх впевненість у необхідності своєї організації. Передові жінки розуміли, що використання такої форми спротиву польській владі, як протести піднесе громадську активність українок і приведе організоване жіноцтво до перемоги у боротьбі за визнання його ролі в суспільстві. Тому секція преси і пропаганди при "Українському жіночому союзі" у Відні розіслала "Протест проти переслідувань українських жінок і жіночих організацій в Галичині, Буковині і Совітській Україні" для опублікування його у різних жіночих часописах світу. До протесту "Українського жіночого союзу" приєдналися й інші об'єднання українських жінок-емігранток, зокрема "Національна рада українських жінок", "Українська секція інтернаціональної жіночої ліги миру і свободи" та "Гурток студенток". Протести появилися на сторінках різних жіночих часописів світу з прихильними замітками редакцій [21, с.6]. Політичні та громадські протести, відкритий і прихований осуд світової та західноукраїнської громадськості змусили польську владу дещо послабити утиски щодо розвитку українського жіночого руху в Галичині. Про це свідчить хоча б той факт, що з 1922 р. польська влада вже не забороняла проведення з'їздів українського жіноцтва, однак надалі вони проводилися в обов'язковій присутності представника поліції. В той же час прагнення жіноцтва до консолідації сил у суспільстві привело до об'єднання у 1923 р. жіночих організацій та гуртків при інших українських товариствах навколо "Союзу українок" на правах філій і сфедерованих товариств - колективних членів цієї організації. В грудні 1925 р. колективними членами "Союзу українок" були товариства "Кружок імені Ганни Барвінок" (Львів), "Товариство українських жінок" (Станиславів), "Жіноча громада" (Дрогобич) тощо [10, спр. 4, арк.63; 19, спр. 2, арк. 98 - 99, 104 - 105; 20, спр. 28, арк. 2 - 3].

Документи засвідчують, що з кожним роком робота організованого жіноцтва пожвавлювалась. Про це наголошувалось, зокрема, на з"їзді представниць різних жіночих організацій у квітні 1926 р. Організоване українське жіноцтво включалось практично у всі ділянки економічного, культурно-просвітнього та громадського життя краю [12.- 1926.- № 6.- С.5]. З'їзди застерігали жіноцтво від створення жіночих секцій при політичних партіях,

як це було в 1927 і 1933 роках [12. – 1928. - №1-2. – С. 4; 19, спр. 15, арк. 99], вирішували організаційні питання проведення всеукраїнських акцій, форумів. Так, з'їзд 1933 р. вирішив питання проведення Всеукраїнського жіночого конгресу, присвяченого 50-річчю заснування першої української жіночої організації "Товариства руських женщин" у Станиславові [19, спр. 26, арк. 14 - 15]. Конгрес, незважаючи на хвилю арештів активістів української громадськості, що прокотилась напередодні його проведення у зв'язку із вбивством 15 червня 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі генерала Б.Перацького, був все-таки проведений у червні 1934 р. у Станиславові. У конгресі взяло участь 545 жінок-делегатів Західної України, 43 - з Буковини та Закарпаття, в тому числі українки-емігрантки з Америки і Канади, а також представники з усіх громадських організацій Західної України [4, с. 448 - 449; 5, с.411;11, спр. 86, арк. 161]. Об'єднання на конгресі жіноцтва різного соціального стану та вікових груп, участь в ньому 6 тисяч запрошених молодих сільських жінок Станиславівщини стало великою маніфестацією визнання ролі жінки в суспільстві. "Конгрес, - справедливо стверджує дослідниця українського жіночого руху Марта Богачевська-Хом'як, - був з'їздом національного духу і жіночої солідарності" [3, с.176]. Він висловився за об'єднання українського жіноцтва у "Всесвітній союз українок", що було здійснено на з'їзді у жовтні 1937 р. [9, спр. 361, арк. 6; 20, спр. 30, арк. 86]. Маючи досвід організаційної роботи в краї, галицьке жіноцтво ділилося ним і зі своїми сусідами, беручи участь у з'їзді "Жіночої громади" Буковини (1931 р.), Першому з'їзді "Народовецького жіноцтва" Закарпаття в Ужгороді (1934 р.) та ін. [12.- 1931.- № 8.- С. 8 - 9; 12.- 1931.- № 37-38.- С.8].

Таким чином, з'їзди жіноцтва можна вважати найактивнішою формою діяльності українських організацій. Шляхом з'їздів, яких на основі архівних джерел, за підрахунками автора, тільки "Союзом українок" було проведено у 20-30-х роках дев'ятнадцять, українське жіноцтво мало можливість зосередити основні думки у напрямку ефективної роботи в різних містах і селах Західної України та давати приклад для наслідування у справі організації жіноцтва в інших регіонах і діаспорі. Шляхом представництва окремих організацій з'їзди допомагали об'єднанню жіноцтва, виробленню відповідних напрямків жіночого руху на культурно-просвітницькій, економічній та частково політичній платформах. Виголошені реферати, доповіді, виступи, повідомлення говорили про обсяг роботи, активність українського жіноцтва над піднесенням культурно-освітнього рівня, їх самосвідомості та поступу у вихованні національної гідності українців.

Крім з'їздів, однією з організаційних форм роботи жіночих організацій Західної України у 20-30-ті роки були **жіночі віча** , які проводилися як суто жіночими організаціями, так і спільно з іншими українськими товариствами. В основному це були віча на просвітньо-організаційні теми. Оскільки польський уряд намагався обмежити освітній рівень української молоді початковою освітою, це змушувало українську громадськість докладати зусиль до відродження приватного українського шкільництва. Водночас передове організоване жіноцтво було стурбоване низьким освітнім рівнем більшості українського жіноцтва, що спонукало до проведення жіночих віч з метою пробудження національної свідомості, поширення жіночих осередків у селах та проведення культурно-просвітницької діяльності серед жінок. Такі віча, зокрема, було проведено 10 вересня 1922 р. у Львові, 20 березня 1927 р. у Бережанах та ін. [19, спр. 32, арк. 22 - 23].

Дбаючи про вихід суспільства з економічної кризи, організоване жіноцтво за ініціативою Олени Кисілевської, Мілени Рудницької, Іванни Блажкевич та інших невтомних громадських діячок організовує і проводить ряд просвітньо-економічних віч з метою заохочення жінок до економічної освіти та піднесення господарсько-кооперативної культури, організації власних галантерейних майстерень, ремісничих цехів тощо. Пропонувалося створювати жіночі гуртки при товариствах "Сільський господар", "Ревізійний союз українських кооператив", "Молочарський союз", які, навчивши жінок, сприяли їм організовувати власні

кооперативи. На вічах передові жінки пропонували конкретні шляхи заробітку грошей на утримування своїх сімей, а заініційовані жінками курси навчання тієї чи іншої професії мали стати основою для будівництва жіночих господарських шкіл [7, спр. 1, арк. 18 - 21].

Просвітньо-кооперативні віча проводилися у всіх повітах Галичини, що у значній мірі стало причиною розвитку з кінця 20-х років не тільки мішаних, а й суто жіночих українських кооперативів. Вже у 1928 р. у трьох східногалицьких воєводствах налічувалося 12 жіночих кооперативів [15, с.4; 17, с. 31; 21, спр.30, арк. 76]. Це сприяло піднесенню економічного мислення, національної свідомості та становленню особистості української жінки в суспільстві і, врешті, виходу організованого українського жіноцтва в 1934 р. на широку міжнародну арену в статусі члена "Міжнародної кооперативної гільди" [8, спр. 2418, арк. 11, 17, 18, 28; 20, спр. 30, арк. 15 - 16].

Національні українські організації проводили також політичні та антикомуністичні віча. Протягом 20-30-х років у Західній Україні не було створено жодної української жіночої організації, яка була б згідно зі статутом політичною. Виняток становила створена в кінці міжвоєнного періоду (1938 р.) жіноча організація "Дружина княгині Ольги"[19, спр. 26, арк. 55 - 56]. До того ж, незважаючи на офіційне несхвалення керівництвом більшості жіночих організацій, при окремих політичних партіях були секції жінок і, крім того, окремі жінки входили до тих чи інших політичних партій. Отже, українське жіноцтво , зокрема найбільшої жіночої організації "Союзу українок", не стояло осторонь політики. Хоч згідно зі статутом ця організація, як і переважна більшість, була позапартійною, позаполітичною, однак політична активізація жінок була однією з неофіційних цілей і одним з найважливіших досягнень "Союзу українок". Про це й свідчать, зокрема, політичні віча, в яких жіноцтво Галичини брало участь, чи само їх організовувало. Характерним з цього приводу було багатотисячне політичне віче 1926 р. у Тернополі, яке організував політичний жіночий гурток Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). На цьому вічі громадські активістки, зокрема депутат польського сейму Олена Гадзінська-Левчанівська з Волині, Олена Кисілевська з Коломиї та інші передові жінки Західної України, розповідаючи про історію боротьби українського народу, в тому числі й жіноцтва, за свою державність, закликали українок вступати до різних національних партій з метою консолідації зусиль у боротьбі проти ополячення [5, с. 408; 12.- 1926.- № 7.- С.4].

На антикомуністичних вічах керівники національних жіночих організацій застерігали жінок не піддаватися агітаціям комуністів, які в той час ходили по селах і, прикриваючись "Союзом українок", агітували вступати до їхніх комітетів. Таке віче, зокрема, було проведено 19 серпня 1936 р. філією "Союзу українок" у Станиславові. Своїми резолюціями віче заборонило жіноцтву вступати до будь-яких комітетів чи товариств без відома "Союзу українок", щоб не піти врозріз державницькій ідеології "Союзу українок" та "не наразити жіночу організацію на збезчещення комуністами" [6, спр. 1, арк. 28]. Політичні, антикомуністичні віча ставили мету об'єднати зусилля українського жіноцтва у боротьбі за національні інтереси.

Українське жіноцтво завжди цікавилося громадськими справами, які були першочерговими у суспільстві. Про це свідчить хоча б те, з яким ентузіазмом воно брало участь чи само організовувало віча, присвячені виборам до польського сейму та сенату 1928 р. У 1927 р. по всій Західній Україні прокотилася хвиля передвиборних віч, де активну участь брало жіноцтво. Серед організаторів вічових зібрань виділялись Т.Соколовська зі Львова, О.Кисілевська з Коломиї, П.Вигнанська з Копичинців та інші [12.- 1927.- № 11.- С. 6; 12.- 1927.- № 18.- С.4; 12.- 1928.- № 23.- С. 5]. Скупими й неповними були газетні повідомлення про передвиборний рух в українських селах під Польщею, але й вони розкривають його зміст. Скрізь - віче за вічем. Кожне віче - це маніфестація селянських сил, сотні й тисячі учасників. Так, у Коломийщині на вічу в с.Корничі було 1000 вічовиків, в Шепарівцях - 400,

в Балинцях - 4000. Всюди - більше половини жіноцтва. В результаті виборів дві представниці жіноцтва - Мілена Рудницька-Лисяк і Олена Кисілевська були відповідно обрані депутатами польського сейму і сенату [2, с.86; 18, с. 3]. Відчувши свою силу в суспільстві, жінки, консолідуючись, прагнули, щоб з ними рахувалася українська громадськість. Це наочно показали вибори до польського сейму і сенату 1935 року. Тоді кандидатури жінок, запропоновані жіночими організаціями, не були підтримані національними партіями. У відповідь українське жіноцтво завдяки повсюдно проведених жіночих віч одностайно бойкотувало вибори 1935 р. [12. – 1935. - №17. - С. 14].

Отже у 20-30-х роках жіноцтво використовувало стару традиційну форму вічових зібрань, де обговорювало насущні питання організації та покращення роботи на місцях, заохочувало жінок до просвітницької діяльності, економічної освіти, кооперативної культури. Віча консолідували сили жіноцтва, сприяли поступу жіночого руху, нейтралізували комуністичну пропаганду. Для українок різного віку й різного соціального стану віча були школою ораторського мистецтва та політичної боротьби.

У міжвоєнний період використовувалися організованим жіноцтвом і такі організаційні форми роботи, як повітові **наради, анкети**. Порівняно зі з'їздами чи вічами проводилися вони у закритому приміщенні, при невеликій кількості жінок - провідниць та активісток жіночих організацій з метою заохочення жіноцтва до організованої праці та надання порад, як вести той чи інший напрямок діяльності в організації. Такі наради проводили у повітових містечках члени Головного проводу, філіальне керівництво "Союзу українок" чи інших жіночих товариств, а в селах - дружини чи доньки священиків, свідоміші селянки, зрідка - місцеві вчительки [7, спр. 1, арк. 32 - 32; 12.- 1926.- № 5.- С. 5]. На початку міжвоєнного періоду організоване жіноцтво радилось в основному, як заохотити до освітньої та економіко-кооперативної праці селянок [16, с.4]. З середини 20-х років українки, маючи вже певний досвід громадського життя у товариствах, все частіше обмінюються досвідом співпраці жіночих та інших громадських організацій у розвитку культурно-просвітницької діяльності серед жіноцтва. Так, жіночі наради, проведені влітку 1926 р. у Львові, Станиславові, Коломиї, Городенці та багатьох інших містах і містечках Західної України, заохочували жінок створювати жіночі секції не тільки при кооперативах, а й читальнях "Просвіти", організовувати самостійні жіночі об'єднання з метою збагачення знань по догляду та вихованню дітей, культури взаємовідносин у сім'ї, домашнього господарювання, відродження звичаїв, традицій українського народу [12.- 1926.- № 5.- С.5; 12.- 1926.- № 87.- С. 3; 12.- 1927.- № 1.- С. 4; 12.- 1927.- № 8-9.- С. 8]. Наради свідчили про прагнення жіноцтва до знань, просвіти, національно-духовного збагачення. Вони дали певні плоди в організовуванні жіноцтва. Зокрема, центральна жіноча організація Західної України "Союз українок" у тому ж 1926 р. об'єднувала 37 філій і первинних осередків, 4 жіночі гуртки при "Просвіті", 7 сфедерованих жіночих товариств - колективних членів "Союзу українок" [19, спр. 29, арк. 4].

Розвиток громадського та національно-культурного життя українських організацій, у тому числі й жіночих, непокоїв польські окупаційні власті, які у 1930 р. провели жорстоку "пацифікацію", тобто "заспокоєння українського населення Галичини" [14, с. 103]. До сіл та містечок висилались каральні військові та поліцейські загони, які нечувано знущались над українцями. Нищились читальні, кооперативи, бібліотеки, склади, будівлі, магазини, приватні будинки. Знищено сотні сіл, тисячі людей кинуто до в'язниць. Ця акція мала на меті раз і назавжди знищити просвітницький і культурно-кооперативний рух як основу економічного і духовного росту української спільноти [17, с. 402]. Однак її наслідки були протилежні. Дії польських урядовців викликали протидію української громадськості. Влада старалася нищити всі громадсько-культурні, просвітні, культурно-економічні надбання українців, а це приводило до росту інших, більш пристосованих до життя національно-культурних установ. Крім того, жіноцтво української діаспори влаштовує ряд акцій протесту проти пацифікації [12.- 1931.-

№ 5.- С.2]. Заговорила світова преса. Власті мусили відступити. У всіх воєводствах відбудовуються читальні. Створюється ряд кооперативів. Відновлюються жіночі наради, анкети з метою піднесення культурного рівня домашнього господарювання по селах, кооперативної та сільськогосподарської освіти. Так, 22 травня 1932 р. у Стрию відбулася жіноча кооперативна анкета з кличем "Свій до свого!" при участі 120 жінок [6, спр. 1, арк. 41; 12. – 1932. - №21-22. - С. 2].

22 лютого 1938 р. у Станиславові з ініціативи жіноцтва проведена велика нарада керівників громадських об'єднань всіх культурно-освітніх, господарських та економічних установ Станиславова і повітів з метою створення громадського фонду господарської розбудови краю. У резолюції наради, зверненої до гуртків жіночої молоді, говорилося: "... Ми маємо показати себе повновартісними громадянками й членами свого народу. Наша будучність в наших руках" [6, спр. 1, арк. 46]. Це свідчило, що організоване українське жіноцтво не хотіло і не могло бути стороннім спостерігачем зусиль усієї української громадськості щодо виходу з культурно-просвітнього та економічного занепаду, в якому вона перебувала. У 30-ті роки організоване жіноцтво проводить ряд нарад, анкет з метою піднесення національної свідомості жінки-матері, жінки-громадянки, "яка, - відзначалося 29 грудня 1935 р. у Станиславові під час проведення окружної анкети, - під сучасну хвилю несе велику відповідальність за долю народу перед Батьківщиною". Окружна анкета надала вказівки та поради 34 новоствореним жіночим гурткам навколишніх сіл щодо втілення в життя планів діяльності "в ім'я добра нації, для якої треба жити" [6, спр. 1-1с, арк.17, 22, 25, 33]. Ця та інші жіночі анкети наголошували на необхідності повсюдного відзначення ювілеїв діячів української культури, освіти, проведенні Свята Матері, організації національних дитячих садків; надавали поради новоствореним гурткам "Дівочого доросту" (жіночої молоді. - П.Д.) тощо. Протягом 1936-1937 років тільки у Станиславівщині було проведено 56 жіночих повітових нарад, 368 анкет [6, спр. 1, арк. 42-а, 48]. Жіночі наради, анкети давали можливість залучати до громадського, культурно-національного життя українське жіноцтво в усіх куточках Західної України, сприяли розвитку організованої праці, підносили національну свідомість жіноцтва і, врешті, стали ефективними організаційними формами українського жіночого руху.

Щоб навчити жінок проводити організаційно-настановчі заходи на місцях, згуртовувати жіноцтво в організації й вміло здійснювати в них певну роботу, "Союз українок" самостійно, а часто й у співпраці з іншими українськими організаціями використовував таку організаційну форму роботи, **як курси інструкторок-організаторок жіноцтва.** Вони були кількамісячними, одномісячними, однотижневими, де, крім форм і методики організації різних справ жіноцтва у товариствах, проводилося навчання з кооперації, правознавства, культури домашнього господарювання, організації дитячих садків тощо [12.- 1927.- № 1.- С.5; 12.- 1931.- № 24.- С.79 - 10; 19, спр. 32, арк. 8, 15; 19, спр. 33, арк. 4]. Курси проводилися в міру потреби таких інструкторок-організаторок як в цілому по селах, так і в окремих галузях культурно-просвітницького та економічного життя суспільства [4, с. 442; 12.- 1927.- № 17.- С. 2; 12.- 1932.- № 27.- С.2; 12.- 1932.- № 29.- С. 2; 19, спр. 2, арк. 34]. З середини 20-х років керівництвом "Союзу українок" робиться перша спроба проведення одномісячних курсів інструкторок-організаторок жіноцтва. На перших курсах у 1925 р. було 24 слухачки з різною освітою, але тільки окремі з них, а саме 4 дівчини, які мали середню освіту, відповідали вимогам, які необхідні були для інструкторок на села. Тому при наборі слухачів на такі курси у наступні роки обов'язково враховувався освітній рівень претенденток, що було проблематично при загальному низькому освітньому рівні українок [19, спр. 2, арк. 34].

Розвиток українських жіночих організацій вимагав все більше освічених і в той же час національно свідомих жінок, які б повністю присвятили себе громадській роботі серед українок. Таких кадрів організаторок жіноцтва не вистачало. Водночас багато молодих

українок, які закінчили семінарії чи гімназії, через асиміляційну політику Польщі по кілька років були без роботи, а якщо й отримували посаду в державній установі, то, як правило, поза межами Західної України - у корінній Польщі. "Союз українок" у 1927 р. звернувся до таких випускниць гімназій і семінарій, закликаючи їх до громадської діяльності на ниві організовування сільського жіноцтва [12.- 1927.- № 27.- С. 2]. Разом з тим, усвідомлюючи стан безробіття та необхідність покращення матеріального становища більшості випускниць навчальних закладів, "Союз українок" вирішує проводити курси інструкторок-організаторок жіноцтва у співпраці з іншими українськими товариствами, зокрема, "Просвітою", "Рідною школою", "Сільським господарем", "Ревізійним союзом українських кооператив". Перші такі п'ятимісячні курси проведено "Союзом українок" і представниками "Рідної школи" у січні-червні 1927 р. у Львові, де навчалася передова, патріотично настроєна жіноча молодь. Всі 19 випускниць курсів відразу ж пішли працювати в села для організовування сільських жіночих гуртків та проведення навчально-виховної роботи в дитячих садках і початкових класах "Рідної школи" [13, с. 174; 19, спр. 32, арк. 8 - 15; 19, спр. 33, арк. 4; 22, с. 9]. Перші кроки на ниві організовування сільського жіноцтва випускниці курсів здійснювали під керівництвом вже досвідчених організаторок, зокрема О.Кисілевської, І.Блажкевич, М.Веселовської, Н.Касіян, Н.Селезінки та інших. Надалі, з 1928 до середини 1935 р. курси інструкторок-організаторок були одномісячними.

Завдяки активній діяльності випускниць курсів інструкторок-організаторок і пожвавленню національно-культурного життя у найвіддаленіших куточках Західної України з кожним роком все більше освічених жінок зацікавлюється громадськими справами та виявляє бажання закінчити такі курси і працювати для українського народу. Характерними у цьому зв'язку були організаційно-освітні курси "Союзу українок", що розпочалися 18 жовтня 1932 р. у Львові. Із 40 слухачок курсів всі були представниками жіночих організацій трьох східногалицьких воєводств і мали середню спеціальну й вищу освіту. Крім освітньо-організаційних справ, на курсах проводилися заняття з кооперації та сільського господарства. Проводили їх найдосвідченіші працівники "Ревізійного союзу українських кооперативів" та "Сільського господаря", зокрема Софія Парфанович, Ірина Павликовська, Марія Струтинська, Володимир Целевич; з Головного проводу "Союзу українок" - Мілена Рудницька, Олена Шепарович, Олена Кисілевська [4, с. 442]. Враховуючи позитивну роль добре навчених, вмілих інструкторок-організаторок для розвитку жіночого руху в Західній Україні, керівництво "Союзу українок" у 1935 р. запропонувало філіям ввести платну інструкторку-організаторку жіноцтва [12.- 1935.- № 10.- С. 3]. Це дало змогу безпосередньо у кожному воєводстві проводити одно-кількаденні навчання жіноцтва. Зокрема, Станиславівська філія "Союзу українок", яка у 30-х роках зарекомендувала себе найкраще організованою філією Західної України, поділивши терен своєї діяльності на кілька районів навчання, протягом лютого-березня 1936 р. почергово провела навчальні курси для всіх голів та членів виділів (комітетів) сільських жіночих гуртків Станиславівщини [6, спр. 1с, арк. 19; 6, спр. 1-2с, арк. 21].

У 1938 р. ця ж Станиславівська філія "Союзу українок" разом з філією "Сільського господаря" організувала інструкторсько-організаційні курси для голів організаційних секцій різних жіночих товариств, де взяло участь 20 жінок [12.- 1938.- № 1-2.- С.2]. Такі одно-кількаденні навчання на місцях сприяли розгалуженню самостійних первинних жіночих осередків як по селах, так і при різних національних товариствах. Це підтверджується тим, що на початку 1937 р. у 73-х філіях "Союзу українок" трьох східногалицьких воєводств налічувалася 1200 первинних жіночих осередків [1, с. 320]. У другій половині 30-х років, коли жінки-інструкторки вже були у багатьох конкретних сферах діяльності жіночих організацій, у Західній Україні починають проводитися одно-дводенні з'їзди інструкторок-організаторок жіноцтва. Так, перший з'їзд інструкторок жіночих осередків товариства "Сільський господар" відбувся 3 жовтня 1937 р. у Львові, а 4 - 5 жовтня того ж року - з'їзд

кооперативних інструкторок і пропагандисток. На цих з'їздах виступили відомі активістки жіночого руху Христина Кононенко, Ольга Дучимінська, Ірина Домбчевська, Ірина Гладка та інші, які узагальнили значення інструкторсько-організаційних курсів та вклад їх випускників у досягнення українського жіноцтва на економічному та кооперативно-просвітницькому полі діяльності жіночих осередків краю [12.- 1937.- № 20-21.- С.18].

Таким чином, курси інструкторок-організаторок жіноцтва були активними організаційними формами діяльності українських жіночих організацій. Вони давали можливість об'єднувати в організації та підготовляти різні верстви жінок до господарської, культурно-просвітницької діяльності, організації дитячих садків, піднесення гігієни сільського жіноцтва і в цілому культурного рівня українського села. Крім того, з'їзди, віча, наради, анкети, курси інструкторок-організаторок у своїй сукупності сприяли удосконаленню діяльності українських жіночих організацій як у центрі, так і на місцях, де жіночі осередки могли бути. Йшлося про підготовку жінки до активної участі в усьому (а не тільки в жіночих організаціях) житті народу, щоб жінка могла на кожному посту стати поруч, а то й замінити чоловіка.

Охарактеризовані вище організаційні форми діяльності давали можливість українському жіноцтву шляхом обміну досвідом роботи утверджувати себе як особистості, самостійно знаходити шляхи підготовки різних верств жіноцтва, особливо сільського, до особистої участі в житті суспільства. Завдяки їх настановам українські національно свідомі жінки створювали і розвивали свої міцні організації, щоби в умовах польського духовного, політичного та економічного поневолення зберегти національну сутність як свою, так і всього народу.

Джерела та література

1. Білинська А. Союз українок в Городенці // Городенщина: Історико-мемуарний збірник. - Нью-Йорк-Торонто-Вінніпег, 1978.
2. Богачевська М. Дума України - жіночого роду. - К., 1993.
3. Bohachevsky-Chomiak M. Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884-1939. - Edmonton, 1988.
4. Бойчук Д. Слідами минулого //Альманах Станиславівської Землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини. - Ч.1. - Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1975.
5. Бурачинська Л. Праця жіноцтва в Коломиї й повіті // Коломия й Коломийщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле. - Філадельфія, 1988.
6. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). Станиславівський філіал "Союзу українок" (1933 - 1939 рр.). -Ф.163 С/373. - Оп.1.
7. ДАІФО. Коломийський окружний відділ товариства Сільський господар". -Ф.593. - Оп.1.
8. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Львівське воєводське управління (1921 - 1939 рр.). - Ф.1. - Оп.54.
9. ДАЛО. Львівське повітове староство (1921 - 1939). -Ф.7. - Оп.3.
10. ДАЛО. Товариство жінок з вищою освітою у Львові (1924 - 1939 рр.). - Ф.119. - Оп.1.
11. 11. ДАЛО. Товариство прихильників освіти у Львові (1927 - 1943 рр.). - Ф. 294. - Оп.1.
12. Жіноча доля. Часопис для українського жіноцтва. - Коломия: Видавництво О.Кисілевської. - 1926.- №№ 5, 6, 7; 1927.- №№ 1, 8-9, 11, 17, 18, 27; 1928.- №№ 1-2, 23; 1931.- №№ 5, 8, 24, 37-38; 1932.- №№ 21-22, 27, 29; 1935.- №№ 10, 17; 1937.- №№ 20-21; 1938.- №№ 1-2.
13. Кисілевська О. Як вести працю в жіночих гуртках // Наш світ. - Коломия, 1927.
14. Красівський О., Пилипів І. УВО - ОУН та події у Західній Україні в 1930 р. //Матеріали наукової конференції "Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія" (історія, уроки, сучасність). - Івано-Франківськ, 1993.
15. Луцький О. Жінка в кооперації // Жінка. - 1937. - № 13-14.
16. Освітньо-економічні наради представниць жіноцтва в повітах //Діло. - 1923. - 22 липня.
17. Пеленська І. Наше організоване жіноцтво // Стрийщина.Т.П. - Нью-Йорк-Париж-Сідней, 1990.
18. Українське село під Польщею // Українська громада. - Нью-Йорк, 1927. - 30 липня.

19. Центральний державний історичний архів України у м.Львові (далі – ЦДІАУ). Центральне українське національне товариство "Союз українок", м.Львів. - Ф.319. - Оп.1.
20. ЦДІАУ. Центральне українське національне товариство "Союз українок", філіали товариства (1917-1939 рр.). - Ф. 319 Т. - Оп.1.
21. Чужоземна преса в українській справі // Діло. - 1922. - 14 жовтня.
22. Ясінчук Л. Дитячий садок // Українське дошкілля. - Краків, 1940.

Лашкевич Л.М.
(Одеса)

ВИДАВНИЧА СПРАВА В УСРР ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТИЧНОГО КОНТРОЛЮ (20-ті роки XX ст.)

Історія та функціонування органів політичної цензури в УСРР тривалий час залишалися однією із закритих тем. Аналізуючи архівні джерела, матеріали та співставляючи їх з рішеннями та постановами пленумів ЦК КП(б)У, маємо змогу простежити процес діаметрально протилежних поворотів політики більшовиків, розглянути ті методи, засоби, якими керувалась партія при досягненні своєї мети.

20-ті роки XX ст. займають особливе місце в історії України. Партійне і радянське керівництво, опинившись у кризовій ситуації після провалу планів комуністичного будівництва у роки громадянської війни, змушене було піти на суттєві поступки. Нова економічна політика, доповнена запровадженою на X11 з'їзді РКП(б) політикою коренізації, сприяла деякій лібералізації внутрішньої ситуації в країні .

Коренізація (в УСРР – українізація і політика сприяння національно-культурному розвиткові національних меншин) полягала у підготовці та висуванні на керівну роботу кадрів корінної національності, урахуванні національних факторів при комплектуванні партійно-державного апарату, громадських об'єднань, а також всебічному розвитку національних мов та культур.

Впровадження політики українізації, попри справжні задуми партійних керманичів, спричинило бурхливе національне відродження в Україні. Воно виявилося у всіх сферах духовного життя суспільства, зокрема у видавничій справі. Слід відзначити, що після зменшення кількості друкованої продукції українською мовою у 1919-1923 рр. з середини 20-х років спостерігається її неухильний ріст. Так, якщо у 1919 р. книг українською мовою вийшло 665 назв, у 1920 р. – 457, 1921 р. – 214, 1923-24 рр. – 85, то у 1928 р. – 3220, а у 1931 р. – 6455 [11, с.977]. Журналів та часописів в УСРР у 1930 р. із 96 назв 70 видавалося українською мовою [9, с. 40]. В 1929 р. на Україні видавалось 232 українські газети та інша періодична преса з тиражем в 1 млн. примірників [8, с. 37]. Розширилась мережа видавництв, серед них були: 1) державі (ДВУ); 2) кооперативні (Книгоспілка); 3) професійні (Український робітник); 4) Наукові (ВУАН); 5) партійні (Пролетарій); 6) громадські (Плуг); 7) приватні (Рух, Час, Слово, Космос) [1]. Разом з тим, як слушно відзначив С.Кульчицький, історики нерідко ідеалізують 20-ті роки, бо дивляться на них, знаючи про події 30-х років [14, с. 380]. Вже у 20-ті роки в країні була сформована тотальна система політико-ідеологічного контролю над суспільством, підпорядкована інтересам правлячої партії. Прикладом цього може слугувати цензура над видавничою діяльністю. Так, на початку 20-х років усі видавництва потрапили в цілковиту залежність від цензурних установ, що допомагали здійснювати контроль партії над усіма засобами масової інформації, забезпечуючи цілковиту ідейну та духовну монополію пануючого режиму .

Допустивши існування української преси і видавництв, радянське керівництво разом з тим зробило все можливе, щоб перекрити за допомогою цензури та різного роду контрольних

органів їхню реальну незалежність, і засоби масової інформації перетворилися на засоби масової пропаганди, бо безпосередньо інформаційна частина відігравала в них другорядну роль. Характерною у цьому зв'язку була постанова політбюро ЦК КП(б)У „ Про Єфремова " від 21 вересня 1928 р., де говорилось: „Доручити нашому друку підняти суспільну думку проти контрреволюційної діяльності Єфремова і дескредитувати його перед лицем широких мас радянської інтелігенції" [5]. Як особливий момент слід виділити й те, що цензура всіляко намагалася обмежувати доступ до широкого загалу саме тих суспільно-політичних, наукових, літературних творів, в яких розкривалася самобутність українського народу.

Цензурні установи на той час являли собою широку централізовану мережу, що формувалась впродовж ряду років:

- лютий 1920 р. – цензурна діяльніть зосереджується в руках Всеукраїнського державного видавництва, що перебувало у віданні ВУЦВК УСРР [13, с. 69].

- 1921 р. – ДВУ передане у підпорядкування Наркомату освіти. Його завданням було не лише контролювати видавництво, а й тримати під наглядом процес розповсюдження друкованої продукції. В постанові РНК УСРР від 14 жовтня 1921 р. говорилося: „Розподіл і поширення творів друку являє виключну монополію Всеукрвидаву" [13, с. 133]. Або ж: "З утвердженням державного видавництва всі органи друку втрачають право безпосереднього видавництва та мають надати в установленому порядку на дозвіл свої видання" [6, спр. 156, арк. 5];

- квітень 1922 р. – створено Головне управління у справах друку (ГУД), пізніше ЦУД (Центральне управління у справах друку). ЦУД організовувало перевірку бібліотек, книгарень, складів, навчальних закладів на предмет обліку й вилучення шкідливої літератури, яка „або знищувалася, або потрапляла до спеціальних фондів бібліотек" [15, с. 175];

- згідно з положенням РНК від 22 червня 1922 р. при Наркомосі створено Головне управління у справах літератури та видавництва (Головліт) [15, с. 175], що мало обов'язки попереднього перегляду всіх призначених до опублікування або розповсюдження творів як рукописних, так і друкованих, видань періодичних і неперіодичних, знімків, малюнків, карт; також видачу дозволу на право видання окремих творів; видання правил, розпоряджень та інструкцій у справах друку, видавництв, друкарень та бібліотек .

Фактично навіть ці органи контролю теж не лишалися без зверхнього нагляду, тобто створення республіканських органів цензури аж ніяк не означало їх самостійності стосовно публікації окремих видань, розповсюдження певної інформації. З утворенням СРСР всі питання, пов'язані з цензурою, вирішувались союзним керівництвом, доводячи на місця офіційну точку зору. Безпосередньо ж, як свідчать тогочасні державні й партійні документи, перед ними ставились суто ідеологічні завдання – забезпечити політичний контроль над публікацією і розповсюдженням друкованих видань. Та обставина, що нові органи контролю намагалися будь-що відмежуватися від „ поганої слави царської цензури ", своєю суттю пояснює справжню політику керівної партії. Так, у секретних листах від 31 січня 1924 р. начальник ЦУД В.Сова–Степняк наказував завідуючому Київським губвідділом у справах друку Десняку: з огляду на те, що Київ є одним з найголовніших центрів видавничої роботи, дотримуватися обережного підходу, щоб редакції не сприймали орган контролю як колишню царську цензуру [2, спр. 920, арк. 12]. Власним діям радянська влада давала наступне пояснення: "Для додержання державної та військової таємниці створити певні норми політичної і революційної пильності" [10, с. 201-202]. Але факти свідчили не лише про схожість цензур, а й про те, що радянські органи управління, на відміну від свого попередника – царської цензури, не мали чіткого законодавчого поля і грунтувалися лише на директивних партійних і державних документах, в результаті – відкривався простір для безмежного свавілля та зловживань.

Наступним завданням для більшовиків в досягненні своєї мети було – забезпечити прихильне ставлення мас, створити позитивний образ партійного керівника; інструментом для виконання цього завдання, знову ж таки, стала преса. Якщо на початку 20-х років вище політичне керівництво хоча б частково, але рахувалось з громадською думкою, то поступово будь-які дискусії в пресі стосовно чиновництва, політики радянського правління були припинені, до того ж на довгі роки, адже будь-який авторитарний режим може існувати лише при абсолютній монополії влади, а будь-яка критика осіб, органів управління, що уособлюють цю владу, розглядалась як підрив її авторитету. Відсутність небажаного матеріалу в пресі давала можливість радянській системі сформувати за допомогою підвладних їй засобів інформації „позитивний образ партійця і загалом всієї влади ".

Звичайно, така ситуація була не лише в пресі, а й охоплювала також видання книг. Держава, замовляючи держвидавництвам ідеологізовану літературу, ігнорувала потребами книжкового ринку і водночас гарантувала розповсюдження такої літератури, формуючи тим самим "читацький інтерес". Все ж, незважаючи на цензуру, сторінки преси 20-х років дають певну картину опозиційних настроїв громадськості відносно урядової політики. Друкуються деякі статті з критикою радянського партійного керівництва. Так, у ніжинській газеті „Червоне слово" була надрукована стаття „Про пайки", присвячена несправедливому розподілу продуктів харчування [3]. Порушувалось питання про те, що звичайні канцеляристи, службовці мали краще харчове забезпечення, ніж працівники з шкідливими умовами праці. В пресі почастішали випадки відкритого висміювання морального та духовного зубожіння чиновників [7]. Ставлення до тогочасної преси, а разом з тим - і до пануючого режиму стає зрозумілим вже з декількох рядків окремих листів, статей, що поступали в ЦК КП(б)У від селянських чи то робітничих об'єднань, окремих громадян, котрі писали, що „наша преса нерішуча, покірна, медова преса... адже ця влада обіцяла свободу слова й друку, а що ми бачимо..." [14]. Незадоволення працівників друку викликало й те, що багато партійних органів тримали в таємниці свою роботу. На початку 1921 р. в газеті „Київський пролетар" надруковано статтю про абсурдність закритості установ. У подібних випадках партійне керівництво не примушувало себе довго чекати, зразу ж з'являлись резолюції типу: „Не возражать. Предложить редакции „Коммунист" иметь над литстраницей политический контроль" [6, спр. 2239, арк. 26].

Про те, що вдумливий читач, аналізуючи тогочасну пресу, міг скласти реальне уявлення про події в УСРР, свідчать політико-економічні огляди української преси, складені еміграційною пресовою агенцією [6, спр. 745, арк. 36]. Огляди складалися кожні чотири дні на підставі аналізу газет „Комуніст", „Вісті", „Пролетарська правда", „Известия". Кожний розділ містив 20 – 30 розділів („Промисловість", „Транспорт", „Сільське господарство", „Освіта" тощо) і мав обсяг до 30 сторінок машинопису . Закінчувались розділи і огляди в цілому висновками, де автори оцінювали стан речей в УСРР в тій чи іншій галузі економічного, політичного, суспільного, і культурного життя [4].

Отже, протягом 20-х років попри певну лібералізацію радянського режиму, поступово сформувалась структура органів політичної цензури, котра, незважаючи на деяку розпорошеність, здійснювала щільний контроль над періодикою, видавничою справою.

В подальшому за часів сталінської диктатури вона була вдосконалена і стала важливою складовою тоталітарного режиму 20-30-х років.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі - ЦДАВО України). – Ф.555, оп.1, спр.9, арк.15.
2. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп.2, спр.920, арк.12.

3. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп.4, спр.970, арк.18.
4. ЦДАВО України. – Ф. 4465, оп.1, спр. 209-217.
5. Центральний державний архів громадських організацій України (далі - ЦДАГО України). – Ф. 1, оп.16, спр.16, арк. 15.
6. ЦДАВО України. – Ф.1, оп. 20.
7. Безвестный Ал. О пайках // Червоне слово – 1921. - №79.
8. Василенко М. Підсумки XI Всеукраїнського з'їзду Рад. Б.м. – Пролетарій. – 1929.
9. Галій М. Від самовизначення до нового поневолення // Галій М., Новицький Б.Геть маску! Національна політика на Радянській Україні в світлі документів. Львів – Прага, 1934.
10. Давидян И., Козлов В. Частные письма эпохи гражданской войны. По материалам военной цензуры // Неизвестная Россия XX век. – М.: Историческое наследие, 1992.– Т. 2.
11. Енциклопедія Українознавства. - К.,1995.– Т. 3.
12. Котко К. И мои тезисы // Коммунист – 1921. - №67.
13. Культурне будівництво в УРСР: Збірник документів: У 2-х т. – К., 1959 – Т.1.
14. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) – К.: Основи, 1996.
15. Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30 – ті роки. – К., 1991.

Луцький Я.В.
(Івано-Франківськ)

ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ГАЛИЦЬКОГО МОЛОДІЖНОГО ТОВАРИСТВА "СОКІЛ" У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX ст.

На початку XX ст. відбувається піднесення туристично-краєзнавчого руху в Східній Галичині, що сприяло збиранню наукових матеріалів. Зокрема, найактивнішу туристично-краєзнавчу діяльність проводило гімнастичне товариство "Сокіл". Воно було засноване В. Нагірним в 1894 р. у Львові і приділяло увагу культурно-просвітницькій діяльності. Починаючи з листопада 1894 р. почали організовуватись мандрівки околицями Львова з метою вивчення історичних пам"яток. Налагоджувалась співпраця з товариствами "Клуб Русинок", "Руська Бесіда" та "Баян".

На початку XX ст. сокільський рух поширився у всій Галичині. У Львові почали діяти курси з підготовки провідників та вчителів фізичного виховання, а з 1902 р. з ініціативи А.Будзиновського відкрилися постійні курси з підготовки інструкторів пожежної справи [1, с. 8]. Ці курси дали поштовх для створення пожежно-гімнастичних осередків по всій Галичині. Наприклад, у 1902 р. у Коломиї засновується філія цього товариства.

Крім пожежництва та фізичного виховання, А. Будзиновський як голова "Сокола" приділяє серйозну увагу туристично-краєзнавчій роботі серед членів цього товариства.

У Коломийській гімназії діяв гімнастичний гурток "Сокола" під керівництвом М.Книша. Крім занять з гімнастики, його члени здійснювали краєзнавчі мандрівки на 20-30 км, а взимку — лижні прогулянки [4, с. 33].

Велике значення у подальшому утворенні нових сокільських гуртків мала відозва старшини "Сокола" до української молоді, в якій говорилося, що потрібно загартовувати "сильні характери в здоровім тілі, щоб тим способом причинитись до чим скорішого здвигнення свого народу" [5, арк. 28]. Друкованим органом товариства "Сокіл" стає часопис "Сокільські Вісті", який почав виходити з серпня 1908 р. Він підкреслював, що головна мета "Соколу" - "виховати народові здорових синів і дочок, будити в молоді національну свідомість й змагання до волі" [15, с. 2] та "виобразувати членів в гімнастиці спільними вправами, спільними прогульками і відчитами" [8, с. 4]. При цьому в "Соколі" практикувались переважно такі форми роботи, як плавання, веслування, рухливі ігри й забави, прогулянки, екскурсії, мандрівки.

З 1 жовтня 1910 р. "Сокіл-Батько" починає видавати "Вісти з Запорожа", а з січня 1911 р. — часопис руханкових і пожежних товариств (з 1913 р. часопис став називатися органом "руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств"). Вже сама назва журналу "Вісти з Запорожа" свідчила про наміри "Сокола-Батька" будувати роботу редакції на найкращих традиціях українського козацтва, з доброю пам"яттю про українську історію. Наприкінці 1906 р. на теренах Галичини діяло понад 150 осередків [18, арк. 26]. Крім того, для молоді постійно організовуються прогулянки та мандрівки з метою ознайомити її з рідним краєм.

У 1910 р. в Станіславі з нагоди 10 - ї річниці заснування "Січі" проводиться спільне повітове сокільсько-січове свято, у якому взяли участь "соколи" з Хорватії, Словенії та Чехії. А найбільше спільне свято відбулося в 1914 р. у Львові, присвячене 100 - річчю від дня народження Т.Шевченка. У цьому спортивно-культурному святі взяли участь понад 12 тисяч молоді з "Сокола", "Січі" та "Пласту".

Таким чином, сокільський рух до початку Першої світової війни став помітним явищем в історії Галичини, зокрема в національно-культурному житті.

20-ті роки XX ст., незважаючи на гніт Польщі, відзначені національно-культурним піднесенням у Східній Галичині. "Дуже велике поширення в краю знайшли не тільки освітні організації, але й гімнастично-пожежне товариство "Сокіл", що громадили навколо себе десятки тисяч сільської молоді", - писав Д. І. Дорошенко [7, с. 252].

"Сокіл" по-різному діяв у селі і в місті. В містах головна увага приділялася "плеканню гімнастики гігієнічної", а в селах головним завданням було " Рятувати життя і майно не тільки при пожежі, але також у випадку інших життєвих нещасть" [17, с. 3].

У 1931 р. прийнято польський закон про товариства, згідно з яким їм заборонялося займатися політичною діяльністю, залучати до товариств шкільну молодь віком до 18 років, а спортивну роботу дозволялось проводити тільки при погодженні з Польським державним відділом із фізичного виховання та військової підготовки. Але навіть у таких несприятливих умовах члени "Соколу" продовжували свою діяльність, в тому числі й просвітницьку.

"Сокіл" тісно співпрацював з іншими товариствами та організаціями. Так, у 1925 р. він спільно з Українським спортивним союзом та "Пластом" проводили "Дні українського спорту" [19, арк. 5].

Велика увага у "Соколі" приділялася національному вихованню. Проводилися різні свята у зв`язку з визначними історичними подіями. Наприклад, у 1927 р. у Станіславі відбулося перше повоєнне повітове сокільське свято, присвячене 10-й річниці утворення Української Центральної ради та проголошення І Універсалу, а в 1932 р. - в Станіславі знову відбулося повітове свято, в якому взяли участь 1826 сокільських спортсменів і понад 10000 глядачів [18, спр. 83, арк. 5].

З 1934 р. "Сокіл" спільно з "Просвітою" почали проводити "Свято весни" та "Свято молоді". У них брали участь понад 3 тисячі "Соколів" з усієї Галичини. Цього ж року відбулася конференція "Соколів", на якій розглядалися питання: "Духовне виховання нації і молоді"; "Фізичне виховання молоді" та освітньо-виховні проблеми, окреслено шлях праці молоді, а саме: "самовиховання й самоосвіта. З цього шляху вийде вона на широке поле творення нашого нового та кращого, національного життя" [12, с. 5]. Крім того, на конференції зародилася ідея участі української команди Галичини в XI Олімпійських іграх, які мали відбутися 1936 р. в Берліні. Команда не була допущена, бо вона не мала свого національного олімпійського комітету. У зв'язку з цим старшина "Сокола-Батька" звернулася до всіх своїх членів з відозвою провести свої змагання, "щоби бути готовими до виступу на таких ігрищах" [6, с. 3].

У день відкриття XI Олімпійських ігор старшина "Сокола-Батька" проводить у Львові молодіжну спартакіаду своїх членів, у якій взяли участь понад 3,5 тисяч "соколів". Того

року діяли 233 сокільські осередки, в яких нараховувалося 22474 дійсні члени, з них 13370 – "активні руховики" [18, спр. 97, арк. 26].

На початку 1937 р. команда "Сокола-Батька" стає членом Українського Спортивного Союзу (УСС) і бере участь у всіх видах змагань, які проводив УСС.

У вересні 1930 р. польська влада заборонила молодіжне товариство "Пласт", і тоді багато пластунів перейшло до "Соколів". Всі колишні пластові табори, їхнє майно та спорядження перейшли у власність "Сокола". Для того, щоб покращити своє здоров`я та пройти вишкіл, як зазначав Р.Ковач, "на літо вся молодь виїздила на колишні новацькі табори до Підлютого" [9, с. 87] (зараз Рожнятівський р-н, Івано-Франківська обл.- Я.Л.). З цією метою і для кращого "пізнання рідного краю організовувалися літні і зимові мандрівки в Карпати" [10, с. 68].

Керівники-вихователі наставляли юних "соколів": "Навчитися читати мапу, рисувати схему, означити місце побуту, сторони світу. На прогульках потрібно навчитися розкладати шатро, розложити ватру" [5, арк. 12]. Все це сприяло кращій підготовці з туризму.

Слід зазначити, що на той час навіть одноденні мандрівки за протяжністю та за денним навантаженням були вдвоє більші, ніж тепер. Для того, щоб подолати понад 50 км за день, потрібна була відмінна фізична підготовка та добрі навички з туризму. Я.Микитюк згадував, що "Соколи" "інтенсивно робили далекі сорока і більше кілометрові прогульки в терен. У неділю була заповіджена збірка о 6-ій годині у парку при вулиці Липовій. Наша траса на той день була призначена через село Загвіздя, лісами до села Вістова коло Калуша і назад. Провідником у цій мандрівці був член управи сокільського гнізда і виховник у Станіславі, в майбутньому командир УПА - "Північ" Д.Клячківський (Клим Савур. - Я.Л.) [11, с. 305].

З 1927 р. всі сокільські осередки в основному проводили мандрівки "в липні й серпні, по кілька разів протягом літа. Звичайно, "соколи" вибиралися рано - дехто ровером (велосипедом. - Я.Л.), дехто пішки, й мандрували дорогами й доріжками" [14, с. 403]. Крім пішохідних та велосипедних мандрівок, "лижварство ставало з кожним роком все більш популярним. Відбувалися численні прогулянки на лижвах членів "Сокола" до сіл Збаражчини та до сусідних сіл Кременеччини й Скалатчини" [2, с. 484].

При "Соколі- Батьку" у Львові існувала спортивна секція. Вона мала відділи пішохідного та водного туризму. Відповідальний за пішохідний туризм був М.Тріль, за водний - В. Сав`як. Крім того, в "Соколі" була ще лижна секція, яка займалася лижним туризмом та секція наколесництва, що розвивала велотуризм. Всі ці секції проводили одноденні і багатоденні мандрівки. Так, 18 липня 1934 р. відбулася тритижнева водна мандрівка шести учасників під керівництвом В.Сав`яка на трьох каяках (тип човна. - Я.Л.). Маршрут їхньої подорожі проліг по річці Стир до р. Прип`ять і уверх по ній до м. Пінська. Протяжність цього маршруту - 486 км. Влітку 1935 р. В.Сав`як та вісім учасників здійснили водну мандрівку на каяках по річці Буг до м.Владов, а потім на озеро Владовське. Протяжність маршруту становила 365 км.

Кожного наступного року спортивні секції "Сокола" звітували за минулий рік. Наприклад, згідно зі звітами, за 1934 р. у Львові було проведено 13 пішохідних, три водні та три лижні мандрівки.

З 1935 р. спостерігається піднесення культурно-просвітницької та спортивно-масової роботи товариства. Так, протягом 1936 р. весь "Сокіл" провів "365 руханкових виступів, 383 спортивні змагання, 445 культурно - освітніх імпрез, 354 прогулянки і 1405 відчитів" [13, с. 6]. Всі ці заходи були проведені в 233 сокільських осередках [13, с. 6].

Кожний сокільський осередок за рік мав обо'язково провести хоча б одну мандрівку. Для обліку подорожей старшина "Сокола- Батька" постановила, що на всі мандрівки потрібно мати підтвердження, завірені товариством "Просвіта". Наприклад, учасники сокільського гнізда з м. Хиров взяли участь у лижній мандрівці до Білича Великого, де в місцевій "Просвіті" отримали посвідчення про здійснену подорож, а "соколи" з Тернополя "відбули

14 лютого лещетарську (лижну. – Я. Л.) прогульку до місцевості Березовиця Велика і в "Просвіті" взяли посвідку" [16, с. 10].

Під час мандрівок "Соколи" проводили культурно-просвітницьку та спортивну роботу. Скажімо, сокільська лещетарська секція зі Львова влаштувала кілька прогулянок до ближніх сіл, щоб надати допомогу сільським "Соколам". Під час прогулянки до Грибович мандрівники допомогли провести змагання з лижних гонок місцевим "Соколам".

Сокільські осередки, як й інші українські товариства, стимулювали культурно-мистецьку діяльність українського населення, особливо в сільській місцевості, що мало велике значення в збереженні та примноженні української культурної спадщини в умовах національного гноблення, в національно- патріотичному вихованні молоді.

Доречно підкреслити, що сокільські осередки дали поштовх культурно-світньому рухові українського населення Галичини, а особливо в сільській місцевості. "Сокіл" започаткував розвиток масового фізкультурного руху в Галичині через запровадження уроків фізичного виховання в школах, створення спортивних і туристично-краєзнавчих секцій та гуртків. М. Грушевський писав, що "за двадцять літ свого існування "Соколи" багато зробили для організування української людности в Галичині. Заложені міцні підвалини, на котрих може пильно й успішно поступатися організація і далі вперед" [3, с. 12].

Отже, молодіжне товариство "Сокіл" вперше започаткувало розвиток масового фізичного руху в Галичині через запровадження уроків фізичного виховання в школах, створення перших секцій та гуртків, стало піонером туризму в Галичині. Всі сокільські осередки дали поштовх до культурно-мистецького руху серед українського населення, особливо в сільській місцевості, що мало велике значення у збереженні та примноженні української культурної спадщини в умовах національного гноблення.

Джерела та література

1. Боберський І. Українське Сокільство 1884 -1939. - Львів, 34 с.
2. Бучинський Я. Спорт у Збаражі. // Збаражчина. Нью-Йорк - Париж - Сідней - Торонто. 1980. - Т. 1. - С. 477- 484.
3. Грушевський М. Січово-сокільські вісті // Громадський вісник. - Львів. - 1923. – № 17.
4. Даниш Никифор. Житє молоді української гімназії в Коломиї // Наша школа - орган Товариства учительської Громади у Львові. - Львів, 1910. - Кн.II, - С. 32 - 34.
5. Державний архів Івано-Франківської області. - Ф. 402, оп. 1, спр. 10.
6. Діло [Львів]. - 1936. - Ч. 9.- С. 3.
7. Дорошенко Д.М. Історія України. - Краків - Львів, 1942. – 252 с.
8. Духовне життя Прикарпатської Русі // Галичанин [Львів]. - 1897. - 16 січня.
9. Ковач Р. В здоровому тілі - здорова душа // Спорт і національне відродження. Матеріали Всеукраїнської конференції "Спорт і національне відродження".
10. Коверко Б. Василь Нагірний і початок роботи українського гімнастичного товариства "Сокіл" // Спорт і національне відродження. Частина 1. С. 68-70.
11. Микитюк Я. Дмитро Клячківський командир УПА - Північ, Клим Савур // Альманах Станиславівської землі. Нью-Йорк - Торонто. - 1975. - Т. 2. С. 305 - 308.
12. Краєвий Сокільський Здвиг // Сокільські Вісти. - Львів, 1937. - Ч.7. - С. 5 -6.
13. Нова Зоря [Львів]. - 1937. - 2 травня.
14. Палій М. У мандри, мандри // Збаражчина. - Нью - Йорк - Париж - Сідней - Торонто, 1980.- Т. 1.- С. 403 - 406.
15. Сокільські Вісті. - Львів, 1928. - Ч. 2.- С. 1 - 2.
16. Сокільські Вісти. - Львів. - 1935. - Ч. 4.- С. 10.
17. Статут руханково-спортового товариства Сокіл, - Львів, 1935. – 10 с.
18. Центральний державний історичний архів України у Львові(далі - ЦДІА України у Львові). Ф. 312, Оп. 1, Спр. 97.
19. ЦДІА України у Львові. Ф. 205, Оп. 1, Сп. 67.

Пальчевський Р.
(Рівне)

МОЛОДІЖНИЙ РУХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ УВО-ОУН (20-30-ті роки XX ст.)

Періодом значного піднесення національної свідомості молодих українців на західноукраїнських землях стали 20-30-ті роки XX ст. В потязі до особистісно-національного самовияву в умовах польського окупаційного режиму юнаки та дівчата прагнули до об'єднання своїх зусиль. Допомагали їм у цьому, в першу чергу, руханково-спортивні товариства "Сокіл", "Січ", "Луг", "Пласт", які діяли легально. Однак масове їх поширення, активізація діяльності призводили до настороженого ставлення до них окупаційних властей, а подекуди і до заборони. Наприклад, в місті Долині Станіславського воєводства була припинена діяльність сокільського осередку через те, що на новорічному концерті молоді "соколи" заспівали заборонену пісню "Зродились ми" [6, спр. 118, арк. 54].

Уряд Польщі, запідозривши в активізації українського молодіжного руху загрозу державним інтересам, упродовж 1928-1930 рр. видає ряд указів, спрямованих проти "Сокола-Батька" і новостровеного "Лугу". Згідно з новим законом членам товариств заборонялося займатися політичною діяльністю, залучати в товариство шкільну молодь віком до 18 років, спортивну роботу проводити лише за умови погодження з Державним урядом фізичного виховання та військової підготовки [7, оп. 1, спр. 128, арк. 3]. Окрім того, на селі вводилася професійна "Страж пожарна", через що товариствам заборонялося займатися пожежною справою [22, оп. 1, спр. 33, арк. 3].

Поступово до радикально настроєної української молоді приходить розуміння того, що культурно-освітня, спортивна, військово-підготовча робота згадуваних товариств сама по собі не зарадить долі українського народу. Так, в календарі "Червона Калина" на 1924 р. про це сказано в таких рядках: "І скоро перевелись в січових організаціях огневі вправи, топірці і ленти. Всі приходять до розуміння, що волю і долю в сучасному столітті кується не топірцями, а збруєю" [11, с. 37].

Націоналістично настроєна в основному гімназійна та університетська молодь поповнює ряди Української Військової Організації (УВО). Це особливо характерне для УВО після власної кризи 1923 р., спричиненої визнанням Антантою права Польщі на Східну Галичину. Для пропаганди своїх дій організація видає за кордоном часопис "Сурма", який поширює не лише серед своїх членів, а й серед членів інших молодіжних товариств. Студіююча молодь зачитувалася творами Дмитра Донцова. Їй імпонували його думки про те, що лиш плекання "нового духа" врятує український народ [3, с. 342].

Членами УВО, як свідчать сучасники, часто ставали п'ятнадцятилітні, а подекуди й молодші хлопці та дівчата [18, с. 484]. Складаючи присягу революціонера на револьвері, вони брали на себе тягар великої таємниці, збереження якої гарантувалося санкцією смертної кари. З цією таємницею, водночас і радісною, і страшною, юнацька душа часто залишалася відгородженою від найближчого оточення товаришів, рідних, друзів, знайомих. Критерії духовного співучасництва у цій великій таємничій грі часто визначали особисту близькість молодих і дружбу між ними. Юних захоплювали уявні видовища військово-бойової романтики, власна "незвичайність". Цій уяві часто-густо вони й підпорядковували свої дії.

Так, 25 вересня 1921 р. член УВО студент українського університету С.Федак стріляв у маршала Ю.Пілсудського та львівського воєводу С.Грабського. Будучи схопленим, він признався, що "... не мав заміру виконати атентат (територистичний акт. – Р.П.) на Пілсудського, бо шанує його як революціонера, а лише на воєводу Грабського, якого вважає за представника окупаційної власти Східної Галичини" [2. – 25 листоп.]. Бажаючи вбити

воєводу, С.Федак хотів показати Ю.Пілсудському, що українці не погодяться з входженням Галичини до Польщі [20, оп. 1, спр. 889, арк. 7].

Для створення розгалуженої мережі націоналістичних осередків УВО встановлює тісні контакти з такими студентськими групами, як "Українська націоналістична молодь" у Празі, "Легіон українських націоналістів" у Подебрадах (Чехословаччина) та "Союз української націоналістичної молоді" у Львові. У 1929 р., зустрівшись у Відні, УВО та студентські групи засновують Організацію Українських Націоналістів (ОУН). Більшу її частину склала радикально настроєна галицька молодь. Керівництво з-за кордону забезпечував разом із своїми соратниками голова УВО полковник Євген Коновалець, якому було доручено формувати ідеологічну базу, програму, структуру і план дій ОУН [8, оп. 2, спр. 147, арк. 72].

Завдання і роль в ОУН були набагато ширші, ніж в УВО, оскільки вона, дотримуючись військових засад керівництва, прагнула очолити революційний рух за досягнення цілей інтегральних націоналістів. Особливу увагу звертала вона на роботу із західноукраїнською молоддю, всіляко проникаючи в молодіжні структури і підпорядковуючи їх своєму впливу. У переважній більшості випадків їй це вдавалося, оскільки в умовах польського гноблення молодь була схильна до революційних дій, радикальних рішень. Їй, ошуканій польською владою, доведеній до відчаю безробіттям і розчарованій поразками батьків, імпонувало прагнення вивести нову породу "надукраїнців" [19, с. 544-545].

Характерним було те, що об'єднання сил УВО і ОУН відбувалося внаслідок приходу в націоналістичне середовище західноукраїнської молоді. Старші кадри УВО або виїжджають за кордон (О.Сеник, Р.Сушко, Я.Барановський), або після арештів відходять від активної діяльності (А.Мельник, З.Книш). Таким чином, до керівництва ОУН на західноукраїнських землях прийшла радикальна молодь, яка вибрала курс на загострення протистояння з представниками польської окупаційної влади.

Взаємовідносини між підпіллям та "легальною опозицією" в цей час влучно охарактеризував Є.Коновалець: "Вони всі (українські партії. – Р.П.) хочуть спокою і мирного співжиття, і те їх дратує, що хтось їм той спокій заколочує і змушує задумуватись над тим, що вони роблять" [15, с. 688].

Кадри ОУН поповнювалися переважно молодими людьми. В кінці 20 – на початку 30-х років повсюдно в краї формувалися "звена" "Юнацтва ОУН", окремо хлопців і дівчат, на чолі яких стояли окремі підреферснти при організаційних референтурах, а подекуди прямо в складі повітових або окружних екзекутив.

Предметом суперечки в "Юнацтві ОУН" стає питання меж віку його членів, оскільки в "звена" часто-густо потрапляли дванадцятирічні діти. Інституції юнацького "Дорасту" спочатку не було. Юнацька організація в основному охоплювала учнів середніх класів, а також робітничо-ремісничу та селянську молодь.

Втягування незрілих підлітків у діяльність революційного підпілля, невдоволення батьків, церкви, представників багатьох українських партій викликали необхідність часткової реформи всієї системи юнацької націоналістичної організації. Тому у відповідності до рішення І Конгресу ОУН (січень-лютий 1929 р.) впроваджувалася інституція юнацького "Дорасту". Пізніше в "Політичній програмі й Устрої Організації Українських Націоналістів" це знайшло відбиток в такому положенні: "В цілях ідейного, націоналістично-державницького й суспільно-організованого виховання української молоді існують при ОУН окремі формації Дорасту і Юнацтва обох полів: а) до груп Дорасту входять діти від 6-14 років життя. До груп Юнацтва входить молодь від 15-18 років життя" [16, с. 64].

Молодіжні структури ОУН були досить численні. Наприклад, у 1941 р. Юнацтво ОУН нараховувало 7 тис. осіб [1, с. 40].

У тому випадку, коли вступаючи в ОУН молода людина до цього була поза Доростом та Юнацтвом, вона зобов'язана була бути не молодше 21 року, написати заяву і отримати запоруку 2-х членів організації та відбути 6-місячний кандидатський термін [17, с. 62].

Для проводу Юнацтва була доведена інструкція, в якій йшлося про те, як проводити роботу серед української молоді [5, оп. 3, спр. 341, арк. 17]. Був розроблений також статут Юнацтва [4, оп. 51, спр. 570, арк. 26], схема організаційної мережі організації [5, оп. 3, спр. 34, арк. 25]. На бойовий фонд УВО члени цієї організації збирали податок з української молоді в розмірі 50 грош [4, оп. 51, спр. 570, арк. 3].

Пізніше поляки відзначали, що в УВО-ОУН найактивнішими були члени Юнацтва, куди входила студентська і старша шкільна молодь [23, оп. 1, спр. 110, арк. 10]. Вона, вливаючись в ряди ОУН, захоплювалася романтикою підпільної боротьби, культом відваги, які пропагувалися в крайовому виданні "Юнацтва". Наприклад, в тлумаченні Заповіді українського націоналіста "Про справу не говори з тим, з ким можна, але з ким треба" пояснювалося: "Перша й найголовніша засада конспірації – це повне додержання тайни. Ніде, ніколи нікому не вільно розповідати про справи організації, ані про нашу діяльність" [23, оп. 1, спр. 76, арк. 5].

Звертаючись до членів руханково-спортивних товариств, "Юнацтво" закликало: "Юнаки! Вправляйте руханку і спорт! Революціонер у підпіллі мусить мати побіч високих, революційних прикмет духа також велику фізичну справність... мусить вміти знести тортури і довгі літа тюрми. Сьогодні ми, революціонери, в підпіллі, а завтра - жовніри української революційної армії... Україна потребує не слабодухих, не хирляків, а сильних і здорових духом і тілом синів" [24. – Берез. – Ч. І. - С. 8].

Особливо симпатизувала революційно-радикальній тактиці ОУН українська шкільна молодь, всіляко підтримувала її. Про це свідчить так звана шкільна акція, яка була підготовлена з ініціативи Степана Бандери, коли він був пропагандивним референтом Крайової екзекутиви ОУН, а проведена у 1933 р., коли уже став крайовим провідником ОУН у Західній Україні. До речі, йому в цей час було 24 роки. Акція проявилася у демонстративній відмові шкільної молоді від польської мови викладання. У зв'язку з цим Крайова екзекутива ОУН видала цілий ряд відозв, зокрема "Молоді друзі", "Українські школяри", "Український народе", "Українські Батьки і Матері", а також брошуку "До боротьби за душу української дитини" [21, оп. 1, спр. 2162, арк. 6]. У вересні-жовтні 1933 р. шкільна акція набрала масового характеру. Ось як описують її очевидці: "З шкільних заль викидали польські державні герби, що були символом польського панування на українських землях, та прив'язували їх ранком собакам і коровам до хвостів, щоб ті волочили символ польського панування по вуличному смітті й болоті. А вранці діти відмовлялися відповідати учителям на запити на польській мові, домагалися навчання в українській мові і закликали польських учителів забиратися з українських земель до Польщі" [16, с. 21].

24 жовтня 1933 р. станіславський воєвода інформував Варшаву, що "... з терену воєводства напливають реляції про демонстративну поставу учнів під час навчання в школі, відмову відповідати на польській мові, поширення різного роду відозв, погроз польським вчителям і представникам держави. Велику вину несе за це домашнє оточення дітей, зокрема їх родичі, які часто самі інспірують ті виступи, морально підтримують в цьому дітей" [9, оп. 1, спр. 5, арк. 11].

Молоді, яка пов'язала свою долю з ОУН, не байдужим було становище своїх єдинокровних братів і сестер у Східній Україні, де в цей час лютував голодомор. Вона готова була до крайніх засобів з метою привернення уваги світової громадськості до страшних злодіянь, спрямованих проти українського народу. Прикладом цього стало вбивство радянського консула О. Майлова у Львові. Здійснив акцію член ОУН студент Львівського університету Микола Лемик 22 жовтня 1933 р. Перед цим він отримав інструктаж о собисто

від С.Бандери з вимогою ".. не стріляти в поліцію і не втікати, щоб судовий процес був політичним" [23, оп. 1, спр. 76, арк. 18]. У ході розслідування справи молодого революціонера польська поліція провела масові арешти серед товаришів М.Лемика, виявивши при цьому кілька членів ОУН. На судовому процесі у липні 1934 р. засуджено за приналежність до ОУН і співучасть у підготовці до терористичного акту Володимира Нидзу на 14 років, Володимира Маївського – на 10, Ярослава Стойка – на 5, Василя Безхлібника – на 4, Івана Захаркова – на 3, Юліана Заблоцького і Богдана Лаврівського – на півтора року тюремного ув'язнення [12, с. 349].

З 1931 р. молоді бойовики ОУН організовують ряд замахів на урядовців, які брали участь у репресіях. 29 серпня цього ж року вбито в Трускавці депутата Тадеуша Голувка. За активну участь у пацифікації 15 червня 1934 р. у самій столиці від рук українських бойовиків загинув міністр внутрішніх справ Польщі Броніслав Перацький. На лаві підсудних виявилися молоді люди віком від 21 до 31 року. Процес з самого початку перетворився на політичну маніфестацію. Свідченням цього стала відмова підсудних говорити польською мовою, вітання підсудних студенткою Вірою Свенціцькою окликом "Слава Україні!"

Орган польських народовців "Просто з мосту" у статті під назвою "Справа найважливіша з важливих" писав: "Ми, польські народовці, зобов'язані найголосніше казати про те, що існує український народ, що він живе і бореться за своє право життя. Саме ми мусимо розуміти і цінити героїчні зусилля українського народу, який протягом сотень років не має своєї державності, що його русифікують, полонізують, роздирають, а він живе. Хай українських націоналістів буде тільки жменька, проте героїзм і жертовність тієї жменьки такі наявно великі, що їх вистачить не лише на те, щоб воскресити, а навіть створити націю" [12, с. 398].

Нетерпимість польських властей до самого факту членства молоді в ОУН наростала з кожним роком. Про це свідчить серія процесів, які були проведені на Волині у 1937 р. У січні 10 костопільчан з Рівненщини було засуджено за приналежність до ОУН. Загальна міра кари для всіх – 40 років і 6 місяців ув'язнення [14. – 21 січ.]. У серпні цього ж року в Луцьку за приналежність до ОУН судили 42 студентів. Розправа тривала 14 днів і завершилася 31 серпня позбавленням 34 підсудних волі загалом для всіх на 131 рік [14. – 12 вер.].

Третім великим процесом на Волині проти молодих оунівців став процес, в ході якого розглянуто справи робітників каменоломень, вихідців із селян. 55 юнаків 16 грудня стали перед карним трибуналом окружного суду в Рівному. 23 грудня 1937 р. 52 з них засуджено "на загальну кару" 292 роки в'язниці [10. – 1937. – 17 груд.].

Однак через місяць в пресі знову появилися повідомлення про подібні процеси. Зокрема, газета "Діло" повідомляла своїх читачів: "Ще не встигло розвіятися тяжке враження від присуду рівненського окружного суду в справі костопільців, як підготовляється вже новий голосний процес на Волині, у котрому засяде на лаві обвинувачених 75 осіб студентської молоді з Володимирського, Дубнівського, Горохівського, Ковельського, Кам'янецького, Луцького і Рівненського повітів, обвинувачуючи їх у приналежності до ОУН і в намаганні відірвати Волинь від Польщі" [10. – 1938. – 13 січ.].

Однак, незважаючи на переслідування, прагненя молоді до радикальних форм боротьби за свою національну гідність не згасло. Збурювала її національне самопочуття і дошкульна критика національно несвідомих українців з боку Дмитра Донцова: "Гречкосії, феллахи, філістери, свинопаси, євнухи, гермофродити, пелебеї, смерди". Ці слова викликали в душах юних зневагу до всіх, хто не був націоналістом. Націоналістична молодь була переконана в тому, що їй судилася велика місія – здійснити перевиховання затурканої рабством національної душі. Стан радянської дійсності за Збручем, посилення утисків з боку польських властей, розчарування в угодовській політиці вождів легальних українських партій – усе це зумовлювало посилення націоналістичного екстремізму юних. Їх не завжди задовільняла

позиція Проводу Українських Націоналістів. Молодим хотілося відчувати в центральному керівництві "тверду руку". В певній мірі такі бажання задовільняла особистість Євгена Коновальця. Багато представників молодіжного націоналістичного руху вважали, що він єдиний є гарантом збереження принципово революційних позицій. Тому смерть його у травні 1938 р. націоналістична молодь сприйняла і пережила як особистий удар напередодні грізних подій, що насувалися на Європу.

Джерела та література

1. Головенько В.А. Український молодіжнй рух у 20-му столітті. – К.: А.Л.Д. – 1997.
2. Громадський голос [Львів]. – 1922.
3. Донцов Д. Націоналізм. – Лондон, 1966.
4. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Львівське воєводське управління 1921-1939 рр. – Ф. 1.
5. ДАЛО. Львівська воєводська команда державної поліції м.Львів. 1921-1939 рр. – Ф. 121.
6. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). Станіславське воєводське управління. Станіславський відділ громадської безпеки 1921-1939 рр. - Ф. 2, оп. 3.
7. ДАІФО. Коломийське повітове староство 1921-1939 рр. – Ф. 8.
8. ДАІФО. Станіславське воєводське староство державної поліції 1921-1939 рр.). – Ф. 68.
9. ДАІФО. Станіславське воєводське управління. 1921-1939 рр.). – Ф. 195.
10. Діло [Львів]. - 1937-1938.
11. Календар "Червона Калина" на 1924 рік. – Львів: Червона Калина, 1923.
12. Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк, 1968. – Т. 1.
13. Мірчук П. Степан Бандера: символ революційної безкомпромісності. – Нью-Йорк-Торонто, 1961.
14. Неділя [Львів]. – 1937.
15. Онацький Є. Євген Коновалець і ПУН перед проблемою розбудови ОУН в Україні // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974.
16. Політична Програма й Устрій Організації Українських націоналістів. – Видання Проводу Українських націоналістів, 1940.
17. Розбудова нації. – 1929. - № 1-2.
18. Ребет Дарія. Націоналістична молодь і молодечий націоналізм // Євген Коновалець та його доба. - Мюнхен, 1974.
19. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1993.
20. Центральний державний історичний архів (м.Львів) (далі – ЦДІА (м.Львів)). – Ф. 205.
21. ЦДІА (м.Львів). – Ф. 309.
22. ЦДІА (м.Львів). Українське спортивне товариство "Сокіл-Батько" 1933-1937 рр. - Ф. 312.
23. ЦДІА (м.Львів). Шухевич Степан (1877-1945 рр.) адвокат. – Ф. 317.
24. Юнацтво [Львів]. – 1933.

Мандрик Я.І.
(Івано-Франківськ)

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО ПРИСКОРЕНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УСРР СПЕЦІАЛІСТАМИ В РОКИ СУСПІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Форсована колективізація в українському селі вимагала з боку державних і партійних органів рішучих заходів по забезпеченню господарства кадрами. Кавалерійська атака на селянина-власника не була забезпечена ні матеріально, ні технікою, ні кадрами.

Були спроби з боку НКЗС республіки з 1930 р. розгорнути курси прискореної підготовки спеціалістів сільського господарства вищої та середньої кваліфікації при вузах і технікумах. Особи зараховувалися на навчання за направленням сільськогосподарських організацій і після його закінчення повертались туди. Навчання було розраховане на 6-7 місяців теоретичної

підготовки і 5 місяців – практичної. Через 1,5 року після закінчення курсів з місця роботи курсанта подавалася характеристика, на підставі якої (і рекомендації господарства) спеціальна комісія вузу, при якому працювали курси, присвоювала кваліфікацію і видавала постійне кваліфікаційне свідоцтво. До мережі закладів прискореної підготовки було віднесено 97 технікумів і 21 інститут. Перші практичні заходи щодо реалізації плану підготовки спеціалістів показали нездатність сільськогосподарських організацій до комплектування курсантів та їх фінансування. Плани набору курсантів були зірвані. Так, на 1 грудня 1932 р. в системі Укрколгоспцентру було виконано план відрядження курсантів до середніх сільськогосподарських навчальних закладів на 2,5 % (замість 11850 осіб направлено 227), до інститутів – на 20 % (замість 1095 – 25). По трестах план цей був виконаний, відповідно, на 11,8 % і на 19,3 % [4].

Станом на липень 1934 р. в УСРР було 26434 колгоспи. Отже, необхідно було тільки одних голів колгоспів підготувати декілька тисяч, десятки тисяч їхніх заступників, інших спеціалістів. Тому для підготовки цих кадрів вводиться найбільш прискорена система – курсова. У кінці 1929 р. організаційне бюро ЦК КП(б)У приймає рішення про створення в округах не менше 50 курсів з 2-місячним терміном навчання для підготовки 35 тис. голів колгоспів.

Для підготовки керівних колгоспних кадрів в ряді міст республіки Одесі, Новомосковську, Каховці, Довганівці та інших були створені колгоспні університети (так називалися курси за укладеною програмою). Крім того, при робітничих університетах у Кіровограді, Проскурові, Вінниці, Полтаві працювали колгоспні факультети. Одеський університет, сільськогосподарський факультет Кіровоградського університету повинні були готувати впродовж 2-х років керівників і організаторів колгоспного виробництва. Полтавський, Каховський факультети протягом 3-6 місяців готували працівників середньої ланки для колгоспів. На початку 1932 р. в Україні вже діяв 41 колгоспний університет, де навчалося 11700 осіб. Курсова система дозволяла швидко готувати спеціалістів, але якість їхньої підготовки при цьому була дуже низькою. Вона не давала ні глибоких професійних знань, ні загальноосвітньої та й культурної підготовки. Такі керівні кадри на селі довго не затримувалися. Постійно продовжувалося їхнє переміщення. Від керівників колгоспів багато в чому залежав розвиток культури села, а вони дуже мало впливали на неї.

Гострою залишалася проблема забезпечення колгоспів рахівниками. Так, у березні 1930 р. із 70 колгоспів Шевченківського округу (округи як адмін.-терит. одиниці існували в УСРР з 12. IV. 1923 по 2. IX. 1930 р.) тільки половина була забезпечена рахівниками, серед яких значна частина не мала спеціальної підготовки. Така картина була характерною для більшості округів України. Так, колгоспи зони діяльності Калинівської МТС були забезпечені рахівниками лиш на 57 %, Гайсинської – на 21 %, Летичівської – на 29 % тощо. МТС і райкоопспілки слабо дбали про підготовку кадрів рахівників. За матеріалами обстеження Укртрактороцентру по 31 МТС Одеської, Київської, Дніпропетровської і Вінницької областей було підготовлено 2629 рахівників при потребі у 3434 [7, ф. 2623, оп. 1, спр. 109, арк. 72].

Таким чином, майже 1/3 колгоспів цих областей не була забезпечена кадрами рахівників, що не давало змоги налагодити облік, запровадити відрядність, ліквідувати зрівнялівку. Безконтрольність у фінансових справах колективних господарств на початку 30-х років особливо відчутно відбивалася на розвитку культури українського села. Адже основна частка фінансування будівництва об'єктів культури, утримання кадрів культпрацівників припадала тоді на колгоспи. Їх фінансова безпомічність вела до культурного занепаду.

Щоб виправити становище, НКО УСРР організував місячні курси для підготовки рахівників. Але зроблено це було абияк. На курси направляли навіть неписьменних. Умови навчання були важкі. Так, у Кам'янці курсанти вчилися у роздягальні цукрзаводу, годували їх погано, умови проживання були незадовільні. Як результат, із 40 слухачів 25 захворіли і

покинули навчання. У Городищах ні зошитів, ні підручників не було, багато слухачів втекли з такого навчання. В Шевченківському окрузі було витрачено на навчання 20 тис. крб., але із 450 слухачів курсів тільки 150 можна було використати як рахівників тощо [5].

У цілому в Україні в курсовій системі було зірвано план підготовки сільськогосподарських кадрів, зокрема до весняної посівної кампанії 1930 р. Так, по Харківській області план підготовки завідувачів фермами був 1 тис. осіб, а підготовлено 166 осіб, рахівників відповідно - 1635 і 814, ветсанітарів відповідно – 175 і 39; по Донецькій області замість 200 осіб завфермами було підготовлено 4, замість 712 рахівників –941 тощо. Такою ж була ситуація і в Київській області, Молдавській АРСР та ін. [7, ф. 2623, оп. 1, спр. 657, арк. 23].

У чому крилася причина такої ситуації в курсовій підготовці? В цей час посилено завершувався процес загального одержавлення всіх галузей життя країни. Держава взяла повністю під свій контроль сільськогосподарське виробництво. Однак вже цей перший період показав безсилля радянської держави в плановому керівництві сільським господарством, в тому числі в підготовці кадрів для нього.

Але не тільки погана організація навчального процесу, слабка його матеріальна база були причинами зриву планів підготовки колгоспних кадрів. З самого початку 30-х років йшли постійні чистки контингентів слухачів. У результаті багатьох з них виключено з оргвисновками як "класово ворожі елементи". Так, тільки в одному 1932 р. в Макіївському р-ні Донецької обл. виключено – 19, у Васильківському р-ні Київської обл., в Покровському і Акимівському р-нах Вінницької обл. – також по 19 осіб [2] тощо.

Певне значення для покращення забезпечення сільського господарства України керівними кадрами і спеціалістами мали періодичні мобілізації, які проводилися в різних міських установах і організаціях. Тут осідала значна частина спеціалістів сільського господарства. Поза сферою сільськогосподарського виробництва в 1930 р., наприклад, знаходилося 47,7 % зоотехніків, 28,8 % землевпорядників, 58,4 % меліораторів, 24,5 % спеціалістів з організації сільського господарства, 27,2 % ветеринарів, майже 30 % рахівників [6, с. 116] тощо.

Ще в 1928 р. економічна нарада, яка відбувалася при ЦК КП(б)У, ухвалила рішення про виділення додатково для села з різних організацій міст України 100 агрономів. У 1929 р. для організації весняної засівкомпанії в республіці проведено мобілізацію 120 спеціалістів сільського господарства. Крім того, приймаються рішення про мобілізацію в рахунок "100" і "600" залучення до роботи на селі спеціалістів сільського господарства з різних організацій міст, які проводилися додатково до складених планів мобілізації. Наприклад, по Харківському округу в рахунок "600" мобілізовано 120 спеціалістів сільського господарства, по Київській - 99, Дніпропетровській – 50. У рахунок "100" від Харківського інституту зернових культур мобілізовано на роботу в село 5 викладачів [7, ф. 348, оп. 1, спр. 807, арк. 2-11] тощо.

У вересні 1929 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР дають директиву Наркомпраці повернути всіх кваліфікованих працівників, які в свій час пішли з сільського господарства і працювали в інших організаціях. У квітні 1930 р. Укрнасіннясоюз замість 20 мобілізованих спеціалістів сільського господарства відправив на село тільки 3 особи, Центронасінняконтрольна станція, відповідно замість 19 – тільки 3, Укрзерноцентр – замість 26 – 2 особи тощо.

З цієї причини в грудні 1930 р. НКЗС України був змушений зробити висновок про відсутність керівництва колгоспами, відрив від колгоспної маси керівних органів колгоспів. Констатувалося, що неавторитетність та випадковість у багатьох колгоспах складу їх керівних органів ні в якому разі не забезпечує зміцнення та подальший розвиток колгоспів [7, ф. 166, оп. 1, спр. 3159, арк. 38].

Змінюється соціальний склад керівників і спеціалістів. У 1930 р. робітники серед них становили 58,1 %, а в 1933 р. – тільки 24,8 %. У 1930 р. майже всі МТС очолювали робітники "25-тисячники", а на 1 грудня 1933 р. робітники складали тільки 28,4 % керівного складу

МТС. Тобто, кадри в основному вже були вихідцями із колгоспів. Однак проблема залишалася дуже гострою і на період 2-ї п'ятирічки.

На кінець 1932 р. в колгоспах України була така потреба в спеціалістах вищої кваліфікації: в галузі тваринництва необхідно було 1300 осіб, працювало 440 (49,7 % від норми), при вирощенні зернових культур – відповідно 790 і 570 (72 %), технічних культур – 380 і 320 (82 %) тощо; спеціалісти середньої ланки: в галузі тваринництва – 10825 і 1710 (29,8 %), при вирощенні зернових культур – 2400 і 1480 (60 %), технічних культур – 1760 і 440 (67, 1 %) тощо.

Разом потреба в спеціалістах вищої кваліфікації становила 1310 осіб (майже 50 %), в спеціалістах середньої кваліфікації – 11685 осіб (30 %). У радгоспах ці дані були відповідно: 4295 (50 %), 15698 (30 %) [8, ф. 1, оп. 1, спр. 3043, арк. 3-5].

У МТС необхідно було: спеціалістів вищої кваліфікації – 1343 осіб, було 1238, середньої кваліфікації – 5612, було 4662 [8, ф. 1, оп. 1, спр. 431, арк. 2-3].

Таким чином, на початок другої п'ятирічки, коли колективізація була в основному завершена, всупереч форсованим заходам державних і партійних органів проблема кадрів для сільгоспвиробництва дальше залишалася гострою, далекою до повного вирішення. Це було однією з причин постійного відставання розвитку села.

Джерела та література

1. Борисов Ю. Подготовка производственных кадров сельського хозяйства в реконструктивный период. – М., 1960.
2. Влащенко Г. Чистка курсів // Комуніст. – 1932. – 3 груд.
3. МТС и совхозы в 1936 г.: Стат. сборник. – М.-Л., 1939.
4. Небезпечні факти // Комуніст. – 1933. – 6 черв.
5. Працюють курси // За соціальну перебудову. – 1930. – 23 берез.
6. Труд в СССР. – М., 1930.
7. Центральний державний архів органів державної влади і органів державного управління України.– Ф. 166, 348, 2523.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України.– Ф. 1.

Рибак І.В.
(Кам'янець-Подільський)

СПРОБА ПІД ЧАС КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА МОДЕРНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВОЇ СФЕРИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ТА ЇЇ КРАХ

У роки сталінської революції "зверху" проблема перебудови та модернізації соціально-побутової сфери села набрала особливої актуальності й зазвучала з новою силою. Н. Крупська з притаманним тодішнім пафосом так сформулювала суть цієї проблеми: "Волховбуд, Турксиб, Дніпрельстан, заводи-гіганти, автобуси, радгоспи, колгоспи з тракторами і комбайнами – все це революціонізує думки і кожен крок. Без перебудови побуту не можна до кінця розкріпачити жінку, не можна по-комуністичному виховувати дітей, життя не може стати здоровим і радісним [7, с.140]. О.Шліхтер запевняв: "Соціалістичне село як певний індустріальний комплекс, що зв'язує соціалістичне село з соціалістичним містом, знищує суперечність між містом і селом, властиву економіці доби" [13].

З максимальним навантаженням в агітаційних цілях використовувалась теза, що з утвердженням колгоспного ладу вдасться швидко покінчити з відставанням соціально-

побутової сфери. Газета "Вісті", зокрема, писала: "Колгоспне життя - це не тільки жирний борщ, довільний кусень хліба. Це також культурний соціалістичний побут - добротний одяг, взуття, радіо, ясла, охайна хата, гігієна, чудовий клуб, лазня, культурна торгівля" [3.- 1930. - 14 січ.].

Одночасно з'являється декілька проектів, які передбачали форсоване вирішення найгостріших проблем соціально-економічного характеру. На основі статистичних та бази соціологічних даних аналізувався побут робітників і селян, конструювали тенденції його розвитку [1, с.75].

Автори проектів сходились в одному: в необхідності перебудувати старий побут. Один з головних теоретиків перебудови соціально-побутової сфери О. Бірюков писав: "Немає ніякого сумніву, що нове культурно-побутове будівництво завдяки колективізації села з часом буде наростати ще швидшими темпами і захопить своїм бурхливим потоком бідняків і середняків" [1, с.24]. У формі дзвінкої ейфорії Л. Матеріна твердила: "Колективізація сільського господарства, перехід до великих виробничих форм землеробства зробить справжню революцію в селянському побуті. На наших очах формується новий психологічний тип трудівника села. Економічна незалежність жінки в колгоспі руйнує підвалини старої селянської родини. Колективна згуртованість, наповнена красою і радістю, змінять старий грубий індивідуальний побут села. Розумний відпочинок, театр, самодіяльні гуртки, розвиток народних свят (Дні спорту, свята урожаю)– все це, без сумніву, буде сприяти новим творчим формам побуту в колгоспі" [9, с.37]. Таку ж думку проводив В. Єрмаков: "Така корінна зміна характеру селянського виробництва, як колгосп, який налагоджує нові господарські та громадські порядки, мусить висунути і нові форми селянського побуту, перебудувати його" [4, с.24].

Виходячи з необхідності модернізації та перебудови соціально-побутової сфери села, пропонувались різноманітні шляхи та підходи вирішення даної проблеми. Прихильники радикального напрямку закликали приступити до ліквідації традиційних сільських поселень і створення на їх основі мережі сільськогосподарських міст (агроміст), в яких планувалось налагодити соціально-побутову інфраструктуру міського типу. Один з фундаторів цього напряму Ю.Ларін писав: "Вже тепер необхідно розпочати вироблення хоча б приблизного шляху поділу всієї сільськогосподарської території СРСР на райони майбутніх великих сільськогосподарських підприємств розміром 100-200 тисяч гектарів у кожному, щоб намітити в межах кожного району побудову майбутнього агроміста, де буде зосереджено сільськогосподарське населення даного району. Навколо такого сільськогосподарського міста буде великий радгосп чи колгосп з централізованим господарством. На основі широкого постачання його електроенергією виникатиме радгоспно-колгоспний агроіндустріальний комбінат. Кожне "агромісто" стане центром, де збереться в майбутньому селянське населення з цих 200 тисяч га, тобто не менше декількох десятків тисяч людей. Старі села відімруть, стануть непотрібними, залишаться лише як запасні будівлі на окраїнах великого колгоспу, де люди зможуть ночувати під час польових робіт" [8, с.92]. Прихильник створення агроміст Л. Сабсович також пропонував спрямувати всі зусилля та заощадження на будівництво саме таких міст і на цій основі "протягом найближчих 5-8 років повністю знищити суперечності між містом і селом" [2, с.34]. Інша група соціологів, які належали також до радикального напряму, дотримувалася дещо протилежних поглядів. Заперечуючи модернізуючу роль міста у перетворенні соціально-побутової сфери села, вони пропонували замінити міські поселення побудовою на території країни невеликих будиночків, у кожному з яких проживала б одна сім'я. На їх думку, саме такий варіант сприяв би ліквідації відмінностей між містом і селом [1, с.27].

Підсумки пошуків нових форм побутового укладу підвела постанова ЦК ВКП(б) від 16 травня 1930 року "Про роботу по перебудові побуту". В ній було проаналізовано

соціологічні підходи у цій сфері й відзначено, що "поряд з наростанням руху за соціалістичний побут мали місце необгрунтовані, напівфантастичні й тому шкідливі спроби окремих товаришів (Сабсович, Ларін та інші) одним стрибком перескочити через ті перешкоди на шляху до соціалістичної перебудови, які знаходяться, з одного боку, в економічній і культурній відсталості країни, а з іншого - в необхідності в даний момент максимального зосередження ресурсів для якнайшвидшої індустріалізації країни, яка створює дійсно матеріальні передумови для корінної перебудови побуту" [10, с.86]. Постанова застерігала від гігантоманії у перепланувaнні старих міст, будівництві агроміст, негайному і повному усуспільненні усіх сторін побуту (комунальне житло, виховання дітей з відривом від сім'ї, адміністративна заборона індивідуального приготування їжі тощо). Цим самим не тільки було покладено край пошукам учених соціологів у галузі перебудови побуту селян, але й визначено пріоритети у створенні нового соціалістичного суспільства. Переваги надавались індустріалізації, урбанізації країни. Звідси селу фактично відводилася роль "донора соціалістичної промисловості", "колонії міста".

Після виходу постанови "Про роботу по перебудові побуту" домінуючою стала концепція про поступове відмирання істотних соціально-побутових відмінностей між містом і селом. Один з її творців А. Полозов намагався утворити поміркований напрям перебудови соціально-побутової сфери села. Зокрема, він засуджував "лівацькі перегини", "шапкозакидательські спроби романтиків-фантастів" негайно ліквідувати відмінності між містом і селом. При цьому зазначалось, що у "перехідний період будуть зберігатися відмінності між містом і селом. Але при цьому обов'язково в процесі будівництва соціалізму замість нинішніх сіл будуть створюватися інші населені пункти з сучасною виробничою і соціальною інфраструктурою [11, с.3-4]. Через це на практиці став утверджуватися прагматичний підхід до вирішення нагальних проблем соціально-побутової сфери. За таких умов модернізація соціально-побутової інфраструктури села стала розглядатись як одна з умов ефективнішого використання робочої сили, насамперед жіночої в колгоспному виробництві. Її значення прекрасно розуміли кремлівські керманичі. Так, у зверненні голови комітету з поліпшення побуту робітниць і селянок при Президії ЦВК СРСР А. Єнукідзе від 26 червня 1923 р. "До селянок батрачок, біднячок, середнячок" вказувалось: "Наближається час збирання нового врожаю. Своєчасне організоване дружнє проведення збирання врожаю є нашим найважливішим завданням. Для кожного має бути зрозумілим, що успіх збиральної кампанії залежить від активної участі мільйонних жіночих мас. Тепер, коли жінка- селянка увійшла в ряди борців за соціалістичну перебудову села, її активна участь в збиральних кампаніях – краще і найпотрібніше для країни застосування її сил" [13, спр.1082, арк.11].

Саме під таким кутом зору розглядав проблему перебудови соціально-побутової сфери села одинадцятий з'їзд КП(б)У, який відбувся 5-15 червня 1930 р. В його резолюції зазначалось, що "з'їзд вважає за потрібне перебудувати роботу в напрямі максимального обслуговування соціалістичного сектора. Розгорнути в колгоспах сітку культурно-побутових закладів, зокрема ясел, дитячих майданчиків, громадських їдалень з тим, щоб забезпечити жінці-колгоспниці можливість взяти діяльну участь у виробничому й громадському житті колгоспу [6, с.685]. Настанови з'їзду знайшли розвиток і конкретизацію у рішеннях грудневого (1930 р.) пленуму ЦК КП(б)У, який ухвалив: "Разом з широким розвитком громадського харчування, будівництвом фабрик-кухонь, самодіяльних-чайних забезпечити масову організацію побутових установ (пральні, майстерні лагодження), а також розвиток дитячих ясел, дитячих майданчиків, вечірніх дитячих кімнат на селі" [6, с.706].

Для здійснення програми соціально-побутового будівництва на селі у 1930 р. засновувався при Всеукраїнській спілці сільськогосподарських колективів центральний, а при районних спілках – місцевий фонди сприяння будівництву та облаштуванню культурно-побутових і політико-освітніх закладів у колгоспах. Кошти фондів призначались для

будівництва ясел, їдалень, клубів, пралень, лазень, радіофікацій, кінофікацій села [13, спр.147, арк.47]. Для наповнення коштами цих фондів постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 16 серпня 1930 р. запроваджувалось посилене самооподаткування сільського населення. Його необхідність, мета та механізм здійснення визначались таким чином: "У зв'язку з перебудовою сільського господарства на соціалістичних засадах розширюються культурні та господарські потреби села. Для задоволення цих потреб варто впорядкувати та поліпшити самооподаткування сільської людності для збудування шкіл, лікарень, поліпшення шляхів та інші потреби села. Розмір самооподаткування даного села протягом року не може перевищувати 50 % загальної суми сільськогосподарського податку, належного до сплати протягом року від індивідуальних господарств даного села. Якщо для здійснення цих заходів цей розмір самооподаткування виявиться недостатнім, то загальні збори можуть визначити розмір самооподаткування в межах до 100 % зазначеної вище суми податків" [13, спр.147, арк.4]. Отже, модернізацію соціально-побутової сфери села було перекладено на плечі самого селянства, яке відтепер зобов'язувалось у примусовому порядку здійснювати відрахування у фонди сприяння культурно-побутовому переустрою на селі. Для надання більшої привабливості цій акції у колгоспах створювались культурно-побутові комісії, які мали працювати на засадах добровільності та самодіяльності [2, с.20].

Ідея модернізації соціально-побутової інфраструктури села в цілому схвально була зустрінута селянством. На місцях ухвалювалися численні резолюції про необхідність розгортання діяльності культурно-побутових комісій. Наприклад, збори селян Старого Салтова Харківського округу ухвалили, що "цілком схвалюють своєчасну постанову про організацію комісій по перебудові побуту на селі. Піднесення культури побуту є однією з умов перемоги соціалістичних елементів над капіталістичними, бо дійсний комунізм розпочинається там, де здійснюється масова боротьба пролетаріату проти дрібного хатнього господарства, перебудова його на велике соціалістичне" [13, спр.105, арк.115].

Все ж прагнення селян до перебудови соціально-побутової сфери не отримала значної підтримки з боку правлячої верхівки. У директивних вказівках, які розсилались на місця, підкреслювалась першочергова необхідність організаційно-господарського зміцнення новостворених колгоспів. Тому проблеми соціально-побутового характеру тодішнього життя залишались далеко на задньому плані і швидко втрачали свою актуальність. Це яскраво простежується у виступі наркома землеробства Н.А. Яковлєва на XVI з'їзді ВКП(б): "Коли комуни питають у мене поради, на що витрачати гроші – на побудову житлового будинку, чи на будівництво усуспільненого свинарника – ми їм відповідаємо: в першу чергу організуйте усуспільнений тваринницький двір. На цій основі ваші ресурси почнуть зростати з кожним тижнем. А через рік-два ви зможете побудувати будь-який будинок" [5, с.73]. Цим самим було сформовано залишковий принцип фінансування соціально-побутової сфери, підкреслювалась її меншовартість. Через це діяльність соціально-побутових комісій на селі поступово згасала, незважаючи на галасливі кампанії, покликані: "виявити позитивні та негативні моменти щодо поліпшення побутового обслуговування колгоспників, особливо колгоспниць; піднести нову хвилю самодіяльності мас села щодо соціалістичної перебудови побуту" [13, спр.197, арк.52].

Ніяка кампанійщина не могла серйозно вплинути на поліпшення соціально-побутового будівництва на селі. Обстеження цієї сфери в колгоспах виявило невтішну картину. В інформаційному огляді Укрколгоспцентру від 7 грудня 1931 р. зазначалось: "За зібраними даними побутова робота в колгоспах має ще чимало хиб. Перш за все треба відмітити, що райвиконкоми не всюди навіть звертають на неї увагу, а через те в ряді районів нею ніхто не керує, а в окремих колгоспах вона забута, бо навіть немає визначених відповідальних осіб, які проводили б її. Взагалі культурно-побутові комісії досить рідке явище, а якщо і є, то здебільшого бездіяльні" [5, с.664]. У постанові РНК УРСР від 3 березня 1932 р.

констатувалось: "Стан культурно-освітньої та побутової роботи в колгоспах надто незадовільній і в жодній мірі не відповідає сучасним темпам колективізації" [13. Ф.559, оп. 1, спр.282, арк.2]. Такий же висновок про використання фондів сприяння соціально-побутовому будівництву в селах містився у постанові Наркомзему УРСР від 25 червня 1933 р.: "Внаслідок незадовільного будівництва планів культурно-побутового і культурно-освітнього будівництва в колгоспах кредити з фонду сприяння культурно-побутовому будівництву майже не використовуються. У більшості областей комісії сприяння культурно-побутовому будівництву у колгоспах не працюють" [5. с.66].

Негативною була оцінка здійснюваним заходам модернізації соціально-побутової сфер села з боку колгоспників. "В нашій артілі, – скаржились мешканці села Полонки Яблунівського р-ну Прилуцького округу, – вибрали культурно-побутову комісію і думали, що тепер у нас будуть працювати і дитячі ясла, і клуб, і різні гуртки. Щоб все це краще організувати послали одного товариша на місячні курси. Починали нібито непогано, а всю роботу звели нанівець. Чому? А тому, що культурно-побутова комісія не має ніякої підтримки ні з боку сільради, ні правління колгоспу. Тепер у нас хата-читальня стоїть пусткою. Сільбуд орендують горобці, а про дитячі ясла ніхто не згадує" [2, с.14]. "Правління колгоспу "Шлях хлібороба", – писали жителі села Успенка Менського р-ну Чернігівського окр., – звертає увагу тільки на розвиток господарства. Це, звичайно, добре. Але погано те, що зовсім ніхто не турбується про культурно-побутову роботу" [2, с.16]. У відозві III Харківського зльоту ударників до колгоспниць та колгоспників України у грудні 1933 р. говорилось: "Погано ще у нас із забезпеченням побутових умов для ударників, які цілу добу віддаються колгоспній праці і не мають часу для свого дому, родини" [3. - 1934 - 5 січ.].

Наведені факти свідчать про провал програми модернізації соціально-побутової сфери українського села під час колективізації сільського господарства. Така ситуація не могла не сприяти виникненню та поширенню настроїв незадоволення та розчарування колгоспників колективною системою ведення сільського господарства, яка залишала (попри обіцянки) селянина наодинці з різноманітними соціально-побутовими проблемами та труднощами.

Джерела та література

1. Бирюков О. Борьба за новый быт. - М., 1931.
2. Вільховий П. Про побут в колгоспах. - Х., 1930.
3. Вісті Центрального виконкому рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів УРСР.
4. Ермаков В. Вопросы колхозного быта. - М., 1930.
5. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів та матеріалів: У 3 т. - К., 1965. - Т.2.
6. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2 т. - К., 1976. - Т.1.
7. Крупская Н.К. Важный бытовой вопрос // Педагогические сочинения: В 10 т. - М., 1960. - Т.6.
8. Ларин Ю. Жилище и быт. - М., 1931.
9. Материна Л. За новий быт колхоза. - М., 1930.
10. Партийное строительство. - 1930. - №11.
11. Полозов А. Коллективизация быта. - Иваново-Вознесенск, 1930.
12. Сабсович Л. Социалистические города. - Л., 1930.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.- Ф. ф.1. - Оп.6.
14. Шліхтер О. Соціалістична реконструкція сільського господарства і завдання сільськогосподарської науки // Комуніст. - 1930 . - 14 січ.

Маркова С.В.
(Хмельницький)

СЕЛЯНСТВО ПОДІЛЛЯ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр.

Вже минуло 67 років від часу національної трагедії в Україні – голоду 1932-1933 рр. Однак мученицька смерть мільйонів людей від голоду на теренах найродючіших чорноземів у період, коли не було ані війни, ані посухи, досі вражає кожну мислячу людину. Голод винищив або покалічив ціле покоління українських дітей - згубність такого явища важко недооцінити. Страшна доля дітей у цій величезній катастрофі найбільше приголомшує розум і не може бути виправдана з будь-якого погляду. Що ж до майбутнього країни, то чисельне зменшення цілої генерації призвело до наслідків, котрі відчуваються і досі. Постраждало від голоду і населення Поділля.

9 лютого 1932 р. в Україні було утворено 5 областей: Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Харківську та Одеську. Територія Вінницької області становила 53 тис. кв. км. і ділилася на 71 район. Вона включала 36 міських і 5008 сільських населених пунктів, в яких проживало 5206 тис. чол. До складу Вінницької обл. входила територія не тільки сучасних Вінницької, Хмельницької областей, а й окремі райони Житомирської, Черкаської та Одеської областей. Господарське спрямування районів визначалося як буряко-зерно-тваринницьке [9, арк.124].

У 1932 р. в умовах антинародної політики тоталітарного режиму різко загострилась соціально-політична ситуація на селі. Насильницька колективізація і розкуркулення викликали постійний опір з боку селян, що призводило до застосування військової сили, зброї та інших репресивних заходів до цієї категорії населення. Посилювалися суперечності між основною масою селянства і сільськими активістами, більшовиками. Селянство розцінювало дії влади як грабіжницькі та розбійні. У цей період різко зростають антирадянські та антибільшовицькі настрої. У зв'язку з цим серед селянства поширювались розмови про підготовку нападу іноземних держав на СРСР та ліквідацію радянської влади. Наприклад, в Оринінському р-ні Вінницької області простежувалось бажання селян організувати голодний похід до польського кордону, в Ямпільському р-ні поширювались чутки про необхідність та організацію втеч цілих сіл до Румунії [1, с. 4].

З національної точки зору селянство оцінювало владу як антиукраїнську, російську, московську. В ряді сіл на півдні Поділля розповсюджувались листівки із закликами розігнати правління колгоспів, влаштовувати голодні походи, повстання проти радянської влади, навіть були заклики до відновлення монархії. У них писалось: "Селяни! Наближається час нашого визволення. Готуйтесь! Ховайте хліб! Запасайтесь зброєю!"[5, арк.66]. Від усної агітації в окремих випадках переходили до розправи над активістами. Спалювалося колгоспне майно, окремі люди, не бажаючи здавати хліб, скошували його зеленим, оголошували мовчанкою бойкот зборам, на яких йшлося про хлібозаготівлі, відмовлялися молотити хліб. На грунті протесту в селах Радовці, Буцни, Новоселиця, Глядка було влаштовано демонстративні походи жінок, спрямовані проти дій місцевих керівників [5, арк.68].

Посівна кампанія на Поділлі затяглася до кінця червня 1932 р. і все ж недосіяли понад 2 млн. гектарів, відведені під чорний пар площі перетворилися на розсадники бур'янів [4, арк.97]. Через те, що просапних культур не обробляли, частина посівів загинула. На площах, що залишилися, урожай був невисокий, незважаючи на задовільні кліматичні умови. Про недоїдання і зростаючу апатію селян говорили у своїх виступах М.Скрипник, Г.Петровський, Р.Терехов, О.Шліхтер.

Але Сталін не бажав обговорювати проблему голоду. Це означало б визнання факту економічної катастрофи, в яку потрапила країна внаслідок політики "наступу соціалізму по всьому фронту". А вже потрібно було розпочинати жнива 1932 р.

Керівництво вважало, що проблему жнив 1932 р. можна розв'язати постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 5 липня 1932 р. "Про збиральну кампанію 1932 р." з метою заохочення колгоспників (дозволялося вже при обмолоті видавати аванси в рахунок натуральної частини доходів в обсязі 10-15 % фактично обмолоченого хліба). Це був певний крок уперед від "залишкового" принципу оплати трудоднів: раніше хліб на трудодні видавали тільки взимку, після виконання заготівельного плану (якщо його взагалі можна було виконати). Проте в селянській практиці праця за десятий сніп ніколи не вважалася вигідною, а на додаткову видачу хліба взимку вже ніхто не розраховував [5, арк.105].

У норму перетворилося те, що у 1929-1931 рр. вважалося "перегином": конфіскація зерна, одержаного на трудодні, подвірні обшуки, знущання над селянами, конфіскація будь-яких продуктів (картоплі, м'яса, сала), заготовлених селянами до нового врожаю.

21 травня 1932 р. Вінницький обком партії змушений був надіслати телеграму до ЦК КП(б)У, у якій повідомляв про масові випадки голоду і, зокрема, важке становище, яке склалося у 8 східних районах області. З повідомлення від 21 червня 1932 р. стає відомо, що масовим голодом було вражено 9 східних районів області: Уманський, Бабанський, Оратівський, Плисківський, Погребищенський, Липовецький, Ільїнецький, Тростянецький, Томашівський.

Особливо трагічні повідомлення про наростання явищ голодомору стали надходити протягом зими - весни 1933 р. Так, у листі секретаря Вінницького обкому партії Чернявського до ЦК КП(б)У від 17 лютого 1933 р. повідомлялось, що факти голодомору в області "починають набувати значних розмірів та характеру" [2, с.17-18]. Особливо тривожні сигнали в обком партії надходили із Копайгородського, Чуднівського, Станіславчикського, Пісчанського, Махновського, Вінницького, Дзержинського, Могилівського, Джулинського, Линецького р-нів.

А в той час на першому Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 р. у своїй промові "Шлях колгоспів - єдино правильний шлях" Сталін зазначав: "... Спитайте-но селян, і ви взнаєте, який шлях вважає більшість трудящих селян єдино правильним шляхом. Кажуть, що шлях колгоспів - важкий. Але хороше життя даром не дається" [11, с.240-241]. Жителі Поділля заплатили за нього найвищу ціну.

З повідомлення Вінницького обласного відділу ДПУ про важкий продовольчий стан від 11 березня 1933 р. дізнаємось про враження голодом багатьох центральних та північно-східних районів Поділля: Жмеринського, Брацлавського, Калинівського, Пісчанського, Копайгородського, Любарського, Бердичівського, Літинського, Станіславчицького, Махновського, Немирівського, Козятинського. За далеко неповними даними, голодувало більше тисячі сімей колгоспників і така ж кількість одноосібників. Офіційно зафіксовано 156 смертних випадків: з них 102 померлих були колгоспниками. В с.Сугаки Копайгородського р-ну за один день 5 березня 1933 р. померло від голоду 9 чоловік, опухлих було 100 чоловік [12, с.17]. У цьому повідомленні також наводяться факти голодомору у західних районах Поділля, які сьогодні входять до складу Хмельницької обл., зокрема у Проскурівському, Полонському, Шепетівському. Починаючи з весни 1933 р. смерть від голоду стала масовою . Майже всі органи ДПУ реєстрували випадки смертності від голоду, людоїдства і трупоїдства. Тоталітарна держава карала селян за небажання добросовісно працювати у громадському господарстві. Терор голодом був, як і експлуатація заможного селянства, "виховним" заходом. Зрозуміло, "виховувалися" тільки ті, хто мав змогу вижити. 15 березня 1933 р. С.Косіор підписав адресовану ЦК ВКП(б) доповідну записку з інформацією про підготовку до весняної сівби. В ній є страхітлива фраза, яка пояснює все: "Те, що

голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників розуму, показує незадовільна підготовка до сівби якраз в найбільш неблагонадійних районах" [10, с. 36]. Український генсек під "неблагонадійними районами" розумів місцевості з підвищеною кількістю смертей від голоду. Він бідкався, що навіть голод не навчив багатьох селян сумлінно працювати на державу в колгоспі [10, с. 35]. І нікого не цікавило, що помирають "якісь там" українські селяни. Окремі документи безпідставно твердять, що в переважній більшості голодували ледарі, нероби. Але серед голодуючих були і колгоспники, які виробили 300-400 трудоднів, а отримували лише 300-400 грамів хліба на день. Найбільше таких колгоспників було в селах Багрянівці Літинського р-ну та Немиринці Махновського р-ну [9, арк.69]. У Богданівцях опухлий колгоспник виробив 300 трудоднів, а його дружина - 360. У Ново-Фастівцях голодуючі члени комуни мали від 200 до 300 трудоднів, у селах Морозівцях і Старостинцях - від 150 до 200 трудоднів [12, с.48].

З відомостей про охоплення продовольчими труднощами окремих районів Вінницької обл. станом на 15 травня 1933 р. явно простежується наростання явищ голодомору у подільських селах. Якщо станом на 30 квітня 1933 р. голод лютував у 385 населених пунктах, то 15 травня - вже в 400. У них голодувало відповідно 11964 і 13852 чол. Загалом голодомором було охоплено 34 райони Поділля [4, арк.15].

Картину піку голодомору на Поділлі зафіксувала доповідна записка обласної оздоровчої комісії про стан продовольчих труднощів у Вінницькій області від 17 травня 1933 р. У ній відмічалося, що голодом охоплено 38 районів, 431 сільрада, 26895 господарств, 120903 чол. [12, с.17].

Райони за ступенем ураженості голодом оздоровча комісія розподілила на ряд груп. До першої групи віднесені райони, в яких відмічено суцільну враженість голодом. Такими були: Калинівський, Немирівський, Ілінецький, Тепленицький, Лихівецький, Вороновецький, Брацлавський, Літинський, Махновський р-ни.

Другу групу становили райони, де продовольчі труднощі охопили значну частину сіл, зокрема Жмеринський, Любарський, Козятинський, Гайсинський, Станіславчицький, Бердичівський, Копайгородський, Тульчинський, Проскурівський і Тростянецький.

У третю групу ввійшли райони, в яких голодомором було охоплено незначну кількість сіл. До таких належали: Дзержинський, Уланівський, Чуднівський, Тиврівський, Джулинський, Янушпільський.

Четверту групу склали райони, в яких голод охопив окремі господарства колгоспів та одноосібників. Серед таких були Деражнянський, Летичівський, Могилівський та Вінницький [12, с.18].

Але до голоду ставилися як до неіснуючого явища. Сталін наказав мовчати - і всі мовчали. Навіть у стенографічних звітах пленумів ЦК КП(б)У і протоколах політбюро ЦК слово "голод" не згадувалось. Хоча з областей ішли інформаційні листи з жахливою статистикою. Ось яка інформація надходила від уповноважених райкому КП(б)У про роботу на селі станом на 25.04.1933 р. "Найгірше стоять справи з харчування в колгоспі с. Сахнів, у якому харчуються лише 2 рази в день, видаючи по 200 г хліба кожному працюючому робітнику. В Сахнові політстан явно незадовільний, населення веде різні розмови, і є випадки, коли вживають різну падаль (собак, котів), кору з дерева, тирсу, також є масові випадки визбирування насіння з полів. З травня до половини червня померло 25 душ різного віку. 50 % всього населення опухло" [4, арк.88].

Але приховати повністю факт голодомору було неможливо. Ще страшніші дані містять повідомлення із с. Рожни Летичівського р-ну: "На засіданні правління в червні в 1933 р. було вирішено найняти підводу та пару бичків, щоб село не " захаращувати" мерцями. Для звезення на кладовище мерців та їх поховання призначили відповідального, який щодня вивозив з села 20 померлих" [4, арк. 94].

Отже, аналіз офіційних повідомлень місцевих партійних та державних органів свідчить, що поступово явища голодомору у подільських селах наростали вже з весни 1932 р. У 1933 р. розширилась географія районів та збільшилась кількість жертв голодомору.

Найбільша смертність вражала немовлят та старих людей, про це йшлося у листі Вінницького обкому КП(б)У від 17 лютого 1933 р.: " Смертельні випадки головним чином приходяться на дітей до 3 років і людей старших 50 років" [10, с.35].

У с. Довжок Вінницької обл. лише за червень 1933 р. померло 50 чол., з них - половина дітей віком до 12 років. Всього з січня вимерло 12% населення. У с.Хом'янки вимерли у червні 40 чол., Писарівка - 26 чол. [1, арк.93].

У повідомленні зі Славутського р-ну зазначалося, що в липні 1933 р. по колгоспах потерпілих від голоду - 4520 сімей , з них гостропотребуючих - 2547 сімей, гостропотребуючих і опухлих - 2135 чол., померлих - 229 чол. Із загальної кількості одноосібних господарств – 8000 - потерпілих від голоду - 4306 сімей, з них гостропотребуючих - 2778 сімей, опухлих - 3422, померло - 689 чол. Від держави було отримано продовольчої допомоги 1742 ц хліба, який розподілений на 8935 сімей, або 31372 чол. На 1 чоловіка припадало 5-6 кг, а коли взяти перелік до загальної кількості населення району, припадає допомоги 1,7 кг на чоловіка [6, арк.16-17]. Надто пізно і надто незначною була допомога.

Траплялося в ту пору на селі й таке: вдень колгоспники саджали картоплю, сіяли горох, а уночі відкопували картоплю та визбирували насіння, щоб хоч якось утамувати відчуття голоду та нагодувати напівмертвих діточок. Але це вже їм мало чим допомагало.

Подібні факти були непоодинокими. Читати їх без хвилювання і болю неможливо. Але сподівання в більшості випадків були марними. Залишились вони лише для історії та для жителів Івашинець Летичівського р-ну, які в цей трагічний 1933 р. писали до районних організацій: "Продовольче забезпечення села дуже погане, через що люди мруть з голоду. Розкрадається колгоспне майно. В селі мається шайка злодіїв, і ніхто до них не вжив заходів, щоб не грабували колгоспників. Коли не буде наведено порядку в селі, на роботу не підемо. Просимо допомогти харчами. А то з першого січня по квітень 1933 р. в селі від голоду померло 22 душі, а за один лиш травень місяць - 10 чоловік" [1, арк.94].

Допомога, що видавалася колгоспам, використовувалася переважно для громадського харчування. Проте вона не могла відвести біди. Про малокалорійну і несмачну їжу, яку один раз в день видавала колгоспниця с. Мізяни К.Ризун, висловлювалася: " Нащо нам полоти даром ці буряки за те, що вони нас годують, як собак?" [12, с.105]

Траплялися випадки, коли люди не могли більше стримувати гніву, зважувалися на рішучі дії. 12 червня 1933 р. у Макарівцях Махнівського р-ну понад 150 чоловік відкрили колгоспну їдальню і забрали 49 хлібин, які відразу з'їли. Після погроз з боку голови колгоспу розлючений натовп кричав: "Треба вбити голову колгоспу та розібрати коней і реманент! Бий колгосп та забирай все, геть радянську владу, яка забрала в нас хліб" [12, с.106].

Голодомор став ніби страшною межею. Життя розпалося на те, що було до нього, і те, що після. Він перевернув усе: плин життя, стосунки, звичаї, світосприйняття.

Ми засуджуємо сталінізм не лише за фізичне винищення мільйонів українських хліборобів, а й за духовне покріпачення, спустошення цілих поколінь. Саме тоді набули зворотнього змісту одвічні цінності народу: біле стало чорним, честь і гідність - вадою, донос на ближнього - виявом патріотизму. Аналіз архівних документів періоду 1932-

1933 рр. ще раз засвідчує народну трагедію. В окремих селах Поділля мали місце факти людоїдства і трупоїдства. Загальна кількість по області становила 71 випадок людоїдства і 9 випадків трупоїдства.

За цими холодними цифрами стоять знівеченні людські життя, покріпачені душі. Так, у с. Щедрова Токарчук І., 32 років, бідняк, 7.07.1933 р. зарізав 4-річного сина і з'їв його. А в с. Заставці трапився такий жахливий випадок: С.А їла м'ясо своєї померлої 60-річної матері. Поблизу Проскурова в с.Іванківці З.Я., середняк-одноосібник зарізав сусідського хлопчика 12-ти років [3, арк.4].

8 травня 1933 р. у с. Великий Ташлик у будинку, що належав Холявицьким, було виявлено труп дев'ятирічної дівчинки зі зрізаними м'якими частинами тіла, там же знайшли 12-річного хлопчину - брата мертвої, котрий розповів: "...Як тільки старші сестри пішли до міста, сестра померла і він з'їв з неї м'ясо" [1, арк.14].

Ще страхітливіший факт було встановлено у с. Андріїв, де виявили сім'ю людожерів з грьох осіб: Шклярук Франки та її двох синів. Жебраки, що заходили до їхньої оселі, уже ніколи звідти не поверталися [1, арк.51]. Це ж треба було довести працьовитий люд Поділля до останньої печерної відмітки!

Зрозуміло, що всі ці випадки свідчили про зрушення психіки людей, адже нормальна людина на це нездатна. Це ще раз підтверджує намагання радянського керівництва знищити українську націю не тільки фізично, але й морально.

Отже, є достатньо фактів для висновку про поширеність канібалізму на Поділлі, коли лідери комуністичної партії вели народ "до світлого майбутнього" через трупи людей. Всі відомості про смерть зберігалися в глибокій таємниці, а повідомлення телефоном передавалися спеціальним шифром. Точних даних про кількість з'їдених людей в архіві не знайдено. Згідно з експертними оцінками, всього протягом 1932-33 рр. на Україні було з'їдено понад 2000 живих людей або ж їх трупів [13, с.4].

Голод вирував все сильніше, ставав зовсім нестерпним. Батьки відсилали своїх дітей з дому в надії, що вони якось виживуть у світі жебрацтва та дрібних крадіжок, котрий ніколи не був би їхнім, якби вони залишилися зі своїми родинами . Найбільше вражають розповіді самих дітей. Так, семирічний хлопчик розповів, що після того, як його батько помер, а мати спухла так, що не могла встати, вона веліла йому "піти на пошуки собі харчів"; інший хлопчик восьми років покинув домівку, коли обоє його батьків померли; дев`ятирічний хлопчик, залишившись без матері, злякався свого батька та пішов із дому; іншому хлопчикові дев`яти років мати наказала якось рятуватись, і обоє плакали, коли він лишав домівку; восьмирічний хлопчик , побачивши своїх батьків опухлими та безпомічними , пішов світ за очі [1, арк.102].

За перше півріччя 1933 р. у містах, за далеко неповними підрахунками, виявили близько 5 тисяч безпритульних підлітків. А скільки не виявили?

В 30-х роках у періодичній пресі писалось про злочинні зграї на залізничних станціях, які складалися з 12-14-річних і, навіть, з 5-6-річних. Вони займалися, головним чином, дрібними крадіжками.

Велика хвиля сиріт-безпритульників ринула по всій країні услід за голодом 1932-1933 рр.

У повідомленні секретаря Вінницького обкому партії Чернявського від 17 лютого 1933 р. зазначалося: "В області зросла кількість підкинутих дітей, збільшилась смертність в дитячих закладах, у Вінницькому дитячому будинку взимку 1933 р. померла 51 дитина, катастрофічно зросла кількість безпритульних". На 15 травня 1933 р. по області було зареєстровано 8985 випадків смертності дітей віком до 10 років. Безпритульних дітей до 4-х років налічувалось близько 1338, від 4-х років - більше 3500 [1, арк.56 -57].

В архівних матеріалах знайдено справи батьків, які навмисне вбивали власних дітей, "щоб ті не мучилися". Так, у Літинському р-ні в перших числах лютого 1933 р. бідняк-одноосібник К. (повного прізвища немає. – С.М.), напалив піч, зачинив димохід і залишив у хаті двох доньок 5 і 8 років. Діти стали кричати, кликати на допомогу. Тоді К. власноручно їх задушив і пішов у сільраду зізнаватися. На допиті кричав, що вбив дітей внаслідок відсутності усіх харчів. При обшуці справді з'ясувалося, що харчі відсутні повністю [7, арк. 38].

Доведені до відчаю селяни, незважаючи на спеціально встановлені дорожні бар'єри, прагнули будь-що дістатися до міст, але знаходили там мало допомоги. Аби потрапити до Києва, на Донбас, уникаючи перекритих шляхів, селяни продиралися крізь ліси та болота. Інколи виживав один на кілька тисяч, але щастя його було недовгим : у місті найчастіше йому все одно судилося помирати.

Із доповідної записки "Про втечі з Проскурівського району колгоспників" станом на 20 січня 1933 р. дізнаємось, що з с. Пашківці втекло 7 чоловік, з Колибані - 1, Климашівки - 8, Осташків - 3, Педосів -14, Війтовець - 4. Вдалося повернути з Донбасу 12 чоловік [7, арк.56, 60].

Катастрофічною стала і епідеміологічна ситуація на Поділлі. Так, у Проскурівському р-ні за лютий було зафіксовано 5 випадків висипного тифу і 37 - черевного тифу, у Городоцькому р-ні - 26 випадків висипного тифу, у Волочиському - 32 випадки висипного і черевного тифу. З метою профілактики було наказано провести "мийку школярів та студентів," та розпочати будівництво примітивних лазень по району [7, арк.60], що ніяк вже не могло допомогти їм вижити. Епідемічний стан області було визнано загрозливим, особливо по висипному тифу. Найгірший стан на 19 вересня 1933 р. склався у Вінниці та Бердичеві [8, арк.163].

Навесні селянам взагалі практично заборонили зрушувати з місця. Зокрема, діяв наказ від 15 березня 1933 р., в якому залізничники суворо попереджалися про те, що селяни можуть їхати кудись тільки з дозволу голови їхнього колгоспу. Очевидці згадують, що невеликі садочки навколо залізничних станцій були усіяні трупами, яких зносили туди залізничники, котрі самі хиталися від голоду.

Наближалась посівна, люди пухли з голоду, працювати не було кому. Трактори відремонтували погано. У квітні 1933 р. МТС, у яких налічувалися 731 машина, повинні були обробити 77625 га, в травні - 114005 га , а фактично виорали відповідно 33998 і 49155 га. Отже, виробіток становив 33,8 відсотка. За день трактор виорював замість 6,5 га тільки 2,2 га. Колгоспне ж тягло, як і люди, не в змозі було витримати напруги посівної кампанії, відсутність фуражу та бездоглядність привели до великого падежу коней. З 1 травня 1931 р. до 1 червня 1933 р. кінське поголів'я області зменшилось на 245955 голів, або майже на 25 відсотків. Великі втрати були і серед поголів'я великої рогатої худоби, овець, свиней. "Останнім часом спостерігаються випадки, - говорилося на VI пленумі Вінницького обкому партії, - прямо ворожого ставлення до живого тягла. Внаслідок цього в ряді колгоспів уже в ході посівної [кампанії] велика кількість коней виходить надзвичайно виснаженою і часто гине". До 1 травня 1933 р. в належному стані в області було лише 17 відсотків коней, в Калинівському р-ні нездатних до роботи налічувалось 62 відсотки, у Тростянецькому - 69, Тульчинському – 65. У Володовецькому колгоспі Вороницького р-ну з 251 голови загинуло 200 коней, а ті, які лишилися, були виснажені [6, арк.124].

За хижацьке ставлення до тягла народні суди області розглянули тільки в березні й квітні 1933 р. 868 справ і засудили до розстрілу дві особи, до концентраційних таборів - 226, на різні строки ув'язнення - 571, до примусової праці - 203, до штрафу - 42, до заслання за межі України - 48 осіб. Серед засуджених значилось 45 "куркулів" [5, арк.201].

Тяжке лихо, що спіткало хлібороба в 1932-1933 рр, довго ховалось від людських очей, продовжуючи гнітити село. Голодний, безсилий селянин не міг працювати так, як веліла його хліборобська совість. "В ряді випадків, -відзначалося в постанові бюро Вінницького обкому партії 11 травня 1933 р., - колгоспники виходять на роботу з великим запізненням, а закінчують раніше встановленого часу, працюють явно недобросовісно, а правління колгоспів і партійні ячейки відносяться до цих грубих порушень трудової дисципліни благодушно, бояться порушити "єдність" в колгоспах і цим самим потурають падінню трудової дисципліни" [7, арк.68].

Голодні хлібороби втрачали працездатність, а земля - господаря. За даними на 12 квітня 1933 р., Вінницька обл. засіяла ранніми зерновими всього 152963 га, що становило 7% від загального плану [12, с.91]. Особливо відставали Тростянецький, Вороновицький, Тиврівський, Немирівський р-ни. Там план весняної посівної кампанії виконувався на 5-7 %. Напевне, ця обставина змусила голову ВУЦВК Петровського відвідати Вінницю 13 квітня 1933 р. Він був присутній на засіданні бюро Вінницького обкому партії. Стенограми засідання не збереглося, а у рішенні бюро записано: "Констатувати, що за останні місяці, після посланих ЦК інформацій, продовольче становище в уражених районах області погіршало: число голодуючих за попередніми орієнтовними підрахунками охоплює біля 50 тисяч чоловік" [12, с.91-92]. Як видно із постанови бюро, ні всеукраїнський староста, ні обком партії не були в змозі допомогти голодуючим подільським селянам.

Посівна кампанія в 1933 р. затягнулася майже до жнив. За даними статистичного відділу, на 25 травня область виконала план сівби на 67,9 відсотка, а по індивідуальному сектору - на 57,9 % [7, арк.301-302].

Із листа секретаря Теплицького райкому партії у Вінницький обком та облвиконком дізнаємося про важке становище, яке склалося в районі на 12 квітня 1933 р. "Ми приступаємо через 2-3 дні до посіву. Одноосібний сектор ним забезпечений на 30 %, колгоспи на 93 %. Але для нас незрозуміло, звідки, з якого фонду відвантажувати соцдопомогу, яку ви вимагаєте (1700 ц хліба Уманському та іншим районам). Настрій в селах і так напружений. 6 квітня 1933 р. юрба селян у кількості 1000 чоловік розібрала в гуральні кукурудзу. Нам самим необхідно утворити фонд громадського харчування" [7, арк.221].

Вінницьке обласне управління ДПУ 16 лютого 1933 р. інформувало обком партії: "Необхідно категорично заборонити які би то не було організації вести реєстрацію опухання і смерті на грунті голоду" [12, с.116].

А на Поділлі голод досяг апогею. Взимку і навесні 1933 р., коли вимирали цілі села, перший секретар Вінницького обкому Чернявський у листі до Косіора писав: "...В області уражених у продовольчому відношенні районів тепер нараховується 37. Важке продовольче становище охопило до 300 сіл і близько 50000 чоловік. В останній час збільшилось число смертей і не припиняються факти людоїдства і трупоїдства. В деяких уражених селах щодня до 10 випадків смертей. В цих селах велика кількість хат забита. В більшості хат селяни лежать пластом і ні до якої праці за своїм фізичним станом нездатні. В таких районах, як Немирівський, є окремі хутори, де одноосібники цілком усі лежать..." Продовжуючи далі характеризувати катастрофічне становище в районах області, Чернявський закінчує свій лист до Косіора так: "Прошу питання про продовольче становище нашої області терміново розв'язати і надати необхідну допомогу в тих мінімальних розмірах, про які я пишу" [12, с.94]. Косіор це питання вирішити не міг, а Сталін не хотів.

Голод 1932-1933 рр., без сумніву, був найстрашнішим злочином Сталіна і його оточення проти українського народу. Антинаціональна спрямованість дає підставу

назвати його "геноцидом", який і був цілком адекватним для визначення характеру голоду 1932-1933 рр. в Україні. Сталінська модель організації сільськогосподарського виробництва мислилася і створювалась не тільки з метою викачування коштів для форсованої індустріалізації, реалізації її першочергових завдань. Ці плани передбачали вимогу черпати із села для потреб індустріалізації якомога більше, не зупиняючись ні перед чим. В усіх цих планах явно чи приховано селянство розглядалось як чужа соціалізмові, небезпечна для нього маса, придатна тільки для того, щоб вилучити із неї будь-які, нічим не обмежені ресурси для розвитку соціалістичної індустрії. Усі ці плани виходили з того, що індустріалізація є метою, а селянство - засобом.

Джерела та література

1. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). Вінницький обласний комітет КП(б)У (сектор: особливий). – Ф. 136. - Оп. 3. - Спр. 6.
2. ДАВО. Віницький обласний комітет КП(б)У. – Ф. П-136. - Оп. 1. - Спр. 6.
3. Державний архів Хмельницької області (далі - ДАХО). Виконавчий комітет Хмельницької обласної ради народних депутатів. – Ф. Р1160. - Оп. 2. - Спр. 30.
4. ДАХО. Директиви Хмельницького обласного соцзабезу. – Ф. П-112. – Оп. І . – Спр. 7.
5. ДАХО. Кам'янець-Подільський райком КП України.1927-1941 рр. – Ф. П-12. - Оп.1. - Спр. 51.
6. ДАХО. Славутський райком партії України. – Ф. П-364. Оп. 1.- Спр.418
7. ДАХО. Хмельницький районий комітет КП України 1924-1941 рр. – Ф. 323. - Оп. 1. - Спр. 66.
8. ДАХО. Чемеровецький районий комітет КП(б)У, РККП(б)У. Ф. 433. - Оп. 1. - Спр. 134.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України. ЦК КПУ. – Ф. 2. – Оп. 20. – Спр. 5825.
10. Кульчицький С. Причини трагедії 1933 р. в Україні // Золоті ворота. – 1993. - № 4. - С. 34-36.
11. Сталін Й. Твори. – К., 1951. – Т. 13.
12. Шульга І. Голод на Поділлі (до 60-річчя голодомору 1933 р.) // Континент - Прим. – Вінниця. 1993. - С. 220.
13. Якименко М. Хто може це спростувати? // Золоті ворота. - 1993. - № 4. - С. 3-9.

Качараба С.П.
(Львів)

ВПЛИВ ЗАКОНОДАВСТВА США НА УКРАЇНСЬКУ ЕМІГРАЦІЮ (1919-1939)

Українська еміграція у міжвоєнне двадцятиліття за своїми масштабами значно поступається перед еміграцією кінця XIX-початку XX ст. За підрахунками дослідників, до Першої світової війни тільки із Східної Галичини та Північної Буковини емігрувало в США – 201 028 чол. [5, с.54]. В той же час весь масив української заокеанської еміграції у 20-30-х роках XX ст. становить приблизно 220 тис. чол. [7, с.141], які в абсолютній більшості походили з українських земель у складі Польщі. Польська влада не чинила еміграції українців в країни Америки жодних перешкод і навіть заохочувала її [19]. Головним чинником, що привів до різкого скорочення чисельності емігруючих, стало законодавство США. Закони, прийняті в цій країні у 20-і роки, носять чітко визначений рестрикційний (обмежувальний) характер, вони докорінно вплинули на світовий міграційний процес. З цього приводу польський дослідник Мєчислав Шавлєський писав: "Протягом кількох років США перейшли від лібералізму до іммміграційної прогібіції. Прогібіція, в свою чергу, пройшла два етапи рестрикції. Початково вона мала на меті обмеження кількості іммігрантів, а пізніше вдалася до скрупульозного аналізу якості людського матеріалу"[26, s.106].

Перші законодавчі акти, спрямовані на обмеження імміграції, були прийняті в США наприкінці XIX ст. Законом від 1882 р. заборонено імміграцію китайців [14, с.66]. У 1896 р. американський конгрес прийняв законопроект сенатора Генрі Кебота Лоджа, за яким "умовою допуску іммігрантів в країну мав стати рівень освіти, який імміграційна комісія вважала за достатній [15, s. 29]. Закон Г. Лоджа був спрямований, в першу чергу, проти імміграції з країн Східної та Південної Європи. Він не набрав чинності через вето президента Гровера Клівленда [15, s.29].

Антиімміграційні настрої в США особливо посилилися після вбивства у вересні 1901 р. анархістом польського походження Леоном Чолгошом президента Вільяма Мак-Кінлі [3, с.57]. Як наслідок прийнято цілий ряд законодавчих актів антиімміграційного характеру, які знайшли відображення у законі від 1907 р. Цим законом створено Імміграційну комісію, яку очолив сенатор Вільям Діллінгам. У жовтні 1911 р. вона представила конгресові звіт у 42-х томах. Рекомендації комісії зводилися до цілого ряду положень, серед яких вимога позбавити права на в'їзд в США осіб, що не вміють писати і читати однією з європейських мов. Це положення лягло в основу імміграційного закону, прийнятого Конгресом у 1913 р. Однак він не був затверджений президентом Вільямом Тафтом [15, s.30].

У роки Першої світової війни кількість прихильників "обмежувальних заходів" щодо еміграції в країні невпинно зростає, особливо серед представників ділових кіл, наляканих "перспективою наповнення США новими масами іммігрантів із розореної війною Європи" [14, с.155]. В таких умовах 5 лютого 1917 р. конгрес прийняв новий імміграційний закон [1, 1 июля]. У ньому містився довгий перелік фізично "непридатних" і політично "небажаних" осіб, яким допуск в США був заборонений. В законі також фігурувала вимога "письменності", згідно з якою в країну не допускалися іноземці у віці старше 16 років, які не вміли читати англійською або якою-небудь іншою мовою [11, с.39]. На думку польського дослідника еміграції Анджея Брожека, цей закон "...не тільки підсумував дотеперішні нормативні акти, але й узаконив засади, які в значній мірі влаштовував противників імміграції"[15, s.31].

У перші роки після закінчення війни еміграція з Польщі у США, незважаючи на заборонні статті закону 1917 р., різко зростає. У 1918/1919 фіскальному році сюди іммігрувало 500 поляків і 152 українці , у 1919/1920 р. - відповідно 4813 чол. і 258 чол., у 1920/1921 р. – 95089 чол. і 958 чол. [17, s.43; 8, с.28]. З цього приводу газета "Вперед" писала: "Еміграційний потік заробітчан з Польщі і Східної Галичини до США набирає чимраз більших розмірів. Ті, кому доводиться їхати у Варшаву за паспортними візами, є свідками величезного натовпу подорожніх перед будинком американського консульства. Щодня там полагоджується 400-500 паспортних справ" [2, 23 березня]. Загалом у США в 1920/1921 р. прибуло 805000 іммігрантів, що були переважно вихідцями із країн Східної та Південної Європи [27, s.93]. В умовах економічної кризи 1920-1921 рр. вони були приречені поповнити п'ятимільйонну армію безробітних [17, s.38].

У такій ситуації в урядових колах країни черговий раз стала обговорюватися проблема зупинення імміграції із вказаних вище регіонів, "не перешкоджаючи імміграції з давніх європейських джерел (країн Західної та Північної Європи. – С.К.) "[29]. У грудні 1920 р Палата представників з ініціативи голови Імміграційного комітету Альберта Джонсона прийняла проект ухвали про повне зупинення імміграції терміном на 14 місяців. Однак в сенаті цей проект змінено згідно з поправкою, запропонованою сенатором Вільямом Діллінгамом [16, s.132]. Невдовзі "Закон Діллінгама" ухвалено конгресом, а 19 травня 1921 р. його підписав президент Уоррен Гардінг [26 s.100]. Головна його ідея полягала в запровадженні так званого "права квоти", тобто річного контингенту іммігрантів, що допускаються на територію США. У ньому, зокрема,

вказується: "Максимальна кількість іноземців, що допускаються в США згідно з існуючими імміграційними законами, в кожному фіскальному році повинна бути обмежена до 3% чисельності осіб цієї національності, народжених за кордоном і замешкалих в країні на підставі перепису 1910 р. В один місяць не може іммігрувати більше, ніж 20% річної квоти, передбаченої для осіб даної національності" [17, s.39]. За цим законом в США могло бути допущено 357803 чол. щорічно. Право квоти не обмежувало імміграції державних чиновників, туристів, іноземців, які протягом одного року проживали в Канаді, Нью-Фаунленді, на Кубі, Мексиці та в країнах Центральної і Південної Америки [26, s.100-101]. Цей закон мав діяти до 30 червня 1922 р., а потім його продовжено до 30 червня 1924 р. Він "став першою грунтовною спробою кількісного обмеження імміграції з наданням переваги вихідцям із Північно-Західної Європи і не на користь іммігрантів з Східної та Південної Європи " [26, s.102]. "Закон Діллінгама" значно вплинув на діяльність мореплавних компаній, масштаби і напрямки еміграції та її соціальний склад.

Початково квота, визначена для Польщі, становила 20019 чол. Згідно з умовами Сен-Жерменського договору [6, с.149], окрему квоту в кількості 5781 чол. виділено на Східну Галичину. Така ситуація викликала сильне невдоволення польської дипломатії в США. Її домагання стали реальними після рішення Ради Послів від 14 березня 1923 р. про включення східногалицьких земель до складу Польщі. В кінцевому рахунку галицьку квоту зараховано до польської, яку після відповідних перерахунків встановлено у кількості 31146 чол. [12, спр.313, с.2]. Цей показник був далеким від потреб еміграційної кон'юнктури. За інформацією Еміграційного уряду у Варшаві, квоту 1922 р. вичерпано за кілька місяців. Подібна ситуація зберігалася і в наступні роки [18. – 1922. - 15 listop.]. З огляду на це кількісні показники української еміграції до США в 1922-1924 рр. є незначними, але в той же час постійно зростаючими. Згідно з даними статистики, 1922 р. сюди емігрувало 698, 1923 р. – 1168 , у 1924 р. – 2356 українців [8, с. 28].

У пошуках виходу із становища, що склалося, частина бажаючих емігрувати стала звертатися за допомогою до агентури мореплавних компаній. Як свідчать архівні матеріали, у 1923 р. агенти трансатлантичного товариства "French Line" перевезли на Кубу від 5 до 6 тисяч вихідців з Польщі, серед яких 1500 українців, обіцяючи їм сприяння в отриманні американських віз [12, спр.451, арк. 2; 10. - 25 жовт.]. Ця афера мала для більшості емігрантів важкі наслідки. Не випадково сучасники називали Кубу "добровільною тюрмою" [4. – 1926. - 18 лип.]. Як пише польський історик Марцін Куля, "декотрі (емігранти. - С.К) стали жертвами кубинських підприємців, які обіцяли нелегально переправити їх до США. Після отримання оплати нещасних привозили на другий бік острова, висаджували в безлюдній околиці, стверджуючи, що це Штати і дальше можна їхати залізницею" [21, s.75-76]. Значна кількість емігрантів в цей час за намовою агентів опинилася також в Мексиці, Чилі, Уругваї, де ставали жертвами грабіжників. Як повідомляла Експозитура еміграційного уряду у Львові, "на мексиканському узбережжі діють озброєні злочинні угруповання, які нападають на емігрантів у віддалених місцевостях з метою грабунку, а щоб приховати сліди злочинів, вбивають їх і кидають в море" [12, спр. 451, с.2]. У 1922-1924 рр. жінки-іммігрантки з Польщі в країнах Латинської Америки іноді опинялися в будинках розпусти. Згідно зі звітом Дорадчої комісії при секретаріаті Ліги Націй, у 1922 р. у Буенос-Айресі із 349 зареєстрованих повій 75 були польського походження [24].

Становище українців на Кубі і в Мексиці викликало занепокоєння громадськості й стало об'єктом обговорення в польському сеймі [4. – 1925. - 25 черв.]. Однак урядові кола не доклали жодних зусиль для зміни ситуації. Це було на руку агентам мореплавних компаній, які почали діяти на теренах Польщі, як у власній вотчині, отримуючи за

кожного завербованого емігранта від 20 до 35 доларів [29. – 1928. - 17 lutego]. Архівні матеріали свідчать про численні випадки відправки емігрантів у США без паспортів або з фальшивими паспортами за відповідну винагороду агентові [12, спр.1183, арк.1-7зв.] Так, за повідомленням поліції в Станіславові, агент Леон Кіммель "із завербованими людьми нелегально переходив кордон і в Гамбурзі передавав їх знайомому капітанові корабля. За кожну людину капітан отримував 150 доларів" [12, спр.1183, с.12 зв.]. У 1923 р. у Львівському, Станіславівському, Тернопільському і Волинському воєводствах агенти, замість США, пропонували емігрувати до Японії, яка зазнала значних збитків в результаті землетрусу [23. - 8 listop.]. Розбурхана жадобою наживи фантазія агентів, що спекулювали на неписьменності селянства, витворила цілий ряд найнеймовірніших способів його ошукування, обіцяючи неземні блага за океаном. Влучну характеристику діяльності агентури дав дописувач газети "Діло" Михайло Богатюк, який вказував: "Ті людці переважно не є лише злочинно безсовісні, але також малоосвічені; вони не то що не мають поняття про тамошні відносини, але, звичайно, не знають, де лежить ними обіцяний край і послуговуються звичайною фантазією" [4. – 1926. - 16 берез.].

Із закінченням терміну дії "закону Діллінгама" 26 травня 1924 р. президент США Кальвін Куллідж підписав новий імміграційний закон, відомий в літературі як "закон Джонсона". Він мав ще більш рестрикційний характер, ніж закон 1921 р. У ньому за підставу підрахунків імміграційної квоти взято 2 % від перепису населення 1890 р. З цього приводу польський дослідник М.Шавлєський відзначав: "Провідною ідеєю цього закону є прагнення не тільки обмежити імміграцію, але й радикально вплинути на її якісний склад. Звідси й випливає вибір 1890 р., коли імміграція з Росії, Австро-Угорщини, Італії і балканських країн тільки починала розвиватися" [26, s.102]. Суттєвим моментом у цьому законі було також те, що із країн Америки в США допускалися тільки громадяни, які тут народилися. Згідно з ним, в країну могло бути допущено щорічно 164667 чол. Квота, визначена - Польщі, становила 5982 чол., що явно не відповідало еміграційним можливостям населення країни [20, s.438]. На загал "закон Джонсона" визначив засади імміграційної політики США на весь міжвоєнний період і він мав величезний вплив на розвиток еміграційного руху взагалі та української еміграції зокрема. Її кількісні показники у 1925-1927 рр. є незначними і загальна чисельність українських іммігрантів, що прибули в США у вказані роки, становить 1617 чол. [8, с. 28]. Разом з тим ця країна продовжували відігравати роль своєрідного магніту, що притягував емігрантів з усіх куточків планети. Не випадково українські емігранти прагнули за будь-яку ціну оминути заборонні статті закону 1924 р. і в такій ситуації масово потрапляли в тенета агентури мореплавних компаній. Останні як альтернативу США пропонували Кубу, Мексику, Бразилію, Аргентину, Парагвай, Перу. Як вказувала преса у 1925 р., "на Кубі перебуває біля 400 українців, котрих спрямовано на острів корабельними лініями на основі фальшивих інформацій щодо обставин, які тут панують" [9. - 25 січня]. У цьому ж році в одному з листів із Мексики говорилося: "Майже кожний пароплав привозить все більше і більше наших краян. Всі вони швидше чи пізніше потрапляють в безвихідне становище, коли їм вичерпуються привезені ще з дому невеликі гроші" [9. - 22 лютого]. Однак найбільшу кількість українських емігрантів у цей час поглинула Аргентина. Її імміграційне законодавство не містило значних обмежень, і вступ у країну заборонявся тільки хворим на туберкульоз, жебракам, розумово хворим і злочинцям [28, s.44]. Ці переваги дуже вміло використовували агенти корабельних ліній в своїй діяльності. Як свідчать архівні документи, агентура за короткий час буквально заполонила Галичину, Волинь, Полісся рекламними оголошеннями і різними довідковими бюро, закликаючи емігрувати в країни Латинської

Америки. Нелегальна агітація невдовзі принесла свої результати. У 1925 р. у Аргентину емігрувало з Волинського воєводства 2933 чол., Станіславівського – 808 чол., Тернопільського – 805 чол. [29. – 1926. - 5 груд.]. У 1926 р. Західну Україну охопила справжня "аргентинська гарячка". У цьому році тільки з Тернопільського воєводства у Буенос-Айрес прибуло 2322 чол.[25, s.26].

Обіцяний агентами "рай" в Латинській Америці для більшості емігрантів ставав справжнім "пеклом". Селянин Онуфрій Ващук з Кам'янка-Струмилівського повіту в листі до редакції газети "Свобода" з цього приводу писав: "Хто приїде в Аргентину, то дістає утримання в еміграційнім готелі тільки 8-10 днів. Харчі, які дають, такі погані, що і собака їсти не може. Потім відсилають людей у неосвоєні райони, де чоловік гине або тратить здоров'я на ціле життя" [9, 15 березня]. Не в кращому становищі перебували емігранти в Мексиці. "Більшість переселенців знаходиться в крайній нужді. Багато з них без роботи і ночують в парках. Були випадки, що люди з розпачу кидалися під колеса автомобіля", – писала преса [9. - 22 лют.].

Слід зауважити, що "закон Джонсона" передбачав від 1 липня 1927 р. обмеження імміграції у США до 150 тис. чол. Квота на кожну країну визначалася на основі перепису населення від 1920 р. [22, s.278]. Контингент на Польщу становив 6524 чол. [15, s.32]. Це майже не вплинуло на збільшення кількісних показників польської еміграції. Крім того, з 1927 р. на масштаби імміграції стали впливати і чисто економічні чинники, зокрема постійно зростаюче в США безробіття. У вказаному році кількість безробітних в цій країні становила 2466 тич. чол., а в 1932 р. – 9365 тис. чол. Така ситуація прямо пропорційно впливала на кількість емігруючих. Відповідно у 1927 р. в США емігрувало 445 українців, 1928 р. – 411 чол., 1929 – 532 чол., 1930 – 473 чол., 1931 – 158 чол.[8, с.28]. Ситуацію, що склалася в еміграційному процесі у 1931 р. сучасники характеризували як "мертвий сезон" [10. – 1932. - 15 берез.]. У цьому році з Польщі емігрував 1 441 чол., а повернуло до краю 19649 осіб [10. – 1932. - 15 берез.] . У 1932 р. ситуація настільки ускладнилася, що у США емігрувало лише 90 українців [8, с.28]. З цього приводу у звіті Товариства опіки над українськими емігрантами за 1933 р. відзначалося: "Кожний місяць 1932 р. приносив нові обмеження. У грудні аргентинський уряд видав декрет, яким з днем 1 січня 1933 р. цілковито припинив вільну досі імміграцію і дальший приїзд чужинців піддав категоризації та всяким формальним застереженням. Обруч еміграційних заборон і утруднень замкнувся цілковито. Еміграційна проблема в Польщі втратила цілий свій дотеперішній практичний розмах" [13, спр.10, с.5].

В умовах занепаду еміграційного руху кількісні показники української еміграції до США є незначними. Всього за період з 1933 р. по 1939 р. в цю країну переселився 871 українець [8, с.28].

Загалом у міжвоєнне двадцятиріччя у США емігрувало майже 10 тис. українців, що явно не відповідало їхнім еміграційним можливостям. Таку ситуацію обумовило головним чином імміграційне законодавство цієї країни. Воно грунтовно вплинуло не тільки на масштаби української еміграції, але й привело до змін її напрямків.

Джерела та література

1. Вестникъ эмигранта.- Варшава, 1922.
2. Вперед [Львів]. - 1921.
3. Гершов З. Вудро Вильсон. - М., 1983.
4. Діло [Львів].
5. Качараба С., Рожик М. Українська еміграція.Еміграційний рух зі Східної Галичини і Північної Буковини у 1890-1914 рр. – Львів, 1995.

6. Лозинський М. Галичина в 1918–1920 рр. - Відень, 1922.
7. Макарчук С. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов , 1983.
8. Мельник М. Статистична інформація про українців у США // Український історик. – 1977. - № 3-4. - С.26-39.
9. Свобода [Львів]. - 1925.
10. Український емігрант. - 1925.
11. Филиппов С. США: иммиграция и гражданство. Политика и законодательство. - М., 1973. - 206 с.
12. Центральний державний історичний архів України (м.Львів). Експозитура Еміграційного уряду у Львові. - Ф. 422, оп.1.
13. Центральний державний історичний архів України (м.Львів). Товариство опіки над українськими емігрантами. - Ф. 430, оп.1.
14. Шлепаков А. Иммиграция и американский рабочий класс в эпоху империализма - М., 1966.
15. Brożek A. Polonia amerykańska (1854–1939). - Warszawa, 1977.
16. Brożek A. Polityka imigracyjna w państwach docelowych emigracji polskiej (1850-1939) // Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XYIII–XX w.). - Warszawa, 1984. - S.120 -140.
17. Derengowski J. Ruch migracyjny pomiedzy Polską a Stanami Zjdnoczonymi Ameryki Pólnocnej // Statystyka Pracy, 1927, Rocznik ?I. - S. 38 -58.
18. Dziennik urzędowy województwa Lwowskiego.
19. Gażeta Warszawska. Warszawa. – 1930. - 30 kwietnia.
20. Iwanowski S., Mamrot K. Prawo o emigracji w Polsce. - Warszawa, 1929.
21. Kula M. Emigracja polska na Kubie w okresie międzywojennym // Przeglad polonijny. – 1975. - Zsz. 2. - S. 71- 84.
22. Michałek K. Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki (1861 – 1945). - Warszawa, 1999.
23. Monitor Polski (Dziennik urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej). - Warszawa, 1923.
24. Praca i Opieka Spoleczna. - Warszawa, 1924. Zsz. 1.
25. Pszegląd Emigracyjny. - Warszawa, 1927. Zsz. 1.
26. Szawleski M. Kwestja emigracji w Polsce. - Warszawa, 1927.
27. Szawleski M. Ludnośc, Emigracja i Przeludnienie w Europie powojennej // Ekonomista. – 1927. - T.2 - 3, S.76- 114.
28. Wlodek J. Widoki emigracji do Argentyny. - Warszawa, 1923.
29. Wychodźca. - 1922. - 31 grudnia.

Сурмач О.
(Львів)

ВНУТРІШНЬОЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ УГКЦ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1944 рр.)

В період німецької окупації Західної України (1941–1944 рр.) у житті Греко–Католицької церкви важливе місце належить Львівському Архієпархіальному Собору (далі - АЄп. Собор), започаткованому у 1940 р. Його надзвичайність полягає у тому, що за тривалістю (майже 5 років) і за кількістю сесій (понад 100) він міг би зрівнятися хіба що з Вселенським Собором [3, с. 4].

На початку 1940 р. митрополичий ординаріат УГКЦ видав розпорядження про початок сесії митрополичої ради, на яку запрошено всіх священиків єпархії. Так, з ініціативи митрополита Андрея Шептицького уконституйовано нову законодавчо–дорадчу структуру Церкви, яка мала забезпечити успішну її діяльність у нових умовах. У цьому ж році були вирішені й адміністративні питання, пов'язані з проведенням Собору. Згідно з тридцять п'ятим розпорядженням митрополичого ординаріату головну підготовчу роботу щодо цього форуму взяла на себе святоюрська управа – капітула,

яку зобов'язано укладати відповідні законопроекти – декрети для обговорення на соборі. Капітула могла залучати до роботи нових членів і утворювати спеціальні соборові комісії [5, с. 18].

Сесії Собору відкривав і закривав митрополит Андрей. На них зачитувались і занотовувались розпорядження митрополичого уряду, тексти яких мали бути в усіх священиків. Кожен священик одразу ставав учасником Собору і був зобов'язаний працювати в соборних комісіях, вносити свої пропозиції, брати участь в обговоренні проектів і ухвал. Усі обговорені справи і постанови вносилися до протоколу протонотарем Собору о.В.Лициняком [3, с. 5].

Зміна окупаційної влади 1941 р. не принесла для української громадскості бажаного полегшення. Тому Голова УГКЦ продовжував вважати Архієпархіальний Собор єдиним найнадійнішим засобом для утримання тісного зв'язку зі священиками. У цьому році на Собор були запрошені представники всіх трьох канонічно поєднаних єпархій: Львівської, Галицької, Кам'янецької, а також все єпархіальне духовенство.

Предметом їх роботи стали декрети, проголошені на соборових сесіях, а також правила, які передсоборова комісія готувала до дискусії та ухвалення. Як і в попередньому році, на обговорення винесено Заповіді Божі, обряди Богослужб та внески духовенства.

У центр своєї діяльності у 1941 р. АЄп. Собор поставив питання консолідації українського церковного життя. Прийнято рішення у всіх парохіях організувати нові церковні братства і "реформувати давно існуючі" [14, с. 56].

Учасники Собору на своїх засіданнях обговорювали і мистецькі питання. Так, у декреті "Іконографія" (Правила АЄп. Собору 1941 р. Ч. 64-74) АЄп. Собор доручає духовенству поширювати вшанування Святих, розповсюджуючи ікони (правило 64).

Наскрізною ідеєю Собору була проблема єдності Української Греко-Католицької Церкви із Вселенською Церквою. У 88 правилі (до декрету "Про послух для Церкви") вказувалося, що духовенство повинно працювати над тим, щоби виробити у вірних, особливо у молоді, велику любов до вселенської апостольської Церкви [14, с. 101]. А в правилі 113 (до декрету: "Поза вселенською Церквою нема спасіння") наголошувалось: "Браттям нашим в Великій Україні треба отверто й щиро говорити, що вважаємо їхню Церкву за частину вселенської Церкви, насильством переможців відірвану від пня вселенської церкви" [6, с. 173].

Підводячи підсумки соборних діянь за 1941 р., необхідно зазначити, що єпископат УГКЦ, незважаючи на тяжкі воєнні обставини, зумів консолідувати українське церковне життя. Собор обговорив справи віри, видав ряд декретів, правил, зміцнив зв'язок духовенства з митрополитом і його урядом.

3 січня 1942 р. А. Шептицький у своєму пастирському посланні закликав греко-католицьких священиків "відбути в 1942 р. третій з ряду Архієпархіальний Собор трьох канонічно поєднаних єпархій: Львівської, Галицької та Кам'янецької" [6, с. 173]. Головою підготовчої комісії став Й. Сліпий.

Предметом Соборових нарад і постанов мали бути Заповіді Божі, обряди Богослужб та внески духовенства. Всіх урочистих сесій мало бути сім. Пропозиції та внески треба було залишати у листах і передати до підготовчої комісії [11, с. 121]. На підготовчій сесії АЄп. Собору 21 травня 1942 р. митрополит Андрей виголосив Послання "Про обряди" (з 19. У. 1941 р.) [11, с. 121]. У ньому він подає програму праці в обрядовій ділянці, а також джерела літургійного права греко-католицької церкви.

Завданням цього Собору, як зазначили його учасники, було упорядкувати єпархіально-обрядову практику, на основі цього видати Служебник, "який

відповідатиме порученню Провінціального Собору для вжитку цілої Церковної Провінції" [11, с. 127].

Таким чином, для успішної реалізації церковної єдності слов'янського сходу, зокрема, українського, білоруського і російського народів, архієпископ Андрей і Й. Сліпий розпочали обрядове очищення Української Церкви від латинських гібридизмів, роблячи тим самим київський церковний обряд прийнятним для неповоєднаних православних [10, с. 170].

25 травня 1942 р. митрополит Андрей видав лист під назвою "Видання нового Служебника". В ньому він висловлював вдячність для священної конгрегації і св. Апостольському Престолу за видання Служебника. Його виходу передувала значна робота Міжепархіальної Обрядової комісії, яка працювала ще перед Другою світовою війною.

Голова УГКЦ пов'язує це нове римське видання з працею для справи об'єднання церков. Це рішення Ап.Престолу, на його думку, "станеться, безумовно, початком нової епохи розвою діла з'єдинення" [13, с. 101].

Як Голова УГКЦ митрополит Андрей хотів зберегти східний обряд і доводив, що це потрібно як для праці над об'єднанням (наших) Церков на Сході, так і для вияву греко-католицької релігійно – церковної культури. Соборні отці розуміли, що такі зміни одразу неможливо провести. На їх думку, потрібно дати вказівки, які відповідали б обрядовим відносинам греко-католицької церкви.

На Соборі була виголошена ідея утворення Київського патріархату. Соборні отці стояли на тому, що вільний розвиток національної і релігійної культури "при всіх політичних формах федерації, злуки чи союза з іншими братами слов'янами" може дати єдина форма релігійного буття – "з'єдинене з Вселенською церквою українське благочестя", тобто Унія. Соборні отці наголошували, що історичний досвід достовірно засвідчує благодатність такого поєднання, що воно єдине спроможне ліквідувати "внутрішні роздори і громадянські братовбивчі війни". На всіх сесіях Собору постійно звучала тверда настанова: "Простягаємо руку до злагоди і всім українцям предкладаємо програму релігійного примирення" [3, с. 4]. Для розробки теоретичних засад і обґрунтування історичних передумов церковного об'єднання А. Волошин запропонував створити у Львові українсько-католицький університет під керівництвом оо. Василіан.

Особливу увагу греко-католицька церква приділяла вихованню і навчанню молоді. Так, на урочистій сесії 10 грудня 1942 р. її учасники затвердили 34 правила – своєрідний кодекс християнського виховання [8, с. 205]. Це було особливо необхідно після майже дворічного панування радянського атеїстичного режиму, а також спустошливого, деморалізуючого впливу війни.

На останній урочистій сесії Собору 1942 р. її учасники ухвалили 8 правил про людиновбивство [4, с. 205]. На підготовчій сесії АЄп. Собору 26 листопада і 3 грудня 1942 р. були зачитані декрети щодо п'ятої заповіді "Не убий!"

В цьому Посланні він засудив всі найрізноманітніші форми вбивства, що ширилися поміж людей, включаючи наймане політичне вбивство, братовбивство та самогубство. Митрополит Андрей застерігав вірних перед страшним злом, оскільки прокляття впаде на всіх, хто проливає невинну кров і відчужує себе від людського суспільства, нехтуючи те, що в тому суспільстві є найбільшою святістю, тобто людським життям [15, ч. 179].

Таким чином, єпископат Греко-Католицької церкви здійснив третій Архієпархіальний Собор у 1942 р., провівши 7 урочистих і 21 підготовчу сесії. Протягом тих 28 сесій соборні отці затвердили до друку у трьох томах "Діяння, декрети і правила АЄп. Соборів з літ 1940, 1941 і 1942", але через технічні труднощі і брак паперу змушені були відкласти друкування [7, с. 41].

Аналізуючи підсумок соборних діянь за 1942 р., митрополит Андрей говорив, що протягом 1940, 1941, 1942 років можна спостерегти і в декретах, і в правилах всіх трьох соборів чіткий взаємозв'язок, який свідчить про те, що "поступаємо вперед повільними, але логічно зі собою зв'язаними кроками, що ними бодай стараємося поглиблювати всяку науку Євангелія, що є підставою нашої праці і християнського життя" [17, с. 19]. Священики, які зібралися на останній урочистій сесії АЄп. Собору 1942 р., висловили бажання, щоб і в 1943 р. відбувся Собор. Тому, підтримуючи соборових отців, Голова УГКЦ запросив духовенство на АЄп.Собор, який розпочав свою роботу після Великодніх Свят. Урочистих сесій було заплановано п'ять.

На урочистій сесії Собору 28 травня 1943 р. прийнято декрет "Про єдність", в якому детально аналізувалось існуюче становище і визначалися шляхи до єднання, самокритично вказувалися причини розбрату і водночас давалася їх характеристика.

У цьому декреті ідея єднання обгрунтовувалась не лише теоретично, а й стала невід'ємною складовою душпастирської праці греко-католицьких священиків. Вони були зобов'язані у першу неділю кожного місяця до недільної Служби Божої додавати чин "О з'єдинення церков". Одночасно в декреті вказувалось, що церковні принципи являються платформою для створення національної єдності.

На четвертій урочистій сесії львівського архієпархіального Собору 7 жовтня (н. ст.) 1943 р. були прийняті Правила до декрету "Про єдність". Соборні отці чітко визначили, що обов'язком духовенства є "усильно працювати над вірними в напрямі усунення роздорів і вироблення національної єдности на християнських засадах".

Не випадково в документах органів КДБ СРСР цей документ оцінювався як заклик проводити активну роботу, "скеровану на створення національної єдності серед українців і націоналістичних організацій. Священики повинні були виступати з проповідями в церквах, що, безумовно, ними проводились" [1, с. 96]. Однак АЄп. Собор вважав за потрібне пригадати священикам, "що не повинні встрявати у партійну політику". Під політикою Собор розумів "національні чи суспільні принципи поступування, індеферентні для віри, через які душпастир міг би мати поміж вірними партійних противників".

Проводячи останню святочну сесію Собору 29 листопада 1943 р., митрополит Андрей зазначив: "В цих Соборах ми старалися в дусі християнського покаяння удосконалити душпастирську працю" [9, с. 278].

У 1944 р. відбувся п'ятий від початку війни АЄпархіальний Собор, який був названий "Собором миру Пресв. Пренепорочної Богородиці Діви Марії". Так, як і в минулому, було заплановано 5 урочистих сесій, а саме: в кожний останній четвер місяця за юліанським стилем.

Як і в минулих роках, до участі в Соборі були запрошені всі священики АЄпархії. Метою Собору було організувати душпастирську працю "якнайвірніше в дусі св. Вселенської Церкви" [2, с. 3].

П'ятий Собор 1944 р. також звернув значну увагу на поборювання незгод, ворожнечі і ненависті, "що при шаліючій бурі війни тільки ще ростуть і множаться без кінця".

Підводячи підсумки соборних діянь за 1944 р., Голова УГКЦ говорив: "Нашим Собором прилучаємося до черги вселенських і помісних Соборів Католицької церкви починаючи від перших століть аж до наших часів" [12, арк. 80]. Собор зміцнив зв'язок духовенства з митрополитом Андреєм і його управою, забезпечивши активну працю усіх священиків архієпархії.

Львівський Архієпархіальний Собор, що тривав протягом п'яти років, став своєрідною школою виживання Церкви в небачених за жорстокістю умовах окупаційного режиму. Загартовані Собором, священики Греко-Католицької Церкви зуміли вистояти війну, окупацію, репресії, сконсолідувати віруючих навколо своєї церкви.

Джерела та література

1. Архів СБУ, спр.П-32693.
2. Божою милістю і святого апостольського римського престолу благословенням митрополит Галицький і Львівський, єпископ Кам'янецький // Львівські Архієпархіальні відомості. - 1944. - Ч. 113.
3. Гайковський М. Надзвичайний Собор // Собор. - 1998.
4. Діяння і Постанови Львівських Архієпархіальних Соборів 1940-41-42-43 під проводом Слуги Божого митрополита Шептицького. – Канада, 1984. –219 с.
5. Митрополичий ординаріат 1940. Ч. 35. // Листи – Послання (1939-1944). Львів, 1991. – С.18.
6. Письма – Послання митрополита А. Шептицького з часів німецької окупації. - Йорктон, 1969. – 305 с.
7. Проголошення рішень Єпархіальних Синодів // Листи-Послання (1939-1944). Львів, 1991.-С.41.
8. Промова Всепреосвященного митрополита Кир Андрея на закінчення Архієпархіального Собору 1942 р. // Львівські Архієпархіальні відомості. - 1942. - №12.
9. Промова їх В. Преосвященства митрополита Кир Андрея на закінчення IV АЄп. Собору, 11.XI.1943 р. // Діяння і Постанови Львівських Архієпархіальних Соборів 1940-41-42-43 під проводом Слуги Божого митрополита Шептицького. – Канада, 1984. – 301 с.
10. Сапеляк А. Київська Церква на Слов'янському Сході. – Буенос-Айрес–Львів, 1999.
11. Твори Патріарха Йосифа. - Рим, 1978. - Т. III-IV.
12. Центральний державний історичний архів України (м.Львів). - Ф. 201 (Греко-католицька консисторія м. Львова) (ЦДІАЛ), оп. 1, од. зб. 6131.
13. Шептицький А. Видання нового Служебника // Львівські Архієпархіальні відомості. – 1942. – Ч. 6.
14. Шептицький А. До Духовенства. М.О. Ч. 80. // Листи-Послання (1939-1944). - Львів, 1991. – С.56.
15. Шептицький А. Не убий // Львівські Архієпархіальні відомості. – 1942. – Ч. 11.
16. Шептицький А. Про обряди // Львівські Архієпархіальні відомості. – 1942. – Ч. 6.
17. Шептицький А. Промова на закінчення АЄп. Собору 1942 р. // Львівські Архієпархіальні відомості. – 1942. – Ч. 12.

Марусик Т.В.
(Чернівці)

СТАВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ДО УКРАЇНСЬКОГО ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА (1944-1946 рр.)

Одним з найвпливовіших факторів, що протистояв радянізації Західної України, була греко-католицька церква. Етнічний склад населення та складна доля західноукраїнських земель призвела до того, що за винятком кількох відсотків, майже все населення належало до чотирьох релігійних конфесій. Спираючись на дані перепису 1931 р. можна припустити, що в Західній Україні на час її включення до складу СРСР проживало майже 2 млн. римо-католиків, 1,5 млн. православних, до 3,5 млн. греко-католиків та 800 тис. іудеїв [5, с. 146-147]. У найважчому становищі опинилися представники наймасовішої конфесії – греко-католики.

Відновлення радянської влади в Західній Україні відкрило новий, трагічний етап у житті греко-католицького духовенства. Не вписуючись у систему тоталітарної організації суспільства, греко-католики, яких більшовицька влада вважала одними з найбільш опозиційно налаштованих, прирекли себе на нерівне протистояння зі сталінським режимом. Починаючи з кінця XVI ст., тобто з моменту утворення, УГКЦ зарекомендувала себе силою, здатною вести боротьбу з різними політичними режимами. Відстоюючи право українського народу на власну державу і власну церкву, уніатське духовенство стимулювало підвищення національної свідомості населення регіону. Саме

тому у партійно-державної верхівки сформувалося специфічне ставлення до неї, яке асоціювалося з українським "буржуазним націоналізмом". Незважаючи на те, що УГКЦ охоплювала своїм впливом меншу частину населення України, вона мала великий вплив на населення Західної України, вважалася ворогом № 1 існуючого режиму. УГКЦ нараховувала 3040 парафій і 4440 храмів. Вона мала свою духовну академію, п'ять семінарій, дві школи, 127 монастирів, видавала три щотижневі газети, шість часописів [3, с.83]. Така позиція уніатів не могла не дратувати Сталіна та його оточення.

18 травня 1944 р. постановою Раднаркому СРСР створено Раду у справах релігійних культів на чолі з К.Зайцевим. В її функції входило вирішення питань реєстрації церковних громад через інститут уповноважених; відкриття нових парафій; розгляд конфліктних ситуацій. Це був орган нагляду і контролю з боку держави за релігійними конфесіями [9, с. 39].

Греко-католицькі священики розуміли, що їм не бажано загострювати свої стосунки з радянською владою, але й одночасно хотіли відстоювати свої права на існування й самостійну діяльність. Зокрема, у листі Львівського виконкому обласної ради депутатів трудящих та Львівського обкому КП(б)У до Раднаркому УРСР та ЦК КП(б)У від 23 серпня 1944 р. М.Козирєв та І.Грушецький повідомляли М.Хрущову про вимоги А.Шептицького до влади. "...Вдаючи, що вони лояльні до радянської влади, одночасно Шептицький ставить перед органами влади такі питання: 1) залишити в лікарні, яка ним організована ще до 1939 р., каплиці для відправи релігійної служби; 2) не брати до Червоної Армії студентів-слухачів духовної семінарії; 3) залишити в духовній консисторії друкарню, яку німці взяли з приміщення Виконкому Облради депутатів трудящих і передали монастирю для друкування молитвословів, календарів та інших матеріалів релігійного змісту, дозволених облітконтролем" [4, с. 237-238]. Далі обласне керівництво подавало свої пропозиції, вважаючи, що " в радянській лікарні має бути радянський порядок, а тому каплиці слід закрити, а коли хворий побажає викликати священика для сповіді, дозволяти за погодженням з адміністрацією лікарні" [4, с. 238]. Вже навесні 1945 р. лікарня ім.А.Шептицького була передана в розпорядження Львівського облздороввідділу [11, оп.2, спр. 10, арк. 6]. Стосовно призову до армії студентів духовної семінарії облвійськкомату давалася вказівка поки що утриматися від призову і застосовувати такі ж правила, як до радянських студентів. Щодо друкарні питання ставилося гостріше "забрати її для потреб Львівського обкому та облвиконкому" [4, с. 268].

В кінці листа зазначалося: "Питання в справах церкви та інших релігійних об'єднань при наявності в м.Львові центрів католицької та греко-католицької архієпархії, набирає великого значення, - ось чому просимо Вас дати розпорядження про відрядження до Львівської області на постійну роботу висококваліфікованого працівника в справах церкви при виконкомі облради депутатів трудящих" [4, с. 238].

Розуміючи, що могутнім засобом впливу на маси є друковане слово, греко-католики намагалися зберегти за собою друкарні, а радянська влада - будь-якими засобами знищити. Переживаючи за долю друкарень А.Шептицький 4 вересня 1944 р. надіслав листа М.Хрущову, в якому висловлював занепокоєння з приводу того, що влада намагається закрити митрополичу друкарню "Студіон". "...До обсягу церковної власті, яка по приказу Верховного Маршала Радянського Союзу має лишитися непорушною, - писав він, - належать і церковні друкарні, а бодай не знаємо, щоби зістали з нього вилучені, тому прохаємо Вас видати відповідні зарядження і позволити, щоб Митрополича Друкарня "Студіон" могла дальше для церкви працювати під контролем державних органів, якщо таке буде бажання влади" [11, оп. 3, спр. 2, арк. 6].

Через місяць А.Шептицький вдруге звернувся з листом до М.Хрущова стосовно долі друкарні, в якому настійно просив сприяти у позитивному вирішенні питання [11, оп. 3, спр. 2, арк. 7]. Непокоїло митрополита й майбутнє церковно-монастирської друкарні Василіян у Жовкві на Львівщині. У друкарні видавалася значна кількість як духовної, так і світської літератури, що сприяло поширенню освіти, підвищенню культурного рівня та піднесенню національної свідомості населення краю.

Розуміючи необхідність для радянського керівництва ідеологічного забарвлення друкованого слова, зрозуміло, що зусилля греко-католиків заздалегідь були приречені.

Чи міг здогадуватися похилого віку митрополит, що чекає уніатську церкву після його смерті? Можливо, й здогадувався, адже перші ознаки широкомасштабної кампанії знищення греко-католиків проявилися ще в 1939 р., з першим приходом радянської влади на терени Західної України. Суть сталінського плану полягала в ізоляції архієреїв УГКЦ, репресіях щодо непокірної частини кліру і домаганні "самоліквідації" греко-католицької церкви шляхом її приєднання до РПЦ.

УГКЦ, як і інші церкви, якими "опікувалася" Рада у справах релігійних культів, отримала право зареєструвати свої парафії і духовенство, проте одночасно з цим уповноважені Ради у справах релігійних культів при РНК УРСР та облвиконкомах одержали вказівку про утримання від реєстрації греко-католицьких громад [11, оп. 2, спр. 2, арк. 13].

Кінцевою метою ліквідації УГКЦ було її злиття з РПЦ. Про це свідчив той факт, що акцію знищення мала здійснювати Рада у справах РПЦ, а Рада у справах релігійних культів відігравала допоміжну роль. Пропозиції щодо засобів знищення УГКЦ було доручено підготувати голові РСРПЦ Г.Карпову, і вже в березні 1945 р. вони були схвалені Сталіним. Планом заходів, зокрема, передбачалося "...організувати у Львові православну єпархію, поставивши на її чолі єпископа (з українців) з титулом єпископа Львівського і Тернопільського; надати йому, а також усім православним священикам право на проведення місіонерської роботи; надати в розпорядження єпархії м.Львова, як катедральний собор, один з греко-католицьких (уніатських) соборів; від імені патріарха Московського і всієї Русі та Синоду Російської православної церкви випустити спеціальне звернення (українською і російською мовами) до духовенства і віруючих уніатської Церкви і широко розповсюдити його в уніатських парафіях ..." [4, с. 259-260].

Як бачимо, план відзначався великим розмахом, проте головний напрямок удару спрямовувався проти греко-католицького духовенства.

11 квітня того ж року у Львові, Станіславі й Тернополі було заарештовано практично все уніатське духовенство, про що в газеті "Вільна Україна" повідомлялося: "За активну зрадницьку і підсобницьку діяльність на користь німецьких окупантів слідчими органами заарештовані митрополит Й.Сліпий, єпископи М.Будка, М.Чарнецький, прелати О.Ковальський і Л.Куницький, священики В.Белей, Й.Труш, Р.Білик, С.Сампара у Львові, єпископи Г.Хомишин і І.Лятишевський у Станіславі, С.Веселовський у Тернополі" [1. – 1946. – 1 бер.]. Слідча справа велася з 11 квітня 1945 по 10 травня 1946 р. Закритий суд над Й.Сліпим відбувався з 29 травня по 3 червня 1946 р., результатом якого був вирок для митрополита вісім років ВТТ, три роки позбавлення волі і конфіскація майна. Судова справа обіймала сім томів (3 тис. сторінок [10, с. 49]. Тільки у Львівській області за цей період заарештовано 33 священики [6, с. 32].

За три дні до арешту у тій же газеті "Вільна Україна" з'явилася стаття-памфлет Я.Галана під псевдонімом Володимир Росович "З хрестом чи ножем?", що стала своєрідним сигналом до наступу на УГКЦ. З метою формування відповідної громадської думки навколо цього питання в партійних організаціях і трудових колективах почалося

жваве обговорення публікації. Під грифом "цілком таємно" в ЦК КП(б)У на ім'я М.Хрущова надходили листи, в яких йшла мова про реагування населення західних земель на статтю "З хрестом чи ножем?" та арешти уніатського духовенства. Витяги з виступів представників місцевої інтелігенції красномовно свідчать про засудження (цілком зрозуміло, в досить обережній формі) політики наступу на уніатське духовенство. Наприклад, професор-композитор Р.Сімович зазначив: "Я вважаю, що це початок походу Радянської влади на українську інтелігенцію, а церкви скоро перейдуть до наших культурних організацій" [4, с. 275-276].

Наступним кроком стало призначення главою Львівсько- Тернопільської єпархії протоієрея однієї з київських церков, професора М.Оксіюка, який 19 квітня 1945 р. прибув до Москви, представився патріарху Олексію та Раді у справах РПЦ. Вже 20 квітня відбулося його постриження у ченці, а через два дні – хіромантія і в'їзд у Львів, де його чекали апартаменти покійного А.Шептицького [12, оп. 23, спр. 1638, арк. 98].

Згодом заявляє про своє існування так звана "Ініціативна група" уніатських священиків, яку очолили настоятель Преображенської церкви у Львові, представник Львівської єпархії доктор Г.Костельник, генеральний вікарій Перемишлянської єпархії Дрогобицької області доктор М.Мельник та декан Гусятинського деканату Станіславської єпархії А.Пельвецький.

Новостворена група активно взялася за справу. 28 травня 1945 р. за підписом тріумвірату з'явилося звернення "До всечесного греко-католицького духовенства в західних областях України", в якому з критичних позицій оцінювалася роль унії в історії українського народу, з'ясовувалися причини виникнення "Ініціативної групи". Головна мета діяльності групи полягала у "виведенні УГКЦ з безладдя та безвластя, в якому вона опинилася". Висловлюючи переконання, що держава "признаватиме тільки зарядження нашої "Ініціативної групи", а ніякої адміністративної влади в греко-католицькій церкві не буде признавати", автори заяви практично вказували на тих, хто розробляв для неї сценарій. В заключній частині звернення вказувалася кінцева мета "довести греко-католицьку церкву до возз'єднання з усією всеруською православною церквою". Розуміючи, що виконання його - складний процес, "ініціатори" возз'єднання апелювали до духовенства: "Просимо всечесних отців Деканів скликати духовенство на наради в цій поважній справі та прочитати їм це наше письмо. Наші однодумці повинні якнайскоріше вступати в члени "Ініціативної групи" у своєму власному інтересі, бо для них буде потрібна наша посвідка" [12, оп.3, спр.8, арк. 138]. Крім того, враховуючи певні матеріальні труднощі, священики мали внести на канцелярські видатки і видання літератури по 50 крб., дяки – по 10 крб. [11, оп. 3, спр. 8, арк. 139-141].

Того ж дня "Ініціативна група" звернулася до уряду УРСР із заявою про затвердження її як репрезентанта греко-католицького духовенства. Уповноважений Ради у справах РПЦ при РНК УРСР П.Ходченко 18 червня 1945 р. повідомив, що Раднарком УРСР "санкціонував ініціативну групу як тимчасовий орган і дозволяє її діяльність" [13, с. 136].

Отже, прямим втручанням держави затверджувалася діяльність "тимчасового церковно-адміністративного органу", який повинен був стати понад традиційними ієрархічними структурами УГКЦ, а "Ініціативній групі" відводилася роль своєрідного колективного агента спецслужб у виявленні тих, хто чинив опір возз'єднанню.

Вже 22 червня уповноважений Ради у справах РПЦ при Львівському облвиконкомі був повідомлений про урядове рішення і йому пропонувалося "завжди бути в курсі діяльності ініціаторів возз'єднання, вести облік парафій, що приєдналися до групи та щодекади подавати до Києва інформацію про хід справ [11, оп. 3, спр. 8, арк. 135].

Інформацію подібного змісту отримали уповноважені Ради при Вінницькому, Одеському, Житомирському, Київському, Кам'янець-Подільському, Рівненському, Волинському, Тернопільському, Станіславському, Дрогобицькому та Чернівецькому облвиконкомах, які були зобов'язані двічі на місяць повідомляти П.Ходченка окремим листом у таємному порядку про те, як "на місцях проводиться духовенством ця робота, які зустрічаються труднощі" тощо [11, оп. 3, спр. 9, арк. 134].

Окремою сторінкою широкомасштабної акції, спрямованої на знищення УГКЦ, стало листування між Г.Костельником та патріархом Московської патріархії Олексієм. Епістолярна спадщина голови "Ініціативної групи" дає можливість глибше пізнати як самого Г.Костельника, так і з'ясувати питання, що вирішувалися у ході підготовки Львівського собору [11, оп. 3, спр. 8, арк. 52-55, 67-68, 137-139; спр. 20, арк. 84].

Значна увага продовжувала приділятися друкованому слову як дійовому агітаційно-пропагандистському засобу. Зокрема, на спеціально призначених для західних областей України шпальтах газети "Радянська Україна" та "Правда України" 4 липня 1945 р. була надрукована декларація "Ініціативної групи" та відповідь на неї П.Ходченка. 8 липня "Радянська Україна" окрему сторінку присвятила статті співробітника Інституту історії України АН УРСР К.Гуслистого "З історії боротьби українського народу проти церковної унії".

Наступ влади посилювався з кожним днем, що передував собору. У жовтні 1945 р., за даними обласних уповноважених Ради у справах РПЦ, до "Ініціативної групи" приєдналися 233 священики з 298 – по Львівській обл., 188 з 341 – по Станіславській, 287 з 324 – по Дрогобицькій та 188 з 270 – по Тернопільській обл. [11, оп. 3, спр. 9, арк. 93-94]. Якщо священнослужителів примушували виявляти свою позицію щодо возз'єднання з РПЦ, то релігійні громади лише в окремих випадках заявляли про свою підтримку антиуніатських заходів. В кінці 1945 р. оформили реєстраційні документи як православні 4 колишні греко-католицькі громади з 658 по Дрогобицькій обл., 3 з 539 – по Тернопільській обл., 2 з 522 громад по Львівській обл. Всього ж за даними уповноваженого у справах культів при РНК УРСР у західних областях України було взято на облік 2286 діючих громад УГКЦ [11, оп. 3, спр. 9, арк. 95].

19 жовтня 1945 р. Г.Костельник підготував "Проект на закінчення акції "Ініціативної групи" по возз'єднанню греко-католицької церкви з православною". Він пропонував прискорити скликання загального Собору, вказуючи на те, що на його засідання ще можна зібрати 100 переконаних прибічників РПЦ, а проведення попередніх єпархіальних соборів може привести до непередбачених рішень. Крім того, пропонував передати всі львівські церкви "Ініціативній групі", звільнити приміщення для священиків, які служитимуть у соборі Святого Юра, а також привести до порядку митрополичі палати, щоб їх швидше міг зайняти єпископ Макарій [11, оп. 3,спр. 7, арк. 5-7].

Керівництво республіки постійно слідкувало за подіями, що розгорталися навколо УГКЦ. Зокрема, ще 7 серпня 1945 р. відбулася бесіда віч-на-віч М.Хрущова з митрополитом Галицьким і Київським Іоанном, яка тривала понад годину. Більшість питань, порушених на зустрічі, були присвячені питанням об'єднання греко-католицької церкви з православною, якими "голова уряду дуже цікавився" [11, оп. 3, спр. 8, арк. 38]. Впродовж другої половини 1945 р. відбулося ще ряд зустрічей та нарад, на яких обговорювалися нагальні питання об'єднання і було визначено орієнтований термін скликання Собору – перші числа березня 1946 р. [11, оп. 3, спр. 9, арк. 95,96].

В кінці лютого 1946 р. до Києва прибула велика делегація греко-католицького духовенства, яка була прийнята митрополитом Іоанном. Мова йшла про возз'єднання всіх членів делегації з руською православною церквою та хіротонію в єпископи М.Мельника і А.Пельвецького. У Володимирському соборі відбулося наречення

названих ієромонахів у єпископи Станіславської та Самбірсько-Дрогобицької єпархії, і здійснено хіротонію Антонія й Михайла. В цей же час ще 13 уніатських священиків прийняли православ'я [11, оп. 3, спр. 8, арк. 34].

Проведенням цих заходів органи влади намагалися забезпечити Собор архієрейським представництвом. За даними А.Пельвецького, які він оприлюднив на Соборі, на лютий 1946 р. в УГКЦ налічувалося 1267 священиків, з яких 993 підписали заяви про підтримку "Ініціативної групи"[11, оп. 3, спр. 20, арк. 86]. Одночасно Д.Поспеловський наводить дещо інші цифри: з 2000 уніатських священиків на свободі залишалося лише 1297, з яких 997 підтримали об'єднання з РПЦ [7, с. 312]. О.Реєнт і О.Лисенко вказують, що до "Ініціативної групи" приєдналися 986 священиків, 281 залишився на позиціях УГКЦ [8, с. 107].

В роботі Собору, який розпочав роботу 8 березня в храмі св.Юра, взяли участь 204 делегати від трьох єпархій, представники мирян та гості Собору. Після доповідей А.Пельвецького та Г.Костельника розпочалася жвава дискусія. Доповідачі та виступаючі одностайно засудили "церковну унію як історичну зраду церкви і українського народу й закликали до розриву з Ватиканом і об'єднання з руською православною церквою" [11, оп. 3, спр. 20. арк. 87]. Крім того, зазначалося далі "...Собор висловлює від імені всього духовенства і віруючих свою глибоку подяку за визволення державним мужам великого Радянського Союзу і Української держави..." [13, с. 138].

Наступного дня відбувся чин прийняття у православ'я тих, хто об'єднався з РПЦ. Єпископи Антоній та Михайло прийняли відречення від уніатства ще від 204 священнослужителів.

Коли закінчилися всі формальності щодо об'єднання, настав час "Ініціативній групі" передати свої повноваження екзарху України, митрополиту Київському Іоанну, що відбулося в надзвичайно урочистій обстановці. Під час вдячного молебню митрополит Іоанн передав у дарунок до храму св. Юра ікону божої Матері з Києво-Печерської Лаври [11, оп. 3, спр. 20, арк. 88].

Один з учасників церковного Собору священик Леонід Щерба ділився своїми враженнями після Собору: "Совіти вимагають від нас бути православними священиками. Якщо ми відмовимося нас арештують, а якщо погодимося бути православними так проти цього "партизани" і сільська інтелігенція. Я дав згоду на перехід у православ'я, але це тільки для видимості... Я поїду додому і зроблю заяву, що вирішив одружитися з тією метою, щоб мене відпустили з церкви" [12, оп. 23, спр. 2840, арк. 23]. Як бачимо, страх за свої родини змусив багатьох священиків перейти у православ'я.

Радіо Ватикану 19 березня 1946 р., коментуючи антиукраїнську акцію радянського уряду, пов'язувало її з яскраво вираженим антикатолицьким наставленням СРСР. В передачі наголошувалося, що "багатьом священикам заборонено відправляти богослужіння й вони переслідуються владою", що "єпископат церкви заарештований" [11, оп. 3, спр. 20, арк. 91].

Своє негативне ставлення до цих подій висловила і європейська еміграція, яка на Другому Соборі єпископів УАПЦ в еміграції (14-18 березня 1946 р.) висловила співчуття з приводу насильницького приєднання греко-католиків до РПЦ [11, оп. 3, спр. 22, арк. 107].

Тим часом, 2 квітня 1946 р. члени "Ініціативної групи" були прийняті у Києві спочатку М.Хрущовим, а потім головою Президії Верховної Ради УРСР М.Гречухою, 4 квітня делегація прибула до Москви на зустріч з патріархом Олексієм та членами Синоду.

Під час перебування у Москві учасники Львівського Собору дали ряд інтерв'ю кореспонденту ТАРС. Зокрема, кореспондентом були поставлені питання щодо масових арештів уніатського духовенства. На це прозвучала однозначна відповідь: "Перед собором і після нього ніяких арештів греко-католицького духовенства не було". А арешт уніатського єпископату у квітні 1945 р. пов'язувався з його співробітництвом з німецькими окупантами [11, оп. 3, спр. 25. арк. 154].

Численні документи, які зберігаються у архівах, підтверджують, що кілька сот уніатських священнослужителів та мільйони віруючих, незадоволені рішеннями Львівського собору не бажали схиляти голову перед всемогутньою державою і продовжували чинити опір насильницькому об'єднанню з РПЦ. З непокірними розбиралися підрозділи НКДБ-МДБ, використовуючи різні засоби впливу, особливо арешти і ув'язнення.

Незважаючи на всі зусилля уповноважених та єпископів, у перші місяці після Собору справа канонічного оформлення та реєстрації греко-католицьких священиків просувалася повільно. На думку П.Ходченка, свої корективи внесли літні польові роботи, жнива, зайнятість віруючих і священиків у власних господарствах, а також відрядження обкомами КП(б)У уповноважених Ради у справах РПЦ на виконання державних завдань по хлібозаготівлях [11, оп. 3, спр. 22, арк. 91, 92].

Керівництво Ради у справах РПЦ планувало завершити реєстрацію уніатського духовенства протягом липня-вересня 1946 р., натискуючи при цьому на всі наявні важелі. Проте і в цей час не вдалося досягти стовідсоткового результату, що П.Ходченко пояснював терором з боку т. зв. "банд українських націоналістів". Зокрема, у Львівській області від канонічного оформлення відмовився 101 священик з 281, а 55 з них залишили церковну практику або ж були репресовані [11, оп. 3, спр. 25, арк. 130]. Деякі з тих, що не приєдналися до православ'я продовжували надсилати до єпархіального управління щомісячні внески на утримання єпархії [11, оп. 3, спр. 25, арк. 138].

З 333 священиків Дрогобицької області зареєструвалося лише 163. Тільки після втручання начальника обласного управління НКДБ уповноважений Ради у справах РЦП зміг з жовтня 1946 р приступити до масової реєстрації колишнього уніатського духовенства [11, оп. 3, спр. 24, арк. 72].

Ліквідація УГКЦ супроводжувалася масовою передачею уніатських храмів "новоправославним" громадам. Зокрема, на Львівщині на середину 1946 р. до 11 православних церков додалося 522 уніатських, на Тернопільщині до 154 православних 539 уніатських [11, оп. 3, спр. 22, арк. 43].

Протягом 1946-1947 рр. відбувалося різке скорочення кількості діючих церков, що було пов'язано з браком священиків, які не згоджувалися з політикою влади , залишали кафедри, досить часто змінювали професію. В кінці 1946 р. тільки на Львівщині не діяло 264 культові споруди [2, с. 347].

Останнім оплотом греко-католиків залишалися монастирі, які представники влади намагалися якнайшвидше "відвоювати" з метою знищення осередків конфесії, що підживлювали національну свідомість населення регіону. Першим у списку "відвойованих" став Жовківський монастир, хоча зовні це виглядало як турбота місцевої влади щодо стану монастирських споруд і майна. Свідченням цього може слугувати одна з постанов Львівського облвиконкому, у якій, зокрема, зазначалося: "Враховуючи, що через відсутність господарського керівництва руйнуються будівлі, меблі та церковне начиння Жовківського монастиря... передати будинок, будівлі і меблі монастиря "Василіян" у тимчасове користування Жовківському виконкому депутатів трудящих..." [11, оп. 2, спр. 2, арк. 10]. До початку антиуніатської кампанії у Тернопільській області діяло 13 греко-католицьких монастирів, а до вересня 1946 р. всі вони були закриті

органами влади [11, оп. 3,спр. 27. арк. 79]. Незважаючи на такі суворі заходи, в ряді місць уніатські монастирі діяли і в післясоборний період.

Як бачимо, у долі, що спіткала УГКЦ у повоєнний час, переплелися долі тих, хто свідомо пішов на компроміс з власним сумлінням, громадянська мужність та національна свідомість тих, хто не скорився владі, зазнавши страхіть ГУЛАГу, а також недалекоглядність тих, хто повірив Сталіну та його оточенню. В особі греко-католицької церкви та її кращих представників сталінське керівництво намагалося знищити соціальну та ідеологічно-світоглядну базу національно-визвольної боротьби українського населення західних областей України.

Джерела та література

1. Вільна Україна [Львів]. 1946.
2. Волошин Ю. Ліквідація української греко-католицької церкви // Визвольний шлях. – 1996. - № 3.
3. Гордієнко В. Сталінізм і українська греко-католицька церква // Українське відродження і національна церква. Пам'ятки України. – Львів-Київ, 1990. – Кн.2.
4. Культурне життя в Україні: Західні землі. 1939-1953: Документи і матеріали: В 2-х т. – К.: Наук. думка, 1995. - Т.1.
5. Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – К.: Вища школа, 1983.
6. Марущак М. "Ліквідація УГКЦ" – ідеологічна диверсія Москви проти визвольного руху на західноукраїнських землях // Державність. – 1992. – Ч. 2.
7. Поспеловский Д. Православная церковь в истории Руси, России и СССР. – М.: Библейско-богословский институт Св.Апостола Андрея, 1996.
8. Реєнт О., Лисенко О. Українська національна ідея і християнство. – К.: Богдана, 1997.
9. Служинська З. Рід людський в Україні. – Львів, 1995.
10. Хома І. Шляхами каторги блаженнішого Й.Сліпого. Альманах "Гомону України". – Торонто, 1995.
11. Центральний архів громадських об'єднань України. – Центральний Комітет Компартії України. – Ф.1.
12. Центральний державний архів вищих органів влади України. Уповноважений Ради у справах релігійних культів при РНК УРСР. – Ф.4648.
13. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки XX ст. (історико-політологічний аспект). – Луцьк: Надстир'я, 1995.

Герегова С.В.
(Чернівці)

ДО ПИТАННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ОСВІТИ В ПРИКАРПАТТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х РОКІВ XX ст.

Стан освітньої системи кожної держави вирішальною мірою залежить від якості педагогічних кадрів і рівня забезпечення ними шкіл. Учительство країни належить до тієї частини інтелігенції, котра покликана своєю діяльністю піднімати і збагачувати духовну культуру народу, готувати свідомих і активних громадян, патріотів рідної держави, прищеплювати молоді національну свідомість, високі моральні якості. Розуміли це і керівники радянської держави, яка, отримавши перемогу у кривавій боротьбі з фашизмом, міцно утвердилася на більшій території України, а з 1944 р. поновила свою владу в західних областях.

Поновлення роботи шкіл у західних областях України відбувалося без участі представників Народного комісаріату освіти, а завідуючі обласними та районними

відділами народної освіти, що прибули зі східних областей, не враховували специфіку та особливості західного регіону. В зв'язку з цим класи у школах були укомплектовані так, що за однією партою сиділи учні, які раніше вчилися у ремісничому училищі та гімназії, де рівень викладання предметів був зовсім різний. Крім того, до 1939 р. не вивчалася російська мова та література, історія СРСР, конституція й інші предмети, притаманні лише радянській школі.

В перший повоєнний 1944/45 н.р. роботу розпочало 697 шкіл Прикарпаття, де навчалось 124 тис. учнів [1, оп. 5, спр. 239, арк. 87]. При цьому відчувалася гостра нестача вчительських кадрів. Переважна їх більшість на середину 40-х була знищена сибірськими каторгами і більшовицькими катівнями до 1941 р., частина загинула у німецьких концтаборах протягом війни, частина - на фронті. До війни на Станіславщині працювало близько 7 тис. вчителів, а на весну 1945 р. приступило до роботи тільки 3,3 тис. Від рук фашистів загинуло 425 педагогів з вищого освітою. Серед них за державницькі погляди та зв'язки з ОУН були замордовані вчителі Драбик, Іманський, Явицький [8, оп. 73, спр. 114, арк. 121-123].

Незважаючи на прийняту урядом республіки постанову від 7 травня 1945 р. щодо термінового направлення в західні області України близько 7 тис. учителів, питання забезпечення кадрами регіону остаточно не було вирішене [3, с. 242]. Зі східних областей України на Прикарпаттяв 1945 р. прибуло 1,7 тис. вчителів. Вищу освіту мало тільки 229 чоловік, а 633 не мало навіть повної середньої. Начальник Станіславського обдвно М.Гоголь на нараді інтелігенції краю в 1945 р. вказав на особливо скрутне становище з кадрами у Коршівському, Косівському, Кутському, Тлумацькому р-нах. Скрутне становище з кадрами в окремих районах області продовжувалося і протягом наступних років. Наприклад, в Жаб'ївському (тепер Верховинському) р-ні з 86 вчителів 1-4 класів не мали середньої освіти 52 педагоги, у Войнилівському р-ні - з 104 вчителів 54, в Перегінському р-ні - з 96 вчителів 68 [1, оп. 5, спр. 239, арк. 87].

Партійні органи ще до відрядження вчителів на терени Західної України встигли потурбуватися про керівні освітянські посади для прибулих. Станом на 16 листопада 1944 р. відряджені з центру керівники зайняли всі адміністративні посади в органах народної освіти краю [8, оп. 73, спр. 193, арк. 104]. Новопризначені керівники практично були відірвані від місцевого населення, деякі з них не володіли українською мовою. Частина замість кропіткої наполегливої роботи ставала на легший шлях - шлях адміністрування. Серед прибулого зі сходу керівництва часто помічалося таке поводження з місцевими працівниками, яке не завжди було прикладом тактовності та інтелігентності.

Ситуація в органах освіти була настільки типова для післявоєнного радянського режиму, що навіть шкільний відділ при ЦК КП(б)У наголошував на потребі проведення виховної роботи з частиною відряджених в Західну Україну педагогів щодо викорінення серед них "грубіянства, матерщини, зневажливого ставлення до народу" [8, оп. 73, спр. 105, арк. 14].

На початку 1945/46 н.р. ситуація з педагогічними кадрами знову загострилася - сталінське керівництво розпочало масову депортацію польського населення з теренів Західної України. В результаті зі Станіславщини до Польщі перебралася порівняно велика група учителів. Крім того, ще кількасот прибулих раніше зі Східної України викладачів через вкрай незадовільні побутові умови повернулись назад.

Послідовно здійснювався процес русифікації освіти. Органи народної освіти Станіславської обл. були зобов'язані чітко виконувати постанову РНК та ЦК ВКП(б), датовану ще 13 березня 1938 р. "Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей", яка вимагала від учнів - випускників неповної

середньої школи вміти вільно висловлюватись російською мовою, знати основи російської граматики і синтаксису. В зв'язку з цим школи Прикарпаття, в першу чергу, забезпечувалися учителями російської мови і літератури, а для перекваліфікації місцевих викладачів у обласному центрі діяли відповідні курси без відриву від робітництва.

Значним гальмом розвитку української мови стала книжка Сталіна "Марксизм і питання мовознавства", в якій він заперечував наукову теорію походження різних мов і висував нічим не виправдану теорію марксистського розуміння мовознавства. Цей псевдонауковий твір ставив перед Міністерством освіти УРСР і відділами народної освіти завдання з допомогою широкої педагогічної громадськості критично переглянути зміст програм і підручників, зокрема, з української мови і літератури.

У викладанні літератури загострювалася увага на "благотворному" впливові російської літератури на українську і навіть на світову. Особлива перевага надавалася російській радянській літературі, яка безпідставно вважалася на той час "найпередовішою, найідейнішою літературою в світі" [2, с. 131].

Одним з перших кроків ідейно-політичного тиску на учительство стала січнева 1945 р. нарада педагогічного активу західних областей України, де у відомій промові заступника Голови Раднаркому і члена Політбюро ЦК КП(б)У Д.З.Мануїльського було викладено "методологічні" напрямки майбутньої кампанії "боротьби" з "українським буржуазним націоналізмом". Звернення до всіх учителів регіону було ретельно підготовлено партійними ідеологами у Києві і прийнято учасниками наради у Львові. В ньому влада закликала педагогів віддати всі сили зміцненню могутності Батьківщини, відбудові і розвитку народної освіти, нещадно викривати "запроданство українських буржуазних націоналістів", сміливо нести слово більшовицької "правди" в маси, боротися за повне здійснення закону про обов'язкове навчання, виховувати з учнівської молоді гідну зміну будівників комунізму", що було незрозумілим більшій частині місцевої інтелігенції [6, с. 220]. Та далеко не всі сприймали ці більшовицькі гасла.

Активними борцями проти насадження радянської системи освіти в навчальних закладах Прикарпаття виступали члени ОУН та УПА. У своїх відозвах до місцевого населення та вчительства вони постійно наголошували на необхідності українській молоді навчатися. Зокрема, у документах Калуського районного політичного референта ОУН "Тараса" зазначалося: "Стоїмо за масове навчання молоді в школах. Ми, українські повстанці, допоможемо вчителям в охопленні юнацтва шкільним навчанням, але рівночасно домагаємось, щоб у вихованні української молоді зникло вироблювання радянського патріотизму та прищеплення любові до найкращого друга - "батька Сталіна". Не дозволимо примушувати українську молодь співати про радісне життя та славити оскаженілу большевицьку банду на чолі з лютим катом Сталіним в час, коли наші батьки і брати голови свої кладуть за знищення большевицького окупанта. Тому наказуємо: а) забрати з навчання всі визначені в плані читанки і вірші, метою яких є вироблення радянського патріотизму; б) відкинути всякі пісні про "Сталіна рідного", про "Москву мою", про "Широку страну родную" та ін., вивчати українські народні пісні; в) не змушувати дітей ходити під час релігійних свят до школи і заборонити вести в ній антирелігійну пропаганду" [8, оп. 23, спр. 1716, арк. 3].

У наказі надрайонним провідникам ОУН цього ж Калуського р-ну констатувалося, що багато батьків виправдовували свою відмову посилати дітей навчатися "небажанням насаджування школою радянського духу", а учителі не доходили до школи, виправдовуючись тим, що "бандеровці б'ють". Далі у наказі йшла мова про те, що "треба вчителів заставити, щоб вони вчили дітей, але в ході навчального процесу не скривлювали молоді" [8, оп. 23, спр. 1716, арк. 13].

Наведені вище окремі витяги з документів не були пустою демагогією. ОУН активно працювала у школах, особливо, сільських районів. Члени організації часто допомагали учителям матеріально. Виконуючи директиви проводу, члени ОУН контролювали роботу директорів і учителів, роздавали школярам підручники, а часто й самі розповідали учням про боротьбу УПА, диктували повстанські пісні, повідомляли про звірства сталінських головорізів, знищення ними шкільних приміщень, які пізніше використовувалися під тюрми та катівні [4, с. 195].

Члени ОУН вимагали від керівництва навчальних закладів припинення викладання російської мови, введення курсу історії України. Директорів і вчителів шкіл, які не виконували певні вимоги, націоналісти попереджали, пропонували добровільно виїхати, а непокірних карали фізично і навіть знищували. Зокрема, у 1945 р. від рук оунівців загинули директор Лоївської школи Б.Пивоваров, учителі Угорницької школи А.Федоренко і Яблунівської семирічної школи Н.Сердюк, старша піонервожата Виноградської школи В.Калмикова. [5, с. 197-198].

Контроль українських націоналістів за навчально-виховним процесом у школах змусив ЦК КП(б)У у 1945 р. зробити висновок, що робота учителів у освітніх закладах західних областей України аполітична. У постанові Ради Міністрів УРСР від 20 квітня 1946 р. відзначалося, що стан ідеологічної пропаганди серед педагогів шкіл України і, в першу чергу, її західного регіону, залишається незадовільним. Особливо наголошувалося на відсутності глибоких знань марксизму-ленінізму серед місцевих учителів.

Розгортаючи підготовку та перепідготовку вчителів шкіл, партійні керівники у повоєнних постановах значну увагу приділяли підготовці кадрів з вищою освітою. Більшовики розуміли, що провідниками їхньої політики зможуть бути люди не лише ідейно їм віддані, але й високоосвічені. Доказом цього є те, що вже 8 березня 1946 р. ЦК КП(б)У та уряд республіки ухвалили постанову "Про поліпшення справи підготовки вчителів". У ній наголошувалося на ряд серйозних недоліків, які мали місце у сфері підготовки педагогічних кадрів.

Зазначимо, що викладацький склад більшості вузів Західної України був у значній мірі винищений сталінськими репресіями 1939-1941 рр., а пізніше - фашистською окупацією. Відразу після вигнання гітлерівців із Західної України НКВС розпочав нові справи проти місцевої інтелігенції, адже всі її представники, які пережили окупацію, вважались неблагонадійними. Вони могли бути допущені до педагогічної роботи тільки після ретельної перевірки.

Поповнення викладацького складу відбувалося в основному за рахунок демобілізованих з лав Червоної армії викладачів та випускників вузів. Добором та розподілом кадрів займалися безпосередньо партійні органи. Крім того, в західні області в 1944-1945 рр. направлено 938 наукових працівників, у тому числі 137 професорів і доцентів [7, оп. 1, спр. 2520, арк. 4]. Цей факт, звичайно, можна пояснити значним розширенням мережі вузів у регіоні, проте водночас представники місцевої інтелігенції часто не мали змоги займатися педагогічною діяльністю через нібито політичну неблагонадійність.

Безумовно, поповнення викладацького складу науковими співробітниками зі Сходу відіграло позитивну роль, бо сприяло широкому розгортанню наукової роботи та підготовці кадрів спеціалістів. Однак більшість прибулих взагалі не володіла українською мовою або знала її погано. Крім того, переведення кваліфікованих кадрів відбувалося переважно за традиціями того часу - авторитарно, без врахування бажання людей, яких відривали від звичного оточення, родини. Все це призводило до плинності кадрів, породжувало упереджене ставлення до місцевого населення.

Особливу тривогу стан справ у роботі вузів західних областей України викликав тоді, коли працівники органів держбезпеки перехоплювали листівки ОУН наступного змісту: "Шукайте друзів між східноукраїнських студентів. Знайомте з нашою національно-визвольною боротьбою, виховуйте в студентів національну гордість, допомагайте їм вивчати не фальшовану історію України і робити це не з більшовицьких підручників, а за Грушевським, Терлецьким, Крип'якевичем, Дорошенком, географію - за Рудницьким, літературу - за Єфремовим, Возняком, Барвінським" [8, оп. 23, спр. 2968, арк. 155].

У відповідь керівні партійні та радянські органи здійснювали ідеологічний тиск на нечисленну місцеву інтелігенцію, яка працювала у вузах. Перед викладачами суспільних дисциплін ставилося питання - або відповідне ідейне переозброєння, або позбавлення роботи. ЦК КП(б)У наказував партійним органам західних областей: "Переглянути професорсько-викладацький склад вузів, особливо кафедр суспільних наук, звільнивши від роботи явно неблагонадійних, відомих своїм ворожим ставленням до радянської влади. Встановити суворий контроль і нагляд за виступами та викладацькою діяльністю осіб, яким не можна довіряти; рішуче присікати їх випади проти нашого світогляду, а окремих осіб, які не бажають переозброїтись, і викритих в протягуванні ворожих теорій та концепцій, позбавляти можливості вести викладацьку роботу, виступати з лекціями і статтями в пресі" [8, оп. 70, спр. 824, арк. 9].

1947/48 н.р. зустрічався органами народної освіти Станіславщини "в озброєнні" новими рішеннями партії та уряду. Перш за все, постанова ЦК КП(б)У від 22 травня 1947 р. вимагала посилення боротьби на ідеологічному фронті. Виходячи з рішень партії, ЦК ЛКСМУ наказував своїм органам на місцях до 1 жовтня 1947 р. створити при всіх початкових, семирічних і середніх школах Західної України піонерські організації, а при всіх семирічних і середніх - вчительські та учнівські комсомольські організації. Проте і це завдання, як свідчать факти, виявилось працівникам обкомів та райкомів не під силу. В таких районах Станіславської обл., як Вигодському, Жаб'ївському, Яблунівському протягом 1947 р. ні один з комсомольських секретарів чи їх заступників не був призначений. Для покращення роботи щодо створення комсомольських осередків у села області на два місяці направлялися досвідчені працівники ЦК ЛКСМУ, що викликало нову хвилю терористичних актів. Наприклад, у с. Пороги Солотвинського р-ну в ніч на 9 квітня 1947 р. підпільники вбили комсомольських активістів Винника і Князевича [8, оп. 16, спр. 32(б), арк. 23].

Проте більша частина вчительства Прикарпаття, за свідченням партійних джерел, які важко звинувачувати у згущенні фарб, на кінець 40-х років продовжувала залишатись "носіями і провідниками ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології" [8, оп. 16, спр. 32 (б), арк. 64].

Більше того, ЦК КП(б)У хвилював той факт, що в 1947-1948 рр. серед педагогів - вихідців зі східних областей України, які повинні були стати проповідниками партійної ідеології, посилили свою роботу націоналісти. У зверненнях та листівках останніх писалось: "Ми, українські повстанці, щиро вітаємо братів-вчителів зі східних земель України. Бажаємо вам успіху в праці над вихованням молодого покоління. Наскільки це буде в нашій силі поможемо вам, браття зі Сходу, морально і матеріально пережити це страшне лихоліття і добитися нового радісного і щасливого життя. Проте ви не повинні дати себе втягнути в сітку большевицьких провокаторів, при помочі яких комуністи намагаються наш рух паралізувати і ліквідувати" [8, оп.23, спр. 1716, арк. 61], - говорилося в одній з довідок такої інспекції.

Враховуючи прорахунки в агітаційній та просвітницькій роботі серед інтелігенції, в інструкціях надрайонним проводам ОУН пропонувала звернути увагу на роботу з

вихідцями зі Східної України не тільки в селах, але й у великих містах і районних центрах, де в основному й концентрувалися прибулі кадри. Чітка політична установка ОУН, прихильне ставлення до вчительства зі східних областей з боку місцевого населення, піклування про них, в першу чергу, не місцевої державно-партійної влади, а членів підпілля приводило до того, що частина вчителів почала зживатися з місцевим населенням, а іноді виходила з-під комуністичного впливу.

Щоб якось протидіяти впливу націоналістів, партійні органи Станіславщини разом з посиленням ідеологічної обробки учнівської молоді у 1948-1949 рр. в черговий раз активізували політичне перевиховання учительських кадрів, підвищення їх ділової кваліфікації. З цією метою з 1948 р. раз на місяць в обласному центрі працівникам органів народної освіти читалися лекції на суспільно-моральні, наукові, методичні теми. Адже інспекторські перевірки стану викладання ряду предметів у школах Прикарпаття говорили про невтішні для влади факти: "Навчально-виховна робота поставлена ще слабо, не вижито формалізм, аполітичність, безідейність у навчанні історії, літератури, біології та інших предметів. В окремих школах повторюються "помилки буржуазно-націоналістичного характеру у висвітленні історії України і викладанні української літератури" [8, оп.23, спр.247, арк. 61].

Поступово відбувалося кількісне зростання учителів краю, підвищувався їх освітній рівень. Вже навесні 1949 р. у шкільних закладах Прикарпаття працювало 6189 осіб, серед яких з вищою освітою - 452 чол., незакінченою вищою - 1385, середньою педагогічною - 2402, середньою - 529 і незакінченою середньою - 921. Заочно навчалося 1608 педагогів. Проте кількість місцевих кадрів не складала навіть половини від загального числа, хоча в області працювали учительський інститут та педучилища [8, оп.1, спр. 1880, арк. 43].

Продовжувався політичний наступ та активізація боротьби проти української інтелігенції в західних областях України, особливо після прийняття постанови ЦК КП(б)У від 15 вересня 1947 р. "Про покращення викладання і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах". Для контролю за ідейною спрямованістю лекційних занять з 1947 р. у вузах вперше введено стенографування і взаємовідвідування лекцій з їх наступним обговоренням. В інститутах проведено перегляд бібліотечних фондів з метою вилучення антирадянської літератури. Серйозні помилки, як вважав Станіславський обком партії, допускалися викладачами історії в місцевому учительському інституті. Так, викладача Побережного звинувачували у тому, що говорячи про приєднання України до Росії в 1654 р., він не показав "прогресивного" значення Переяславської ради [8, оп. 70, спр. 386, арк. 4].

Головним питанням педагогічних нарад обласного активу працівників народної освіти на рубежі 40-50-х років залишалася проблема покращення ідейно-виховної роботи у школах. Навесні 1950 р. керівництво освіти Станіславської обл. після проведеної перевірки наголошувало, що в навчальних закладах Калуського, Рожнятівського, Лисецького, Отинянського, Яблунівського р-нів у виховній роботі мають місце формалізм і аполітичність [8, оп. 70, спр. 2037, арк. 71]. Що крилося за цією характеристикою, здогадатися неважко. Зокрема, вказувалось на те, що активну "антирадянську" політику проводив директор Іванківської семирічної школи Рожнятівського р-ну Дирів. Під виглядом атеїстичної роботи релігійне виховання проводив учитель Солотвинської середньої школи Назарович. Антикомсомольську агітацію серед старшокласників Нижнівської середньої школи Тлумацького р-ну здійснював викладач Терлецький. З "націоналістичних" позицій подавала

характеристику творчості Т.Шевченка вчителька Калуської середньої школи Крижанівська, "яка глибокі соціальні мотиви підмінила вузько національними" [8, оп. 70, спр. 2037, арк. 72].

Секретарі райкомів західних областей УРСР, враховуючи непевне становище в регіоні, на нараді у Києві 8 червня 1950 р. звертались до ЦК КП(б)У з проханням: "Дайте все-таки нам вчителів перевірених, досвічених і відданих, тому що молодь треба завойовувати на свій бік" [8, оп.24, спр. 213, арк. 21]. І це заяви не 1945, а 1950 р., що ще раз доводило - на західноукраїнських землях під впливом агітації оунівського підпілля серед вчительства і молоді продовжувалася активна і пасивна протидія експорту комунізму. У 1950 р. партія розпочинає чергову політичну справу - "справу вчителів Західної України". У квітні-травні сюди спеціально були надіслані представники ЦК КП(б)У, які тижнями "працювали" у районах, вибірково перевіряючи освітянські кадри, на яких в органи МДБ поступили сигнали.

На підставі роздобутих компроматів було вжито "рішучих" заходів: влітку 1950 р. звільнено з роботи 74 учителя "не відповідали призначенню", не викликали політичного довір"я, проводили "антирадянську" пропаганду чи підозрювались в лояльному ставленні до націоналістів. Серед репресованих опинилися й ті педагоги, які підтримували зв'язки з церквою, відмовлялись вести атеїстичну роботу [8, оп. 70. спр.2037, арк. 231]. Місця звільнених займали випускники педагогічних закладів Східної України, які не могли мати зв'язків з ОУН, УПА і, зрозуміло, не симпатизували їм.

У постанові бюро Станіславського обкому партії від 20 серпня 1951 р. вказувалося на негативні явища в роботі облвно: його працівники рідко бували в школах, "не піддавали більшовицькій критиці викладачів суспільних дисциплін". Підкреслювалось, що керівники не критикували роботу учителів Смолянського Коломийської середньої школи № 8, Грінченка Перегінської середньої школи, Малишка Станіславської семирічної школи № 8, "уроки яких були позбавлені ідеологічного забарвлення" [8, оп. 16, спр. 782, арк. 187].

Рішення бюро Станіславського обкому не відзначалося оригінальністю. В ньому наголошувалося на потребі "продовжувати рішуче очищувати школи від випадково проникших на викладацьку роботу ворожих елементів", укомплектувати школи комсоргами та піонервожатими. Адже тільки у кожному десятому загальноосвітньому закладі Прикарпаття на 1949 р. працювали вчительські комсомольські організації, які об'єднували у своєму складі лише 595 чол. Ці осередки в більшості шкіл були малочисельні (3-5 чол.), а піонервожатими чи комсоргами в основному працювали вчителі-комсомольці [8, оп.1, спр. 1880, арк. 19]. Для "зміцнення" комсомольських рядів згідно постанови від 10 січня 1950 р. у школах Станіславщини було заплановано 66 посад комсоргів. Для укомплектування кадрів обком партії повинен був підібрати 25 чоловік на місці, а решта мала прибути з інших областей. Проте виконати це завдання у короткий термін не вдалося. В кінці лютого 1950 р. Станіславський обком партії, ЦК ЛКСМУ направили на роботу лише 32 комсорги, 7 з яких зовсім не були знайомі з даною роботою і потребували негайної заміни [8, оп. 70, спр. 2037, арк. 52].

Незважаючи на всі старання партійних органів остаточно перевиховати вчительські кадри, зробити вірними слугами у справі виховання майбутнього покоління без батьківщини, що повинно було влитися в єдину історичну спільність - радянський народ, їм це на той час не вдалося. На початку 50-х років загалом відчувався поступовий перехід інтелігенції від активних форм опору комуністичній ідеології до пасивних.

Таким чином, в 1945-1950 рр. у Прикарпатті, як і у всіх західних областях України, відновлення і утвердження радянської системи освіти відбувалося за умов значних суперечностей і протистоянь. Власне, освіта була тільки однією із сфер, де яскраво

проявили себе суперечливі процеси політичного життя Західної України, де малочисельні націоналістичні сили намагалися на різних ділянках вести боротьбу з міцною тоталітарною радянською системою. Закономірно, що з послабленням, а потім і припиненням руху опору ОУН-УПА комуністична ідеологія змогла без перешкод проникнути і надовго закріпитися у закладах народної освіти.

Джерела та література

1. Державний архів Івано-Франківської області. Виконавчий комітет Івано-Франківської обласної Ради депутатів трудящих. 1940-1941 і 1944-1980. - Ф. 295.
2. Дроб'язко П.І. Українська національна школа: витоки і сучасність. - К. Видавничий центр "Академія", 1997. - 184 с.
3. Культурне життя в Україні. Західні землі. 1939-1953: Документи і матеріали. - К.: Наук. думка, 1994.- Т.1. - 748 с.
4. Літопис Української Повстанської Армії. - Торонто: Видавництво "Літопис УПА", 1982.- Т.9. - 530 с.
5. Назустріч мрії. Нариси історії Прикарпаття. - Ужгород, 1978. - 220 с.
6. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. - К.: Наук. думка, 1994. - 350 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Головне управління учбових закладів Міністерства культури УРСР. - Ф. 4849.
8. Центральний державний архів громадських організацій України. Центральний Комітет Компартії України.- Ф. 1.

Васюта О.А.
(Тернопіль)

ТОТАЛІТАРИЗМ І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ: ГРАНІ ПОЛІТИЧНОГО І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО КОНФЛІКТУ (50-70-ті роки XX ст.)

Розвінчання культу особи Сталіна в середині 50-х років поклало край подальшому існуванню жорсткого політичного терору і насильства в умовах тоталітарно-комуністичного режиму. Однак це радикально не змінило його глибинної соціально-економічної суті. Ставлення держави до проблем охорони природи поступово починає дещо покращуватися, а в окремі періоди навіть набирає вже характеру цілеспрямованої політики. Поворотним моментом у відході теорії державної політики від крайніх ортодоксальних положень сталінського плану перетворення природи в Україні стала спеціальна постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 3 червня 1958 р. "Про заходи щодо поліпшення охорони природи Української РСР" [1, оп.1, спр.56], де відзначалося, що питання охорони природи набирають особливо важливого значення і повинні стати об'єктом турботи всіх господарських, радянських, громадських організацій і всього населення республіки. Проте на практиці радянсько-комуністична система продовжувала реалізовувати сталінські економічні проекти та підходи, а їх вплив на формування протиприродної суспільної свідомості наочно відчувається й понині.

Одним з найбільш промислово вживаних видів ресурсів у другій половині 40-50-х роках була деревина, яка компенсувала нестачу багатьох необхідних для повоєнної відбудови матеріалів. На прикладі цього процесу можна пересвідчитися у нераціональному характері політики охорони природи та використання її ресурсів у цей період. Так, у зв'язку з необхідністю швидкої відбудови зруйнованого господарства

України та й загалом усієї європейської частини СРСР в республіці проводилися надмірні вирубки лісу, що об'єктивно вело до швидкого виснаження їх запасів, зниження захисних властивостей тощо. За період 1946-1966 рр. в Україні в лісах II групи було вирубано понад 1100 тис. га лісів загальним обсягом 216 млн. кубічних метрів деревини, або 1,5-2 щорічні розрахункові лісосіки [1, оп.1, спр.787, арк.18]. Лише в результаті інтенсифікації розробок лісосировинних ресурсів Карпат, які компенсували нестачу багатьох необхідних матеріалів, господарство України за період 1944-1953 рр. одержало 150 млн. кубометрів деревини. За ці роки обсяг лісозаготівель у Закарпатській, Івано-Франківській та Львівській областях досяг 70,1 млн. кубометрів, що склало 46,8% потреб у деревині по республіці [2, с.8-9]. Недосконалою була й технологія відновлення лісів. Неврахування особливостей монокультурного лісівництва у Карпатах призвело до появи тут масових вітровалів, від яких лише за 1957-1964 рр. загинуло понад 20 млн. кубометрів хвойних лісів на площі близько 520 тис. га [3, с.31] .

Разом з тим слід зазначити, що у зв'язку з об'єктивним погіршенням екологічної ситуації в 50-60-х роках та хрущовською хвилею фрагментарної демократизації суспільства увага держави до питань охорони природи почала зростати, що уособлювалося в політичних намаганнях змінити ситуацію, яка склалася, шляхом удосконалення існуючого на той час законодавства, збільшення асигнувань, створення нових управлінських структур у сфері природоохоронної діяльності. Політична "відлига", започаткована розвінчуванням культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС 1956 р., в деякій мірі торкнулася й проблем видозміни теоретико-політичної концепції охорони природи, місця екології в цьому процесі. Однак її соціальні аспекти ще не отримали на той час необхідного визнання в офіційних документах. Прослідкуємо суперечливий розвиток ідейно-теоретичних основ охорони природи на ряді політичних документів, прийнятих КПРС. Так, в її програмі, прийнятій на XXII з'їзді в 1961 р., вказувалось, що "велика увага приділятиметься охороні і раціональному використанню лісових, водних та інших природних багатств, їх відтворенню і примноженню. Всебічне і раціональне використання природних ресурсів поряд з матеріальними й трудовими, — підкреслювалось далі, — є важливою складовою в досягненні головного економічного завдання партії [4, с.106-107]. Але, незважаючи на ці тези, у програмі переважала думка про політику підкорення природи над усвідомленням необхідності раціональних еколого-економічних стосунків. Партійне керівництво тих часів, позиція й погляди якого щодо стратегії природокористування мало чим відрізнялись від попередників, й далі продовжувало мислити сталінськими категоріями "панування" і "підкорення" [5, 1967. - № 13. - Ст. 99], плануючи та реалізовуючи гігантоманійні антиекологічні соціально-економічні проекти, не розуміючи до кінця важливості роботи у цій сфері. Так, у 1961 р. за вказівкою М. С. Хрущова в СРСР були закриті 16 заповідників, скорочена частина площі існуючих. Правда, на цей раз в Україні жодного заповідника повністю не закрили, але частину з них — Михайлівську цілину, Хомутовський степ, Стрілецький степ і Кам'яні могили злили в один — Український степовий заповідник. Разом з тим в Асканії-Новій у 1962 р. розорано 6200 га заповідного степу [6, с.256]. Відбулися також різноманітні реорганізації, спрямування яких далеким було від реального вирішення природоохоронних завдань. Подібне становище зумовлювалося також недостатньою на той час гостротою екологічних проблем, а сама політика щодо природи сприймалася як щось зовнішнє відносно людини, несла відтінок "благодійності". Процес охорони природи, як і до цього, розумівся та здійснювався шляхом вилучення частини природних ресурсів з використання. Важливою формою природоохоронної роботи вважалося створення додаткових механізмів, які в соціально-економічних умовах розвитку радянського суспільства тих років забезпечили б охорону

природного середовища від забруднення, бережливіше ставлення до довкілля. Подібне вкрай розпливчасте трактування екологічних проблем зумовлювалося і тим, що до прийняття Конституції 1977 р. юридично природні ресурси вважалися абстрактною загальнонародною, а не державною власністю. Шкода, яка завдавалася природі, юридично навіть не трактувалася як така, що наноситься самій державі. Тому деяка активізація природоохоронної діяльності у 60-х роках диктувалась не стільки гостротою екологічної ситуації в Україні, скільки швидким екстенсивним розвитком її індустріального потенціалу, що давало можливість виділяти на вирішення завдань охорони природи досить значні фінансові засоби.

Першочергове значення для комплексного формування екологічної політики мало прийняття Верховною Радою України у червні 1960 р. Закону "Про охорону природи Української РСР", яким, по суті, було запроваджено регулювання природокористування в Україні. В Законі підкреслювалося, що всі природні багатства республіки використовуються як всенародна власність для всебічного розвитку народного господарства. Згідно із Законом, охорона природи трактувалася вже ширше як процеси збереження, раціонального використання, розширеного відтворення та розвитку всіх природних багатств [7, с.209]. Положення цього Закону були доповнені у червні 1964 та серпні 1970 рр. Таким чином, вперше в історії України були юридично закріплені соціально-екологічні відносини, визначена мета і завдання охорони, раціонального використання і розширеного відтворення природних ресурсів, розроблені поняття правової охорони природи, окреслено коло об'єктів природи, що підлягають державній політиці охорони та регулювання їх використання [8, с.154].

Разом з тим Закон "Про охорону природи Української РСР", по суті, ще не виходив за межі поресурсного принципу, значною мірою був подібний на політичну декларацію, ніж на юридичний документ, оскільки не відбивав реальних потреб суспільства у правовому регулюванні наростаючих екологічних проблем, не мав належного механізму реалізації. Неспроможність Закону виконувати свої регулюючі функції в умовах командно-адміністративної системи призвела до швидкого наростання суперечностей між інтересами захисту природного середовища та подальшим соціально-економічним розвитком [9, с.9-10].

Наступний етап у формуванні екологічної політики розпочинається у середині 60-х роках. З цього часу в документах XXIII-XXVI (1966-1976 рр.) партійних з'їздів зустрічається раніше не вживаний понятійно-категоріальний апарат, а саме "охорона природи" як цілісне й комплексне поняття [10, с.178-179], "охорона навколишнього середовища", "раціональне використання і відтворення природних ресурсів" [11. – 1958. - № 6. - Ст.106]. А в документах XXVI з'їзду компартії (1976 р.) було вперше на політичному рівні вжито термін "екологія". І хоча на той час вже розглядалася в широкому розумінні екологія як інтегративний комплекс наук, де тісно пов'язані процеси взаємодії природи та суспільства, її розвиток, згідно з партійними установками, належав лише до компетенції природничих і технічних наук [11. – 1968. - № 3. - Ст. 45]. Таким чином, найважливіше — соціально-економічні корені екологічної проблеми — свідомо усувались як предмет з наукових досліджень та об'єкта громадської критики, а політика не отримувала необхідного об'єктивного підґрунтя, окрім потенційно нежиттєздатних командно-адміністративних методів її реалізації.

В цих умовах важливе значення мала робота, що проводилася Українським товариством охорони природи. Так, після довгої вимушеної 7-річної перерви (замість встановленого першим з'їздом трирічного терміну скликання), у травні 1961 р. зібрався II з'їзд цього товариства. На 1 січня 1961 р. товариство, як засвідчують архівні дані, реально налічувало майже 800 тис. членів. В роботі з'їзду взяли участь близько 470

учасників, де, окрім делегатів, були присутні представники зацікавлених міністерств й відомств, наукових та навчальних закладів, голови та відповідальні секретарі всіх обласних філій товариства, засобів масової інформації [11. - 1973. - № 5. - Ст. 35]. В результаті діяльності з'їзду та прийнятих на ньому рішень в 60-х рр. розпочалося активне, хоча й примусово-формальне організаційне і фінансове зростання первинних ланок товариства за рахунок автоматичного включення широкого кола працюючих у промисловості та сільському господарстві, закладах науки та освіти тощо. Деякі дослідники навіть трактують сам факт та характер збору цих внесків як зародкову форму загального природоохоронного податку. За рахунок цієї роботи кількість формальних членів Українського товариства охорони природи в 1970 р. досягла 6 млн.

Реальне формування в Україні екологічної політики об'єктивно вимагало появи єдиного державного органу, наділеного необхідними повноваженнями і правами здійснення робіт по охороні та раціональному використанню природних ресурсів і збереженню довкілля, здатного координувати зусилля державних, господарських і наукових структур у вирішенні актуальних проблем захисту навколишнього середовища від наростаючого техногенного впливу. З цією метою в квітні 1966 р. Республіканська Рада Українського товариства охорони природи та сприяння розвитку природних багатств прийняла відповідну постанову та звернулася до Ради Міністрів УРСР з проханням про створення Державного комітету по охороні природи в республіці [12, с.37]. Таким органом став Державний комітет Ради Міністрів УРСР по охороні природи, створений у червні 1967 р. постановою уряду [13, с.73-76]. Положення про нього затверджено постановою Ради Міністрів УРСР 25 березня 1968 р. [14, с.10]. Надалі його не раз реорганізовували: в 1978 р. - у Державний комітет УРСР по охороні природи, в 1990 р. — в Державний комітет по екології та раціональному природокористуванню, в 1991 р. — у Міністерство охорони навколишнього природного середовища України. На цей комітет було покладено контроль за виконанням Закону "Про охорону природи Української РСР", за проведенням усіма підприємствами та організаціями незалежно від відомчої підлеглості заходів з охорони природи та поліпшення використання природних ресурсів. Комітету надано право інспекції та контролю підприємств, установ та організацій республіки у сфері виконання ними природоохоронних заходів, безпосередньо брати участь у роботі комісій по прийняттю в експлуатацію природоохоронних об'єктів, а також разом з уже існуючими інспекціями зупиняти роботу діючих підприємств або окремих цехів, якщо вони у встановлені терміни не виконують природоохоронних заходів тощо [15, с.369, 380].

1968 р. організовано Комісію з охорони природи при Верховній Раді УРСР, головним завданням якої стало сприяння підготовці, прийняттю й реалізації законів і постанов, що розглядалися та приймалися Верховною Радою, здійснення систематичного контролю за діяльністю міністерств і відомств, підприємств та установ щодо виконання ними указів і постанов у питаннях охорони природи тощо. У своїй діяльності комісія намагалася опертися на громадськість, постійні комісії місцевих рад, у роботі яких у 1972-1973 рр. брало участь близько 4 тис. депутатів і більше 7 тис. активістів, понад 9 млн. членів Українського товариства охорони природи [16, с.216]. Слід віддати належне, що після прийняття Закону "Про охорону природи в УРСР" хід його виконання неодноразово розглядався на сесіях обласних рад. Так, у березні 1969 р. за ініціативою Черкаської обласної інспекції охорони природи відбулася сесія обласної ради, яка розглянула питання "Про виконання місцевими Радами депутатів трудящих вимог "Закону про охорону природи в УРСР". Аналогічні сесії на той час відбулись і в районних радах. Окрім того, природоохоронні питання в області того ж року слухалися 130 разів на засіданнях виконкомів районних рад, у тому числі з питань охорони земель — 38

разів, охорони лісів та іншої флори — 51, охорони фауни — 14, охорони водойм — 6, атмосфери — 2, охорони пам'яток природи — 2, малих річок — 3, рибних запасів — 4 рази [17, с.195].

Таким чином, лише наприкінці 60-х років, в умовах всенаростаючого техногенного впливу партійно-комуністична адміністративно-командна система повернулась обличчям до проблем охорони природи та використання її ресурсів. Створення в Україні спеціалізованих органів, а також природоохоронних комісій, груп тощо при місцевих органах влади засвідчило лише початкове усвідомлення партійно-державним апаратом, на той час контролюючим усі ланки влади та сфери суспільного життя, об'єктивної необхідності формування, проведення та пропаганди державної комплексної екологічної політики.

Адміністративно-командні рішення в галузі екологічної політики приводили в рух, в першу чергу, аналогічні структури на місцях. Так, у 1973 р. в радах республіки різного рівня створено й працювали 488 постійних комісій з охорони природи, в роботі яких брали участь 3857 депутатів та 7154 активісти. Лише протягом 1972 р. за їх участю підготовлено та розглянуто на сесіях місцевих рад 547 питань охорони природи та поліпшення використання природних ресурсів; 237 відповідних комісій виступили з доповідями та співдоповідями на сесіях. Найактивніше у цьому плані працювали постійні комісії з охорони природи рад Луганської, Закарпатської, Житомирської та Харківської областей [18. – 1973. - № 1. – С. 8].

З метою активізації науково-технічного розвитку в еколого-економічній сфері в 1973 р. при Президії АН УРСР створено Раду з координації комплексних наукових досліджень проблем охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів. Керівництво нею було покладено на голову Раду з вивчення продуктивних сил УРСР член-кореспондента АН УРСР О. М. Алимова. Працювало п'ять секцій — економічних проблем природокористування і охорони природи, правових проблем охорони природи, охорони повітряного басейну від забруднень, охорони водного басейну, охорони флори і фауни. Було утворено також сектор охорони природи Ради по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР [18. – 1973. - № 4. – С. 12].

1973 р. при АН УРСР організовано Національний комітет за програмою ЮНЕСКО "Людина і біосфера", покликаний координувати наукові природоохоронні розробки на міжнародному рівні. У 70-х роках у їх виконанні в Україні брало участь понад 400 наукових установ, організацій та підприємств. У рамках програми ЮНЕСКО був розроблений "Комплексний план науково-дослідних робіт по економічних аспектах охорони навколишнього природного середовища Української РСР" [18. – 1974. - № 2. – С. 5-6].

З метою поліпшення організації контролю та координації роботи міністерств і відомств, підприємств і науково-дослідних установ у галузі комплексного вирішення найважливіших проблем охорони природи та раціонального використання природних ресурсів у республіці в січні 1974 р. Рада Міністрів УРСР затвердила Положення про Міжвідомчу науково-технічну раду по комплексних проблемах охорони навколишнього природного середовища та раціональному використанню природних ресурсів при Державному комітеті Ради Міністрів УРСР по охороні природи. До складу її дев'яти секцій увійшло 258 фахівців різного профілю, серед яких 52 — представники різних міністерств і відомств республіки. Вони представляли загалом 120 міністерств, відомств, установ та організацій, з яких 14 установ — дев'яти міністерств союзного підпорядкування, 40 інститутів АН УРСР, Південного відділення ВАСГНІЛ та Мінвузу УРСР, представники 66 міністерств і відомств республіканського підпорядкування [18. – 1976. - № 4. – С. 16]. В жовтні 1975 р. колегія Держкомітету Ради Міністрів УРСР по охороні

природи заслухала питання про роботу Міжвідомчої науково-технічної ради. Відзначалося, що ефективність її низька. У значній мірі це зумовлювалось відсутністю положення про її діяльність, яке повинно було визначити порядок погодження з Міжвідомчою радою науково-виробничої діяльності міністерств і відомств. Остання мала б сприяти посиленню охорони природи, поліпшенню використання і відтворення природних ресурсів. У перспективі передбачалося створення тимчасових виїзних комісій із залученням представників Держкомітету та існуючих на той час науково-технічних рад міністерств і відомств для ознайомлення на місцях зі станом навколишнього природного середовища та розробки пропозицій щодо його поліпшення. В період 1974-1976 рр. на засіданнях Ради розглядався комплекс питань зменшення забруднення повітряного і водного басейнів, підвищення ефективності використання водних, земельних та інших природних ресурсів у перспективі 20-30 років. Найважливіші з прийнятих рекомендацій, зокрема: заходи щодо зменшення токсичності автодвигунів, проект розвитку заповідної мережі УРСР, заходи з економічного забезпечення водними ресурсами, рекомендації щодо методів і технічних засобах вимірювання забруднення повітряного й водного басейнів тощо— були передані міністерствам і відомствам для використання [18. – 1982. - № 2. – С. 7-8]. Деякі з цих рекомендацій виконувалися. Однак більша їх частина в силу несприйняття плановою економікою нових науково-технічних розробок, техніко-технологічної відсталості та організаційного бюрократизму так і залишилась нереалізованою.

У низькій ефективності прийнятих рішень можна пересвідчитись на прикладі однієї з найважливіших складових екологічної політики у галузі охорони природи — заповідної справи. Лише у 70-х роках до питань розвитку заповідників України знову повернулися на державному рівні. Так, у 1972 р. була введена система класифікації заповідних об'єктів і територій, що охороняються державою. Класифікаційна система складалася на той час з п'яти категорій — заповідників, заказників, природних парків, пам'яток природи, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва і не враховувала ще багатьох не менш важливих категорій природоохоронних територій в Україні [19, оп. 1, спр. 33. – арк. 1]. У відповідності до постанови Ради Міністрів УРСР від 28 січня 1972 р. "Про заходи по розширенню мережі державних заповідників і поліпшенню заповідної справи" протягом 1971-1975 рр. уряд затвердив Ялтинський державний гірсько-лісовий заповідник, Державний заповідник "Мис Мартьян" ; "Дунайські плавні" на правах філіалу були включені до складу Чорноморського державного заповідника, а Провальський степ — до складу Луганського державного заповідника. Окрім цього, в 1974 р. Рада Міністрів УРСР надала статус державних заказників урочищам "Стужиця" та "Банний Яр", ряду невеликих урочищ у межах так званої "Дністровської стінки", горі Артема, Ягорлицькому та Молочному лиманам, озерам Світязь, Пісочне, Кримне і Пульмо з групи Шацьких озер. Разом з тим цей процес розвивався повільно і некомплексно. Так, із запропонованих Держкомприроди до заповідання на період 1972-1980 рр. 28 територій станом на 1.01.76 р. було затверджено як державні заповідники і заказники лише 11. Мережа державних заповідно-мисливських господарств України, що належали відповідно до свого значення до статусу союзного державного природно-заповідного фонду, на кінець 1975 р. також була невеликою й складалася з 13 об'єктів загальною площею 259,2 тис. га [19, оп. 1, спр. 96, арк. 90]. Якщо до створення Держкомприроди УРСР налічувалося лише 3 державні заповідники, то на кінець 1975 р. — 9 з шістьма філіями у 12 областях. Вони були розміщені в 11 з 25 виділених на той час в Україні ботаніко-географічних районах, площа їх зросла з 22,5 тис. га в 1965 р. до 126,3 тис. га у 1975 р. Навколо всіх існуючих заповідників в 1972 р. були створені охоронні кілометрові зони. Однак внаслідок відомчої роз'єднаності державних заповідників у

багатьох з них режим та характер діяльності не відповідали вимогам їх статусу, визначеного ще Положенням про державні заповідники УРСР і затвердженого Радою Міністрів УРСР 5 жовтня 1962 р. Наприклад, за вісім років формального існування з 1968 р. Поліського державного заповідника Мінлісгосп УРСР, якому він був підпорядкований, мало зробив для забезпечення його реального функціонування, навіть не подбавши про організацію його дирекції, наукового штату, розробку положення про держзаповідник тощо [19, оп. 1, спр. 152, арк. 28].

Велике значення для формування та втілення екологічної політики має наявність системи моніторингу — спостереження і контролю за станом природних та природно-антропогенних комплексів, рівнем їх забрудненості та деградованості, процесами, що проходять у них. Процес її складання проходив суперечливо й непослідовно.

В колишньому СРСР роботи щодо контролю за станом природи почалися ще у 30-х роках, коли лише на декількох водних об'єктах проводилися перші експерименти з контролю за їх станом з урахуванням мінімальної кількості забруднюючих речовин. У 50-х роках у системі Гідрометеослужби СРСР в контексті загальних гідрометеорологічних спостережень почали контролювати і радіоактивне забруднення природного середовища, а з 1963 р. — забруднення атмосферного повітря та водних об'єктів [20, оп.31, спр. 3002, арк. 11, 14]. В Україні перший пост спостережень за станом повітря виник у 1961 р. в Одесі, відтак у 1964 р. — в Донецьку. Надалі процес активізувався. 1965 р. чотири аналогічних пости створено у Запоріжжі. В 1966 р. перші п'ять постів спостережень за станом атмосфери виникли у Києві. Того ж року регулярні спостереження за станом повітряного басейну велися вже у 45 містах колишнього СРСР, з них 4 — в Україні [21, с.19]. Таким чином, до початку 70-х років в Україні відбувалося становлення системи контролю за станом і антропогенним забрудненням природного середовища.

Відповідно до постанови союзних партійно-державних органів від 29.12.1972 р. № 898 "Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів" на базі органів Держкомгідромету, а також Мінздоров'я, Мінсільгоспу та інших зацікавлених міністерств і відомств у межах колишнього СРСР була вперше створена загальнодержавна служба спостережень і контролю за забрудненням природного середовища (ДССК), що складалася з підсистем спостереження та контролю забруднень атмосферного повітря, вод суші, морів і океанів, грунтів, а також фонового забруднення різних середовищ (біосферні заповідники), регіональних і базових станцій. Загальне керівництво нею покладалося на Держкомгідромет СРСР. В 1973-1974 рр. в Україні активізувалося створення пунктів контролю за станом навколишнього середовища. Зокрема, на той час у 20 містах вже здійснювалось спостереження за забрудненням повітряного басейну — Маріуполі, Запоріжжі, Донецьку тощо. В 1974 р. проведено вже близько 130 тис. визначень концентрацій шкідливих домішок у повітрі. На більшості середніх і великих водойм, морях почали проводитися спостереження за станом забруднення водних ресурсів.

Серед блоку інформаційних проблем формування екологічної політики важливе місце посідав збір достовірних даних про природоохоронну діяльність і забруднення оточуючого середовища підприємствами різних міністерств і відомств. У 1974 р. була затверджена та введена обов'язкова звітність міністерств і відомств про виконання заходів по охороні водних ресурсів і повітря. Однак, незважаючи на положення прийнятого ще в 1972 р. вищезгаданого партійно-державного документа від 29 грудня 1972 р. № 898, згідно з яким Центральним статистичним управлінням колишнього СРСР та союзних республік було доручено налагодити звітність про виконання заходів по охороні природи міністерств і відомств, ця система практично не функціонувала.

Зокрема, статзвітність про забруднення повітряного басейну в Україні до 1976 р. не оброблялася і не узагальнювалася. Таким чином, не забезпечувалася одна з основних передумов формування природоохоронної політики та своєчасного прийняття необхідних рішень — збір та обробка відповідних даних про стан навколишнього середовища та заходи, які проводились по його охороні від забруднень. Налагодження функціонування цієї системи йшло дуже важко, а часто неправдива інформація, яку давали підприємства та взаємозв'язки багатьох її аспектів з відсталою організації, не сприяла виробленню правильної політики.

Все це вело до погіршення екологічної ситуації в республіці протягом 70-х років. Причинами цього, окрім названих, були також недостатнє здійснення заходів по запобіганню забруднень, особливо на стадії проектування та реконструкції виробничих об'єктів, систематичне невиконання міністерствами і відомствами завдань по охороні природи, відтворенню та поліпшенню використання природних ресурсів. Ефективність роботи Держкомприроди УРСР у значній мірі стримувалася і відсутністю районної ланки в структурі Держкомітету, спеціального підрозділу по контролю за проектуванням як однієї з найважливіших ділянок природоохоронної роботи, недостатністю правових і фінансових санкцій тощо. Правдива інформація про реальні масштаби і характер забруднення навколишнього середовища в Україні не доходила до широкої громадськості, що також не сприяло піднесенню ефективності екологічної політики. В структурі громадської свідомості екологічна проблема продовжувала розумітись некомплексно, як така, що може вирішуватись за допомогою окремих заходів. Продовжували діяти такі негативні фактори, як відстала технологічна база, нераціональне розміщення і недосконала структура виробництва, недоліки системи планування тощо.

Незважаючи на вищевказані суперечності та недоліки, протягом досліджуваного періоду відбувалося поступове, хоча й вкрай непослідовне становлення правових основ оптимізації соціоекологічної взаємодії, систем державних органів, які здатні втілювати правові акти державного регулювання і регламентування процесів охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів у формі плановості за умов ринкових стосунків, екологічного моніторингу і статистики, громадських природоохоронних структур тощо. Таким чином, формуючись з середини 50-х років і долаючи різного роду труднощі, екологічна політика в Україні об'єктивно з'являється як результат визрівання комплексу її умов та факторів розвитку у середині 70-х років й надалі реалізовується безпосередньо у сфері соціально-екологічних взаємовідносин.

Джерела та література

1. Архів Мінекобезпеки України. Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки. - Ф. 4778.
2. Безуглая Э.Ю. Мониторинг состояния загрязнения атмосферы в городах. - Ленинград: Гидрометеоиздат, 1986.
3. Беккер А.А., Агаев Т.Б. Охрана и контроль загрязнения природной среды. - Ленинград: Гидрометеоиздат, 1989.
4. Васюта С.І. Лісокористування в Українських Карпатах: етапи, тенденції, перспективи // Проблеми історичної географії України: Зб. наук. праць. - К.: Наукова думка, 1991.
5. Відомості Верховної Ради УРСР. - 1967. - № 13. - Ст. 99.
6. Генсирук С.А. Рациональное природопользование. - М.: Лесная промышленность, 1979.
7. Генсірук С.А. Ліси Українських Карпат та їх використання. — К.: Наукова думка, 1964.
8. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. - К.: УРЕ, 1989. – Т. 1.
9. Зарецкий В. И. Территориальные аспекты охраны окружающей среды. - Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1985.

10. Зелені скарби України. - К., 1991.
11. Збірник постанов УРСР. - 1958. - № 6.
12. Лебединець В. Витоки еколого-етнічної кризи й шляхи подолання її // Ойкумена. Український екологічний вісник. - 1993. - № 1.
13. Лебединський Ю.П., Потравний І.М., Краснянський Б.Ю. Управління природокористуванням. - К.: Урожай, 1987.
14. Лесной комплекс в Карпатах. - М.: Лесная промышленность, 1983.
15. Матеріали XXII з'їзду КПРС. - К., 1961.
16. Матеріали XXIII з'їзду КПРС. - К., 1966.
17. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. - К., 1971.
18. Рідна природа.
19. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Державний комітет при Раді Міністрів УРСР по охороні природи. – Ф.4778.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Центральний Комітет Комуністичної партії України. – Ф.1.
21. Шибко В.Я. Екологія і політика. - К.: Либідь, 1991.

Мельников Д.О.
(Вінниця)

ПРО УЧАСТЬ МОЛОДІ В РОБОТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ В КІНЦІ 80-х - 90-ті РОКИ XX ст.

Розбудова української держави в значній мірі залежить від діяльності органів державної влади і управління. Ефективність їх функціонування зумовлюється правильним вибором політичного курсу країни, структурними характеристиками органів влади, підбору кадрів для управлінської діяльності. В зв'язку з цим заслуговує на увагу проблема залучення до роботи в органах державної влади і управління молоді. Надання їй можливості брати участь у цій сфері діяльності продиктовано не стільки політичними мотивами, скільки структурними змінами в економіці країни, появою нових форм господарювання, розвитком ринкових відносин.

Участь молоді, на відміну від інших категорій населення, в роботі органів державної влади і управління має свої переваги. По-перше, молоді люди піддатливіші до соціальних новацій, революційні за своєю психологією. По-друге, кому як не молоді необхідно шукати шляхи розбудови української держави, реалізовувати задумане для того, щоб побачити, на собі відчути результати своєї роботи. По-третє, молодь, вступаючи у самостійне життя, створюючи свої сім'ї, бере на себе моральну відповідальність за їх майбутнє. І, нарешті, залучення молоді, як і інших категорій населення, до управління державними справами є правовою нормою, яка зафіксована в Конституції України, проявом демократизації суспільного життя.

Минулий період розвитку незалежної української держави показав, що реорганізація органів державної влади відбувалася досить повільно і неефективно. Проведення в країні адміністративної реформи передбачає також значні зміни і в роботі органів державної влади та управління. І без молодих сил при цьому не обійтися.

Враховуючи актуальність досліджуваної проблеми, автор ставить за мету проаналізувати процес залучення молоді до роботи в органах державної влади і управління у 80-90-х роках, показати, як відбувалася заміна старих, віджилих форм роботи молоді в органах державної влади і управління новими, які диктувалися потребами часу, політичними трансформаціями в суспільстві.

Однією з форм участі молоді в управлінні державними справами у 80-х роках були вибори її представників до рад. Протягом багатьох років система рад проголошувалась як найдемократичніша у світі, бо у них регулювалося представництво різних прошарків населення.

Кандидатів у депутати від молоді, як правило, рекомендували комсомольські організації. В залежності від рівня рад їм надавалась квота на відповідну кількість місць в радах. Серед них обов'язково повинні були бути представники різних груп молоді – робітники, колгоспники та інтелігенція. Такий попередній розподіл молодих кандидатів у депутати диктувався "зверху", вимогою закону про представництво різних прошарків населення в радах.

З року в рік кількість молоді, обраної до рад народних депутатів, збільшувалась. Ця тенденція обумовлювалась не стільки бажанням партійних і державних органів підвищити роль молоді в управлінні державними справами, скільки створенням видимості демократії в радянській виборчій системі. Доказом цього було і те, що частина молодих людей не бажала балотуватися в депутати і тільки після того, як з ними була проведена відповідна робота партійними і комсомольськими функціонерами, вони погоджувались на це. Частина з них проявляла пасивність у своїй депутатській роботі і, як наслідок цього, їх відкликали з рад.

Нехтуванням демократичних норм виборчих кампаній було й те, що за ними здійснювався постійний контроль партійних і комсомольських органів. Це не давало можливості трудовим колективам, громадським організаціям, соціальним групам, окремим громадянам проявляти вільне волевиявлення у виборі кандидатів у народні депутати. Існуюча в країні виборча система виключала альтернативність у цих заходах, свободу вибору громадянами народних депутатів. Проголошена Комуністичною партією система народовладдя в країні скоріше всього була декларацією, а не реальністю.

Діяльність молодих депутатів у радах відбувалася безпосередньо через постійні комісії у справах молоді. Вони були створені при Верховній Раді СРСР у грудні 1968 року, а згодом у Верховних Радах союзних та автономних республіках, у місцевих радах депутатів трудящих.

Координуючим органом діяльності комісій у справах молоді рад усіх рівнів була Верховна Рада СРСР. Її Комісією у справах молоді розроблялися рекомендації молодіжним комісіям на місцях. Як правило, вони носили загальний характер. Нерідко такі рекомендації "зверху" відволікали від роботи молодих депутатів, не давали їм можливості творчо виконувати свою справу, приділяти більше уваги молодіжним проблемам на місцях. Ось чому в багатьох випадках робота комісій у справах молоді оцінювалась не за конкретно виконаною роботою, а за тим, як зуміла вона прозвітувати перед керівними органами державної влади. Молодіжні проблеми, як правило, не вирішувалися. Наприклад, тільки за період 1985-1986 рр. на сесіях обласних рад було подано тільки два запити щодо молодіжних проблем, а на сесіях Верховної Ради УРСР взагалі ні одного [3].

Результати діяльності комісії залежали від її членів. Активність, принциповість, наполегливість голів комісій і їх членів сприяли вирішенню молодіжних проблем. Але таких випадків було мало. Пасивність молодіжних комісій зумовлювала та атмосфера, яка існувала в радах, коли вирішення питань, пов'язаних з молодіжними проблемами, залежало не від її представників у цих органах влади, а від керівників партійних і державних органів на місцях. І як результат – у молодих депутатів проявлялась апатія до роботи, небажання займатися молодіжними проблемами.

Перспективи удосконалення радянської виборчої системи, ролі депутатів у радах з'явились у зв'язку з початком з 1985 р. в країні так званої перебудови. Головна ціль цих змін полягала передусім у тому, щоб змінити ставлення держави до народу, надати йому можливість бути господарем у країні. Це можливо було зробити тільки при умові максимального розвитку ініціативи виборців, свободи висування та виборів депутатів, підвищення інтересу громадян до виборів.

Першим пробним каменем на шляху до реалізації цих завдань були вибори до Верховної Ради СРСР 1989 р. Вперше в політичній практиці третя частина місць в депутатському корпусі була надана громадським організаціям, які представляли широкі прошарки населення країни. Молодь у цій політичній кампанії була частково представлена комсомолом.

Діяльність молодих депутатів у Верховній Раді СРСР відбувалася через створений при ній Комітет у справах молоді. З 39 чоловік – членів Комітету 4 були представниками Української СРСР [2, с.30].

Увага Комітету у справах молоді була зосереджена на підготовці проекту Закону про державну політику, прийняття документів, спрямованих на соціальний захист молоді в умовах переходу економіки до ринкових відносин. За участю Комітету прийнято рішення про підвищення стипендії студентам і надання їм деяких пільг, про дострокове звільнення із Збройних Сил студентів – воїнів, прийнято рішення про амністію полонених військовослужбовців, які здійснили у Афганістані кримінальні злочини, збереження пільг для госпрозрахункової діяльності молодіжних організацій, центрів НТТМ та інше [7, с. 84].

Разом з тим діяльність цього молодіжного органу державної влади в системі Верховної Ради СРСР не могла в повній мірі задовольняти потреби молоді України і інших республік через те, що Комітет, будучи складовою частиною вищого державного органу влади тоталітарної держави, був не взмозі, та й не бажав відстоювати інтереси молоді кожної з республік, в тому числі й України. Його рішення, за виключенням деяких, мали в основному рекомендуючий характер.

Одним з етапів на шляху відродження української державності стали вибори до Верховної Ради України 1990 р. Для того, щоб залучити на свій бік значну кількість виборців, була створена міжобласна група молодих кандидатів у народні депутати, яка в кінці січня 1990 р. прийняла два документи: "Звернення молодих кандидатів у народні депутати Української РСР до народу України" та "Позиція міжобласної групи молодих кандидатів у народні депутати Української РСР "Весна – 90", в яких обгрунтувала свою позицію щодо перебудовчих процесів, підтримала спроби проведення демократичних змін в республіці, запропонувавши свою програму радикальних перетворень у суспільстві. Це в якійсь мірі дозволило їм звернутися до народу України з проханням підтримати молодих кандидатів на виборах в народні депутати Української РСР.

Організував цю роботу комсомол. Вперше за багато років він підготував платформу, в якій прагнув показати своє ставлення до тих процесів, які відбувалися в суспільстві, запропонувати програму реалізації державної молодіжної політики в Україні.

Незважаючи на велике бажання комітетів провести своїх кандидатів у депутати, їм це не вдалося. У своїй більшості молодь не відгукнулася на заклики комсомолу, який на той час втратив у неї довір'я. Як результат - до депутатського корпусу не попав жоден представник від Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Івано-Франківської, Кіровоградської, Одеської та Тернопільської областей. З 224 висунутих молодих кандидатів депутатський мандат одержали тільки 34 чол. [4]. Але поява молодіжної фракції в парламенті, активність її членів сприяла створенню в червні

1990 р. Комісії Верховної Ради Української РСР у справах молоді. На початковому етапі своєї роботи вона сконцентрувала зусилля на вирішенні питань, пов'язаних з формуванням законодавчої основи державної молодіжної політики, створенні державних і громадських структур, щоб забезпечити правову, організаційну та матеріальну базу для проведення цієї політики в життя.

Законодавча діяльність Комісії проводилась у двох напрямках: розробка в парламенті законів, які б сприяли створенню в Україні молодіжного законодавства, а також проведення експертизи і опрацювання всіх законопроектів, щоб врахувати у них молодіжну проблематику та інтереси молоді. З цією метою тільки з червня 1990 по жовтень 1991 р. проведено наукову експертизу 37 проектів законів України та внесено більше 250 доповнень і пропозицій, з яких при доопрацюванні враховано майже 30%. Так, за пропозицією Комісії у Законі "Про пріоритетність соціального розвитку села" було включено положення про надання молодим сім'ям сільських трудівників незалежно від тривалості та місця їх роботи істотних пільг для індивідуального будівництва - забезпечення будівельними матеріалами, надання пільгових довгострокових банківських кредитів з 50-процентною компенсацією через п'ять років після введення об'єкта в експлуатацію. В Законі сказано про те, що з членів новостворених селянських господарств протягом п'яти років не буде братися податок.

Особлива увага членів Комісії була звернута на проект Закону України "Про зайнятість", оскільки проблема працевлаштування молоді в умовах впровадження нових економічних відносин набула особливої гостроти. Постійні контакти членів Комісії з тими, хто розробляв проект, дали можливість внести цілий ряд пропозицій, спрямованих на захист інтересів молоді. У прийнятому Законі декларовано державні гарантії для молоді, а саме: надання роботи за спеціальністю на період не менше трьох років молодим спеціалістам – випускникам навчальних закладів, замовлення на яких були подані підприємствами, установами та організаціями; встановлення місцевими радами народних депутатів 5% робочих місць від загальної кількості працюючих для молоді, воїнів–афганців, жінок, які мають малолітніх дітей.

"Дитячою хворобою" Комісії у справах молоді в початковий період її роботи було прагнення взяти на себе всю відповідальність за проведення молодіжної політики в Україні. Але згодом, усвідомивши свої помилки, Комісія прийшла до висновку, що для того, щоб серйозно займатися молодіжною політикою, необхідно чітко визначити компетенцію та роль Комісії і кожного депутата зокрема, створити спочатку державну структуру і поєднати роботу вже існуючих структур. З цією метою і було створено Міністерство у справах молоді і спорту. Це дало можливість визначити пріоритетність проблем, якими повинні займатися Комісія і Міністерство, скоординувати зусилля цих державних органів.

Згодом Комісія була перейменована на Комітет Верховної Ради України з питань молодіжної політики, фізичної культури та спорту, пріоритетним завданням якого визначено відстоювання інтересів молоді при розробці й прийнятті Законів України. При безпосередній участі Комісії Верховна Рада України прийняла Декларацію "Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні", Закони України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні", "Про молодіжні та дитячі громадські організації" та інші закони, спрямовані на захист інтересів різних категорій молоді.

Ефективність роботи молодих депутатів у певній мірі залежала і від їх кількісного складу в радах. На жаль, з кожним роком частка молодих людей в органах державної влади зменшувалась. Так, якщо за часів існування УРСР серед депутатів Верховної Ради республіки молоді завжди було не менше 2% від загальної кількості, у 1971 р. - 8,9 %,

1975 р. - 10,5 %, 1985 р. – 14 %, то за часів незалежності, на жаль, кількість молоді серед депутатів вищого законодавчого органу України значно зменшилася: 1992 р. – 1,2 %, 1997 р. – 0,2 %, але у 1998 р. – 2, 9 % [5, с. 84-85] (Див. табл. 1).

Таблиця 1

Кількість молоді серед депутатів Верховної Ради України
У 1992-1998 рр.

Верховна Рада України (скликання)	Всього обрано депутатів	Число і відсоток депутатів віком до 30 років
XII; грудень 1992 р.	433	5 (1,2 %)
XIII; грудень 1997 р.	414	1 (0,2 %)
XIV; квітень 1998 р.	412	12 (2,9%)

Зменшувалось представництво молоді і в складі місцевих рад народних депутатів. Якщо у місцевих радах всіх скликань до 1985 р. молодь до 30 років складала не менше двадцяти відсотків депутатів, а з 1977 р. по 1985 р. у складі місцевих рад молоді завжди було більше 30 %, то в 1997 р. депутати місцевих рад до 30 років складала менше 4 % [6, с. 84].

Зменшення кількості молоді у місцевих радах було зумовлено рядом причин. По-перше, молодь за роки незалежності України не змогла створити власну впливову політичну силу, яка б змогла проявити себе в суспільно-політичному житті країни. В умовах жорсткої політичної боротьби за депутатські мандати молоді люди, навіть і якщо вони представляли певну молодіжну організацію, не могли розрахувати на місця в радах. По-друге, більшість молодих людей в період економічної кризи в першу чергу прагнули вирішувати свої власні потреби. Політично зорієнтованою була досить незначна частина молоді.

Зменшення числа депутатів молодого віку не могло не вплинути на реально діючих народних обранців. Виходячи з необхідності використання творчого потенціалу молоді в проведені соціально-економічних та адміністративної реформ, розвитку місцевого самоврядування, об'єднання зусиль молодих депутатів місцевих рад України в реалізації молодіжних проектів, у травні 1999 р. в Києві на Всеукраїнському Конгресі молодих депутатів створена Українська Спілка молодих депутатів (УСМД). У планах Спілки - розробка і реалізація проектів, які передбачають підвищення професійного рівня молодих депутатів через стажування у Верховній Раді, проведення конференцій, тематичних семінарів, налагодження постійного зв'язку та плідної співпраці з молодіжними, дитячими організаціями та керівництвом міст, розвиток міжнародного молодіжного співробітництва, видання всеукраїнського щомісячного бюлетеня "Депутатський вісник" тощо. В 1999 р. Спілка молодих депутатів працювала над реалізацією проектів "Просвіта", "Відкрите суспільство", "Академія молодого депутата", "Молодь-Україна-Світ" та інших.

У досліджуваний період молодь брала участь в роботі органів державного управління. На жаль, її представництво в них було незначне. Так, за даними Держкомстату України, в апараті органів державного і господарського управління, органів управління кооперативними і громадськими організаціями на 1 січня 1997 р. працювало 108,3 тис. молодих людей віком 15-28 років, або 19,1% від усіх працюючих. У віковій структурі державних службовців молодь до 30 років складала 20%. На перший погляд, зберігаються вікові пропорції. Проте детальний аналіз свідчить, що серед керівників молоді лише 5,3 %, а серед тих керівників, хто має I-III посадову категорії – всього 1,0 %, та і серед тих, у кого IV-VI посадові категорії, молоді не так багато -

всього 5,5 %. Тобто, левову частку в зазначених 20,0 відсотках займають спеціалісти найвищих категорій (шостої і сьомої) – 64,5 %.

На 1 січня 1997 р. серед працівників органів державного управління працювало 23,7 % державних службовців віком до 30 років. В апаратах центральної виконавчої влади відсоток молодих співробітників значно нижчий - 14,6 % від загальної чисельності працюючих в апараті. Молодих жінок серед державних службовців майже в два рази більше (22,8 %), ніж чоловіків (12,9 %) [6, с. 85]. Зменшення кількості чоловіків в органах державного управління пов'язано з невеликою зарплатою. Ця обставина приводить і до значної плинності кадрів. Так, за півроку відсоток звільнених з апарату центральних органів виконавчої влади складав – 10,1 % (прийнято – 10,3 %) [6, с. 85].

На зацікавлену участь молоді в роботі органів державної влади, її підтримку впливає довіра до цих інституцій, що виникає як відповідь на очікувані заходи, дії, спрямовані на вирішення важливих проблем суспільства. В результаті молодь підтримує, або навпаки, не виявляє довіри тим органам, які не діють активно, відсутні результати їх роботи. За результатами соціологічного дослідження, проведеного у вересні-грудні 1991 р. ступінь довіри молоді до інститутів державної влади був таким: [1, с. 4] (Див. табл. 2)

Таблиця 2

Інститути влади	Немає довіри	Низький ступінь довіри	Середній ступінь довіри	Високий ступінь довіри	Немає відповіді	Всього
Верховна Рада України	23,6	29,2	29,5	6,5	11,2	100%
Президія Верховної Ради	24,1	28,5	31,0	6,2	10,2	100%
Уряд України	24,3	30,1	28,1	4,9	12,5	100%
Обласна Рада, облвиконком	27,1	33,0	24,3	4,0	11,6	100%
Міська (районна) Рада, міськвиконком, райвиконком	30,2	30,3	23,1	4,2	12,2	100%
Прокуратура України	29,5	29,2	23,4	4,6	13,2	100%
Верховний Суд України	29,8	27,2	22,9	7,3	12,7	100%

Примітка: Загальна сума може не співпадати з 100% внаслідок похибок заокруглення

Аналіз результатів дослідження кінця 1991 р. свідчив, що молодь зневірилась в діяльності тодішніх державних органів влади, де провідні місця займали вчорашні комуністи. Більша частина респондентів не довіряла, або ступінь довіри був низьким до інститутів державної влади. Недовіра до усіх органів державної влади проявлялася майже в рівній мірі: чи мова йшла про Верховну раду, обласну раду чи Верховний Суд України.

Але і в наступні роки зберігалася тенденція до подальшого зниження рівня довіри молодих людей до структур всієї вертикалі влади. Про це свідчать, зокрема, дані соціологічних досліджень, що проводилися впродовж 1993-1997 рр. Українським інститутом соціальних досліджень [6, с. 85] (Див. табл. 3).

Таблиця 3

Динаміка зміни рівня довіри респондентів
до органів державної влади у 1993-1997 рр.

Органи державної влади	1993	1994	1995	1996	1997
Президент України	14	17	32	33	25
Верховна Рада України	5	*	12	18	10
Кабінет Міністрів України	5	6	12	19	15
Обласні органи влади	*	*	*	24	14
Нижчі ланки органів влади	7	10	14	26	18

(*) – запитання не ставилося

Як видно з таблиці, найбільший рівень довіри молодих респондентів до Президента України. Це можна пояснити позитивним ставленням молоді до реформування суспільства, прагненням Президента прискорити економічні реформи в країні. До всіх інших органів влади рівень довіри знижувався. Передусім це обумовлено нестабільністю економічного розвитку, повільним ходом економічних реформ, невмінням працівників органів державної влади організувати роботу на своїх ділянках таким чином, щоб люди відчули її позитивний результат.

Аналіз результатів соціологічних досліджень показує, що молодь 90-х зневірилась у діяльності органів державної влади й управління. Юнацький максималізм, прагнення чим швидше побачити реальні позитивні результати реформ, які проводяться в Україні вже не перший рік, змушували їх з недовірою ставитися до владних структур, шукати виходу з цього становища через власну ініціативу, надіятися тільки на себе, досягати успіху своєю працею.

Таким чином, аналіз матеріалів щодо участі молоді в органах державної влади і управління дає підставу стверджувати, що її роль у цій сфері суспільного життя з року в рік зменшувалась. По-перше – це процес закономірний, продиктований кардинальними змінами в суспільно-політичному житті суспільства, реформами в економіці країни. По-друге, відсутністю в Україні чітко визначеної концепції виховання підростаючого покоління, молоді, в якій би, на думку автора, держава взяла би на себе відповідальність за майбутнє молодих людей, надавши їм допомогу в соціальному становленні, залученні її до управління державними і суспільними справами, створивши цим самим певні гарантії щодо виходу країни з кризового стану, її поступального розвитку.

Джерела та література

1. Евтух В.Б., Вишняк А.И., Молчанов М.А. и др. Социально-политические ориентации молодежи Украины. Результаты исследования, проведенного в сентябре-декабре 1991 года // Молодежь Украины: состояние, проблемы, пути решения. - К., 1992.
2. Об избрании Комитета Верховного Совета СССР по делам молодежи. Постановление Верховного Совета СССР // Ведомости съездов народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. - М., 1989. - № 5.
3. Отчет о работе ЦК ЛКСМ Украины и задачи по перестройке деятельности комсомольских организаций республики в свете решений XXVII съезда КПСС, январского (1987 г.) Пленума ЦК КПСС // Комсомольское знамя 1987. - 6 марта.
4. Попереду нелегка робота // Молодь України. –1990.-27 березняю.
5. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1997 року). Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. - К., 1998; Список народних депутатів України, обраних 29 березня 1998 року // Голос України. – 1998.–18 квітня.

6. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1997 року). Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К., 1998.
7. Цибух В. Очень хочется помочь каждому // Комсомольское знамя. – 1990. - 27 апреля.

Моцок В.І.
(Чернівці)

ПРОЕКТИ СТВОРЕННЯ СИСТЕМ БЕЗПЕКИ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ В 1992-1994 рр. І УКРАЇНА

Розглядати проблематику безпеки в Центральній та Східній Європі (ЦСЄ) потрібно у вимірі тих загальноєвропейських подій, які мали місце наприкінці 80-х -90-ті роки XX ст. В першій половині 90-х рр. актуалізація питання регіональної та субрегіональної безпеки для країн Центральної та Східної Європи виявилася критично важливою з огляду на колапс радянської системи та появу "сірої зони" на теренах між Балтикою та Чорним морем. У цьому контексті проектування систем регіональної та субрегіональної безпеки було, в першу чергу, демонстрацією зростання попиту на подібні концепції.

Метою даної розвідки є спроба висвітлення систем безпеки в рамках Центральної та Східної Європи в першій половині 90-х рр. у контексті українсько-польських відносин.

Ідеї формування зони безпеки з посткомуністичних держав у Центральній та Східній Європі часто виникали впродовж першої половини 90-х років. Багаточисельні пропозиції щодо співпраці були засновані як на історичній ідеї "Mitteleuropa" ("Серединна Європа"), так і на припущенні, що союз малих і середніх країн посткомуністичної Європи міг би бути значною силою на континенті, здатною відігравати власну важливу роль у міжнародних стосунках. Подібний альянс міг би нейтралізувати загрозливі тенденції з боку Росії і сприяти інтеграції держав–учасниць у загальноєвропейські об'єднувальні структури [13].

У процесі пошуку нових форм міждержавних взаємин в Центральній та Східній Європі започатковано регіональні й субрегіональні системи політичної й економічної безпеки. Вишеградська група, Центральноєвропейська зона вільної торгівлі (ЦЕФТА), Центральноєвропейська ініціатива (ЦЄІ) представлялися схемами регіональної ідентифікації, які повинні були "витягнути" країни ЦСЄ з-під опіки Москви і долучити їх до загальноєвропейського інтеграційного процесу [20, с.349]. Поряд з ними з'явилися також проекти Чорноморсько–Балтійського союзу [3, с.163] і зони безпеки в Центральній та Східній Європі, запропоновані тодішнім президентом України Л.Кравчуком [15, с.48; 20, с.351; 10; 12, с.338] та проект екс-президента Польщі Л.Валенси НАТО-2, або НАТО-біс [18, с.32].

Основною ідеєю, яка "червоною ниткою" проходила через всі аналогічні концепції безпеки було намагання відгородити Росію від Європи (у даному контексті навіть Центральної та Східної) шляхом трансформації "сірої зони" в цілісне угруповання країн, які мали взяти на себе певні обов'язки щодо підтримки спільної багатоаспектної безпеки. Однак, як виявилося, перемогла реалістичніша пропозиція щодо вдосконалення регіональної її складової шляхом розширення НАТО.

Геополітична позиція України та Польщі у рамках нових регіональних інтегруючих структур представлялася критично важливою, оскільки дозволяла впливати на хід

інтеграційного процесу та регулювати міждержавні відносини серед країн ЦСЄ. Саме представники польської та української еліти намагалися теоретично оформити потребу і можливість існування регіональних концепцій безпеки.

Завдячуючи історичним передумовам сучасних українсько – польських відносин, польська східна політика традиційно керувалася двома концептуальними підходами щодо безпеки в Центральній та Східній Європі. Перший – реалістичний підхід, представлений польською Національною демократичною партією ще в міжвоєнний період. Він базувався на політиці "коректних" відносин з Росією за рахунок націй, які знаходилися в просторі між Росією та Польщею [16, с.37]. Іншим варіантом реанімації колишньої могутності Речі Посполитої у форматі нових взаємовідносин у регіоні стала концепція, запропонована батьком польської незалежності в 1918 р., маршалом Й.Пілсудським [8, с.54]. Ця теорія регіональної та субрегіональної безпеки засновувалася на протилежному підході, в основі якого лежали зв'язки (навіть конфедеративні) з незалежною Литвою, Білоруссю і, особливо, Україною. Прибічники даного проекту всіляко підтримували становлення цих країн, ось чому ця ідея отримала назву "Прометейської" [16, с.37]. У контексті усталених принципів східної політики Польщі, яка з кінця 1980-х рр. керувалася ще й концепцією "двох напрямків" [14, с.50; 22, с.10], питання багатоаспектної безпеки в Центральній та Східній Європі отримало поштовх до актуалізації.

Однією з багатьох подібних інтеграційних схем, спрямованих на забезпечення та вдосконалення субконтинентальної безпеки, стала спроба реалізації давньої ідеї Балтійсько–Чорноморського альянсу. Як вже було відзначено, ця пропозиція була розвинута тодішнім президентом України Л.Кравчуком. Концепція передбачала створення угруповання незалежних держав, яке б простягалося від Балтики до Чорного моря у вигляді анти–російського союзу. Вперше ідея архітектури такого союзу з'явилася в Українській республіканській партії, а з 1992 р. вона була підхоплена президентом Л.Кравчуком. Республіканська партія наголошувала на об'єднанні навколо України держав Центральної і Східної Європи, а потім і всієї Європи для протистояння Росії і США [3, с.163]. Однак подібна схема інтеграційної безпеки в регіоні не змогла б спрацювати, оскільки виходила за рамки внутрішніх і зовнішньополітичних пріоритетів країн ЦСЄ.

З польського боку ідея створення альянсу між країнами Балто– Чорноморської дуги була представлена у вигляді проекту конфедерації держав "Міжмор'я", яка опрацьовувалася ще у 1980-х рр. Основним ініціатором виступила Конфедерація незалежної Польщі та її лідер Л.Мочульницький [7, с.62; 21, с.217]. Конфедерація держав "Міжмор'я" мала б охоплювати не менше як 10-15 країн (Естонію, Латвію, Литву, Білорусь, Україну, Болгарію, Угорщину, Польщу та, можливо, Чехословаччину й Югославію - на той час ще нероз'єднані країни). У рамках конфедерації існувала б ще тісніша федерація з прибалтійських держав, Білорусі, України та Польщі. Подібна структура відрізнялася прозорим антиросійським спрямуванням (єдина енергетична система в обхід Росії, нафтопровід Північ-Південь, вільний рух капіталів і товарів у межах конфедерації) [4, с.13; 11, с.506; 2, с.170]. Головна ідея полягала в тому, що країни Центральної та Східної Європи повинні максимально інтегруватися. При цьому саме польсько – українські відносини, на думку прибічників теорії, повинні були відігравати кардинальну роль. Як стверджував Л.Мочульницький, "саме українсько – польські стосунки можуть бути вирішальними для успіху всієї інтеграційної концепції" [9, с.30; 6, с.256]. Польська ідея "Міжмор'я" була співзвучною українській ідеї Чорноморсько – Балтійського союзу та концепції "Європи-біс" тодішнього польського президента Л.Валенси.

Наступними кроками у напрямку створення нової архітектури регіональної безпеки в політичній та економічній сферах можна вважати активізацію так званої малої інтеграції [17, с.188]. У цьому контексті елементи "малої інтеграції" як то, створення "Вишеградської трійки" (четвірки), ЦЕФТА та "групи Пентагонале" (у майбутньому Центральноєвропейської ініціативи) [9, с.30; 7, с.62] мали наблизити країни Центральної Європи до загальноєвропейських інтеграційних схем у вигляді НАТО та ЄС.

Щодо ідеї "Міжмор'я", то вона повинна була стати стратегічною метою для всіх східноєвропейських країн, особливо для України та Польщі. Організаційно ідею відновлення проекту підтримали в Україні у 1994 р. Тоді Українська республіканська партія, Демократична партія України та інші партії правого напрямку створили в Києві Лігу партій "Міжмор'я" [1]. А в 1995 р. під час II з'їзду Ліберальної партії України також була висловлена ідея створення "Балто–Чорноморської дуги" [4, с. 13]. Незважаючи на активізацію процесу будівництва регіонального об'єднання, ідея Балто-Чорноморського альянсу не знайшла підтримки ні серед західних країн, ні тим більше в Росії. Погодившись з розділом сфер впливу НАТО і Росії по західних кордонах Молдови, України і Білорусі, Захід сам підписав вирок концепції Чорноморсько-Балтійського союзу [3, с.164]. Коливання центральноєвропейських столиць між бажаним, але нереальним на той час вступом в Північноатлантичний альянс та небезпечним синтезуванням країн "Міжмор'я" виявилося на користь першого.

Наступна ініціатива українського президента Л.Кравчука щодо створення "Зони центральноєвропейської безпеки", на якій наголошувалося на сесії Ради з безпеки і співробітництву в Європі у Празі в квітні 1993 р., також не викликала позитивної реакції з боку країн Центральної та Східної Європи. Запропонована "зона" повинна була включати Україну, Білорусь, балтійські держави, Молдову, Австрію і колишні східноєвропейські країни Варшавського пакту, але не Росію [5, с.74; 12, с.338]. Проект передбачав умови, за якими країни мали поважати суверенітет та територіальну цілісність; відкидалися взаємні претензії та можливість використання сили; передбачалася взаємодія в недопущенні конфліктів; мав проводитися контроль за озброєннями та розвиток прикордонного співробітництва. Хоча проголошеною метою даного проекту було підвищення рівня безпеки в регіоні, створення подібного об'єднання з українським членством мало посилити намагання України бути зарахованою центральноєвропейською державою. На жаль, цей проект підтримала лише Угорщина [15, с.48].

Пропозиція Л.Кравчука, проголошена під час візиту до Варшави стосовно регулярних консультацій між Україною, Білоруссю, балтійськими державами і Вишеградською групою з питання "російської загрози", стала першим іспитом для польського політичного бомонду щодо вирішення проблем регіональної безпеки. "План Кравчука" виявився останньою спробою перевірити польські зовнішньополітичні пріоритети [18, с.26]. Президент Л.Валенса відмовився від участі Польщі у "Проекті Кравчука", наголосивши, що "ми (Польща) повинні використовувати вже існуючі структури колективної безпеки, а не створювати інші" [18, с.33].

З огляду на невдачу українських проектів безпеки найбільш дивною виявилася позиція Польщі, оскільки лише рік тому президент Л.Валенса сам виступив з ідеєю створення зони безпеки НАТО-2 (НАТО-В). Балтійські держави і Польща були більше зацікавлені в розвитку тісніших зв'язків з НАТО та ЄС ніж у створенні далеко не оптимального союзу з країн, які були недостатньо розвинуті ні в політичному, ні в економічному відношенні. Країни Центральної та Східної Європи сприйняли ідею Чорноморсько–Балтійського союзу як одну з конфронтаційних моделей трьохполюсної

побудови європейського міжнародного порядку. "...Ми не збираємось творити нових ізольованих структур, - дипломатично висловився у Києві Л.Валенса. – Для нас важливо, щоб усі нові ініціативи мали характер інтеграції з Заходом, а не будування санітарного кордону" [9, с.31].

Іншим поясненням позиції польського політичного керівництва було те, що таке об'єднання в центрі Європі могло б носити чітко сформований антиросійський вектор. Його реалізація не уявлялася потрібною центральноєвропейським країнам, тому що перекреслювала б потенціал їх економічного співробітництва з Росією. Таким чином, пропозиції Києва залишилися не втіленими в життя [20, с.351].

Крім того, всезростаюча інтенсивність переговорного процесу щодо союзу Білорусі і Росії також зменшувала ймовірність об'єднання країн Центральної та Східної Європи [19, с.264]. Тим не менше, Україна не залишала спроб посилити свої контакти з країнами Балтії. Це можна пояснити тим, що балтійський напрямок активізує загальні прозахідні тенденції української зовнішньої політики і надає більше варіантів для "втечі з ізоляції". Балтійським державам, у принципі, імпонувала ідея створення такого союзу, оскільки участь в ньому України створювала щось на зразок противаги російському впливові. Однак Латвія, Литва і Естонія, схоже, не вважали за потрібне створювати або брати участь в будь–яких регіональних об'єднаннях з Україною як державою, що цілковито не визначила свої внутрішні та зовнішньополітичні пріоритети. Більше того, відсутність спільних кордонів з балтійськими країнами і потреба геополітичних посередників виявилася критично необхідною. У ролі посередників могли виступити Білорусь як найбільш органічний міждержавний посередник та Польща в ролі флангового посередника. З "втратою Мінська" для інтеграційних схем у регіоні, ймовірність нової архітектури відносин у ЦСЄ ставала все більше ефемерною.

Іншим фактором, який вплинув на формування регіональних інтеграційних систем, стала криза політики країн ЦСЄ стосовно питання національних меншин і пов'язані з ними територіальні проблеми. Цей фактор робить недієздатною будь–яку регіональну модель безпеки в Центральній та Східній Європі [3; с.164].

Участь України у розробці проектів безпеки в Центральній та Східній Європі спрямовувалася, у першу чергу, на подолання ізольованості від європейських інтеграційних процесів, на запобігання її відставання від країн регіону та намагання отримати "перше місце" у списку стратегічних пріоритетів країн Центральної Європи. Основним інструментом українського зовнішньополітичного відомства в процесі "входження" України до загальноєвропейських систем було створення концепцій безпеки і стабільності в Центральній та Східній Європі і формування "польсько–української осі". Пояснення цього потрібно шукати в намаганні визначити роль України на субконтиненті за допомогою країн, які вже прилучились до загальноєвропейських інтеграційних процесів.

Характерною ознакою ситуації в ЦСЄ в першій половині 90-х рр. була криза загальнорегіональних інтеграційних схем. У цьому контексті потрібно згадати низьку активність Вишеградської групи, насторожене ставлення до українських ініціатив щодо реалізації зон безпеки в Центральній та Східній Європі та загальновизнану стратегію на вступ в НАТО і ЄС. За цих умов реалізація програми європейської інтеграції України з використанням "центральноєвропейського плацдарму" не отримала практичного застосування. Причину цього потрібно шукати в абсолютно інших зовнішньополітичних пріоритетах країн центральноєвропейського регіону, політичній та економічній невизначеності українського курсу, наявності сильної геополітичної опозиції у вигляді Росії та Заходу.

Література

1. Балто – чорноморський напрямок, як один із векторів сучасної зовнішньої політики // Наше слово. – 1997. - №50.
2. Буцевицький В.С. Геополітичні аспекти історичного розвитку України у її взаємозв'язку з деяким слов'янськими країнами // 350-річчя Української держави Б.Хмельницького: Матеріали наукової конференції. – 1998. – С.166 - 171.
3. Власов С. Пять лет украинской внешней политики: поиск моделей продолжается // Этнические и региональные конфликты в Евразии. Россия, Украина и Белоруссия – М., 1997. – Кн. 2. – С.161 – 178.
4. Дашкевич Я. Балтійсько – Чорноморський альянс: у гонитві за фантомом // Універсум. - 1999.- № 1-2. - С.11-16.
5. Ларраби Ф. Стивен. Сложная эквилибристика Украины // Survival. - 1996. - Осень. - С. 67-79.
6. Місуно А.В., Василенко С.Д. Україна в геополітичному балансі сучасної Європи // Політологічний вісник: Науково-аналітичний збірник. – К., 1994.- Вип. II. – С. 253–261.
7. Несук М., Репринцев В., Камінський Є. Україна у зарубіжних доктринах та стратегіях XX ст./ / Політична думка. 1995.- №2-3.- С.50 - 70.
8. Пушкарев Ю. Стратегия отторжения // Российская Федерация сегодня.-1998. - № 17.- С. 54 - 55.
9. Рябчук М. "... можуть бути вирішальними". Українсько – польські відносини: нові реалії. нові перспективи // Політика і час. – 1993. - №8. – С.26 - 31.
10. Стратегічне партнерство // Урядовий кур'єр. – 1993. – 27 травня.
11. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / О.Г.Івченко / - К.,"РЩУАНИП", 1997. – 688 с.
12. Balmaceda M. Two's company, three's a crowd: The role of Central Europe in Ukrainian Security // East European Quarterly. - 1998. - Fall.- XXXII.- № 3. - P. 335-351.
13. Brzezinski Zbigniew. The Cold War and its Aftermath // Foreign Affairs. - 1992. -Vol. 71.- № 4.- P.46 - 50.
14. Burant R.S. Poland's Eastern Policy, 1990-1995. The limits of the possible // Problems of Post-Communism. – 1996. – March/April. – P.48 – 55.
15. Burant R. Stephen. Ukraine and East Central Europe // Ukraine in the world. Studies in the International Relations and Security Structure of a Newly Independent State.-Cambridge, 1998. - P.45-77.
16. Całka M. Polish Eastern Policy in 1989-1997 // Yearbook of Polish Foreign Policy. – 1998.- C.35-46.
17. Di Biasio Jame. Poland's return to Europe // SAIS Review. A journal of International Affairs. – 1995. – Winter-Spring. – Vol. XV. – N.1. – P.175 - 192.
18. Kaminski Antoni Z., Kozakiewicz J. Polish-Ukrainian Relations 1992 - 1996. Report. - Warszawa. 1997. - 55p.
19. Larrabee F. Stephen. Ukraine's place in European and Regional Security // Ukraine in the World. Studies in the International Relations and Security Structure of a Newly Independent State. - Cambridge, 1998. - P. 249 - 270.
20. Pavliuk O. Ukraine and Regional Cooperation in Central and Eastern Europe // Security Dialogue. – 1997.- September.- Vol. 28.- №3. - P. 347 - 361.
21. Polish-Ukrainian Relations. Today and in the Future: Round Table // Journal of Ukrainian studies. – 1995. – Summer-Winter. – Vol. 20. – N.1-2. – P.209 - 218.
22. Weydenthal Jan B. Poland's Eastern Policy // RFE/RL Research Report. – 1994. – February. – Vol. 3. – N 7. – P.10 - 13.

Возний І.П.
(Чернівці)

ЛЕНКОВЕЦЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ XII-XIII ст. ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ

На основі археологічних досліджень було встановлено, що Ленковецьке поселення XII-XIII ст. склалося з городища, князівської фортеці, посаду та приміських селищ. Розташовувалося воно в північно-східній частині міста, в долині р.Прут, між двома старицями Хабалівка і Совиця, в урочищі Шанці (вул.Коломийська) (рис.1). Частина його взята під охорону, і на городищі встановлено охоронний знак. У межах охоронної зони польові роботи заборонені. Тут ростуть багаторічні трави.

Розкоп був закладений на північний схід від городища на мисі, утвореному вигином річки Совиця в урочищі Став за межами охоронної зони. У наш час це поле дослідної станції, тому піддається активній оранці, що сильно руйнує пам'ятку. В основу досліджень було покладене пошарове вивчення культурного шару. Розкопки велись пластами товщиною 0,2 м, розбитими на квадрати 2 х 2 м. Вони отримали загальну поточну нумерацію, яка продовжувалася щорічно. Постійний (маячний) репер був забитий на перетину двох траншей розкопу № 1 на відстані 11 м вздовж північної стіни траншеї № 1 (1997 р.). Кожний новий розкоп, глибина залягання відкритих споруд замірялися нівеліром, відлік вівся від нульового репера, а знахідки враховувалися за пластами і квадратами. Для вивчення стратиграфії пам'ятки і отримання додаткових розмірів у розкопах через кожні 3,5 м залишалися бровки шириною 0,5 м. Відкрита площа становить близько 420 м^2. На площі досліджено дві споруди (№1, 3), третю (№2) почали розкопувати і шість поховань.

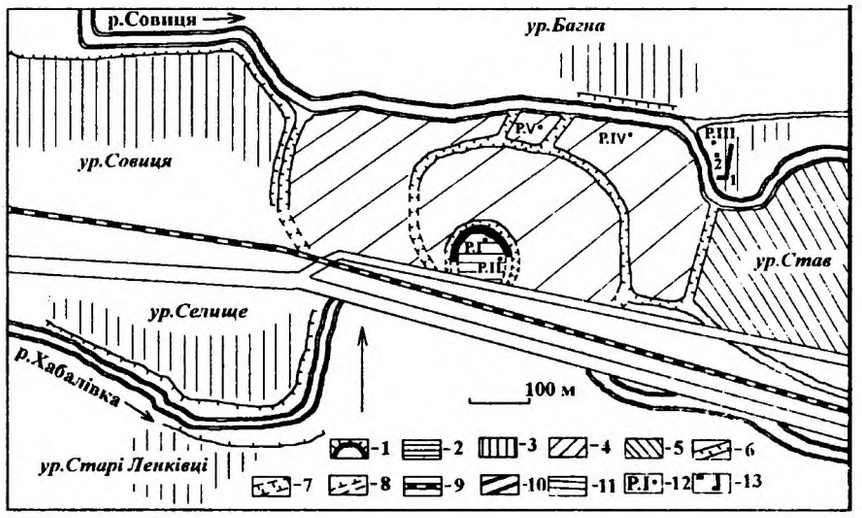

Рис 1. План Ленковецького поселення

1- городище; 2- дитинець; 3 - поселення; 4- посад; 5- став; 6- рів, 7- реконструкція рову; 8- реконструкція валу; 9- залізниця; 10- русло річки; 11- дорога; 12- розкопи Б.О.Тимощука; 13- розкопи 1997-1998 рр.

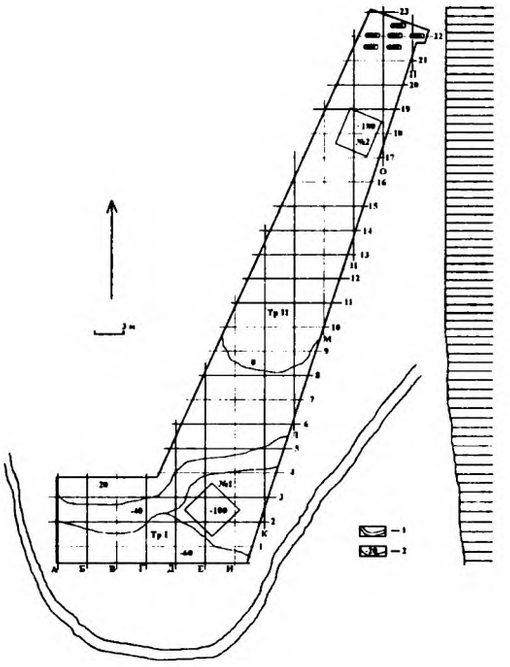

Рис. 2. План розкопу

1- русло річки; 2- відмітки височин

Траншея № 1 трапецієподібна розмірами 9 х 20 х 23 м розташована по лінії схід-захід (рис. 2). Після зняття орного шару товщиною 30 см у східному кутку траншеї в квадратах Д-И, 1-3 на світлому фоні материка простежувалася темна пляма споруди № 1, орієнтованої кутами за сторонами світу. Вона мала квадратну форму розмірами стін 4 х 4 м (рис. 3).

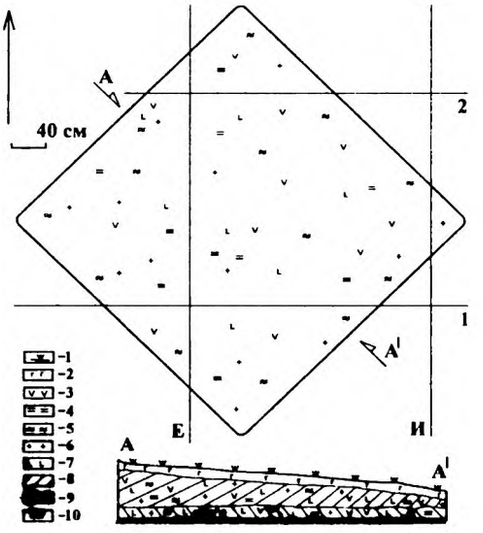

Рис. 3. План та профіль споруди № 1

1- дерн; 2- гумус; 3- вугілля; 4- обпалена глина; 5- кістки; 6- кераміка; 7- орний шар; 8- культурний шар; 9- материк

Розчистка культурного шару товщиною 80 см показала, що це, очевидно, була косторізна майстерня, яка знаходилася в нижній частині наземного будинку. Опалювальних споруд тут не виявлено. Але в заповненні котловану та навколо нього на давній поверхні знайдені шматки печини, очевидно, від зруйнованої глинобитної

печі, фрагменти обгорілого дерева та вугілля. Долівка споруди добре утрамбована без підмазки глиною. Стіни, ймовірно, були зрубними, оскільки в котловані залишків стовпових ям не виявлено. Напевно, це була наземна будівля, конструкцію якої встановити не вдалося, з підкліттю, опущеною в материк. Її верхня частина з глинобитною піччю слугувала житлом, а нижня була ремісничою майстернею. Подібні майстерні відомі на багатьох давньоруських (давньоукраїнських) пам'ятках другої половини XII ст. – першої половини XIII ст. [26, с. 87; 28, с. 79-80].

У заповненні і на підлозі знайдені роги оленя, кістяні заготовки з рогу із слідами обробки, шматки обмазки, обпалені кістки тварин. Наймасовішою категорією археологічного матеріалу в споруді є кераміка (рис.4, 13-29). Майже весь посуд XII-XIII ст. зроблено з жовто-червоної глини середньої жирності. Для її обезжирення додавали дрібний просіяний пісок, вміст якого в тісті глини незначний. Будь-яких природних домішок у глині не простежено. Як правило, тісто добре вимішане, черепки на зламі мають міцну консистенцію. Випал посуду здебільшого добрий. Поверхня має сірувато-червоний колір. За якістю випалу черепки відрізняються досить помітно. Поряд із рівномірно випаленими, червоними на зламі, рідше сірими зустрічаються посудини, не випалені всередині, внаслідок чого вони на зламі мають тришаровий вигляд з темною серцевиною. Увесь керамічний посуд зроблено на гончарному крузі, за винятком мініатюрних горщиків, які ліпилися від руки. Всі вироби характеризуються старанністю формування. Більшість посуду має цілком сферичну форму, тонкі стінки - 0,4 - 0,6 см, іноді 0,7 см і такі ж або ще тонші - до 0,3 см. На деяких із них є рельєфні гончарні клейма. Посуд виготовлений спірально-джгутовим способом із подальшим вирівнюванням на крузі і нанесенням орнаменту. Горщики мають високо підняті плічка і різко відігнуті до тулуба профільовані вінця.

Серед глиняного посуду найпоширенішою формою є кухонні горщики. Всі вони мають відігнутий назовні вінчик, невисоку, інколи чітко виділену зігнуту або майже вертикальну шийку, випуклі боки, досить високі плічка, які конічно звужуються до плоского денця. Найбільша ширина горщиків припадає на плічка. Важливим хронологічним показником є характер оформлення верхньої частини останніх, що використовують дослідники при розробці типологічної класифікації посуду [12, с. 143-154; 16, с. 27-34].

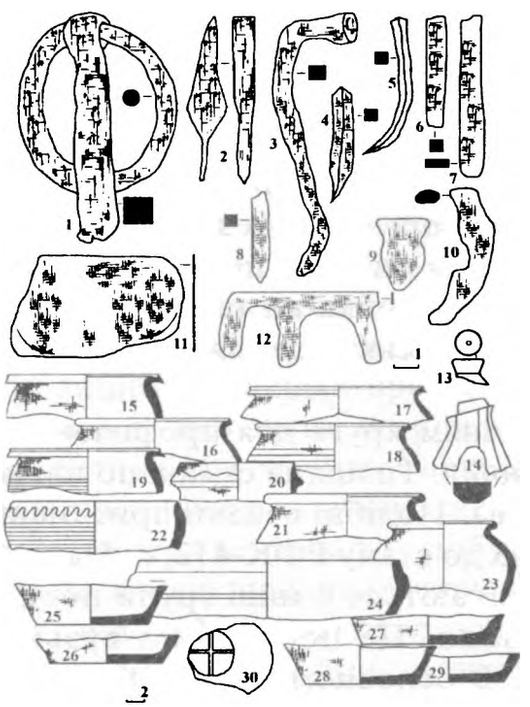

Рис. 4. знахідки із споруди № 1.

За характером оформлення верхньої частини горщики XII - першої половини XIII ст. належать до двох типів. До першого - горщики з конусоподібним тулубом, плоским дном, високими плічками, короткою шийкою, часто вертикальною або похилою (рис. 4, 16, 18, 21, 23); вінчик відігнутий назовні, край якого загнутий до середини у вигляді валика, що утворює з внутрішнього боку закраїну для накривки. Це загальнодавньоруська форма горщиків цього часу. Але у керамічних комплексах Галицької Русі вони становлять незначний відсоток. Посуд цього типу не зустрічається на пам'ятках Буковини, Галича, Пліснеська раніше середини XII ст. [13, с. 50; 15, с. 8]. З іншого боку, про існування таких горщиків в другій половині XII - середині XIII ст. свідчить

їхня наявність у київських житлах, зруйнованих монголо-татарами, та на інших давньоруських городищах і поселеннях [14, с. 62-96; 19, с. 65-71].

Горщики другого типу (рис. 4, 15, 17, 19) мають коротку зігнуту або чітко виражену шийку, короткий, різко відігнутий назовні вінчик. Край його косо зрізаний, загостреної форми, інколи з виїмкою вздовж нього, рідше з одним або двома виступами. По боковому зрізу вінця зроблено закраїну - гніздо для накривки. Деякі горщики не мають її на внутрішній поверхні вінчика. На поселеннях Галицької Русі, включаючи і давньоруську Буковину, посудини другого типу знайдені в значно більшій кількості, ніж усі решта. На території Ленковецького комплексу вони становлять 80%. Специфічні риси кераміки цього типу дають можливість виділити їх серед аналогічних комплексів XII - першої половини XIII ст. на території давньої Русі-України. На інших руських землях вони становлять незначний відсоток. За межами Галицької землі їх нема, виняток складає кераміка на Волині (м. Бужеськ) [24, с. 113-116].

Оскільки цілих горщиків не виявлено, визначати сумарні характеристики посуду доводилось за фрагментами. За параметрами деталей посуду, а також з інтервальних груп, прийнятих за основу класифікації, запропонованої В.Ф.Генінгом і удосконаленої В.О.Петрашенко [4, с. 114-136; 23], видно, що для виділених типів за P_1 (діаметр вінчика) горщики поділяються на дві групи: а - з малим діаметром (11-15 см) вінця; б - з середнім (16-25 см).

За висотою шийки P_6 посудини представлених типів малі (11-25 мм) або дуже малі (до 10 мм).

Серед виділених посудин існує ієрархія величин, пов'язана з певною стандартизацією такої категорії кухонного посуду, як горщики. Для основної маси останніх усіх типів характерні діаметри вінець 12-18 см, короткі шийки 11-15 мм і дуже короткі плічка - до 5 см. Це дозволяє віднести посуд Ленковецького поселення до категорії малих горщиків.

Горщики з розкопу орнаментовані дуже рідко. Найбільше орнаментовані плічка горщиків. Основним елементом узору є врізана горизонтальна пряма лінія в 3 - 10 рядів, яка найчастіше зустрічається в орнаменті.

Особливу увагу привертають денця посудин. Вони, як правило, шорсткі, що свідчить про застосування підсипки з піску або попелу під час формування. Багато денець має по краю поясок - заплив глини за край гончарного круга. Знайдено незначну кількість посудин, на денцях яких є клейма гончарів. Всього в колекції нараховується близько 60 фрагментів та цілих денець. Їхні діаметри коливаються від 9 до 14 см. Переважають денця діаметром 10 см. Серед досліджених екземплярів 1 має клеймо у вигляді кола з вписаним в нього хрестом (рис.4, 30). Цей знак був найбільш практичним, бо за його допомогою, не порушуючи первісної схеми, можна створювати безліч варіантів, вміщуючи в коло різноманітні геометричні фігури. Загалом питання про призначення клейм в науці остаточно не вирішено [7, с. 231-235]. Символіка на клеймах денець Ленковецького поселення має численні аналогії на слов'янських землях і в Західній Європі [30, s. 48].

Горщики з поселення характеризуються використанням круга для профілювання службової частини посудин та обробки поверхонь виробів. Товщина стінок по плічку та на місці переходу плічка в тулуб практично однакова. Подібні ознаки притаманні перехідній ситуації в розвитку функції від стану ФФК-3 до стану РФК-4 [2, с. 51].

Поряд із кухонними горщиками на поселенні зустрічаються й інші групи посуду. Населення давніх Ленківців використовувало глечики. Це посудини з вузьким вертикальним горлом діаметром 6-14 см (рис. 4, 20). В основному вони оформлені круговими валиками. Але в XII-XIII ст. зустрічалися глечики і без валиків. Серед них є

посудини, орнаментовані прямими і хвилястими лініями. Як і в інших місцях вони мали злегка витягнуту форму, конусоподібні стінки і похилі плічка [12, с. 143-145; 15, с. 10]. Призначені дані посудини для переносу рідини.

Досить значну кількість посуду становлять миски, які належать до столового посуду. Всі вони виготовлені на гончарному крузі. У споруді знайдені миски конічної форми з округлим плічком, загнутими до середини вінцями (перший варіант) (рис.4, 22) або ж вінцями майже вертикальними (другий варіант) (рис.4, 24). Деякі з них прикрашені прямими та хвилястими врізаними лініями. Діаметр верхнього краю складає 10-14 см, денець – 8-10 см, висота стінок 4-8 см. Відомі вони да деяких поселеннях та городищах Галицької землі [1, с. 123; 15, с. 11-12.].

Серед кераміки XII–XIII ст. зустрічаються ручки від черпаків у вигляді петлі. Вона може бути різних розмірів (рис.4, 14). Відомі вони в Ленківцях з попередніх років розкопок, Дорогичині, Києві [8, с. 418, табл. XXIII; 27, с. 275, рис. 5, 5].

Особливу групу становлять ленковецькі накривки. У розкопі знайдено головку від гончарної накривки. Діаметр та висота її складає 2 см. Відомі такі накривки серед археологічних матеріалів Галича, Пліснеська, Колодяжина тощо [12, с. 150, рис. 2, 7, 8; 22, рис. 81, 8, 11; 29, с. 114, рис. 39, 7].

На долівці споруди виявлені сильно корозовані залізні предмети. Серед них - фрагмент кінського вудила, виготовлений з дроту, квадратного в плані, з середнім розміром гризла 6,5 см і діаметром кільця 4 см (рис. 4, 1). Ці вудила належать до типу IV, за класифікацією А.М.Кірпічніковка, і датуються XII–XIII ст. [9, с. 16] Аналогії їм знайдені у Воїні, Колодяжині, Райках, а також на західнослов'янських землях [5, с. 134; 6, табл.VI, 21; 29, с. 178].У квадраті ЕИ 1 знайдений черешковий наконечник стріли лавролистої форми без упору довжиною 4,5 см. Довжина вістря 3,5 см. Перо наконечника не плоске, а має товщину 0,5 см (рис.4, 3). Повних аналогій такому наконечнику немає. Але лавролисті наконечники, за класифікацією А.Ф.Медведєва, належать до 63 типу і датуються XI–XIII ст. [17, с. 1-36] Вони відомі на багатьох давньоруських (давньоукраїнських) пам'ятках [5, табл. XIII, 23; 26, с. 15]. На долівці споруди виявлені фрагменти і цілий екземпляр кованих, квадратних в плані цвяхів. Ширина сторони коливається в межах 0,3 - 0,5 см, довжина - 9 см. Головка кругла, плоска діаметром 1 см. За призначенням ці цвяхи належали до будівельно-кріпильних [11, с. 110.] (рис.4, 3-8). Такі знахідки відомі на багатьох давньоруських пам'ятках XII–XIII ст. [3, с. 71; 10, рис. 19, 7-9]. Неподалік заходився щиток колінчатого ключа від дерев'яного замка-засува (рис.4, 13). У Новгороді такі замки зникають на початку XII ст. [11, с. 76] Але відомі такі замки та ключі від них і на давньоруських пам'ятках другої половини XII – першої половини XIII ст. [6, табл. XIV, 3-7; 21, с. 98, рис. 3, 26; 28, рис. 16, 20].

До важливих компонентів християнської культури належать поховання. Обряди захоронень завжди були стійкими, консервативними, і в них краще, ніж в інших традиційних явищах простежуються спадкові риси у розвитку культури. Матеріали вивчення поховань широко використовуються для визначення етнічного складу населення тієї чи іншої археологічної культури. Крім того, матеріали дослідження могильників є важливим джерелом вивчення ідеологічних уявлень, релігійних обрядів та вірувань, демографії і побуту населення.

На посаді продовжувались дослідження грунтового могильника, який датується серединою XII – першою половиною XIII ст. Розкопано три поховання, які за всіма ознаками є типовими давньоруськими захороненнями вищезгаданого періоду. Це одинокі поховання, в яких покійники лежали витягнуто на спині, ноги укладено паралельно, розташування рук різне. Слідів дерев'яних домовин не простежено.

Поховання № 1 розташоване у квадраті НО, 21 і являє собою захоронення в ямі розмірами 1,7 х 0,5 м, на глибині 0,7 м від сучасної поверхні (рис.5, 1). Кістяк довжиною 1,58 м, зорієнтований головою на захід. Під голову було підкладено плоский камінь. Ноги укладені паралельно, руки перехрещені на грудях. Поховання безінвентарне. В заповненні зустрічаються незначні фрагменти давньоруської кераміки та спаленина.

Поховання № 2 розташоване південніше попереднього в квадраті НО, 21, 22 (рис.5, 2). В ямі розмірами 1,7 х 0,7 м на глибині 0,7 м від сучасної поверхні лежав покійник на спині у витягнутому положенні. Кістяк довжиною 1,56 м доброї збереженості. Ноги укладені паралельно, руки перехрещені на тазі. Головою покійник зорієнтований на захід. Поховання безінвентарне. Зустрічаються дрібні шматки спаленини.

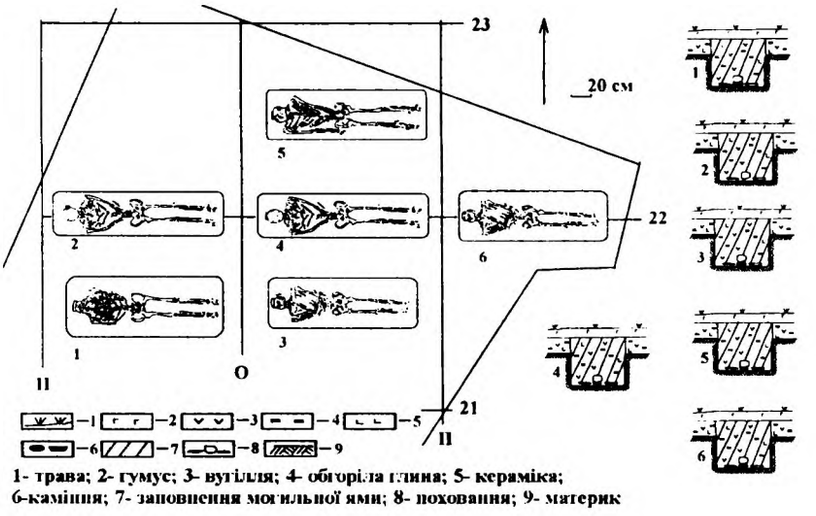

Рис. 5. Могильник Ленковецького поселення (розкопана частина)

Поховання № 3 аналогічне попереднім, розташоване на південний схід відносно до них у квадраті ОП, 21 (рис. 5, 3). В ямі розмірами 1,7 х 0,5 м на глибині 0,7 м лежав на спині у витягнутому положенні кістяк довжиною 1,43 м. Ноги укладені паралельно, руки перехрещені на тазі. Під голову було підкладено камінь. Кістяк аналогічно попереднім орієнтований головою на захід. Поховання безінвентарне. Зустрічаються у заповненні невеликі фрагменти кераміки та спаленина.

Поховання № 4 аналогічне попереднім, розташоване на південний схід щодо них у квадраті ОП, 21, 22 (рис. 5, 4). На глибині 0,6 м від сучасної поверхні у ямі розмірами 1,8 х 0,5 м лежав на спині у витягнутому положенні кістяк довжиною 1,7 м. Ребра, таз, хребці не збереглись, череп пошкоджений. Ноги укладені паралельно. Руки перехрещені на тазі. Під головою знаходилася трикутна полив'яна плитка. Кістяк аналогічно попереднім орієнтований головою на захід. Поховання безінвентарне. Зустрічаються у заповненні невеликі фрагменти кераміки та спаленина.

Поховання № 5 розташоване за 1 м на південь від попереднього в квадраті ОП, 22 (рис. 5, 5). У ямі розмірами 1,7 х 0,5 м на глибині 0,6 м від сучасної поверхні лежав на спині у витягнутому положенні кістяк довжиною 1,65 м. Череп пошкоджений, хребці та ребра збереглись частково. Ноги укладені паралельно. Ліва рука покоїлася на животі, права – витягнута вздовж тіла. Під головою підкладена полив'яна плитка трикутної форми. Кістяк, аналогічно попереднім орієнтований головою на захід. Поховання безінвентарне. Зустрічаються у заповненні невеликі фрагменти кераміки та спаленина.

Поховання № 6 розташоване за 1,7 м на південний схід від попереднього в квадраті ПР, 22, 23 (рис. 57, 6). У ямі розмірами 1,8 х 0,5 м на глибині 0,6 м лежав на спині у витягнутому положенні кістяк довжиною 1,7 м. Череп пошкоджений, хребці, ребра і таз збереглись частково. Ноги укладені паралельно. Під ступнями був покладений невеликий плоский камінь. Ліва рука розміщена на тазі, права покоїлася на грудях. Під головою знаходився камінь. Кістяк орієнтований головою на захід. Поховання безінвентарне. Зустрічаються у заповненні невеликі фрагменти кераміки та спаленина.

Як видно, всі поховані орієнтовані головою на захід. Така орієнтація досить поширена у поховальному обряді багатьох народів, починаючи з ранньозалізного віку. Вона пов'язана з давнім слов'янським звичаєм класти мерця головою на захід, а обличчям на схід. Вважалося, що потойбічний світ, куди відлітали душі померлих, лежав на заході. Така орієнтація була поширена в давній Русі-Україні [20, с. 28-58].

Всі поховання здійснено у звичайних могильних ямах завдовжки 1,5-1,8 м, завширшки 0,5-0,6 м і завглибшки 0,5-0,7 м від сучасної поверхні. Аналогічні розміри відомі на багатьох давньоруських могильниках. За цим елементом обряду можна простежити, що поховання здійснені місцевим автохтонним населенням. У науці давно встановлено специфічну рису поховального обряду уличів і тиверців, які не застосовували підкурганний спосіб захоронення. Положення рук різне: схрещені на грудях, що відповідало християнським канонам, схрещені на тазі, ліва - на тазі, права - вздовж тіла, обидві руки схрещені на тазі, ліва – на тазі, права - грудях. Покищо в науці не знайдено задовільного пояснення різного розміщення рук у похованнях. У всіх похованнях виявлено "кам'яні подушки" з полив'яних трикутних плиток (поховання 4, 5) або плоских каменів (поховання 1, 3, 6) під головою померлих. Науковці пов'язують їх з похованнями ченців [20, с. 71]. У могилі № 6 кам'яні підкладки виявлені й під ступнями похованого.

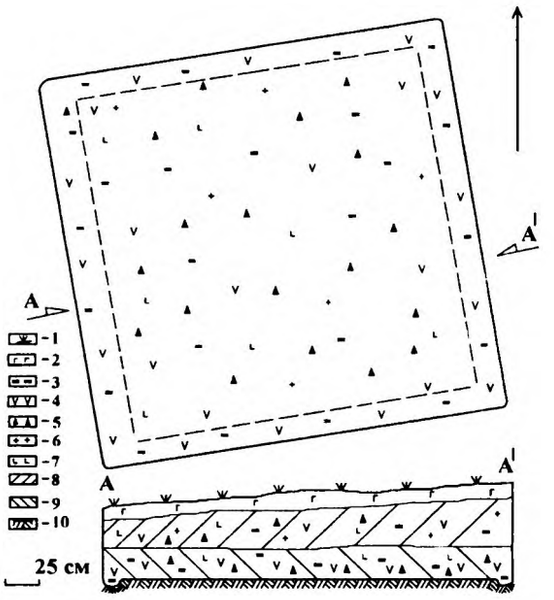

Рис. 6. План та профіль ремісничої майстерні № 3

1- трава; 2- гумус; 3- обпалена земля; 4- вугілля; 5- залізні криці; 6- кістки; 7- кераміка; 8- орний шар; 9- культурний шар; 10- материк

На відстані 95 м на північний схід від репера був закладений орієнтований за сторонами світу розкоп № 2. Це траншея трапецієподібної форми з розмірами 6 х 6 х 7 х 6,5 м (рис.10). В північно-східному кутку траншеї після зняття орного шару товщиною 30 см виявлена споруда № 3, орієнтована кутами по лінії північний захід – південний схід. Розміри її становили 3 х 3 м (рис. 6). Долівка споруди розміщувалася на глибині

20 см від давньої поверхні, була добре утрамбована без слідів опалювальних пристроїв. По краях стін простежені ровики від нижніх вінців колод шириною 20 см, глибиною 10 см. Очевидно, споруда мала зрубні стіни (стовпових ямок не виявлено). Культурний шар, сильно насичений вугіллям, мав чорний колір. Вся долівка густо вкрита фрагментами і цілими формами кричного заліза. Воно пористе із значним вмістом шлаків і відбитками перемішаного деревного вугілля. Криця круглої форми діаметром 15-20 см, товщиною до 5 см. У верхній частині увігнута до середини, знизу випукла за формою ями, в якій випалювали крицю. Очевидно, це була майстерня-склад для зберігання кричного заліза. У заповненні споруди виявлені незначні фрагменти гончарної кераміки, прикрашеної врізаними прямими та хвилястими лініями. В основному за типологією це давньоруська кераміка галицького типу, яка виготовлена на гончарному крузі із старанно вимішеної глини, випалена рівномірно до темно-червоного кольору. На деяких денцях є залишки запливів за край підставки під час формування горщика у вигляді невисоких бортиків. Датується дана кераміка XII - першою половиною XIII ст.

Отже, в результаті рятівних розкопок на поселенні Ленківці вдалося дослідити дві споруди виробничого призначення і шість поховань. Всі об'єкти належать до давньоруської (давньоукраїнської) культури другої половини XII – першої половини XIII ст.

Археологічні матеріали, здобуті на поселенні, не розходяться у висвітленні матеріальної культури зі свідченнями писемних джерел. Вони не тільки підтверджують повідомлення останніх, а й збагачують історичну науку новими і повнішими даними про господарство й побут населення краю – складової частини давньоруської держави – Русі-України.

Абсолютна більшість предметів з Ленковецького поселення має близькі або повні аналогії серед одночасових речей, виявлених у розкопах багатьох городищ давньоруської доби. Подібність матеріальної культури населення Північної Буковини до культури інших східнослов'янських територій Східної Європи дозволяє з упевненістю стверджувати, що її створило слов'яно-руське населення, яке проживало на даній території віддавна і мало чітко простежені спільні корені.

Дослідження будуть продовжені.

Джерела та література

1. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. - К.: Наук. думка, 1990. – 122 с.
2. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. - М.: Наука, 1978. – 272 с.
3. Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – 153 с.
4. Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // Советская археология (далі – СА). – 1973. - № 1. – С. 114-136.
5. Гончаров В.К. Райковецьке городище. - К.: АН УРСР, 1950. – 219 с.
6. Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Давньоруське місто Воїнь. - К.: АН УРСР, 1966. – 148 с.
7. Кавказ и Восточная Европа. - М.: Наука, 1973. – 264 с.
8. Каргер М.К. Древний Киев. – М.-Л.: АН СССР, 1958. - Т. 1. – 580 с.
9. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. // Свод археологических источников (далі – САИ) Е1-36. – 1973. – 140 с.
10. Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. - К.: Наук. думка, 1990. – 184 с.
11. Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // Материалы и исследования по археологии (далі – МИА). - 1959. - № 65. - Т. II. – С. 7-120.
12. Кучера М.П. Кераміка древнього Пліснеська // Археологія. – 1961. - Т. 12. – С. 143-154.
13. Кучера М.П. Древній Пліснеськ // Археологічні пам'ятки УРСР (далі АП УРСР). – 1962. - Т. XII. – С. 2-56.

14. Кучера М.П., Горишний П.А. Раскопки городища XII-XIII вв. у с. Старая Ушица // Археологические памятники Среднего Поднестровья. - К.: Наук. думка, 1983. – С. 62-96.
15. Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв. // КСИА. - 1969. - Вып. 120. – С. 3-14.
16. Малевская М.В. К вопросу о локальных вариантах керамики западнорусских земель XII-XIII вв. // КСИА. – 1971. - Вып. 125. – С. 27-34.
17. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел VIII–XIV вв.) // САИ Е1-36. – 1966. – 184 с.
18. Монгайт А.Л. Старая Рязань // МИА. – 1955. - № 49. – 127 с.
19. Моргунов Ю.Ю. Два городища IX-XIII вв. на р. Ромен в Посулье // КСИА. - 1982. - Вып. 171. - С. 65-71.
20. Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. - К., 1990. – 156 с.
21. Овсянников О.В., Пескова А.А. Замки и ключи из раскопок Изяславля // КСИА. – 1982. - Вып. 171. – С. 93-99.
22. Пастернак Я. Старий Галич. - Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 347 с.
23. Петрашенко В.О. Слов'янська кераміка VIII-IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. - К.: Наук. думка, 1992. – 140 с.
24. Раппопорт П.А. Из истории Южной Руси XI-XII вв. // История СССР. –1966. - № 5. – С. 113-116.
25. Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. - К.: Наук. думка, 1991. – 168 с.
26. Седова М. В. Ярополч Залесский. - М.: Наука, 1978. – 158 с.
27. Тимощук Б.А. Ленковецкое древнерусское городище // СА. - 1959. - № 4. – С. 250-257.
28. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина. - К.: Наук. думка, 1982. – 206 с.
29. Юра Р. О. Древній Колодяжин // АП УРСР. – 1962. - Т. XII. – С. 57-100.
30. Borkowski J. Staroslovanska keramika ve stredni Evrope. – Praha., 1940. – 113 s.

Боднарюк Б.М., Масан О.М.
(Чернівці)

ШИПИНСЬКА ЗЕМЛЯ В МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРАХ КІНЦЯ XIV - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XV СТ.

У низці джерел, які відобразили польсько-молдавські та польсько-угорські відносини кінця XIV - першої половини XV ст., територія нинішньої Чернівецької області згадується під назвою Шипинської землі. Згідно з документами, вона перебувала під владою господарів Молдавії, однак не вважалася її інтегральною частиною. Через скупість документальних відомостей майже неможливо визначити причини такого особливого становища цієї території. Фахівці з історії Буковини побіжно торкались цієї проблеми, але спеціально її не вивчали. Тому в українській буковинознавчій літературі висловлювались дуже різні, інколи протилежні твердження щодо виникнення, адміністративного статусу, кордонів та міжнародного становища Шипинської землі.

Зокрема, М.Кордуба вважав, що вона "менш-більш до половини XIV в. належала татарам". Він заперечував твердження австрійських істориків про загарабання Шипинської землі Польщею в середині XIV ст. і доводив, що вона "вже перед р. 1358 (...) належала до молдавської держави" разом із Покуттям, яке перебувало в складі Молдавії до 1393-1394 рр. [7, с.162, 164, 166, 171]. На думку А.Жуковського, ця земля належала до Галицького князівства, але поступово втрачала з ним зв'язки, "стаючи автономною одиницею, залежною від татарського хана". Після занепаду української державності вона "короткотривало була незалежною (1340-1349), щоб від 1349 р. визнати зверхність Польщі". В кінці XIV ст. частина її потрапила під владу Молдавського князівства, а 1499 р. вона "повністю відійшла до Молдавії і перестала

існувати як окрема одиниця" [6, с.110, 143]. Згідно з І.М.Новосівським, після 1342 р. Покуття і Буковина чи її частина опинилися "у фактичному володінні Польщі". 1387 р. Владислав II знову захопив "Галичину, разом із частиною Буковини, щонайменше так зв. Шипинецьку (Шипинську) Землю" [10, с.850-851].

Наприкінці XIV ст., на думку М.Кордуби, кордон між Польщею і Молдавією співпадав з галицько-буковинською межею XIX ст. [7, с.173-174]. Договір 1433 р. змінив цю лінію, яка на північ від Пруту йшла потоком Колочин і повертала до с.Чорний Потік. Південніше Молдавія втратила правий берег Черемошу, за винятком Вашківців. За угодою 1437 р. (насправді 1436 р. - Б.Б., О.М.) воєвода Ілля відступив Шипинську землю Польщі. Справа не дійшла до виконання договору, і 1444 р. нею володіла княгиня Марія, дружина Іллі, яка передала її полякам, та "сей дарунок був ілюзоричний", бо цю землю захопив Стефан II [7, с.177]. І.М.Новосівський зазначав, що 1433 р. король підтвердив за воєводою "володіння над Шипинецькою Землею (...)". Однак 1437-1499 рр. вона перебувала під зверхністю Польщі [10, с.853-854].

За Б.Тимощуком, з середини XIV ст. Шипинською землею називали ту частину Галицької Русі, яка потрапила під владу молдавських бояр. "Ця українська територія в складі Молдавського князівства" мала автономію, яка поступово втрачалася, а на керівних посадах утвердилися молдавські бояри. "До середини XV ст. Шипинська земля повністю припиняє своє існування і її назва зникає з писемних джерел" [18, с.21-22].

Як зазначалося, через відсутність джерельних даних майже неможливо відтворити передісторію Шипинської землі та час її появи. Насамперед потрібно з'ясувати, чи перебувала ця територія під татарським пануванням, як вважав М.Кордуба [7, с.161].

Галицька Русь межувала із західним улусом Золотої Орди, на чолі якого з 60-х років XIII ст. стояв темник Ногай. Він контролював Північне Причорномор'я, Галицьке Пониззя та Нижнє Подунав'я. Князь Лев Данилович (1264-1301) отримував від нього допомогу проти Польщі та Литви, брав участь у його походах на Угорщину [2, с.89-90]. Судячи з активності князя, який захопив частину Закарпаття, був учасником польсько-чеської війни, приєднав Люблін, його відносини з Ногаєм були відносно нормальними. Принаймні, Лев Данилович не боявся, що татари загарбають підвладні йому області.

1300 р. темника розгромив хан Токта, якого вчасно підтримав галицький князь. Виступивши проти спадкоємців Ногая, він відвоював Галицьке Пониззя до Північного Причорномор'я. Токту підтримав і цар Болгарії Федір Святослав, данник Орди. З її дозволу болгари зайняли Північно-Західне Причорномор'я, включаючи Білгород [20, с.19-21].

1308 р. ці місця відвідав монах-анонім, який зазначив, що Болгарія на півночі межує з Руссю (ruthenia), яка "має схожі умови і зрошується тими ж ріками, проте замість царя вона має дуже могутнього князя, який зветься Левом". Обидві країни є данницями татар [21, с.40-41]. Мандрівник не зустрів на своєму шляху представників татарської влади, про яких, напевно б згадав. Отже, на початку XIV ст. володіння Галицького князівства знову поширилися далеко на південь від території (майбутньої) Шипинської землі.

Коли ж ханом Золотої Орди став Узбек (1314-1342), татари почали витісняти галицьке військо з Південного Побужжя і Подністров'я. Та в корінних галицьких землях, зокрема на Покутті, їх не було. "В лето 6829 при благоверном князи галицком Илве и Андреи, при воеводе Коломыиском Ходку стулника Илвова (...)", - цей запис у рукописній книзі XV ст. свідчить, що 1321 р. в Коломиї перебував князівський воєвода, а не баскак [20, с.22]. Навесні 1323 р. князі Андрій і Лев Юрійовичі загинули в битві з

ординцями. Водночас Узбек виступив проти спроб Польщі, Угорщини та Литви загарбати Галичину й Волинь, а 1325 р. затвердив князем Болеслава-Юрія II [20, с.22, 35]. Мабуть, тоді й був встановлений кордон між Дністром, Прутом і Сіретом, згаданий 1400 р. як "старая граница" Шипинської землі [24, т.2, с.619; пор.: 5, с.18-19].

На відміну від Галицького Пониззя, де всі фортеці були зруйновані, на цій території у другій половині XIII - першій половині XIV ст. існували кам'яні замки Хотин і Цецин та дерев'яно-земляні - поблизу теперішніх Карапчева Вижницького та Перебиківців Хотинського р-нів [19, с.87-99]. Три з них згадані у відомому списку руських градів, який постав у 90-х роках XIV ст., але відобразив становище середини століття. Це гради **Нечюнъ** (помилково замість **Чечюнъ**), **Городокъ на Черемошѣ, на Днѣстрѣ Хотѣнъ** [9, с.194]. Зразки озброєння, знарядь праці та посуду з цих пам'яток і особливо з Перебиківського городища (ідентифікується із замком Хмелів) вказують на перебування в них місцевих гарнізонів. Це дозволяє розглядати згадані фортеці як осередки влади галицьких князів, точніше, їхніх воєвод. Кордони контрольованої ними території можна встановити ретроспективно, грунтуючись на даних про межі Шипинської землі в XV ст.

На півдні кордон проходив від Карпат по Черемосько-Сіретському і Прут-Сіретському вододілу приблизно до р.Тернавка (Герца) і р.Прут. На сході він перетинав Прут-Дністровське межиріччя, мабуть, по річці Раковець, доходячи до Дністра, по якому прямував на північ, а відтак на захід. За південними і східними межами цієї області проживало, як і раніше, українське населення. На території, розташованій між Сіретом і Карпатами, чим далі на південь, тим численнішими були волоські поселення, які виникали ще з XII-XIII ст. внаслідок міграції східних романців із Семигороду. В 20-30-х роках XIV ст. ця територія, як і Поділля, була під контролем татар, які відновили напади на Угорщину "**с своихъ кочевищъ, с рѣки Прута и с рѣки Молдавы**" [16, с.55].

По смерті хана Узбека в 1342 р. Золоту Орду знову охопили усобиці. Приблизно 1343 р. семигородське військо розгромило кочівних татар у степовому Попрутті. Там, "во край татарьских кочевнищь", воєвода Драгош, призначений королем Людовиком, "**во край татарьскихъ кочевнищь**", воєвода Драгош, призначений королем Людовиком, "**насади пръвое мѣсто на рекѣ на Молдавѣ и потомъ насадиша мѣсто Бани и иные мѣста по рекамъ и по криницамъ**" [16, с.57-58]. Новоутворене Молдавське воєводство, першим центром якого була фортеця Молдава, або Баня (Байя), включало на півночі долину Верхнього Сірету, отже, межувало з Галицьким князівством. Скориставшись нападом на нього Польщі 1349 р., військо молдавського воєводи здолало опір місцевих воєвод та населення і захопило територію між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром. Ці землі увійшли до складу Угорського королівства [1, с.25; 8, 29].

Але на чому базувалося твердження деяких істориків, ніби Шипинську землю 1349 р. загарбала Польща? В його основі лежала передана Я.Длугошем заява польських "прелатів і баронів" на засіданні сейму 1448 р. щодо конфлікту з Литвою через Поділля. Вони заявили, що його відбив у татар Казимир III, який "збудував або з каменю або з дерева багато замків, а саме: Кам'янець, Хотин, Цецин, Бакоту, Брацлав, Меджибіж та інші" [26, т.5, с.48]. Отже, замки Шипинської землі віднесені до Поділля, а їхнє спорудження приписане Казимиру III. Насправді ж фортеці в Хотині та Цецині були збудовані ще в XIII ст. Нещодавно чернівецький історик С.Пивоваров встановив, що скарб прикрас XII-XIII ст., знайдений 1839 р. "у Чернівцях", походив з руїн Цецина [15, с.21]. Отже, споруда існувала принаймні в другій половині XIII ст.

Казимир III не мав відношення і до звільнення Поділля з-під влади татар. Це було заслугою литовських князів Коріятовичів, які не застали там "ни один город ни деревомь рубленого, а ни каменем будованого. И тогды тые княжята Корятовичи (...) боскакомь

выхода не почали давати. И на первое нашли собѣ твержю на Смотричи, а в другомь мѣсти были черници в горе, и в томь мѣсте наредили город Бакоту". Згодом, "посекши лѣсь, город муровали Каменець, а ис того вси Подолски городы умуровали и всю землю Подолскую осели" [17, с.66]. Нині доведено, що Коріятовичі "осели" Західне Поділля приблизно 1343 р., тобто одразу після смерті хана Узбека [20, с.45].

Отже, заява 1448 р. базувалася на домислах, некритично сприйнятих істориками XIX ст., які не звернули уваги на повідомлення Я.Длугоша та інших польських хроністів про загарбання частини земель Галицького князівства угорсько-волоським військом у середині XIV ст. Так, М.Кромер зазначав, що Казимир III, уклавши низку угод з Людовиком Угорським в 1350-1352 рр., погодився на залишення під владою Угорщини галицьких земель, які опинилися за межами Польського королівства [27, с.619]. Це могла бути лише Шипинська земля, що узгоджується із повідомленням Я.Длугоша про похід сюди польського рицарського війська в 1359 р.

Хроніст писав, що 1359 р. у Молдавії помер воєвода Стефан, і владу захопив його молодший син Петро. Старший син Стефан звернувся по допомогу до короля Казимира III. Польське військо у складі 11 корогов перейшло 1 липня кордон і вступило у Шипинську землю. Розгромивши дрібні молдавські загони, поляки заглибились в "обширний і довгий ліс", який являв собою "пущу густу й неурожайну, не орану і не замешкану людьми". Петрове військо наперед підрізало дерева вздовж дороги і несподівано повалило їх на рицарів, більшість яких потрапила в полон. Казимир III мусив платити викуп за їхнє звільнення. Я.Длугош закінчив розповідь зауваженням, що "той густий ліс із часом був вирубаний, і на його місці постали управні поля" [26, т.3, с.277-278]. Це дає підставу стверджувати, що подія відбулась в межах теперішньої Кіцманщини.

У висвітленні причин походу Я.Длугош припустився явної модернізації, перенісши на 50-ті роки XIV ст. ситуацію, характерну для 40-50-х років XV ст. Можна здогадуватися, що справжньою метою походу було захоплення Шипинської землі. Адже саме 1359 р. воєвода Богдан проголосив незалежність Молдавії від Угорщини, що дало Казимиру III формальний привід "повернути" територію, яка раніше належала Галицькому князівству. В особах "молдавських воєводичів" можна вбачати місцевих державців із Шипинської землі. Мабуть, один із них орієнтувався на Угорщину, бо хроніст зазначив, що воєвода Петро опирався на "угорських провінціалів". Інший - Стефан - міг добиватися повернення області до Галицької Русі і тому звернувся до її нового правителя - Казимира III.

Висуваючи цю гіпотезу, ми виходили з факту поширення воєводських урядів у першій половині XIV ст. Як зазначалося, 1321 р. воєводою коломийським був Хотько. З 1334-1335 рр. відомі воєводи у Луцьку, Белзі, Перемишлі, Львові [4, с.289]. Пізніші джерела зафіксували їх у більшості замків Галицької й Подільської земель [4, с.308-309]. Загальна тенденція повинна була діяти й у Шипинській землі. Прямі відомості про місцевих воєвод не збереглись, мабуть, через те, що після здобуття Молдавією незалежності титул воєводи належав тільки правителеві держави.

З приходом до влади в Польщі Людовика Угорського (1370-1382) воєвода Молдавії Лацко визнав його сюзеренітет і цим забезпечив цілісність своїх володінь [11, с.45; 12, с.19]. По смерті короля угорські намісники утримували галицькі землі на Прикарпатті до весни 1387 р., поки їх не прогнало звідти польське військо. Мабуть, побоюючись наступу поляків на Шипинську, а, можливо, й Молдавську землі, воєвода Петро Мушат з боярами 6 травня склав васальну присягу королю Владиславу II [25, т.2, с.599-600]. Фактично у рамках феодального права оформився союз двох держав, які зобов'язались

надавати одна одній допомогу. Задля його зміцнення Петро Мушат уклав шлюб із сестрою короля. Додамо, що присяжна грамота не торкалась меж Молдавії, тому помилковим є твердження, ніби король "чітко обумовив кордони його (Петрового. - Б.Б., О.М.) князівства по р.Колочин на півночі і по Дністру на сході" [14, с.23-24].

Польща була зацікавлена в такому союзі з огляду на зовнішню загрозу. Угорщина, втративши Галичину, зайняла вороже становище і почала підтримувати Німецький орден. Угоду з останнім уклав і князь Вітовт, розраховуючи за допомогою німецьких рицарів утвердити свою владу в Литві. Вороже до Кревської унії поставилися удільні князі в Україні, зокрема, подільські Коріятовичі [2, с.112]. В цих умовах для Польщі було важливо мати союзника в Карпатсько-Дністровському регіоні. Крім того, Владислав II прагнув встановити політичні й торговельні зв'язки з Валахією, яку в перспективі теж можна було використати проти Угорщини. Все це змушувало польського короля взяти на себе роль гаранта цілісності Молдавського князівства і не ставити питання про анексію Шипинської землі.

Підтверджують це умови позички, наданої воєводою Владиславу II. 27 січня 1388 р. король видав у Луцьку грамоту, згідно з якою Петро, , " **зѧть и приѧтѣль нашь, пожичиль нам д тисячѣ рублі фряжьского серебра**" строком на 3 роки. В разі неповернення кредиту Петро, його брат Роман та їхні нащадки отримували в заставу Галич із волостю з правом користуватися нею доти, поки король не віддасть усі 4 тис. руб. [24, т.2, с.605]. Застава Галича, на думку деяких фахівців, свідчила про приналежність до Молдавії Покуття, тому що, мовляв, Галицька волость повинна була межувати з молдавськими володіннями. Проте це питання переконливо вирішив П.Параска [14, с.21-31]. Він звернув увагу на те, що вже через два тижні, 10 лютого, Петро Мушат видав полякам у Сучаві 3 тис. руб. тією вагою, якою він почав давати в Луцьку, і просив короля написати розписку на 3 тис. руб. [24, т.2, с.603-604]. П.Параска припустив, що вся позика становила все-таки 4 тис. руб., з яких 1 тис. була видана у Луцьку, а 3 тис. - у Сучаві. Петра Мушата більше влаштовувало оформлення позики в 4 тис. руб. не як однієї, а як двох окремих - луцької в 1 тис. і сучавської в 3 тис. руб. П.Параска висунув аргументи на користь того, що луцька позика в 1 тис. руб. була оформлена окремою борговою грамотою під заставу Покуття з Коломиєю і Снятином. Поляки сплатили до 1391 р. борг в 3 тис. руб., і питання про заставу Галича було зняте з порядку денного. Петро Мушат повернув Владиславу II боргову грамоту від 27 січня 1388 р., але затримав іншу грамоту - на 1 тис. руб. Король, отримавши грамоту, в якій йшлося про 4 тис. руб., вирішив не віддавати решти боргу, що й спричинило періодичні молдавсько-польські спори з приводу Покуття, які заторкнули й Шипинську землю [14, с.27].

Наступний воєвода Роман склав васальну присягу Владиславу II 5 січня 1393 р., зобов'язавшись надавати допомогу проти всіх ворогів, окрім Прусії, Литви і "**с оны сторону кракова**" [24, т.2, с.607-608]. Проте восени 1393 р. він підтримав князя Федора Коріятовича проти великого князя Вітовта. Можливо, Роман Мушат вторгнувся й на Покуття. Литовці за допомогою поляків захопили Поділля, князь Федір утік в Угорщину, а його подільські прибічники відступили з Романом за Дністер.

За наказом Владислава II у Молдавію вторгнувся князь Свидригайло і полонив воєводу Романа [24, т.2, с.617-618]. Поляки, мабуть, зайняли замки Цецин і Хмелів у Шипинській землі. Владислав II надав престол Молдавії своему ставленику Стефану, який прийняв усі попередні умови, висунуті королем. Наприкінці 1394 р. посланці Стефана обіцяли йому, що воєвода складе васальну клятву і не згадуватиме "**ѡ коломыю и ѡ снѧтинъ и ѡ покутее**", "**а ѡ цецин и ѡ хмелевъ**" домовлятиметься під час особистої

зустрічі з королем і діятиме згідно з королівською волею [24, т.2, с.609-610]. Отже, Владислав II поставив питання жорстко: Стефан збереже владу над Шипинською землею, якщо відмовиться від претензій на Покуття.

6 січня 1395 р. королівські посланці прийняли в Сучаві присягу від Стефана I та його бояр. Тепер зобов'язання молдавської сторони були сформульовані цілком конкретно і в максимальному обсязі. Присяжна грамота містила детальний перелік ворогів Польщі, проти яких господар і бояри повинні були "**стати своими животы**". Військова допомога Молдавії відтепер поширювалась і "**на далекиѣ стороны, далеи кракова, далеи великого польска, кѹ немъцемъ и кѹ крижевникомъ**" [24, т.2, с.612-613].

Зазначені та ряд інших зобов'язань були значно важчими за ті, які раніше покладались на Петра та Романа Мушатів. Чому ж король наклав такі важкі зобов'язання на лояльного воєводу Стефана? Тим більше, що Молдавії загрожувала Угорщина, військо якої наприкінці 1394 р. вторгнулось у межі князівства [12, с.28-29]. Очевидно, ці зобов'язання перед Польщею були умовою виведення польського війська з Цецина і Хмелева та повернення Шипинської землі під владу воєводи.

Справді, в наступні роки вона перебувала у складі князівства. Зокрема, 3 липня 1397 р. воєвода Стефан і його бояри видали охоронну грамоту новому володареві Поділля Спитку з Мельштина, згідно з якою він міг будь-коли їздити до Сучави у супроводі своїх людей. Другим у списку бояр-гарантів названо Степана із Хотина (Stephanus de Chotin). Мабуть, це не випадковість, адже першою фортецею на шляху з Кам'янця до Сучави був Хотин. І далі шлях проходив через хотинську частину Шипинської землі. Спиткові гарантувалась безпека також з боку "людей світлого князя Федора, які перебувають у нашій землі" [24, т.2, с.616]. Йшлося про прибічників Федора Коріятовича. Їхнє перебування в князівстві свідчило про те, що Стефан I не був польською маріонеткою, хоча він, можливо, взяв участь у поході Вітовта проти хана Золотої Орди Тимур-Кутлука. Похід закінчився битвою на Ворсклі 12 серпня 1399 р. Мабуть, Стефан I там і загинув, як і десятки литовських та українських князів [17, с.52; 12, с.30].

Претендент на престол Молдавії Івашко Мушат 25 березня 1400 р. склав васальну присягу Владиславу II та Вітовту у Бересті. Він обіцяв віддати Польщі Шипинську землю, відмовитися від грошей, позичених королю його батьком воєводою Петром, і повернути боргові розписки ("**листы**") [25, т.2, с.619]. Потрібно погодитися з П.Параскою, що йшлося про боргові зобов'язання щодо позики в 1 тис. руб. під заставу Покуття [14, с.27]. Проте важливішою була пропозиція Івашка відступити Шипинську землю. До речі, саме в його грамоті вказана територія вперше згадана під цією назвою.

Івашко твердо заявив: "**хочю wтстѹпит (...) крол[ю] полскому,тоѣ земли шепинскоѣ и тыхъ городовъ, што сѹть в неи, по старѹю границю**". Вираз "**wтстѹпит**" означав "відступити" (щось), "віддати", а не "повернути назад", як думав І.М.Новосівський [10, с.852]. Використання цього виразу свідчить про те, що поляки вже раніше вимагали від воєвод віддати Шипинську землю. Слід думати, претензії виявились слабо обгрунтованими. Адже польський уряд не мав підстав стверджувати, що воєводи загарбали землю, яка колись належала Польщі. Молдавська сторона могла протиставити вагоміші аргументи, зокрема, що Шипинську землю здобули перші воєводи ще на службі Угорщини, а наступні дістали її у спадок. Якщо вони не відбирали цю землю у Польщі, то й не мали підстав "повертати її назад".

Івашкове "**хочю wтстѹпит**" в жодному разі не означало запопадливості претендента, який "добровільно" відступав Шипинську землю королю, аби мати його підтримку. Умови диктували поляки, оформивши їх як обіцянку самого воєводича. Тому не має

підстави твердження, ніби Шипинська земля стала "розмінною монетою" в польсько-молдавських відносинах. Вона була об'єктом диломатичної боротьби, у ході якої застосовувалися різноманітні методи і засоби, зокрема й такі, як у випадку з Івашком.

Деякі польські історики вважали, нібито 1400 р. Владислав II надав Шипинську землю князеві Свидригайлу разом із Поділлям, що слушно заперечив М.Грушевський [4, с.476]. Саме тоді воєводою Молдавії став Олександр (Добрий), який 12 березня 1402 р. підписав у Сучаві васальну грамоту, зобов'язавшись, за прикладом Петра і Романа Мушатів, надавати королю допомогу [24, т.2, с.621]. У грамоті не згадано воєводу Стефана, що свідчило про міцність становища Олександра, який, очевидно, взяв до уваги послаблення позицій Владислава II в Польщі по смерті Ядвіги влітку 1399 р. 1 серпня 1404 р. король особисто прийняв у Кам'янці присягу від воєводи та його бояр, серед яких був і "**панъ хотько цацинъскы**" [24, т.2, с.625]. У тодішньому молдавському діловодстві так позначався староста-державець, тобто Хотько був старостою Цецинської волості в Шипинській землі. Отже, вона перебувала під владою воєводи Олександра. Нова присяжна грамота, на відміну від попередньої, містила посилання на васальні зобов'язання Стефана I. Це свідчило про посилення тиску з боку Польщі на Молдавію. Справді, у жовтні 1407 р. воєвода повторно присягнув Владиславові II у Львові, підтвердивши кам'янецькі зобов'язання 1404 р. [24, т.2, с.628-629].

Воєвода використав зміцнення відносин з Польщею для господарського піднесення князівства. 8 жовтня 1408 р. він видав "**уставицьтво о мытахъ**" для львівських купців, у якому визначив митні тарифи, торгові шляхи тощо. Митниці в Шипинській землі існували "**у черновьци**" та "**у хотини**" [24, т.2, с.632]. Чернівці лежали в Цецинській волості, а Хотин був центром Хотинської волості. Обидві митниці приносили воєводі Молдавії чималі прибутки, що було для нього додатковим стимулом підтримання добросусідських відносин з Польщею і виконання васальних зобов'язань щодо короля.

Під час "Великої війни" 1409-1411 рр. воєвода Олександр надав Польщі військову допомогу, чим засвідчив відданість сюзерену. Владислав II планував використати Молдавію і проти Угорщини, яка як союзниця Німецького ордену наприкінці 1410 р. завдала ударів по польській території [28, с.523-525, 554-557]. Вже в травні 1411 р. його посланці прийняли від воєводи Олександра нову присягу, в якій робився наголос на допомозі Польщі "**напротивꙋ королю оугоръскомꙋ**". Укладаючи цю угоду, воєвода домігся включення в текст важливої умови, яка полягала в тому, що король як сюзерен Олександра "**кривды не оучинитъ оу нашеи земли и оу моеи wтчины и оу моеи во всеи граници**" [24, т.2, с.638]. Тобто, Польща гарантувала територіальну цілісність і непорушність кордонів князівства. В останньому випадку гарантії стосувалися насамперед зовнішніх кордонів Шипинської землі, бо лише вона межувала з Польщею. Під "моєю отчиною" потрібно розуміти теж цю землю, яка була воєводським доменом. Показово, що перші земельні надання Олександра Доброго за рахунок сіл цієї "отчини" датуються часом після 1411 р.: Вишня Чернавка - 1412 р., Великий Кіцмань з низкою присілків - 1413 р. і т.д. [24, т.1, с.98, 101-102].

Тоді ж Владислав II визнав себе боржником Олександра на суму 1 тис. руб., "**что были нам позычили прѣдкове их**", і обіцяв виплатити її за 2 роки або віддати в заставу "**нашь городъ снѧтин и коломыю и покутьскꙋю землю (...)**" [24, т.2, с.640]. Саме на основі цього акту П.Параска довів, що Петро Мушат позичив Владиславу II окремо 1 тис. руб. під заставу Покуття. Якщо це так, то Шипинська земля перебувала під владою воєвод і в 1388 р., і в 1411 р.

15 березня 1412 р. Польща й Угорщина підписали в Любовлі союзну угоду, в якій згадано й Шипинську землю. Було домовлено, що у випадку нападу турків на Угорщину

Владислав II як сюзерен Молдавії спонукає воєводу до виступу проти Туреччини. Якби той не виконав наказу, королі залишали за собою право вторгнутися в Молдавію і поділити князівство. Лінія розподілу мала проходити між Шипинською і Молдавською землями до Пруту, відтак на південь таким чином, що Ясси і Білгород потрапляли до польської частини, а Бирлад і Кілія - до угорської [25, с.485-486]. Отже, Польща претендувала на Шипинську землю і частину Прут-Дністровського межиріччя з Білгородом, звільнену від татар князем Юрієм Коріятовичем навесні 1374 р., коли цей діяч був воєводою Молдавії [24, т.1, с.1; 20, с.112-113].

Про Шипинську землю буквально сказано, "що великі ліси, звані Буковиною, починаючи від гір, або Альп королівства Угорщини, розташовані між цією землею Молдавії і землею Шипинською (Terram Sepenyecensem), тягнучись вздовж Сірету до іншого, меншого лісу, називаного Буковиною, аж до ріки Прут, повинні бути поділені або поділитися посередині". Примітно, що Любовельська угода чітко розрізняла ці землі й вказувала на природний рубіж між ними - лісові масиви великої й малої Буковин, розташовані вздовж верхньої течії Сірету та Сіретсько-Прутського вододілу. Це й була "**старая граница**" Шипинської землі.

І.М.Новосівський на основі цього ж фрагменту дійшов висновку, що "не тільки Шипинецька Земля, але й щонайменше частина "Великої Буковини" лежали поза межами тодішньої Молдавії" і що "молдавські воєводи ще не встигли тоді (...) остаточно закріпити за собою теренів Буковини по Черемош і Дністер, бо перешкоджали їм у цьому польські королі (...)" [10, с.852-853]. Не важко помітити, що цей висновок суперечить змістові угоди.

На перший погляд, договір 1412 р. давав Польщі можливість реалізувати її претензії на Шипинську землю і заволодіти деякими власне молдавськими областями. Проте польський уряд не збирався виконувати угоду на практиці [12, с.40-41]. Він лише прагнув добитись від Угорщини розриву з Німецьким орденом, і коли ця мета була досягнута, Польща 1414 р. уклала з Туреччиною договір про ненапад строком на 6 років, дія якого поширювалась і на Молдавію [12, с.42].

Владислав II зустрівся з Олександром 1415 р. буквально на кордоні Шипинської землі - у Снятині, де воєвода склав поновну васальну присягу, текст якої не зберігся [26, т.4, с.188]. Король демонстрував владу над Покуттям, яке Олександр так і не отримав у заставу, хоча борг в 1 тис. руб. не був йому повернутий. З іншого боку, зупинившись у Снятині, Владислав II підкреслював відсутність у нього претензій на Шипинську землю.

Наприкінці правління Олександр Добрий спробував змінити зовнішньополітичну орієнтацію, скориставшись війною між Польщею і Литвою по смерті Вітовта 1430 р. Прагнучи звільнитися з-під польського сюзеренітету, воєвода підтримав князя Свидригайла і спустошив Покуття. Проте 1432 р. Олександр помер, і залагоджувати конфлікт з Польщею довелося його синові Іліяшу [24, т.2, с.648-653].

Внаслідок перевороту восени 1433 р. престол у Сучаві захопив Стефан, звідний брат Іліяша. 13 грудня він визнав себе васалом Владислава II і склав присягу перед королівським послом М.Бучацьким. Окремим документом був оформлений сюзеренітет короля над Шипинською землею [24, т.2, с.660-661]. Насамперед король зазначив, що воєвода Стефан "**имѣеть (...) свою землю волоскую всю держати во всѣхъ своихъ границахъ**". Подальший текст свідчить, що польські дипломати виокремлювали з поняття "волоська земля" дві північно-західні волості. Король писав: "**а такѣжь того исного стецка воєводу хотячи особною милостью оутѣшити, абы намъ по томъ тымъ готовѣи и вѣрнѣи служилъ (...) тыи городы цецынь а хмеловъ, со тыми волостми и**

селы, которыижь к нимъ прислушають, которыижь городы лежать межи нашею землею рускою и волоскою, даємы и дали єсмы єму на вѣки и его дѣтемъ и намѣсткумъ, (...), а чинимы єго правымъ отчичемъ и дѣдичомъ тымъ городумъ цецуню и хмелевъ".

Отже, на відміну від "землі волоської", яка розглядалася як предковічне володіння воєвод ("**тако жко єго предкове держали**"), Цецин і Хмелів з волостями надавалися Стефану як спадковий лен (феод), тобто приватно-правний об'єкт. Згідно з феодальним правом, у випадку зради, непокори тощо сюзерен міг відібрати лен і передати іншій особі або й залишити собі. Владислав II закріпив своє верховенство принаймні над частиною Шипинської землі. Водночас польська дипломатія завуалювала її ленний статус фразами з державно-правного лексикону, зокрема, що "**межи тыми городы и межи нашею землею рускою то границѣ будуть вѣчныи**".

Чому поряд із фортецями Цецин і Хмелів не згадано Хотин? Можливо, польські дипломати не включили його у текст угоди 1433 р. через те, що Хотинська волость не межувала з Покуттям. Ця обставина пояснює й відсутність у документі назви Шипинської землі. Адже вона складалась із трьох волостей - Цецинської, Хмелівської та Хотинської. Остання перебувала під владою воєводи, як про це свідчить митний привілей львівським купцям Стефана II від 18 березня 1434 р. Як і 1408 р., так і тепер, він передбачав сплату мита "**оу черновцех**" і "**оу хотини**" [24, т.2, с.669].

Кордон, описаний у документі, проходив від Пруту по річці Колочин між Снятином та Шипинцями, у північному напрямку і прямував поперек "поля Болохова" до придністровського села Потока, яке належало Молдавії. (Місце розташування цього села викликало свого часу цілу дискусію: М.Кордуба вважав, що йшлося про Чорний Потік (нині Заставнівського р-ну) [7, с.175]; І.Ністор доводив, що це була Поточиська поблизу Городенки [30, с.11].) Від Потока кордон прямував Дністром до моря.

Подальший контекст свідчить, що Стефан II зняв претензії на Покуття, як це зробив Стефан I у 1395 р. Адже король зазначив, що "**покутскаѧ землѧ, какъ издавна слушала съ своею границею из вѣка наша, такъ и тѫгнеть**". Однак дещо несподівано звучить наступна фраза: "**а васковци стецку воеводѣ wтписали єсмы, к волоскои земли, ис тымъ со всѣмъ, што к тому селу здавна прислушаєть, а межи нашими селы замостье и вилавче, а межи волоскою землею какъ издавна оу лѣсъ ходили, такъ и нынѣ ходити имеютъ, на вѣки вѣчныи**". Йшлося про села Вашківці, Замостя та Вилавче (нині Коритне Вижницького р-ну), розташовані в долині Черемошу. М.Кордуба та І.Ністор доводили, що ці села потрапили під владу Польщі 1433 р., бо вважали, що з кінця XIV ст. польсько-молдавський кордон проходив по Черемошу. Вони посилалися на перелік церков Радівецького єпископства з початку XV ст. Список зберігся у редакції 1490 р., однак містить посилання на часи Олександра Доброго. М.Кордуба знайшов у ньому Калинівці, Замостя, Вижницю і Банилів [7, с.172-173]. Проте і цей дослідник, і згодом І.Ністор помилялися.

Перелік розпочинається словами: "**Почевши wтъ Соучавскои волости, а цръкwвь на Лѵкавци**". Отже, перша церква розташовувалась у с.Луківці (до 1960 р. - Лукавець), на Сіреті. Другою названа церква "**Жадовска**" (с.Стара Жадова) і далі - за течією Сірету, так що 16-та церква - "**Синовска**" (с.Синівці) - знаходилась вже на нинішньому кордоні України і Румунії Південніше розташовувались: 17-та - "**на Дръсци**" (с.Дерска Дорогойського пов.), 21-ша - "**Калиновска**" (с.Келинешти), 23-тя - "**Замостїѧ**" (с.Замостя колись Дорогойського, нині - Сучавського пов.), 24-та - "**ѵ Басинци**" (?), 25-та - "**Балиловска**" (с.Белінешти), 28-ма - "**оу Калиновци**" (с.Келінешти-Купаренку). Інші церкви лежали далі на південний захід [22, с.135-136]. Отже, поряд розташовувалися двоє Калинівців, Замостя, Басинці і Балилівці. Вираз "у Басинци" М.Кордуба читав як

"у Басници" і твердив, що це є перекручена назва Вижниці. Балилівці у нього стали Баниловим. І.Ністор цілком погоджувався з М.Кордубою. Тим не менш, села, які вони вважали надчеремоськими, насправді лежали на південь від міста Серет.

Це ж стосується й Вашківців. Села з такою назвою були біля м.Серет (нині с.Вескеуці), на Хотинщині (нині - Сокирянський р-н) та в Сороцькій волості. У 1431 р. власником сіл "**вашковци (...) и васковци (...)**" був боярин Купчич [24, т.1, с.317]. Слід думати, що він володів сіретськими Вашківцями, бо поряд розташувалися інші його села - Купка, Томинці, Кам'янка тощо. Йому ж належали Няговці, Михайлівці тощо, розташовані поблизу сокирянських Вашківців. Однойменне село на Черемоші належало до 1433 р. Польщі, і Владислав II передав ("**wтписали есмы**") його Стефану II. За логікою М.Кордуби, Вашківці були і "залишилися у Молдавії", а "Замостя і Вилавче перейшли до Ягайла" [7, с.175]. Але в документі ці два села виразно позначені як королівські ("**наши селы**") з відтінком давнини - їхні жителі "**издавна оу лѣсъ ходили, такъ и нынѣ ходити имеютъ**". І питання полягало не в тому, що села "перейшли до Ягайла", а в якихось перешкодах з боку молдавської влади користуватися "нічийним" лісом, хоча давніше перепон не було.

Долина Черемошу перебувала в складі "руської землі", мабуть, з XIV ст. На жаль, регулярна фіксація власності на Покутті почалась лише 1435 р., після заснування галицького земського суду [4, с.86, прим.2]. У його актах за 1445-1457 рр. згадані села Мілієве, Замостя та Банилів,які належали магнатові Мужилові Бучацькому і входили до складу Снятинської волості [7, с.176]. Молдавія захопила долину Черемошу після розгрому польського війська на Буковині 1497 р. На переговорах, які відбулися 1499 р., князівство представляв логофет І.Тевтул. За словами І.Некульче, король "подарував Тевтулові такі села на кордоні: Руське Довгопілля, Путилу, Розтоки, Вижницю, Іспас, Мілієве, Вилавче, Карапчів, Замостя, Вашківці, Волоку. (...) І кордон був встановлений по ріці Черемошу" [29, с.269].

Домовленості 1433 р. виявилися недовготривалими. 1434 р. помер Владислав II, якого змінив його син Владислав III, а в Молдавії престол знову захопив Іліяш [24, т.2, с.681-682]. 23 вересня 1436 р. він склав королю васальну присягу у Львові й підписав грамоту, в якій визнав "щкоды", заподіяні його батьком на Покутті. Як компенсацію Іліяш повернув королю "**землю шепиньскую, которою молдавьская земла wт короуны имила, з городы (...), то есть хотѣнь, цецюнь и хмеловь, и со вьсѣми волостьми, мѣсты, селы (...)**". Отже, Іліяш визнав ленність Шипинської землі й погодився її "**городы, волости, мѣста и села посѣсти дати (...) королеви, послидьком и короунѣ его оу дерьжаніе и триманіе на вѣки вѣчьныѫ**" [24, т.2, с.706-707].

Проте Шипинська земля залишилась у складі князівства. На чолі її волостей стояли молдавські старости - Маноїл у Хотині та Щефул у Цецині [24, т.2, с.62, 65-66]. Мабуть, зваживши всі "за" і "проти", польський уряд вирішив не поспішати з реалізацією львівської угоди. Анексія Шипинської землі посилила б проугорські настрої серед молдавського боярства, давши привід Угорщині вимагати від Польщі виконання угоди 1412 р. Справді, угорський король Альбрехт Габсбург порушив це питання на переговорах з поляками 1439 р. Однак польські дипломати добилися відстрочення остаточної ухвали ще на 12 років. Та вже 1440 р. питання було вичерпане, бо Альбрехт помер, а угорським королем став Владислав III [12, с.58].

Воєвода Іліяш теж вжив заходів, щоби не допустити анексії Шипинської землі Польщею. Він передав Хотин, Цецин і Хмелів з волостями своїй дружині княгині Марії, яка була рідною тіткою Владислава III. Пізніше вона пред'явила польським урядовцям акти, які засвідчували її права на ці волості. Водночас з часу правління воєводи Іліяша

відсутні надавчі грамоти на села, розташовані в Шипинській землі. Якщо це не випадковість, пов'язана із втратою документів, то Іліяш не був упевнений у збереженні влади над нею.

Навесні 1443 р. престол знову захопив Стефан II. Іліяш знайшов притулок у подільського старости Д.Бучацького, за підтримки якого восени вторгнувся в князівство, але потрапив у полон до Стефана [12, с.60]. Приблизно тоді, коли це сталось, 28 лютого 1444 р., княгиня Марія і хотинський староста Маноїл уклали у Львові угоду з Яном із Чижева, каштеляном краківським, і намісником короля П.Одровоншем, воєводою львівським, про передачу їм "наших замків Хотина, Цецина і Хмелева з приналежними до них волостями (castra nostra Choczin, Czeczvn et Chmyelow cum districtibus ibidem spectantibus)" на строк до свята Петра. Ці урядовці повинні були вирішити з Владиславом III, який перебував в Угорщині, питання про надання рівноцінних володінь у Польщі. У випадку відмови короля згадані замки і волості повертались Іліяшу та Марії на св.Петра [25, с.721].

По суті йшлося про обмін територіями в рамках ленного права. Це повинно було зацікавити польський уряд хоча б через те, що ініціатива виходила від васала короля Польщі. Проте її реалізації перешкодили серйозні обставини. По-перше, екс-воєвода Іліяш перебував у руках Стефана II, який 29 травня наказав його осліпити [16, с.25]. По-друге, увага польських політиків була прикута до Угорщини, де готувався великий похід проти турків. Як відомо, він скінчився загибеллю Владислава III під Варною [11, с.106].

У період безкоролів'я уряд Польщі контролював становище в Молдавії. Зокрема, в листопаді 1445 р. у Сереті відбулася зустріч делегації на чолі з Яном із Чижева та П.Одровоншем із Стефаном II, який обіцяв вірність Польщі. Представляє інтерес зобов'язання, яке, судячи з контексту, брали на себе й попередні воєводи. Йшлося про наступне: якщо молдавський підданий завдасть шкоду "**оу коруни и паномъ и мѣсчаномъ и кметемъ и духовнымъ и бѹд комѹ**" і поляки назвуть винуватця, то воєвода повинен його "**поставити ку праву оу нарочитомъ мѣстци, гдежъ наши передци положили мѣстце, на колочини, и що право изнайдетъ, то нехаи терпит виноваты**" [24, т.2, с.729]. "Передками" Стефана II були Петро Мушат та Олександр Добрий. Очевидно, такі судові зібрання на березі Колочина, тобто на межі Шипинської і Покутської земель, відбувалися принаймні з останньої чверті XIV ст.

Стефан II відновив надання боярам володінь у Шипинській землі. Так, 5 квітня 1445 р. він передав логофету Михайлу "**едино мѣсто шт пустини близко граници лѣдцкои, на имѣ селище гавриловци, да шсадит собѣ село**" [24, т.2, с.219]. А вже 25 січня 1446 р. Стефан II підписав йому нову грамоту на "**село на граници, близь снѣтина, на имѣ гавриловци, що его сам шт пѹстини шсадил**" [24, т.2, с.238]. Ці факти слушно відзначив М.Кордуба, полемізуючи з А.Д.Ксенополом і Р.Ф.Кайндлем. Адже надання сіл між Прутом і Дністром молдавським боярам у 40-50-х роках XV ст. свідчили про хибність погляду, нібито воєвода Іліяш "справді зрікся Шипинської землі і що ся область аж 1456 р. вернула до Молдавії" [7, с.177-178].

Влітку 1446 р. новий претендент на престол Молдавії - Петро, третій син Олександра Доброго, уклав у Хотині угоду з Д.Бучацьким, пообіцявши виплачувати йому щорічно 1 тис. турецьких золотих, 20 сувоїв шовкових тканин і сувій оксамиту на золоті. Якщо ж воєвода не зможе це все платити, Д.Бучацький "**имаеть оу нашеи земьли брати стада коньскаѧ и кобылѧѧ, и скоты и чреды оу нашемъ имѣнью**" [31, с.182]. Подібні угоди пояснюють мотиви зацікавленості польських магнатів внутрішніми справами Молдавії.

Новий король Казимир IV 1447 р. висунув проти воєводи Петра II свого двоюрідного брата Романа, сина Іліяша. Петро засів у Цецині, чекаючи на допомогу Д.Бучацького

[31, с.184]. Магнат йому не допоміг, і той мусив утікати в Угорщину. Одним із наслідків приходу до влади воєводи Романа II було відновлення прав княгині Марії на Шипинську землю. Згодом він віддячив Д.Бучацькому тим, що відписав йому "**селы на имѧ василовъ на дънистрѣ и борисово село и коучоуровъ, лѣнцовичово село и юрковци и вербовци**" в Шипинській землі [24, т.2, с.305]. Щоправда, грамота була видана 23 лютого 1448 р. в Коломиї, куди Роман II утік внаслідок наступу Петра II. Останньому допоміг Я.Хуньяді, правитель Угорщини у час малолітства короля Ласло Постума. Втручання угорців у молдавські справи стривожило Краків. Польща спрямувала військо, аби відновити на престолі Романа II, але той несподівано помер. Петро II і його бояри зустрілися 22 серпня з польськими представниками у Хотині, заявивши про готовність скласти васальну присягу Казимирові IV [24, т.2, с.733-735, 737-738].

Восени 1449 р. владу в князівстві захопив ще один син Олександра Доброго - Богдан. 2 грудня він теж уклав з Д.Бучацьким угоду, яка певною мірою стосувалася Шипинської землі. Воєвода домовився з подільським старостою, що той не переховуватиме у містах і замках Поділля Богданових ворогів, "**ни самого wлеѯандра, илиѧшева сына, ани кнѧгиню маткоу его, ани боѧръ, ани слоугъ ихъ**", і звернеться до короля та коронної ради з тим, щоб вони цих осіб "**wт граници wтдалили**" і не дозволяли їм "**пакостити земли нашеи, ани кѹпцемъ нашимъ, ани иномѹ никомѹ**" [24, т.2, с.746]. Олександр, молодший син Іліяша, вступивши у боротьбу за престол, мабуть, збирав податки і мита в Шипинській землі, яка формально належала його матері. Так можна пояснити слова про те, що Олександр і його матір "пакостять" землі та купцям. Богдан II обіцяв платити Д.Бучацькому щорічно 400 золотих і давати по 10 бочок вина, 2 бочки мальвазії та 10 сувоїв шовку [24, т.2, с.747]. Уряд Польщі вважав Богдана II ставлеником Угорщини і 1450 р. кинув проти нього військо, яке через Хотин проникло вглиб Молдавії, але потрапило в засідку й зазнало втрат [26, т.5, с.75]. Через рік Богдан II загинув у боротьбі з молодшим братом Петром Ароном, якого невдовзі прогнав згаданий Олександр [12, с.64].

Очевидно, в ході багаторічної боротьби прикордонні райони Шипинської землі зазнали спустошень. На це може вказувати такий факт. 27 жовтня 1452 р. боярин Мань Глобникович продав логофетові Михайлу "**селишча своа пѹстаа, цо сѹт на граници, а на имѧ иванковци и погориловци и хатчинци (...), пан михаил имает таа селишча держати и wживати и wсадити и млины и ставы собѣ чинити (...)**" [24, т.2, с.422]. Ці селища розташовувались поблизу Гаврилівців, про які йшлося вище. 1453 р. Олександр II видав підтверджувальну грамоту на всі села логофета Михайла, серед яких були й такі, що лежали в Шипинській землі: "**повыше нашего города хотина едно село на днистри на имѣ рашковци, цо их купил за свои товар правы, (...) и выше wт боудилчи, на имѧ половина шировци, цо их купил wт шендрики (...)**" [24, т.2, с.472]. Логофет Михайло, мабуть, не боявся, що його села поблизу кордону будуть спустошені, тому що підтримував тісні політичні й фінансові зв'язки з польськими магнатами і навіть королем [24, т.2, с.802-807].

Загалом серед боярства Молдавії переважала пропольська орієнтація, яка посилилась влітку 1453 р., після захоплення турками Константинополя. Тоді ж султан звернувся до Молдавії з вимогою сплати щорічного харачу [3, с.18]. Воєвода Олександр негайно вислав до Кракова посольство [12, с.65-66], а восени уклав формальну угоду про васалітет [24, т.2, с.765-766]. Та в 1454 р. ускладнилось становище й самої Польщі, яка розпочала війну з Німецьким орденом. У цій ситуації польський уряд не лише не міг надати Молдавії допомоги, але й сам її потребував. Тому навесні 1455 р. відбулися переговори делегації, очолюваної львівським воєводою А.Одровоншем, з Олександром

II, який зобов'язався надавати Польщі збройну допомогу [24, т.2, с.769]. Окрім того, воєвода обіцяв допомагати полякам у боротьбі проти антиурядових елементів з Покуття, які спробували б переховуватися на території князівства: "**а також коли бы вышол андреи трушкович или боуд какыи ишкодник покутскы до нашеи земли, а мы што быхом их выдали**" [25, с.770]. Ця домовленість свідчила про поважне ставлення польської сторони до територіального суверенітету воєводи, зокрема в Шипинській землі.

У травні 1455 р. владу захопив Петро Арон, який висловив готовність підтвердити васалітет князівства щодо Польщі та владнати спірні питання, зокрема щодо власності княгині Марії. 1 жовтня він зустрівся під Хотином з А.Одровоншем та іншими посланцями короля. Воєвода і бояри обіцяли, за прикладом попередників, служити королю й короні "**до нашеи смерти**". Петро Арон надавав княгині Марії, "**тетцѣ королевскои**", м.Серет та с.Ольховець з усіма прибутками "**изминоу за хотин**" [24, т.2, с.774]. Отже, він вважав володінням княгині лише Хотин, а не всю Шипинську землю.

Польський уряд погодився на таке вирішення питання, пов'язаного з княгинею Марією. Проте його не влаштовувало надто звужене трактування Петром Ароном проблеми Шипинської землі. Тому на наступних польсько-молдавських переговорах, які відбулися 29 червня 1456 р. в Сучаві, питання було обговорено значно ширше і поділено на кілька окремих блоків. По-перше, Петро Арон підтвердив надання княгині Марії "містечка Серет з передмістям (oppidum Serath cum suburbio) і селами, до нього приналежними, та села Ольховець з іншими селами (...)". До речі, раніше Серет і Ольховець вже належали литовській княгині Римгайлі, колишній дружині Олександра Доброго [24, т.1, с.142]. По-друге, вирішення питання "про Хотинські й Цецинські та інші дібра, на які ця княгиня Марія має грамоти і привілеї і підтвердження [як на] користування даровизною і посагом (de Chotinense et Ceczonense et ceteris bonis, super que ipsa dux Maria usus dote et dotalicio habet literas et privilegia et munimenta)", відкладалося до особистої зустрічі воєводи з королем Казимиром IV [24, т.2, с.781-782].

Примітно, що йшлося вже тільки про "Хотинські і Цецинські" володіння, а замість очікуваних "et Chmyelowense bonis" вказано "et ceteris bonis" (та інші дібра). Така заміна не випадкова, бо приблизно тоді Хмелів як фортеця припинив існування. Мабуть, Петро Арон скасував і Хмелівську волость, приєднавши її, на нашу думку, до Хотинської волості. Зазнав руйнувань і Цецин, який теж перестав бути центром волості. Петро Арон переніс цю функцію на Чернівці. Отже, воєвода провів свого роду адміністративно-територіальну реформу. Вона знайшла відображення в угоді, укладеній 1 квітня 1457 р. Петром Ароном з урядовцями сусідніх територій Польщі - старостою снятинським, коломийським і коропецьким Мужилом Бучацьким та старостою подільським Бартошем Бучацьким [24, т.2, с.809-810].

Приводом до переговорів стало "лиходійство" якогось Лева, що спустошив околиці Снятина, а потім "**сѧ оувернул до нашеи земли молдавскую**". На прохання польських урядовців Петро Арон та бояри видали їм "**того истого зрадцѣ лева с тѣми то лихотникы, и оучинили шни над ними помста**". Окрім того, воєвода пообіцяв знайти і повернути полякам їхнє майно, яке грабіжники, очевидно, збули на території князівства. Петро Арон зобов'язався призначити "**на граници оу хотини и оу черновскои волости два паны справедливых и именованных, (...) абы един был нам старостою хотинскым а дрѹгы черновскым оуставичным**". Причому їх будуть "**межи нашими паны молдавскыми выбирати**" самі польські старости. Судячи з контексту угоди, на час її укладення воєвода вже призначив цих старост і дав їм певні доручення. В їхні обов'язки входила взаємодія з польськими урядовцями, "**абыхом могли тиж дву зем(ли) держати с обух сторон за**

єдно в мирѣ, в ласци и справедливости". Особливо сторони домовились "такую справедливост дръжати меж нами и землѣми, яко быхом могли злодїевъ именованих або лицем нѣтых вишали на wбѣ сторонѣ".

Зазначені заходи означали певне реформування колишньої Шипинської землі, яка і без цього вже не згадувалась у документах після 1436 р. Хотинська і Чернівецька волості 1457 р. були остаточно інтегровані в адміністративно-територіальну систему князівства. "Уставичні" старости призначались центральною владою і мали додаткові повноваження, пов'язані з прикордонним становищем волостей. Їхнє призначення за вибором поляків у подальшому не практикувалося.

І ця угода, й інші документи свідчать, що, незважаючи на застереження щодо прав княгині Марії на волості колишньої Шипинської землі, уряд Польщі, очевидно, вважав питання вичерпаним після надання королівській родичці прибуткових серетсько-ольховецьких володінь. Зі свого боку, воєвода оформив адміністративно-територіальні зміни у прикордонних волостях як заходи, узгоджені з урядовцями коронних земель і проведені ледь не за їхньою ініціативою та участю, причому виключно в інтересах зміцнення безпеки прикордонних володінь Польщі. Фактично ж ці заходи, по-перше, зміцнили владу воєводи над територією, яку польські королі намагались перетворити в прямий лен, і, по-друге, викликали до життя адміністративні новації, позитивно сприйняті польськими урядовцями. Ці новації в умовах ускладнення міжнародного становища в регіоні відкинули в небуття проблему Шипинської землі і саму її назву.

Наведені факти спростовують твердження П.Параски про те, що 1456 р. "практично під польським контролем опинились Хотин і Шепеницька земля, які відійшли до Марини, дружини Іліяша, що переховувалась у Польщі" [12, с.67]. І.М.Новосівський теж вважав, що ця територія перебувала під польською владою з огляду на "границю між Польщею й Молдавією не під Снятином, а під Хотином". Аргументом стали слова з грамоти Петра Арона від 1 жовтня 1455 р. про його прибуття "**под Хотин, на границю**" [10, с.853]. Але ж замок розташовувався над Дністром, по якому й проходив кордон з Польщею, зафіксований в угоді 1433 р.

Наведемо додатково ще одне джерело, зміст якого ясно свідчить, що колишня Шипинська земля і Хотин залишались під контролем Петра Арона і що "снятинський" кордон теж лежав на своему місці. 8 червня 1456 р. "**истинны наш вѣрны пан, синъ хотинскы,**" одержав від зазначеного воєводи підтвердження на "**wтнинѹ жони его, wнѹка михаилашева, села на имѣ шизкоуци, где был юрїева двора, на пруттѣ, и малинци и шизкоуци, где ходорич, и по выш того замкоуци и под хотинѣ берестїа и городище, пониж оурмезева и крайникоуци и вышнивецъ и на граници бориcкоуци**" [24, т.2, с.577]. Майже всі ці села лежали в Хотинській волості: Шизковці на Пруті - на місці нинішньої Новоселиці, Замковці - це теперішні Санківці тощо. Лише Борисковці, справді, були "на границі" з Покуттям, де нині лежать Борівці Кіцманського р-ну. Пан Син міг називатися Хотинським, лише займаючи посаду старости волості. Як урядовець високого рангу він був жонатий на представниці заможної родини й отримав як посаг 9 сіл. Зміст цієї грамоти і низки інших цілком виключає і польський контроль, і привілеї княгині Марії, і блукання "границі" між Снятином та Хотином.

Разом з тим розглянутий документ дозволяє дійти певних висновків щодо історичної долі Шипинської землі. У структурі її землеволодіння в середині XV ст. переважала земельна власність молдавських бояр українського та волоського походження. Як учасники політичних процесів вони мирилися із залежністю князівства від Польщі, підтримували відносини з польськими можновладцями, мали з ними родинні зв'язки, однак волосько-українська боярська еліта не бажала поступатися в територіальних

питаннях. З цієї точки зору претензії польських королів на Шипинську землю залишалися "благими намірами", які не мали підтримки з боку боярської верстви. Анексія цієї території могла б здійснитися при наявності "п'ятої колони", як це сталося із Західним Поділлям. Незважаючи на перебування цієї території під литовською владою, поступово там утвердилися польська шляхта і духовенство. По смерті Вітовта 1430 р. вони захопили Кам'янець та інші замки, які рішуче утримували, незважаючи на наказ Владислава II повернути їх Литві. Зрештою, це призвело до литовсько-польської війни, наслідком якої Західне Поділля увійшло до складу Польщі [4, с.191-193].

До речі, ця територія стала притулком для Петра Арона, якого 12 квітня 1457 р. переміг Стефан, син воєводи Богдана II. Саме він остаточно "поховав" проблему колишньої Шипинської землі. Цей войовничий і прагматичний діяч скористався важким становищем Польщі, яка загрузла у війну з Німецьким орденом, і завдав ударів по тих пунктах, де перебували Петро Арон та віддані йому бояри. У квітні 1459 р. польська делегація, очолювана А.Одровоншем та Грицьком з Поможан, уклала мир із Стефаном III, простивши йому "війни, незгоди, грабунки, спалення і пролиття крові між землями Поділля, Русі та Молдавії (inter terras Podoliae, Russiae et Moldaviae)" [23, с.267; 30, с.45]. Йшлося, мабуть, про взаємні напади, в центрі яких перебувала колишня Шипинська земля. Хотин опинився в руках поляків, і Стефан III погодився на залишення там польської залоги (promittimus castrum Cuthin in posessione) з правом збору мита, вільною риболовлею у Дністрі тощо [23, с.267].

Васальний договір Стефан III підписав 2 березня 1462 р. Окрім обіцянок вірності та надання збройної допомоги, він містив важливе зобов'язання, яке представляє особливий інтерес. Стефан III пообіцяв: "**не имамо ани хочем никоторыхъ землъ, алибо панствъ, мѣстъ, алибо холдѹн прѧз воли и прѧз wсwбного произволеня реченого пана нашего королѣ и Корѹны его, которым коли wбычаем, wтдалѣти; ач бы был которы wтдаленны, тыхъ засѣ прѧзискати хочемо и имамо**" [23, с.284]. Сучасною мовою цей фрагмент звучить так: "ми не повинні і не бажаємо колись якимось звичаєм відокремлювати жодних земель, держав (= волостей), міст або держань (холдун = феод) без волі і без особливого дозволу названого пана нашого короля і його корони, а якщо б котресь було відокремлено, те, однак, бажаємо і повинні повернути". Отже, декларувались цілісність території князівства та обов'язок воєводи повернути втрачені землі. Натомість П.Параска вважав, що господар зобов'язався "не добиватися набуття нових територій" і отримав "право на повернення втрачених князівством земель". Таке трактування відрізняється від змісту договору, як і твердження про те, що, згідно з угодою, Хотин був повернутий Молдавії [12, с.72].

Договір 1462 р. засвідчив фактичну відмову Польщі від територіальних претензій до Молдавії. Він не містив навіть натяків на колишню Шипинську землю чи її волості, натомість фіксував сюзеренітет польського короля над усією територією князівства. Таке трактування можна зустріти і в пізніших угодах, зокрема 1467 р. щодо проведення в Хотині наради представників короля та воєводи. Цей захід отримав наступну назву: "**снѣмь посполиты земль маистатѹ господарѣ кролѣ его милостъ рѹскыхъ и подолскыхъ и молдавскыхъ**" [23, с.296]. Отже, йшлося про загальний сейм галицьких, подільських і молдавських земель його величності короля. До речі, учасником цих переговорів був і хотинський староста Гоян, що засвідчує повернення Хотина під владу воєводи.

Підсумовуючи, зазначимо, що Шипинська земля фігурує лише в двох актах - 1400 і 1436 рр., які стосувалися відносин Молдавії з Польщею. Беручи до уваги також її згадку в польсько-угорській угоді 1412 р., в якій ця земля протиставлена Молдавській землі, можна дійти висновку, що польська дипломатія розглядала її як певну географічну

область з більш-менш чітко окресленими межами, які відокремлювали її від корінної молдавської території. Воєводи Молдавії у відносинах з Польщею приймали таке "відокремлене" трактування Шипинської землі, володіння якою потребувало формальних гарантій з боку польського короля. Водночас Польща жодного разу не заявила категорично про те, що Шипинська земля належить чи раніше належала їй. В сукупності це свідчить про деяку двозначність становища даної землі в контексті польсько-молдавських відносин: з одного боку, вона перебувала під владою Молдавії, з іншого боку, остання визнавала право Польщі принаймні давати формальну згоду на перебування Шипинської землі в складі князівства. Цю двозначність можна пояснити тільки тим, що йшлося про частину колишнього Галицького князівства, яка в середині XIV ст. опинилася у складі Молдавського воєводства. Польський король вважався офіційним спадкоємцем Галицької Русі і його титулатура включала вираз "Russiae heres", "**дѣдичь рускии**". Ця обставина слугувала формальним мотивом для висунення Польщею дипломатично завуальованих претензій на Шипинську землю (1400 р.) або нав'язування їй ленного статусу (1433 і 1436 рр.). Польська дипломатія була непослідовною в цьому питанні, зрештою, другорядному для Польщі на тлі стратегічної мети - забезпечення польського сюзеренітету над Молдавським князівством. Воєводи це враховували і використали для утримання Шипинської землі ціною васальних зобов'язань щодо польського короля. Її тривале перебування під владою воєвод призвело до утвердження в ній боярського землеволодіння, політично пов'язаного з існуючою молдавською державністю. Це і стало головною передумовою остаточної інтеграції її волостей в територіально-адміністративну структуру князівства, що, зрештою, не викликало явних заперечень з боку сюзерена - короля Польщі.

Джерела та література

1. Буковина: історичний нарис. - Чернівці: Зелена Буковина, 1998. - 416 с.
2. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. - Львів: б. в., 1996. - 255 с.
3. Гонца Г. Молдавия и османская агрессия в последней четверти XV - первой трети XVI в. - Кишинев: Штиинца, 1984. - 150 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси. - К.: Наук. думка, 1993. - Т.4. - 687 с.
5. Егоров В.Л. Граница Руси с Золотой Ордой в XIII-XIV вв. // Вопросы истории. - 1985. - № 1. – С. 17–29
6. Жуковський А. Історія Буковини // Буковина - її минуле і сучасне / Під ред. Д.Квітковського, Т.Бриндзана, А.Жуковського. - Париж-Філадельфія-Детройт: Зелена Буковина, 1956. - С. 63-420.
7. Кордуба М. Молдавсько-польська границя на Покутю до смерти Стефана Великого // Науковий збірник, присвячений професорови Михайлови Грушевському. - Львів, 1906. - С. 158-184.
8. Масан О.М. Шипинська земля: передісторія, устрій та статус // Вісник Центру буковинознавства. Серія історична. - Чернівці, 1993. - Вип.1. - С. 24-35.
9. Нерознак В.П. Названия древнерусских городов. - М.: Наука, 1983. - 207 с.
10. Новосівський І.М. Буковина в міжнародних договорах // Буковина - її минуле і сучасне / Під ред. Д.Квітковського, Т.Бриндзана, А.Жуковського. - Париж-Філадельфія-Детройт: Зелена Буковина, 1956. - С. 849-869.
11. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв.: Главные тенденции политических взаимоотношений / Отв. ред. И.Б.Греков. - М.: Наука, 1984. - 301 с.
12. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV - начало XIX в.) / Отв. ред. Д.М.Драгнев. - Кишинев: Штиинца, 1987. - 464 с.
13. Параска П.Ф. Территориальное становление Молдавского феодального государства во второй половине XIV в. // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы. До середины XIX в. - Кишинев, 1980. - С. 62-87.
14. Параска П.Ф. К вопросу о молдавско-польских отношениях конца XIV - первой трети XV в. // Известия АН Молдавской ССР. - 1981. - № 3. - С. 23-31.

15. Пивоваров С.В. Нові матеріали до історії стародавнього Цецина // Буковина - мій рідний край: III іст.-краєзн. конф.: Матеріали. - Чернівці, 2000. - С. 20-22.
16. Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв. / Сост. Ф.А.Грекул; отв. ред. В.И.Буганов - М.: Наука, 1976. - 152 с.
17. Супрасльская летопись // Полное собрание русских летописей. - М.: Наука, 1980. - Т.35: Летописи белорусско-литовские. - С.36-67.
18. Тимощук Б.О. Шипинська земля за археологічними даними // Минуле і сучасне Північної Буковини. - К., 1973. - Вип.2. - С. 21-26;
19. Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина (X - перша половина XIV ст.). - К.: Наук. думка, 1982. - 206 с.
20. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. - К.: Наук. думка, 1987. - 183 с.
21. Anonymi Descriptio Europae Orientalis / Ed. O.Górka. - Cracoviae, 1916.
22. Documenta Romaniae historica. A. Moldova. - Bucuresti: Editura Academiei RSR, 1980. - Vol.3 (1483-1504). – LVIII. - 686 p.
23. Documentele lui Ştefan cel Mare / Publ. de I.Bogdan. - Bucureşti: Socec & Co., 1913. - Vol.2. – XXI. - 611 p.
24. Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare / Ed. de M.Costăchescu. - Iaşi: Viata Românească, 1931. - Vol.1. - XXXV, 557 p.;1932. - Vol.2. – XXV. - 956 p.
25. Documente privitore la istoria românilor. 1346-1450 / Culese de E.Hurmuzaki. - Bucureşti: s. e., 1890. - Vol.I, partea 2. – XLVIII. - 889 p.
26. Joannis Dlugossii Historiae Polonicae libri XII / Cura A.Przezdziecki. - Cracoviae: Czas, 1876. - T.III. - 689 p.; 1877. - T.IV. - 711 p.; 1878. - T.V. - 702 p.
27. Kromer M. Kronika polska. - Sanok, 1857.
28. Kuczyński S.M. Wielka wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409-1411. - Warszawa: Wyd. Min. Obrony Narod., 1980. - 683 s.
29. Neculce I. O samă de cuvinte // Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopiseţul Ţării Moldovei...: Cronici / Îngr. textelor, glosar şi indici de T.Celac. - Chişinău: Hyperion, 1990. - P. 267-279.
30. Nistor J.J. Die moldauischen Ansprüche auf Pokutien. - Wien: A.Hoelder, 1910.
31. Şimanschi L., Ciocan N. Acte slavone inedite, din anii 1443-1447, privind istoria Moldovei // Anuarul institutului de istorie şi archeologie "A.D.Xenopol". - Jaşi, 1974. - Vol.11. - P. 173-185.

Скорейко Г. М.
(Чернівці)

ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ У МІЖНАРОДНИХ УГОДАХ XVII ст.

На території сучасної України немало пам'яток фортифікаційного будівництва, створених в різний час, за наказами різних правителів, але з однією метою - закріпитися тут назавжди. Побудовані на українській землі, вони рідко служили інтересам українського народу. Військові походи, що організовувалися з них, відзначалися хіба що руйнуванням господарств місцевого населення, занепад же фортець призводив і до занепаду навколишніх поселень. Середньовічні фортеці, розташовані на стратегічно важливих позиціях, відігравали роль не стільки захисту населення від нападників, скільки в значній мірі роль форпосту держави, символу її могутності. Особливого значення надавалося фортецям, побудованим на порубіжжі, якою була Хотинська фортеця. Про ранню історію її збереглося небагато письмових свідчень. Закладена ще на початку II тисячоліття на правому березі Дністра вона, з занепадом Галицько-Волинського князівства та переходом однієї частини українських земель під владу Молдавського князівства, іншої - під владу Польщі, вона опинилася на самому польсько-молдавському кордоні і стала об'єктом посиленої уваги володарів, адже

слугувала своєрідним пунктом контролю за дністровськими бродами, пересуванням польських сил на лівому березі Дністра тощо. Про особливий статус Хотина в Молдавському князівстві свідчить і той факт, що хотинський пиркалаб (управитель і суддя) входив до боярської ради при князівському дворі і був четвертою посадовою особою в боярській ієрархії [5, с.168].

Зі встановленням турецького протекторату над Молдавським князівством міжнародна ситуація в даному європейському регіоні різко змінилася: Туреччина не просто поширила свій вплив на певну територію, вона отримала плацдарм для використання кримських татар у своїх походах на Західну Європу; Польща опинилася перед фактом зростання числа своїх сусідів - васалів Туреччини; Валахія, Семигородщина і Австрія змушені були вирішувати проблеми власної безпеки. Кожна із цих держав будувала зовнішню політику, шукаючи союзників, об'єднуючись з ними і роз'єднуючись, залежно від зміни своїх власних інтересів. За подіями в регіоні уважно стежили правителі західноєвропейських держав, особливо членів антиосманського союзу - Священної ліги, утвореної у 1593 р., куди, крім Австрії, увійшли: Ватікан, німецькі держави, Іспанія та ін., завжди готові до протистояння "християнського світу невірним туркам" [4, с.175].

У XVI-XVII ст. значення фортець на території Молдавії набрало особливої ваги. Вони ставали осередками організації антитурецької боротьби, в якій були зацікавлені як європейські держави, так і внутрішні політичні сили, що неминуче призводило до загострення відносин з Портою, знищення деяких твердинь. Хотинська фортеця у цій боротьбі займала особливе місце, але вона не була зруйнована за наказом турецького султана, як інші, бо мала служити захистом від поляків. У той же час саме вона найчастіше згадується у тогочасних документах як один з найважливіших опорних пунктів у змаганнях за молдавський престол, в тому числі і з боку поляків.

Польща, в свою чергу, деякий час вела доволі обережну, стриману політику щодо Туреччини і її васалів. Вона уникала відкритих конфліктів, офіційно не втручалася у внутрішні справи Молдавії, не підтримувала претензій на молдавський престол з боку окремих польських князівських родин і т.д. У відомій "волоській війні" 1574 р. вона відмовилася підтримати воєводу Іона Лютого у його спробі позбутися турецької залежності, тому козаки І.Свірчевського діяли тут як самостійна сила. А виступ офіційної Варшави на боці Порти під час боротьби І.Підкови за молдавський престол та страта останнього за наказом короля Стефана Баторія взагалі викликали нерозуміння у Європі: християнський володар покарав християнина за боротьбу проти невірних [3, с.161].

Але в кінці XVI ст. геополітична обстановка в регіоні дещо змінилася: турки посилили свій тиск на українські землі, що перебували у володінні Польщі, Габсбурги, щоб не допустити поширення контролю Туреччини, в свою чергу вирішили закріпитися на Подунав'ї, взявши під свій протекторат Семигородщину і Валахію. В цій ситуації на рубежі XVI- XVII ст. Польща, скориставшись деяким ослабленням Туреччини, різко змінила свою тактику щодо її васала Молдавії і та перетворилася в арену жорстокого польсько-турецького протистояння [2, с.106].

Хотинській фортеці довелося стати стратегічно важливим опорним пунктом поляків у завоюванні Молдавії протягом усього XVII ст. Як ніяка інша фортеця в цей період, вона стала своєрідним атрибутом політичної та військової переваги, їй відводилося особливе місце у численних польсько-турецьких конфліктах, статус її ставав предметом міждержавного обговорення, фіксувався окремими пунктами в міжнародних угодах.

Ініціатором і провідником нової політики являвся канцлер і коронний гетьман Ян Замойський, який ще недавно виступав на боці Туреччини і був прихильником

збереження миру з нею будь-якою ціною. Отримавши підтримку з боку частини пропольськи налаштованого молдавського боярства, поляки влітку 1595 р. посадили на престол Єремію Могилу. На нього покладалася особлива відповідальність, адже у підписаній напередодні угоді він зобов'язувався поважати верховенство короля Польщі, зберігати йому вірність, навіть якщо доведеться одночасно підпорядковуватися і турецькому султану [9, с. 345]. І воєвода, і король у своїх наступних діях строго притримувалися даної присяги. У відповідності до угоди, укладеної в серпні 1595 р., Могила платив данину Польщі та жалування польським жовнірам, гарнізони яких були розташовані у містах, в тому числі і в Хотині [6, с.81]. Король, в свою чергу, надав допомогу воєводі у боротьбі проти валаського господаря Михая Хороброго у 1600 р., який мав намір об'єднати Семигородське, Молдавське і Валаське князівства в єдину державу під своєю владою і вважав Польщу своїм суперником.

Хотинська фортеця, підсилена польськими військами, стала останнім захистком Єремії. Валаський володар вирішив місто спалити, а фортецю взяти в облогу, тим більше, що Сучавський замок уже був зданий валахам [7, с.281]. Молдавський літописець Мирон Костін писав, що Михай Воєвода з великим завзяттям бив Хотинську фортецю - сліди ядер були помітні в стінах аж до її руйнування - сподіваючись, що, якщо завоює цю фортецю, то легко зможе правити всім Молдавським князівством [5, с.169]. Завдяки успішним діям козацько-польського війська на чолі з С.Жолкевським Хотинський замок був звільнений з облоги. Військо Я.Замойського в цей час увійшло на територію Молдавії, і влада Єремії Могили була відновлена.

Останній і надалі у своїй політиці опирався на Польщу, угода 1595 р. залишалася в силі. Всі свої листи до короля господар підписував: "Waszei Krol.Mczi pana i dobrodzieia mego mczgo wierni poddani i sluga naniszszy" [8, с. 56]. Він постійно повідомляв Варшаву про будь-яку політичну і військову активність валахів, турків і татар. Наприклад, у листі від 30 вересня 1601 р. Могила писав про те, що турецьке військо переправилося через Дністер біля Тягині (Бендер), а в цей час у Яссах (тодішній столиці Молдавського князівства) перебувало турецьке посольство, що направлялося до трансільванського воєводи [9, с. 64]. В іншому листі він попереджав про наміри валаського воєводи, навіть переслав для ознайомлення послання останнього [9, с. 63]. Подібні повідомлення давали змогу суттєво коректувати зовнішню політику Польщі.

В той же час поляки скористалися з перемоги, яку отримали у війні з воєводою Михаєм, щоб остаточно закріпити свій безпосередній контроль над важливими у стратегічному плані молдавськими територіями. У Сучавському та Хотинському замках залишилися значні військові гарнізони, які вважалися на службі у воєводи, отримували від нього платню, але повністю підпорядковувалися польському королеві. Так, у Хотинській фортеці, як свідчить доповідна записка люблінського воєводи М.Собеського, що перебував з комісією тут восени 1602 р., розташувався військовий загін у три сотні кінноти і стільки ж піхоти [9, с. 206-207].

Могила деякий час мирився з таким станом речей, пам'ятаючи про те, що своїм престолом зобов'язаний саме Польщі. Але безчинства польських жовнірів, грабежі і розбої викликали сильне невдоволення місцевого населення, підривали політичний авторитет воєводи. Крім того, залежність від Польщі і від Порти виснажувала Модавське князівство. Він вирішив за традицією своїх попередників взяти під свій контроль стратегічно важливі фортеці, в першу чергу Сучавську і Хотинську, щоб поступово витіснити поляків з Молдавії. Але діяти мусів дипломатичними методами і вже починаючи з 1601 р., Єремія Могила у своїх листах до польського короля постійно наголошував на необхідності передачі Сучавського та Хотинського замків під його володіння. Зокрема, 11 серпня 1601 р. він переконував короля, що раніше ці замки

слугували прихистом для втікачів від противника, а "...наразі не маю де під час небезпек подітися з жінкою та дітьми моїми" [9, с. 56].

Але найвагомішим і найпереконливішим аргументом воєводи були повідомлення про безчинства і сваволю польських жовнірів у Хотинській фортеці. В листі до короля від 22 жовтня 1601 р. Могила скаржився, що "великі і часті кривди терпить буркалаб Хотинський від коменданта фортеці ротмістра Кличкого" і просив, щоб для забезпечення порядку і спокою замок все-таки був переданий йому [9, с. 67-68].

Скарга Хотинського пиркалаба, додана до листа воєводи, підтверджувала, що польські жовніри, які перебували у фортеці, зневажливо ставилися не тільки до місцевого населення, займалися здирством, але й принижували міську владу. Управитель детально описав свавільні дії поляків, які вимагали показати брід через Дністер, примушували надати коней для обозу, а коли почули відмову, то пригрозили зброєю і пообіцяли "запрягти самого пиркалаба". Особливо жалівся він, що ці приниження бачив татарський посол зі своїми слугами, тому просив відкликати ротмістра з Хотина [9, с. 69].

Ці скарги не залишилися без уваги короля, який не хотів через такі дії своїх підданих позбутися вигідної стратегічної фортеці. Але він відмовив воєводі у передачі замку, натомість вимагав, щоб той тримав укріплення в належному стані [9, с. 175].

А фортеця справді перебувала у занедбаності. Коли восени 1602 р. туди прибула польська комісія, то виявила, що у замку є достатній запас куль, пороху, зброї, але самі споруди вимагають негайного ремонту: навіть гонтове покриття, пошкоджене під час війни з Михаєм, не було відновлене. Щоправда, всю вину за недбалість було покладено на хотинського пиркалаба, а конфлікти між місцевою владою та жовнірами визнані справою особистою. М.Собеський писав королю, що коли збирається така кількість воїнів при відсутності активних воєнних дій, то вони , звичайно, "чинять, що хотять" [9, с. 206-207].

Слід наголосити, що перевірка стану Хотинської фортеці була викликана не стільки скаргами воєводи, скільки дестабілізацією напередодні ситуації довкола Валахії: австрійський ерцгерцог Фердінанд разом з трансільванським князем Сигізмундом Баторієм виступив на підтримку волоського воєводи у війні проти Туреччини. Справедливо остерігаючись можливої підтримки цієї кампанії у Молдавії, польський уряд вирішив посилити свій контроль, в першу чергу, над Хотинським замком. Але в цей час вся гострота відносин перенеслася на молдавсько-трансільванський кордон, поляки вважали своє становище доволі стабільним, тому ніяких заходів по укріпленню і зміцненню Хотинської фортеці не приймалося. Та й молдавський господар не спішив відновлювати фортецю, яка йому фактично не належала.

У подальші роки проблема Хотинської фортеці в офіційному листуванні Могили з Сигізмундом майже не порушувалася, що свідчить про непохитність волі короля щодо статусу цієї твердині, вона залишалася за Польщею і виконувала тут роль форпосту Речі Посполитої. Проте під час будь-яких заворушень у цьому регіоні про фортецю згадували в першу чергу. Я.Потоцький під час воєнної кампанії 1603 р. нагадував королю, що, "хоч ротмістром Хотинської фортеці є добрий і відданий Вашій Королівській Мосці чоловік... треба мати пильне око на Хотин" [9, с.298]

У 1607 р. Єремія помер, але династія Могил залишалася при владі. Нетривка стабільність була порушена черговим змаганням за молдавський престол, коли до влади прийшов Костянтин Могила, зв'язаний з Польщею династійними узами: його сестра була дружиною одного з найвпливовіших політиків – князя С.Потоцького. Сильний вплив Польщі не міг залишитися поза увагою Туреччини. Та й політика Костянтина не сприяла стабілізації ситуації довкола Молдавії: він не турбувався про регулярне

постачання до Стамбула харачу, на догоду Польщі втрутився у боротьбу за валаський престол, у війні з Трансільванією зазнав поразки і визнав себе її васалом [4, с.187].

Зважаючи на те, що Річ Посполита глибоко зав'язла у московській авантюрі і не могла захистити Могилу, 1612 р. султан Мухаммед змістив Могилу з престолу і поставив нікому не відомого тоді в політичних колах Стефана Томшу [7, с.282]. Довести наказ султана взявся татарський хан, і Костянтину з великими зусиллями вдалося врятувалися у Хотинській фортеці, яка знову стала плацдармом для боротьби за престол.

По суті, в Молдавії встановилося двовладдя: турки визнавали володаремТомшу, а поляки - Костянтина. На деякий час Хотин став своєрідною столицею Могили. Саме звідси він організовував походи проти свого суперника, сюди прибували турецькі посланці з вимогою визнати воєводою Томшу.

Французький посол при султанському дворі Гарлей повідомляв у Париж, що ситуація довкола молдавського престолу дуже складна: польський король вимагав від Порти відновлення прав Костянтина, у відповідь на дії татар Томші в Покутті зять Могили князь С.Потоцький спустошив Молдавію [10, с.148]. Всупереч умовлянням короля, який не бажав загострення стосунків з Портою, С.Потоцький зробив ще одну спробу допомогти опальному воєводі. Більше того, за свідченнями Гарлея, він навіть на деякий час відновив владу Костянтина, переманивши на свій бік частину татарського війська. Але Томша отримав підкріплення, крім того зрадили недавні союзники татари, і польсько-молдавський загін, "обороняючись на всі сторони, змушений був відступати, і хто зумів врятуватися, той сховався в Хотинській фортеці, їх продовжували атакувати, але марно" [10, с.150-151].

Оточених тут турки вважали полоненими. Перед польським послом було поставлено умову: всіх буде відпущено, якщо видадуть Костянтина. Останній був відправлений до Криму, де пізніше загинув, а законним воєводою було визнано Томшу.

Статус Молдавії і Хотинської фортеці визначала нова польсько-молдавська угода, укладена під Хотином 8 жовтня 1612 р. У переговорах з польської сторони брали участь такі впливові політики, як князі Збаразький, Т.Замойський, В.Калиновський та ін. Молдавію представляли митрополит Анастасій, радівецький єпископ Єфрем, хотинський пиркалаб Єремія та ін. [9, с.369]

Угода була складена за тодішньою традицією. Перший пункт був чисто формальний. Другий пункт угоди підкреслював, що господар повинен дотримуватися добрих стосунків з турецьким султаном, татарським ханом, і, як його попередники, бути вірним слугою короля, зберігати дружні стосунки з Річчю Посполитою. Третій пункт стосувався зобов'язань господаря забезпечувати мир на прикордонних землях між Молдавією і Польщею. Вже у четвертому пункті угоди чітко визначався статус Хотинської фортеці: замок залишався за королем Речі Посполитої аж до "порозуміння про те між королем... з цезарем турецьким" [9, с. 369]. Ще однією важливою умовою угоди був обмін полоненими без викупу тут же біля Хотина та створення комісій з обидвох сторін, щоб визначити розмір збитків, завданих порубіжним землям, та негайно їх компенсувати [9, с.370]

Попри сподівання молдавського воєводи ця угода не усувала Польщу від контролю над Молдавією, не позбувся він і польської присутності в Хотині. Чому Туреччина все ж не потіснила поляків? Скоріш за все вона не була готова до відкритої конфронтації з Річчю Посполитою, а надавати будь-яку політичну самостійність своєму васалу у вирішенні територіальних питань теж не входило у її плани. Крім того, через свого ставленика Порта і так змінила співвідношення сил у Молдавії на свою користь.

У 1613 р. відносини між Річчю Посполитою і Османською імперією різко загострилися, і Хотинська фортеця відіграла тут не останню роль. Вона залишалася

важливим пунктом зв'язку з Кам'янецьким замком, тут завжди зупинялися всі посольства, що прямували до Туреччини чи Польщі, тому свавільні дії жовнірів Хотинського гарнізону щодо турецьких і молдавських послів стали однією з причин міжнародного скандалу. Турецький султан у листі до польського короля, докоряючи йому за переховування втікачів з Молдавії, безчинства підданих Корони щодо послів, поставив вимогу передати Хотинський замок у власність господаря [9, с.381]. Але поляки не спішили виконувати повеління султана. На це вказує той факт, що в інструкції своїм послам до короля, серед яких був і хотинський пиркалаб, Томша особливо наголошував на необхідності вирішення питання стосовно Хотинської фортеці [9, с.288-289]

Поляки, прагнучи змістити Томшу будь-якими засобами, спробували навіть підкупити турецького посла. Воєвода теж, не дуже довіряючи дипломатичним ходам, як писав у донесенні до Парижа французький посол Гарлей, вирішив силою захопити Хотин, але був відкинутий з великими втратами [10, с.160]. Отже, політичний контроль цієї території все ж залишався за поляками. Це мало і важливе стратегічне значення, бо не давало змоги молдавсько-татарським загонам спустошувати Покуття.

1616 р., коли вдова Єремії Могили Єлизавета, опираючись на могутніх своїх зятів магнатів Вишневецького і Корецького, вирішила повернути молдавський трон своєму молодшому сину Олександру, суперечності довкола Молдавії вилилися у нову воєнну кампанію. Хотинська фортеця знову відігравала роль плацдарму для організації наступу польських військ. Зокрема, у листі до короля снятинський підстолій З.Зебровський, вказуючи на поразку польсько-козацьких військ князя Корецького від турецьких та татарських загонів і відступ їх до Хотина, висловлював побоювання, що в цій ситуації Томша може спрямувати свій гнів на Покуття, тому варто послати Корецькому підмогу [9, с.394].

Протягом цілого року вся увага Польщі була прикута до Хотинської фортеці, особливо, коли після серпневої поразки вона все-таки була зайнята військом господаря. Тільки у 1619 р. поляки знову заволоділи замком.

Отже, втрутившись у боротьбу за молдавський престол, Річ Посполита зміцнила свої позиції на Дністровському порубіжжі. Взявши під свій контроль Хотинську фортецю, вигідно зв'язавши її з Кам'янецьким замком, вона створила міцну оборонну лінію проти турецької загрози.

Проте уникнути війни з Туреччиною не вдалося. Абсолютно природним виглядає те, що місце вирішальної битви 1621 р. було обрано під Хотином: хто володіє цією фортецею, той володіє Молдавією. Не дуже тривала - всього чотири тижні - але виснажлива війна не принесла перемоги жодній із сторін, але Польщі задля збереження армії довелося пожертвувати Хотинською фортецею. За мирним договором 9 жовтня 1621 р. польські і козацькі війська повинні були покинути територію правого берега Дністра, Хотинська фортеця переходила у володіння молдавського господаря, але під контролем турецького султана.

Можна сказати, що мрія кількох поколінь молдавських володарів про володіння Хотинською фортецею збулася. Але це була Піррова перемога: внаслідок воєнних дій, скупчення понад двісті тисяч війська на невеликій території Хотинщина та її околиці були повністю спустошені. Найбільш трагічним наслідком цієї зміни стало те, що контроль над Молдавією з боку Туреччини посилився, а татари могли безборонно грабувати, спустошувати її, використовувати дністровські броди біля Хотина для набігів на Поділля. Так, у листі до польського короля молдавський господар Стефан Томша (це було його друге правління) 14 червня 1622 р. писав, що татари спустошили кілька повітів, найбільше постраждали Сороцький, Хотинський та Чернівецький [9, с.522-523].

У зв'язку зі зміною геополітичних інтересів зацікавлених держав Хотинська фортеця на деякий час відійшла на другий план в політиці і Польщі, і Молдавії, та й Туреччини. Не стала пріоритетною проблема володіння фортецею і у "молдавській" політиці Богдана Хмельницького. Адже зайнявши зі своїм військом Хотин під час походу на Молдавію у 1650 р., він міг отримати можливість наступу і зміцнення свого контролю на Поділля. Але гетьман не скористався з цієї нагоди. Можливо, цього не бажав господар В.Лупу, який навіть уклавши угоду з українським гетьманом, не бажав бути союзником і сватом Хмельницького, продовжував таємно допомагати Речі Посполитій [4, с.208]. Але така тактика господаря не принесла йому користі, він не зміг утримати престол, потерпівши поразку від свого суперника, а Хотинська фортеця стала його останнім пристанищем [1, с.50].

А от поляки в умовах облоги козаками свого війська під Жванцем у 1653 р. зуміли побудувати наплавний міст через Дністер біля Хотина, щоб добувати тут фураж і продовольство для оточених, надавати допомогу у боротьбі проти В.Лупу тощо. Такі дії воюючих сторін не найкращим чином вплинули на становище місцевого населення, яке страждало від поборів.

У другій половині XVII ст. Буковина і Хотинщина зайняли особливе місце у політиці Туреччини, яка скориставшись затяжною війною Польщі проти українського народу, протурецькою політикою українських гетьманів, прагнула отримати контроль над українськими територіями, в першу чергу над Поділлям.

Хотинську фортецю цього разу використовували турки для організації походу на лівий берег Дністра. Як писав очевидець, турки підготували тут 6 тис. підвід для свого війська, заготовляли фураж і продовольство, відновлювали міст через Дністер. Він з жалем говорить про місцеве населення, яке найбільше страждало від поборів: "бідні і нещасні!" [10, с.258-260]. Турки форсували Дністер біля Хотина, спочатку захопили Жванець, потім оточили Кам'янець, а через два тижні Поділля опинилося під турецьким пануванням, що і було закріплено польсько-турецькою угодою в жовтні 1672 р.

Зважаючи на те, що турки мали намір продовжувати свою експансію на українські землі, в першу чергу на Галичину, вони залишили значний гарнізон у Хотинській фортеці. Але таємно укладений молдавсько-польський союз дав змогу коронному гетьману Я.Собеському несподівано напасти на турецькі укріплення, здобути важливу для Польщі перемогу, знову встановити свій контроль над Молдавією. У Хотинській фортеці розташувався великий польський гарнізон. Ще декілька разів мінлива доля передавала фортецю з рук в руки. Вона навіть була зруйнована на вимогу турецького султана господарем Думітрашком Кантакузіно в 1674 р., щоб більше не становити загрози для турецького панування [5, с.171]

Хоча війна з Туреччиною не припинилася, час від часу Польща терпіла поразки, але її панування над Молдавією тривало аж до Карловицького трактату, укладеного між Туречиною і Річчю Посполитою в 1699 р. За умовами миру Польща змушена була вивести свої війська з Молдавії, яка опинялася в залежності від Османської імперії. Окремим пунктом фіксувалася передача Хотинської фортеці молдавському господарю, але, як повідомляє молдавський літописець І.Нікуличе, турки взяли на себе зобов'язання ніколи її не відновлювати.

Отже, доля Хотинської фортеці у XVII ст. цілком нагадувала долю всіх українських порубіжних земель пізнього середньовіччя. Вона повністю залежала від інтересів держав - сусідів, ставала плацдармом для організації експансії чужих вододарів, ареною жорстокої боротьби за владу, і в кінцевому результаті руйнувалася, занепадала, відступала до певного часу на задній план.

Джерела та література

1.Буковина: Історичний нарис. - Чернівці, 1998. - 416 с.
2. Мохов Н. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей. - Кишинев, 1961. - 214 с.
3. Наливайко Д. Очима заходу. - К., 1998.
4. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV - начало XIX в.) /Под ред. Д.М.Драгнева. - Кишинев: Штиинца, 1987. - 464 с.
5. Пурич Ш. Средневековый город и горожане в молдовских летописях (на примере г. Хотина)/ / Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали наукової конференції 16-18 березня 2000 р. - Чернівці, 2000. - С. 167-172.
6. Феодальные отношения в Молдавии в первой половине XIV - XVIII вв. - Кишинев, 1950.
7. Bukowina. - Czernowitz, 1899. - 340 S.
8. Heidenstein R. Dzieje Polski. - Warszawa, 1857. - T. II.
9. Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. - Bucureşti, 1895. - Vol.2.
10. Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. - Bucureşti, 1900. - Vol.1, Supl. 1.

Ботушанський В.М., Сайко М.М.
(Чернівці)

ПРИЄДНАННЯ БУКОВИНИ ДО АВСТРІЇ
(До 225-річчя події)

У другій половині XVIII ст. на європейському континенті відбувалися важливі територіальні зміни. Вони були наслідком зростання могутності таких абсолютистських імперій, як Росія й Австрія та ослаблення таких могутніх донедавна імперій, як Туреччина й Польща. Зрозуміло, що випадає з пазурів одного хижака, намагається підхопити інший.

Яскравий тому приклад – події 1772-1775 рр. на західноукраїнських землях, що входили до складу Польщі (Галичина) і Туреччини (Буковина). Внаслідок ослаблення Речі Посполитої у 1772 р. відбувся перший поділ Польщі, в результаті якого частина її території відійшла до Пруссії, частина – до Росії, а Галичина – до Австрії. Але Австрія прагнула щось урвати і від Туреччини.

За свій нейтралітет під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. і посередництво у мирних переговорах на користь Туреччини Австрія вимагала для себе територію Малої Валахії, що межувала на південному сході з Семигородом (Трансільванією). Але значно більшу зацікавленість в Австрії після приєднання до неї Галичини викликала Буковина, територія якої вклинювалася між Галичиною і Семигородом. У кінці 1772 – на початку 1773 р. у Відні виникло і зміцніло переконання про необхідність приєднання цієї території, що поліпшило б зв'язки між провінціями імперії. Перші відомості про це зустрічаються в донесенні австрійського посланника в Туреччині Ф.П.Тугута канцлеру Австрії В.А.Кауніцу 3 лютого 1773 р. Тугут просив передати карту Молдови для того, щоб орієнтуватися в ситуації [7, N 63].

Але для того, щоб приступити до реалізації цього плану, потрібне було компетентне вивчення становища не тільки по карті, але й на місці, тримаючи це в таємниці від Туреччини. В лютому 1773 р. син і співправитель Марії-Терезії Йосиф II вирішив особисто відвідати Семигород і Галичину для того, щоб ознайомитися з цими провінціями і на місці визначити заходи, необхідні для реалізації плану приєднання Буковини. 5 лютого він повідомив про замисел своєї поїздки президента у Гофкрігсрату (Придворної військової ради) і з 6 травня 1773 р. відбув через Угорщину й Банат в

Семигород, де, вивчивши ситуацію, 19 червня 1773 р. написав матері про необхідність приєднання "того кута землі, який вклинюється між Семигородом і Покуттям, для забезпечення комунікацій між цими провінціями"[11, с. 32] .

Прийнявши рішення, Йосиф II почав робити перші кроки для його реалізації. Незабаром після відправлення зазначеного листа імператор наказав вирушити у Південну Буковину командирові другого валаського полку, розквартированого у Семигороді, полковнику фон Енценбергу (в майбутньому голові військової адміністрації Буковини) з офіцером і двома унтер-офіцерами. Метою експедиції було вивчення становища краю для того, щоб відповісти на ряд поставлених імператором питань: 1. Про можливість проведення траси, яка б з'єднувала Галичину з Семигородом. 2. Про можливість ефективного захисту нового кордону. 3. Про становище і розміри краю. 4. Про переваги, які отримає Австрія у разі приєднання Буковини. 5. Про збитки Туреччини в зв'язку з втратою Буковини [9, с. 4].

Незабаром Йосиф II продовжив свою поїздку і 17 липня прибув у Галичину. Знаходячись у Снятині, 9 серпня 1773 р. він отримав звіт експедиції Енценберга, складений як відповіді на запитання імператора. Енценберг описав приєднання Буковини не тільки як корисну для імперії, але й досить легко здійсненну справу. Того ж дня Йосиф II розпорядився провести картографування північної частини Буковини, яке було доручено групі офіцерів під керівництвом майора Штайнбахера. Робота була поділена таким чином: район ніж Дністром і Прутом картографував капітан Міг, від Снятина до Кутів - капітан Куцерсдорф і від Кутів до семигородського кордону - капітани Горбах і Гофман. Незабаром майор Штайнбахер захворів, і роботу фактично очолив капітан Міг [13, с. 10-11], який брав участь у встановленні кордону між Галичиною і Буковиною після приєднання Галичини у 1772 р., в розмежуванні ділянки кордону між Дністром і Прутом і в одному з донесень констатував, що існуючий кордон незручний і неприродний [12, с. 3].

Міг обслідував так званий Буковинський ліс - район від Чернівців до Хотина, а далі подався до Кам'янця-Подільського і звідти повернувся в Городенку. За підсумками поїздки Міг склав "Генеральну карту", на якій були нанесені обидві фортеці й описаний очікуваний кордон Буковини від села Пригородок на Дністрі до річки Прут. 17 вересня 1773 р. копію карти відправлено Галицькому генеральному командуванню із зазначенням, що Буковинський ліс являє собою прекрасний природний кордон, який може захистити від чуми. Діяльність комісії, проте, не була завершена в зв'язку з епідемією чуми в Молдові [13, дод.1].

Важливо було для правителів Австрії приготуватись також до наступних переговорів, для чого необхідно було знайти якісь історико-правові обгрунтування прав на Буковину Угорщини або Польщі, правонаступниками яких виступали б австрійські імператори. Цим займались Міг у Львові і полковник Зегер у Варшаві. В двох доповідях: від 10 грудня 1773 р. і 8 лютого 1774 р. Зегер наводив численні факти, почерпнуті з польських хронік та історичних досліджень польських істориків, де доводилося, що Буковина час від часу попадала в залежність від Польщі. 10 грудня 1773 р. Зегер в листі президенту Гофкрігсрату писав, що в книзі Симона Старовольського, виданій у Вроцлаві у 1733 р., вказано, що Буковина входила до складу Галичини, а Буковий ліс, який лежав між Хотином і Покуттям, служив кордоном між Молдовою і Польщею. На картах лінія кордону Польщі йде від Хотина через Чернівці до р.Сірет. Ця лінія являла собою природний кордон, і тому капітан Міг повинен був картографувати не лише територію між Прутом і Дністром, а й вивчити район між Прутом і Сіретом. У донесенні 8 лютого 1774 р. Зегер наводив нові докази, які, на його думку, підтверджували права Австрії на

Буковину. Майже всі вони були взяті з робіт польського історика Длугоша. Зегер писав, що вже в 1415 р. Олександр Добрий прийняв васальну присягу на вірність королю Владиславу Ягеллону, в якій було вказано, що все Покуття належить королю, а до складу Покуття в той час входили Хотинський, Чернівецький, Сучавський, Сороцький і Нямецький цинути. Ця васальна присяга підтверджувалася господарями Стефаном та Іллею. Після Хотинської війни 1621 р. територія між Снятином і Хотином була передана Польщі. Ця передача була закріплена згідно з умовами Карловицького миру [13, дод. 13]. Щодо Угорщини, то Зегер прийшов до висновку, що довести її права на Буковину буде важче, ніж на польські. Міг, в свою чергу, шукав докази прав Польщі на Буковину у Львові. Він доповідав 23 грудня 1773 р. в Галицьке генеральне командування, що про належність Буковини до Польщі свідчить те, що якраз в районі очікуваного кордону Буковини з Молдовою був знайдений прикордонний польсько-молдовський камінь, а старостами в Чернівецькому і Сучавському дистриктах були ставленики Польщі, яких призначав Ян Собеський. Міг повідомляв, що в його розпорядженні є грамоти, в яких мова йде про те, що старостами Чернівецького цинуту були Потоцький, а пізніше - Туркул з Галичини. Крім того, знайдена дуже важлива, на думку Міга, грамота від 20 грудня 1691 р., в якій король Ян Собеський дарує якомусь Стефану Голубовському село П'ядиківці на Буковині. Імператор високо оцінив роботу Зегера й Міга й 4 січня 1774 р. розпорядився оголосити Зегеру подяку, а Мігу присвоїв звання майора. В цьому ж наказі він вказав, що зразу після очищення Молдови від росіян в Буковину потрібно ввести австрійські війська. Найважливішою, на думку Йосифа II, була грамота 1691 р. [13, дод. 6,7].

Робота експедицій Міга та Енценберга, а також історичні пошуки остаточно впевнили уряд Австрії в тому, що Буковину необхідно приєднати і що є шанс відстояти це придбання на переговорах. Тому 4 січня 1774 р. Йосиф II наказав зайняти Буковину зразу ж після того, як російські війська залишать Молдову [13, дод. 4].

Як дуже сприятливу обставину австрійські правителі розглядали те, що Буковина була зайняти російською армією, з командуванням якої було легше домовитись, ніж з правителями Туреччини і Молдови. В зв'язку з цим надзвичайно важливою була роль генерала Барко, який служив при штабі Румянцева в Яссах. 13 січня 1774 р. Барко повідомив Гофкрігсрат, що він вів переговори з молдавськими боярами, які заявили йому про те, що охоче перейдуть у підданство Австрії, розраховуючи на захист від турків. Для австррійців дуже важливим було ще до того, як російська армія піде з Молдови, ввести на Буковину хоч незначні військові сили. В одному із своїх донесень в Гофкрігсрат Барко повідомляв, що в Яссах з'явилися прусські гусари, які закуповували коней для свого полку. Це наштовхнуло графа фон Гадіка на думку відправити під виглядом інтендантів невеликі загони австрійських військ на Буковину. Він запропонував послати два загони: із Снятина в Чернівці і з Городенки в Пригородок. У травні 1774 р. імператор схвалив цю ідею, і незабаром війська були відправлені. 6 травня 1774 р. Йосиф II розпорядився викопати прикордонні стовпи на галицькому кордоні і зразу ж після відходу російських військ встановити їх на новому кордоні. Правда, обережна Марія-Терезія майже одночасно дала наказ зміцнити старий кордон у Карпатах між Молдовою і Семигородом [13, дод. 16].

Тимчасом російсько-турецька війна йшла до завершення. 10 (21) липня 1774 р. укладено Кючук-Кайнарджійський мир, у відповідності до якого росіяни зобов'язалися через два місяці очистити Валахію, а через п'ять місяців - Молдову (фактично пішли лише в січні 1775 р.). 22 липня 1774 р. начальник Галицького генерального командування генерал Ельріхсгаузен писав губернатору Галичини Гадіку про переваги

приєднання до Австрії Буковини. Він вказував, що зайняття цієї території вигідне з таких міркувань: 1. Дає переваги в захисті кордону, бо можна зайняти оборону по природньому рубежу. Крім того, ліс буде захищати від розповсюдження епідемій, які могли б загрожувати жителям Покуття. 2. Тут є сіно для розквартирування 3-х кавалерійських полків. 3. В краї хороші чисті ріки, альпійські луки з сіном. 4. Крім двох кавалерійських, на цій території можна також розквартирувати 2 піхотні полки. 5. Ця територія являє собою прекрасний плацдарм на випадок можливої війни з Туреччиною. Крім того, Ельріхсгаузен наголосив, що є можливість спорудження траси Галичина – Семигород [13, дод. 24].

В Авсрії вирішили перейти до рішучіших дій. Важливо було захопити Буковину до того, як там буде встановлена влада місцевої адміністрації, поставити її перед фактом. Тим більше, що ніякого опору з боку місцевого населення не передбачалося. Міг доповідав 4 серпня 1774 р., що жителі дуже пригнічені, побоюються помсти турків за допомогу російським військам і з радістю сприймуть прихід австрійців. Кауніц звернувся до Марії-Терезії з пропозицією вручити подарунок Румянцеву і вести переговори тільки з ним, минаючи Петербург. 8 серпня 1774 р. Йосиф II розпорядився вручити фельдмаршалу 6000 дукатів і табакерку, усипану діамантами. 24 серпня Барко повідомив Гадіку про те, що Румянцев дозволив австрійським військам вступити на Буковину і зайняти новий кордон ще до відходу російської армії з Молдови. 29 серпня 1774 р. Ельріхсгаузен видав наказ про вступ австрійської армії на Буковину. В наказі деталізувалася диспозиція австрійських військ під час цієї операції.

31 серпня 1774 р. австрійські війська на чолі з генералом Габріелем фон Сплені перейшли галицько-буковинський кордон і ввійшли в Чернівці. До 2 вересня були зайняті всі основні пункти на новому кордоні: Пригородок, Калафіндешти, Сучава, Капукодрулуй, Вама, Кимполунг [10, с. 14]. При зайнятті деяких пунктів, передбачених диспозицією, виникли певні труднощі. Гусарський майор Раль доповідав, що лейтенант Філо, загін якого мав зайняти Дорну, не наважився це зробити, оскільки там ще стояли козаки. Тому зайняття Дорни довелося відкласти до жовтня [13, дод. 51].

Австрійські війська зайняли лінію кордону, яка проходила від Пригородка на Дністрі до потоку Рокитна і далі до Пруту, потім по течії потоку Тернавка до витоку, далі через Турятку і по Сірету, потім по течії річки Молдови до Байї і Семигороду [14, с. 3]. Для об'єднання обох частин армії, які прийшли з одного та іншого боків Пруту, був виданий наказ побудувати понтонний міст. Проте цей наказ не було виконано у 1774 р., і міст був побудований лише у 1775 р. [2, спр. 26, арк. 1]. У вересні-жовтні підтягувались нові частини, поки в двадцятих числах жовтня не було завершене зайняття Буковини. 27 жовтня Йосиф II розпорядився не допускати на Буковину ні молдавські, ні турецькі війська і підтягнути військові частини з Семигороду поближче до кордону на випадок конфлікту з Туреччиною. Окупація Буковини була завершена. З 24 жовтня організована регулярна військова адміністрація, яку очолив командуючий силами вторгнення генерал Сплені, що залишався на цьому посту до 6 квітня 1778 р. [15, с. 54].

Незважаючи на негативне ставлення до розширення Австрійської імперії за рахунок Дунайських князівств, російський уряд вирішив не втручатися. "Відносно наших справ, - говорилось в рескрипті Катерини II Румянцеву, - ця обставина більше користі, ніж шкоди може принести спонуканням Порти до більшої податливості" [5, с. 313].

Належало ще вирішити завдання, якому Йосиф II надававав великого значення: ще до відходу російських військ встановити на кордонах Австрії прикордонні стовпи з імператорськими орлами. Але зразу зробити це було неможливо: захворів Румянцев, а Рєпнін, що заступав його, не знав про домовленість з австрійцями. Лише в кінці жовтня,

після видужання Румянцева стало можливим подальше просування справ. 31 жовтня Кауніц повідомив Гадіка про те, що Румянцев згодився на встановлення прикордонних стовпів після відходу російських військ з Молдови. Це, зрозуміло, не могло влаштувати Йосифа II. Він наполягав на негайному вирішенні цього питання, і фельдмаршал поступився. 12 листопада Барко повідомив Ельріхсгаузену, Гадіку і Сплені, що Румянцев дозволив негайне встановлення імператорських орлів. 16-19 листопада 1774 р. нові прикордонні знаки були встановлені на всьому протязі кордону [13, дод. 69].

6 і 20 вересня Кауніц повідомив Тугуту про зайняття Буковини [6, с. 472]. Тугуту було поставлено за обов'язок обережно з'ясувати, чи буде з боку Туреччини значний опір приєднанню Буковини, чи "вони усвідомлять важливість збереження для них дружби з Австрією". Було вирішено поки що не починати активних переговорів, а чекати дій з боку Туреччини [7, N 67].

17 вересня 1774 р. Барко доповідав Ельріхсгаузену про те, що ясський диван з листа Румянцева довідався про вступ австрійських військ на Буковину і направив двох бояр: Георгія Бельтиману і старосту Стурзу для того, щоб з'ясувати причини цього. Барко попереджав, що ці посланці вже, мабуть, в Чернівцях. На переговорах 14 вересня в Чернівцях вони поставили Мігу три питання: 1. За чиїм наказом австрійські війська вступили на Буковину? 2. Для чого це було потрібно? 3. Що за знаки встановлені в районі Сучави? [13, дод. 43].

Оскільки Міг був попереджений про прибуття делегації і про зміст питань, він зумів добре приготуватися до переговорів. Враховуючи невизначеність ситуації, було вирішено дати непевні відповіді: 1. Край зайнятий за наказом імператора Йосифа II. 2. Метою зайняття було забезпечення безпеки кордонів Австрії. В Молдові панує чума, і необхідно було встановити санітарний кордон подалі від австрійських рубежів. Війська ж були введені для захисту краю від розбійників. 3. Ці знаки є географічними візирами [13, дод. 43].

Депутація відбула в Ясси і на деякий час наступило затишшя. 19 січня 1775 р. Барко повідомив, що російська армія покинула Молдову. Румянцев виїхав 14 січня. До кінця січня за наказом Йосифа II завершено всі заходи щодо захисту комунікацій на випадок війни з Туреччиною, Росією або Пруссією. Незабаром почато прямі переговори з Портою відносно передачі Буковини. В рапорті Кауніцу від 3 лютого 1775 р. Тугут повідомляв про те, що 1 лютого почалися переговори з представником Туреччини Реісом-Ефенді, якого супроводжував перекладач Костакі Мурузі [7, N 79]. Турки спочатку виступили проти домагань Австрії. Реіс-Ефенді одразу заявив, що відторгнення Буковини несумісне з дружбою між Портою і Австрією. Справа ускладнювалась для австрійської сторони і непримиренною позицією господаря Молдови Григорія Гіки, який в своїй зовнішній політиці орієнтувався головним чином на Росію, де в кадетському корпусі вчився його син. У листі 7 лютого 1775 р. Кауніц посвятив у ці обставини Тугута. Гіку підтримував Рєпнін, в той час як Румянцев схилявся на бік австрійців. Кауніц вважав, що старання Гіки повернути Буковину будуть продовжуватися до того часу, поки він не впевниться в твердості намірів Австрії. Кауніц запропонував Тугуту визначити самому відповідні кроки, не доводячи відносин з Гікою до відкритого розриву, постійно демонструючи повагу до турків. Важливою обставиною була ворожнеча Гіки з валаським господарем Олександром Іпсіланті, яку постаралися використати Барко і Тугут. На початку січня 1775 р. Тугут отримав відомості від Іпсіланті, що Гіка веде переговори відносно допомоги проти зазіхань Австрії з прусським і французьким послами. 21 лютого 1775 р. Кауніц повідомляв Тугуту, що ясський диван звернувся також і до Росії, просячи її виступити проти австрійських

зазіхань на Буковину. Але Петербург відповів, то зараз Молдова знаходиться під турецьким протекторатом, і Росія не може втручатися в її справи. Тугуту вдалося викликати підозру в султана щодо Гіки, звинувативши його в тому, що він хоче віддатися під владу Росії і відняти в Порти Хотинську фортецю. Спроба Гіки протистояти приєднанню Буковини до Австрії закінчилася невдачею. В кінці-кінців самого господаря за погрози в бік султана і непокірність ліквідували в 1777 р. султанські емісари [4, с. 207].

Під час переговорів ніяких рішень прийнято не було, але Тугут переконався, що турки поступляться. Порту, яка потерпіла тяжку поразку у війні, могла переконати лише тверда воля Австрії добитися передачі Буковини. Особливо вагомим аргументом було те, що австрійські війська вже знаходилися на Буковині, і зберегти дружбу з Австрією Порта могла лише визнавши доконаний факт. Не домоглася успіху і депутація молдавських бояр, яка на початку березня 1775 р. була на прийомі у султана [7, N 86].

В березні 1775 р. турки, наштовхнувшись на тверду позицію Австрії і готовність останньої піти навіть на збройний конфлікт заради Буковини, змирились з її втратою. Але виникли непереборні розбіжності відносно розмірів приєднуваної території. Порозуміння було досягнуте відносно майже всієї лінії кордону, за винятком 9 сіл Хотинського цинуту, які турки віддавати не хотіли, вважаючи, що це ослабить обороноздатність Хотинської фортеці. З іншого боку, для Йосифа II було дуже важливо втримати кордон в районі Пригородка - варто глянути на карту і стане ясно, що в цьому випадку буковинський кордон був би природним продовженням галицького. В ніч з 2 на 3 квітня відбулися чергові переговори, на яких з турецького боку були присутні Реіс-Ефенді і логіст Муфтій-заде Ахмет. Турки рішуче заявили, що падішах відмовиться від дружби в Австрією, якщо австрійцями буде зайнятий район Хотинської фортеці. Міг також доповідав у Гофкрігсрат, що турки вимагають повернути їм частину Буковинського лісу, оскільки не вистачає необхідної деревини для потреб хотинського гарнізону. Йосиф ще розраховував добитися свого і 15 квітня 1775 р. видав розпорядження, в якому вказував, що в переговорах слід керуватися такими основними умовами: 1. Поступатися так мало, як це тільки можливо. 2. При будь-яких обставинах комунікації Семигороду з Галичиною і Поділлям повинні бути забезпечені. 3. Імператор готовий повернути Туреччині весь район Сірету і Сучави для збереження Пригородка [13, дод. 88].

Але турки навідріз відмовилися вести мову про район, що прилягав до Хотинської фортеці. З огляду на непохитну позицію Порти австрійці змушені були піти на поступки, і 7 травня 1775 р. було укладено конвенцію між Туреччиною й Австрією про передачу Буковини. В договорі констатувався факт передачі Буковини Австрії, а також був описаний кордон Австрії від Семигороду до ріки Прут і далі до села Чорнівка. Район від Чорнівки до Дністра лишився нерозмежованим, але Австрія визнавала, що "територія, яка належить до Хотинської фортеці, повинна залишитись за Туреччиною".

Марія-Терезія високо оцінила заслуги Тугута і нагородила його орденом св. Стефана. Для проведення розмежування було вирішено створити комісію з прикордонного врегулювання, призначено для цього комісарів. Від Австрії це були фельдмаршал-лейтенант барон Барко, майор фон Міг, гоф-секретар Єніш, капітан Шерц і перекладач Клецль. Від Туреччини - Тахір-Ага, логіст Молла-Мехмед Ефенді і секретар Емін-Ефенді. Від призначення прикордонних комісарів до їх зустрічі в Байя 13 вересня 1775 р. пройшло три з половиною місяці. 13 вересня Тахір-Ага з почтом прибув в Байя, де вже були Барко, Міг, Єніш та інші австрійські офіцери. 17 вересня комісія виїхала, а 19 прибула в Кимполунг. 24 вересня вони досягли пункту на потоці Тесна. 10 жовтня комісія

повернулася в Байя, завершивши роботу з проведення кордону між течією Молдови і Сучави. Далі проводилася робота з встановлення кордону між Сучавою і Прутом, а з кінця жовтня - між Прутом і Чорнівкою. За результатами цієї роботи 8 листопада підписано протокол, в якому закріплено кордон від семигородського кордону до Чорнівки [1, спр. 45, арк. 12-13]. Але доля Хотинського повіту знов викликала суперечки. Австрія наполягала на лінії кордону Чорнівка-Пригородок, або Чорнівка – Рухотин, Туреччина - Чорнівка-Онут [2, спр. 26, арк. 5]. 14 листопада комісія перервала свою роботу і відновила її 10-го січня 1776 р., але 24 січня делегати роз"їхались, так і не прийнявши ніякого рішення. Австрійці, нарешті, змушені були примиритися з втратою хотинських сіл, і 12 травня 1776 р. у Константинополі була підписана попередня угода про розмежування в Буковині, а 2 липня 1776 р. в селі Баламутівка укладена конвенція про кордони, де була затверджена діяльність комісії з прикордонного врегулювання і зафіксовано кордон між Туреччиною (Молдавією) та Австрією (Буковиною). Договір підписали Барко і Мехмед Тахір-Ага. До тексту конвенції додано докладний опис кордону, що виключало в майбутньому можливість прикордонних суперечок. 17 липня 1776 р. Гадік доповів імператору, що під керівництвом Міга на всьому кордоні Буковини встановлені імператорські орли [2, спр. 8, арк. 1].

В такий спосіб за умов воєнної веремії, військових і дипломатичних протистоянь, переплетення, співпадання інтересів чи нейтралітету різних держав Буковина на 140 років перейшла з-під володіння азіатської Османської імперії під володіння європейської Австрійської імперії.

Джерела та література

1. Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО). – Крайове управління Буковини. – Ф. 3. – Опис 1.
2. ДАЧО. – Генеральне військове командування Галичини і Лодомерії. – Ф. 1178. – Опис 1.
3. Буковина, її минуле і сучасне. – Париж-Філадельфія-Детройт, 1956. –960 с.
4. Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
5. Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. (его подготовка и заключение) – М: Наука, 1955. – 367 с.
6. Arnet A. Geschichte Maria Theresia's.– Wien, 1877. – Achter Band. – 634 S.
7. Hurmuzaki E. Documente privitore la istoria Românilor.– Bucureşti, 1876. – Vol. 7. – 584 đ.
8. Kaindl R.F. Die Erwerbung der Bukowina durch Öesterreich. – Czernowitz, 1894. – 25 S.
9. Kaindl R.F. Kaiser Josef II in Seinem Verhältnisse zur Bukowina // Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museum 1896. – Czernowitz, 1896. – S. 3-22.
10. Polek J. General Spleny's Beschreibung der Bukowiner Distrikts. – Czernowitz, 1893. – 167 S.
11. Polek J. Josephs II Reisen nach Galizien und der Bukowina und ihre Bedeutung für letztere Prowinz // Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums 1895. – Czernowitz, 1896. – S. 25-140.
12. Polek J. Topographische Beschreibung der Bukowina mit militärishen Anmerkungen von Major Friedrich von Mieg // Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums 1897. – Czernowitz, 1897. – S. 3-38.
13. Werenka D. Bukowinas Entstehen und Aufbluhen Maria Theresia Zeit. 1772 – July 1775. – Wien, 1892. – 1. Theil. – 198 S.
14. Werenka D. Ueber die Grenzregulierung der Bukowina zur Zeit der Vereinigung mit Österreich // Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums 1895. – Czernowitz, 1895. – S. 1-5.
15. Zieglauer Ferdinand. Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit österreichische Occupation.– Czernowitz, 1893. – Bilderreiche. – 163 S.

Сайко М.М.
(Чернівці)

ЗЕМЕЛЬНА ВЛАСНІСТЬ І ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА БУКОВИНІ У 80-х РОКАХ XVIII ст.

У 80-х роках XVIII ст. австрійська адміністрація здійснювала на Буковині реформи, які суттєво змінили соціально-економічний устрій краю. Проте характер цих змін ще не до кінця визначений дослідниками і причина цієї невизначеності полягає в недостатній вивченості землеволодіння і земельної власності на Буковині у вказаний період. Для дослідження цієї проблеми є достатня кількість джерел. Найважливішими з них можна вважати статистичні переписи, зокрема, перепис 1780 р., в якому перераховані всі населені пункти краю і вказані ті особи, чи корпорації, чиїм володінням вони рахувалися. Для визначення відносин власності використані кадастрові плани, зняті у 80-ті роки XVIII ст. Перш ніж приступити до їх аналізу, слід повідомити про те, як проводились кадастрові обміри, а також коротко охарактеризувати самі кадастрові плани.

Обміри проводились в Пруто-Дністровському межиріччі у 1782 р. комісією з питань землеустрою, яку очолював інженер Йоганн Будинський. Їх ціллю було визначення місць для переселення німецьких колоністів [5, с. 40]. У 1783 р. за результатами обмірів були виготовлені описи більше 40 сіл, але подальші роботи припинились у зв'язку з відмовою від масового переселення німців на Буковину. Проте з 1785 р. почалися кадастрові обміри по всій Австрії, так званий "йозифінський кадастр", необхідний для податкового врегулювання, задуманого цісарем. 28 липня 1786 р. крайова військова адміністрація розпорядилася створити чотири комісії з податкового врегулювання і податкову дирекцію, які й продовжили обміри [10, с. 10]. Кожна комісія складалася з інженер-лейтенанта, камерального чиновника і канцеляриста, до дирекції входили голова окружного управління, господарський обердиректор, начальник із землевпорядкування. Податкова дирекція і комісії підпорядковувалися генеральному командуванню у Львові [11, с.58]. Практичну роботу і цього разу очолював Йоганн Будинський. Перепис і оцінка земель покладались на місцеві комісії в складі старости села та обраних громадою 6 представників - "мужів довір'я" [8, с.7]. Обміри проводились у 1786-1787 рр., а виготовлення описів і сумарних таблиць тривало до осені 1788 р., який і вважається роком закінчення кадастрових робіт. Обміри проводились скрупульозно, і підсумкові описи вийшли досить інформативними. Кожен з них являв собою карту земельних угідь того чи іншого села, до якої прикладена пояснювальна записка. В описах були враховані площі всіх земельних ділянок і вказані види угідь: ліс, рілля, сіножать, пасовисько; зазначені типи землеволодіння: домініальне, громадське або індивідуальне селянське. Збереглося майже сто кадастрових планів, з яких проаналізовані ті, датування яких не викликало сумнівів — всього 66. Для зручності всі описи поділені на три групи згідно з трьома природно-господарськими регіонами Буковини: 28 сіл Пруто-Дністровського межиріччя, 29 сіл передгірної зони правобережжя Пруту і 7 сіл гірського Руська-Кимполунзького околу [3, спр. 1-13, 15, 18, 21-24, 25-28, 30-32, 34-40, 42-44, 46, 48, 50, 51, 53, 55-59, 62, 67, 68].

За переписом 1780 р., з 254 населених пунктів Буковини державними вважалися 3 міста: Чернівці, Серет і Сучава та 11 сіл: 3 приміських (Рошош, Гореча і Замка) і 8 сіл Молдавського Кимполунгу. 11 сіл перебувало у володінні резешів певними частинами. 87 сіл належали духовним особам; у т.ч. єпископу Радівців – 8, монастирям Путна - 19,

Гореча - 1, Св.Іллі - 2, Св.Онуфрія - 1, Драгомирна - 5, Молдавиця - 7, Воронець - 7, Солка - 7, Хлівешти - 1, Гумор - 4, Сучавиця - 3, Петрівці - 2, Ілішешти - 1; 19 належали молдавським монастирям: Слатина - 6, Барновських -4, Фрумос - 1, Побрата - 1, галицькому монастирю Великий Скит -3 і Ясському митрополиту - 4. 69 сіл належали дворянам, з них буковинським поміщикам - 24 села, а власниками 45 сіл вважались бояри і мазили, які проживали за межами Буковини, головним чином в Молдові. І, нарешті, 73 села були поділені між декількома господарями кожне, вони володіли від 1/16 до 1/2 села. Серед них були духовні і світські; ті, що жили в краї, і ті, що проживали за його межами. Для прикладу можна назвати село Рогізну, що було поділене на 4 частини між Костянтином Решкано та Іллєю Кракалією з Молдови, Григорієм Бринзаном з Рогізни і Манолієм Подлогом з Мосорівки [2, спр. 8, арк. 25-42].

Село було основною одиницею землеустрою і землекористування, головним осередком громади. Але визначальною формою землеволодіння (за винятком резешських сіл і міст) був маєток, або домінія. Вона могла складатися з 1 села (наприклад селом Бояни володів боярин Олександр Некулче), частини села (див. Рогізна, Бабин та ін.), декількох сіл (великий стольник Йордакі Пашкан володів селами Онут, Самушин, Чорний Потік, Вікно, Шишківці, Южинець та Веренчанка) і, нарешті, частиною села міг володіти один господар, а інша частина входила до складу великого маєтку.

Таким чином, на початку 80-х років XVIII ст. більшість населених пунктів краю входила до складу доміній, що вважалися володінням поміщиків, церкви і монастирів. Для визначення відносин власності слід за допомогою даних, почерпнутих з кадастрових описів, розглянути структуру і характер землекористування в домініях.

Повна структура домінії передбачала наявність панського домену і селянських наділів. Судячи з кадастрових описів, домен був не в кожному селі. Якщо домінія складалася з одного села, домен міг бути (Бояни, Добринівці, Прилипче), але його могло й не бути (Глинниця, Прилипче, Киселів). Очевидно, домен був у тих селах, де була панська садиба. Часто домен фіксується в маєтках, що складалися з частини села (Бабин, Неполоківці, Ошихліби). Правда, у таких маєтках площа домініальних земель співставна з розміром селянського наділу. У великих маєтках домен разом з садибою, як правило, був лише в одному селі — центрі домінії (у згадуваному вже маєтку Йордакі Пашкана — у селі Вікно). Інші села домінії складалися лише з селянських держань. У цих селах домінія призначала своїх управляючих — ватаманів. У гірських районах домен взагалі був відсутній.

Домен міг складатися з ріллі, сіножаті, пасовиська і лісу. Домініальна рілля зафіксована в 15 селах Пруто-Дністровського межиріччя (з 28) і 7 — передгірної зони (з 29). З інших джерел відомо, що у 1787 р. питома вага панської ріллі в загальному балансі орних земель Буковини складала приблизно 17%. [1, опис 4, спр. 57, арк. 15-24]. Домініальні сіножаті були у 14 селах Пруто-Дністровського межиріччя (з 28) і 4 селах передгірної зони (з 29). Частку домініальних сіножатей у масштабі Буковини визначити неможливо, та у цьому й немає потреби, бо площа сіножатей залежала від кількості худоби й постійно мінялася. Домініальна рілля і сіножаті були об'єктом господарського використання домінії і оброблялися за рахунок панщинних повинностей селян, що проживали у відповідних домініях.

Домініальні пасовиська вдалося виділити лише у 5 селах Пруто-Дністровського межиріччя і в одному — передгірної зони. В інших селах поміщики використовували для випасу худоби громадські пасовиська.

Лісові угіддя зазначені у 9 селах Пруто-Дністровського межиріччя (з 28) і 14 передгірної зони (з 29). Ліс перебував у спільному користуванні домінії і громади

(заготіля дров, будівельних матеріалів, випас худоби, розчищення місця для підсіки). В 70-ті і на початку 80-х років XVIII ст. користування лісом було для селян безкоштовним, лише з 1781 р. у відповідності з розпорядженням військової адміністрації кожний домогосподар був зобов'язаний доставляти щороку в домінію один віз дров підводою, запряженою двома волами [7, с. 283-288].

Слід зауважити, що без позначок укладача із самого кадастрового плану неможливо визначити, де домінальні, а де селянські ділянки. Домініальна земля, звичайно, являла собою, як і земля селянська, ряд смуг, що були розкидані по всіх полях моєтку вперемішку зі смугами, які входили до складу селянських ділянок і, очевидно, що вони нарівні з останніми повинні були підпорядковуватися громадському порядку землекористування. Таким чином, домініальне господарство існувало лише у вигляді окремих анклавів у складі земельних угідь села і не виступало організуючою основою сільськогосподарського виробництва. Компактні земельні наділи визначались лише для тих галузей панського господарства, які не брали участі в громадській системі землекористування і були зв'язані з постійно закріпленими ділянками (пасіки, сади, городи).

Більша частина земельних площ у кадастрових планах визначена як селянські угіддя, причому укладачі кадастру виділяли, як вже було вказано, індивідуальні селянські володіння і громадські землі. Селянськими володіннями рахувалися лише хата і присадибна ділянка, а також лісові підсіки, що названі у кадастрі "полянами". Останні створювалися силами окремої селянської родини, і тому громадська регламентація на ці землі не поширювалася.

До складу громадських земель у селах Пруто-Дністровського межиріччя і передгірної зони входили рілля, сіножаті і пасовиська. Громадські землі у кожному селі ділилися на декілька полів, назва кожного із них, як правило, співпадала з назвою відповідного урочища і була занесена до кадастру. Так, земельні угіддя села Витилівка були поділені на три поля: "До потоку", "Очерети" і "За ставом" [3, спр. 2]. Кожному члену громади належала своя частка у спільній землі і користуванні нею. Переділ земель і розподіл їх між селянами проводився, звичайно, або громадським судом, або сільським старостою зі співучастю делегатів від сільської громадя і затверджувався сільським сходом, повноправним членом якого міг бути лише власник жеребкової ділянки. Правами на наділ користувався кожний дорослий селянин, який міг завести своє господарство. Але ділянки не були рівними для всіх господарів: їх величина визначалась кількісним складом родини, або кількістю худоби, яку вона мала. Користування цими ділянками було не постійним, а тимчасовим, ділянки переходили від одного господаря до іншого. Навіть тоді, коли земля перебувала в обробітку, міг відбуватися новий переділ, наприклад, у випадку смерті господаря або його виселення [9, с.64-65].

Виділеною ділянкою кожен домогосподар користувався як ріллею або як сіножаттю; в міру виснаження землі всі нарізані землі перетворювалися у пасовища, а під ріллю відводилась нова земля, де знову нарізалися ділянки для кожної родини. Наділ від наділу відділявся звичайною борозною, яка майже зникала кожен раз, коли поле відводилося під пасовисько. Кожна сільська родина мала ділянки у декількох полях. Шляхом розсіяння парцел намагалися зрівняти шанси: це давало кожній родині можливість використовувати різні грунти і тим забезпечити себе від неврожаю.

Наведена характеристика землеволодінь дає підстави визначити відносини власності. Для цього потрібно визначити право власності на землю трьох описаних суб'єктів: селянської родини на присадибну ділянку, підсіки і громадські землі; громади - на громадські угіддя; домінії – як на селянські землі, так і на домініальні угілля.

Суб'єктом повної земельної власності слід вважати ту особу чи корпорацію, яка мала право володіння, користування і розпорядження землею і була отримувачем прибутку від її використання.

Присадибні ділянки і лісові підсіки були об'єктом володіння і господарського використання окремих селянських родин. Селянин міг продати ділянку землі, чи сіножаті на підсіці, розчищеній ним, або його предками. Але основною умовою його продажу було те, що новий господар, як і попередній, мав вносити за цю ділянку десятину з урожая в домінію. Як правило, домінія вимагала, щоб ці угоди відбувалися в межах домінії, проте якщо ділянка продавалась за межі маєтку (скажімо, якщо покупець проживав у сусідньому селі), новий господар вносив, як вже було сказано, десятину, панщину ж відробляв тому поміщику, на землі якого перебував його будинок [12, с.156]. Таким чином, хоч окреме селянське господарство мало право володіння, користування і обмеженого розпорядження присадибною ділянкою і підсікою, останні все ж не були його власністю, бо умовою їх володіння було внесення поземельної ренти за ці ділянки.

Громадські угіддя були об'єктом володіння громади, яка організовувала господарське використання землі через розподіл її між окремими селянськими родинами. Проте ні громада, ні селянське господарство не були власниками цієї землі, бо, як і в попередньому випадку, прибуток за її використання отримувала у вигляді рентних платежів домінія.

Мало що змінила у відносинах власності і рустикальна реформа, проголошена цісарським указом від 24 лютого 1787 р. і циркуляром Галицького губернського управління від 22 березня того ж року [6, с. 65]. У відповідності до указу, всі землі домінії, що перебували у користуванні селян, оголошувалися рустикальними (тобто селянськими). Домініям заборонялося використовувати рустикальні землі для своїх потреб і заміняти їх на інші землі. Реформа обмежувала права домінії на розпорядження громадськими землями, але не надавала прав власності громаді чи селянським господарствам, які лишалися платниками ренти. Рустикальні землі лишались інтегральною частиною маєтку, за користування якими виникали рентні відносини.

Щоб визначити права власності на селянські землі з боку домінії, слід, в першу чергу, розібратись в особливостях рентних відносин на Буковині. Як правило, між домінією і громадою укладалася угода, в якій визначалася площа земельних угідь, що передавалась громаді, а також обумовлювався об'єм поземельних повинностей. Так, в угоді між селянами Климівців і монастирем Путна була вказана ділянка, що передавалась громаді, за користування якою кожне домогосподарство мало сплачувати щороку 5 гульденів, здавати на потребу монастиря одну оку (1,3 л) лляної олії і відробляти один день панщини річно [1, опис 1, спр. 3586, лл. 39-40]. Ця і аналогічні угоди зовні схожі на орендні угоди. Не випадково генерал Енценберг, який очолював військову адміністрацію Буковини у 1778-1786 рр., вважав, що відносини селян з поміщиками, які історично складалися в краї, були відносинами оренди [15, с.17]. Ця думка проводилася і в деяких історичних дослідженнях [див., наприклад, 9, с. 14]. Якщо це справді так, то поземельні повинності селян слід розглядати як орендну плату, а домінію — повним власником землі. Однак, судячи з попереднього аналізу, слід зробити висновок, що Енценберг помилявся.

Ніколи не зустрічаються такі звичайні для орендних відносин випадки, щоб домінія передавала громадські землі не селянам, що населяли це село, а комусь іншому, хто б запропонував більшу орендну плату. Основною рисою, яка характеризувала поземельні відносини в Буковині, була не оренда, а обов'язкова віддача землі в постійне володіння

громад, які вже від себе передавали ділянки селянам в користування. Стосунки домінії і селян щодо землі були стосунками однаково обов'язковими як для домінії, що була зобов'язана в силу звичаїв і закону відводити у володіння громади достатню кількість землі, так і для громади, яка, в свою чергу, повинна була брати її і обробляти.

Таким чином, права домінії на розпорядження громадськими та індивідуальними селянськими угіддями були в досліджуваний період суттєво обмежені звичаями й законом, і тому ці землі не можна вважати об'єктом повної власності домінії.

І, нарешті, варто проаналізувати права власності домінії на домініальні землі. Останні становили об'єкт володіння і господарського використання з боку домінії, яка була й отримувачем прибутку з цієї землі. Проте домінія була обмежена в праві розпорядження цією землею. Як вдалося з'ясувати з кадастрових планів, домініальні ділянки були розташовані черезсмужно з громадськими і, як правило, не складали компактного масиву, тому їх навряд чи можна було продати. До того ж цінність домініальної землі визначалась можливістю отримання безкоштовної робочої сили для її обробітку за рахунок панщини. Тобто, основною умовою отримання поміщиком прибутку з домініальної землі була наявність у структурі маєтку селянських держань, пов'язаних з відбуванням панщини. Об'єктом купівлі-продажу міг бути лише комплекс, що включав і домініальні, і селянські землі.

Таким чином, об'єктом розпорядження домінії була не земля, як така, а села, їх частини, чи цілі домінії, які поміщики продавали, набували, передавали в оренду і т.д. [див. 4, 15]. Фактично об'єктом вищеназваних угод була не земля, а право на отримання поземельної ренти: десятини з городніх, польових продуктів і сіна, а також панщини.

Але і поземельну ренту домінія не отримувала у повному обсязі. Частина прибутку селянських господарств вилучалася державою у вигляді так званої централізованої ренти. Такі державні податки, як державна десятина (податок від бджіл і свиней), гостина (податок від овець і кіз), державний податок на сіно (1 фл. з сім'ї річно) чи державна панщина (або компенсація за неї) та деякі інші, що збиралися у 80-х роках XVIII ст., неможливо розглядати інакше, як свого роду поземельну ренту. Тобто, держава теж користувалася деякими елементами права власності на ці землі.

Виходячи з вищесказаного, слід визнати, що найхарактернішою рисою поземельних відносин в краї у 80-х роках XYIII ст. була ще відсутність монопольного суб'єкта повної земельної власності. Домінія, громада, окремі селянські господарства і навіть держава користувалися правом володіння землею і в тій чи іншій мірі елементами права власності.

Джерела та література

1. Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО). - Окружне управління Буковини. – Ф. 1, оп. 1, 4.

2. ДАЧО. -Австрійська військова адміністрація Буковини. – Ф. 29, оп. 1.

3. ДАЧО. - Крайова табула Буковини. – Ф. 979, оп. 2.

4. Balan Teodor. Documente Bukovinene. – Cernгuюi, 1938. – V. IV.

5. Ботушанський В.М., Сайко М.М. Німецька сільськогосподарська колонізація на Буковині (кінець XVIII — початок XX ст.) // З історичного минулого Буковини: Зб. наукових статей. — Чернівці, 1996. — С. 38-53.

6. Continuatio Edictorum, Mandatorum et Universalium in Regnis Galiciae et Lodomeriae. — Leopoli, 1787.

7. Drdacki Moritz Ritter von Ostrow. Lexikon der politischen Gesetze für Galizien und Bukowina. - Wien, 1842. - Zweite Auflage. - Erster Band.

8. Йозифінська (1785-1788) і Францисканська (1819-1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. — К., 1965.
9. Kaindl R.F. Das Unterthanswesen in der Bukowina. Ein Beitrag zur Geschichte der Bauernstandes und seiner Befreiung. — Wien, 1899.
10. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogthums Bukowina.— Der Boden der Bukowina und dessen Benutzung. — Czernowitz, 1899. — VII Heft.
11. Polek J. Die Vereinigung der Bukowina mit Galizien im Jahre 1786 // Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums 1900. — Czernowitz, 1900.
12. Советов П.В. Развитие феодализма и крестьяне Молдавии. // Очерки истории рент? в XVI-начале XVIII в. - Кишинев: Штиинца, 1980.
13. Ueber den Ursprung und die Entwikelung des Unterthansverhältnisses in der Bukowina. — Czernowitz, 1848.
14. Wickenhauser F.A. Molda, oder Beitrage zur Geschichte der Moldau und Bukowina.— Czernowitz, 1890. — IV Band.
15. Zieglauer Ferdinand. Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit österreichische Occupation.— Czernowitz, 1893. — I. Bilderreiche.

Осипян О.Л.
(м.Краматорськ)

ОРЕНДА ВІРМЕНАМИ ЗЕМЕЛЬНИХ ВОЛОДІНЬ НА БУКОВИНІ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Вірменські колонії протягом майже шести століть робили певний вплив на економічний розвиток західноукраїнських земель, зокрема й Буковини. Помітною була участь вірмен й у аграрному секторі господарства краю. Однак як у вітчизняній, так й іноземній історіографії XIX-XX ст. склався традиційний погляд на вірменські колонії як на торговельно-ремісничі осередки, а участь вірмен у сільськогосподарському виробництві фактично ігнорувалась. Лише деякі історики у своїх дослідженнях побіжно згадували окремі факти наявності земельних володінь у вірменських поселенців. Однак навіть вони уникали будь-яких спроб проаналізувати, узагальнити та систематизувати наявний матеріал.

Ще меншою мірою з'ясовано участь вірмен у сільськогосподарському виробництві Буковини за часів австрійського панування. Робота дослідника ускладнюється тим, що в цей час буковинські та прикарпатські вірмени були вже до певної міри денаціоналізовані і в документах виступають, як правило, під польськими, українськими та румунськими прізвищами. (До останньої чверті XVIII ст., коли у містах вірмени мали свої юридично автономні, громади з власним судочинством та органами самоврядування, в документах біля імені або прізвища кожного вірменина робилась спеціальна позначка "вірменин" або ж "міщанин вірменської нації". З переходом Буковини та Галичини під австрійську владу юридична автономія колоній була скасована, а вірмен зрівняно в правах з представниками інших націй. Так було втрачено дуже важливу ознаку, за якою дослідник міг виділити вірмен з-поміж осіб інших національностей). Тому багато хто з дослідників історії Буковини австрійського періоду зараховував місцевих вірмен до поляків чи румунів. На цей факт ще в кінці XIX ст. вказував Б.Правдзіч-Хотомський [7, с. 10].

Щоб не припуститися подібної помилки, автором були використані архівні документи вірмено-григоріанської та вірмено-католицької парафій Буковини [1, арк.

1-7 зв., 353-353 зв.; 2, арк. 304-333 зв.], які містять списки парафіян і дозволяють скласти найповнішу уяву про приналежність тієї чи іншої особи до вірмен у період, що досліджується.

На Буковині вірменські поселенці займались сільським господарством від самого виникнення колоній у 80-х роках XIV ст. Переважна більшість вірмен мешкала в містах і належала до міщанського стану, тому аграрний сектор господарства колоній мав приміський характер. Тобто, міщани, зокрема й вірмени, мали земельні ділянки на тій невеликій території, яка юридично була закріплена за містом (у документах згадуються лани, сіножаті, луки, виноградники, городи, пасіки). Отже, подібні приміські ділянки (навіть фільварки найзаможніших міщан) були невеликими за розміром і в переважній більшості мали скоріше натуральний, аніж товарний характер.

У середні віки право володіти земельними угіддями за межами міста (в першу чергу селами з селянами) мали церква, представники дворянського стану, а також селяни, які виконували певну службу на користь держави. Вірменські купці протягом століть (особливо у XVI-XVIII) у великій кількості вивозили з Буковини до Західної Європи сільськогосподарську продукцію (волів, шкіри, вино, віск і т.д.). Вони здавна були тісно пов'язані з аграрним сектором. Однак вірменські купці як міщани не мали права володіти землями за межами міської території, хоча мали досвід провадження торгівлі з віддаленими країнами, досконало знали ціни та кон'юнктуру ринку і володіли капіталами, необхідними для придбання маєтків.

Ситуація докорінно змінюється після приєднання Галичини (1772 р.) та Буковини (1774 р.) до Австрійської імперії. Нова влада скасувала багато застарілих феодальних обмежень, які гальмували розвиток капіталістичних відносин в сільському господарстві. Відтепер вірменам-міщанам дозволялось купувати землі за межами міст. Найбільшою мірою ці зміни вплинули на Буковину. Сталося це з кількох причин. Раніше вірменські купці з Галичини закуповували тут продукцію сільського господарства та експортували на захід. Відтепер вони купують або орендують маєтки румунських бояр та запроваджують тут товарне господарство, зорієнтоване на західний ринок. На Буковині австрійська влада секуляризувала володіння православної церкви і почала віддавати їх в оренду. Вірмени активно включились і в цей процес. Нарешті, австрійська адміністрація всіляко підтримувала перехід маєтків від православних румунських бояр (яких підозрювала в сепаратизмі та бажанні повернути Буковину до складу Молдавського князівства) до галицьких вірмено-католиків (згодом до них приєдналися буковинські вірмени, що належали до вірмено-григоріанської церкви).

Спочатку вірмени переважно орендували маєтки. Так, з реєстру землевласників Буковини від 1780 р. дізнаємось, що на цей час вірмени орендували 14 сіл і лише одне село перебувало в їх приватній власності [3, арк. 24-32]. З яких же причин румунські бояри віддавали свої маєтки в оренду? Справа в тому, що в багатьох випадках бояри володіли кількома маєтками, розташованими в різних кінцях Молдавського князівства. Після приєднання Буковини до Австрії володіння цих бояр опинились по обидва боки кордону. Оскільки служба князеві вимагала перебування при дворі (в Яссах), то виникали певні труднощі в управлінні буковинськими маєтками. Тому багато хто з бояр віддавав свої володіння в оренду вірменам. Наприклад, 25 квітня 1798 р. Міхалакі Строєскул, який мешкав в Молдавії, здав в оренду вірменину Давиду Лукашевичу частину маєтку Шубранець [5, vol. 6, p. 330].

Дуже часто свої володіння здавали в оренду боярські удовиці, які не могли самотужки керувати господарством. Так, 3 вересня 1801 р. Параскева Стурдза, удова бана (судді), здала в оренду вірменам зі Снятина Якобу та Аксентію Шимоновичам

1/3 Рогізни (Садагура) на 1801-1807 рр. за 100 голландських золотих щорічно [5, vol.6, p.387]. В 1807-1821 рр. вірменин Каетан Целік орендував маєтки Ошихліби та Малятинці, які отримав згідно з угодою з удовицею Маріуцою Балш [5, vol.6, p.54]. У 1801 р. 5 червня, удовиця Марія Доноая здала в оренду Богдану Задуровичу - вірменському торговцю з Буковини - дві свої частини села Валява на строк 12 років з виплатою 1300 турецьких лей щорічно [5, vol. 6, p. 11].

За тривалістю орендні угоди можна впевнено поділити на дві категорії. До першої можна віднести короткострокові, тривалістю 4,5,6 років. Так, 25 вересня 1793 р. Аксентій Шимонович дістав у оренду половину села Ленківці на 4 роки [5, vol. 5, p. 193]. Вірмени Тома Голуб та Кирстє Айваз орендували маєток Борівці 5 років (1798-1803) [5, vol. 6, p. 390]. Якуб Якубович отримав частину села Валява в оренду на 6 років (1837-1843) з виплатою 500 золотих щорічно [5, vol. 6, p. 13].

Кількісно трохи меншою, але також значною була друга група – довгострокові оренди, тривалістю 10, 12 і навіть 14 років. Так, вже згадані Тома Голуб та Кирстє Айваз по закінченні першого (5-річного) договору оренди маєтку Борівці укладають з його власником, монастирем Фрумоаса, новий договір строком на 10 років (1803-1813) [5, vol. 6, p. 390]. Каетан Зєрігієвич та Андрієш Ромашкан, вірменські торговці з Кут, орендували 10 років (1808-1818) маєток Лужани з виплатою 325 золотих щороку [5, vol. 6, p. 313-314]. Вірменин Богдан Задурович 5 червня 1801 р. бере в оренду на 12 років частину села Валява [5, vol. 6, p. 11]. Згаданий Каетан Целік орендує маєтки Ошихліби та Малятинці 14 років (1807-1821) [5, vol. 6, p. 54].

Бували випадки, що вірмени по кілька разів поновлювали договори, коли закінчувався строк дії попередньої оренди і, таким чином, тримали деякі маєтки в своїх руках десятиліттями. Ось один характерний приклад. 23 квітня 1811 р. вірменин Тоадер фон Пасакас та Лазар Міхалович отримують в оренду село Бояни та половину с. Легучени. Згідно з договором від 3 серпня 1815 р., ці ж орендарі отримують ті самі маєтки на 12 років (1818-1830). А 15 листопада 1830 р. брати Тоадер та Каетан Пасакас знов орендують ці села [5, vol. 5, p. 88]. Подібні факти свідчать про високий професіоналізм вірмен-орендарів, їх вміння добре господарювати, і не тільки самим отримувати прибутки, але й виконувати домовленості з власниками маєтків. Тож останні знов і знов довіряли їм у користування свої володіння.

На яких же умовах вірмени отримували оренду? Іноді вони з самого початку сплачували всю суму орендної плати. Так, 14 квітня 1792 р. Тоадер Пасакас бере в оренду на 10 років частину села Шипинців і дає всі гроші (700 золотих) наперед [5, vol. 6, p. 312]. Але в більшості випадків гроші сплачувались щорічно у встановленому розмірі. Інколи орендна плата сплачувалась не тільки грошима, але й частково товарами та сільськогосподарською продукцією, яка вироблялась в маєтку. Це, зокрема, допомогає відтворити картину господарювання вірмен на орендованих землях. Так, згадані вище Тоадер фон Пасакас та Лазар Міхалович, орендарі села Бояни та половини Легучен, за договором 1811 р. повинні були платити щорічно тисячу голландських золотих, 300 коців польської тканини для сорочок, 300 курей, 200 ока (приблизно 256 кг) борошна, 100 ока (приблизно 128 кг) круп гречки та рису [5, vol. 5, p. 88].

Якщо порівняти наявний джерельний матеріал, то виявиться, що в переважній більшості випадків (близько 90 %) вірмени-орендарі сплачували за оренду грошима і дуже рідко – продуктами господарювання. Все це переконливо свідчить про посилення товарного характеру господарства, який вони запроваджували на орендованих землях.

Іноді (у випадках довгострокової оренди) в договорах зазначалося, що крім виплат грошима та продукцією, орендарі повинні збудувати певні споруди

господарського призначення та взагалі дбати про розвиток маєтку. Так, 25 лютого 1797 р. вірменин, барон Ніколаус Андрієш фон Капрі отримує в оренду на 10 років маєток Захарешти за умови щорічної сплати 850 турецьких лей та 2 жеребців. Капрі також зобов'язується зробити два ставка та побудувати два млини [5, vol. 6, p. 156]. Згадувані уже орендарі Пасакас і Міхалович орендували у 1818-1830 рр. село Бояни і півсела Легучени за щорічну плату 12334 золотих голландських гульденів. Але крім цього, повинні були кожного року давати власнику 300 коців польської тканини для сорочок, 300 курей, 200 ока борошна, 100 ока крупи гречки та рису й 5 відер доброї горілки. Але порівняно з попереднім договором 1811 р. орендарі також додатково зобов'язуються збудувати будинок кам'яний з шістьма кімнатами та пивницею, конюшню на 30 коней, коршму з дерева та олійню з дерева [5, vol. 5, p. 88].

З інших документів можемо дізнатись ще про деякі риси господарювання вірмен в орендованих маєтках. 18 січня 1796 р. брати Аксентій та Якоб Шимоновичі укладають угоду оренди на 5 років села Бояни та половини с.Легучени. В договорі окремо зазначається, що орендарі утримують також чотири млини, дві коршми та майстерню [5, vol. 5, p. 87]. Зі скарги священика М.Захаровича із села Драчинці від 12 жовтня 1798 р. дізнаємося, що нові орендарі цього маєтку Стефан Хайвас (Айваз) та Антонаш Лазар не дозволяють священику молоти безкоштовно зерно у сільському млині, до того ж змушують людей працювати в святкові дні [5, vol.5, p.30]. Подібні факти переконливо свідчать, що вірмени-орендарі активно запроваджували нові інтенсивні методи господарювання, не рахуючись зі старими традиціями.

З офіційного листування між адміністрацією Буковини та пиркалабією (комендатурою) Хотина (протягом 1811 р.) випливає, що вірменин Адам Аслан, орендар з Раранчі, конфліктував з власником с.Рокитне. Причиною суперечки була нерозв'язаність питання про право рибної ловлі в озері, що знаходилося на державному кордоні, який до того ж проходив між вказаними селами. Наскільки важливим був рибний промисел для Аслана, свідчить той факт, що для захисту своїх прав він вдався до застосування сили (140 селян, озброєних палицями, побили сторожів та забрали невід з озера) [5, vol. 4, p. 139]. Богдан Кожокар, вірменин з Сучави, який орендував село Меренешті, 6 липня 1797 р. віддає в рахунок орендної плати барону фон Капрі 109 ялових корів, 3 копи сіна та 92,5 золотих [5, vol. 4, p. 139]. З цього можемо зробити висновок, що вірменин-орендар вирощував худобу на продаж. Для ефективнішого господарювання вірмени іноді орендували одразу кілька сусідніх маєтків. Так, 9 грудня 1808 р. вірмени Каетан Зєрігієвич та Андрєас Ромашкан беруть в оренду на 4 роки села Вікно, Онут, Самушин та Чорний Потік [5, vol. 6, p. 198].

У тій частині Буковини, що опинилась під австрійською владою, орендовані вірменами маєтки сконцентрувались у трьох регіонах: гірському, навпроти Кут (сучасні Путильський та Вижницький р-ни); та двох рівнинних, один в Пруто-Дністровському межиріччі, навпроти Снятина та Городенки (сучасні Кіцманський та Заставнівський р-ни), другий - навколо Сучави. Таке розташування орендованих вірменами земель не випадкове, воно свідчило про ті міста, звідки походили орендарі. З Сучави: Капрі, Прункул, Ботошан, Кожокар, Моісе. З Ясс: Хаджі Арітонович. Взагалі з Буковини та Молдавії (судячи з прізвищ): Хаджі Черкез, Задуровичі, Хаджі Панічевичі, деякі з Ромашканів. З Кут: Зєрігієвичі, деякі з Ромашканів. Зі Снятина: Шимоновичі, Айвази. З Станіслава: Богдановичі. Взагалі з Галичини, а саме з Покуття (судячи з прізвищ та віросповідання): Штефановичі, Лукашевичі, Якубовичі, Вартересевичі, Абрамовичі, Мікулі. В цілому ми нарахували близько 30 вірменських родин, представники яких були орендарями або власниками маєтків на Буковині в кінці XVIII – першій половині XIX

ст. До цього часу всі вони були добре відомими купцями, що торгували із Західною Європою худобою, яку купували на Буковині та в Молдавії. Ось лише один характерний приклад. В другій половині XVIII ст. в Сучаві мешкав вірменський купець Іоан Капрі, який щорічно сплачував податків на суму більше 3 тис. гульд. [6, p. 27]. Ставши великими землевласниками, вірмени продовжували цю торгівлю і не обмежувались продукцією своїх маєтків лише в австрійській Буковині.

Вірмени-орендарі з'являються і в тій частині Буковини, яка відійшла до Росії. В одному з документів за 1816 р. зазначається: "Крім того, знаходяться в Хотинській райї австрійські піддані, вірмени, які тимчасово там перебуваючи, тримають в оренді села та займаються різними промислами активніше порівняно з іншими мешканцями" [4, с.273]. Ці ж вірмени діяли й в інших повітах (цинутах) Молдови, Бессарабської області: "Є багато вірмен, австрійських підданих, які з давніх часів осіли в цьому цинуті [Ясському], і яких головне заняття – це розведення рогатої худоби, овець та кращої, порівняно з іншими, породи коней, яких вони мають великі табуни" [4, с.290].

Отже, якщо узагальнити головні риси орендного господарювання вірмен на Буковині, то можна дійти висновку, що воно у значній мірі уже мало торговельний характер. Найбільш помітно це було у тваринництві: розведення великої рогатої худоби, овець та коней. Ця галузь була розвинута як на рівнині, так і в гірських районах (за винятком конярства). Частину худоби переганяли трактами на Захід, переважно до Відня, частину забивали на місці й вивозили вже у переробленому вигляді, вовни та шкір. Частина шкір оброблялась у вірменських табахарнях (майстернях) на Покутті. З жиру робили свічки. В маєтках, які були розташовані на рівнині, помітне місце займало землеробство. Вирощувались пшениця, гречка та ін. Для їх переробки вірмени-орендарі активно будували млини, гуральні та броварні. Значне місце також займало розведення риби в ставках.

Як бачимо, вірменські купці, ставши землевласниками, господарювали з урахуванням потреб ринку. Завдяки ощадності та раціональному веденню господарства вірмени з часом з орендарів перетворились на власників, викуповуючи маєтки у непрактичних бояр [6, p. 30].

Таким чином, вірменські колонії від часу свого виникнення були пов'язані з аграрним сектором економіки Буковини. Однак повномасштабна участь вірмен у розвитку сільського господарства краю була обмежена правовими нормами феодального суспільства. Новий етап участі вірменських колоністів у сільськогосподарському виробництві починається з приєднанням Галичини та Буковини до Австрійської імперії. З новою владою прийшли нові закони, які відкрили широкий простір для розвитку більш прогресивних форм господарювання та підприємницької ініціативи. Частина старих буковинських землевласників – молдавських бояр та православна церква не змогли пристосуватись до нових соціально-економічних умов. Відтепер боярські маєтки та землі релігійного фонду орендують, а з часом і викуповують, підприємливіші люди.

В цьому плані найактивніше діяли вірменські купці з Сучави, Станіслава, Снятина та Кут. У попередній період вони експортували з Буковини сільськогосподарську продукцію, переважно худобу. З 80-х років XVIII ст. вони зосереджують у своїх руках торгівлю та виробництво, орієнтують його на ринок, запроваджують раціональні, інтенсивніші форми господарювання. Якщо в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. вірмени переважно орендували маєтки, то у наступні десятиріччя вони все більше викуповують їх у приватну власність і на середину XIX ст. перетворюються на великих землевласників, у яких вже не було потреби орендувати земельні угіддя.

Джерела та література

1. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). Буковинська окрежна управа. – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 1772.
2. ДАЧО. – Ф. 3 – Оп. 2. – Спр. 2609.
3. ДАЧО. Австрійська військова адміністрація. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 8.
4. Свиньин П. Описание Бессарабской области // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1867. – Т. 6.
5. Documente Bucovinene / Publ. de T. Balan. – Cernăuți, 1938-1942. – Vol. 4-6.
6. Dan D. Armenii orientali din Bucovina. – Cernăuți, 1891.
7. Prawdzic-Chotomski B. Opis Bukowiny. – Poznan, 1880.

Городницька Л.В.
(Чернівці)

З ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ НА БУКОВИНІ В СЕРЕДИНІ І ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Правосуддя – це особлива форма державної діяльності. Завдання правосуддя на всіх етапах розвитку людської цивілізації було в своїй суті майже однаковим – це охорона від усяких посягань існуючих політико-економічних систем, захист інтересів громадян, використання судом передбачених в тій чи іншій державі нормами права заходів державного примусу до осіб, які порушували правопорядок, виховання громадян в дусі точного виконання законів, в попередженні правопорушень і їх викоріненні. Процесуальні правовідносини завжди виступали як процесуальна гарантія всебічного захисту законних прав та інтересів осіб, що брали участь у справі.

Судочинство на Буковині за австрійських часів будувалося на тих же засадах, що і в цілому в Австрійській імперії. Правова суть цивільних правовідносин полягала в тому, що вони були правовим зв'язком між судом, який здійснював судочинство, і учасниками цивільного процесу. Такий зв'язок необхідний для встановлення істини при вирішенні цивільних справ, віднесених до компетенції суду певної інстанції. Головний вплив на формування цивільних правовідносин мали цивільні, цивільно-процесуальні закони, які визначали характер судочинства в Габсбурзькій імперії.

У 1825 р. був вироблений новий проект цивільно-процесуального кодексу для всіх австрійських країв, але він не дістав затвердження з боку імператора. Значно пізніше на основі цього проекту новий цивільно-процесуальний кодекс був розроблений відомим процесуалістом Кляйном в 1895 р. і введений в дію з 1898 р. Складався він з 6 частин, 602 статей. Кодекс порівняно з попереднім проголошував усність і гласність цивільного процесу та дещо прискорював розгляд судових справ.

Доповнення до цивільно-процесуального кодексу було обширне (402 ст.). Було введено також положення 1896 р. про цивільну відповідальність, в якому досить детально врегульовано порядок виконання судових рішень по цивільних справах і судових вироків по кримінальних справах стосовно примусового стягнення грошових сум і судових витрат [2, спр.2385, арк.6-7]. Слід зазначити, що австрійське цивільно-процесуальне законодавство чимало нормативних положень запозичило з цивільно-процесуального законодавства Німеччини. Так, президент буковинського крайового суду В. фон Вессель разом з президентом Вищого апеляційного суду у Львові Тхуржницьким їздили у свій час на чотири тижні до Німеччини, щоб вивчити судоустрій і процесуальне право.

Ще до революції 18 жовтня 1845 р. імператором були затверджені Правила про сумарне судочинство в цивільних справах в усіх краях Австрійської імперії, в яких діяла Загальна цивільна книга законів, тобто цивільний кодекс впродовж середини і другої половини XIX ст. [1, спр.8668, арк.-26-38].

На основі цих правил правові спори про певні грошові суми, які без процентів та інших додаткових побічних зборів й мит не перевищували суму 200 гульденів конвенційною валютою, розглядали як сумарну справу в цивільному суді всіх інстанцій. Так само розглядалися спірні цивільні справи про інші об'єкти процесу, якщо позивач пропонував прийняти грошову суму, яка після вищезгаданих обрахувань не перевищувала б 200 гульденів.

Сума боргу вираховувалася у відповідності до суми на оплату, про яку йшла мова у позові навіть в тому випадку, коли позивач чи оскаржений вимагали більшу суму або прострочені відсотки, ренту.

Відповідно до § 4 Правил про сумарне судочинство, якщо позивач вимагав частини від загального боргу, яка становила більше 200 гульденів, чи оплати боргу частинами, то за результатами опитування сторін призначалася повна виплата тих сум, що вимагав позивач. Це правило діяло стосовно валютних боргів, при вирішенні питання про власність або оренду будинків і земельних ділянок.

При погодженні обох сторін вибирався сумарний судовий процес для вирішення всіх цивільних спірних справ незалежно від предмета спору і суми, яка вимагалася. Оскільки дане розпорядження не мало найближчих уточнень, то використовувалися в судовому процесі основи цивільного законодавства.

В судовому процесі, як правило, сторони мали право використовувати або не використовувати послуги адвоката. Одначе кожна сторона судового процесу незалежно від того, чи мала адвоката, чи ні, повинна була з'явитися в суд особисто. За рішенням суду згідно з вимогами обставин, якщо сторони не бажали проводити процес без адвоката, або одна із сторін подала заяву чи скаргу незрозумілого змісту, або ж сторона не в змозі сама себе захистити, то суд призначав розгляд справи тільки через адвоката.

Якщо сторони судового процесу не проживали у місцевості, де знаходився суд, чи поблизу його, але їм потрібно було дати особисто свідчення, то суд призначав допит у письмовій формі, зроблений у найближчому до місця їх проживання суді.

Особи, які з поважних причин не могли з'явитися в суд, мали право діяти через своїх уповноважених, не беручи до уваги адвокатів. Уповноваженим міг бути громадянин Австрії, який досяг 24 років, чоловічої статі, який досконально знав предмет спору і мав письмове доручення сторони судового процесу. Цікавим було таке визначення: "Відомі підпільні писаки не можуть бути уповноваженими", тобто ті особи, які писали анонімні доноси [4, спр.206, арк.3].

Крім скарги, поданої в суд, всі інші письмові документи, які були необхідними для вирішення справи, обов'язково мали бути підписані адвокатом. Строки розгляду справи визначалися законом або встановлювалися судом, при необхідності продовжувалися за рішенням суду, навіть у виняткових випадках, коли останній день засідання припадав на святковий чи канікулярний, крім неділі, суд продовжував працювати.

Скаргу подавали в суд усно або письмово. Якщо позивач хотів подати скаргу усно, то суд повинен був передусім визначити, чи є підсудною дана справа, чи позивач здатний сам себе захистити, а якщо він виступає від імені третьої особи, то чи уповноважений він до оскарження дій противної сторони. Якщо з огляду на це скарга не підлягала розгляду в суді, то усно повідомляли позивача або ж на його вимогу доводили до відома через письмовий декрет, який обов'язково реєстрували в службовому протоколі.

В тих випадках, коли при провадженні судової цивільної справи не виникало ніяких перешкод, то суд був зобов'язаний внести скаргу в протокол і надати позивачеві можливість представити нові факти, необхідні докази, аргументи щодо своїх претензій. При виявленні нових фактів по справі суд міг визнати заяву позивача різко зміненою. Якщо скарга не відповідала фактам, то суд мав право переконати позивача, щоб той добровільно відмовився від процесу. Коли позивач все ж таки наполягав на своєму, то суд призначав засідання. День засідання призначався за рішенням суду. Позивача викликали в суд врученням повістки, а відповідача через – подачу йому копії протоколу про скаргу на нього. В необхідних випадках відповідачеві вказували, які документи чи їх копії він повинен подати в суд для вирішення справи.

Коли скарга подавалася письмово, суд був зобов'язаний оформити її протоколом, призначити день засідання сумарного судочинства, викликати для опитування позивача і супротивну сторону. Якщо відповідач не з'явився в суд на засідання, то суд мав право визнати наведені у скарзі факти правдивими, оскільки вони ніким не заперечувалися, визнати вимоги позивача правомірними і винести рішення про виконання законним шляхом вимог позивача. Якщо в суд не з'явився позивач, то суд опитував відповідача про його ставлення до скарги, про його думку щодо фактів, наводив наявні докази, що не суперечили суті скарги і вирішував питання про законні права позивача.

В тих випадках, коли одна із сторін не з'явилася на судове засідання з поважних причин, то вона мала право вимагати скасування рішення суду і призначення нового судового засідання. Але якщо було дозволено перегляд справи, то сторона, яка не з'явилася на перше засідання, повинна була відшкодувати другій стороні суму судових витрат, спричинену пропуском першого засідання, або коли не було своєчасно подано в суд необхідні документи. Заяви в суд про повторне засідання подавалися і усно, і письмово, однак тільки впродовж 8 днів, причому строк рахували з дня, в який одна із сторін не з'явилася на засідання суду. Тут обовязковою була необхідна згода другої сторони. Якщо заява була подана пізніше 8 днів, то попереднє рішення суду набирало юридичну силу [6,с.24-68].

Якщо відповідач був особою нездатною себе захистити, або ж його представляла особа, не уповноважена захищати його інтереси по суті справи, то засідання суду продовжувалося через декілька днів з належним виконанням усіх наказів щодо ведення законного процесу. Дозволялося продовження засідання і тоді, коли перешкоджала безперечна якась умова, або коли обидві сторони подавали власноручно підписані заяви про відновлення процесу, або ж коли одна із сторін, що з'явилася в суд, вимагала розгляду справи навіть, якщо не з'явилася друга сторона.

При судочинстві головної справи судове засідання передусім повинно було розглянути скаргу позивача, опитати відповідача, і якщо вимоги заявника у своїй повній відповідності були визнані законними, то протилежна сторона мала виплатити всі судові витрати. В тих випадках, коли було можливим у спірних справах, суд міг запропонувати умовне перемир'я до того часу, поки сторони між собою не порозуміються. Якщо перемир'я було неможливе, це відмічали в протоколі.

Якщо сторони не бажали проводити сумарний процес, то вони подавали особисто письмові заяви в суд про проведення звичайного письмового процесу. Виключення складали тільки випадки, коли звинуваченого було затримано в іншій місцевості, а не в тій, де скоєно протиправне діяння, або інші неповажні причини перешкодили з'явитися в суд.

В усному процесі суд продовжував дбати про те, щоб сторони обов'язково користувалися послугами адвокатів. Кожна сторона була зобов'язана довести зв'язок висловлених думок про факти, наведені у скарзі, представити для доказу документи,

дати чітке пояснення своїх дій. Особам, які не знали про чинне законодавство, судові працівники роз'яснювали про основи судочинства, права і обов'язки сторін процесу, необхідність доказів, спосіб ведення процесу.

Судочинство проводилося так, щоб предмет спору був повністю розглянутий обома сторонами, щоб не допускати зайвої трати часу шляхом несуттєвих зауважень або вмовлянь, реплік незадоволень, повторних погроз на адресу відповідача. Якщо це мало місце, то всі висловлювання заносилися в протокол і таким чином закінчувався процес. Точки зору сторін вислуховували тільки тоді, коли це було необхідним для з'ясування певних обставин. Звинувачуваний мав право наводити факти і докази, які його виправдовували, а позивач - ті факти і докази, які були корисні для законного вирішення справи. Ці докази подавалися у письмовій формі. Кожна сторона мала право до закінчення процесу подати додаткові докази, якщо вважала за потрібне. Якщо суд після закінчення процесу виявив, що подані йому докази були неповноцінними або неправдивими, то він мав право скасувати рішення, призначити перегляд справи з повторним опитуванням сторін.

Особливе судочинство про стан судової справи або повторний перегляд справи не дозволявся, якщо було виявлено, що даний суд був некомпетентним у розгляді справи, і навіть якщо було винесено рішення, то воно скасовувалося. Спори про підсудність справи розглядав суд вищої інстанції.

Кожна сторона мала право вимагати від супротивної сторони подати в оригіналі документи по суті справи, і супротивна сторона зобов'язана була виконати цю вимогу. Якщо вірогідність документів була піддана сумніву, то необхідно було подати в суд заяву про юридичне визнання документа. Законність поданих документів впливала на рішення суду, причому вимагалося письмове пояснення сторони, що подала невірогідні документи. Якщо сторона не дала належного пояснення під час судового процесу, то такі документи визнавалися фальшивими, і ця особа притягалася до відповідальності.

Якщо необхідні для розгляду справи документи зберігалися у суді або в інших державних установах, то подавати їх на засідання суду мали право тільки судові працівники за вказівкою судді.

Цивільно-процесуальна дієздатність визначалася тільки за рішенням суду і в окремо взятих випадках. Було встановлено два способи. Перший полягав у тому, що суд мав право визнати особу недієздатною в цивільному процесі і видати рішення по справі, або ж в результаті тяганини одна із сторін процесу або ж її представник в суді мали право продовжувати процесуальні дії, якщо інше не було передбачено законом чи не могло бути оскаржене окремими юридичними засобами. Якщо процесуальну недієздатність особи не можна було усунути або ж її не усунуто рішенням суду, то суд виносив ухвалу про припинення справи. Другий спосіб з метою практичного застосування полягав в тому, що суд мав право для недієздатної особи, яка не мала свого законного представника, встановити куратора, якщо тяганина в суді могла передбачити небезпечні, негативні наслідки для протилежної сторони.

Юридична сила судового рішення про цивільно-процесуальну недієздатність визначалася позовом недієздатності. Сам спосіб вирішення головної вимоги процесуального права – встановлення дієздатності чи недієздатності особи – було нововведенням в австрійському законодавстві. Суд ставав дієвим чинником у процесі встановлення недієздатності, а це становило обмеження поняття вільної розправи до належних меж, які випливають із суті цивільного процесу як засобу до здійснення майнових прав. Законодавець визначав юридичні засоби в тих випадках, коли рішення суду відновлювало майнові права сторін, а також засоби юридичного припинення судового процесу.

Особа, яка за своїм майновим станом не могла заплатити судові витрати по веденню справи, могла просити суд про визнання за нею права бідності. Право бідності визнавалося і за іноземцями, якщо в їхній державі законодавство визнавало це право. Якщо виникали сумніви, то суд робив запит у міністерства юстиції. Якщо за особою визнавалося право бідності, вона отримувала певні права, а саме:

- сторона тимчасово звільнялася від всякого роду внесків і зборів по справі;
- сторона звільнялася від подання забезпечення витрат по справі;
- по справах, по яких сторони могли діяти в суді лише через адвоката, особа з правом визнання бідності діставала право, щоб суд призначив їй безкоштовного адвоката. По справах, які не вимагали обов'язкової присутності адвоката, сторона мала право на подання позову за місцем проживання, причому суд зобов'язаний був усні твердження сторони зафіксувати в протоколі і відправити цей протокол в суд, де мала розглядатися справа, до того ж призначити безкоштовно захисника з чинів прокуратури чи суду [5,с.29].

Право встановлення бідності мали тільки суди І інстанції. Право бідності зупинялося змінами в матеріальному стані особи або її смертю. Суд І інстанції в таких випадках приймав рішення про позбавлення права бідності. Якщо особа скористалася правом бідності, а суду стало відомо, що вона могла заплатити судові витрати, суд мав право прийняти рішення про повернення нею цих витрат.

Позови в суд подавалися в формі прохання, вимоги або заяви письмово або усно із занесенням в протокол. Позов повинен був включати такі складові частини:

1. Визначення суду, в якому подається прохання.
2. Повні прізвища, імена, по-батькові і адреси сторін.
3. Те ж повірених представників сторін.
4. Предмет справи.
5. Оригінали і копії документів по справі.
6. Підписи сторін або їхніх представників.

Всі прохання, які передбачали усні змагання між сторонами, повинні були відповідати таким вимогам:

1. Вимога сторони про усне словесне змагання.
2. Короткий виклад обставин, при яких сталося порушення прав особи.
3. Заява, яка заперечувала достовірність чи повноту доказів супротивної сторони [6,с.78].

Якщо обидві сторони не з'явилися на судове засідання, то судочинство припинялося до того часу, поки одна із сторін не подавала заяву.

Всі справи в суді розглядалися публічно. Гласність процесу не дозволялася, якщо по справі розглядалися аморальні дії осіб, або виникала підозра, що гласність могла б зашкодити судовому розслідуванню. Більше того, суд міг не дозволити гласність процесу, якщо про це просила одна із сторін тільки в тих випадках, коли йшла мова про особисте інтимне життя. Гласність можна було допускати при розгляді окремих частин справи, якщо на це погоджувалися сторони. Але винесення рішення суду було обов'язково гласним.

Якщо засідання суду було негласним, то кожна із сторін мала право вимагати присутності 3-х осіб, вибраних нею. На таємне засідання обов'язково запрошували адвокатів.

За порядок в суді відповідав голова суду. В суді заборонялося висловлювати своє задоволення або незадоволення. За порушення порядку в суді могли видалити з залу засідань. Видалення з суду було лише після попереднього усного зауваження.

В суді заборонялися всякого роду безчинства, а саме: ображати членів суду, сторін, представників, свідків, експертів. За це суд притягав винних осіб до кримінальної або дисциплінарної відповідальності, грошового штрафу в розмірі до 50 гульденів. Якщо особа не виконала розпорядження голови суду і продовжувала порушувати порядок в суді, то підлягала арешту до 3 днів [2, спр.59, арк.3-5].

Законний представник однієї із сторін за порушення дисципліни ніс відповідальність у формі грошового штрафу до 100 гульд. Якщо законний представник порушував дисципліну в суді і на зауваження суду не звертав увагу, то суд мав право позбавити його слова і призначити іншого представника. В таких випадках всі судові витрати ніс законний представник.

В окружних судах видалення із залу засідань можливе було лише за постановою судової колегії.

Суд мав право завершити розгляд справи мировою угодою. У випадку примирення зміст мирової угоди вносився в протокол. Зі згоди сторін суд мав право покласти обов'язок на одного із своїх членів або на іншого суддю щодо примирення осіб процесу і призупинення розгляду справи на час ведення переговорів. Мирова угода супроводжувалася присягою осіб. Сторони, сплативши мито, мали право вимагати копію протоколу про примирення і про принесення присяги [7,с.83].

Таким чином, цивільно-процесуальне законодавство, яке було чинним на Буковині в середині й другій половині XIX ст., надавало широкі можливості учасникам процесу на подання доказів, розпорядження своїми процесуальними правами. Згодом процесуальні правовідносини в цивільному судочинстві підлягали регулюванню на основі цивільно-процесуального кодексу 1898 р., який дещо прискорив розгляд справ у суді та проголошував усність і гласність процесу.

Джерела та література

1. Державний архів Чернівецької області (далі - ДАЧО). Буковинська Окружна управа 1786-1853. – Ф. 1, оп. 1, спр. 8668.
2. ДАЧО. Крайовий суд Буковини 1855-1918. – Ф. 115, оп. 1, спр. 59, 1592.
3. ДАЧО. Крайовий суд Буковини 1855-1918. – Ф. 115, оп. 2, спр. 2385.
4. ДАЧО. Крайовий суд Буковини 1855-1918. – Ф. 115. – оп. 10. - спр. 206.
5. Австрійскій уставъ гражданского судопроизводства 1895 года въ сопоставленіи съ нашимъ уставомъ. - СПб, 1896. - 226 с.
6. Австрійскій законъ 27 мая 1896 г. о порядке взысканія і обезпеченія. - СПб, 1897. - 168 с.
7. Австрійскіе законы. - СПб, 1897. - 85 с.

Жалоба І.В.
(Чернівці)

ПІДГОТОВЧІ ЗАХОДИ У СПРАВІ БУДІВНИЦТВА ЛЬВІВСЬКО-ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ (1862 – вересень 1863 рр.)

З початком 60-х років XIX ст., особливо із завершенням будівництва останньої вітки залізниці товариства Карла Людвіга, постало питання подальшої будови залізниці від Львова чи Перемишля на схід. Традиційно потенційними кінцевими пунктами такого продовження розглядалися Броди та Чернівці. Товариство залізниці Карла Людвіга, якому належало право першості на будівництво обох ліній, було не в стані в цей час

вести їх будову. Через те утворюються партії, які розпочинають між собою боротьбу за першість прокладання залізниці тим чи іншим напрямком. Боротьба ця виливається на сторінки газет. Вирішення її, однак, залежало не від кількості красивих слів, а від наявності грошей. А грошей в Австрії для будівництва залізниць не вистачало. Броди зібрали для своєї залізниці 2 млн. гульд., але вони покривали тільки четверту частину необхідних коштів. Через те пошук грошей ведеться за кордоном, і саме з цим пов'язані, наприклад, повідомлення про якесь італійське підприємство, яке нібито готове було будувати залізницю до Бродів. Саме з пошуком коштів пов'язана була активність австрійських, в першу чергу галицьких, підприємців в Дунайських князівствах, перспективою прокладання залізниці в яких можна було привабити іноземний капітал і для побудови залишкового відрізку від Львова через Чернівці до молдовського кордону.

В грудні 1861 р. рада правління залізниці Карла Людвіга вкотре підняла питання про будівництво Львівсько-Чернівецької залізниці. Переговори велися з С.М. Ротшильдом, представниками Кредитного банку, майже всіма банкірами першого рангу Відня. Всі одноголосно висловилися проти цього заходу, хоча міністр фінансів готовий був ще на 6 років відстрочити виплату залізницею Карла Людвіга чотирнадцятимільйонного боргу державі за західногалицькі вітки, а сума гарантії складала 36225000 фл. [5, 4 лист.].

Однак галицькі підприємці, очолювані Львом Сапєгою, маючи більш ніж двадцятирічний досвід боротьби за залізничні концесії, так просто не здавалися. І хід їх міркувань був наступний: не вдалося поки що досягти позитивного результату у Відні, то можна спробувати в іншому місці, наприклад у Яссах. І вже на початку лютого 1862 р. „Lemberger Zeitung" констатувала посилення позицій партії, яка виступала за побудову залізниці до Чернівців [10, 8 лют.]. Підгрунтям для цього слугували переговори, які велися з молдовським урядом про Молдовську залізницю і про які 28 лютого „Kronstädter Zeitung" подавала наступне повідомлення: "Молдовська залізниця вийшла зі стадії голого проекту. Князівська концесія видана, 6-процентна гарантія встановлена, дуже сприятлива траса визначена, під'єднання до галицької залізниці Карла Людвіга обумовлено, утворення англійського акціонерного товариства на чолі з найбагатшим і найсолідніщим підприємцем залізничного будівництва містером Брассеєм - в процесі становлення, бракує тільки ще санкції Молдово-Валаської палати, яка не може не відбутися, бо при цьому активно задіяні інтереси майже всіх землевласників Молдови" [9, 28. лют.].

І справді, у квітні Національні збори новоствореної Румунії більшістю голосів підтримали надання концесії Л. Сапєзі та П. Маврогені на будівництво залізниці від австрійського кордону в Буковині до Галаца. Молдово-валаський уряд надавав акціонерам 6-процентну гарантію, а землю під залізницю на державних і церковних ділянках передавав безкоштовно [6. – 1862. - 24 квіт.]. Громадськість Галичини та Буковини, яка уважно слідкувала за перебігом подій, утвердилася в переконанні, що ділові кола вирішили спершу будувати саме Львівсько-Чернівецьку залізницю. Зразу ж поширилися чутки, що „концесія для продовження залізниці від Львова до Чернівців вже знаходиться в руках одного галицького, в цьому напрямку дуже діяльного магната", маючи на увазі під цим магнатом саме Л. Сапєгу [6. – 1862. - 24 квіт.]. При цьому висловлювалася думка, що залізничному підприємству не тільки бажано, але й необхідно чим швидше приступити до будівництва, оскільки товариство Тисівської залізниці теж висловило намір продовжити свої вітки до Чернівців [6. – 1862. - 24 квіт.].

Але чутки виявилися тільки чутками. Зате в кінці травня 1862 р. на 5-му загальному зібранні акціонерів товариства залізниці Карла Людвіга була прийнята резолюція, яка

підтвердила, що дане товариство не хоче пов'язувати своє сите і спокійне життя з ризиком і витратами. За рішенням зібрання з чистого прибутку в 723893 фл. за 1861 р. акціонерам виплатили супердивіденди в розмірі 7 фл. на акцію, отже на 100000 шт. акцій - 700000 фл., а залишок в 23893 фл. перенесли на 1862 р. [6. – 1862. - 3 червн.; 7. - 1862. - 28 травн.]. Для власників акцій це були дуже вигідні прибутки. Очікувати за таких обставин, що вони так просто відмовляться від уже наявних грошей на користь побудови залізниці до Чернівців чи Бродів, до чого вони не були зобов'язані, не доводилося. Цілком закономірною тому виглядала резолюція, прийнята на цьому зібранні: дирекція залізниці уповноважувалася вступити в переговори з тим товариством, яке утвориться для вибудови ліній на Броди чи Чернівці, на предмет умов, на яких йому буде уступлено право першості, яким володіла залізниця Карла Людвіга [6. – 1862. - 3 червн.].

Дана резолюція не була ні спонтанною, ні випадковою. Галицькі представники в товаристві прагнули до подальшої розбудови віток на схід. Значній частині акціонерів цього товариства, переважно німецькій, такі прагнення не були цілком зрозумілі, оскільки інтерес у них до залізниці Карла Людвіга був цілком певний, визначений і прагматичний - отримання від неї максимуму прибутків. Ситуація всередині монархії після невдалої війни в Італії була вкрай нестабільною. Державні фінанси були в загоні, а активність капіталу в залізничній сфері звелася майже нанівець. З 1860 по 1863 р. в цислейтанських провінціях монархії не було започатковано створення жодного нового залізничного товариства, а в Угорщині майже повний застій в залізничній сфері тривав з 1861 по 1866 рр. [3, с.287]. На фоні такого становища акціонери, які отримували значні прибутки і яким чужі були патріотичні пориви Л. Сапєги та його найближчих галицьких помічників, зовсім не прагнули до ризику і жертв. І коли в 1861 р. комітет, утворений за ініціативою торгової палати Бродів, звернувся до ради правління залізниці Карла Людвіга з пропозицією за фінансової підтримки ділових кіл цього міста розпочати подальше будівництво від Львова до Бродів, уповноваженому цього комітету графу Северину Дунін-Борковському відповіли конфіденційним листом, в якому повідомляли, що рада правління не має наміру пропонувати загальному зібранню акціонерів будівництво цієї лінії, однак охоче підтримає те підприємство, яке візьметься за цього самостійно [8, с. 119]. Саме цей намір - охоче допомогти комусь, але не ризикуючи самим - і було оформлено згадуваною резолюцією 5-го загального зібрання акціонерів залізниці Карла Людвіга.

Однак вже на початку липня „Bukowina" зі смутком писала: "Солодкі очікування, які ми плекали відносно швидкої появи локомотива на залізничних рейках Буковини, все більше втрачаються, і кінець-кінцем видається, що ті, хто обіцяли збудувати залізницю від Львова до Галаца протягом 5-10 років, не врахували обставин". Дуже слабкою втіхою для буковинців розглядала газета те, що й вітка на Броди теж мала мало шансів на реалізацію, хоча частина коштів для її будівництва вже була зібрана. Однак вітка на Броди розглядалася як побічна, а попередній досвід залізничних підприємств засвідчував, що побічна залізниця навіть за сприятливих умов не була особливо рентабельною. Через те з усього виглядало, що необхідний капітал для Бродівської залізниці, який Галичина самостійно не могла забезпечити, повинен був збиратися дуже повільно. Здавалося б, що з Львівсько-Чернівецькою залізницею ситуація повинна була виглядати дещо інакше, адже на відміну від Бродівської лінії існувала концесія на її продовження територією Молдови до Галаца. В цій залежності від свого продовження молдовською територією, тобто від відрізка Чернівці-Галац, однак, було і щастя і нещастя Львівсько-Чернівецької залізниці. Щастя тому, що вона не виглядала простою побічною віткою, як лінія на Броди, а нещастя тому, що і сам

відрізок Чернівці-Галац, як і лінія Львів-Броди, залежав "врешті-решт знов-таки від nervus rerum (тобто грошей. – І.Ж.), яких у підприємців молдово-валаської залізниці так само було мало, як і деінде" [6. – 1862. - 5 лип.]. І справді, через вкрай несприятливе становище в князівствах іноземні інвестори побоювалися вкладати гроші в Молдовську залізницю, хоча ще у 1861 р. один з найвідоміших англійських залізничних підприємців Томас Брассей у супроводі Віктора Офенгайма здійснив поїздку Молдовою, і край йому сподобався [4, с. 94]. Однак необхідно було переконати ще й англійських капіталістів у тому, що їхні гроші не пропадуть дарма. Останнє виявилося найважчим, і потягнуло за собою не один рік. Через те газета завершувала свою замітку наступними словами: „Всі наші сподівання відносно залізниці внаслідок цього переносяться в дуже віддалене майбуття" [6. – 1862. - 5 лип.].

В серпні 1862 р. стало відомо про намір правління залізниці Карла Людвіга завершити трасування відрізка Станіслав-Чернівці (до Станіслава трасувальні роботи були проведені ще в кінці 50-х років. – І.Ж.). Визначенням траси хотіли встановити розмір капіталу, необхідного для будівництва залізниці в цілому та однієї милі зокрема. Кошти на проведення цих пошукових робіт (а вони складали в середньому 450 фл. на милю) товариство розраховувало повернути від того підприємства, яке візьметься будувати цю лінію і якому буде потрібно викупити в залізниці Карла Людвіга право першості. Таким чином, зроблено було нарешті практичний крок у визначенні фінансових потреб майбутнього будівництва. Через те тодішня преса зауважувала, що даний захід правління залізниці Карла Людвіга спрямований „передусім для інших", тобто для тих, хто відшукував можливості для здійснення проекту Львівсько-Чернівецько-Галацької залізниці і хотів мати перед собою попередні розрахунки [6. – 1862. - 9 серп.].

Буковинська громадськість, втомлена від очікувань і суперечливості повідомлень у справі Чернівецької залізниці, поставила під сильний сумнів можливість продовження як самого трасування лінії до Чернівців, так і того, що цим заходом наближувалося швидке вирішення питання побудови залізниці від Львова до Чернівців взагалі. З тим більшим задоволенням повідомляла „Bukowina", що рада правління залізниці Карла Людвіга вже у вересні 1862 р. передбачала розпочати попереднє визначення траси. Для цього в Станіславі утворювався осередок з дев'яти інженерів, які й мали зайнятися відповідними роботами [6. – 1862. - 30 серп.; 7. – 1862. - 23 серп].

Те, що роботи з визначення майбутньої траси ще не були власне будівельними роботами, довелося переконатися, однак, досить швидко. Вже в середині вересня стало відомо, що переговори, які велися з англійськими капіталістами, попередньо не привели до позитивного результату. На думку газети "Lemberger Zeitung", до вищенаведених обставин долучалася й ситуація, яка склалася в Східній Галичині та Буковині. Як писала газета, "дворянин хоча й за те, щоб залізниці будувалися і пролягали у сусіда, однак далекий від того, щоб віддавати [під будову залізниць] землі та вкладати в акції гроші; міщанин і селянин не мають жодних багатств і таким чином на їхню готовність до жертв розраховувати не можна" [10, 9 верес.]. „Bukowina" подала повищу замітку без змін, цілком погоджуючись, таким чином, з справедливістю цього твердження щодо буковинського дворянства [6. – 1862. - 13 верес.].

Однак за лаштунками ділового світу йшла незрима для буковинських і галицьких глядачів підготовка до дійства, яка незабаром отримає назву акціонерного товариства Львівсько-Чернівецької залізниці. І гроші для його проведення мали дати англійці. Вони ж хотіли оглянути ті підмостки, на яких вже розігрувалися подібні спектаклі. Через те в першій половині 1863 р. два англійських капіталісти (швидше за все Дрейк та Рейт. – І.Ж.) здійснили огляд залізниці Карла Людвіга та планованого її продовження від Львова до Чернівців. Власне кажучи, за тодішніми повідомленнями в пресі, від їх вироку

залежало продовження залізниці Карла Людвіга до Чернівців чи його відстрочення ще на довший час. При цьому англійці брали до уваги не тільки, а точніше кажучи, не стільки значення майбутнього залізничного відрізка для території, якою він пролягатиме, але зиск для самого майбутнього підприємства з цього. У Відні не особливо розраховували на позитивне рішення, зважаючи на складну тогочасну політичну ситуацію в імперії, в усякому разі в 1863 р. [6. – 1863. - 4 січ.; 19 черв.]. Однак у Відні недооцінили наполегливості Л. Сапєги та майстерності й красномовства Віктора Офенгайма, який свого часу готувався до кар'єри дипломата, а також ситуації, яка склалася на англійському ринку. Останній був в цей час переповнений капіталом, який відтік з Північної Америки у зв'язку з тамтешньою громадянською війною і шукав нових сфер прикладання [11, с. 124].

Саме завдяки сукупності цих суб'єктивно-об'єктивних факторів у 1863 р. вдалося організувати групу англійських капіталістів для залізниці Львів-Чернівці, а в червні цього ж року на розгляд австрійського уряду поступило прохання про надання концесії змішаному англо-австрійському консорціуму на чолі з Л. Сапєгою для побудови лінії Львів-Чернівці та гарантії права першості для подальшого відрізка від Чернівців до пункту з'єднання з Молдовською залізницею та для з'єднуючої залізниці до російського кордону. За повідомленнями з Лондона, англійці готові були забезпечити для цього будівництва капітал в 1300000 фунт. стерл. Окрім того, за цим же повідомленням, англійські інженери вже на початку вересня мали приступати до попереднього визначення конкретних завдань з тим, щоб до зими його завершити, а з початком весни 1864 р. розпочати вже земляні роботи. Таким чином, чітко було обумовлено, що мова йде про залізницю тільки до Чернівців [6. – 1863. - 5 лип.; 7. – 1863. - 4 лип.]. На відміну від відрізка Львів-Чернівці відрізок Чернівці-Сучава-молдовський кордон, за повідомленням газети „Bukowina", зависав у повітрі на невизначений час [6. – 1863. - 5 лип.]. Скоріше всього, мова про концесію для подальшого відрізка до молдовського кордону не йшла не тільки через нестабільність в Дунайських князівствах. Очевидно, до цього долучилася й та обставина, що Офенгайм, як і його британські однодумці, сподівалися скористатися змінами, які відбувалися в Російській імперії й продовжити лінію від Чернівців через Новоселицю до Одеси, що з точки зору перспективності торгово-транспортного руху виглядало привабливішим.

Таким чином, англійці представляли гроші, а австрійці, тобто піддані австрійського цісаря польські землевласники, представляли ту політичну силу всередині цісарства, яка збиралася "проштовхнути" у Відні проект на умовах, які вимагали англійці. Оскільки від доброї ласки англійців залежали кошти, то і прохання про концесію, представлене міністерству торгівлі, було майже ультимативним за змістом: англійська сторона готова була вже братися за будівництво лінії Львів-Чернівці і побудувати її за три роки, але рішення своє з цього приводу, звичайно ж позитивне, австрійський уряд повинен був представити не пізніше середини жовтня 1863 р. і на умовах, поданих англійською стороною. У противному разі англійці вважали себе вільними від усяких зобов'язань. Важко сказати, наскільки справді поспішали англійці у цій справі, а наскільки це був тактичний хід з їхнього боку, а саме жорстким встановленням коротких строків для розгляду прохання поспіхом "вибити" для себе вигідні умови. І чи не був цей хід зініційований самим Л. Сапєгою, який вже втомився від довгих блукань віденськими кабінетами й хотів скористатися важкою ситуацією монархії для швидкого вирішення цієї справи. В усякому разі в пам'ятній записці, поданій ним в палату депутатів 8 жовтня 1863 р. у справі Львівсько-Чернівецької залізниці ним наголошувалося на постійному зволіканні австрійським урядом цього питання ще з 1840 р. На його думку, якщо це повторилося б і цього разу, коли гроші можна було

отримати тільки зі сторони і які й там важко збиралися, це знову могло призвести до відкладення цього проекту на десятиріччя [2, AH, II. Sess., 15 d, Fach 81].

Таким чином, незважаючи на песимізм, який панував у Відні щодо можливої участі англійського капіталу у справі Львівсько-Чернівецької залізниці, виявилося, що, навпаки, в Англії вирішили скористатися з важкого фінансового становища всередині імперії, яке не дозволяло на державний кошт вести будівництво залізниці, а необхідних коштів ні в Галичині, ні в Буковині, чи навіть разом, ясна річ, не було. Тому в даній ситуації саме англійці за підтримки Сапєги диктували умови. Вони вимагали будівництва залізниці на основі загальної суми, першопочатково визначеної в 33,5 млн. гульд. срібл. (за концесією 3 березня 1857 р. - 34,5 млн. гульд., або ж 36225000 фл. австр. валюти) і гарантії від неї чистого прибутку в 5,2 % [1, Ktn. 3, Z. 1108 /63; 2, AH, II. Sess., 15 d, Fach 81]. На підставі цього ставало зрозумілим, що вони переберуть на себе і керівництво будівництвом, і тільки незначні посади займатимуть австрійські інженери. Газета „Bukowina" зауважувала з цього приводу, що час покаже, чи воно так і станеться. Зважаючи ж на важке фінансове становище Австрії, яке не дозволяло їй будувати залізниці, газета вважала, що потрібно бути задоволеними, що підприємство таки постало, нехай і за умови, що "англійці хотіли б стати панами будівництва" [6. – 1863. - 26 серп.].

В цей же приблизно час, тобто посеред літа 1863 р. започатковувалося ще одне спільне з англійцями дітище Л. Сапєги, а саме "Англо-австрійський банк". Прохачами концесії на заснування цього банку виступали сам князь Л. Сапєга, далі граф Євген Кінський, барон Ерггелет, фон Кляйн, барон Тінті, С. Вінтерштайн, граф Едуард Зіхи і Йоганн Рібарс, а з англійського – Глен (Glyn), Мілз (Mills) і Бомон (Beaumont). Банківський дім Глен, Мілз і Комп. відомий був своїм сприянням залізничному будівництву в різних куточках світу, а голова його Глен дещо пізніше, у 1869 р. був введений у верхню палату як лорд Вольверон (Wolverton). Інший же прохач з англійської сторони, Бомон вже в 1863 р. був членом англійського парламенту [4, с. 45; 6. – 1863. - 15 лип.]. 5 жовтня 1863 р. цісар затвердив створення цього банку, хоча барон Ротшільд розцінював його появу як виклик особисто йому, правда, з готовністю його приймав [5, 13 жовт.; 4, с. 45]. Не беручи до уваги особисті реверси барона Ротшільда, мусимо сказати, що у подальшому „Anglo-Austria-Bank" був однією з провідних фінансових інституцій, яка активно сприяла підприємству Львівсько-Чернівецької залізниці.

Подання англо-австрійського консорціуму у справі Львівсько-Чернівецької залізниці австрійським урядом було тут же взято до розгляду. На серпень констатувався той факт, що переговори з Л. Сапєгою і Володимиром фон Борковські та англійцями В. Дрейком, Л. Рейтом та Т. Брассеєм про надання їм концесії сягнули такого стану, що можна було з впевненістю говорити про можливий початок робіт вже весною 1864 р. [6. – 1863. - 26 серп.].

4 вересня 1863 р. до Львова з Лондона прибув англійський інженер Альфред Джайлз (Giles), який повинен був ще раз перед початком робіт з трасування залізниці оглянути весь відрізок від Львова до Чернівців [6. – 1863. - 6 верес.]. 6 вересня до Львова прибули ще 4 англійські інженери, які наступного дня відбули на трасування лінії Львів-Станіслав. У цій поїздці до Станіслава їх супроводжував інспектор залізниці Карла Людвіга Офенгайм [6. – 1863. - 13 верес.]. А 10 вересня в Чернівці прибули англійські інженери Р. Джонсон та Н. Маккалах (Mac Callach), які розпочали штудіювання майбутньої залізниці зі сторони Чернівців [6. – 1863. - 11 верес.]. Таким чином, з цих скупих повідомлень видно, що англійці справді вирішили по-діловому взятися за вивчення траси майбутньої залізниці, засвідчуючи цим самим серйозність намірів щодо будівництва цієї залізниці взагалі.

Паралельно продовжувалася й підготовча робота з оформлення умов концесії залізниці Львів-Чернівці. 19 вересня 1863 р. „Centralblatt fьr Eisenbahnen und Dampfschiffahrt" публікував її попередній проект. Його основні моменти були наступними. Л. Сапєга, В. Борковський у Відні та В. Дрейк, М. Рейт та Т. Брассей у Лондоні отримують право на будівництво та експлуатацію залізниці на локомотивній тязі від Львова до Чернівців, яка долучатиметься до залізниці Карла Людвіга і пролягатиме через чи поблизу Вибранівки, Галича, Станіслава та Коломиї. До цього долучалося право на експропріацію, тобто відчуження землі під забудову залізниці та необхідних будівель. Будівельні роботи мусіли розпочатися з дня остаточного оформлення умов концесії і рахуючи знову ж таки від цього дня на протязі трьох років завершитися. В разі будови залізниці з Перемишля чи з Угорщини до Стрия концесіонери повинні були спорудити протягом двох років залізничну вітку, яка б сполучила Стрий з Львівсько-Чернівецькою залізницею на відрізку Галич-Станіслав. Концесіонери отримували право першості на будову відрізків до молдовського та російського кордонів [7, 1863, 19 верес.].

Швидкість просування справи Львівсько-Чернівецької залізниці віденськими кабінетами прямо таки вражаюча. З чого ж виходив уряд, так поспішаючи з розглядом закону щодо цієї залізниці? Насамперед, залізниця справді була потрібна для держави. З точки зору внутрішньо- і зовнішньополітичних потреб вона сприймалася як „залізний обруч", яким зв'язували східні окраїни з центром і поставала наочним прикладом піклування уряду про її найвідсталіші і найвіддаленіші провінції. З іншого боку, Львівсько-Чернівецька залізниця розглядалася як матеріальний важіль у політиці віденського кабінету щодо Дунайських князівств. До цього долучався стратегічний аспект, важливість якого особливо гостро стала відчуватися з 1854 р., часу загострення стосунків з Росією. Не особливо обнадійливими у цьому відношенні виглядали і тогочасні події польського повстання в сусідній імперії, які тільки посилювали значення залізниці в очах віденських стратегів. Не останнє місце займали й економічні інтереси. Завдяки цій залізниці сподівалися посилити надходження до державної скарбниці. Як одне з джерел цього за прикладом тієї ж залізниці Карла Людвіга, яка в цей час приносила державі щорічно зверх 200000 фл. податків, розглядалася сама залізниця. Головні ж сподівання покладалися на викликане нею пожвавлення підприємницького духу в Східній Галичині та Буковині і піднесення таким чином податкової спроможності тамтешнього населення. Нарешті, безумовна комерційна вага залізниці, яка за умови її вчасної побудови з'єднувала порти Балтійського і Чорного морів. А тут вже в розрахунок входили міркування конкуренції. Сапєга у спілці з Маврогені володіли концесією для Молдовської залізниці від Галаца до буковинського кордону і у випадку гарантованої побудови Львівсько-Чернівецької залізниці могли зібрати гроші для Молдовської залізниці. Те, що їм не вдалося це зробити в 1862 р., значною мірою пояснювали відсутністю саме наміру побудови Львівсько-Чернівецької залізниці й під'єднання таким чином до великого європейського залізничного руху. З іншого боку, затягування з Львівсько-Чернівецькою залізницею могло призвести до того, що швидше було б побудуване залізничне сполучення Одеса-Варшава, і тоді торговий рух між Балтійським і Чорним морями спрямувався б в обхід австрійської території. Нарешті, долучення цієї залізниці до багатих на продукти місцевостей, і в першу чергу, можливість зрослого довозу худоби з Галичини, Бессарабії та Молдови розглядалося як одне з важливих джерел в забезпеченні столиці імперії продуктами харчування [1, Ktn. 3, Z. 1108 /63; 2, AH, II. Sess., 15 d, Fach 81].

Однак ще в процесі попередніх переговорів претендентами на концесію були висунуті вимоги, які уряд не міг сам вирішити і які зводилися до трьох головних пунктів:

I. Гарантія державою 5,2 % чистого прибутку від суми в 31 млн. гульд. срібл. (першопочаткова сума в 33,5 млн. була знижена в процесі переговорів);

II. Подібна гарантія для можливого відрізка до Стрия на основі пізніше визначеної суми;

III. Звільнення залізниці від податку на прибуток протягом 5 років з дня остаточного оформлення концесійних документів.

Дані вимоги являлися відхиленням від закону 14 вересня 1854 р. і вимагали обговорення і затвердження в парламенті, куди уряд і направив необхідні документи 5 жовтня 1863 р.

Таким чином, після довгих років очікувань, сподівань, боротьби і суперечок справа Львівсько-Чернівецької залізниці отримала нарешті реальні контури: гроші віднайшли, бажання будувати було вже давно, справа залишалася, що називається, "за малим" - отримати дозвіл на проведення робіт.

Джерела і література

1. Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv: III E, Handelsministerium (1868-1896).
2. Österreichisches Parlamentsarchiv.
3. Bachinger K. Das Verkehrwesen // Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Die wirtschaftliche Entwicklung. – Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1973. – Bd. I. - S.278-322.
4. Benedikt H. Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit. - Wien: Herold, 1958. - 200 S.
5. Der Botschafter. – 1863.
6. Bukowina. – 1862-1863.
7. Centralblatt für Eisenbahnen und Dampfschiffahrt in Oesterreich. – 1862. – 28 травн. – №. 28.
8. Geschichte der Eisenbahnen der oesterreichisch-ungarischen Monarchie. – Wien-Teschen-Leipzig, 1898. [Reprint, Wien: Archiv Verlag, 1999] – Bd. 3. – 183 S.
9. Kronstädter Zeitung. – 1862.
10. Lemberger Zeitung – 1862.
11. Natmeßnig C. Britische Finanzinteressen in Österreich: Die Anglo-Oesterreichische Bank. Dissertation zur Erlagung des Doktorgrades an der Geistwissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien. – Wien, 1995. – 345 S.

Дутчак І.Г.
(м.Сторожинець
Чернівецької обл.)

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА БУКОВИНИ В ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОМУ СТУДЕНТСЬКОМУ РУСІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

(До 125-річчя заснування Чернівецького університету)

У другій половині XIX – на початку XX ст. українське студентство Буковини з характерними лише йому особливостями перебувало у специфічних умовах, що утруднювало встановлення тісних його контактів з українськими студентами інших українських земель, хоча спроби зав'язати такі контакти із загальноукраїнським студентським рухом здійснювалися постійно. Правда, їх мотиви й характер з часом змінювалися.

Спочатку це здійснювалося у формі співпраці між окремими товариствами. Так, дружні стосунки склалися в чернівецького студентського товариства "Союз" зі

львівським студентським товариством "Академічний кружок". Вони регулярно листувалися, поширюючи в такий спосіб відомості про себе, запрошували одне одного на різноманітні заходи. У 1876 р. "Союз" іменував "Академічний кружок" своїм спомагаючим членом за регулярне надання ним матеріальної допомоги [5, спр. 2, арк. 7]. З часом такого ж роду стосунки "Союз" зав'язав і з кількома іншими українськими студентськими товариствами, а саме: "Товариством руських академіків", "Руським академічним брацтвом", "Основою", "Ватрою", "Академічною громадою" і "Дружнім лихварем" у Львові, "Січчю" й "Буковиною" у Відні, "Академічною громадою" в Кракові, "Руссю" в Градці. Особливо дружніми були взаємини "Союзу" й "Академічної громади" зі Львова. Ці два товариства не раз намагалися спільно ініціювати й провести декілька загальностудентських і загальноукраїнських акцій. Так, у 1895 р. делегати "Академічної громади" взяли активну участь у традиційному ювілеї на честь 20-річчя існування "Союзу" [2, с. 780]. У 1898 р. ці два товариства домовилися щодо з'їзду українського студентства у Києві та солідаризувалися в справі святкування в Львові ювілею скасування панщини [2, с. 780]. У 1899 р. декілька членів "Союзу" навіть намагалися вступити до "Академічної громади", але остання відмовила їм, прагнучи мати своїх однодумців у Чернівцях і з їх допомогою поширювати там свої ідеї [14, с. 518].

На рубежі XIX-XX ст. під впливом активізації національного руху на Наддніпрянській Україні і в Галичині серед українського студентства Буковини відбулися організаційні й світоглядні зміни. У своїй національній самосвідомості воно поступово перейшло від крайового буковинського рутенства до усвідомлення себе частиною української нації. Вперше із самостійницькими ідеями на Буковині виступило українське студентське товариство "Молода Україна", появу якого зумовило поширення в краї радикальних поглядів, популярних серед української молоді Галичини. Тому й робота цього товариства впродовж усього часу його існування велася в тісній співпраці з українським студентством Галичини. Передусім статути "Молодої України" були складені за зразком статутів львівської "Академічної громади". До інавгураційного концерту товариства 8 грудня 1900 р. залучили українських студентів Львівського, Краківського й Віденського університетів та Львівського політехнічного інституту [4, спр. 1, арк. 1]. "Молода Україна" регулярно листувалася з такими студентськими товариствами: "Академічна громада", "Основа", "Ватра" (Львів) і "Січ" (Відень). Усі вони ставили за мету здобути політичну незалежність українського народу й стояли на "всеукраїнських засадах, коли всі українці від Сяну до Кавказу і від Прип'яті до Чорного моря вважаються одним нероздільним народом". Члени "Молодої України" відігравали головну роль у роботі чернівецького відділу "Організації української молоді в Австрії", усюди її репрезентували [14, с. 523]. Вони також намагалися зав'язати контакти з Наддніпрянською Україною. Так, слідом за львівськими студенти-українці Чернівецького університету протестували проти віддачі царським урядом 183-х студентів Київського університету в солдати за участь у студентських заворушеннях. В ухвалі зборів, які відбулися 20 березня 1901р. за ініціативи "Молодої України", зазначалося: "Українська студентська молодь Чернівецького університету прийняла рішення... висловити свою симпатію і співчуття тим російським і українським студентам, які стали жертвами у боротьбі, і разом з тим бажаємо, щоб ті, які продовжували боротися, перемогли" [14, с. 522].

З кінця XIX ст. буковинські представники стали частіше з'являтися на конгресах й організованих акціях студентства Галичини та Наддніпрянщини, де обговорювалися справи як станового, так і загальноукраїнського характеру. На них вони ознайомлювалися ближче із прагненнями українського студентства на інших землях і, повернувшись додому, намагалися і на Буковині змінити дотогочасні форми

громадської роботи. Делегати "Союзу" взяли участь у з'їзді українських студентів Австрії, що відбувся за ініціативою віденського товариства "Січ" 17 вересня 1880 р. під час господарської виставки у Коломиї [8]. На з'їзді обрали комітет з представників таких українських студентських товариств: "Академічний кружок" і "Дружній лихвар" (Львів), "Союз" (Чернівці), "Січ" (Відень) для ведення спільної роботи у справі розвитку української мови, літератури та історії. Учасники з'їзду вирішили видавати український літературний журнал. До редакції мали входити члени усіх товариств, представлених на з'їзді, що дало б змогу об'єктивно й детально висвітлювати їх роботу. Але, на жаль, ця ідея не втілилася у життя, бо стосунки між цими товариствами не були настільки тісними, щоб вести спільну систематичну роботу. Святкування 10-ї річниці "Союзу" 3 серпня 1885 р. перетворилося на великий з'їзд української студентської молоді, у якому взяли участь делегати від студентських громад Києва, Львова, Кракова, Відня і Чернівців. Окрім нарад, учасники влаштували урочистості на честь Ю.Федьковича, де буковинського поета привітали від імені наддніпрянських студентів В.Арабажин, а від галичан – Є. Калитовський [2, с. 768, 778]. 14 травня 1891р. представники "Союзу" були присутніми на з'їзді поступового студентства у Празі [5, спр. 27, арк. 48-70]. А 1892 р. "Союз" виступив з ініціативою скликання з'їзду українських студентів у Львові, в якому взяли участь делегати товариств: "Січ" (Відень), "Ватра" та "Академічне брацтво" (Львів), "Академічна громада" (Краків) [5, спр. 4, арк. 62-64]. Починаючи з 1899 р., майже щороку у Львові відбувалися з'їзди українського студентства Австрії за участю й буковинських представників. Так, делегація чернівецьких студентів була присутня на львівському з'їзді 13-15 липня 1900 р. На ньому Л.Цегельський і Є.Косевич виступили з ідеєю боротьби за політичну незалежність України та соціальну рівність трудящих. Від української молоді Буковини надійшло декілька вітальних телеграм. В одній з них зазначалось: "Єдина, неподільна, самостійна Україна від Сяну, Тиси по Кавказ без хлопа і без пана є і ніколи не перестане бути нашим найвисшим ідеалом" [1. - 1900. – 5 липня]. Черговий з'їзд у Львові відбувся 25-27 липня 1902 р. [7]. У ньому взяли участь 600 делегатів від студентських організацій Львова, Відня, Чернівців, Кракова, Праги та українських гімназій Львова. На нарадах молодь обговорила ряд найболючіших проблем молодіжного руху та національної боротьби загалом: було проголошено завершення "сецесії" (600 українських студентів Львівського університету на знак протесту проти утисків з боку його керівництва подали заяви про відрахування, що й було зроблено) та висунено вимогу повної автономії для українців Австро-Угорщини. З'їзд також визначив основні напрямки діяльності української молоді серед населення під гаслами боротьби проти національно-політичного й соціального поневолення: вести культурно-просвітню роботу з метою підготовки народних мас до здобуття національно-територіальної автономії, всіляко протидіяти зміцненню москвофільського руху, організовувати населення для здобуття соціальної рівності й справедливості, поширювати серед народу ідею аграрних страйків і докладати усіх зусиль до якнайуспішнішого їх проведення. Після нарад відбулися вечорниці в пам'ять М.Драгоманова, якими молодь віддала честь великому борцеві за українську національну справу. 11 (24) – 17 (30) червня 1908 р. у Празі проходив з'їзд поступової слов'янської молоді, на якому обговорювалися важливі культурно-просвітні справи, спільні для усіх слов'янських народів [9.-1908.-14(28) червня]. Уперше на слов'янському з'їзді з'явилися представники Наддніпрянської України, які разом з українськими студентами Галичини й Буковини входили до однієї національної секції. Останню представляли А.Галіп, І.Ясеницький, К.Левандовський (від товариства "Союз") і В.Лакуста (від товариства "Січ"). Українські студенти Буковини взяли участь у І і ІІ

Всестудентських з'їздах (конгресах), що проходили 1909 і 1913 рр. [2, с. 783, 787; 10. - 1913. - 15 червня]. Товариство "Союз" представляли студенти І.Дощівник і М.Михайлюк, а товариство "Січ" – О.Гундич і В.Храпливий. Останні при тій нагоді детальніше ознайомилися з роботою юнацьких організацій в Галичині й на початку 1914 р. ініціювали заснування українського Пласту на Буковині. На конгресі 1909 р. прийнято рішення про створення "Українського студентського союзу", який мав координувати роботу всіх українських студентських громад. Його друкованим органом став часопис "Молода Україна". Делегати Буковини взяли участь також у з'їзді української радикальної молоді, що проходив 3-5 жовтня 1913 р. у Львові [10. – 1913. - 8 жовтня]. На ньому з рефератами виступили М.Залізняк "Про самостійність України", Є.Сандул "Про жіноче питання", С.Данилович "Соціалізація як мета комунальної політики радикалів", К.Заклинський "Вільна школа", Н.Дутчак "Наше становище до віри, церкви і духовенства", О.Стецюк "Політична адміністрація українських територій" та інші. З'їзд ухвалив вироблений спеціальним комітетом проект статуту товариства радикальної молоді. Завершив його святковий концерт на честь М.Павлика.

Зростання національної свідомості українських студентів на рубежі XIX – XX ст. викликало у них прагнення до поглибленого вивчення минулого власного народу. Один із способів задоволення цього прагнення вони бачили у створенні кафедр української історії, мови та літератури. Причому, в цих домаганнях солідаризувалася уся українська молодь Австро-Угорщини, підтримуючи акції одне одного та організовуючи спільні зібрання. Збори українських студентів Галичини і Буковини (40 чол.) 17 вересня 1880 р. у Коломиї прийняли ухвалу домагатися відновлення кафедри української історії у Львівському університеті [8]. На них також обговорювалися питання про необхідність забезпечення кадрами кафедри української літератури Чернівецького університету. Делегат товариства "Союз" виступив з рефератом у цій справі [5, спр. 3, арк. 31]. 7 серпня 1884 р. на других зборах (160 чол.) у Коломиї студент Чернівецького університету П.Кумановський виступив з промовою про необхідність розширення кафедри української мови та літератури [15, с. 36].

З розгортанням процесу національного відродження українського населення визріла ідея заснування українського університету в Львові. Делегати "Союзу" Л.Когут і О.Безпалко взяли участь у першому вічі (зборах) у справі заснування українського університету в Львові, що відбулося 7 липня 1899 р. у присутності понад 2500 студентів і гімназистів [14, с. 518]. Надалі впродовж більше десяти років це питання постійно порушували українські студенти Львівського університету, а буковинські товариші всіляко підтримували їх. Солідаризуючись зі львів'янами студенти-українці Буковини ініціювали 1 грудня 1901р. у Чернівцях збори, резолюція яких вимагала відкриття українського університету у Львові, а поки це станеться – створення українських кафедр паралельно з польськими, введення у діловодство української мови [15, с. 36]. Із 600 відрахованих із Львівського університету українських студентів 60 подалося до Чернівецького університету, але сенат останнього не прийняв їх на навчання. Тоді українські студенти-чернівчани влаштували їм сердечні щирі проводи з міста й почали активну роботу з Комітетом для допомоги львівським студентам, створеним у Чернівцях 11 грудня 1901 р. [13. – 1901. – 30 листопада (13 грудня)]. У наступні роки українські студенти Буковини продовжували підтримувати домагання львів'ян щодо заснування українського університету, особливо в 1905-1907 рр. Делегати товариства "Січ" і "Союз" взяли участь у вічі української студентської молоді 15 липня 1906р. у Львові [13. – 1906. – 7 (20) липня]. На ньому делегати з Відня, Праги, Кракова, Градцу, Чернівців висловили свою підтримку українським студентам Львівського університету в їх боротьбі за заснування українського університету у Львові. 13 лютого 1907 р. чернівецькі студенти

на своїх зборах у Народному домі разом із громадськістю міста прийняли резолюцію, у якій зазначалося: "Збори заявляють, що український народ ніколи не перестане вимагати відкриття українського університету і буде боротися за це до останньої можливості. Він вважає виконання цієї вимоги вкрай необхідним і таким, що має велике значення для культурного, політичного та економічного майбутнього українського народу" [15, с. 37]. 7 грудня 1907 р. збори студентів-богословів Чернівецького університету засудили криваву провокацію польських шовіністично настроєних студентів у Львові, які напали на українських колег під час їх зборів з домаганням українського університету. З цієї ж причини чернівецькі студенти товариств "Січ" і "Союз" зібралися 16 грудня 1907 р. у Народному домі, де І.Тиховський, М.Драгомирецький, С.Лакуста, Д.Майєр, В.Гладкий і особливо І.Дощівник засудили негідні методи боротьби проти своїх колег. У резолюції зазначалося, що "українська академічна молодіж у Чернівцях... протестує... з найбільшим обуренням проти варварського поступку вшехпольської академічної молодіжи... висказує... симпатію і співчуває потерпілим товаришам..." [15, с. 37]. Збори закликали депутатів парламенту захистити українських студентів і направили телеграму протесту австрійському урядові. У 1907 р. члени товариства "Січ" носили жалобу по заарештованих 28 січня львівських українських студентах і збирали для них пожертви [2, с. 287]. Боротьба чернівецьких студентів за український університет продовжувалася до початку Першої світової війни. Так, 7 липня 1910 р. в Народному домі в Чернівцях відбулися траурні збори, скликані українськими студентами для вшанування пам'яті А.Коцка, який трагічно загинув під час студентських заворушень 1 липня 1910 р. у Львові [15, с. 37].

Значну роль у зміцненні стосунків українських студентів Буковини, Наддніпрянщини й Галичини відіграло українське студентське товариство "Січ". Представники цього товариства взяли участь у відкритті пам'ятника І.Котляревському у Полтаві 30 серпня 1903 р. [6, с. 239-246]. Урочисте засідання у будинку культурно-просвітнього товариства ім. Гоголя, читання уривків з "Енеїди", вистава "Наталка Полтавка" й чудовий концерт – усі ці заходи перетворили відкриття пам'ятника в справжнє національне свято. Усі виступи повинні були звучати лише російською мовою. Тому присутні радо вітали промови гостей з Галичини і Буковини, яким дозволили промовляти українською мовою. Надзвичайно тепло сприйняли там привітальне слово делегата чернівецького студентського товариства - "Січ" - В.Сімовича, мабуть, через його причетність до справ Революційної української партії (РУП). Згадуючи своє перебування у Полтаві, В.Сімович писав: "Я, ясна річ, попав між молодь, головно РУПівську, і весь майже час пробував із нею, вів із нею спільну акцію" [15, с. 32]. За ініціативою товариства "Січ" декілька разів організувалися поїздки буковинської молоді історичними місцями Галичини й Наддніпрянщини й навпаки – галицької та наддніпрянської - по Буковині. Їм надавалося пізнавальне та виховне значення. 24 лютого 1905 р. товариство "Січ" приймало в себе гостей з Наддніпрянщини, які подорожували Буковиною, щоб разом визначити форми співпраці українського студентства Австро-Угорщини і підросійської України [2, с. 786]. У 1911 р. з ініціативи В.Сімовича 22 студенти з Буковини відвідали українські святині в Києві, Каневі, Полтаві, Катеринославі. А наступного року велика делегація молоді з Наддніпрянщини провела ознайомлюючу екскурсію по Галичині і Буковині [10. – 1912. – 14 липня]. У 1910 р. до Чернівців прибула група українських студентів Львова, щоб показати виставу за драмою В.Винниченка "Базар" [2, с. 787]. Студенти-мандрівники з Галичини були частими гостями на Буковині.

Популяризація гасла боротьби за політичну незалежність України, визнання етнічної, історичної та духовної єдності українців усіх українських земель й утвердження

загальноукраїнських ідей сприяли світоглядним змінам серед найактивнішої частини української молоді Буковини – студентства. В своїй національній самосвідомості воно поступово перейшло від крайового буковинського рутенства до усвідомлення себе частиною української нації. А це, безумовно, вело до єднання з молоддю інших українських земель та активного включення у загальноукраїнський студентський рух, що дало змогу об'єднатися у вирішенні ряду проблем молодіжного руху та національної боротьби загалом.

Джерела та література

1. Буковина. Часопись політична і наукова.
2. Буковина. Її минуле і сучасне / Під ред. Д.Квітковського, Т.Бриндзана, А.Жуковського. – Париж–Філадельфія–Детройт, 1956. – С. 758-828.
3. Буковинские ведомости.
4. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). Українське культурно-просвітнє студентське товариство "Молода Україна" м. Чернівці. – Ф. 1014, оп. 1.
5. ДАЧО. Українське студентське товариство "Союз" у Чернівцях. – Ф. 1027, оп. 1.
6. Дорошенко Д. Свято Котляревського в Полтаві 30 серпня 1903. Сторінка зі спогадів // Літературно – науковий вісник. – 1923. – Т. LXXXI. – Кн. XI. - Річник XXII. – С. 239-246.
7. З'їзд академічної молодіжи // Молода Україна. Часопись української молодіжи. – Жовтень 1902. – Ч. 4. – С. 133-136.
8. Зоря. Письмо литературно – наукове для руских родинъ. – 1880. – Ч. 2. – С. 271.
9. Народна справа. Радикальна часопись.
10. Нова Буковина.
11. П. К. Історія "Православної Академії" // Назустріч волі. Альманах у пам'ять15-их роковин існування українського академічного товариства греко-православних богословів "Православна Академія" в Чернівцях (1907-1912). – Чернівці: Буковинська Печатня і Накладня, 1922. – С. 5-50.
12. Православная Русь. Органъ политичного общества "Народная Рада".
13. Руска Рада. Народна газета. Чернівці.
14. Сімович В. Розвиток студентського життя в Чернівцях // "Січ". Альманах в пам'ять 40-их роковин основаня т-ва "Січ" у Відні. – Львів: з друкарні Наукового Товариства імени Шевченка, 1908. – С. 502-530.
15. Чернівецький університет. 1875 – 1995: Сторінки історії. – Чернівці: Рута, 1995. – С. 5-72.

Кушнір М.П.
(Чернівці)

ЄВРЕЙСЬКА РЕЛІГІЙНА ОБЩИНА ТА ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЇВ БУКОВИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX - НА ПОЧАТКУ XX ст.

Одним з наслідків приєднання Буковини в 1774 р. до імперії Габсбургів та подальшого інтегрування її до складу Галицької губернії стало запровадження на її території австрійського "єврейського" законодавства. Сформоване під впливом притаманних тогочасному австрійському суспільству юдофобських настроїв та абсолютиського характеру держави, воно являло собою систему численних обмежень та заборон. Маючи своєю метою перетворити євреїв на "корисних" громадян, це

законодавство з середини 80-х років XVIII ст. стало визначальним фактором правового становища єврейського населення Буковини.

З початком другої половини XIX ст. помітних змін в їх правовому становищі не відбулося. Незважаючи на проголошення так званої "березневої" конституції 1849 р., старе законодавство формально продовжувало залишатися в силі [9.- 1849. – № 150-152]. Основним документом, який регулював найрізноманітніші сфери життя євреїв краю, був "Єврейський статут" (Judenordnung) від 7 травня 1789 р., відомий в історії також як "Патент терпимості" імператора Йосифа II [8, с.214-237]. У відповідності до нього офіційно визнаною формою організації громадського життя єврейського населення краю залишалася община - "кегіла" (буковинська назва - "кагал". - М.К.), діяльність якої була спрямована тепер виключно на задоволення релігійних потреб її членів. До компетенцій общини належали питання, які стосувалися утримання культових споруд - синагоги, молитовних будинків, організація роботи інших ритуальних установ - школи (талмуд-тори), лазні, кладовища, а, пізніше – також шпиталю. В усіх інших справах, які не стосувалися релігії, євреї так само, як і решта буковинського населення, були підпорядковані офіційній державній владі. На користь офіційних судів скасовувались всі повноваження рабинів щодо здійснення особливої єврейської юрисдикції.

На чолі єврейської общини стояло правління - шотрім (Schotrim). Члени правління (Vorsteher) призначалися крайовою владою строком на три роки з числа обраних членами общини кандидатів, кількість яких мала бути обов'язково вдвічі більшою, ніж кількість місць у правлінні. Виборче право в общині згідно з "єврейським статутом" посідали всі власники будинків чоловічої статі, які проживали на території общини. Усі члени правління, а також підпорядковані йому функціонери нижчого рівня повинні були володіти німецькою мовою і нею ж вести всі общинні справи. З метою покриття витрат на утримання вищеназваних установ, адміністрації, а також рабина кожен глава сім'ї повинен був платити до каси общини т.зв. "доместикальний" податок (Domestikal-Beitrag), величина якого залежала від того, до якого соціального прошарку належала сім`я.

Чернівецька єврейська община вважалася головною общиною краю і була місцем знаходження "крайового" рабина. До компетенції останнього належали облік народжених та померлих членів общини, реєстрація шлюбів, нагляд за роботою талмуд-тори та викладанням релігії школярам іудейської віри в світських школах, роботою різників, а також рабинів та старост інших общин краю, які, відповідно, виконували такі ж функції у своїх общинах.

Позбавлення правової та політичної автономії єврейських общин Буковини доповнювалося також й обмеженями соціально-економічного плану. Так, проживання євреїв у сільській місцевості, як і поселення "чужих" євреїв на території краю, дозволялось лише у випадку, якщо головним їх заняттям було сільське господарство [14, с.11]. Переселення за межі краю дозволялось лише після сплати т.зв. "від'їзного" мита. Задля "...добробуту населення..." і "...поки старанність і працьовитість не стануть притаманними їм рисами в інших професіях..." євреям заборонялось займатися шинкарством, орендувати млини, селянські землі, ринковий, кіосковий, дорожний, мостовий, пасовищний збори, а також панську і церковну "десятину". До небагатьох дозволених євреям занять належали, передусім, посередницька торгівля, за виключенням торгівлі різноманітною сировиною, сіллю, зерном, хутром [17, с.106], оренда цілих панських маєтків, гуральництво, броварництво, а також окремі ремесла [8, с.227-230]. Важким економічним і соціальним тягарем була відсутність права володіння нерухомим майном [16, с. 3-24].

Незважаючи на те, що в "єврейському статуті" за євреями закріплювалося право "...вільно сповідувати віру батьків та наслідувати успадкованим звичаям..." [8, с.215], іудейська релігія не була фактично визнана з боку держави, існувало чимало обмежень конфесійного характеру. Так, згідно із "Загальним кодексом публічного права" Австрії (Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch), щоб вступити в шлюб, євреї змушені були

отримати офіційний дозвіл місцевої адміністрації. Їм заборонялося вступати в шлюб з особами християнської віри, а також засвідчувати останню волю християнина [6, с.26-29, 124]. Згідно з § 142 "Загального судового статуту" ("Allgemeine Gerichtsordnung") свідчення, дане євреєм на користь іншого єврея у судовій справі проти християнина вважалося "сумнівним" (bedenklich) [5, с.47]. Нерівноправне становище іудейської конфесії проявлялося також в тому, що всі метричні книги, які велися в общинах, перебували під наглядом католицьких священиків, а виписки з них підлягали завіренню з боку останніх [9. - 1869. - №12].

Дискримінаційні положення старого "єврейського" законодавства суперечили конституції від 4 березня 1849 р. Але прийняття нового законодавства затягувалося. А тому підписання імператором Францом Йосифом I закону від 31 грудня 1851 р. - т. зв. "Сільвестрпатенту", який оголошував конституцію 1849 р. такою, що втратила чинність, означало не тільки початок нового періоду реакції, але й спричинило хаос в усьому імперському законодавстві, і, зокрема, в тій його частині, яка стосувалася євреїв [13, с.78-81].

В умовах законодавчої невизначеності особливо потерпала місцева влада. Так, вже навесні 1852 р. Галицьке губерніальне управління змушене було давати свої роз'яснення крайовій адміністрації Буковини щодо правового статусу поміщиків іудейської віри. В надісланому ним "...для правильного реагування у відповідних випадках..." розпорядженні від 8 квітня 1852 р. зазначалося, що продовжує залишатися чинним циркуляр від 17 січня 1812 р., згідно з яким відмінність релігії не позбавляє цих поміщиків права патронату щодо християнських парафій (Patronatsrecht), а отже, й не звільняє від обов'язку нести всі пов'язані з цим правом витрати. Одночасно зверталася увага на те, що у відповідності до декрету Придворної канцелярії від 15 березня 1806 р. право "презентації" в таких випадках, навпаки, призупинялося на користь місцевих єпархій [1, оп.2, спр.3350, арк.1-3]. Стосовно самих євреїв, то подібний стан речей був їм тільки на руку, оскільки створював нові можливості для обходження того чи іншого дискримінуючого положення.

Внаслідок рішення вищої судово-касаційної палати Австрії від 14 березня 1852 р., згідно з яким відміна конституції 1849 р. не означала автоматичного відновлення чинності дореволюційного законодавства, єврейське питання і, зокрема, такий важливий його аспект, як право на придбання та володіння нерухомістю, знову потрапило в центр уваги урядових та придворних кіл [13, с.81-86]. Як наслідок - 2 жовтня 1853 р. вступив у силу цісарський указ, який передбачав, що з моменту його оголошення та до остаточного врегулювання суспільно-правових відносин "ізраелітів" тимчасово знову набирають чинності усі законодавчі акти, які діяли до 1 січня 1848 р. й регулювали їх право на придбання та володіння нерухомим майном. Щоправда, дія указу не поширювалася на ті випадки, в яких придбання нерухомості вже відбулося. Чинними визнавались також всі угоди щодо володіння нерухомим майном, укладені до дня оголошення даного указу [9.- 1853. - № 190].

Відновлення чинності дореволюційного законодавства викликало глибоке занепокоєння та справедливе обурення єврейського населення. Проте на відміну від єврейських общин інших провінцій єврейство Буковини залишилось щодо нового наступу реакції пасивним [11, с.111-115]. І головною причиною цього була не стільки глибока внутрішня криза всередині Чернівецької єврейської общини, що виникла внаслідок міжусобної боротьби між т. зв. "ортодоксами" та "освіченими", скільки те, що відновлення колишніх форм правової дискримінації (заборони на ввезення єврейських релігійних книг, надрукованих за кордоном [9. – 1852. - № 29], заборона нотаріальної практики [9. - 1855. - № 94], повторне впровадження спеціальної єврейської присяги [9. - 1856. -№ 134] та ін.) відбулося в краї лише на папері.

В надісаній в листопаді 1865 р. на ім`я державного міністра Австрії графа Белкреді інформації з приводу шляхів майбутнього врегулювання єврейського питання на Буковині тодішній керівник місцевої адміністрації граф Амадей констатував: "Починаючи з 1849 року

у відповідності до положень "Найвищого рішення" від 4 березня 1849 р. жодних обмежень ні в праві вибору місця проживання, ні в праві вибору доходів для євреїв Буковини більше не існувало. І тільки обмеження щодо права придбання та володіння нерухомістю, відповідно до цісарського указу від 2 жовтня 1853 року, були тимчасово відновлені..." [4, Sign.28, Ktn.905, Zl.5350 ex 1865]. Про те, що позиція буковинської крайової адміністрації в єврейському питанні, на відміну від урядової, а також позиції адміністрації Галичини [15] була не тільки поміркованішою, але й послідовнішою, свідчить і той факт, що навіть в умовах наступу реакції місцева влада дозволила відкриття в Чернівцях єврейської школи та шпиталю [12, с.49].

Сам уряд в єврейських справах й надалі залишався пасивним і не спромігся на більше, ніж зібрати відповідні пропозиції місцевих адміністрацій. І тільки внаслідок значних змін в усій внутрішній політиці стагнуючої монархії, викликаних поразкою австрійських військ під Сольферіно в Італії 24 червня 1859 р., відчутно змінилися також й підходи до вирішення єврейського питання [13, с. 100-103].

Так, в листопаді 1859 р. цісарськими указами відмінено давно існуючий закон, який забороняв євреям наймати в домашню прислугу чи у підмайстри осіб християнського віросповідання [18, с.43]. Також оголошено таким, що втратив чинність § 124 Загального кодексу публічного права, який зобов'язував євреїв мати згоду місцевих властей на укладення офіційного шлюбу. Одночасно дійсними визнавались всі шлюби, які були укладені раніше без відповідного дозволу [9. - 1859. - № 217]. Незабаром скасовано було також § 593 Загального кодексу публічного права, який забороняв особам іудейської віри засвідчувати останню волю християнина, а також оголошено, що свідчення, дане євреєм на користь іншого єврея у судовій справі проти християнина більше не вважається "сумнівним" [9.- 1860. - № 9].

Значне покращення правового становища євреїв у сфері економіки відбулося внаслідок скасування в грудні 1859 р. цехових обмежень [9.- 1859. - № 227] та оприлюднення розпорядження міністерства внутрішніх справ Австрії від 13 січня 1860 р., згідно з яким скасовувались існуючі в багатьох провінціях заборони щодо певних занять та доходів євреїв, зокрема аптекарської й мукомельної справи, а також виробництва та продажу горілки й пива. Цим же розпорядженням скасовувалась діюча лише в Галичині та на Буковині заборона проживання євреїв у сільській місцевості [9.- 1860. - № 15].

В лютому 1860 р. врегульовано право євреїв на придбання та володіння нерухомим майном. Щоправда, на відміну від інших провінцій, в яких вищезгадане право було надане усім євреям, в Галичині та на Буковині таке право отримали лише ті з євреїв, які закінчили початковий курс гімназій, реальних шкіл, або навчання торгоівельної, ремісничої та сільськогосподарської справи. Як і раніше, євреї Буковини й надалі не мали права орендувати цілі маєтки та окремі земельні наділи, а також користуватися всіма тими правами, якими користувалися зазвичай християни [9.- 1860. - № 44, 45]. Нарешті, 13 листопада 1863 р. було скасовано положення, яке забороняло допуск євреїв до нотаріальної практики [9.- 1863.- № 93].

Зроблені з боку уряду та монарха під тиском зовнішньополітичних чинників поступки в єврейському питанні не означали остаточного його вирішення. Половинчастий характер урядових реформ лягав важким тягарем на неосвічене в основній своїй масі буковинське єврейство. Голова крайової управи граф Амадей зазначав, що "...на Буковині, як і в Галичині, важко знайти євреїв, які б відповідали критеріям, зазначеним в Указі від 18 лютого 1860 р., а тому не дивно, що в усіх відомих після 1860 р. випадках придбання нерухомості відбувалося виключно завдяки милості цісаря..." [4, Sign.28,Ktn.905, Zl. 5350 ex 1865].

Такий стан речей дедалі більше не відповідав також тому суспільно-політичному становищу, яке склалося в краї після виборів до Буковинського крайового сейму навесні 1861 р. Вже з самого початку своєї діяльності сейм, до складу якого входили також депутати-євреї, зайняв у єврейському питанні конструктивну позицію. Тож коли в травні 1863 р. при

обговоренні проекту громадського статуту для Чернівців постало питання про надання жителям іудейського віросповідання права придбання та володіння нерухомістю на території міста, сейм ухвалив рішення на користь останніх, хоча було очевидно, що дане положення суперечило імперському законодавству [10, 1863, II. Session, c.287].

Надісланий для отримання санкції цісаря проект статуту викликав у Відні неоднозначну реакцію. В уряді вважали, що Буковинський сейм у такий спосіб перевищив свої повноваження. Проте, щоб не виглядати менш толерантним щодо євреїв, ніж парламент маловідомої провінції, уряд, підготувавши відповідний законопроект, передав справу в парламент. Створена спеціально для розгляду даного питання парламентська комісія прийняла несподіване рішення: поданий урядом законопроект щодо надання євреям Чернівців права придбання та володіння нерухомим майном рекомендувався (як виключення) до прийняття; одночасно комісія звернулася до уряду з проханням підготувати і подати на розгляд парламенту законопроект щодо остаточного скасування існуючих ще в деяких провінціях монархії обмежень права євреїв на придбання та володіння нерухомим майном [4, Sign.28, Ktn.905, Zl. 806 ex 1864]. 28 лютого 1864 р. закон, який визнавав за єврейським населенням Чернівців право придбання та володіння нерухомістю, був санкціонований цісарем і вступив, таким чином, в силу [9. - 1863. -№ 93]. Проте цей закон був чинним тільки для Чернівців і не стосувався провінції. Обмеження правового статусу єврейського населення Буковини перетворилося на один з факторів, які гальмували соціально-економічний розвиток краю. Саме таким був один з висновків, якого дійшла спеціальна комісія, створена крайовою адміністрацією для всебічного вивчення даного питання. В документі зазначалося, що потреба зрівняння євреїв в їх правах з християнським населенням краю обумовлюється не тільки чинниками соціально-економічного, правового і морального характеру, але також й тим, що дотримання передбачених законодавством заборон практично неможливо проконтролювати [4, Sign.28,Ktn.905, Zl.5350 ex 1865].

Незабаром у справу знову втрутився Буковинський сейм. Окрилений успішним завершенням справи щодо скасування обмежень у праві придбання та володіння нерухомим майном для євреїв Черівців, 15 лютого 1866 р. більшістю голосів сейм ухвалив законопроект про скасування існуючих обмежень щодо права євреїв на придбання та володіння нерухомим майном на території тепер уже всієї Буковини [10, 1865/66, IV. Session, c.332-336].

Як і в попередньому випадку, даний законопроект також було направлено до Відня для санкції монарха. При цьому він супроводжувався листом нового керівника крайової адміністрації Мірбаха [4, Sign.28,Ktn.905, Zl. 303 ex 1866]. Останній також був прихильником наданння єврейському населенню рівних з іншими громадянами прав, однак, як і його попередник на цій посаді, він вважав, що за умови важкого стану в сільському господарстві краю, викликано кількома поспіль неврожайними роками, справу слід відкласти до сприятливішого часу [4, Sign. 28, Ktn.905, Zl. 4442 ex 1866]. Втім, вирішальною в даній справі була все-таки позиція державного міністра графа Белкреді. Саме за його рекомендацією 22 липня 1866 р. Франц Йосиф I відхилив надісланий з Буковини законопроект як такий, що прийнятий сеймом з перевищенням своїх повноважень [4, Sign. 28,Ktn.905, Zl.303 ex 1866].

Незважаючи на невдале завершення справи, зусилля буковинської місцевої адміністрації та крайового сейму не були марними. Виступаючи за поліпшення правового становища єврейського населення в краї, вони сприяли утвердженню в суспільстві ідей рівноправ'я та лібералізму. Практичним втіленням останніх стала конституція від 21 грудня 1867 р. [9. – 1867. - № 142-146]. Найважливішими для євреїв були наступні її положення:

§ 2 "Всі громадяни рівні перед законом".

§ 14 "...Користування громадянськими й політичними правами не залежить від релігійної приналежності особи...".

§ 15 "Кожна визнана законом церква і конфесія має право спільно й публічно сповідувати свою релігію, а також самостійно облаштовувати свої внутрішні справи..."

§ 19 "Всі національності є рівноправними. Кожна національність володіє непорушним правом збереження й розвитку своєї ідентичності й мови..."

З прийняттям нової конституції відбулося подальше покращення правового становища євреїв у сфері міжконфесійних взаємин. Врегулювання питань щодо релігійного виховання дітей у змішаних шлюбах, святкування релігійних свят, вихідних, а також вдосконалення організації навчального процесу в світських школах у напрямку максимального врахування релігійних потреб учнів різних віросповідань, яке відбулося внаслідок прийняття 25 травня 1868 р. відповідного закону [9. - 1868. - № 49], - все це сприяло утвердженню рівноправного становища громадян іудейської конфесії.

В умовах все помітніших соціально-економічних та суспільно-політичних змін у краї очевидною ставала також потреба докорінного реформування правових основ общинного життя єврейського населення. Намагаючись навести порядок в єврейських справах, крайова адміністрація Буковини влітку 1867 р. створила в Чернівцях авторитетну комісію, завданням якої було вироблення нових, відповідних часу принципів нового внутрішнього й зовнішньотериторіального облаштування єврейських общин. До її складу ввійшли представники правління Чернівецької общини, крайового рабінату, а також інші визнані в краї авторитети з числа єврейської інтелігенції. 13 вересня 1867 р. Мірбах направив до Відня вироблений комісією проект нового "єврейського статуту" для Буковини. Цей документ детально виписував усі сторони життя буковинських євреїв, максимально враховуючи їх соціально-економічні, релігійні й культурні особливості та інтереси. Серед багатьох нововведень проект передбачав також, щоб надалі кількість та територіальні межі єврейських общин, по можливості, співпадали з кількістю та межами адміністративних округів, а внутрішня структура управління, механізми здійснення влади відповідали аналогічним елементам муніципальних громад. Окрім цього, щоб забезпечити заможній і, "як правило, найбільш інтелегентній..." частині членів общини відповідну участь і вплив у її керівних органах, пропонувалося також суттєво змінити порядок виборів до них. Але старання буковинських євреїв виявилися марними. Влітку 1870 р. міністерство повідомило в Чернівці, що проект є неприйнятним з огляду на положення § 15 нової конституції щодо самостійного облаштування внутрішніх справ конфесій [3, Zl.7672 ex 1867].

Після прийняття конституції від 21 грудня 1867 р. правові недоліки в середовищі єврейських общин стали очевидними й для Відня. А тому, відмінивши 7 жовтня 1868 р. з посиланням на ст.15 основного закону дію багатьох спірних положень "єврейського статуту" від 7 травня 1789 р., міністерство культів і освіти сподівалося на покращення становища. Та численні прогалини в правовому устрої єврейських общин Буковини залишалися. Як зазначалося в листі голови повітової адміністрації Радівців до керівництва краю 18 січня 1869 р.,"...єврей може бути бургомістром, але аж ніяк не головою єврейської общини..." [3, Zl.1783 ex 1869]. Після декількох спроб марного "латання" "єврейського статуту" від 7 травня 1789 р. в уряді зрозуміли, що за умов, коли між окремими провінціями й навіть окремими общинами існували відмінності, єдино вірного для всіх випадків рішення годі й шукати, а тому вирішили, що потрібні положення повинні прийматися на місцевому рівні [3, Zl.1783 ex 1869] шляхом вироблення общиною власного статуту з наступним затвердженням його місцевою адміністрацією [3, Zl.10162 ex 1870].

Але на практиці впровадити нову, більш пристосовану до суспільних умов форму організації єврейських общин Буковини, переважна більшість членів яких належала до категорії т. зв. "ортодоксальних" євреїв, було нелегко [3, Zl. 4590 ex 1870; Zl. 11383 ex 1870; 12, с. 50-51]. А тому першим статутом, який до певної міри відповідав як принципам, викладеним у вищезгаданому проекті від 13 вересня 1867 р., так і положенням нової конституції, був статут Чернівецької єврейської общини від 9 липня 1876 р. [2, оп.2, спр.10026]. Ним, зокрема, передбачалося, що всі проживаючі в Чернівцях та передмістях євреї належать до однієї єврейської общини. Єврейське населення Чернівецької общини поділялося на дійсних членів (Mitglieder) і т. зв. "учасників" (Teilnehmer). Останні набували

статусу дійсних членів лише в тому випадку, якщо протягом трьох років сплачували общинний податок. Найвищим керівним органом общини була рада (Cultusrath). Вона складалася з двадцяти чотирьох осіб, обраних з числа дійсних членів общини строком на чотири роки. Право обирати членів ради мали всі проживаючі на території общини особи, які сплачували общинний податок. У залежності від величини останнього всі виборці ділилися на три класи, кожен з яких обирав певну кількість членів, зокрема: 1 клас (найзаможніші євреї) - 7; 2 клас (євреї середнього статку) - 8; 3 клас (бідні) - 9. Право бути обраним до складу ради посідали тільки дійсні члени общини чоловічої статі віком не молодші тридцяти років.

Раді общини належало виключне право прийняття рішень щодо: створення та ліквідації общинних установ, а також затвердження засад їх організаційної діяльності; призначення та усунення з посад общинних функціонерів (Amter) та службовців (Diener); затвердження бюджету общини та контроль його виконання; операцій з нерухомим майном общини, позик. інвестування наявних капіталів, а також створення різноманітних фондів з метою збільшення прибутків общини; затвердження регламенту роботи правління та голови общини, їх контролю. Для безпосереднього управління общинними установами, фондами, общинним майном в цілому, а також підготовки матеріалів з питань, які розглядалися на засіданнях ради, остання обирала з числа своїх членів правління (Vorstand).

Виконанням рішень ради та правління займалися голова общини (Präses), який обирався з числа членів правління, та його помічники. Голова общини представляв інтереси общини назовні, головував на пленарних засіданнях ради та зборах правління. Окрім того, голова мав право й був одночасно зобов`язаний відміняти всі рішення ради та правління, які суперечили чинному законодавству.

Для задоволення своїх релігійних потреб всі повноправні члени общини обирали двох рабинів. (Передбачення в статуті Чернівецької єврейської общини від 7 липня 1876 р. посад двох рабинів було результатом компромісу між "ортодоксальними" та "прогресивними" євреями, завдяки якому й вдалося пригасити триваючий з початку 50-х років конфлікт між обома таборами та виробити прийнятний для обох сторін статут). Один з них вважався головним і повинен був мати вищу унівеситетсько-теологічну освіту. До його компетенції належали: читання релігійних проповідей, підтримання стосунків з органами державної влади, нагляд за викладанням іудейської релігії в громадських школах та роботою трьох з шести общинних різників. Нагляд за роботою общинної початкової релігійної школи - талмуд-тори, інших трьох різників, а також общинної лазні здійснював інший рабин, який мав нижчий рівень освіти. Важливим елементом життя общини був її бюджет. Останній складався як з прямих (общинний податок), так і непрямих (наприклад податок на кошерне, тобто приготовлене різником за певним ритуалом мясо) прибутків. Непрямі прибутки, як правило, здавалися в оренду. При складанні річного бюджету до уваги повині були спочатку братися прибутки від господарської діяльності общини, і лише недостаюча сума покривалася за рахунок общинного податку.

Незважаючи на очевидні успіхи, велика кількість важливих питань у ході дещо спонтанного реформування єврейських общин на Буковині кінця 60-х - першої половини 70-х років XIX ст. залишилася й надалі невирішеною. Головне ж - не було визначено правовий статус общини як такої, а також компетенції місцевих органів державної влади в стосунках з нею та багато інших.

І лише в 1890 р. з прийняттям закону "Про врегулювання зовнішніх правовідносин єврейських общин" згадані вище аспекти були врегульовані. Так, закон встановив, що "...община є основною формою релігійної організації євреїв і має своїм завданням у визначених законодавством правових межах задовільняти релігігійні потреби її членів...". Головною умовою існування уже наявних (як і створення нових) общин закон визначав наявність матеріальних засобів, закладів та установ культового призначення, служителів релігійного культу, а також інших необхідних інституцій. Що стосувалось компетенцій

органів державної влади, то законом встановлювалося, що останні "...повинні слідкувати за тим, щоб общинні інституції діяли в межах своїх повноважень, дотримувалися вимог чинного законодавства та прийнятих у відповідності до нього розпоряджень...". У разі необхідності вони могли "...відміняти прийняті з порушенням статуту рішення керівних органів общини, а також розпустити їх..." [9. - 1890. - №57].

Прийняття вищезгаданого закону, який в цілому був практичним втіленням принципу релігійної автономії визнаних державою конфесій, проголошеного в ст.15 конституції від 21 грудня 1867 р., значно прискорило реформування єврейських общин Буковини. На 1 січня 1892 р. в краї існували 15 організованих у відповідності до його положень общин, а саме: в Боянах, Чернівцях, Чудині, Дорна-Ватрі, Гурагуморі, Кимполунзі, Кіцмані, Радівцях, Садгорі, Сереті, Нижніх Станівцях, Сторожинці, Сучаві, Вижниці та Заставні [7. - 1891. - № 17]. Проте головне значення даного закону полягало в тому, що з його прийняттям процес становлення правових основ існування єврейських общин і, зокрема, в тому їх вигляді, в якому вони існували в краї до початку Першої світової війни, фактично завершився.

Підсумовуючи сказане, можна, таким чином, стверджувати, що друга половина XIX ст. була періодом активних змін у правовому становищі єврейського населення Буковини. Незважаючи на поразку революції та відновлення чинності старого "єврейського" законодавства, правові обмеження євреїв краю не мали вже того жорсткого характеру, який був притаманний їм в дореволюційний час.

Суспільні перетворення 50-60-х років у державі Габсбургів сприяли подальшому поліпшенню правового становища євреїв аж до повного зрівняння їх у правах з іншим конфесіями внаслідок прийняття грудневої конституції 1867 р. Значний внесок у нейтралізацію реакційних настроїв на Буковині та прискорення реформування правових основ життя євреїв зробили місцева адміністрація та крайовий сейм, конструктивна діяльність яких сприяла зміцненню міжнаціональної та міжконфесійної злагоди в краї.

Головним елементом правового становища євреїв на Буковині в другій половині XIX - на початку XX ст. була єврейська релігійна община. Широке право внутрішнього самоуправління, набуте нею протягом згаданого періоду, а також досить демократичний як для того часу характер останнього робили общину не тільки опорою релігійної спадщини, але й важливим джерелом національної самобутності буковинського єврейства, школою його громадського й політичного життя.

Джерела та література

1. Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО). - Чернівецька єврейська община. – Ф.325.
2. ДАЧО. - Крайове управління Буковини. – Фонд 3.
3. Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv. - Ministerium für Kultus und Unterricht, D 1. Genere, Bukowina.
4. Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv. - Ministerium des Innern, 1/6. Präsidiale
5. Allgemeine Gerichtsordnung für Böhmen, Mähren, Schlesien, Ösrerreich.- Wien, 1817.-138 S.
6. Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die gesammten Deutschen Erbländer der Ösrerreichischen Monarchie.- Wien, 1814.- 318 S.
7. Gesetz- und Verordnungsblatt für das Herzogthum Bukowina, Jahrgang 1891.
8. Politischer Codex oder wesentliche Darstellung sämmtlicher die k.k. Staaten betreffenden Gesetze und Anordnungen im politischen Fache. (Judenordnung vom 7. Mai 1789).- Wien, 1789.
9. Reichsgesetzblatt für Keiserthum Ösrereich (für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder), Jahrgänge 1849-1890.
10. Stenographische Protokolle des Bukowinaer Lantages. Jahre 1863, 1866.
11. Gelber N.M. Aus zwei Jahrhunderten. Beitrag zur neueren Geschichte der Juden.- Wien,1924.- 265 S.

12. Gelber N.M. Geschichte der Juden in der Bukowina 1774-1914. // Gold H. (Hrg.) Geschichte der Juden in der Bukowina. Ein Sammelwerk. - Tel-Aviv, 1958.- Bd.1.-S.11-66.
13. Leitner R. Die Judenpolitik der österreichischen Regierung in den Jahren 1848-1859. Diss.- Wien, 1924.- 122 S.
14. Schulsohn S.J. Die Geschichte der Juden in der Bukowina unter ösrerreichischer Verwaltung 1774 - 1918. Abt.2 Die kurze Emantipationsepoche der Juden 1782-1792.-Breslau, 1926.- 36 S.
15. Weidenfeld J. Die gesetzliche Stellung der Juden Galiziens von Märzrevolution bis zum Verfassungsjahr 1867.Diss.- Wien, 1936.- 194 S.
16. Weiss H. Die Judengesetzgebung der ösrerreichischen Regierung in Bezug auf den Realitätenbesitz, Ehe und Taufe vom Jahre 1848-1876. Diss.- Wien, 1928.- 267 S.
17. Wolf G. Die Geschichte der Juden in Wien 1156-1867.- Wien,1876.- 282 S.
18. Wolf G. Zur Kulturgeschichte in Ösrerreich-Ungarn 1848-1888.- Wien, 1888.-186 S.

Гюнтер Гуггенбергер
(Клагенфурт, Австрія)

ЄДНАННЯ ТА ПРОТИСТОЯННЯ. АСПЕКТИ НІМЕЦЬКО-ЄВРЕЙСЬКИХ ВІДНОСИН У ЧЕРНІВЦЯХ (друга половина XIX ст. – 1940 р.)

23 квітня 1999 р. у приміщенні колишнього "Німецького дому" в Чернівцях відкрито зал німецького письменника Георга Дроздовського. Представлені там документи та твори письменника, що народився 1899 р. в Чернівцях і помер 1987 р. в Клягенфурті (Австрія), відображають деякі аспекти історії й традицій Чернівців та Буковини. Георг Дроздовський вважав себе німцем. Як митець і журналіст він грав далеко не останню роль у чернівецькому культурному житті. Його членство в товаристві "Шларафія" ("Schlaraffia") сприяло тому, що він контактував з представниками інших національностей - українцями, євреями, румунами. Таким чином, він уособлював багатогранність, відкритість перед світом, тобто всі ті цінності, якими ще дотепер славні Чернівці та Буковина, хоча й дуже часто лише у формі кліше.

Вивчення життя та творчості Дроздовського у міжвоєнний період спонукало автора детальніше, хоча й не з вичерпною повнотою, дослідити німецько-єврейські стосунки. Хотів би зазначити, що у виборі теми та дослідницької перспективи безперечно прослідковується вплив мого австрійського походження. Хотілось би також підкреслити моє деяке скептичне ставлення до надто високої ролі етносу, мови чи релігії як суспільнозв'язуючих, політикоформуючих сил. Я, в принципі, підтримую ідею європейської інтеграції. Для її успіху, думаю, дуже важливо вивести на чільне місце спільні інтереси. Чернівці й Буковина мають багатий досвід взаємовпливів культурних традицій при одночасному плеканні власної спадщини, як приміром, мови, як також у формуванні тривких політичних союзів між прихильниками цих різних традицій. Перед Другою світовою війною сприятливий для цього простір все більше звужувався. У середині 30-х років першість була за етнічною винятковістю, яку в 1934 р. міністр німецького Рейху Руст описав для власної країни наступним чином: "Німецька культура більше не буде відображенням чужих культурних цінностей. Ми хочемо самі себе формувати. Чуже ми будемо не вбирати, а навпаки – відкидати" [7. - 1934. - 6 лют.].

Георг Дроздовський народився в Чернівцях у сім'ї офіцера й відвідував українську гімназію міста Чернівці, але - її німецькі паралельні класи. Диплом про закінчення освіти

отримав у Відні, а далі поринув у події Першої світової війни. Згодом Дроздовський повернувся до Чернівців. Виконуючи обов'язки банківського службовця, він присвятив себе також письменству, драматургії, акторській, а далі журналістській діяльності в ролі критика у газеті "Czernowitzer Allgemeine Zeitung". У цьому, можливо, найвагомішому буковинському виданні (як і в "Czernowitzer Deutsche Tagespost", де з'являлися публікації Дроздовського до початку 33-го року), виходили і його гумористичні оповідання. Прославився він також після появи у 1934 р. поетичної збірки [15] та публікацій у "Німецькому календарі для Буковини" ("Deutscher Kalunder für die Bukowina") [11]. Видавцем цього календаря було „Німецьке культурне товариство на Буковині" ("Deutscher Kulterverein fur die Bukowina"). Дроздовський був також тимчасовим членом його ради, не виконуючи там фактично ніяких функцій ("funktionsloses Vorstandsmitglied") [11, 1934]. У виданні "Букові листки. Часопис німецьких літературних проб на Буковині" ("Buchenblätter. Jahrbuch für deutsche Literaturbestrebungen in der Bukowina") Дроздовський представлений своїм фантастичним оповіданням "Обручка з опалом" ("Der Ring mit dem Opal") й деякими його віршами [21].

У своїх спогадах письменник не забуває неодноразово мимоволі натякнути на те, що він належав до "кращих людей" чернівецької громади. Про це він свідчить у своїх спогадах про товариство "Schlaraffia", колишнє приміщення якого є нині залом Георга Дроздовського. "Вона ("Schlaraffia". – Г.Г.) за своєю суттю була елітарною, бо зарахування у її ряди відбувалося лише після суворого відбору" [13, с.104]. Чоловіче об'єднання, яке на деякі вечори запрошувало також і панянок, поставило перед собою три мети: гумор, дружба, мистецтво. " Хори, лекції, сентиментальні паузи для туркотіння змінювали одні одних, учасники різних націй перебували у німецькому мовному середовищі та латинки Шларафії... Ми були одним серцем й однією душею - німці, румуни, євреї, поляки, угорці, рутени (українці. – Г.Г.), а довший час серед нас був і один вірменин" [13, с. 105-106], - згадував на схилі літ Дроздовський.

У Чернівцях у міжвоєнний період "Schlaraffia" являла собою товариство з уже усталеними традиціями. Ще 19 травня 1882 р. Крайове управління Буковини дало дозвіл на створення "Schlaraffia Czernovicia". У статутах, підготовлених комітетом у складі трьох осіб (два музиканти й чиновник з фінансових питань в університеті Хайнріх Лаглер), метою товариства було визначено спілкування, розвиток музики, поезії, мистецтва живопису. Розмови про політику, релігію та гра в карти були заборонені. На реєстрацію у товаристві могли надіятись чоловіки із незаплямованою репутацією, які поряд із платою за вступ могли жертвувати щомісячні внески [1].

Для членства не існувало більше ніяких обмежень, хіба що ще одним бар'єром можна було вважати вживання в товаристві німецької мови. Проте в другій половині XIX ст. для 40 % чернівецького населення німецька мова була засобом повсякденного спілкування. У 1880 р. в Чернівцях було всього 44600 жителів, з яких 22720 в побуті користувалися німецькою мовою. 11449 із цих людей належали до іудейського віросповідання. Через 20 років, а саме: у 1900 р. в місті нараховувалось 65867 жителів, з яких 34441 були німецькомовними (з них 21587 – євреї) [19].

Поряд із сім'ями чиновників, військовослужбовців та сім'ями інших прибулих із німецькомовного заходу поселенців (селян, майстрів, торговців) до німецькомовного населення належали і єврейські сім'ї, які тоді асимілювались з німецькою культурою. Багато з них прибуло з Галичини та Росії, оскільки на Буковині для них були сприятливіші умови життя. Освічені серед цих людей, як наприклад, сім'я письменника Карла Еміля Францоза, асоціювали німецьку культуру з просвітницькими та гуманістичними цінностями в літературі Лессінга, Шіллера, Гейне, Мендельсона та ін.

В будь-якому разі, завдяки асиміляції зросли й професійні шанси. З 1867 р. в Австрії завдяки лібералізму, носієм якого була німецька буржуазія, євреї стали на щабель рівноправності з іншими громадянами, сила потягу до всього німецького зросла ще більше.

Все це пояснює, чому німецькомовна буржуазія дуже рано розпочала співпрацю з євреями в культурному, політичному та економічному плані. В 1862 р. засновано "Товариство сприяння музичному мистецтву на Буковині" ("Verein zur Forderung der Tonkunst in der Bukowina") [24, с.226]. Прикладом співпраці стали також театральне товариство (засноване 1884 р.) [26, с.190] і Буковинська палата торгівлі й ремесел. Про все нове, що з'являлося на поприщі німецького письменства авторів різної етнічної та географічної приналежності на Буковині, розповідають акуратно переплетені шпальти під назвою "Букові листки. Часопис німецьких літературних проб на Буковині" ("Buchenblatter. Jahrbuch für deutsche Literaturbestrebungen in der Bukowina"). Видавці Вільгельм Каппіллері (1864 р.), Карл Еміль Францоз (1870 р.) та Георг Обріст(1871) опублікували поряд з власними творами роботи Амстера, Лупула, Каца, Федьковича, Воробкевича, Нойбауера, Штауфе-Сімігіновича та ін. [5,16,22]

Навіть у тому середовищі, де пізніше виникли загострення національної диференціації між німцями та євреями, себто академічному, після заснування у 1875 р. Чернівецького університету, панувала гармонія. Щоб ознайомити увесь штат університету, що становив різні прошарки суспільства, "із німецьким духом, німецьким знанням та німецькою мовою", а також щоб "відповідні елементи були разом взаємопов'язані на благо кожної окремої особистості", наприкінці 1875 р. за ініціативою ректора було створено "Академічний читальний зал", який надавав своїм відвідувачам можливість користуватися бібліотекою, газетами, кабінетом для лекцій [17].

Девіз "За імператора та імперію, правду і знання" для більшості людей, проте, з часом втратив свою об'єднуючу силу. Що стосується взаємовідносин між євреями, які почували себе німцями, та власне німцями-християнами в Австрії, треба взяти до уваги, що з середини 70-х років XIX ст. німецькі ліберальні сили все частіше потрапляли під вплив антисемітизму. Якими б не були причини, але незабаром німецьке товариство "Arminia" покинуло "Академічний читальний зал". У 90-х роках виникли також єврейські академічні об'єднання із сіоністським спрямуванням, до яких, проте, не належали усі студенти. Наднаціональні міркування продовжували розвиватись в університетській сфері впродовж десяти років, аж до 20-х років XX ст.

Створення національних таборів зовсім не означало розриву всіх існуючих взаємозв'язків. Так, у "Німецькому домі", що знаходився на тодішній вулиці Панській (зараз - вулиця О.Кобилянської, 36) сіоністи регулярно організовували "Лекції про проблеми єврейського життя" [10. -1911. – 3 лют.]. Завершення у 1910 р. будівництва "Німецького дому" стало можливим завдяки співробітництву між "Товариством християнських німців на Буковині" ("Verein der christlichen Deutschen in der Bukowina"), "Союзом сільськогосподарських товариств" ("Verband landwirtschaftlicher Genossenschaften"), „Райфайзенською касою" („Raiffeisenkasse") та товариством "Німецький шкільний гуртожиток" ("Verein deutsches Schulerheim"), або "Німецька бурса". "Товариство християнських німців", членами якого були також і представники "Шларафії" [9,2], розглядається як друге важливе ядро німецької національної свідомості. Його представники надавали перевагу, особливо у політичній та економічній сферах, обранню власного, окремого від євреїв шляху. На рубежі століть активізувалися також голоси й з боку євреїв, спрямовані проти німецько-єврейського співробітництва, практикованого з самого початку конституційного життя, що особливо чітко

проявилось під час виборів, висунення спільних кандидатів до міської ради, крайового сейму та парламенту. Єврейська ліберальна газета "Буковинський огляд" ("Bukowiner Rundschau") намагалась протистояти цій тенденції: "Наше місце - на боці німців" [26, с.177].

І коли у 1907 р. перед виборами до парламенту стало відомо, що одна частина німців не буде підтримувати д-ра Вендера, який був єврейським кандидатом від західного виборчого округу міста Чернівці, "Буковинська німецька газета" ("Bukowiner Deutsche Zeitung") писала: "Німці та євреї політично нероздільні. Є великою політичною помилкою намагатися зруйнувати цей союз. Тоді євреї з'єднаються з поляками, румунами та рутенами (українцями. – Г.Г.)" [4. - 1907. – 12 квіт.]. "Буковинські німці не мають ніякої підстави вороже ставитися до євреїв, які завжди були підтримкою всього німецького. Єврейський депутат чесно виконуватиме свою обіцянку палко захищати інтереси німців" [4. - 1907. – 17 квіт.]. Ці поради не принесли бажаних результатів. Німецько-єврейський виборчий консенсус було зруйновано. В уже вище цитованій газеті можна було прочитати: "Німці за підтримки соціал-демократа Григоровича навмисне провалили один німецький мандат" [4. - 1907. – 25 трав.].

Новий виборчий закон до крайового сейму 1910 р. надав румунам, українцям та полякам право створювати національні курії при виборах крайового сейму. Хоча й формально, німці та євреї належали до однієї курії, проте відтоді фактично роз'єдналися [25, с.51]. Вони покладались виключно на власні сили. Новий виборчий закон Австрії про загальне виборче право для чоловічого населення 1907 р. значно розширив коло тих, що мали право голосу. Тому національні партії та пов'язані з ними організації, мета яких охоплювала культурні та економічні аспекти, вбачали в цьому великий потенціал для мобілізації своїх сил. З допомогою кредитних товариств, ощадних кас та крамниць можна було задовольнити реальні запити. Однак завдяки їх впливу формувалися групові ідентичності, які дистанціювалися між собою.

В той час, як у політичній сфері прогресувало розмежування між німцями та євреями, у сфері міської високої культури та спілкування ще зберігалося багато спільного. Починаючи з 1910 р., у "Німецькому домі" постійно проводилися зібрання товариства "Schlaraffia". Проте тут мається на увазі не товариство "Schlaraffia Czernovicia", засноване у 1882 р., а наступне новоутворення від 1909 р. Кодекс поведінки залишався незмінним. Заборонивши розмови про політику, національність та релігію, товариство "проводило на німецькій мові декламаторські та музичні лекції серйозного та гумористичного характеру, виносило на огляд також творіння живопису, архітектури та інших споріднених мистецтв". Національне сповідування та релігія не мали ніякого впливу на зарахування у його ряди. До уваги бралося стабільне становище у суспільстві та добра репутація [2].

У 1918 р. Буковину зайняла армія королівської Румунії, а в 1919 р. її було формально прилучено до складу цієї країни. Німецьке та єврейське населення мали свої національні організації, керівники яких вели переговори з новими правителями. Нова держава розглядалась як політична організація румунського народу, якому підпорядковувались економічні та культурні інтереси інших націй. З цієї причини викладання німецькою мовою у державних школах придушувалось. В педагогічному училищі Чернівців німецьку взагалі скасували [8. - 1922. – 28 лист.]. Під особливою загрозою знаходились євреї у їхньому професійному та соціальному становищі, що проявлялось у звільненні з державної служби чи в утрудненні при отриманні румунського громадянства [6, с.20]. Це аж ніяк не сприяло спільній співпраці з німцями, як це було в ері лібералізму XIX ст. й частково навіть пізніше, хоч система взаємозв'язків й надалі фактично продовжувала існувати.

Також і після 1918 р., незважаючи на еміграцію та імміграцію, Чернівці були містом, у якому німецька мова, попри всі розбіжності, виконувала інтеграційну роль. Людей об'єднувала любов до театру, музики, кіно, об'єднували їх і культурні традиції, як наприклад, бали, концерти в залі Музичного товариства (нині – філармонії) чи в Народному саду ("Volksgarten"). Тому німці та асимільовані євреї вели боротьбу за німецькомовність театру, що було скалкою в оці, насамперед, для румунських студентів [8. - 1922.- 13 груд.]. До початку 30-х років театральне товариство ("Deutscher Theaterverein"), у складі якого були євреї та німці, дбало про вистави зарубіжних театральних труп, виступи у філармонії та "Німецькому домі". У період від 1928 до 1931 рр. під патронатом "Театрального товариства" працював ансамбль "Чернівецька камерна музика" ("Czernowitzer Kammerspiele"). Серед акторів були Зігмунд Пуллман, Штефан Рубаш і Георг Дроздовський. Вони виступали в основному з жартівливими творами, даючи також і доброчинні вистави за сприяння "Товариства боротьби із туберкульозом серед єврейського населення на Буковині" ("Verein zur Bekämpfung der Tuberkulose unter der jüdischen Bevölkerung in der Bukowina") [23. - 1928. – 11 січ.]. Зразковим музичним закладом було "Товариство сприяння музичному мистецтву на Буковині" ("Verein zur Forderung der Tonkunst in der Bukowina"). Завдяки його членам, що були представниками середнього та вищого прошарку населення усіх національностей міста, воно могло утримувати музичну школу, ставити концерти і навіть сприяти композиторській творчості [27]. Георг Дроздовський згадував: "Без єврейських лікарів, адвокатів, торговців та промисловців театральна та культурна діяльність навряд чи були б можливими. Для вистав гастролюючих труп та концертів фінансова база була б недостатньою. Газети, за винятком національно налаштованої "Deutsche Tagespost", мали єврейських авторів, незалежно від того, чи це були "Allgemeine", "Morgenblatt" або "Vorwärts". У значній мірі завдяки турботам євреїв у край надходили книги, старі чи нові видання "[13, с. 36-37]. Й один комплімент для ідиш: "Освічені та аристократичні сім'ї, для яких ця мова існувала лише для обміну жартами, віддалялися від неї. Але все рівно з допомогою цієї мови можна було реалізувати високі духовні досягнення. Вірші, пісні, проза і, насамперед, театр. Хто виявляв до цієї мови зацікавленість, міг натрапити у Чернівцях на високої цінності вислови, а на вистави зарубіжного театру "Wilnaer" (єврейська акторська група із Вільно. – Г.Г.) приходило безліч глядачів, які зовсім не були євреями. Цікаво, що ці гастролі відбувались у "Німецькому домі", сцена якого була облямована фресковим живописом германських фігур" [13, с. 37].

До початку 30-х років існувала ще жменя дрібніших товариств, які також у деякій мірі становили собою "наднаціональні обойми", що скріплювали разом різні народності. Міжнародний спортивний клуб робітників ("Internationaler Arbeiter Sportklub") змагався із такими національними товариствами, як "Makkabi" і "Jahn", у футболі, легкій атлетиці, хокеї та інших видах спорту. Діяла також "Schlaraffia" або "Colegium Muzicum" д-ра Раммлера [3]. У 1932 р. знову побачило світ вищезгадане видання "Букові листки. Часопис німецьких літературних проб на Буковині" ("Buchenblätter. Jahrbuch für deutsche Literaturbestrebungen in der Bukowina"), в якому вже традиційно були опубліковані поряд твори німецьких та німецькомовних єврейських авторів [21].

Але вже у 20-х роках на Буковину й Чернівці впала тінь прийдешнього. Серед німецького населення зароджувалися антиєврейські настрої. Чернівчанин пан Матіас Цвіллінг, який помер у 1999 р., навів приклад зі своєї сім'ї: "Мій батько до 1928 р. був членом одного поважного німецького студентського товариства. Під час навчання він думав у міжнародних та німецьких мірках. Тоді почалася хвиля антисемітизму. Він

покинув товариство й став переконаним сіоністом" [18, с.99]. Поряд із сіонізмом євреїв дуже приваблювали також ідеї соціалізму. Причиною цього була соціальна дискримінація, коли багато євреїв після закінчення навчання не знаходили роботи, а також загальне погіршення становища - як результат економічної кризи. Прихильниками комуністичних ідей були, в першу чергу, інтелектуали та представники пролетаріату. Водночас єврейські голоси, посилаючись на досвід Радянського Союзу, наполягали на тому, що розв'язання соціального питання не вичерпає проблему антисемітизму [23. - 1928. - січ., лют.]. Німці також страждали від румунізації державної служби, придушення німецької мови. Тому ідея німецької народної спільноти ("Deutsche Volksgemeinschaft") користувалася все більшою підтримкою. Через це зменшились можливості для політичної співпраці між німцями та євреями. Але було би варто проаналізувати це питання через призму ситуації, яка склалася у міській раді після 1918 р. У 1928 р. з єврейської сторони були спроби заснувати спільну партію меншин Румунії, яка мала боротися за рівні права усіх громадян. Проте ці спроби зазнали поразки [23. - 1928. – 29 січ.].

Поступово політичне інституційне "співіснування" перейшло у "протистояння", і це було тісно пов'язано з політичним сходженням і захопленням влади Гітлером та критикою цієї акції. Єврейські організації й духовно близькі їм засоби масової інформації як, приміром, "Czernowitzer Allgemeine Zeitung" чи "Czernowitzer Morgenblatt" критикували й попереджували. А "Czernowitzer Deutsche Tagespost" захищала й підтримувала політику націонал-соціалістів, і їй вдалося стати одним із найважливіших німецьких носіїв інформації. В ході справжньої словесної війни з іншими німецькомовними редакціями стосовно політики в Німеччині та її значення для Румунії помітно зріс обсяг цієї газети та число оголошень у ній. Через газети здійснювалися заклики до бойкоту єврейських магазинів. Війна слів перетворилась у єврейсько-німецьку "економічну війну" [7. - 1933-1936]. Це не могло не зачепити приватне життя. Одна з найстаріших на сьогодні жительок Чернівців, пані Роза Цукерман пригадує: "Починаючи з 1933 року німецькі товаришки, з якими ми були разом з самого дитинства аж до університету, почали потроху віддалятися, можливо, з остраху, що постраждають, якщо підтримуватимуть дружбу з євреями" [18, с.80]. Георг Дроздовський згадував: "Люди жили разом, поряд один з одним і взаєморозуміння втратили лише тоді, коли на заході стався переворот. Німецький характер міста зник, бо єврейське населення більше не брало участі у його житті" [14, с.254].

Ситуацію, що склалася у 30-х роках, найкраще було б означити словом "поляризація". Розкол і вороже протистояння між німцями та євреями в Чернівцях і на Буковині до 1940 р. мали різні причини. Значної ваги набуло питання розвитку уявної чи реальної небезпеки в Німеччині з боку комуністичного Радянського Союзу. В очах німецьких (та румунських) засобів інформації єврейське населення поставало поплічником комунізму, для захисту якого виправдовувались усі засоби. Через те, що німецька еліта не відкинула націонал-соціалізм у Німеччині та антисемістські ексцеси румунських націоналістів, а навіть навпаки - охоче їх вітала, євреї мали вагомі підстави для того, щоб ізолюватися від німців [7. - 1933-1936].

І в результаті, німецько-єврейські стосунки стали й там погані, де ще до початку 30-х років панувала доброзичливість. Культурна сфера найдовше витримала виснажливе випробування. Так було до тих пір, поки не на користь євреїв було по-новому визначено, якими насправді повинні бути німецька поезія та німецький театр. Цим пояснюється, чому після 1932 р. не вийшло жодної спільної публікації німецьких та єврейських авторів. Складений у Чернівцях огляд про творчість німецьких письменників вийшов у

світ у 1939 р. в Штутгарті [20]. Ймовірно, що в ті роки навіть у товаристві "Schlaraffia" чернівецькі німці та євреї уникали спільних зустрічей. В одному вірші, опублікованому в 1965 р. в Клягенфурті, Георг Дроздовський віддзеркалив існуючу напругу між цими національностями, пишучи, що люди "любили один одного, доки не почали помилятися" [12].

Джерела та література

1. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). Буковинська крайова управа. – Ф.3. - Оп.2. – Спр.12554.
2. ДАЧО. – Ф.3. - Оп.2. – Спр. 26101.
3. ДАЧО. – Ф.3. - Оп.2. – Спр. 9273. Tablou Asupra societaţilor internaţionale, corale, culturale şi sportive (Дати не вказано)
4. Bukowiner Deutsche Zeitung.
5. Cappilleri, Wilhelm (Hrsg.). Buchenblätter. Dichtungen aus der Bukowina. – Czernowitz, 1864.
6. Corbea-Hoisie, Andrei (Hrsg.). Jüdisches Städtebild. Czernowitz. - Frankfurt am Main, 1998.
7. Czernowitzer Deutsche Tagespost.
8. Czernowitzer Allgemeine Zeitung.
9. „Denkschrift des Vereins der Christlichen Deutschen in der Bukowina seiner bischöflichen Gnaden, dem hochwürdigsten Weih-und Suffraganbischof Josef Weber". – Czernowitz,1898.
10. Der Jüdische Volksrat.
11. Deutscher Kulturverein in der Bukowina (Hrsg.). Deutscher Kalender für die Bukowina. – Czernowitz. 1929, 1932, 1936.
12. Drozdowski, Georg. „Die Visierlinie"; in: Drozdowski, Georg. Sand im Getriebe der Sanduhr. - Klagenfurt. 1965.
13. Drozdowski, Georg. Damals in Czernowitz und rundum. Erinnerungen eines Altösterreichers. - Klagenfurt: Verlag der Kleinen Zeitung, 1985.
14. Drozdowski, Georg. Czernowitz - Szene und Spiel. in: Stiftung Ostdeutscher Kulturrat in Bonn (Hrsg.). Tausend Jahre Nachbarschaft. Deutsche in Südosteuropa. - München: F. Bruckmann Verlag, 1981.
15. Drozdowski, Georg. Gedichte. – Cernăuţi: Druck I. Wiegler, 1934, 60 S.
16. Franzos, Carl Emil (Hrsg.). Buchenblätter. Jahrbuch für deutsche Literatur-Bestrebungen in der Bukowina. 1. Jahrgang. – Czernowitz, 1870.
17. Grünhaus, Siegfried. Jubiläums-Festschrift der „Akademischen Lesehalle" an der k.k.Franz-Josephs-Universität in Czernowitz. – Czernowitz,1900.
18. Фонд імені Генріха Бьолля (Берлін), Товариство гебрейської культури імені Еліезера Штейнбарга (Чернівці). „Колись Чернівці були гебрейським містом..." Свідчення очевидців. - Чернівці: Молодий Буковинець, 1998.
19. Kaindl, Raimund Friedrich. Geschichte der Stadt Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. - Czernowitz, 1908.
20. Klug, Alfred (Hrsg.). Buchenländer deutsches Dichterbuch.- Stuttgart, 1939.
21. Lang, Franz; Klug, Alfred (Hrsg.). Buchenblätter. Jahrbuch für deutsche Literaturbestrebungen in der Bukowina. Neue Folge, 1. Jahrgang, - Czernowitz-Cernăuţi: Czernowitzer Buchdruckerei-Gesellschaft, 1932.
22. Obrist, Georg (Hrsg.). Buchenblätter. Jahrbuch für deutsche Literaturbestrebungen in der Bukowina. 2. Jahrgang. - Czernowitz, 1871.
23. Ostjüdische Zeitung.
24. Осачук, С. Початок німецького товариськохо руху на Буковині. 50-70-ті рр. XIX ст. // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. – Чернівці: ЧДУ, 1999.– Випуск 6.- 316 с.
25. Stourzh, Gerald. Der nationale Ausgleich in der Bukowina 1909/1910. in: Ilona Slawinski, Joseph P. Strelka (Hrsg.). Die Bukowina: Vergangenheit und Gegenwart. - Bern, Wien: Lang, 1995.
26. Turczynski, Emanuel. Geschichte der Bukowina in der Neuzeit: zur Sozial-und Kulturgeschichte einer mitteleuropäisch geprägten Landschaft. – Wiesbaden: Harrassowitz, 1993, 260 S.
27. Verein zur Förderung der Tonkunst in der Bukowina mit Sitz in Cernăuţi, 63.Jahresbericht über die Tätigkeit des Vereinsausschusses im Jahre 1924. - Cernăuţi, 1925.

Гнатчук О.С.
(Чернівці)

РОЛЬ СТАТУТІВ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОЧИХ ТОВАРИСТВ БУКОВИНИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ЇХ ДІЯЛЬНОСТІ

Розвиток європейських феміністичних течій, динамізація творення нових суспільно-політичних структур зумовили зародження західноукраїнського жіночого руху, формування і спрямованість його організаційно-ідеологічних засад. Він став важливою складовою процесу національного відродження і, як один з його елементів, увібрав у себе й віддзеркалив загальний поступ нових суспільних рухів і їх програми.

Перші жіночі організації, що були засновані на Буковині, не висували завдань феміністичного спрямування, а мали в основному культурно-просвітницький та благодійний характер. Проте їх варто розглядати в загальному контексті жіночого руху, передусім як явище вияву соціальної активності.

Велике значення в організації й цілеспрямованості діяльності українських жіночих товариств на Буковині відіграли статути, які кожне товариство приймало організовано на перших зборах після відповідного їх широкого обговорення.

Першою організацією українок Буковини було товариство "Мироносиці", створене при греко-католицькій церкві в Чернівцях у 1886 р. Головою товариства було обрано Н. Шанковську, секретаркою - Катерину Чертенко-Костецьку. У Статуті товариства викладено основну програму і завдання, що складали 22 параграфи. В них визначалася мета товариства, його структура, членство, права і обов'язки членів, зауваги про втрату прав членства в ньому та ін. Загалом Статут товариства чітко і всебічно окреслював його діяльність, намічаючи основні пріоритетні напрямки.

У першому параграфі Статуту так визначалася мета об'єднання жінок Буковини (повна назва товариства - "Женьске добродійне товариство ім.сьв. жен. Мироносиць в Чернівцях"): " а) старати ся о прикрашенє гр.-кат. Церкви парохіяльної в Чернівцях, як о піднесенє блеску церковного обряду; б) допомагати убогим дівчатам гр.кат. обряду в образованю" [4, с. 1].

Завдання товариства полягало не тільки в послугах греко-католицькій церкві, не тільки в прикрашуванні її всередині, дбання про ризи і престоли, а й здобування фондів для потреб і розвитку церкви. Не забувало товариство і про допомогу вбогим дівчатам і дітям-сиротам у наданні освіти. З добровільних внесків членів товариства одна половина відводилась на потреби церковні, а друга - на матеріальну допомогу убогим.

У другому параграфі під назвою "Склад" зазначалося, що товариство складається з дійсних і почесних членів. Дійсним членом товариства могла бути кожна освічена жінка, без різниці обряду, яка "веде моральне життя" та сприяє греко-католицькому обряду і руській (тобто українській) народності. Почесним членом міг бути будь-який християнин, прихильний до діяльності товариства, який зробить внесок на його користь.

Хоча в Статуті й зазначалося, що участь у товаристві можуть брати жінки "без ріжниці обряду", проте товариство "Мироносиці", організоване саме при греко-католицькій церкві, насправді об'єднувало лише тих жінок, які належали до цього обряду.

У параграфі "Права і обов'язки членів" різко розмежовувалися права і обов'язки дійсних та почесних членів, зокрема, зазначалося, що: "дійсні члени мають право: 1) являти ся на зборах, 2) забирати голос,(тобто виступати), 3) голосовати, 4) вибирати

і 5) бути членом вибраним до виділу (керівного органу) і до комісії, тоді як почесні члени мали лише право "брати участь у загальних зборах" [4, с. 3].

Крім того, члени товариства повинні були щорічно вносити до його каси грошові внески, а саме : заміжні жінки - 2 зл. 40 кр., панни - 1 зл. 20 кр. Грошові внески вимагалося платити одразу всю суму або ж щомісяця. За бажанням суму внесків можна було збільшувати.

У Статуті "Мироносиць" були чітко визначені керівні органи товариства - загальні збори і виділ (комітет). Представляти товариство повинна була голова або її заступниця. Засідання виділу повинні були проводитися два рази на рік у заздалегідь визначені дні – "о седмицю о Мироносицях і в день сьв. Покрови" [4, с. 5].

Статут визначав порядок скликання зборів та їх ведення, компетенції виділу, обо'язки секретарки, касирки та ін.

В останньому параграфі Статуту йшлося про причини і порядок розпуску товариства. В ньому зазначалося: "Розвязанє товариства може наступити лише за рішенєм загальних зборів, на котрім повинні бути присутними найменше 2/3 всїх членів; рішає же більшість 2/3 членів, присутних. Майно товариства переходить на гр.-кат. церков парохіяльну з цїлею, щоби парох по мисли тих статутів дальше управляв" [4, с. 8].

Надії, пов'язані з виникненням цього товариства, в основному справдилися. "Мироносиці" проіснувало аж до 30-х років XX ст. Послуга церкві стала тільки частиною праці, головну увагу товариство присвячувало допомозі потребуючим дітям. У 1896-1897 рр. товариство "приступило до влаштування першого дитячого садка ("захоронки") у Чернівцях. В ньому знаходилося близько 40 дітей " [1, с. 831]. Займалися "Мироносиці" й організацією різних виставок. Так, у газеті "Час" за 1932 р., в рубриці "Новини" було вміщено оголошення про "День цвітів товариства "Мироносиці" [с. 4]. В 1935 р. "Мироносиці" разом з товариством "Чорноморе" влаштували виставку українського народного мистецтва [1, с. 844].

Як зазначає Б.Савчук, автор монографії "Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.)", товариство "Мироносиці" "нагадувало сестринства, проводило благодійну та освітню працю в дусі християнської моралі" [3, с. 50].

Важливою віхою в житті буковинського жіноцтва було створення "Общества руських женщин" (1894 р.). Його головним організатором і провідником була родина москвофілів Геровських, що прагнула забезпечити, за визначенням Б.Савчука, "панування москвофільських ідей" [3, с. 57]. На відкриття товариства була запрошена молода О.Кобилянська, яка виголосила доповідь: "Дещо про ідею жіночого руху", виклавши у ній досить докладно свої феміністичні погляди. Виступ письменниці при заснуванні "Общества..." допоміг цьому жіночому об'єднанню представити себе вигідно в українському суспільстві.

"Общество руських женщин" так само висунуло на перший план доброчинні та деякі просвітницькі завдання, задекларувавши не заглиблюватись у міжнаціональні питання, а також права членства в ньому жінок всіх віросповідань.

Статут цього товариства об'ємніший, ніж Статут "Мироносиць". Він містив 39 параграфів. Мета товариства значно відрізнялася від цілей товариства "Мироносиць". Організація жінок ставила перед собою мету піднесення культури і просвіти між жінками руської (української) народності на Буковині. "Поднесенье культуры въ загалъ, а въ часности поднесенье просвъты межи женщинами русской народности на Буковинъ, дальше поддержка сиротъ и поднесенье промысла домашного", - зазначалося у Статуті [5, с. 1].

Новозасноване товариство намагалося досягти цієї мети такими шляхами:

а) переконанням батьків відсилати своїх дітей до школи; б) наданням стипендій, премій та інших матеріальних допомог; в) розповсюдженням і виданням книг, листівок, газет та ін.; г) заснуванням народних шкіл, курсів для домашнього промислу та ін.

Так само, як і в Статуті "Мироносиць", в Статуті "Общества руських женщин" вказуються матеріальні засоби для досягнення мети. Вони складалися з внесків членів товариства, з різних пожертв на користь товариства, із зібрань у результаті проведених заходів тощо.

За Статутом, товариство складалося: "... изъ членов основательныхъ, порядочныхъ, спомогательныхъ, почетныхъ и кореспондентовъ..." [5, с. 2].

Членами "основательными", за Статутом, вважалися ті, котрі складуть для товариства одноразову грошову суму "найменьше 25 зл.р. а [встрийскою] в [алютою] и то наразъ або в пять разахъ"; членами "порядочными" могли бути ті жінки, які зобов'язувалися діяти в інтересах товариства, також сплачували "рочну таксу найменьше 2 зл.р. а [встрийскою] в [алютою]"; членами "спомогательными" були ті, хто сплачував "рочно найменьше 1 зл.р. а [встрийскою] в [алютою]"; членами "почетными" могли бути жінки або чоловіки, "котри положили особи заслуги около осягненья цилей Общества"; членів-кореспондентів призначав центральний виділ (керівний орган) для "поддержанья целей Общества на провинціи" [5, с. 2-3]. За невчасну сплату внесків члени товариства виключалися з нього.

Проте вирішальний голос, активне і пасивне право вибору мали не всі члени товариства, а лише жінки, які були основними членами товариства або кореспондентами, всі інші мали дорадчий голос.

У Статуті також вказувалось, що товариством управляють загальні збори і центральний виділ, визначалися терміни скликання зборів, у ньому містилися такі положення: "...а) выборъ предсьдательки и прочих 10 членовъ центрального выдела; б) выборъ комисіи (3 члены) для ревидованья рахунковъ и библіотеки Общества; в) советованье надъ интересами Общества и принятье меръ для осягненья цели Общества; г) вотованье (затвердження. - О.Г.) буджета на следующій рокъ и основанье на подставе внесеня центрального выдела, стипендій и запомогъ" [5, с. 5].

Отже, коло питань, які обговорювали загальні збори, торкалися важливих напрямків діяльності товариства. Це спрямовувало його членів на досягнення поставленої мети.

Діяльності центрального виділу спеціально було присвячено чотири параграфи Статуту, де визначалися його склад та обов'язки. Серед прав центрального виділу, зокрема зазначалося право "выбрати соби въ помочъ изъ мущинъ, состоящихъ членами основательными або спомагательными Общества, секретаря, касіера або библіотекаря" [5, с. 6]. Такі члени мали право лише дорадчого голосу на зборах і не могли вносити якісь пропозиції.

Серед обов'язків центрального виділу було: приймання у члени товариства, вирішення справ товариства, які не розглядаються на загальних зборах, звіт на загальних зборах про свою діяльність тощо. У параграфі 17 зазначалося, якими коштами володіє товариство. Цікаво, що у разі припинення діяльності майно товариства повинно було перейти до Товариства ім. М. Качковського у Львові й до товариства "Просвіта" порівну [5, с. 7-8].

На відміну від Статуту товариства "Мироносиць", у Статуті "Общества руських женщин" були параграфи, присвячені філіям товариства, які воно мало право засновувати у кожній громаді на Буковині. Щодо цілей, членства, прав, обрання виділів філій, обов'язків тощо, то вони майже не відрізнялися від основних статутних положень товариства "Мироносиць".

Першого року свого існування до "Общества руських женщин" належали 91 жінка, а також 41 чоловік (останніх приймали для масовості)" [3, с. 57]. Незважаючи на значну фінансову допомогу, через гострі суперечки народовців та москвофілів товариству не вдалося розгорнути широкої діяльності. "Сліпий фанатизм вбиває всі благородні почуття", - писала про пануючу в ньому атмосферу О.Кобилянська, виходячи з його членства. Є.Ярошинська відмовилась очолити створений при ньому дівочий гурток, так само вважаючи, що його соціальний склад (переважно заможні верстви жіноцтва) не відповідав баченню нею ролі таких організацій. Проте за час свого існування товариство відкрило дівочу бурсу, яка мала впливати в москвофільському дусі на молодь, а згодом - "для виявлення якоїсь конкретної діяльності - кравецьку робітню" [1, с. 831]. В 1911 р. товариство було ліквідоване австрійською владою у зв'язку з арештом Геровських (як шпигунів царської Росії).

У квітні 1905 р. в газеті "Буковина" з'явилася відозва із закликом створити товариство для жінок української народності. Ініціаторами цієї відозви були відомі громадські діячі О.Попович та С.Смаль-Стоцький. На основі програми гімназійного "Кружка" вони розробили Статут "Жіночої громади". Головою товариства було обрано Емілію Кумановську, а секретаркою - Костянтину Малицьку. До управи "Жіночої громади " увійшли Вікторія Попович, Катерина Чертенко-Костецька, Марія Орелецька, Ольга Шкурган та ін. ЇЇ членами могли бути не лише "незамужні дівчата", а кожна жінка-українка незалежно від соціального стану. Члени товариства поділялися на "дійсних ", "спомагаючих" і "почесних". "Дійсним " членом могла бути кожна українська жінка за безстановим і віковим принципом, "спомагаючим" - без різниці стану та статі, якого прийме виділ товариства, "почесним" - будь-хто, що має великі заслуги перед товариством. Мета створення "Жіночої громади" виходила, як бачимо, за межі феміністичних цілей подібних організацій, вона звучала як заклик до національного єднання, а саме: "піднести національну свідомість, культуру і добробит руского (тобто українського. - О.Г.) народу через злуку, відповідне сій цїли вихованє і осьвіту руского жіноцтва на Буковині" [2, с. 3].

"Жіноча громада", як зазначалося в Статуті, збиралася втілити свою мету через такі заходи: ширити засади національного виховання "словом і письмом" серед українського жіноцтва; "закладати і піддержувати дїточі охоронки і огородцї, бурси, заклади виховавчі"; дбати про якнайширшу освіту українського жіноцтва, організовуючи наради, збори, відчити, виклади, вистави, вечорниці, театральні виступи, засновуючи бібліотеки, читальні тощо; сприяти морально та матеріально заходам, які мають на цілі "полїпшенє доброби руского народу, єго домашного газдівства, господарства, промислу і торгівлі" [5, с. 3].

Статутні цілі та завдання були не тільки на папері, вони активно втілювалися в життя. Дитячий садок, заснований "Мироносицями", охоплював частину міста. У 1910 р. "Жіноча громада" заснувала другий дитячий садок у передмісті Монастириськах. Садок охоплював 25-30 дітей. Незадовго перед Першою світовою війною "Жіноча громада" відкрила ще один дитячий садок у передмісті Калічанка, пізніше - на вулиці Двірцевій (нині – Ю.Гагаріна) [2, с. 836]. Організовані садки існували на кошти та внески, зібрані товариством.

Товариство діяло і в часи окупації краю королівською Румунією.

У газеті "Час" за 10 квітня 1932 р. було вміщено відозву до всіх членів і прихильників товариства з проханням про допомогу в збиранні коштів. У відозві, зокрема, зазначалося, що "один день в році має пристарати засоби на одержання української захоронки (дитячого садка. – О.Г.) і доконечно уможливити впровадження в життя українського Сирітського Дому" [6. – 10 квіт. - С. 4].

Газета "Час" постійно висвітлювала діяльність "Жіночої громади". Так, у випуску за 8 травня 1932 р. знаходимо оголошення, що має відбутися відчит пані Л.Бурачинської "Про народне мистецтво" та про відкриття двомісячних кравецьких курсів [6. – 8 трав. - С.4]. У газеті за 21 травня 1932 р. у рубриці "Новини" читаємо про закінчення курсу неписьменних, який проводила членкиня "Жіночої громади" Аглая Федорович [6. – 21 трав. – С. 4].

Товариство з самого початку свого існування дбало і про розвиток народного промислу. Наприклад, вишивки збиралися не тільки на продаж, але й посилалися на виставки. За участь у виставці у Відні "Жіноча громада" була нагороджена золотою медаллю. Так само "Жіноча громада" взяла участь у виставках в Гаазі та Києві. В 1909 р. було засновано спеціальну майстерню-вишивальню [1, с. 836-837].

У Статуті товариства також зазначалося, що, крім головної управи, товариство складається з філій, гуртків товариства в усіх місцевостях Буковини, де набереться необхідне число членів. Визначалися також терміни зборів, що мали відбуватися раз на рік, - в "місцевих кружках - около різдвяних сьвят, в філіях - около великого посту, а цїлого товариства - около зелених сьвят" [2, с. 3].

Статут передбачав і розпуск товариства. На цей випадок "маєток місцевого кружка припадає на допомогу бідної шкільної молодіжи в дотичній (відповідній. - О.Г.) місцевости, маєток філії на руску бурсу, яка є в повіті, а маєток головної управи товариства на користь бурси дівочої в Чернівцях, а якби такої бурси не було, то на допомоги для руских учениць під зарядом (управою. – О.Г.) товариства "Народний Дім" у Чернівцях" [2, с. 3].

Як бачимо, Статут "Жіночої громади" був значно прогресивнішим за Статути "Мироносиць" та "Общества руських женщин", куди могли вступати не всі категорії жінок. Членом цього товариства могла бути кожна жінка-українка. Прогресивність "Жіночої громади" полягала ще й у тому, що була розширена мета товариства - "піднести національну свідомість сільського та міського жіноцтва, об'єднати його, дати освіту, навчити різним промислам" [2, с. 3]. Таким чином, "Жіноча громада" претендувала на загальнонаціональну організацію.

Проаналізувавши статути жіночих організацій на Буковині, зокрема таких, як "Мироносиці", "Общество руських женщин", "Жіноча громада", доходимо висновку, що вони чітко окреслювали мету і завдання товариств, що, звісно, великою мірою сприяло організації їх діяльності, згуртуванню жіноцтва для втілення в життя поставлених перед ними конкретних культурно-просвітницьких завдань. Було спільне та відмінне в їх ідейно-теоретичних засадах й організаційному структуруванні.

Великий вплив на їх створення мав загальноєвропейський феміністичний рух. Сприяла їх утворенню і чинна правова система Австро-Угорщини, завдяки чому жіночий рух розвивався в руслі легально-правової діяльності.

Перші жіночі організації на Буковині, як про це дізнаємося із статутів, визначали два пріоритетні напрямки феміністичного руху: соціально-релігійний, зосереджений на підтримці християнського духу і християнських чеснот в українських сім'ях (організацією релігійно-доброчинного спрямування були "Мироносиці"), та громадсько-суспільний, зосереджений на проблемі морально-етичного сприйняття жінок у суспільстві, на потребі підвищення їх культурно-освітнього рівня ("Общество руських женщин" та "Жіноча громада"). Діяльність усіх трьох організацій мала загалом культурно-просвітницький характер.

Значно менше уваги приділялося у статутах проблемам соціалізації жінок, політико-правовим аспектам жіночого рівноправ'я з чоловіками.

Отже, феміністичний рух на Буковині був зумовлений обставинами культурного, релігійного, політичного та економічного життя на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст., особливостями національної ментальності тощо. Хоча загалом виникнення жіночого руху на Буковині відбувалося під впливом західноєвропейських традицій, він мав і свої національні особливості.

Джерела і література

1. Буковина, її минуле і сучасне / За ред. Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А.Жуковського. - Париж-Філядельфія-Детройт: Зелена Буковина, 1956. - С. 831-837.
2. Державний архів Чернівецької області. Краєва шкільна рада Буковини. - Ф. 211, оп. 1, спр. 11791. - Арк. 3.
3. Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. - 1939 р.). - Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. - 280 с.
4. Статут женьского добродійного товариства імені сьв. жен. Мироносиць в Чернівцях. - Чернівці, 1904. – 8 с.
5. Статут Общества руських женщин на Буковині. - Чернівці, 1894. - 12 с.
6. Час. – 1932.

Добржанський О.В.
(Чернівці)

ПОЧАТОК ПОЛІТИЧНОЇ КАР'ЄРИ М. ВАСИЛЬКА

Серед українських політиків західноукраїнських земель початку XX ст. М.Василько заслужено вважається фігурою першої величини. Більшість дослідників сходяться на думці, що напередодні Першої світової війни він став одноосібним лідером українського національного руху на Буковині, одним з небагатьох українських діячів, який належав до австрійської політичної еліти, впевнено почуваючи себе в найвищих ешелонах влади імперії. Ще більшої ваги його особистість набула в роки Першої світової війни та визвольних змагань українського народу 1917-1920 рр. Однак діяльність М.Василька, його суспільні уподобання, способи вирішення політичних проблем, врешті-решт його внесок у розвиток українського національного руху та українське державотворення досі залишаються маловідомими. Можна назвати лише декілька публікацій про нього як визначного діяча. Так, К.Левицький в своїй праці "Українські політики: Сильветки наших давніх послів і політичних діячів" [13] серед кількох десятків політичних портретів відомих людей Галичини і Буковини подав нарис про М.Василька. Автор на підставі власних спогадів показав окремі фрагменти діяльності М.Василька - депутата австрійського парламенту. Чимало місця аналізові його діяльності на Буковині відведено в спогадах О.Поповича [16] та Т.Галіпа [9]. Обидва автори не один рік співпрацювали з Васильком, дуже добре знали його самого і методи його діяльності, а тому змогли виділити найсуттєвіше в характеристиці лідера буковинських українців. О.Попович, щоправда, дещо ідеалізував діяльність М.Василька.

Деякі відомості про М.Василька вміщено в праці "Буковина. Її минуле і сучасне" за редакцією Т.Бриндзана, Д.Квітковського, А.Жуковського [11]. Цікавими є спогади Є.Онацького, в яких показано окремі факти дипломатичної діяльності буковинського політика в 1919-1920 рр. [14]. Власне, на цьому перелік робіт про М.Василька, які було опубліковано до здобуття Україною незалежності, вичерпується. Радянська історіографія ставилася до М.Василька вороже, змальовуючи його діяльність тільки

чорними фарбами [12]. Одне те, що він одержав від австрійського імператора титул барона, викликало неприховану лють офіційних радянських істориків.

У буковинознавчих роботах, що з'явилися в незалежній Україні, відзначено великі заслуги М.Василька в справі консолідації та політичного зростання українців Буковини [5]. Однак поки що немає спеціальних досліджень діяльності цієї непересічної людини. Те ж саме можна сказати і про зарубіжні студії. Давно назріла потреба узагальнити і популяризувати постать М.Василька, як визначного діяча вітчизняної історії. Адже українських політиків такого масштабу, котрі діяли в перших десятиліттях XX ст., можна перерахувати на пальцях однієї руки.

Мета цієї статті - показати перші кроки політичної кар'єри М.Василька, його прихід до українського табору та спроби визначитися в непростій суспільній ситуації Буковини кінця XIX – початку XX ст.

Васильки – давній український боярський буковинський рід, який зволощився в період Молдавського князівства. З часів середньовіччя вони володіли маєтком Лукавець. Відомо, що князь Молдавії Олександр V підтвердив 1428 р. синам Станіслава Лукавецького, Юрію і Кузьмі, право на володіння маєтком Лукавець. Саме від цих Лукавецьких походив рід Васильків.

Вперше прізвище Васильків зустрічаємо в австрійських документах за 1776 р. В них зазначалося, що Олександр Василько – мазил з Лукавця, володіє селом Берегомет, в якому господарює сам [27]. 1 жовтня 1777 р. у складі 93 мазилів Олександр Василько у Чернівцях прийняв присягу австрійському імператору [24].

Згідно з указом від 14 березня 1787 р. буковинське дворянство зрівнювалося в правах з галицьким. Передбачалося, що буковинська шляхта повинна ділитися на стан панів і стан рицарів. Стан панів складався з графів і баронів. Ці звання отримували 12 сімей, які за часів Молдавського князівства займали найвищі державні пости, а також ті дворяни, які мали не менше 3 тис. флоринів річного прибутку. Рицарський стан отримували всі інші бояри, а з мазилів – ті, хто числився в реєстрах Молдавського князівства [2, арк. 1-3]. 10 серпня 1792 р. Микола (Ніколаус), Василь і Степан Васильки одержали від австрійської влади підтвердження рицарського звання. В 1802 р. Микола Василько мав володіння в с. Іспас та Баінце; Василь Василько – в с.Лукавець, Берегомет, Панка, Жадова, Мигове; Степан Василько – в Калинівцях [1, арк. 8-15].

У середині XIX ст. Юрій (Йордакі) Василько, який володів маєтками в Лукавці й Берегометі, найвищою постановою імператора від 1 січня 1855 р. (диплом 14 липня 1855 р.) одержав орден Залізної Корони другого класу. Його син Олександр рицар фон Василько був маршалком (головою) Буковинського крайового сейму в 70-80-х роках XIX ст. Йому було присвоєно почесний титул "Серецький" (від р. Серет, на якій лежало головне село його місцеперебування – Берегомет). Інший син Юрія Василька Микола також обирався до Буковинського сейму в 60-х років XIX ст. Він мав славу великого філософа і, мабуть, тому досить швидко розчарувався в роботі сейму, покинувши його. Микола Василько володів невеликим маєтком в селі Слободзія-Комарівці. Обидва брати, як і їх батько вважали себе волохами (румунами).

24 березня 1868 р. в сім'ї Миколи Василька в селі Слободзія-Комарівці Сторожинецького повіту народився син. Його також назвали Миколою (Ніколаусом). До 10 років малий Микола виховувався вдома під керівництвом матері. Домашнє навчання мало волосько-німецьке спрямування.

1878 р. батьки відправили Миколу до Відня на навчання в престижному закритому навчальному закладі Терезіанум, щось на зразок Пажеського корпусу в Петербурзі. В ньому навчалися діти дворян, високопоставлених чиновників, військових. Директором Терезіануму на початку 80-х років XIX ст. був майбутній прем'єр-міністр Австрії барон

Гавч. Юний Микола Василько вже тоді завів знайомства з багатьма однолітками, які пізніше стали впливовими людьми у внутрішній та зовнішній політиці Австро-Угорської імперії. Терезіанум М.Василько закінчив 1887 р. з хорошими успіхами.

Після закінчення Терезіануму Василько в 1887/88 рр. проходив однорічну військову службу при 16 гусарському полку в Чернівцях. У цей же час і у цьому полку служили Я.Флондор, М. Попович, І. Якубович, які пізніше стали лідерами румунського національного руху на Буковині [7, с. 372]. Через сім місяців служби М.Василько був переведений в запас за станом здоров'я. Він вступив до Чернівецького університету і став студентом правничого факультету, де навчався до 1891 р. [23, с. 131].

Про ті часи М.Василько згадував, виступаючи на одному із засідань Буковинського сейму: "Тоді був я собі дуже розтріпаним живим молодцем, се знають усі, що тямлять мене з того часу. Тоді я пумпував (підсиджував. – О.Д.) кождого, хто лише мені навинув ся (веселість) і давався також усякому пумпувати (довготреваюча веселость)..." [7, с. 373]. Він вів безпечне, веселе життя, витрачаючи великі суми грошей наліво і направо, не відмовляючи собі в усіляких утіхах. Гроші були, тим більше, що після смерті батька й матері М.Василько перебрав на себе володіння маєтком Слободзія-Комарівці (дві громади).

Слободзія-Комарівці - українське село. 1890 р. в ньому проживало 684 українці, 37 румунів, 34 євреї і німці [25, с.27]. Самостійне володіння примусило М.Василька уважніше приглянутися до взаємин, які панували в сільській громаді. В селі священиком був румун о. Скраба. Він не хотів визнавати національних прав українців і вів богослужіння румунською мовою. Селяни декілька разів зверталися до М.Василька, як свого поміщика (і патрона місцевої церкви), з проханням навести порядок в церкві. Слід віддати належне М.Василькові, який досить швидко розібрався в ситуації, примусивши священика служити і проповідувати українською мовою. А щоб його остаточно приборкати, збудував, не пошкодувавши власних коштів, будинок для іншого священика в Слободзії-Комарівцях. Тим способом М.Василько розв'язав церковну проблему в селі, заспокоївши місцевих селян. За це він одержав від митрополита Сильвестра архієрейське благословення і декрет визнання [20].

Вихований у волосько-німецькому дусі, М.Василько в молоді роки підтримував тісні стосунки з румунськими національними об'єднаннями. Для товариства "Junimea" ("Юність") він впродовж 6 років жертвував щорічно по 100 золотих ринських і перебував у почесному комітеті на вечорах відпочинку, які влаштовували його члени. Деякий час за особистим проханням відомого румунського політика І.Зотти М.Василько перебував у товаристві "Concordia", ("Згода"), однак незабаром демонстративно покинув його, обурений антисемітськими висловлюваннями одного з лідерів цього товариства консисторського радника Цуркана (колишнього Цурканoвича) [7, с. 380-381]. Слід зазначити, що Василько ніколи не намагався зайняти якесь визначне місце в румунських товариствах і, як зазначав пізніше, співпрацював з ними перш за все під впливом своїх товаришів [7, с. 380].

29 жовтня (3 листопада) 1890 р. М.Василько одружився з красунею Ольгою Гергелі, яка належала до знатного роду Гергелі-Форгашів і мала 140 тис. корон приданого [7, с.381]. Після цього він вирішив продати село Слободзію-Комарівці й купив маєток села Лукавець, котрий, як уже зазначалося, був понад 400 років родовим гніздом роду Васильків. Незабаром його обрали старостою громади.

Лукавець, так само як і Слободзія-Комарівці, був виключно українським селом. Перебуваючи на посаді громадського старости, М.Василько досить швидко завоював повагу і довір'я українських селян, виступивши на захист їхніх інтересів. Однак він не

обмежувався тільки соціальними проблемами. Вже в 1894 р. газета "Православная Буковина" писала: "...Николай рыцарь де Василько, чистокровный румын, оказал такую честную объективность в отношении к населению, среди которого живет, що мы можем только поставити его в пример другим его сонациональникам, истребляющим так завзято все, що только носит русское (українське. – О.Д.) знамя. Господин де Василько завел именно в громадском деловодстве своего села русское (українське. – О.Д.) письмо яко урядовое и заказав в той цели тоже относительныи русскии друксорты (бланки. – О.Д.) и бумаги. Желая вполне удовлетворительно руководитьи подведомственным себе русским (українським. – О.Д.) населением, он старается тоже основательно изучити русский (український. – О.Д.) язык и в той цели берет уроки у местного учителя" [15]. До речі, це було перше повідомлення про М.Василька в українській пресі. Як бачимо, українці тоді дивилися на нього ще як на румунського поміщика.

Можна назвати декілька причин, які обумовили щире, доброзичливе ставлення М.Василька до українських селян та їх національних потреб. По-перше, це, як вже зазначалося, його природжене відчуття політичної ситуації і розуміння того, що потрібно рахуватися з вимогами селян. Певну роль тут, мабуть, відіграло і навчання в Терезіанумі, в якому на той час було чимало викладачів з прогресивними ідеями. По-друге, великий вплив на М.Василька в цей час мав відомий буковинський лікар і політичний діяч В.Волян. Його дружина була рідною тіткою М.Василька. В.Волян, будучи професором медицини, директором крайової лікарні, депутатом австрійського парламенту та Буковинського сейму, справляв значний вплив на політичні відносини в краї. Саме він разом з І.Тимінським виступив у 1892 р. з ідеєю створення якоїсь третьої політичної течії в українському русі, яка б зайняла проміжне становище між українцями і румунами. В.Волян і його прибічники називали себе консервативними русинами. Головними підвалинами цієї течії були гасло "Буковина для буковинців!", захист православної віри від наступу католицизму та уніатства, ідея православної солідарності українців і румунів у вирішенні крайових проблем, забезпечення пріоритетних прав на Буковині українцям і румунам як автохтонним народам. Такі ідеї були близькі М.Васильку, тому він встановив тісні контакти з В.Воляном, визнаючи його своїм ідейним проводирем. По-третє, як зазначав пізніше сам М.Василько, у нього склалися досить напружені відносини з деякими лідерами румунського руху, що, мабуть, не сприяло його політичній кар'єрі в румунському таборі і обумовлювало пошук можливостей проявити себе серед представників інших націй.

Впродовж 1895-1897 рр. в українських газетах з'являються повідомлення про присутність М.Василька на вечірках, які влаштовувалися українськими товариствами "Общество русских женщин", "Карпатъ". Чималою була його благодійницька діяльність. Він регулярно вносив кошти для навчання бідних дітей с. Лукавець [17. – 1895. – 13 лют.], робив пожертвування для українських товариств, переважно москвофільського спрямування [17. – 1895. – 15 берез.; 1897. – 1 лют.]. Тут слід зауважити, що спроба В.Воляна створити якусь окрему партію консервативних русинів досить швидко потерпіла невдачу. Тому він та І.Тимінський прилучилися до москвофілів і заснували 1895 р. політичне товариство "Народна Рада". Разом з В.Воляном пристав до москвофілів і М.Василько. Однак він, як і його ідейний патрон, продовжували називати себе консервативними русинами. Між В.Воляном та ортодоксальними москвофілами неодноразово виникали суперечки, хоча обидві сторони вважали себе союзниками і представниками єдиного політичного табору.

М.Василько, підтримуючи тісні стосунки з консервативними русинами та москвофілами, не вступав до їхніх товариств. Зате незабаром він приступив до створення

об'єднань, в яких визнавався одноосібним лідером. У своєму селі 1895 р. заснував сільську читальню, головою якої його було обрано. "Православная Буковина" писала про новозасноване товариство: "Наша читальня носит имя "Православна руска читальня". Уже из имени видно ее цель: стояти бодро за святое Православие. Наша читальня стоит на исторических началах св. Руси и будет стеретги свои святости, свою поконвечную азбуку и свой родимый неиспорченный язык" [17. – 1895. – 1 жовт.]. Але найголовнішим у цей час для М.Василька стала підготовка до обрання депутатом представницьких органів влади. Саме це мало стати початком його політичної кар'єри. Мабуть, такий план дій був узгоджений з В.Воляном, який на той час був уже у віці і не претендував на нове переобрання.

Вже 1897 р. представники консервативного русинства спробували висунути М.Василька на виборах в депутати австрійського парламенту. В.Волян заявив, що відмовляється кандидувати за станом здоров'я. Однак виявилося, що М.Василькові ще не виповнилося 30 років і він не мав права обиратися до парламенту. На це найпершими звернули увагу румунські політичні кола, які зчинили шалений газетний галас навколо М.Василька. Найголовніше йшлося про те, як він, виходець з румунського табору, виступає представником українських сил, нехай і москвофільського чи консервативнорусинського спрямування. Щоб не вдаватися у пояснення щодо помилки стосовно вікового цензу, М.Василько заявив у пресі про те, що він за власним бажанням знімає свою кандидатуру. Цікавим є відкритий лист, в якому М.Василько заявив про свою відмову і висловив деякі важливі аспекти своєї політичної програми. Зокрема, він писав: "Если я объявилъ готовность сей мандатъ приняти, то сталось то для того, бо моя политична программа основуется на томъ, щобы связь, котра русско-консервативну партию соединяетъ съ румунскою, укрепити и перетворити дружбу сихъ обохъ народовъ для добра края въ тревалый союзъ, котрый булъ бы независимымъ отъ всехъ влияний, а целкомъ свободнымъ отъ хвылевыхъ политичныхъ мотивовъ. Прийшовши однакожъ до переконанья, що в теперешнем часе предводительство румунской партии почиваетъ в руках людей, котри личных интересовъ общихъ отделити не умеютъ, черезъ що моя личность может статись причиною злыхъ отношений межи обома партиями... уважаю за мой обовязок, мою кандидатуру оттягнути" [6. – 1897. – 26 січ.]. Отже, як бачимо, М.Василько продовжував сповідувати ідею про спільність дій українців і румунів у вирішенні крайових справ. Однак на той час ця ідея вже поступово себе зживала. Вибори 1897 р., на яких від консервативних русинів до австрійського парламенту в черговий раз обрано В.Воляна, хоча він декілька разів заявляв про бажання припинити депутатську діяльність, показали, що румунські політики абсолютно не збираються іти на якийсь союз з українцями. На цих виборах М.Василько перебував у передвиборчому штабі В.Воляна. Він досить гостро виступав проти українських народовських кандидатів, але разом з тим піддавав критиці політику великих румунських землевласників за нехтування потребами простих селян.

Наступним кроком у політичній кар'єрі М.Василька стало заснування товариства Вижницько-Путиловська рада. Установчі збори цієї організації відбулися 7(19) жовтня 1897 р. [3, арк. 1-2]. У відозві, яку було заздалегідь розіслано, зазначалося, що воно створене з метою "образовати жителей повета выжницко-путиловского, яко найзабытшого угла целой Буковины, подъ национальным взглядомъ на щирых самоотверженныхъ русиновъ, преданныхъ святой православной церкви и верныхъ завещаниямъ предковъ, а под гражданскимъ взглядомъ на верныхъ и лояльныхъ обывателей державы, которыи умеютъ свои национальные, экономические или личные стремления приводити в согласие съ существующимъ законнымъ порядкомъ въ

австрийской державе" [17. – 1897. – 15 жовт.]. Насправді це товариство засновувалося для того, щоб створити М.Василькові опору під час майбутніх сеймових виборів. Вже наступного року він використав Вижницько-Путилівську раду повною мірою.

1898 рік пройшов під впливом нових виборів до Буковинського сейму. Тепер М.Василько вже мав повне право взяти в них участь, але знову навколо його кандидатури зчинився неймовірний галас. Румунські та українські народовські газети обвинуватили його в тому, що він перебував під слідством за неповернутий борг. Відповідь М.Василько давав у газеті "Bukowiner Rundschau" ("Буковинський огляд"), яка стала його неофіційним друкованим органом. Він переміг без особливого напруження. "Вижницько-Путилівська рада" проводила по селах активну агітаційну роботу, яка перевищувала за ефективністю антивасильківські виступи чернівецьких газет. Популярності йому додавало й те, що він не цурався реальної праці на користь простих селян. У своєму селі 1897 р. започаткував будівництво школи, заснував читальню "Руської Бесіди" замість колишньої "Православної читальні", а також допоміг у спорудженні церкви. Її посвячення відбулося 26 жовтня 1899 р. в присутності більш ніж 15 тис. чол. з навколишніх сіл. Спеціальним поїздом до Лукавця прибув президент краю барон Бургіньон, митрополит Аркадій та багато інших відомих осіб [18. – 1899. – 3 лист.]. Чутки про це свято ще довго переказувалися по всій Буковині.

Перемога М.Василька на виборах 1898 р. була беззаперечною. З 80 виборщиків за нього проголосувало 79 [22. – 1898. – 24 верес.]. (Вибори тоді в курії сільських громад були не прямими, а двоступеневими: спочатку від кожних 500 виборців обиралося по одному виборщику, а останні уже обирали депутата). Він досяг поставленої мети - депутатського мандата - переважно власними силами, не покладаючи великих надій на підтримку з боку консервативного русинства чи москвофілів, які не мали великого впливу на народні маси. Це викликало підозру в таборі його офіційних союзників. Одна з москвофільських газет писала: "Нам, правда, удалось получити Николая Василько, но он homo novus, котрого идей мы до сих пор не знаемъ" [17. – 1898. – 1 груд.]. Ці підозри були небезпідставними. М.Василько розпочав свою діяльність в Буковинському сеймі не тими акціями, яких від нього очікували москвофіли. Взагалі, перші виступи М.Василька в сеймі викликали чималий резонанс на Буковині й засвідчили його високі потенційні можливості як політика.

16 грудня 1898 р. він українською мовою склав присягу депутата, а вже 18 грудня виступив із двогодинною промовою, яку розпочав так: "Вступивши тут яко заступник руского (українського. – О.Д.) народа, заявляю, що рускому народу служити буду вірно, а конституційні права і свободи всіх жителів Буковини захищати буду чесно. Із принципових причин починаю по-руски, а щоби мене всі розуміли, говорю далі по-німецьки" [17. – 1899. – 1-15 січ.]. У цьому виступі М.Василько піддав гострій критиці зловживання під час виборів по Заставнівському округу. Проти його аргументів президент краю барон Бургіньон не зміг нічим заперечити.

Серед перших акцій М.Василька-депутата стала ініціатива щодо врегулювання церковної проблеми. В січні 1899 р. він разом з народовським депутатом Є.Пігуляком подав "Меморіал" в св. Буковинсько-Далматинський синод. У ньому наголошувалося на приниженому становищі українців у Буковинській православній митрополії і пропонувалося розділити Буковинську архієпископську консисторію на дві однакові секції: українську і румунську, які б окремо вирішували церковні справи обох народів краю. Пропонувалося також, щоб архієпископ чернівецький і єпископ радівецький по черзі призначалися з українського й румунського середовища [4, арк. 1-3]. Така акція викликала обурення в середовищі москвофілів. Вони не могли навіть подумки уявити

спільність дій з народовськими депутатами. Розхвилювалися також і впливові кола місцевих румунів, налякані перспективами зміцнення українських позицій в православній церкві краю. Впродовж 1899 р. декілька разів збиралися представники українського і румунського духовенства, ухвалюючи резолюції, які пропонували різні варіанти вирішення церковної проблеми. Власне, "Меморіал" М.Василька і Є.Пігуляка започаткував новий етап боротьби в церковному питанні, який тривав аж до початку Першої світової війни.

Іншим напрямком депутатської діяльності М.Василька, не менш резонансним, стала надзвичайно гостра і смілива критика державних службовців різного рангу за недобросовісне виконання ними службових обов'язків. Зокрема, на засіданні сейму 7 березня 1899 р. він переконливо довів бездіяльність барона Мустяци, який очолював адміністративний відділ у крайовому виділі (виконавчому комітеті крайового сейму) і чимало справ, ще від попередніх років, залишив нерозглянутими [26, с. 174-178]. В результаті, як переконливо показав М.Василько, страждали прості платники податків і навіть цілі громади.

1899 р. помер В.Волян, який, як уже зазначалося, був ідейним патроном М.Василька в попередні роки. На місце депутата австрійського парламенту , що звільнилося, було оголошено нові вибори. М.Василько, не вагаючись запропонував свою кандидатуру. Його політичний авторитет, на той час був вже досить високим. Тому змагатися з ним бажаючих не знайшлося. Лідер буковинських народовців С.Смаль-Стоцький, про якого всі говорили як про можливого претендента на місце в парламенті, відмовився кандидувати. Орган народовців газета "Руська Рада" писала: "...від коли п. Н.Василько став послом до сойму краєвого, ...то він завсігди поступав в згоді і повнім порозумінню із нашими щирими послами і давними приятелями Пігуляком і Стоцким, ...виявляв себе противником тому, кому ми противники, а приятелем тому, кому ми приятелі..." [18. – 1899. – 15 груд.]. Таким чином, народовці погодилися на кандидатуру М.Василька.

Не просто в цей час складалися відносини М.Василька з москвофілами. Керівництво "Народной Рады" декілька разів робило спроби взяти діяльність М.Василька під свій контроль, заборонити йому співпрацювати з народовськими депутатами. Вони явно не розуміли, з ким мали справу. У відповідь М.Василько в газеті "Bukowiner Nachrichten" ("Буковинські новини") заявив, що не визнає над собою керівництва ареопагу "Народной Рады", що за його вказівками діяти не буде, тому що там плекається "нерозважний шовінізм і тероризм" [21. – 1899. – 13. лист.]. Коли ж М.Василько виступив кандидатом в депутати, москвофілам не залишалося нічого, як підтримати його, бо ні в кого не було сумнівів, що він переможе. Вибори, які відбулися 10 грудня 1899 р., тільки підтвердили це. За М.Василька проголосували усі виборщики.

Ставши депутатом, М.Василько продовжував попередню політичну лінію. Він заявляв, що прагне об'єднати українські партії, припинити міжусобну боротьбу в українському таборі. Це була явно нездійсненна ідея. Можливо, розумів це і сам М.Василько. Але зате такими заявами він набував собі додаткової популярності, та й у офіційної влади така позиція знаходила підтримку. Народовці на пропозиції М.Василька щодо об'єднання відмовчувалися, не вдаючись у зайві дискусії, москвофіли ж відкрито заявляли, що ніколи не підуть на об'єднання.

В австрійському парламенті, як і в Буковинському сеймі, М.Василько заявив про себе з першого виступу. Це сталося в лютому 1900 р. Щоб добитися слова, він домовився з молодочехами, які поступилися йому чергою. Його виступ був позначений грунтовністю і багатоплановістю. Він торкнувся таких важливих тем, як недостатнє фінансування громадських робіт в краї, бездіяльність "Товариства крайової агрокультури", автохтонність українського та румунського населення краю,

міжнаціональні взаємини, суперництво двох українських партій тощо [8, с. 3-25]. М.Василько зумів привернути увагу поважного зібрання до проблем Буковини.

Виступаючи у сеймі та парламенті, М.Василько не боявся піддавати найгострішій критиці своїх опонентів, незалежно від того, які посади вони займали. Він викривав зловживання румунських бояр в управлінні маєтками Православного релігійного фонду Буковини, торгівлі лісом, аферах з позичками під різні державні роботи тощо. При обговоренні бюджету 27 лютого 1902 р. М.Василько засудив політику австрійської влади, яка направляла на роботу на Буковину чиновників, які абсолютно не цікавилися крайовими справами і своєю бездіяльністю шкодили вирішенню багатьох місцевих справ. Про президента крайового суду Кляра, якого на Буковину прислали з Грацу, М.Василько сказав: "Не потребуємо президента суду, що сидить у християнсько-німецкому товаристві, п'є там пиво і "робить" там політику. Ми потребуємо президента суду, що турбував би ся нашим краєм, нашими відносинами судовими, котрий інтелігенцію нашого краю притягав би, а не відтручав, як се тепер діє ся" [7, с. 45].

Така безкомпромісна боротьба М.Василька не подобалася багатьом політикам з румунського і німецького таборів. Вони вирішили провчити новоспеченого політика, поставити його на місце. Для цього змовилися не включати його до депутатських комісій при Буковинському сеймі. Розрахунок робився на те, що народовські депутати С.Смаль-Стоцький та Є.Пігуляк не підтримають свого ідейного опонента. Однак такі сподівання противників М.Василька не виправдалися. Протестуючи проти антиконституційних дій більшості, українські депутати покинули сейм. 7 липня 1902 р. вони скликали народне віче, на яке зібралося понад 4 тис. осіб. [19. – 1902. – 28 черв.]. М.Василько разом зі С.Смаль-Стоцьким, Є.Пігуляком та іншими українськими депутатами пояснили свою політику і заручилися підтримкою всіх присутніх. Це віче мало надзвичайно велике значення для подальшої політичної кар'єри М.Василька. Саме на ньому він заявив, що пориває з москвофілами та консервативними русинами і переходить остаточно у табір народовців. І.Карбулицький згадував, що на вічі М.Василько "...признав прилюдно слушність українським послам, заявив свою солідарність з ними, зложив дуже драматично присягу вірности "рускому" народови, заявив, що він відрікається від братовбивчої партійної боротьби і прирік, що буде йти на будуче з тими послами й патріотами, що так, як він, будуть служити народові" [10].

Таким чином, в липні 1902 р. закінчився перший етап політичної діяльності М.Василька, який був дуже непростим і суперечливим. Впродовж 1890-1902 рр. він виріс із старости громади Лукавець у депутата Буковинського сейму та австрійського парламенту. Складною була еволюція його ідейних переконань. Починав він як учасник румунських молодіжних товариств, потім став одним з лідерів руху консервативних русинів і, нарешті, перейшов у народовський табір. Вже в цей час він показав себе як здібний організатор, вмілий дипломат, прекрасний оратор, безкомпромісний борець і холоднокровний, розсудливий політик, який умів прораховувати свої дії на декілька ходів наперед. Для українського руху Буковини поява політика такого рівня була безперечним успіхом і відкривала нові можливості у боротьбі за національні права.

Джерела та література

1. Державний архів Чернівецької області (далі - ДАЧО). Галицьке намісництво (в справах Буковини) – Ф. 1026. – Оп. 2. – Спр.1
2. ДАЧО. – Ф. 1026. – Оп. 7. – Спр. 25
3. ДАЧО. Буковинська крайова управа – Ф.3. – Оп.1. – Спр.7110.
4. ДАЧО. – Ф.3. – Оп. 3. – Спр. 4.

5. Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.; Даниленко В., Добржанський О. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя та діяльність. - К.-Чернівці: Інститут історії України НАН України, 1996. – 207 с.; Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.
6. Буковинские ведомости (Чернівці).
7. Василько М. Посольська діяльність в державній раді і в крайовому сеймі в роках 1901–1903. - Чернівці, 1904. – 658 с.
8. Василько М. Справозданє посла Николая рицаря Василька о єго деятельности в державній думі і в крайовому сеймі в роках 1898 до конца 1900. - Чернівці, 1902. – 302 с.
9. Галіп Т. Спомини з мого життя // Краківські вісті. – 1943. - № 47-78.
10. Карбулицький І. Посол Микола Василько // Час. – 1931. – 31 груд.
11. Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковський А. Буковина. Її минуле і сучасне. - Париж-Філадельфія-Детройт: Зелена Буковина, 1956. - 965 с.
12. Компанієць І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. - К.: АН УРСР, 1960. - 372 с.
13. Левицький К. Українські політики: Сильветки наших давніх послів і політичних діячів. – Львів: Діло, 1936. – 140 с.
14. Онацький Є. Під омофором барона М.Василька // Український історик. – 1978. – Ч.4. – С. 83-93; 1980. – Ч. 1-4. – С.110-133; 1981. – Ч. 1-4. – С. 137-146; 1987. – Ч. 1-4. – С.107-114.
15. Подражания достойный случай // Православная Буковина. – 1894. – 1 груд.
16. Попович О. Відродження Буковини. – Львів: Червона Калина, 1933. – 120 с.
17. Православная Буковина (Чернівці).
18. Руска Рада (Чернівці).
19. Руслан (Львів).
20. Савчукъ Г. Посол на соймъ краевый и русский бояринъ Николай Василько // Селянинъ. - 1898. – 1 верес.
21. Bukowiner Nachrichten.
22. Bukowiner Rundschau.
23. Norst A. Alma Mater Francisko-Josephina. – Czernowitz, 1900. – 135 S.
24. Polek J. Die Huldigung der Bukowina am 12 Oktober 1777 // Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums 1902.- Czernowitz, 1902. – 38 S.
25. Special Orts-Repertorium der Bukowina. Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890. – Wien, 1894. – 48 S.
26. Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages der ersten Session der neunten Wahlperiode, 1899. - Czernowitz. – 793 S.
27. Werenka D. Topographie der Bukowina zur Zeit ihrer Erwerbung durch Oesterreich (1775-1785). – Czernowitz, 1895. – 290 S.

Ботушанський О.В.
(Чернівці)

УКРАЇНСЬКЕ КРАЙОВЕ КООПЕРАТИВНЕ ОБ'ЄДНАННЯ (СОЮЗ) "СЕЛЯНСЬКА КАСА" НА БУКОВИНІ

"Союз руських хліборобських спілок на Буковині" "Селянська каса" реєстроване товариство з обмеженою порукою в Чернівцях" ("Dĺr Verband ruthenischen landwirtschaftlichen Genossenschaften in der Bukowina "Selanska Kassa" registrierte Genossenschaft mit beschränkte Haftung in Czernowitz") (далі – "Селянська каса") засновано 10 травня 1903 р. у Чернівцях активістами українського національно-культурного та кооперативного руху. Ідея створення такого союзу належала визначному громадському і політичному діячеві, лідеру українського національного відродження на Буковині С.Смаль-Стоцькому [4, с. 92-93]. "Тоті каси... - писав він у складеній ним відозві, -

повинні тепер зробити межи собою спілку і усі зв'язатися до купи в один кріпкий союз, аби через те прибуло їм сили і аби вони руским (тобто українським. - О.Б.) хліборобам принесли ще більший пожиток, подали їм ще більшу поміч і поратунок" [4, с.92]. Це була найбільша економічна організація буковинських українців, зокрема селян. Вона діяла на основі статуту, розробленого під керівництвом С.Смаль-Стоцького, що складався з 11 розділів, 64 параграфів, під орудою правління (голова, два заступники, 12 членів) та наглядової ради (голова, заступник, 8 членів), що обиралися на 4 роки [2. - 1906. - Ч. 3-7, с.46].

Згідно зі статутом, "Селянська каса" представляла українські спілки і товариства, що ввійшли до її складу, перед органами влади, повинна була слідкувати за тим, щоби влада не приймала рішень на шкоду спілкам, сприяти заснуванню і становленню нових спілок, здійснювати контроль за діяльністю своїх членів - спілок, особливо ощадно-кредитних кас на місцях шляхом ревізій, збирати їхні річні баланси, зберігати їхні резервні фонди, бути посередником між банками і ощадно-кредитними касами-райфайзенками (від Райфайзен – визначний кооператор Німеччини), приймати заощадження і давати іпотечний кредит касам, спілкам; закуповувати, переробляти і збувати сільськогосподарську продукцію членів спілок (мати свої млини, молочарні та інші підприємства), страхувати сільські каси від крадіжок (у 1904 р. вона застрахувала сільські спілки на 10 років, заплативши 104 тис. крон) [2. - 1904. - Ч. 4-5. - С. 29]; закуповувати і збувати для спілок товари виробничого і споживчого призначення; засновувати різні заклади, необхідні для розвитку сільського господарства. У статуті визначалися членство, права і обов'язки членів, спосіб обрання керівництва, його повноваження і обов'язки, роль загальних зборів (звичайні - раз на рік, надзвичайні - за потребою), засоби, облік і контроль, права крайового сейму і його виконавчого комітету (крайового виділу) щодо союзу та ін.

За членство у "Селянській касі" кожна спілка (каса) вносила пай - по 100 к. від кожних 25 чол. спілки [2. - 1906. - Ч. 3-7. - С. 10]. "Селянська каса" повинна була ретельно вести діловодство, причому українською мовою [2. - 1906.-4.3-4.-С.4].

У зв'язку з тим, що створення "Селянської каси" (як й інших крайових союзів – румунського та німецького) здійснювалося з відома і навіть за певної підтримки крайового сейму (крайові і державні субвенції), виконавчий комітет сейму мав право фінансового її контролю (ревізії) у повному обсязі [2. - 1905. -№ 5-6. - С. 37]. Доречно зазначити, що у 1903-1910 рр. "Селянська каса" одержала 38,7 тис. к. таких субвенцій [6, спр. 20626, арк. 65].

Спочатку до "Селянської каси" ввійшло 56 райфайзенських кас, в кінці 1903 р. - 61 [2. - 1906. - Ч. 3-7. - С. 46]. На кінець 1905 р. в "Селянській касі" було 124 спілки, у т. ч. 119 райфайзенок, 4 хліборобські товариства, одна каса змішаної системи у [2. - 1906. - Ч. 3-7. - С. 61], у яких перебувало 10006 чол.[2. - 1905. - Ч. 7-9. - С.51].

Станом на вересень 1911 р. "Селянська каса" охоплювала 195 членів, у т.ч. 100 ощадно-кредитних кас (98 у 102 селах, з них шість - у Пд. Буковині, дві - у Чернівцях), 83 спілки "Взаємної вигоди" (у т. ч. в Пд. Буковині - 13), спілка для кредиту і ощадності (Пд. Буковина), стоваришення для випасу худоби (Пд. Буковина), 2 промислово-торговельні спілки та ін. [5, спр. 806, арк. 124-125].

Справами "Селянської каси" керувало правління і наглядова рада. До складу правління у 1906 р. входили: Степан Смаль-Стоцький (голова), водночас депутат крайового сейму (з 1911 – і парламенту), заступник голови виконавчого комітету крайового сейму, професор Чернівецького університету; два його заступники - Михайло Івашко (суддя в Чернівцях), Кость Клим (д-р, лікар у Чернівцях); члени: д-р Василь

Дутчак (адвокат у Чернівцях), Іларій Федорович (професор гімназії у Кіцмані), Петро Гелич (господар у с. Топорівці), Іван Герасимович (вчитель у Вашківцях), Денис Єремійчук (професор університету), Ілля Ілюк (старший учитель у Кичері), Микола Ісопенко (професор гімназії у Чернівцях), д-р Мирон Кордуба (професор гімназії у Чернівцях), Ілля Меленко (господар у с. Рогізна), Єротей Пігуляк (проф. реальної школи у Чернівцях, депутат парламенту і крайового сейму, власник реальності у Чернівцях), Євген Семака (прф. гімназії у Чернівцях), Євген Жуковський - (директор агрошколи в Кіцмані) [2. - 1906. - Ч. 3-7. - С. 14]. Згодом членами правління ще були: Лев Когут (директор "Селянської каси"), Остап Луцький (змінив Л.Когута), Ілля Федорович, Теофіл Бриндзян (проф. гімназії у Чернівцях), Василь Чеховський, Йосип Мицак, Євтихій Стрижка, депутати крайового сейму Тодор Іваницький (змінив О.Луцького), Юрій Лисан (бургомістр м. Вашківці) [5, спр. 806, арк. 117 - 146].

Членами наглядової ради того ж 1906 р. були: голова Володимир Ясеницький (старший судовий радник у Чернівцях), Семен Бойчук (правосл. парох. в с.Южинець), Теофіл Драчинський (парох в с. Товтри), Дмитро Грищук (купець у Садгорі), Іван Гаврилюк (господар у с.Добринівці), Сидір Гедованський (старший учитель у с. Лукавець), Юрій Калинюк (правосл. парох у с.Прилипче), Іван Воробкевич (головний бухгалтер дирекції маєтків Православного релігійного фонду Буковини у Чернівцях), Юрій Мартинюк (старший учитель у с.Ленківці) [2. - 1906. - Ч. 3-7. - С. 14]. Пізніше членами наглядової ради, ревізорами було ще ряд представників української інтелігенції: Тодор Матейко, Методій Огородник, Антон Гринів, Кость Гаврилець, Теодот Галіп, Микола Топущак, Юрій Гливка, Іван Бережан, Михайло Дашкевич, Іларій Карбулицький [5, спр. 806, арк. 117-146].

Отже, керівництво "Селянської каси" складалося переважно з представників місцевої інтелігенції: учителів, священиків, професорів гімназій і університету, юристів, лікарів, державних службовців, декотрі були депутатами крайового сейму і парламенту, місцевих органів самоврядування, але бракувало фахівців зі сфери економіки, фінансів, банківської справи, представників ділових кіл з відповідним досвідом практичної роботи.

Всі важливі питання обговорювалися і ухвалювалися по них відповідні рішення на засіданнях правління і наглядової ради "Селянської каси". Спочатку ці засідання відбувалися рідко: 1904 р. - один раз, 1905-1909 рр. - по два рази на рік, 1910 р.- три рази. Зрозуміло що цього було недостатньо. Коли в союзі склалася напружена ситуація (про це пізніше), на засіданні 4 вересня 1911 р. вирішено скликати засідання щомісяця. Тому в 1911 р. засідань відбулося 8, 1912 р. - 10, за лютий-травень 1913 р. - 4 [5, спр. 806, арк. 1-49, 99-149]. Засідання протоколювалися у спеціальній "Книжці засідань старшини Союза руских хліборобських спілок на Буковині "Селянська каса" в Чернівцях". Щороку в літню пору відбувалися загальні звітні збори "Селянської каси" в Чернівцях, де йшлося про успіхи і проблеми спілкового руху серед буковинських українців.

Маючи на меті розширення і зміцнення українського спілкового руху на селі, ознайомлення активу місцевих ощадно-кредитних кас, особливо касирів, бухгалтерів, голів кас та голів наглядових рад з тим, як вести справи, "Селянська каса" з 1905 р. організувала у Чернівцях на власний кошт (проїзд, харчування, ночівля) навчальні курси. На них службовці союзу розповідали, як вести бухгалтерські, інвентарні книги кас, як складати річні звіти, баланси, вести ділову переписку, знайомили з крайовими і загальноавстрійськими законами про кооперацію, давали відповіді на кожне конкретне питання учасників курсів [2. - 1905. - Ч. 1-2. - С. 16; Ч. 10-12. - С. 1]. Водночас "Селянська

каса" видавала значну кількість примірних статутів різних типів спілок (переважно у перекладі з німецької мови), популярних брошурок з питань організації й ведення спілкової справи, бланки відповідної документації та інше - все українською мовою. Особливо важливе значення у цьому питанні мало видання з 1903 р. "Вістника Союза руских хліборобских спілок на Буковині "Селянська каса", що виходив раз на місяць під редагуванням директора "Селянської каси" Льва Когута. "Вістник" подавав якнайширшу інформацію про організацію й діяльність різних спілок краю, особливо кас-райфайзенок, популярно тлумачив основні документи, за якими велася сільська кооперація, друкував річні баланси кожної сільської каси і самого союзу, знайомив з діяльністю спілок, аналогічних союзів в інших австрійських провінціях та за кордоном. Значна частина подібних матеріалів друкувалася і в газеті "Народне Богатство", що почала виходити з 1908 р. під редагуванням С.Смаль-Стоцького.

"Селянська каса" діяла у вигляді тих структур, які склалися поступово й оформилися у відділи: кредитний, товарний, молочарський, парцеляційний, ревізійний, друкарня та інше. Провідним був кредитний відділ. Адже головною метою "Селянської каси" (як й інших крайових союзів) було роздобуття дешевого кредиту в банках і розподіл його між сільськими касами, щоб вирвати селянство з лихварської кабали. Кредитний відділ діяв ефективніше порівняно з іншими і перекривав не раз їхню збитковість. Так, 1910 р. чистий прибуток цього відділу складав 24094 к., який рівномірно був розподілений між усіма відділами [5, оп. 1, спр. 806, арк. 117].

Роздобуття кредитів для райфайзенок було чи не найскладнішою справою, бо власних коштів ті мали вкрай обмаль. Так, сума вкладів кас, що входили до "Селянської каси", становила 1904 р. всього 182210 к. - сума, як констатувало керівництво союзу, "рішучо замала, аби можна успішно провадити нею райфайзенські каси". Та й у самій "Селянській касі" вклади станом на 25 травня 1905 р. становили всього 2755 к. [5, оп. 1, спр. 471, арк. 3]. 73 ощадно-кредитні каси, що входили у 1904 р. до "Селянської каси", надали кредитів на 722 тис. к., у той час як 50 кас, що входили до німецького союзу і мали 1588,7 тис. к. вкладів, надали позичок на 1804,5 тис. к. [2. - 1905. - Ч. 7-9. - С. 61, 64-65]. Як писав "Вістник" 1905 р., "Селянська каса" жиє дотепер лишень кредитом в Крайовім банку в Чернівцях" [2. - 1905. - Ч. 10-12. - С. 77].

Крайовий банк в діяльності "Селянської каси", як й інших крайових союзів, займав дуже важливе місце. Як відомо, він був створений крайовим сеймом на базі колишнього Буковинського земельного кредитного банку (діяв з 1882 р.) на тривале домагання керівників крайових союзів, представників селянства і почав діяти з липня 1905 р. з початковим капіталом 10 млн. к. [14, с.16]. Одним з основних його завдань, визначених крайовим сеймом, було кредитування крайових кооперативних союзів під низький (4 - 4,5%) відсоток, строком щонайменше на 10 років, а союзи, в т. ч. й "Селянська каса" - райфайзенкам під вищий процент [2. - 1905. - Ч. 7-9. - С.52].

За рішенням сейму і його виконавчого комітету головою Крайового банку був призначений д-р Флоріан Лупу, який одночасно з 1906 р. став головою румунського крайового союзу сільськогосподарських спілок, а також займав у виконавчому комітеті крайового сейму посаду референта по райфайзенських касах. Заступником голови Крайового банку призначено С.Смаль-Стоцького, який одночасно був головою "Селянської каси" і віце-головою крайового сейму. Контроль за використанням кредитів крайовими союзами покладався на виконавчий комітет крайового сейму і Крайовий банк [6, спр. 11555, арк. 6-22].

Відповідно до рішень крайового сейму від 4 липня 1905 р. "Селянській касі" (як й іншим союзам) було визначено до кінця року по 600 тис. к. кредитів, фактично

"Селянська каса" одержала майже 1 млн. к. для райфайзенок [2. - 1905. - Ч. 7-9. - С.51; Ч. 10-12. - С.74-75; 1906. - Ч. 3-4. - С. 51].

Слід, однак, зазначити, що керівництво Крайового банку, відчуваючи неспроможність багатьох членів райфайзенок погасити позики, намагалося кредитувати заможніших клієнтів. Через те з усіх майже 40 млн. к. іпотечних і комунальних кредитів, наданих Крайовим банком у 1905 - 1913 рр., крайовим союзам дісталося менш третини [14, с. 17; 10. - 1912. - 21 черв.].

Обмежені можливості Крайового банку в кредитуванні "Селянської каси" та інших крайових союзів спонукали останніх до пошуку кредитів у інших банках, зокрема у чернівецькому філіалі "Центрального банку чеських ощадних кас у Празі" ("Ustzedni Banka ceskych spozitelna w Praze", далі - чеський банк). Чеський банківський капітал у конкуренції з німецько-австрійським змушений був шукати сфери свого прикладання (і прибутків) на периферії імперії, якою була, зокрема, Буковина. Філіал цього чеського банку був відкритий у Чернівцях у 1909 р. Але переговори представників "Селянської каси" Є.Пігуляка і К.Клима про її кредитування чеським банком почався ще у 1906 р. за ініціативою українського союзу [5, спр. 806, арк. 101]. Представники чеського капіталу, бажаючи закріпитися на новому для них грошовому ринку Буковини і розраховуючи на значні прибутки від процентів, розгорнули масштабне кредитування крайових союзів, зокрема і "Селянської каси". 1912 р. вона уже була винна чеському банку 8 млн. к. [15, с. 21].

"Селянська каса" вела і торгову діяльність. При правлінні союзу було відкрито товарний відділ з продажу найрізноманітних товарів широкого вжитку, створено спеціальну секцію з продажу сільськогосподарських машин, інвентаря тощо. Приміром, за листопад 1909 - лютий 1910 рр. продано товарів на 527171 к., одержано чистого прибутку 2590 [5, спр. 806, арк. 111]. Але через те, що закуповувалися товари для продажу в основному за готівку (на позичені у банках гроші), причому товари, які важко було продати на Буковині, товарний відділ у 1910 р. мав збитків на 42,5 тис. к. [6, спр. 806, арк. 114, 116]. З метою поліпшення умов торгівлі 1912 р. розпочато будівництво власного магазину на тій же території по вул. Панській, 33, де знаходилася адміністрація "Селянської каси". Правління "Селянської каси" всіляко пропагувало створення виробничих спілок, зокрема молочарень. З цією метою 1909 р. прийнято на постійну оплачувану роботу двох фахівців цієї галузі Івана Бедроня та Василя Павлюка [5, спр. 107-108] з дорученням першому добитися, щоб до кожної спілкової молочарні щодня доставлялося не менше 5 тис. л. молока, а другому - заснувати сироварні у гірських селах [5, спр. 806, арк. 108]. З цією ж метою 1909 р. "Селянська каса" уклала угоду з "Крайовим союзом господарсько-молочарським у Стрию", зобов'язавшись виплачувати йому за організацію молочарської справи на Буковині 12 тис. к. щорічно [5, спр. 806, арк. 108]. Тоді ж при самій "Селянській касі" створено власну центральну молочарню. Проте спочатку особливих успіхів вона не мала, навіть заборгувала 35 тис. к. З 1910 р. молочарський відділ очолив чех Матоушек, який забезпечив прибуткове господарство (1 тис. к. чистого прибутку в рік), створив нові молочарні на місцях. У 1912 р. керівництво т. зв. "Центральної молочарні" було доручено чеху Йозефу Новаку [5, спр. 806, арк 105, 106].

"Селянська каса" мала власну друкарню з 4 швидкодіючими друкарськими машинами, машинами для різання паперу, для зшивання дротом, інше обладнання загальною вартістю у 1910 р. 231708 к. Через те, що друкарня діяла як окреме підприємство, мала чистий прибуток (приміром, за 9 місяців 1910 р.– 16,6 тис. к.), передбачалося з 1911 р. відділити її від "Селянської каси" у самостійне підприємство

[5, спр. 806, арк. 113-114]. З 1 липня 1911 р. вона була віддана в оренду Івану Захару (недовго був орендарем) і Йосифу Діку на 5 років з передбачуваною річною орендною платою у 1911-1912 рр. 10 тис. к, 1913 р. - 11 тис. к., 1914 р. - 12 тис. к., 1915 р. - 13 тис. к. [5, спр.806, арк. 119]. Однак уже 1912 р. орендна плата була знижена до 7 тис. к., але й ту Й.Дік не міг платити [5, спр.806, арк. 157], і "Селянська каса" мусила знову перебрати її у власну управу при великому боргу понад 100 тис. к.

Керівництво "Селянської каси" намагалася мати вплив на всі більш-менш значні українські фінансові інституції, зокрема на "Руську касу", де С.Смаль-Стоцький був головою, а також на українське страхове товариство "Карпатія", що виникло у Чернівцях 1911 р. "Селянська каса" стала його пайовиком, внісши 20 тис. к. паю (в надії на дивіденди) [5, спр. 806, арк. 119]. Розширюючи свій вплив, керівництво "Селянської каси" 1911 р. зачислило у свій штат голову еміграційного бюро "Цеппелін" у Чернівцях д-ра Емануїла Стратичука, внаслідок чого це бюро стало власністю "Селянської каси" [5, спр. 806, арк. 121]. Розгортала свою діяльність "Селянська каса" і в інших напрямках. В результаті масштаби її грошово-фінансових операцій постійно зростали. Про це свідчать її касові обороти: 1903 р. - 250 тис. к., 1904 р. - 500 тис. к 1905 р. - 2 млн. к., 1906 р. - 20 млн. к., 1907 р. - 35, 7 млн. к. і т.д. [8, с. 7].

Бюджет самої адміністрації "Селянської каси" був порівняно невеликим і складав: 1904 р. - 21,3 тис. к., 1905 р. - 27,4 тис. к., 1908 р. - 51,8 тис. к. і т.д. й формувався з доходів від процентів, субвенцій, комерційної діяльності. Видатки йшли на адміністрацію (до 25%), відрядні (стільки ж), утримання приміщення, канцелярії, листування (понад 10%), проведення ревізії кас на місцях (до 15%), покриття боргів, інші видатки (понад 1/4) [2. - 1904. - Ч. 8-10. - С. 74; 1905. - Ч. 7-9. - С. 53; 5, спр. 806, арк. 103-104].

У зв'язку з розширенням діяльності "Селянської каси" у різних напрямках, у т.ч. й господарському, постала потреба в найманні різних службовців, робітників і оплати їхньої праці. Оперуючи нерідко лише позиченими грішми, вона, як на той час, досить щедро їх винагороджувала. Приміром, прийнятим у 1908 р. на роботу службовцям було визначено оклади: А.Куриласу - 1,8 тис. к. на рік, І.Сорочану - 1,2 тис. к., С.Процьківу - 1140 к. (з 1911 р. - 2,4 тис. к.), фахівцям молочарської справи у 1909 р. І. Бедроню та В.Павлюку - відповідно 3 і 1,8 тис. к.; службовцям Емануїлу Стратичуку, Олімпію Сорочану, Миколі Бойку - по 100 к. щомісяця, редактору видавництва "Селянської каси" Андрію Веретельнику та книговидавцю Стефану Волфу - по 200 к. на місяць, допоміжним працівникам Стефану Крутію та Івану Негричу - по 70 і 80 к. на місяць. З оплатою 1200 к. на рік був прийнятий на роботу управитель товарного відділу Казамир Апельковський. З того ж 1909 р. річну плату директора "Селянської каси" Л.Когута підвищено до 6 тис. к. "за єго невсипущу і повну пожертвованя діяльність около Союза і загалом спільництва у нас на Буковині". (Щоправда, 1911 р. за недоліки в роботі його відправлено на пенсію - 200 к. щомісяця. Але уже у березні 1912 р. окремі члени правління ставили питання про припинення цієї виплати). Заступнику голови платилося по 100 к. щомісяця. З 1911 р. підвищено річну платню до 1560 к. працівниці Бігарі, до 150 к. щомісяця Пилипенку (з 1912 р. - 180 к.), хоч уже тоді "Селянська каса" відчувала значні фінансові труднощі [5, спр. 806, арк. 105-106, 108-109, 120, 130, 136, 154, 159]. Зазначимо принагідно, що денна плата сільськогосподарських робітників становила тоді 1-1,5 рідко - 2, ще рідше - поверх 2 к.

Як бачимо, керівництво "Селянської каси", що орудувало в основному позиченими грішми, внесками членів спілок, частково прибутками від комерційної діяльності, не надто економило кошти, тримало більше 20 осіб платного персоналу. Та в міру

посилення фінансових негараздів поставало й питання скорочення кадрів. Було створено дисциплінарну комісію, яка враховувала ділові й моральні якості кожного працівника, давала свої рекомендації щодо залишення їх на роботі чи звільнення. На засіданні 22 лютого 1913 р. припинено трудові угоди з службовцями Юрієм Лопухом, Карлом Гібісом, Михайлом Крячковським, Іваном Райляном, Антоном Савкою, Василем Лупуляком, Іваном Веретельниковим, Кларою Ціммер. На засіданні 24 березня 1913 р. припинено контракти з Іваном Сорчаном та Сільвестром Процьківим з дворічним відшкодуванням платні, всім іншим - з тримісячним. Цікаво, що відшкодування звільненим працівникам не виплачувалося, а записувалося в рахунок покриття кредитів, які вони взяли в "Селянській касі" і ще не повернули (своєрідний "взаємозалік") [5, спр.806, арк. 166,169-170].

Десь до 1907 р. "Селянська каса" діяла у межах своїх скромних можливостей, "вибиваючи", хоч і недостатньо кредити для райфайзенок. Ситуація змінилася, коли, крім кредитів Крайового банку, керівництву союзу вдалося одержати небувало значні позики від згадуваного уже чеського банку. Прагнучи вирватися з вузьких рамок звичайного економічно слабкого товариства, постійного прохача позик, воно вирішило кинути мільйони крон на купівлю поміщицьких маєтків, які продавалися, бо були заборговані, а також лісів на вирубування і продаж деревини, інші об'єкти. Робилося це з метою, з одного боку, розширити селянське землеволодіння шляхом скуповування поміщицької землі й перепродажу її селянам, а з другого - заробити на цих операціях, збити власний значний капітал союзу і безпосередньо кредитувати селян, не випрошуючи щораз для цього кредити в різних банках, зрештою здешевити кредит для селян, звільнивши їх із лихварських тенет [3. - 1906. - Ч. 3-7. – С. 2; 5, С. 120-122]. Вперше рішення про купівлю поміщицького маєтку було прийнято на засіданні правління 20 червня 1907 р. Присутніми були всього п'ять осіб: С.Смаль-Стоцький, К.Клим, І.Ілюк, І.Герасимович та Д.Єремійчук. Вирішили купити за 245 тис. к. маєток Йосифа Барбера у Давиденах Сторожинецького пов., сплативши завдаток 20 тис. к. і 100 тис. к. у першому році, решту – у другому, але перебравши маєток з 1 липня 1907 р. 24 травня 1908 р. вирішено продати його шляхом парцеляції. На тому ж засіданні ухвалили купити в Розтоках Вижницького пов. для перепродажу трачку, млин, фолюші (сукновальню), молочарню і міст [5, спр. 806, арк. 103] та маєток у Жадовій [11. - 1909. - 23 квіт.]. 11 лютого 1909 р. прийнято рішення купити у Горішніх Петрівцях Сторожинецького пов. маєток поміщика А.Бродовського за 1065 тис. к. на парцеляцію, а також маєток у Руському Банилові Вижницького пов. у поміщика Богосєвича за 800 тис. к. теж на парцеляцію[5, спр. 806, арк. 106]. У Дзвинячі "Селянська каса" купила 1909 р. лісові площі на вирубку за 630 тис. к. [6, спр. 39852, арк. 11, 29, 39]. 19 серпня 1910 р. вирішено купити 402 морги (229 га) у с.Михальче Чернівецького пов. у "Руської каси" (а та купила цю землю раніше у поміщика Поповича) ціною 800 к. за 1 морг (це дуже висока ціна на той час), а також земельну ділянку і будинок на ній по вул. Панській, 33 у Чернівцях за 154 тис. к. [5, спр. 806, арк. 113].

В околицях Вами (Пд.Буковина) "Селянська каса" придбала у лісового товариства 170 паїв (кожний пай приблизно по 8 га) лісу (а всього цих паїв там було 412) і записала на свого уповноваженого лихваря з Вами Мозеса Айзенкрафта. Але, як зазначалося на засіданні правління "Селянської каси" 4 вересня 1911 р., "вартости ліса і досі докладно не оцінено, а з книжок "Селянської каси" годі знайти, кілько за наших 170 паїв заплачено" [5, спр. 806, арк. 121]. Як було встановлено у 1912 р., за бухгалтерськими книгами вони коштували 850 тис. к., а за майновим станом - 1077731 к. Крім того, куплено й значні (понад 2, 5 тис га) масиви лісу в околиці Руської Молдавиці й 1910 р. здано в оренду підприємцю Якову Гехту на лісозаготівлю і розпиляння (господарство

велося з низькими прибутками) [5, спр. 806, арк. 122]. До цієї купівлі теж був причетний М. Айзенкрафт. Він роками не здавав докладних звітів про результати господарювання у цих лісах [5, спр. 806, арк. 139].

Внаслідок витрати "Селянською касою" позичених грошей на купівлю поміщицьких маєтків (об'єктивно - рятування поміщиків-банкрутів) кредитування райфайзенок обмежилося, чимало селян й далі змушені були звертатися по дорогий кредит до лихварів. А продаж придбаних маєтків, лісу відбувався повільно, роками, не приносячи тих прибутків, на які сподівалися. Селяни не поспішали купувати землю, бо вона, по-перше, була досить дорогою, по-друге - заборгованою [6, спр. 806, арк. 128]. Обслуговування непроданих маєтків "з'їдало" значні кошти. "Селянська каса" мусила здавати непродані маєтки в оренду, яка не завжди була вдалою. Першим з листопада 1907 р. було здано в оренду придбаний у Йосифа Барбера маєток у Давиденах за 3,5 тис. к. річної орендної плати. Але орендар всіляко ухилявся від її сплати, через, що "Селянська каса" змушена була звернутися в суд. Здача куплених маєтків в оренду в зв'язку зі значними видатками на управління, зарплату, податки, страхування, відрядні та інше не давала належного ефекту. Так, у Руському Банилові зданий в оренду маєток приносив лише 3-4 % прибутку, тобто менше, ніж ті витрати, які "Селянська каса" платила банку за кредит, за який було куплено цей маєток [5, спр. 806, арк. 128]. Банки ж (чеський, Крайовий) забороняли "Селянській касі" здавати маєтки в оренду дрібним власникам на короткий термін (1 рік), бо вважали, що при такім терміні господарство вестиметься у варварський спосіб, маєток здешевіє [5, спр. 806, арк. 128]. Через це частина землі взагалі пустувала, нічого не давала, крім збитків. Те ж стосувалося куплених лісів і луків в околицях Вами і Молдавиці, які експлуатувалися неефективно. Одних процентів за ці ліси "Селянська каса" мусила заплатити у 1912 р. понад 318 тис. к.[10. - 1913. - 1 січ.]. Але замість того, щоб зафіксувати всі побічні витрати як збиткові, в "Селянській касі", як й інших крайових союзах, річні дефіцити приплюсовувалися у бухгалтерських книгах до купівельної ціни маєтків, через що різниця між ціною першого року купівлі маєтку і наступних років збільшувалася [6, спр. 11555, арк. 17].

Головною метою купівлі "Селянською касою" поміщицької землі була парцеляція - продаж селянам дрібними ділянками. Подекуди це справді вдавалося. Так, на засіданні правління союзу 24 березня 1913 р. було затверджено список селян, що купували парцели у Петрівцях - над - Сіретом: Дмитро і Катерина Ковалі, Карл Шафлехнер, Онуфрій Гимінчук, Олена Купчанко, Ілля Токарюк, Степан Ганусяк, Іван Маливанюк, Василь Мангер, Василь Кошик, Махол Герман, Аксенія Герман, Домніка Шородок, Міхаель Ернст та ін. [5, спр.806, арк. 142]. Проте тривалий непродаж маєтків спонукав "Селянську касу" продавати їх кому попало, у т.ч. земельним спекулянтам. 16 жовтня 1911 р. правління вирішило прискорити продаж землі і лісу. Тому, не дочекавшись селянських покупців, "Селянська каса" продала у 1912 р. у Руському Банилові 288 га землі консорціуму в складі Вайха, Кіслінгера, Гарта і Горнштайна за 625 тис. к. [5, спр. 806, арк. 145-146, 155]. Ліси у Вамі, Руській Молдавиці, Джеміне, Томнатику були частково продані єврейським комерсантам Хайму Іваньєру, Айзенбергу та ін. [5, спр. 806, арк. 138, 142, 149, 151]. При цьому "Селянська каса" навіть втрачала.

Все гостріша фінансова скрута змушувала союз продавати не тільки придбані маєтки, але й інші об'єкти. У 1913 р. "Селянська каса" продала свої магазини в Сторожинці і Радівцях українському крайовому торговельному товариству "Буковинська торговля" за 20 тис. к. на виплат по 3 тис. к. щорічно [5, спр. 806, арк. 170-171]; велися переговори про продаж своєї бібліотеки у Львів за якихось 1,5 тис. к. [5, спр. 806, арк. 170] та центральної молочарні [5, спр. 806, арк. 171].

Відчувши непевне фінансове становище "Селянської каси", масово почали пред'являти їй свої вимоги кредитори і вкладники, бо побоювалися втратити свої інвестиції чи вклади, дехто навіть через суд.

Отже, через утруднення, затягування з перепродажем куплених поміщицьких маєтків, додатковими витратами на їх утримання, з одного боку, та грошово-фінансовою кризою у передвоєнні роки в краї (як і в усій імперії), з другого, "Селянська каса", як й інші крайові союзи, опинилася у скрутному становищі. Та були й інші, хоч і не вирішальні причини такої ситуації, і полягали насамперед у самому веденні справ у союзі, а почасти й на місцях. Вперше про недоліки у цьому плані зафіксовано у протоколі засідання правління "Селянської каси" від 6 березня 1910 р. Йшлося про те, що чимало членів кас не погашають своєчасно позик, через що старшина кас мусить звертатися в суд, чимало через це кас розпалося [5, спр. 806, арк. 111]. На засіданні правління 17 вересня 1911 р. зазначалося, що при ревізії кас у Чорторії та Дубівцях не виявилося документів на позичені відповідно 9314 к. та 4 тис. к [5, спр. 806, арк.126]. У 1912 р. "Селянська каса" вимагала погашення боргу подружжям Борсуків (вони не були навіть членами спілки) з Руської Молдавиці в сумі 10 тис. к., а ті доводили, що позичили тільки 8 тис. к [5, спр. 806, арк.156,157]. Колишньому ревізору "Селянської каси" М. Огороднику за розпорядженням Л.Когута (без відома С.Смаль-Стоцького) надано позику в 100 тис. к., Товариству оренди землі в Радівцях - 170 251 к., але останнє не поспішало з погашенням боргу. Та й сам Л.Когут був винен "Селянській касі" 18 тис. к. Після такого скандального керівництва Л.Когут перейшов на посаду директора українського страхового товариства "Карпатія" у Чернівцях [10. - 1913. - 1 січ.]. Були винні "Селянській касі" й інші її службовці, які не спішили з погашенням. У 1912 р. правління "Селянської каси" виставило офіційну вимогу до свого колеги - члена правління І.Меленки, який позичив у союзу 7,6 тис. к. і ніяк "не наважувався" їх віддавати [5, спр. 806, арк. 156]. Значний кредит взяв у "Селянській касі" голова еміграційного бюро "Цеппелін" д-р Е.Стратичук, але борг (3887 к.) не погашав. 1912 р. навіть була створена спеціальна комісія для з'ясування причин цього непогашення [5, спр. 806,арк. 153].

Погіршення ситуації в "Селянській касі" зумовлювалося й тим, що деякі керівні її працівники замість того, щоб виявляти хиби й усувати їх, вдавалися до приховування справжнього стану справ, дезінформації. На закритій частині засідання правління 15 квітня 1912 р. констатувалося, що "д-р Когут подавав старшині "Селянської каси" мильні (помилкові. - О.Б.) інформації про "Селянську касу", не вписував у книжки багато розходів і приходів і взагалі ділав на шкоду стоваришення, тому ухвалюєся засуспендувати (тимчасово усунути. - О.Б.) єго як директора від уряду і платні, при сім старшина застерігає собі іще дальші кроки проти п. д-ра Когута". За дезінформацію на цьому ж засіданні тимчасово було усунуто із завідування товарним відділом Гриника [5, спр. 806, арк. 148,). Дещо пізніше за це ж було усунуто з посади ревізора Е.Шушковського [6, спр. 806, арк. 54]. 31 травня 1913 р. вийшов з наглядової ради інспектор М.Дашкевич, звинувативши старшину в тому, що вона "сповняла свій обов'язок "мляво" і не підчинялася зазивам надзорчої ради" [5, спр. 806, арк. 173].

Деякі довірені особи, яких "Селянська каса" уповноважувала купувати і продавати маєтки, ліси, проявляли несумлінність, дбали у першу чергу про свої інтереси. Найбільш одіозними фігурами у цьому плані були М.Огородник, М.Айзенкрафт та ін. Приміром, той же М.Огородник купив для "Селянської каси" частину маєтку за 50 тис. к., а в купівельній угоді виставив для "Селянської каси" 99500 к. [7, оп. 2, спр. 39852, арк. 4-96; 16. - 1912. - 2 берез.]. М.Айзенкрафт скупив для "Селянської каси" 170 лісових паїв у середньому по 800 - 2000 к., а "Селянській касі" виставив рахунки по 5 тис. к. [16. - 1912. - 23 берез].

Як слушно писала у 1912 р. "Нова Буковина", "гарячкове стремління до експанзії своєї діяльності пхнули союзи (у т.ч. "Селянську касу". - О.Б.) до підприємств, які переростали їх фінансові сили і спосібности їх керманичів, котрі і не зуміли задержати відповідної пропозиції між бажанєм і спроможністю і через те поставили сі інституції у безвихідне положенє" [10. - 1912. - 16 жовт.].

Одним з проявів грошово-фінансового зловживання в "Селянській касі" була поява з 1909 р. ощадних книжок з неіснуючими вкладами, які можна було тоді виставляти як заклад під різні ділові операції, одержання кредитів. Не маючи готівки, щоб викупити придбані М. Айзенкрафтом ліси у Вамі і Руській Молдавиці для "Селянської каси", бо чеський банк уже кредитів не давав, її директор Л.Когут за порадою того ж Айзенкрафта почав видавати на 3-4 місяці фіктивні ощадні книжки (деякі на 25 тис. к.). Частина з них видавалася Айзенкрафту, під які той одержував кредити, частина продавалася різним лихварям, навіть за півціни. А через кілька місяців такий лихвар звертався до "Селянської каси" видати йому записаний в книжці "вклад" та ще й з процентами. "Селянська каса" не мала для цього грошей. Тоді Айзенкрафт порадив Л.Когуту на кожну таку пред'явлену до оплати книжку виставляти нову, з "вкладом" у півтора раза вищим, продати нижче зазначеної фіктивної суми і викупити першу книжку [9. – 1913. – 17 січ.; 4, с. 121]. Чи знав про це голова "Селянської каси" С.Смаль-Стоцький ? Вважається, що він про це дізнався у 1910 р. і наказав негайно вилучити їх, але вони блукали на руках у "вкладників" ще й у 1911 р. Припертий "до стінки" членами правління на засіданні 4 вересня 1911 р. Л.Когут зізнався, що таких книжок пущено в обіг на 320 тис. к., але річний їх касовий оборот сягав 10 млн. к. Л.Когута було усунено з директорства, замість нього став О.Луцький, який вказав на протиправне існування таких книжок і необхідність "усунення сих книжок зі світа" [5, спр. 806, арк. 121]. С.Смаль-Стоцький подав на Л.Когута у суд. У зв'язку з тим, що негаразди в "Селянській касі" набирали кримінального відтінку, було арештовано на деякий час Л.Когута, М.Огородника і М.Айзенкрафта. Але ув'язнення їм вдалося уникнути [10. - 1913. - 17 січ.].

Хибувало й саме діловодство в "Селянській касі". Хоч союз почав діяти з липня 1903 р., перший протокол наглядової ради з'явився тільки 5 листопада 1906 р. [16. - 1912. - 23 берез]. Касових звітів за 1908-1909 рр. не виявилося, а за 1910-1911 рр. були підписані лише директором Л.Когутом. Та й виконавчий комітет крайового сейму, який повинен був ревізувати крайові союзи раз у два роки, ревізував за 1903-1912 рр. "Селянську касу" лише раз у 1907 р. [10. - 1913. - 1 січ.]. Ці та інші недоліки, упущення, а то й зловживання мали своїм наслідком значні недостачі в "Селянській касі" та інших крайових союзах. Хоч кожен з крайових союзів був самостійним, мав своїх членів, фінанси, вони до певної міри були зв'язані, зокрема при розподілі субвенцій, при кредитуванні одними і тими ж банками - Крайовим і чеським. Підозріння банку у зв'язку з негараздами в одному союзі так чи інакше відбивалося і на іншому. Так, коли у чеського банку з'явилася підозра щодо фінансової спроможності румунського союзу в зв'язку з тим, що він зайнявся створенням власної лісової промисловості (а це не було передбачено його статутом), цей банк оголосив навесні 1911 р. про припинення кредитування румунського союзу. А 10 листопада того ж 1911 р. оголосив про припинення фінансування й українського союзу "Селянська каса", хоч остання ніяк не була зв'язана з румунським союзом і при продажу купленої власності могла поступово погасити кредит чеського банку. Тим не менше "Селянська каса", як й інші союзи, була піддана урядовій ревізії (здійснювалася фактично комітетом крайового управління з питань економіки), наслідком якої був відповідний протокол від 16 листопада 1911 р. Згідно з останнім, борг "Селянської каси" становив 11278200 к., у т. ч. чеському банку

8 млн. к., "Крайовому банку - 1830 тис. к.; "Селянській касі" були винні інші клієнти 900 тис. к., паї складали 148200 к., вклади - 400 тис. к. За цією ж ревізією майно і кошти "Селянської каси" так було оцінено: запаси товарів - 180 тис. к., друкарня - 140 тис. к., молочарня - 40 тис. к., інвентар - 15750 к., позики райфайзенським касам - 3421780 к., несплачені ще "Селянській касі" гроші за продану землю – 950 тис. к., кошти непроданої ще землі та інших об'єктів куплених маєтків: Давидени - Зруб - 20 тис. к., Михальче - Спаська - 250 тис. к., Петрівці - 120 тис. к.. Руський Банилів -130 тис. к., Розтоки - 100 тис. к., Мареничі - 8 тис. к., майно у с.Вікно - 45 тис. к., будинок по вул. Панській, 33 - 206200 к., ділянки землі по вул. Вірменській - 76 тис. к., борг М.Айзенкрафта "Селянській касі" - 102 тис. к., борг орендного товариства (Радівці) "Селянській касі" - 500 тис. к., інші - 50 тис. к., разом - 10314730 к. [15, с.22], дефіцит – 963470 к.).

Обговорення наслідків ревізії "Селянської каси", як також румунського союзу, відбулося на нараді у міністерстві фінансів 16 листопада 1911 р. у Відні. На ній були присутні: від уряду Австрії д-р Фердінанд де Віммер, зав. відділом міністерства фінансів радник цього міністерства д-р Євген Лопушанський, крайовий президент Буковини д-р Октавіан Бляйлебен, голова крайового сейму Буковини Олександр Гормузакі, голова румунського союзу Юрій Сирбу, голова "Селянської каси" д-р С.Смаль-Стоцький і директор О.Луцький, представник "Загального союзу сільськогосподарських товариств Австрії" у Відні д-р барон Пауль Штерк, представники Центрального банку чеських ощадних кас у Празі член керівної ради Ян Жалек та головний директор Ян Пашек. Згідно з протоколом цієї наради, на "Селянську касу" покладалося ряд обов'язків, які вона повинна була безумовно виконати [5, спр. 806, арк. 132-133].

23 листопада 1911 р. відбулося надзвичайне засідання правління і наглядової ради "Селянської каси", щоб обговорити урядове рішення (причому, без С.Смаль-Стоцького, засідання вів Є.Пігуляк). Доповідач О.Луцький зазначив, що у справу санації (фінансового оздоровлення) крайових союзів - українського і румунського – "Селянська каса" втягнута цілком випадково - внаслідок раптової вимоги "Центрального банку чеських ощадних кас у Празі" негайно погасити весь наданий раніше кредит. У дусі урядової постанови ухвалено відповідне рішення, за яким "Селянська каса" брала на себе ряд беззаперечних зобов'язань, які мали б забезпечити їй фінансову допомогу для виходу з кризи, зокрема негайно і найповніше представити для ревізії з боку виконавчого комітету крайового сейму усі свої наявні матеріальні і грошові засоби, документи про розміщення капіталів. Тільки після найповнішої ревізії ставити питання про вироблення плану санаційного регулювання, пошуку кредитів і можливого покриття недостач. Цей план мав визначити крайовий виділ у погодженні з крайовим управлінням і представити у міністерство фінансів до 31 березня 1912 р. для затвердження. Лише з їх же дозволу "Селянська каса" могла одержати новий кредит [5, спр 806, арк. 133-135]. Єдине, з чим не згоджувалося керівництво союзу, це заниження вартості його майна урядовою ревізією. Ухвалено провести власну ревізію комісією у складі Т.Іваницького, Ю.Лисана, Е.Бурачинського, Є.Пігуляка [5, спр. 806, арк. 138]. Хоч із запізненням на два тижні, комісія представила баланс "Селянської каси" за 1911 р., який затверджено 15 квітня 1912 р. Він суттєво відрізнявся від результатів урядової комісії [5, спр. 806, арк. 147-148].

Баланс "Селянської каси" за 1911 р. (за даними власної ревізії) по активах становив: касові залишки – 9,3 тис. к., цінні папери – 4,9, інвентар – 15,4, друкарня – 125,6, позики касам – 3379,9, позики парцелянтам – 908,9, товари – 239, обладання молочарні – 37, нерухомість – 2208,6, борги "Селянській касі" – 1954,6, експлуатація лісів – 3869,7, інші – 1298,8 тис. к., разом – 14049,7 тис. к.; по пасивах: парцеляція маєтку Давидени-Зруб –

32,5, тис. к., віритслі – 7178,4, паї – 148,8, пенсійний фонд – 16,1, ощадні вклади –919,7, реескомптовані векселі – 5740,4, резервний фонд – 0,1, інші – 13,6 тис. к., разом – 14049,7.

Отже, власна балансова оцінка "Селянської каси" переважала урядову більше, ніж на 3,7 млн. к. Це пояснювалося значною різницею в оцінці об'єктів за бухгалтерським обліком "Селянської каси" і урядової комісії. У ревізійному звіті зазначалося, зокрема, що купівельна ціна маєтків у бухгалтерських книгах значилася одна, а фактична їх вартість - інша, нижча, зокрема у Давиденах і Комарівцях - Зрубі відповідно 287 тис. к. і 245 тис. к., у Михальчому - Спаській - 433,7 тис. к. і 359,5 тис. к., у Петрівцях - 1319,6 тис. к. і 1066 тис. к., Руському Банилові - 1427,6 тис. к. і 1100 тис. к., Мареничах - Петрашах - 15,7 тис. к. і 8,5 тис. к., земельні ділянки у Розтоках - 120507 к. і 60 тис. к., право на вирубування лісу в Розтоках - 144860 к. і 132039 к., товарний відділ у Чернівцях - 289034 к. і 125034 к. і т. д., а разом з неповернутими "Селянській касі" боргами різних клієнтів дефіцит "Селянської каси" складав 1169288 к. [6, спр. 11435, арк.2; 10. – 1913. - 1 січ.] (румунського союзу - 883909 к., німецького - 850 тис. к., разом - 2903196 к.) [10. - 1912. - 26 трав.]. Незважаючи на дані "Селянської каси", урядова комісія дотримувалася своїх показників дефіциту в союзах і з початку 1912 р. почала друкувати у пресі результати ревізії з широкими коментарями. Наприклад, про причини фінансових невдач "Селянської каси" говорилося, що першою причиною було придбання поміщицьких маєтків для парцеляції і купівля лісових ділянок на вирубування й продаж лісу, хоч союз за статутом не мав права цим займатися. Комісія, не заперечуючи благих намірів ініціаторів цих акцій, зазначила, що ці ініціатори "не доросли до сеї задачі ані фінансове, ані меркантильно. Союзови бракувало до таких трансакцій потрібних матеріяльних средств, а його проводирям... фахової відомости та досвіду" [10. - 1913. - 1 січ]. Комісія констатувала факти переплати поміщикам за маєтки (приміром, у Михальчому - Спаській - по 800 к. за 1 морг (0,57 га) при звичайній там ціні - 500 к.) [10. - 1913. - 1 січ.].

Хоч недоліки в роботі "Селянської каси", як й інших крайових союзів, були суттєвими, крайовий сейм і його виконавчий комітет, де представники цих союзів мали значний вплив, вирішили допомогти їм вийти з фінансової скрути, тобто здійснити їх санацію. Першим кроком було відновлення їх кредитування. Задовольнившись даними, представленими "Селянською касою" про її майновий стан, виконавчий комітет крайового сейму і крайове управління на нараді 24 травня 1912 р. дозволили їй взяти новий кредит у тому ж чеському банку [5, спр. 806, арк. 149]. Цей дозвіл було підтверджено незабаром і на нараді у Відні, де звітувала дирекція "Селянської каси" про її економічний та фінансовий стан [5, спр. 806, арк. 151]. Крайовий виділ розробив попередній проект санації крайових союзів, у т. ч. "Селянської каси", передбачивши ряд заходів, які, щоправда, мали бути затверджені сеймом і у Відні. Зокрема, виділити союзам під гарантію краю 15 млн. к. під 4,5 % на тривалий строк, випустити на цю суму облігації, які мав купити той же чеський банк по курсу 98 % , а райфайзенки мали сплатити чеському банку різницю курсу в 650 тис. к. Пропонувалося, щоб справу санації взяв на себе Крайовий банк. Він мав би видавати райфайзенкам кредити під 6 %, а ті своїм членам - під 8 % з тим, щоб різниця у 2 % йшла на покриття боргу. Пропонувалося зняти з союзів обов'язок утримувати канцелярії, які ревізували діловодство кас (а це коштувало у 1911 р. 174417 к.) і передати цю функцію Крайовому банку, скоротити адміністративні видатки Крайовому банку на 25% і добиватися, щоб чеський банк, якому український і румунський союзи були винні 10,5 млн. к., знизив дещо процентну ставку, що дало б в рік зниження виплат на 210 тис. к.; просити, щоб держава надала українському й румунському союзам допомогу в сумі 600 тис. к. Отже, за цим проектом

передбачалося, що край нестиме відповідальність за такий значний (15 млн. к.) кредит і що головну роль у цій санації відіграватиме Крайовий банк.

Ключовим моментом у санації "Селянської каси" та інших крайових союзів стало засідання крайового сейму 12 жовтня 1912 р. На термінове внесення депутата крайового сейму Георгія Сирбу і тов. було поставлено на обговорення питання санації румунського, українського і німецького союзів. Депутати сейму заслухали доповідь комітету крайового управління з економічних питань про наслідки ревізії крайових союзів, проведеної під керівництвом Йоганна Мейєра. У ній, зокрема, зазначалося, що всі союзи мали 17 об'єктів: будинок, млин, друкарню, три товарні магазини, 4 господарства (у т. ч. 2 лісові), 7 маєтків загальною площею 2128, 44 га ріллі й 1669,72 га лісу, все це - вартістю за бухгалтерськими книгами союзів 9593622 к., а за наслідками ревізії - 7921832 к. (дефіцит - 1671790 к.). Якщо до цього додати сумнівні борги, які нібито хтось був винен союзам, то загальний дефіцит складав 2903196 к. Згідно з законом, дефіцит мав би бути покритий за рахунок продажу майна союзів з аукціону. Але у такому разі, робився висновок у доповіді, це могло привести до розорення багатьох селян, бо членами цих союзів були десятки тисяч селян. Щоб уникнути такої катастрофи, потрібна була допомога. Але держава відмовлялася допомагати невдахам із союзів, край не мав засобів. Самі союзи були не в стані покрити дефіцит, бо надто росли проценти за борги: чеському банку - майже 11 млн. к., Крайовому банку - до 7 млн. к., разом - майже 18 млн. к. Пропонувалося взяти кредит 15 млн. к. під 4,5 % на 78 років, санацію здійснювати через Крайовий банк, який повинен був випустити цінні папери, під суворим контролем крайового управління.

Обговорення цього питання було бурхливим. Частина румунських депутатів - "апераристів" (від назви газети "Apărarea" – "Захист"), соціал-демократи Георг Григорович, Микола Гаврищук, лідер сіоністської партії Бено Штраухер та інші виступали проти будь-якої допомоги з боку держави чи краю розтратникам, хай самі рятуються. Зрештою ухвалено таке рішення:

1) просити крайове управління переглянути проект санації союзів, складений комітетом з економічних питань;

2) здійснити до 30 грудня 1912 р. переоцінку куплених маєтків та інших об'єктів;

3) створити комісію для встановлення причини фінансових негараздів у союзах;

4) просити міністерство юстиції розпочати кримінальне розслідування зловживань;

5) внести зміни в статути крайових союзів;

6) поки ці заходи будуть здійснюватися, просити крайове управління дати розпорядження Крайовому банку надати новий кредит українському, румунському і німецькому союзам у сумі 800 тис. к. за таким співвідношенням: 4:4:2 [6, спр. 11435, арк. 13; 10. – 1912. – 13 жовт., 11 груд; 16. – 1913. – 15 груд.].

Отже, депутати сейму, чимала частина яких так чи інакше була зв'язана з крайовими союзами, і далі вважали, що при ревізії крайового управління вартість майна значно занижена, а, відповідно, дефіцит у союзах насправді менший, ніж у висновках ревізорів. Правління "Селянської каси" взагалі вважало, що це питання слід було вирішувати спокійніше, без роздування зайвого скандалу в таких масштабах. У своєму меморандумі до центрального уряду в 1912 р. правління наголошувало, що після подарування румунському союзу майже 4 млн. боргу санація "Селянської каси" при її дефіциті не є для держави і краю обтяжливою, досить позичити їй 1,5 млн. к. на 10 років під 4,5 %, та щоб чеський банк знизив свої вимоги на 400-500 тис., і справу буде залагоджено [15, с. 3-28].

На засіданні 16 грудня 1912 р. правління і наглядова рада "Селянської каси" обговорювали форму санації союзів, яку виробив крайовий сейм, піддали його критиці,

постановили створити комісію і виробити свій план санації [5, спр. 806, арк. 160] (частково викладений у вищезгаданому меморандумі). Цей проект був затверджений на засіданні правління 26 грудня 1912 р. і розісланий сеймовим депутатам, крайовому управлінню, всім касам, членам "Селянської каси" [5, спр. 806, арк. 161-162]. У ньому передбачалося зберегти автономію "Селянської каси" та інших союзів, а не передавати їхню діяльність цілком під оруду Крайового банку. Цей проект відстоювали в сеймі українські депутати, члени сеймової комісії Т.Іваницький та Є.Семака [10. – 1913. – 1 січ.].

Тим часом обговорення питання санації крайових союзів, у т.ч. й "Селянської каси", у крайовому сеймі продовжувалося. Румунський депутат А.Ончул вніс проект санації крайових союзів, близький до проекту крайового сейму, тобто, щоб під гарантію краю *взяти кредит* 15 млн. к., створити відповідні санаційні структури. Сейм схилявся до того, щоб санацію крайових союзів та їх членів на місцях здійснити за рахунок 15-мільйонного кредиту, за який ручався крайовий сейм і його виконавчий комітет (виходили з того, що майно крайових союзів теж коштувало приблизно 15 млн. к.) [12, с. 115]. Справа санації доручалася Крайовому банку, який випускав цінні папери, їх мав купити той же чеський банк по курсу 97 %. Причому, з цих 15 млн. к. чеський банк забирав собі зразу частину боргу в сумі 7 млн. к., 5 млн. йшло на покриття дефіцитів, решта – на нові позички [3. – 1913. – січень. – Ч. 1]. Крайовий банк повинен був видавати "Селянській касі" та іншим союзам кредит під 4 %, а союзи і каси на місцях піднімали його до 8 %. У зв'язку з санацією його статут було суттєво змінено. Насамперед за грубі недоліки в роботі вся президія Крайового банку на чолі з головою Ф.Лупу була відправлена у відставку (щоправда, Ф.Лупу спенсіоновано з 8 тис. к. пенсії на рік [6, спр. 11435, арк. 13]. Банк очолювали постійна кураторія і директорія.

Проте "Селянська каса" все ще наполягала на своєму проекті. На засіданні 3 лютого 1913 р. домінувала думка про те, що при зміні статутів союзу і райфайзенок слід забезпечити більшу їх свободу дій, а не ставити себе цілком у залежність від Крайового банку. Не погоджувалося правління і далі з оцінкою свого майна, призначило нову комісію для визначення такої вартості [5, спр. 806, арк. 164]. На засіданні 22 лютого 1913 р. прийнято звернення до виконавчого комітету крайового сейму скоріше виробити проекти нових статутів крайових союзів і місцевих спілок [5, спр. 806, арк. 165].

У кінці червня 1913 р. санкціоновано основні положення санаційного крайового закону [10. – 1913. – 2 лип.], що дало можливість "Селянській касі" у серпні 1913 р. з дозволу крайового управління одержати кредит в сумі 332 тис. к. [10. – 1913. – 17 серп.]. Водночас уряд зобов'язав чеський банк щороку видавати союзам "санаційний кредит" в сумі 1,1 млн. к., уряд обіцяв субвенцію на 500 тис. к. [13. – 1914. – 13 лют.]. Проте чеський банк спочатку заперечував таке кредитування, не надіючись особливо на гарантію краю [13. – 1914. – 14 лют.]. І лише коли таку гарантію дав Австро-Угорський банк, чеський банк у березні 1914 р. погодився розпочати кредитування – 1,1 млн. к. на рік [13. – 1914. – 11 берез.]. Проте остаточна санкція на розмір всього кредиту союзам була дана цісарем тільки 11 квітня 1914 р., за якою дозволялося виконавчому комітету крайового сейму одержати кредит для союзів не в розмірі 15 млн. к., а тільки 7,5 млн. к. [6, спр. 12027, арк. 3].

У такий приблизно спосіб вирішувалося на урядовому рівні питання санації „Селянської каси" та інших крайових союзів Буковини. Очевидно, воно дістало б якесь своє позитивне розв'язання. Та почалася Перша світова війна. В ніч з 23 на 24 серпня 1914 р. кошти Крайового банку, через який здійснювалася акція санації, були передані філіалу Австро-Угорського банку в Чернівцях, і незабаром вони були перевезені у Відень. З 21 вересня 1914 р. Крайовий банк почав діяти аж у Відні [7, спр. 12025, арк. 4].

Лише у 1924 р. уже при королівській Румунії, коли ціна на землю зросла, "Селянська каса" уже під іншою назвою ("Норд банк") і при інших людях змогла вигідно продати землю і в основному вийти із складної ситуації.

Джерела та література

1. Борба. 1908-1913.
2. Вістник союза руских хліборобских спілок на Буковині "Селянська каса". 1903-1908.
3. Вперед [Львів]. 1912-1913.
4. Даниленко В.М., Добржанський О.В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – Київ-Чернівці. 1996. – 232 с.
5. Державний архів Чернівецької області (далі - ДАЧО). Виконавчий комітет крайового сейму Буковини. - Ф. 2. оп. 1.
6. ДАЧО. Крайове управління Буковини. - Ф. 3, оп. 1.
7. ДАЧО. Крайовий суд Буковини. - Ф. 115.
8. Когут Л. Хліборобські спілки на Буковині. – Львів, 1908. – 20 с.
9. Народний голос. 1911-1914.
10. Нова Буковина. 1912-1913.
11. Хлібороб. 1903-1914.
12. Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels– uhd Gewerbekammer in Czernowitz im Iahre 1912. – Czernowitz. – 124 S.
13. Czernowitzer Tagblatt. 1903-1914.
14. Lupu F. Constatari şi lamuriri asupra miscării politică a Românilor Bucovineni in ultimi 30 ani până la Unirea din Novembrie 1918. – Cernăuţi, 1923. – 55 p.
15. Memorandum des Verbandes zuthenischer landwirtschafticher Genossenschaften in der Bukowina "Selanska Kassa" r. G. m.b.H. in Czernowitz. – Czernowitz, 1912. – 28 S.
16. Vorwärts. 1912-1914.

Заполовський В.М.
(Чернівці)

БОЙОВІ ДІЇ НА БУКОВИНСЬКОМУ ВІДТИНКУ АВСТРО-РОСІЙСЬКОГО КОРДОНУ В ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (6-22 серпня 1914 р.)

Внаслідок ескалації політичної кризи між Австро-Угорщиною та Сербією (23 липня ультиматум Сербії; 25 липня початок проти неї часткової мобілізації) у другій половині липня на державному австро-російському кордоні виникло напружене становище [6, с. 128, 150; 7, с. 68]. Російські дезертири, які з початком серпня неодноразово тікали на австрійську територію, повідомляли австрійським властям, що начебто Росія зосереджує в Бессарабії і на Поділлі війська для наступу проти Австро-Угорщини. Щоб особисто перевірити ці дані та для з'ясування загального становища на кордоні, туди 27 липня спеціально виїхав начальник жандармерії Буковини майор Е.Фішер. Як з'ясувалось, російська прикордонна служба справді здійснювала заходи, які відповідали випадкам виключно для початку імовірних воєнних дій. Усе це терміново було повідомлено у Відень Генеральному штабу та інспектору жандармерії й штабу XI корпусу [14, с. 24].

31 липня в Австро-Угорщині і Росії була оголошена загальна мобілізація. Однак відзначимо, що стратегічне розгортання збройних сил обох держав (тобто утворення стратегічних угруповань і зайняття ними вихідних позицій) здійснювалось після

Російську Новоселицю, а також Маршинці та Строїнці. Австрійські прикордонники зайняли ці села, висунувши наперед дозори. З оперативних міркувань на короткому відтинку до Маршинців була розібрана залізниця.

Загальні втрати австрійців у боях за Російську Новоселицю склали 8 вбитими та 23 пораненими. Втрати росіян залишились невідомими, оскільки вони забрали з собою усіх поранених і вбитих [18]. Повідомляючи про захоплення австрійцями Російської Новоселиці, "Czernowitzer Allgemeine Zeitung" ("Чернівецька загальна газета") за 11 серпня відзначила, що "селяни та євреї вийшли нашим (читай - австрійцям. - В. З.) назустріч і пропонували їм різноманітні прохолоджуючі напої".

Таким чином, австрійські прикордонні сили перенесли бойові дії на територію противника. Успішні дії австрійських прикордонників були відзначені похвалою Армійського вищого командування (АОК) та інспектора жандармерії [14, с. 49; 12, 10 серп.].

10 серпня росіяни значними силами наблизились до австрійських позицій. З огляду на це до Кжесінського була направлена 1 рота 35-ї бригади. Боєзіткнення за Російську Новоселицю відновилися з новою силою. Однак внаслідок розбиття цієї слабовишколеної роти загальне становище австрійців у цьому секторі ускладнилось. Вони втратили 10 вбитими, 18 пораненими і 12 пропалими безвісти [18]. О 15 год. загін змушений був відступити і укріпитись на східній околиці Австрійської Новоселиці. Протягом ночі за допомогою сусідніх постів становище там було стабілізовано. Мюнцель спішно направив туди загін 22-го полку чисельністю 42 бійці. Втрати росіян склали 1 офіцер, 16 солдатів вбитими і значна кількість пораненими [18]. 11 серпня з-під села Тарасівці росіяни підтягнули до Австрійської Новоселиці 1,5 батальйона піхоти з кулеметами. Зміцнили свої сили й австрійці, направивши до цього важливого пункту 1-й маршовий батальйон 41-го піхотного полку.

12 серпня о 12 год. 30 хв. росіяни перейшли в атаку. Однак після 2,5-годинного бою, так нічого і не досягнувши, несподівано відійшли. Загін Кжесінського знову зміг відновити позиції перед Маршинцями. Близько 19 год. росіяни ще раз енергійно атакували. Цього разу австрійці відступили на околицю Російської Новоселиці, де і укріпились. Відзначимо, що цей бій тривав на короткій дистанції (близько 300 м). Втрати австрійців склали 4 пораненими та 2 зниклими безвісти [18]. 13 серпня російські загони повторили спробу здобути Російську Новоселицю, але невдало. Тим часом австрійці збільшили свій військовий контингент в цьому секторі кордону. Зокрема, 15 серпня туди прибув 22-й полк. Він демонстративно заглибився до 4 км на російську територію (в напрямку с.Мамалига) [18]. В цілому до 20 серпня боєзіткнення у прикордонні набули виразно позиційного характеру.

Про цікавий випадок, який трапився під час бойових дій на кордоні, розповіла згадана вище "Czernowitzer Allgemeine Zeitung". Так, 15-річний доброволець-ландштурміст із с.Горошівці Лазар Мельничук "з великою холоднокровністю, переслідуваний російським патрулем, спромігся смертельно поранити його командира". Юнак отримав звання капрала, а згодом - цугфюрера [12, 27 жовт.].

Тим часом австрійські прикордонники контролювали пануючі висоти потойбіч кордону. З оперативних міркувань австрійцям важливо було утримати висоту "Могила" та південну частину фронту, де проходили стратегічні залізниця і шосе. Щоправда, австрійці здійснювали необов'язкову оборону, і тому у випадку відступу Кжесінський повинен був відступити до с.Бояни, потім на 6 км західніше до села Кут Остриця на фронт 35-ї бригади. Його загін мав прикрити правий фланг цієї бригади (Кут Остриця - р. Прут). Інші прикордонні пости також мали відступити на захід.

вершників); 2-а - лісовий масив північніше с. Топорівці - висота "Довжок" (174 бійці і 22 вершники); 3-я - сектор Бояни - залізничний вокзал Австрійської Новоселиці (198 бійців і 26 вершників) [18]. Ні кулеметів, ані гармат на озброєнні ці загони не мали. Чернівці, за стратегічним планом війни, прикривала лише окрема 35-а ландштурмістська піхотна бригада (22-й та 36-й полки), яка також не мала вищезгаданого озброєння.

Завдяки добре розгалуженій агентурній мережі у російському прикордонні управління крайової жандармерії мало цілісну картину про сили противника. Зокрема, було відомо, що бессарабський відтинок кордону охоронявся 20-ю бригадою прикордонної сторожі генерал-майора М. Нікуліна (штаб в Російській Новоселиці). Вона складалась з 4 рот з кулеметами та 4 сотень кінноти [18].

Вважалося, що вторгнення російських військ у північні повіти Буковини порушило б там заходи австрійської мобілізації. Виходячи з цього, Фішер 5 серпня (тобто до того, як Австро-Угорщина і Росія офіційно вступили 6.08 о 18.45 у стан війни) прийняв рішення – превентивно перенести бойові дії потойбіч державного кордону. Він намагався вирішити такі найближчі завдання: 1) оволодіти пануючими висотами; 2) оволодіти Російською Новоселицею і Маршинцями; 3) перервати телефонно-телеграфний зв'язок між селами межиріччя Дністра і Пруту [18]. Це рішення було погоджено з генерал-майором Мюнцелем. У наказі про наступ Фішер особливо наголосив на поводженні з цивільним бессарабським населенням - "зайняті села роззброювати, але до населення ставитись тактовно. Приватну власність обов'язково щадити, водночас взяти заручників з числа відомих мешканців" [18]. Слід підкреслити, що практика взяття заручників як засіб запобігання диверсійним актам була випробувана австрійськими властями ще в Боснії [7, с. 74].

Удосвіта 6 серпня австрійці зненацька атакували російські застави. Останні, виявивши неймовірно слабку обороноздатність, спішно відступили. Зокрема, пост с. Раранче без бою оволодів селом Рокитне та висотою 255 східніше села. Патруль вахмістра Є. Гадзи оволодів панівною над усією місцевістю укріпленою висотою "Могила" (298 м), що розташована за 2 км північніше села Ревківців. Ця висота, як виявилось згодом, була настільки важливою для росіян, що вони здійснили 5, однак безуспішних спроб відбити її. За цей бойовий успіх Гадза був нагороджений срібною медаллю "Tapferkeit" ("Мужність") I класу. Він був і першим унтер-офіцером у війні проти Росії, хто одержав таку високу солдатську відзнаку хоробрості [16, с. 122; 13, 9 серп.; 12, 13 серп.; 11, 13 серп.].

У с.Російська Новоселиця, за даними австрійської розвідки, розташовувалась сильна залога (240 солдатів і 7 офіцерів). Невдовзі австрійці з'ясували, що противник не збирався здавати село без бою. Щоб ввести противника в оману щодо кількості існуючих у австрійців сил, атаку було вирішено здійснити уночі на 8 серпня. Група повітового вахмістра М. Кжесінського (9 жандармів і 130 ландштурмістів), розбившись на 3 загони, атакувала залізничний вокзал і майже оволоділа ним о 12 год. 15 хв. Проте остаточно здолати противника австрійці не змогли, оскільки той мав чисельну перевагу. Росіяни, за австрійськими даними, втратили 9 вбитими, серед них офіцер, та 23 пораненими. Втрати загону Кжесінського - 4 вбитими (серед них один вершник), 8 пораненими та 1 полоненим [18]. 9 серпня о 15 год. після підходу підкріплення (60 чол.) австрійці вибили росіян із залізничної станції. Тоді Нікулін запропонував австрійському командуванню укласти на півдня перемир'я, щоб поховати, як мотивувалось, полеглих. Але австрійське командування не погодилось, вважаючи, що росіяни виграли б цим час для перегрупування. Втім, як потім виявилось, російські підрозділи надвечір залишили

мобілізаційних заходів воюючих держав, прикриття розгортання військ, намагання зірвати мобілізаційні заходи противника.

Джерела та література

1. Державний архів Чернівецької області (далі - ДАЧО). - Ф. 4. - оп. 1. - спр. 1274.
2. ДАЧО. Буковинська крайова управа. - Ф. 3. - оп. 1. - спр. 11947.
3. ДАЧО. Буковинська крайова управа. - Ф. 3. - оп. 2. - спр. 11958.
4. Заполовский В. Битва під Раранчим 1914 року // Буковинський історико-етнографічний вісник. - Чернівці, 1996. - Вип. 1. - С. 62-64.
5. Коленковский А. Манёвренный период Первой мировой войны. - Москва: Воениздат НКО СССР, 1940. - 367 с.
6. Нольде Б. Начало войны // Русская мысль. - 1914. - № 10. - С. 127-164.
7. Ронге М. Разведка и контрразведка: Пер. с нем. – К.: Синто, 1993. - 139 с.
8. Русское военное обозрение // Военный сборник. - 1914. - № 11. - С. 188-209.
9. Трутко И. Подготовка тыла Юго-Западного фронта (1914 г.) // Военно-исторический журнал. - 1939. - № 3. - С. 92-113.
10. Balan T. Suprimarea mişcărilor Naţionale din Bucovina pe timpul războiului mondial 1914-1918. - Cernăuţi, 1923. - 216 p.
11. Bukowiner Nachrichten. - 1914.
12. Czernowitzer Allgemeine Zeitung . - 1914.
13. Czernowitzer Zeitung. - 1914.
14. Fischer L. Krieg ohne Heer. Meine Verteidigung der Bukowina gegen die Russen. - Wien, 1935. - 214 S.
15. Holy J. Von Czernowitz bis Iwangorod. - Wien-Leipzig, 1916. - 202 S.
16. Neubauer F. Die Gendarmerie in Österreich 1849-1924. - Wien-Graz, 1924.
17. Österreichisches Kriegsarchiv (Wien) (далі - KA). - NFA. - XI. Korps.
18. KA, Wien. - NL. Fischer. - B/8 : 11.
19. Randa A. Die Bukowina im Weltkrieg. - Czernowitz, 1935. - 29 S.

Фостій І. П.
(Чернівці)

ГРИГОРІЙ ПІДДУБНИЙ – ЖЕРТВА СТАЛІНІЗМУ

Учасникам революційного руху на Буковині в двадцятих-тридцятих роках, читачам багатьох газет і журналів, які в той час виходили на Радянській Україні, а також у Польщі, Сполучених Штатах Америки і в Канаді, були широко відомі прізвища "Г.Григорович", "Г.Піддубний". Та, мабуть, мало хто знав як тоді, так і тепер, що за цими іменами-псевдонімами стояла одна і та ж людина - Григорій Федорович Толмачов. Деякі свої статті, які, зокрема, друкувалися в органі ЦК КПСГ – ЦК КПЗУ "Наша правда", підписував крептонімом "С" або псевдонімом "Свій".

Не берусь перелічувати всі його публікації цього періоду, присвячені поневоленій румуно-боярськими окупантами Буковині. Їх дуже багато. Але деякі назву. Ось статті і кореспонденції, опубліковані в газетах і журналах Радянської України за підписом "Г.Григорович": "Українці під румунською кормигою" (газета "Більшовик" за 28 грудня 1924 р.), "Земельна реформа на Буковині" (ця ж газета за 18 січня 1925 р.), "Про земельну реформу Буковини" (газета "Комуніст" за 4 серпня 1926 р.), "Буковина під ножем боярських хірургів" (газета "Пролетарська правда" за 28 липня 1925 р.), "По селах і містах Буковини" (ця ж газета за 12 липня 1925 р.), "З буковинського життя"

З'ясувавши загальне оперативне становище, австрійський генерал-майор Мюнцель вирішив зустріти противника, що вже наблизився до кордону, на лінії Топорівці - Раранче - р. Прут. Зокрема, на 20 серпня на лінії Малинці - Шишківці - Динівці - Котелеве перебувала 2-а піхотна бригада 12-ї п.д. росіян. Її форпости перебували вже на лінії Санківці - Рингач та північніше Строїнців, у Клішківцях - 20-й прикордонний кінний полк (4 сотні), в районі Тарасівці - Ванчиківці - 2 батальйони прикордонної сторожі [18]. У той же час з австрійського боку на кордон висувалась 59-а бригада т. зв. "летючої" 43-ї ландверної п. д. (7 батал.) з артилерією. Зокрема, на станцію Стара Жучка залізницею прибув буковинський, т. зв. "домашній" 41-й піхотний полк [4, с. 62]. 24-й Коломийський піхотний полк лише 21 серпня підійшов маршем з містечка Заліщики і зупинився на відстані 6 км від державного кордону [15, с. 45]. Невдовзі для австрійського командування стало очевидним, що передбачається велике боєзіткнення.

20 серпня о 9 год. вздовж усієї смуги державного кордону спалахнули інтенсивні перестрілки передових постів. А над районом бойових дій здійснив розвідувальний політ російський аероплан. Близько 12 год. 1-й батальйон 48-го піхотного полку при підтримці кулеметів стрімко атакував висоту "Могила". Але австрійська залога на чолі з вахмістром Гадзою відбила атаку. О 13 год. 30 хв. росіяни продовжили авіарозвідку території противника вже 2 аеропланами.

Врешті, не здобувши висоту, російський батальйон, користуючись темрявою, відтягнувся на вихідний рубіж (західна околиця с.Рингач). Зовсім інша картина бою почала складатись з наступного дня. Росіяни, очевидно, вирішивши остаточно зламати опір австрійських прикордонників, почали наступ. Так, сильний загін росіян (2 батальйони піхоти) рушив на Російську Новоселицю і близько 19 год. захопив Австрійську Новоселицю. 3-я австрійська прикордонна група, яка оперувала в цьому районі, відступила до Боян [16, с. 122]. Тим часом росіяни, які ще раз атакували висоту "Могила", знову зазнали невдачі.

Цього ж дня командування XI корпусу запропонувало Фішеру: в разі відступу австрійських військ управлінню крайової жандармерії рухатись у львівському напрямку [17, Kart. 1366]. Та Фішер попросив дозволу залишитись на Буковині. Тоді командування запропонувало йому в разі сильного натиску росіян відступати на південь Буковини [17, Kart. 1366].

Близько 8 год. 22 серпня російські артилерійські батареї з-під Рингача відкрили вогонь по висоті "Могила", однак без помітного успіху. Австрійці втратили лише 3 убитими і 1 пораненим. Власне, такі незначні їхні втрати пояснювалися тим, що вояки завчасно сховались на західному схилі, і снаряди противника лягли у порожні окопи. Після 2-годинного обстрілу висоти її з боку с.Рингач атакували 3 батальойни. Але австрійці відбили і цю атаку. Лише після того, як росіяни майже охопили висоту з півночі, о 12 год. 15 хв. австрійська рота залишила цю укріплену позицію й відступила у бік с.Бояни. Близько 15 год. росіяни силою полку 3 колонами почали висуватись на Бояни з боку Австрійської Новоселиці та Слободи – Раранче. О 16 год. спалахнув бій на східній околиці села, який тривав протягом 2 год. У той же самий час третя російська колона намагалась охопити правий фланг загону Кжесінського. Перед очевидною небезпекою австрійський загін відступив. О 21 год. він об'єднався з 35-ю бригадою ландштурму і зайняв її праве крило [18].

Підсумовуючи, зазначимо, що початковий етап війни характеризувався локальними боєзіткненнями на австро-російському кордоні. З австрійського боку у них взяли участь прикордонна жандармерія та ландштурм, з російського - бригада прикордонної сторожі та регулярна піхота. Оперативним змістом початкового етапу війни було завершення

(газета "Вісті ВУЦВИК" за 11 квітня 1926 р.), "Під боярською владою" ("Народний учитель" за 22 вересня 1926 р.) та інші. А ось ряд публікацій, що побачили світ за підписом "Г.Піддубний": "Робітничий рух в Буковині" (журнал "Вестник профдвижения Украины" № 12 за 1926 р.), "Повідь у Західній Україні та Буковині і наша допомога" ("Селянський будинок" № 11 за 1927 р.), "Під знаком демократичних ілюзій" (журнал "Західна Україна" № 4 за1929 р.), "Колонізація Галичини" (газета "Вісті" 1 і 2 березня 1923 р.), "Боярська диктатура і робітнича преса в Буковині" ("Вісті" 1 грудня 1925 р.), "Листи з Буковини. Селянський бунт в Мамаєштах" ("Вісті" 14 листопада 1924 р.).

Обсяг нашої публікації не дає можливості проаналізувати кожну з вищезгаданих статей і кореспонденцій. Скажемо, що всі вони спрямовані на захист прав і свобод поневолених українських трудівників Буковини. В багатьох розвінчувалася буржуазна лжедемократія, терор жандармів і сигуранци, ошукування селян при земельній реформі, в результаті якої земля потрапила до рук тих, хто на ній не працював. В окремих публікаціях показано боротьбу політичних партій, стан революційного робітничого і профспілкового руху тощо.

У 1925 р. у Відні за авторством Грегорі Григоровича вийшла книжка "Буковинське селянство в ярмі", в якій зроблено глибокий аналіз соціально-економічного і політичного становища буковинського селянства, показано терор і насильства королівської влади.

"Шлях визволення Буковини, - зазначав не без пафосу автор, - простелився на схід, туди, де 25 мільйонів трудівників українських працюють на своїх, уже не панських ланах, де трудівник села в союзі і згоді зі своїм спільником, працівником міста, відбудували свою державу і створили союз трудових республік. Так, шляхи визволення буковинського селянства також збігаються з визвольними шляхами трудящого селянства цілого світу. Одне другому не суперечить" [9, с. 58-59].

Віра в те, що в СРСР робиться все для блага трудівника, була твердою і, очевидно, щирою. Автор гаряче пропагував паростки нового, що появлялось на Україні. Намагався завоювати якомога більше прихильників нового ладу серед буковинського селянства, викликати у нього зневагу до окупаційної влади.

"Замість національної культури – румунізація, замість волі – кайдани, замість робітничо-селянської республіки – румунський король, замість розвитку добробуту - загальна руїна, замість поступу – регрес, замість землі – колонізація, замість школи - тюрма, замість закону – щоденні арештування, замість життя – морд. Ось що значить Буковина в румунському ярмі. Тому це ярмо повинно бути розбите і воно буде розбите", – категорично стверджував Г.Ф. Піддубний.

У 1928 р. в Харкові в Державному видавництві України тиражем 2000 примірників вийшла книга "Буковина – її минуле і сучасне". Вона складалась із трьох частин і чотирнадцяти підрозділів. У ній було подано широкий географічний та історичний екскурс, висвітлено національний і соціальний склад населення, економіку краю, показано революційні події, окупацію Буковини військами королівської Румунії у 1918 р., терор жандармів і сигуранци, румунізацію культурного життя, державних установ, широко висвітлено профспілковий рух, становище робітництва і селянства, діяльність і боротьбу політичних партій за представництво в парламенті, їх ставлення до комуністичного руху взагалі.

Згадані вище книги, незважаючи на деякі неточності і певну ідеологічну заангажованість, відіграли важливу роль в ознайомленні трудящих України і світу зі становищем українських народних мас Буковини під боярським гнітом в 20-х роках XX ст. Вони й сьогодні є важливими документами бойової публіцистики тих років, спрямованої на захист поневоленого буковинського люду.

Хто ж він був? Чому його серце так боліло долею Буковини?

Народився Григорій Федорович Толмачов 1886 р. в с. Тетлега Чугуївського р-ну на Харківщині в сім'ї селянина, який згодом став робітником. У 1893 р. поступив до сільської трьохкласної школи, яку закінчив у 1897 р. До 1903 р. працював у батьківському господарстві. А потім рішив поїхати на заробітки на Далекий Схід [1, арк. 114].

Знав, що в м. Уфа живе його сільський учитель Кузьменко, якого любив і шанував. Той, у свою чергу, любив здібного і трудолюбивого учня. Григорій заїхав до вчителя. Кузьменко порадив юнакові далі не їхати, а залишитися в Уфі й продовжити навчання в учительській семінарії. Три роки навчання пролетіли швидко. Січневі події 1905 р., розстріл 9 січня робітничої демонстрації в Петербурзі розбудили багатьох, в тому числі і юного Толмачова. Він починає брати участь у революційному русі, зокрема в учительських гуртках есерівського напрямку. Влітку 1906 р. вступає до партії соціалістів-революціонерів. Виконує обов'язки агітатора. Стає членом бойової дружини. В 1906-1907 рр. працює на Уралі в містах Златоуст, Нижній Тагіл. Восени 1907-го під псевдонімом "Піддубний" виїжджає до Петербурга. Тут зв'язується з есерівською організацією і працює організатором Коломенського р-ну. Відвідує курси Лезгорта. Живе на кошти організації, а також на платню, зароблену приватними уроками. В кінці літа 1908 р., коли юний революціонер повертався з чергового завдання додому, його перехопили агенти охоронного відділення, арештували і посадили в тюрму "Креста", що на Арсенальній набережній у Петербурзі. Восени 1908 р. відбувся суд над 11 учасниками революційних подій 1907 р. Піддубного царський суд засудив на вічне заслання в Сибір. Етапом його відправляють у Мартинівську волость Іркутської губернії [1, арк. 114].

Прибув він сюди в кінці літа 1910 р. і до весни 1911 р. перебував у Мартинівці разом з двома поляками на самому хлібі та воді. Кілька місяців сидів у лісовій хижі, працюючи в селян за 40 копійок у день. Весною 1911 р. з першими сплавами лісу і сіна, найнявшись до селянина-тунгуса, приплив на дарабах до невеликого повітового містечка Кіренськ, що за тисячу кілометрів від Іркутська. Найнявся вантажником краму та горілки із барж та пароплавів на баркас. "Це привчало мене, - писав він, - до великої суворої праці, що одразу зробила з мене, мовляв, господаря своєї долі, принаймні в обсягу навколишнього засланського оточення. Я оселився в Мельничному. Мені довго довелося блукати з однієї квартири до другої, ночувати у товаришів і знайомих, переважно моряків – Єрмаша, Красікова та інших" [39, с. 13-14].

Своє перебування в Мельничному, роботу в суднoремонтній майстерні Громова Г.Ф. Толмачов досить детально і колоритно описав у книзі "Страйк на засланні". Він був організатором і активним учасником цього страйку, що відбувся в Кіренську в квітні 1912 р. на знак протесту проти розстрілу робітників на золотих копальнях в Бодайбо 4 квітня цього ж року, коли не менше 300 робітників-страйкарів було убито, а 250 поранено [39, с. 16, 20]. Страйк у Кіренську був політичним протестом засланців проти царського ладу та його кривавої системи панування.

Активну участь у підготовці цього страйку, окрім Піддубного, взяли політзасланці Тарасов, Льосік, Гризодуб, Романенко, Красиков, Єрмаш, Кисельов, Владимиров, Брешко-Брешковська, Циганенко та інші. З 11 осіб, засуджених у Петербурзі 1909 р. разом з Піддубним, були Василь Владимиров, колишній студент Київської політехніки і його дружина Ядвіга Флорівна Федорович [39, с. 45-46].

Після страйку 12 засланців було арештовано. Піддубний відразу ж перейшов на нелегальне становище і разом з поляком Віктором Раковським з Немирова почав

готуватися до втечі із заслання. Він зголив бороду, одягнувся на європейський зразок, підготував паспорт, назбирав грошей і в травні, коли Лена звільнилась від криги, з допомогою капітана Фока, шведа за національністю, добрався пароплавом в торгове с. Жигалов, а звідти - візником на станцію Тиреть, де купив два квитки до Ново-Миколаївська і, розійшовшись з Раковським по різних купе, поїхав, як він писав, "до нового і вільного, хоч і нелегального життя" [39, с. 120].

З великими труднощами Г.Ф. Піддубний добирається до Владивостока. Там сідає на поїзд і переїжджає в Південну Манчжурію, в порт Дайрен. Тут зустрів працівника еміграційного бюро, уродженця Чернігівщини анархіста Смирнова, який теж утік із заслання з Іркутської губернії. Смирнов порадив йому їхати не у Ванкувер чи Сан-Франціско, куди за третій клас треба було заплатити від 110 до 170 доларів (Толмачов же мав всього 88 крб.), а в Брісбен, в Австралію. І дорога туди дешевша, і роботу там знайти легше. Смирнов 20 днів до відплиття пароплава за кошти бюро годує Піддубного, дає безплатний нічліг, купує за 80 карбованців квиток до Брісбена на пароплав Китайської компанії. А ще радить йому вивчати англійську мову, яку сам уже вивчив, зрікшись політичної діяльності. Григорій Федорович користується цією порадою [41, с. 35].

З Дайрена пароплавом запливли в порт Моджі в Японії, а звідти вже в Австралію. В книзі "Шафіровий океан" Піддубний з великим зачудуванням і любов'ю описує м. Моджі, яке йому припало до вподоби більше, ніж Харбін і Дайрен. Воно рясно переповнене людьми, які надзвичайно чисто вбрані. В місті дешевизна. Сотня мандаринів коштує пів'єни. Але він ходить голодний, бо в нього зовсім мало грошей, а ще ж треба їхати до Австралії. У Моджі він зустрічає Бережного з Полтави, який виручає харчами і грошима. А ще - робітника з Маріупольського заводу Довженка з жінкою і дитиною. Всі емігранти помітили, що в Японії немає крадіжок. Один з емігрантів пояснив це прикладом із російсько-японської війни. Коли російські полонені солдати сиділи в таборах, їх посилали на роботи до японців. Вони там крали, що потрапляло до рук, і приносили в табір. Надійшла до коменданта скарга. В табір прибула група солдатів, зробила трус. Кожного, у кого знайшли щось крадене, розстріляли. Так російських солдатів учили бути чесними. Японці ж, знаючи як суворо в країні карають злодіїв, виховували в собі високу чесність і порядність.

Чотири дні чекання в Моджі пролетіли, як один день. П'ятого дня емігранти пароплавом "Сент-Альбенз" тоннажністю в шість тисяч тонн, чистим, зручним, обминувши Шанхай, взяли курс на Гонконг.

"Коли ми виїхали в одкрите море, – згадував пізніше Піддубний, - я наліг знову на англійську мову, що я заходився як слід її студіювати від першого дня, скоро став тільки на пароплав. Мені пощастило ще в Моджі побачити і дістати у одного емігранта самовчителя англійської мови Туссена і Лянгеншайдта – частина перша. Я заходився коло вивчення англійської мови з таким завзяттям, з яким я, здається, ще ніколи нічого не вивчав" [41, с. 105-106].

Англійська була третьою іноземною мовою, якою оволодівав Г.Ф. Піддубний, пливучи до Австралії. Німецьку і французьку він вивчив, сидячи в "Крестах" у Петербурзі, за підручниками і методою цих же авторів. Водночас його захоплювала краса і велич баченого, зокрема краса і велич Гонконгу. Він спускається з пароплава в місто. Ходить, любується його красою, чистотою, величчю, щоб потім, через 20 років написати:

"Мене приваблювали оті могутні будинки, що мов велетенські башти стояли рівними рядами понад берегом: вони дуже високі, мабуть по шість-сім поверхів, одноманітні, і

вікна оддалеки здавались за звичайні просвіти для суцільних ганків чи наче для веранди. Мене цікавило, що це за могутня веранда навколо і як там живуть у тих, дивної архітектури домищах. Ніде – ні в Японії, ні в Дайрені, ні в Харбіні я ні разу не бачив таких потужних будинків" [41, с. 88-89].

Г.Ф. Піддубний був людиною допитливою, чутливою, ніжною, справедливою, не байдужою як до краси та радості, так і до соціальної потворності й людського горя. Саме соціальна несправедливість штовхнула його на шлях революційної боротьби. Вирвавшись із російської тюрми народів, від'їхавши на безпечну відстань від царських шпигунів і провокаторів, відчувши себе вільною людиною, він думав, що має робити, до чого взятися, щоб якомога швидше допомогти тим, хто страждає, кого мучать і катують.

"І перед моїми очима малювалась висока Швейцарія, ті славні, звідані всіма народами усіх часів і сторіч гори, де зосереджувалась наша революційна еміграція під час перебування за кордоном. Туди ж я мушу поїхати. Я мушу взяти всі напрямки і допевнитися ще раз, що мої переконання підтверджує сама практика і теорія закордонного соціалістичного руху. Там, або в Парижі, були всі провідники. Там виходили часописи і кришталізувалася думка. Хіба ж мені не треба поповнити революційне знання після чотирьох років царського полону?" – задає він собі питання. І відповідає: треба! Він мріє закінчити університет, який дасть йому змогу "бути всезброєним і теоретично, і практично в боротьбі з царатом і капіталом". "Університет, може, я знайду в Галичині. Я читав так багато часописів про ті події з боротьби українських студентів з синками польських дідичів і панів, що я хотів би обізнатися з тим життям і поруч з тим, крім науки, міг я бути дуже близький до українського кордону. Я дістану там зв'язки і подамся знову у підпілля, може сам, а може й зорганізую гурт для цілої великої роботи, для постави на ноги нової соціалістичної організації на Україні" [41, с.35-36].

З такими думками він плив до Австралії. Ці думки переривалися враженнями від сонячної барвистої Маніли на Філіпінах, де його захоплюють "оливкові обличчя і брунатні очі", краса, трудолюбство і граційність філіпінок. Його чарує розкішна, буйна, сповнена п'янких пахощів природа острова Мінданао, міста Самбоанго, яке він порівняв з великим ботанічним садом з усіма розкошами тропічної рослинності. Григорій Федорович дуже шкодував, коли пароплав обходив острови Борнео і Целебес, краса яких залишалась на горизонті, мов казкове марево.

Своє перебування в Австралії він описав у документальній повісті "Мідяні заграви", що вийшла в Харкові 1933 р. тиражем 3000 прим. Спочатку він жив у емігрантському домі в Брісбені – столиці одного із шести штатів федерації, найгарячішій тропічній частині цього суходолу - Квінзленді.

"Брісбен розташований понад самим берегом Тихого океану, біля гирла глибокої річки Брісбен, що утворює природну затоку, надзвичайно гарну й глибоку для того, щоб усілякої місткості океанські пароплави могли вільно приставати до самого берега... Місто чисте, із струнко збудованими котеджами, з готелями, з кам'яницями, з громер скул (середні школи), палацами, університетом, біржею, бібліотекою. Воно вражало багатством фарб, квітів, веселих ліній, різнобарвного убрання природи, вогневими промінням сонця. На мою голодну фантазію ці гострі різнокольорові картини після суворих сибірських краєвидів падали мов світлові проміння на в'язня, випущеного на сонячні луки" [42, с. 13-14].

В Австралії Г.Ф. Піддубний зустрічається з Федором Андрійовичем Сергеєвим ("Артемом"), який там жив з донькою і дружиною, з Паулем Йорданом, який утік з Харбінської в'язниці.

Через деякий час Піддубний з Брісбена переїздить на мідні копальні до Мавнт-Чолмерза. Будує собі житло – тент за один фунт стерлінгів. І живе в ньому. Возить у копальні вагонетки, пересипає мелок з одного рівня на інший. Потім перейшов на мідеплавильню. Робота була важка і виснажлива. А грошей платили мало. Один хлопчисько по імені Нік запропонував Григорію поїхати на цукрові плантації в Північний Квінзленд, де за 6 місяців можна заробити 120 фунтів стерлінгів. Вони покидають Мавнт-Чолмерз з мідеплавильнями та мідними шахтами і їдуть на Північ, в м. Кернс – золоте Ельдорадо Австралії.

Кілька днів жили в готелі - 25-тисячного Рокгемптона, що на березі Тихого океану, на 23-ій паралелі. Тут Піддубний закохується в дружину власника готелю, яка щовечора грала на піаніно. І коли настав час відпливати на пароплаві на Батьківщину, юнакові було боляче кидати готель. Якась незнанна туга вхопила його за серце. "Ця музика і ці блакитні очі з чорними віями та чорними бровами, крізь які світилися вогники життя і спалахи бажання, перевертали мій спокій і зламали мою рівновагу, що з нею я приїхав до Рокгемптону", - згадував він [42, с. 126].

Будучи в Австралії, Г.Ф. Піддубний брав участь у діяльності Австралійської соціалістичної партії, уважно стежив за подіями на Батьківщині. Лютнева революція 1917 р. в Росії змела з політичної арени самодержавство. Влітку 1917 р. Піддубний повертається в рідні краї, спочатку їде до Києва, а потім – у Макіївку, до рідного брата Данила. Кілька днів відпочинку. І знову він поринає в політичну діяльність. Твердо вірячи, що прийшла довгожданна пора свободи, він їде в м. Бахмут, де працює інструктором з підготовки виборів до Установчих зборів України. В кінці 1917 р. вступає до партії українських есерів. Його обирають до складу Центрального Комітету. В січні 1918 р., напередодні того, як Київ почали бомбардувати війська Муравйова, він переїздить сюди і починає працювати в редакції газети "Боротьба" – органі УПСР, редактором якої в той час був відомий український письменник і літературознавець Василь Михайлович Блакитний (Елланський). Тут же в той час працював письменник Гнат Васильович Михайличенко, майбутній нарком освіти УРСР в травні-червні 1919 р. [1, арк. 114]

Зі встановленням на Україні гетьманщини, Піддубний влітку 1918 року їде на Донбас для налагодження зв'язків і підготовки повстання проти гетьмана. А восени знову повертається до Києва. На початку січня 1919 р. за пропозицією ЦК УПСР його посилають у Відень, як представника есерів на конгрес. Тут він зустрічається і близько знайомиться з активним учасником боротьби проти царизму Петром Юрійовичем Дятловим, котрий запропонував йому порвати з есерами, які на той час уже, по суті, втратили свій революційний дух і розсипались, і разом з ним взятися до заснування видавництва "Комуністична бібліотека", в якому організувати видання партійної літератури.

То був час тріумфу соціалістичних ідей. Перемога революції в Росії вселяла надію, що невдовзі такі ж революції прокотяться по всьому світу і принесуть людству свободу і щастя. Політичне насильство буде зруйноване. Отже, треба більше видавати революційної літератури. Хай робітники і селяни читають, хай свідомо піднімаються на боротьбу проти своїх експлуататорів.

Піддубний погоджується працювати у цьому видавництві. В 1920 році він вступає в члени Комуністичної партії Австрії, а згодом переходить до Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ), стає редактором її центрального органу – газети "Наша правда". Редагує її з 1921 по 1923-й рік. В цей же час входить до складу "Закордонного Бюро Допомоги" ("ЗБД") КПСГ. Видає у Відні брошури "Паризька Комуна", "Розбийте кайдани" [23, с. 32].

17 червня 1924 р. в Москві відкрився V Конгрес Комінтерну, який обговорював завдання по згуртуванню робітничих лав і всього світового революційного руху перед наступом капіталу та зміцнення комуністичних партій [20, с. 220]. Це був час, коли комуністичний рух, здавалось, нарощував свої сили. Коли в серцях багатьох комуністів жила надія, що їм удасться перебудувати світ на засадах свободи, рівності і братерства, коли ще культ особи Сталіна тільки зароджувався, політичні репресії ще не набрали масового характеру, а внутріпартійна боротьба велась у формі політичних дискусій, які ще не закінчувалися розстрілами сталінових противників.

Григорій Федорович був на конгресі як спеціальний кореспондент газети "Українські щоденні вісті", що виходила в США. Дискусії на конгресі показали, що в комуністичному русі немає належної єдності. Гострій критиці піддавалися погляди "правих" і "ультралівих". Окремі групи взяли курс на повний розрив із соціал-демократією, зосереджуючи вогонь проти лівого її крила. Багато говорилося про більшовизацію компартій, про їхню роботу у профспілках, про ставлення до селянства, про політику в національному питанні. Все це вимагало великої самовідданої роботи кожного комуніста.

Повернувшись до Відня, Піддубний намагався діяти в руслі рішень конгресу.

У той час у столиці Австрії навчалися буковинські комуністи Семен Юрійович Гуцуляк із Нижніх Станівців, Дарій Денисович Хімчук з Мамаївців, Вольф Штерн з Волоки, у Празі – Михайло Дмитрович Панчик з Дорошівців, Семен Георгійович Галицький із Старої Жучки. В березні 1925 р. вони та дехто із студентської молоді заснували тут Організаційний комітет, який ставив за мету притягти до конспіративної роботи тих товаришів, які брали участь у комуністичній партійній роботі на Буковині в 1919-1921 рр., і не зневірились, не пішли манівцями, а залишилися на комуністичних ідейних позиціях і хотіли далі працювати в русі [2, арк. 80]. Піддубний прилучився до цієї групи і почав активно працювати в ній. Перш за все рішили налагодити зв'язок з краєм і залучити до комуністичного руху якомога більше людей. Д.Д. Хімічук написав листа Іллі Клевчуку в Мамаївці, а той, в свою чергу, – своїм товаришам по гімназії Михайлові Гаврищуку із Мамаївців та Петрові Лисюку із Хрещатика, які навчались у Празі, з пропозицією вступити до цього Організаційного комітету. Однак Гаврищук і Лисюк не прийняли цієї пропозиції.

Комітет тим часом розгортав роботу. Він звернувся до ЦК КПЗУ, а потім до буковинців у Америці і Канаді з проханням надати йому матеріальну допомогу. Зокрема, за підписом "Буковинського революційного комітету" в "Українських щоденних вістях" у Нью-Йорку і "Робітничих вістях" у Канаді були опубліковані відповідні звернення. Дарій Хімічук і Григорій Піддубний почали детально вивчати буковинські відносини. В результаті цього вивчення появились в газетах і журналах Радянської України статті за підписом "Г.Григоровича" і "Г.Піддубного", про які ми говорили на початку статті. Хімічук по кілька разів на рік приїздив на Буковину, зустрічався з комуністами-підпільниками, зокрема, з членами ЦК КПБ – Іллею Клевчуком, Володимиром Гаврилюком, Іваном Стасюком, Василем Руснаком,- збирав матеріали, які потім оброблялися у Відні. На їхній основі Г.Ф.Піддубним була написана і видана книга "Буковинське селянство в ярмі", на обкладинці і титульній сторінці якої стояло прізвище "Грегорі Грігоровіч", що давало підстави декому з необізнаних людей твердити, що автором цієї книги був голова Буковинської інтернаціональної соціал-демократичної партії румун Грегорі Грігоровіч [2, арк. 81].

Ця книга, потрапивши на Буковину, читалась при світлі каганців у селянських хатах і студентських гуртожитках. Один її примірник під час обшуку був знайдений

первинної організації Канатного заводу про виключення Г.Ф.Піддубного із кандидатів партії, "як такого, що випадково потрапив у партію" [1, арк. 67-68]. Ця "випадковість" далі розкривалась у таких звинуваченнях: "за сокрытие своей принадлежности к боротьбистам и того, что был делегатом в Центральную Раду; за активное сочувствие троцкистам, выразившееся в проведении с троцкистами Чернышевым, Сергиенко и Демченко работы среди рабочих (разлагал остальных членов партии, читал троцкистские брошюры и т. д.); за партнедисциплинированность (не платил 7 месяцев членских взносов, за что имел выговор); за неискренность на чистке и апелляции" [1, арк. 69].

Такий судовий вирок винесли Піддубному голова райкомісії Судаков, члени комісії Єсава, Бейдюк і секретар Субочев.

Та Піддубний не змирився з таким рішенням. Подав повторну апеляцію, яка розглядалась 10 січня 1935 р. комісією персональної чистки парторганізації "ЛІМ". Ця комісія глибше вивчила всі його гріхи і розписала їх, не шкодуючи барв. Оскільки висновки комісії є характерним документом страшної доби комуністичного самопожирання, наведемо їх повністю:

"Піддубний в 1906-12 рр. працював у партії с. - р. В 1913-17 рр., перебуваючи в Австралії, працював у Австралійській соціалістичній партії, мав зв'язок з марксистами і ніби пройнявся інтернаціонаціоналізмом. Тим часом, повернувшись в 1917 р. на Україну, він вступив не до інтернаціоналістської партії більшовиків, а до найбільш соціал-шовіністичної партії українських есерів і проходить у її ЦК в кінці 1917 р. – саме тоді, коли українські есери стали ведучою партією буржуазної котрреволюції, допомагали Калединові, почали організацію української білої гвардії, готували війну з РСФСР.

Після розгрому державного апарату української контрреволюції – Центральної Ради, що перебувала під фактичним керівництвом українських есерів, Піддубний ніби лівішає, працюючи в "Боротьбі" з лівими есерами (Блакитний, Михайличенко), але після повороту Ц.Р. з закликаними нею німцями залишається працювати в "Боротьбі" уже з Голубовичем, а після гетьманського перевороту, коли ліві на з'їзді в травні 1918 р. захопили ЦК, відходить од них, виїздить у Донбас. Восени знову опиняється в Києві в середовищі правих, активних провідників контрреволюції, цього разу ініціаторів уже антантівської інтервенції, і під час Директорії, як член старого контрреволюційного ЦК Української партії соціалістів-революціонерів, входить рівноправним редактором в "Трудову Республіку" разом з іншими членами ЦК і агентами Грушевського – Христюком і Ісаєвичем.

Далі, передчуваючи неминучу поразку Директорії, намагається умовити правих стати на радянську платформу, що, по суті, було б тільки маневром, але не доходить до порозуміння і в половині січня 1919 р., безпосередньо перед вступом до Києва Червоної Армії, виїздить на гроші Директорії за її дорученням та через руки якогось галицького націоналіста Кушніра за кордон, в Закордонну делегацію Української партії есерів, де півтора року працює з іншими членами контрреволюційного ЦК УПСР – Грушевським, Чечелем, Шрагом і т.д.

Після удаваного переходу Закордонної делегації УПСР на радянську платформу Піддубний організовує самостійне видавництво з участю діяча Союзу визволення України П. Дятлова, узурпувавши для цього видавництва назву Комуністичної бібліотеки, з тим же Дятловим бере редакційну участь у "Новій Добі", що мала легалізувати поворот грушевсько-винниченківського дворушницького блоку на Україну, вступає в компартію Австрії і тоді стає редактором Ц.О. Комуністичної партії

Східної Галиччини - "Нашої правди" - під керівництвом контрреволюційної групи Василькова і Турянського.

Повернувшись у 1926 р. на Україну, Піддубний працює в Наркомосі заступником нач. Головліту, тримає тісні зв'язки з Баданом і Ерстенюком. У 1929 р. його вичищають з партії як баласт. Поновлений у 1930 р., Піддубний працює в товаристві Політкаторжан директором видавництва, звідки його знято в червні 1932 р. Під час засилля націоналістів у видавництві "ЛІМ" працював тут керівником фінсектору. Підтримував зв'язки з Дятловим і через Ірчана одержав посаду директора видавництва націонал-інтервентів "Західна Україна".

Перебуваючи в Радянській Україні біля 8 років і маючи контакт з письменницькими колами, Піддубний не цікавився літературним життям, не дав ні одної критичної чи взагалі літературно- політичної статті і так само не виявив свого лиця як комуніст хоч би будь-яким твором на теми соціалістичного будівництва.

Під час чистки Піддубний не дав щирої більшовицької оцінки свого минулого, зокрема, не висвітлив своєї політичної ваги, як член ЦК партії українських соціалістів-революціонерів, намагався створити враження, ніби весь час стояв на лівому крилі цієї партії, затушковував свою півторарічну роботу в Закордонній делегації УПСР і не хотів дати їй належної політичної оцінки.

Ухвалили:

За приховання контрреволюційного минулого (співробітництво в петлюрівській Директорії, від якої Піддубний був відряджений за кілька днів до приходу Червоної Армії до Києва за кордон), за замазування під час чистки контрреволюційної ролі партії українських есерів, в лавах якої брав активну участь до 1920 р.; за відсутність боротьби з контрреволюційним націоналізмом; за відсутність в його літературній діяльності будь-якої активної боротьби за соціалістичне будівництво в СРСР – ПІДДУБНОГО-ТОЛМАЧОВА Г.Ф. З ЛАВ ПАРТІЇ ВИКЛЮЧИТИ.

ГОЛОВА КОМІСІЇ

/ПЕРЛОВ/" [1, арк. 70-74]

Одночасно з партійним нагрібанням компромату і осудженням ішла робота по "оформленню" справи і по лінії НКВС. Оперуповноважений 2 відділення таємно-політичного відділу (далі ТПВ) Харківського обласного управління НКВС України Бордон 25 грудня 1934 р. написав постанову на відкриття справи № 7360, в якій Піддубному-Толмачову за ст. 54-8 КК УРСР приписувалась участь у терористичній організації, яка ставила за мету терор проти керівників партії [1, арк. 1]. 15 січня 1935 р. його арештували, але постанова на арешт була відповідно оформлена лише 26 січня. В ній зазначалося, що Піддубний-Толмачов є членом контрреволюційної організації "УВО" [1, арк. 2]. "Викривали" його в цьому після обробки костоламами НКВС учорашні товариші по партії і по закордонній роботі Олександр Іванович Бадан-Яворенко, Василь Іванович Атаманюк, Хома Михайлович Приступа, Петро Іванович Демчук, Михайло Степанович Білий, Петро Дмитрович Темицький, Мирослав Дмитрович Ірчан-Баб'юк, Семен Юрійович Гуцуляк, Василь Степанович Зборовець та Володимир Іванович Сенчин [1, арк. 11-13].

Свідчення були надумані, неконкретні, очевидно, добувались під силою мук і катувань, тому вся сітка КПЗУ була представлена як мережа "УВО". Це працівників

жандармами на подвір'ї Василя Гаврилюка – батька Володимира Гаврилюка - в Хрещатику [44].

Дарій Хімічук у своєму звіті ЦК КПБ про роботу Закордонного Бюро у Відні від 29 червня 1926 р. писав так :"Для Бук[овинського] селянства рішено було написати "Бук[овинське] сел[янство] в ярмі". Зібрані матеріали почали використовувати для "Меморандуму", в якім Комітет аргументував і показував, чому якраз на Буковині потрібна автономна партійна організація" [2, арк. 81].

В цьому звіті Дарій Хімічук, високо оцінюючи роботу Піддубного, розповідав, що Закордонне Бюро КПБ у Відні не раз захищало його перед нападками представника ЦК КПЗУ на закордон Павла Ладана (Недобитого), який вимагав усунути його з Бюро, як не буковинця [2, арк. 83]. Г.Ф.Піддубний брав також активну участь у випуску першого номера газети "Буковинська правда", який вийшов у Відні.

В 1926 р. за пропозицією радянського повпредства у Відні Піддубний переїздить на Україну і поселяється в Харкові. На той час він був уже одружений на уродженці Швейцарії Ерні Едуардівні Пробет, мав дочку Оксану і сина Свєтозара. Поселили його по вулиці Селянських письменників, 5, кв. 49 [1, арк. 7, 115].

6 листопада 1926 р. комісія ЦК КП(б)У на попередньому розгляді заяв вихідців із інших партій затвердила Піддубного (Толмачова) Григорія Федоровича дійсним членом КП(б)У [3, арк. 11]. Це був третій розгляд його справи. Перший рез вона розглядалась 6 лютого 1926 р. на засіданні цієї ж комісії, другий раз - 21 липня 1926 р. на секретаріаті ЦК КП(б)У, які двічі залишали питання відкритим, прикріпили його до партосередку, щоб потім зажадати від останнього оцінку минулої роботи Піддубного. Крім того, мали запросити характеризуючий його матеріал від наркома освіти Шумського О.В.

Партосередок наркомату освіти дав Піддубному позитивну характеристику. А от Юрій Коцюбинський, який у той час був першим радником повпредства СРСР у Відні, у своєму листі до голови Закордонного Бюро Допомоги КПЗУ Карла Максимовича характеризував Піддубного з негативного боку. І все ж його затвердили "дійсним членом КП(б)У" [3, арк. 11].

Спочатку він працював у Народному комісаріаті освіти заступником начальника Головліту, потім очолював відділ ліквідації неписьменності. На початку 1929 р. його призначають директором видавництва політкаторжан. З другої половини 1932 р. він – заступник директора видавництва "Література і мистецтво" ("ЛІМ") по фінансах і плануванню. Активно займався літературною роботою. З-під його пера виходять згадувані вище автобіографічні повісті "Страйк на засланні" та "Через кордон" (1932 р.), "Шафіровий океан" та "Мідяні заграви"(1933 р.). Була підготовлена до друку автобіографічна повість "Через Океанію", але світу вона не побачила. Рецензент Павло Ходченко знайшов її антихудожньою з рядом ідеологічних зривів, занадто автобіографічною, в якій "не показано справжньої боротьби за соціалізм." В кінці 1932 р. Піддубного звільнили з посади за скороченням штату і відрядили в розпорядження ЦК КП(б)У [1, арк. 53, 65, 66, 115].

Це був час, коли в Харкові і по всій Україні вишукували і арештовували членів "Української Військової Організації" ("УВО"), до якої зараховували всіх буковинців, галичан, а також тих, хто в 1922-1926 рр. прибув до УРСР із закордону. Під різними приводами їх звільняли з роботи, з високих посад переводили на нижчі, виключали з партії і, врешті-решт, арештовували і судили. Не минула ця доля і Піддубного. В 1929 р. його з партії виключили як баласт. Але після кількох апеляцій до М.О.Скрипника та О.В.Шумського в 1930 р. його поновили в партії як кандидата. Але ненадовго. 13 жовтня 1934 р. Жовтнева районна комісія чистки партії підтверджує рішення

НКВС влаштовувало. Не треба було вигадувати своїх версій. Все накладалось одне на друге. Слідчі звинувачували Піддубного у зв'язках з "контрреволюціонером" П.І. Демчуком, котрий у них проходив як колишній сотник УГА і агент польської дифензиви і був уже засуджений на 5 років ВТТ. Він нібито показав на допитах, що разом із Піддубним та іншими особами входив до складу "УВО" з 1920 р., що вони вдвох здійснювали контроль над ідеологічною і оргмасовою роботою органу ЦК КПСГ - "Нашої правди" - в інтересах "УВО", і що в редакції "Нашої правди" знаходився облік кадрів "УВО".

В листі генеральному прокурору УРСР 2 травня 1935 р. Піддубний відкидав вигадані ДПУ і приписані Демчуку "зізнання" і, в свою чергу, почав шукати темні плями в діяльності Демчука. Ми не будемо їх згадувати. Це просто рефлексії людини, яка не може пояснити дії свого колишнього колеги і починає висловлювати свої припущення.

Як видно з цього листа, Піддубний з приводу "наклепів" Демчука звертався в березні 1935 р. до Постишева, давав свідчення в додаткових протоколах слідства. Він не міг змиритися з "твердженнями Демчука". Та всі ці протести-виправдовування йому не допомогли. Фальсифікація справи продовжувалась. В протоколах появилися нові "свідчення" Демчука про те, що нібито уже в 1922 р. головні сили "УВО" були розставлені, в основному, таким чином: Головний штаб на чолі з Кріликом знаходився в Данцігу, а його представники - Турянський – у Москві і Данцігу, Максимович – у Харкові, Ладан – у Берліні, Букшований – у Відні й Берліні; що наради штабу проходили нібито в Берліні, Данцігу і Відні; що емісарами штабу "УВО" у Відні були Дятлов, Піддубний, Чичкевич, Букшований; що уповноваженими штабу "УВО" за кордоном для Румунії був Піддубний, для Америки – Дятлов і Бадан; що Закордонне Бюро Допомоги ЦК КПЗУ ("ЗБД") було перетворене в контрреволюційну організацію [1, арк. 26].

16 січня 1935 р. допит Піддубного вів уповноважений 2 відділення таємно-політичного відділу Харківського обласного управління НКВС УРСР Бліок. Він знову пройшовся по нелегкій долі Піддубного від дня народження до дня арешту, звинувачував його з допомогою "свідчень" Демчука та інших в приналежності до "УВО". 28 січня Бліок допитувався, хто відвідував квартиру Піддубного і в кого він був вдома, коли познайомився з Мирославом Ірчаном, з секретарем видавництва "Західна Україна" Петром Гірником, Баданом та Ерстенюком, Гуцуляком і Букшованим [1, арк. 52-58].

Ведучи справу, слідчі не вкладалися у відведений час. Кілька разів продовжували термін слідства на 15 і 20 днів. Тільки 23 червня 1935 р. військовий прокурор 14-го стрілецького корпусу Сафронов підписав висновок в справі 7360. Наводимо його дослівно в оригіналі, зберігаючи орфографію і пунктуацію:

"З А К Л Ю Ч Е Н И Е

Гор. Харьков, "23" июня, 1935 г. Военный Прокурор 14 стр. корпуса САФРОНОВ рассмотрев следственное дело №-7360 по обвинению гр. ПОДДУБНОГО-ТОЛМАЧЕВА Григория Федоровича в преступлении, предусмотренном ст. 54-8 УК УССР.

Н А Ш Е Л :

1. Материалами, предварительного следствия вполне установлено, что обвиняемый ПОДДУБНЫЙ- ТОЛМАЧЕВ состоял членом контрреволюционной террористической организации "УВО".

2. Что допрошеный в качестве обвиняемого ПОДДУБНЫЙ-ТОЛМАЧЕВ в пред'явленном ему обвинении виновным себя не признал, однако, своей связи и знакомства с осужденными руководителями к-р террористической организации "УВО" – БАДАНОМ, АТАМАНЮКОМ, ПРИСТУПОЙ, ЧИЧКЕВИЧЕМ и др. он ПОДДУБНЫЙ-ТОЛМАЧЕВ не отрицает. (Підкреслення моє. – І.Ф.).

3. Что материалами предварительного следствия собрано достаточно даных для привлечения ПОДДУБНОГО-ТОЛМАЧЕВА к судебной ответственности, но имея ввиду, что проверить в судебном заседании показания, ныне осужденных БАДАНА, АТАМАНЮК, ПРИСТУПЫ и ЧИЧКЕВИЧА и др. – не представляется возможным, руководствуясь постановлением ВЦИКа СССР от 10 июля 1934 г.

П О С Т А Н О В И Л :

Обвинительное заключение по делу, по обвинению гр. ПОДДУБНОГО-ТОЛМАЧЕВА Григория Федоровича, 1886 г. рождения, уроженца села Тетлеги, Чугуевского р-на, Харьковской области, быв. чл. КП(б)У, исключенного из партии в 1934 г. за сокрытие своего к-р прошлого, по профессии журналиста, не судимого – по ст. 54-8 УК УССР – УТВЕРДИТЬ и дело о нем направить на рассмотрение Особого Совещания при НКВД СССР на предмет заключения ПОДДУБНОГО-ТОЛМАЧЕВА в исправительно-трудовые лагеря.

ВОЕННЫЙ ПРОКУРОР 14 с.к. (САФРОНОВ)" [1, арк. 81]

28 липня 1935 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР підписав відповідну постанову, підготовлену працівниками таємно-політичного відділу Акимовим, Долинським і Козельським. З нею погодився військовий прокурор українського військового округу Парфільєв. 31 липня справу направили в Москву. 14 вересня Особлива нарада при наркомі внутрішніх справ СРСР постановила: "Поддубного-Толмачева Григория Федоровича за к-р деятельность – заключить в исправтрудлагерь сроком на пять лет, сч. срок с 25.XII – 34 г. Дело сдать в архив" [1, арк. 92].

Людину високих ідеалів, чесну і самовіддану, було безпідставно звинувачено в тому, в чому вона не була винна, і засуджено до 5 років. Строк на той час невеликий. Декому вистачало сил відбути його. Але переслідування Піддубного Г.Ф., як і десятків тисяч інших оббріханих службистами НКВС, і після присуду Особливої наради не припинилося. 19 вересня 1935 р. його відправили в Біломорсько-Балтійський табір НКВС на ст. Медвежа Гора для утримання на Соловецьких островах [1, арк. 94]. А 9 жовтня 1937 р. особлива трійка УНКВС Ленінградської області у складі начальника УНКВС ЛО Л.Заковського, його заступника В.Гаріна і прокурора м.Ленінград Б.Позерна затвердила три протоколи (№№ 81, 82, 83), 10, 14 жовтня по одному № 84 та № 85. Всього приречено до смерті було 1116 в'язнів, розстріляно 1111, в тому числі і Григорія Федоровича Піддубного [22, с. 28, 1777].

Він ішов по списку № 83 під номером 187. В список входило 266 осіб. Один із цих нещасних – Зозуляк І.М. не був розстріляний, бо його відправили в Київ. Всі інші, а це в основному українські інтелігенти були знищені в урочищі Сандормох під Медвежегорськом 27 жовтня – 4 листопада 1937 р. власноручно заступником начальника адміністративно-господарського управління УНКВС ЛО капітаном держбезпеки М.Матвєєвим. 10 листопада він рапортував заступнику начальника управління НКВС

ЛО старшому майору держбезпеки В.Гаріну: "Доношу, что на основании предписания начальника управления НКВД ЛО – комиссара Госбезопасности 1-го ранга тов. Заковского от 16 октября 1937 года за № 189852 – приговор в отношении осужденных к В.М.Н. – согласно протоколов Особой Тройки УНКВД ЛО за № 81, 82, 83, 84 и 85 – всего на 1116 человек – мною приведен в исполнение на 1111 человек". Далі Матвєєв розшифровував скільки за яким протоколом розстріляно і подавав прізвища п'яти в'язнів з яких один умер до розстрілу, а четверо 28 жовтня – 2 листопада були відправлені і інші міста країни [22. – Т. 1, с. 32]. Разом з Піддубним були розстріляні письменники В.П. Підмогильний, В.Л. Поліщук, М.Д. Ірчан, М.К. Зеров, М.Г. Куліш, Г.Д. Епік, режисер О.С. Курбас, колишній зав. сектором капітального будівництва Держплану УРСР, С. Ю. Гуцуляк (до речі, буковинець), академік М.І. Яворський, професор П.Ю. Дятлов та інші представники української національної еліти [22, с. 137-194].

Так обірвалось життя людини, яка присвятила себе боротьбі за свободу і щастя для себе й свого народу. Його життєва дорога була нелегка. Здавалося, вийшов на широкий простір, досяг того, за що боровся. І ось тобі удар! Нещадний, підлий удар у саме серце, удар тих, до кого він ішов з відкритою душею, хто мав би його захищати від несправедливості і беззаконня.

Президія Харківського обласного суду 27 листопада 1970 р. відмінила постанову Особливої наради при НКВС СРСР від 14 вересня 1935 р. і постанову особливої трійки УНКВС Ленінградської обл. від 9 вересня 1937 р. щодоПіддубного-Толмачова Григорія Федоровича, а справу припинила за відсутністю складу злочину і реабілітувала посмертно [1, арк. 191-192].

Радянська Феміда визнала, що людину знищено нізащо. Але винні лишилися непокараними. Розстріляних не воскресити. Життя їм не повернути. І в цьому найбільший трагізм злочинів сталінізму.

Сьогодні все, що написав і опублікував Г.Ф. Піддубний, зокрема і про Буковину, стало важливим історичним свідченням його складного, трагічного життя, як і життя усього українського народу. Літературна, історико-краєзнавча творчість Піддубного не втратила свого пізнавального значення сьогодні. Комуністичні ж ідеали, які він певний час проповідував і за які боровся, померкли і почорніли, втратили свою привабливість ще за його життя. Злочини сталінізму, жертвою яких він став, перекреслили все те, що колись так вабило молодих революціонерів.

Трагічна доля Г.Ф. Піддубного, як і десятків мільйонів інших жертв кривавого деспотизму і сваволі, сьогодні і в майбутньому буде неспростованим і непростимим звинуваченням Сталіну і його опричникам, які жорстоко і нещадно нищили цвіт українського і всіх інших народів колишнього СРСР, мимоволі стверджуючи, що такі самоїдські партії і таких вождів-деспотів не можна допускати до влади.

Джерела та література

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Протоколи комісії ЦК КП(б)У по попередньому розгляду заяв вихідців із інших компартій, ф.1, оп. 68, спр. 16.
2. Державний архів Чернівецької обл., ф. 118, оп. 4, спр. 1378; оп. 5, спр. 5466.
3. Архів Харківського обласного управління Служби безпеки України. Справа 64676 по звинуваченню Піддубного-Толмачова Г.Ф. в злочинах, передбачених ст. 54-8 КК УРСР.
4. Григорович Г. Лист з Буковини. Селянський бунт в Мамаєштах.// Вісті. – 1924. – 14 лист.
5. Григорович Г. Українці під румунською кормигою // Більшовик. – 1924. – 23 груд.
6. Григорович Г. Лист із Буковини. По селах і містах Буковини. // Пролетарська правда. – 1925. – 12 лип.

7. Григорович Г. Буковина під ножем боярських хірургів // Пролетарська правда. – 1925. – 28 лип.
8. Григорович Г. Спробні вибори в Румунії // Пролетарська правда. – 1925. – 16 верес.
9. Григорович Г. Буковинське селянство в ярмі. – Відень: Нове село, 1925. – 80 с.
10. Григорович Г. Боярська диктатура і робітнича преса в Буковині // Вісті. – 1925. – 1 груд.
11. Григорович Г. Земельна реформа на Буковині // Більшовик. – 1926. – 18 січ.
12. Григорович Г. З буковинського життя // Вісті. – 1926. – 11 квіт.
13. Григорович Г. Готентотські вибори на Буковині // Вісті. – 1926. – 25 черв.
14. Григорович Г. Про земельну реформу Буковини // Комуніст. – 1926. – 4 лип.
15. Григорович Г. Під боярською владою // Народній учитель. – 1926. – 22 верес.
16. Григорович Г. Розлам буковинської соціал-демократії // Робітнича газета "Пролетар". – 1928. – 23 груд.
17. Григорович Г. Нова партія на Буковині // Робітнича газета "Пролетар". – 1929. – 8 лист.
18. Канюк С. Буковина в румунській неволі. – Харків: ДВУ, 1930. – 134 с.
19. Кухта Б.Л. Боротьба КПЗУ за поширення ленінських ідей соціалістичної революції // Заграви волі. – Львів: Каменяр, 1970. – С. 61-75.
20. Коммунистический Интернационал. Краткий исторический очерк. – М.: Политиздат, 1969. - 600 с.
21. Левицька О.Ф. Ю.М. Коцюбинський у Відні // Укр. істор. журн. – 1971. - № 12. – С. 113-114.
22. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії: В 3 т. – К.: Сфера, 1997. – Т. 1. – 325 с.
23. Піддубний Г. Розбийте кайдани. – Відень – Львів, 1921. – С. 32.
24. Піддубний Г. Паризька Комуна (1871-1921). – Відень- Львів, 1921. –32 с.
25. Піддубний Г. Пролетаріат, інтелігенція і селянство // Наш стяг. – 1921. - № 2. – С. 14-25.
26. Піддубний Г. На V конгресі Комінтерну. Дискусія в національній справі // Українські щоденні вісті (США). – 1924. – 5 серп.
27. Піддубний Г. Консолідація революційних сил Західної України // Вісті. – 1926. – 1 груд.
28. Піддубний Г. Робітничий рух на Буковині // Вестник Профдвижения Украины. – 1926. – № 12. – С. 62-65.
29. Піддубний Г. Професійний рух Буковини // Вестник Профдвижения Украины. – 1926. - № 13. – С. 59-61.
30. Піддубний Г. Земельне питання в Румунії, Буковині й Бессарабії // Більшовик України. - 1926. - № 4-5. – С. 81-98.
31. Піддубний Г. Преса на Буковині. Матеріали до історії української преси // Червона преса. - 1927. -№ 6. – С. 25-30.
32. Піддубний Г. Повідь у Західній Україні та Буковині і наша допомога // Селянський Будинок. – 1927. - № 17. – С. 5-8.
33. Піддубний Г. Буковина під владою Румунії // Більшовик України. –1927. - № 7-8. – С. 76-93.
34. Піддубний Г. Буковина - її минуле й сучасне. – Харків: ДВУ, 1928. – 256 с.
35. Піддубний Г. Під знаком демократичних ілюзій // Західна Україна. – 1929. - № 4. – С. 12-14.
36. Піддубний Г. Еміграційна політика боярської Румунії // Більшовик України. – 1929. - № 10. - С. 68-75.
37. Піддубний Г. Еміграція з Румунії // Західна Україна. – 1929. - № 4. – С. 38-39.
38. Піддубний Г. Страйк на засланні. – Харків: В-во політкаторжан. 1932. – 120 с.
39. Піддубний Г. Через кордон. – Харків: В-во політкаторжан. 1932. – 76 с.
40. Піддубний Г. Шафіровий океан. – Харків: В-во політкаторжан. 1933. – 167 с.
41. Піддубний Г. Мідяні заграви. – Харків: В-во Всеукр. Ради політкаторжан і засланців. 1933. - 128 с.
42. Фостій І. Газета "Буковинська правда" // Укр. істор. журн. – 1970. - № 7. – С. 36-40.
43. Фостій І. Володимир Гаврилюк // Радянська Буковина. – 1971. – 9 квіт.
44. Черненко А.М., Савченко О.І. В.І. Ленін і російська революційна еміграція в Австрії (1907-1919 рр.) // Укр.істор. журн. – 1988. - № 4. – С. 81-89.

Ботушанський В.М., Ільків О.М., Марусик Т.В.
(Чернівці)

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
(До 60-річчя відкриття)

У 2000 році історичному факультету Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича виповнилося 60 років.

Пройдений факультетом шлях був непростим і характеризувався як значними здобутками, так і певними втратами.

Відкриття факультету припало на 1940 рік, тобто переломний момент в історичній долі краю, коли Північна Буковина й Хотинщина були приєднані до України (в складі СРСР)

Разом зі здійсненням системи заходів по радянізації всіх сфер життя в краї було проведено реорганізацію й Чернівецького університету. На виконання постанови Раднаркому УРСР від 13 серпня 1940 р. та наказу Наркомату освіти від 22 серпня того ж року колишній румунський університет у Чернівцях реорганізовано в державний університет з українською мовою викладання в складі шести факультетів: філологічного, фізико-математичного, біологічного, хімічного, геолого-географічного та історичного [1, оп. 1ОС, спр. 1, арк.].

Згідно з тодішньою практикою тоталітарної системи навчальна, виховна, наукова й громадська робота історичного (як гуманітарного) факультету була під пильним наглядом партійних органів і спецслужб. Навчальні програми практично з усіх предметів, наукові дослідження були просякнуті марксистсько-ленінськими комуністичними догмами й будь-який відхід від них означав різного роду нагінки: критика, догани, адміністративні заходи, а то й кримінальне переслідування, зокрема за прояви т. зв. "українського буржуазного націоналізму". Особливо це було характерно для 40-х років, коли ряд студентів позбавлено права навчатися, а окремих з них навіть засуджено і заслано за "політичні злочини", зокрема Кривка Івана, Кічака Ігоря [7, с. 103-114], Лободу Тараса [6, с.2].

Факультет було відкрито в складі трьох кафедр: кафедри історії СРСР, кафедри історії стародавнього світу й середніх віків, кафедри нової історії. Деканом факультету призначено доц. М.Ф.Скавронського. Викладачів було мало. На кафедрі історії СРСР працював спочатку лише один викладач доц. А.В.Крячун. На кафедрі нової історії працювало два викладачі: доц. М.Ф.Скавронський та ст. викладач А.І.Камінський [1, оп. 1ОС, спр. 1, арк. 68].

Навчання у 1940/41 н.р. почалося 1 жовтня у складі 66 студентів [1, оп. 1ОС, спр. 1, арк. 19], переважно вихідців зі Східної України. Початок роботи україномовного університету в Чернівцях був визначною подією культурного життя краю.

Війна перервала роботу факультету, як і всього університету. Останні дні сесії проходили під гуркіт артилерійської канонади й бомбардування німецько-румунських літаків. Протягом 26 червня – 2 липня частину викладачів і студентів евакуйовано до м.Куйбишев. Одні продовжували навчатися у вузі, поєднуючи це з роботою на підприємствах оборонної промисловості, інші стали воїнами Червоної армії. Серед останніх були викладачі історичного факультету М.Ф.Скавронський, А.В.Крячун, Л.В.Гаркуша. Під час воєнних дій М.Ф.Скавронський і А.В.Крячун загинули.

Після вигнання німецько-румунських загарбників з Буковини факультет (як і весь університет) 10 жовтня 1944 р. відновив свою роботу. Професорсько-викладацький

склад комплектувався спочатку виключно за рахунок кадрів науковців, направлених з різних міст України, СРСР. У різний час факультет очолювали декани доц. В.К.Литвинов, проф. В.О.Голобуцький, доценти І.І.Кравченко, Т.М.Сопільнюк, К.Г.Ципко, Г.С.Габ, М.О.Ліщенко, з 1975 р. - проф. Ю.І.Макар.

Восени 1944 р. навчання розпочалося при 89 студентах: І курс - 44, ІІ курс - 31, ІІІ курс-6, ІУ курс-8 [1, оп. 1ОС, спр.2, арк.91]. Того ж року планувалося відкрити 5 кафедр: загальної історії, історії середніх віків, нової історії та історії Сходу,історії СРСР, історії України [2, оп.5,спр.35].

Фактично відкрито три кафедри: історії СРСР (у різний час її очолювали доценти І.І.Кравченко, К.Г.Мигаль, проф. В.О.Голобуцький, доценти К.Г.Ципко, М.О.Ліщенко, професори М.М.Кравець, І.А.Гриценко, В.М.Ботушанський, В.М.Холевчук); кафедру стародавнього світу і середніх віків (її очолювали професори О.Д.Дмітрієв, Є.В.Черезов, Г.К.Кожолянко, з 1991 р. – доц. В.О.Балух); кафедра нової історії (очолювали доценти С.Ш.Грінберг, З.М.Гершов, професори І.М.Теодорович, В.В.Шаповалов, з 1994 р. - Ю.І.Макар). Щоправда, у 1955-1976 рр. останні дві кафедри були об'єднанні в кафедру загальної історії. В перші повоєнні роки короткий час існувала й кафедра історії України (завідуючим був доц. І.І.Кравченко), але у 1949 р. вона була включена до складу кафедри історії СРСР з двома спеціалізаціями: історія СРСР та історія УРСР [2, оп. 5, спр. 46, арк. 57-58]. В умовах хрущовської "відлиги" на клопотання керівництва факультету відновити кафедру історії України було дозволено кафедру історії СРСР іменувати кафедрою історії СРСР і УРСР. У 1976 р. на базі згаданої кафедри загальної історії створено, а точніше – відновлено кафедру історії стародавнього світу й середніх віків і кафедру історії нового та новітнього часу [12, с. 119].

Перші роки становлення факультету були нелегкими: мало було викладачів, не вистачало навчальної, наукової літератури, наочності. Хоч в університетській бібліотеці був чималий книжковий фонд часів цісарської Австрії та королівської Румунії, але по-перше, ця література була переважно іноземними мовами, по-друге, вона абсолютно не відповідала навчальним програмам радянського вузу, по-третє, наявна незначна частина української літератури оголошена "ворожою", "буржуазно-націоналістичною" і була передана у закриті спецфонди, а то й знищена.

Дещо краще виглядала справа з приміщенням факультету. Йому було передано IV корпус університету по вул. Л.Українки, 22 (нині тут ЗОШ № 5). Він складався з 4 аудиторій на 40-50 осіб кожна, 4 кабінетів, бібліотеки й читального залу на 60-80 місць. Поруч розташовувся і студентський гуртожиток.

З переведенням у 1956 р. Чернівецького краєзнавчого музею з центрального корпусу колишньої резиденції буковинських митрополітів в інше приміщення туди, у ліве крило, переведено історичний факультет. У його розпорядженні було 5 великих аудиторій, 5 малих, по дві кімнати під кафедри і деканат, бібліотека, буфет. Але з розширенням адміністративного апарату університету й кафедр суспільних наук, з одного боку, та завершенням ремонту правого крила цього ж корпусу після пожежі в час війни у 1944 р. факультет у 1968 р. переведено в праве крило корпусу. Однак з тих же причин, що й попередньо, обмеження аудиторного фонду факультет у 1984 р. переведено в І корпус університету (3-й поверх), потіснивши математичний факультет – всього 18 кімнат, у т.ч. 5 великих, решта - малі (під кафедрами, деканатом, бібліотекою, методкабінетом, аудиторіями для практичних групових занять).

Ще у 1947 р. створено факультетську бібліотеку, якій передано 1856 примірників наукової літератури [2, оп.5, спр. 46, арк.57].

Поступово зростало й число викладачів, частина яких прибула з інших міст України та СРСР. Зокрема на кафедрі історії СРСР та УРСР у кінці 40-х – 80-ті роки працювали

І.І.Кравченко, Л.М.Зак, Є.Я.Кондор, І.О.Літаш, Л.Г.Кузнєцова, О.Л.Кроник, О.А.Горячкін, М.І.Литвиненко, А.І.Тихонович, В.О.Голобуцький, К.Г.Мигаль, І.А.Гриценко, Г.С.Габ, М.О.Ліщенко, О.М.Пономарьов, Г.М.Страхов, Ф.А.Редько, К.Г.Ципко, Р.П.Ростикус, П.В.Михайлина, Є.С.Приходько, О.Ф.Пастух, Б.О.Тимощук, І.М.Гойло, К.І.Юрчук, М.М.Кравець, П.П.Никифорак, В.М.Холевчук, В.М.Ботушанський, М.П.Никифорук, П.І.Мельник, В.К.Боролюк, П.І.Яценюк, Т.С.Яценюк, О.П.Іваницька, В.О.Фреліх, Л.М.Ткачук, О. В. Добржанський.

На кафедрі історії стародавнього світу і середніх віків у цей же період працювали О.Д.Дмитрієв, М.Ф.Петриченко, Є.В.Черезов, К.С.Мусієнко, В.К.Литвинов, згодом - Т.І.Бушина, Г.І.Шаповалова, Г.К.Кожолянко, Л.П.Михайлина, С.В.Пивоваров, В.О.Балух, Ю.П.Шестаков, О.М.Масан, С.В.Хільчевський, І.П.Возний, Б.М.Боднарюк, І.А.Піддубний, М.П.Никифорук.

На кафедрі історії нового та новітнього часу в різний час працювали (чи працюють і нині) З.М.Гершов, П.М.Гапонов, П.К.Марочко, С.С.Грінберг, Е.Є.Лазарєва, М.А.Алекберлі, І.М.Теодорович, В.В.Шаповалов, згодом - С.Г.Десятсков, М.М.Межевич, Є.В.Лихач (Сахновський), М.В.Ляхович, А.А.Адамович, В.І.Головін, І.М.Гойло, Ю.І.Макар, О.І.Сич, С.С.Троян, В.П.Фісанов, В.Є.Струтинський, Л.Д.Аршинова, П.І.Яценюк, В.Ф.Холодницький, І.В.Жалоба, С.О.Федуняк, А.М.Круглашов, І.М.Мельничук, С.Д.Попик, В.А.Демидов, С.Д.Осачук, Т.Я.Лупул.

Більшість з них захистили кандидатські й докторські дисертації, працюючи на факультеті.

Політика русифікації в галузі освіти, здійснювана в дусі вимог союзного центру, не оминула у ті десятиліття й Чернівецький університет. Наприклад, у 1953 р. з 200 викладачів вузу українською мовою вели заняття лише 59 викладачів (30 %) [4. с. 106]. У наступний період процес русифікації багатьох факультетів продовжувався. Зокрема, на історичному факультеті це відчувалося на кафедрі нового й новітнього часу (українською мовою тут вів заняття тільки Ю.І.Макар), на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків (тут українською мовою викладали тільки Л.П.Михайлина, Г.К.Кожолянко, С.В.Пивоваров). Це пояснювалось до певної міри переважанням навчальної й наукової літератури лише російською мовою. На кафедрі історії СРСР та УРСР викладачі в абсолютній більшості вели заняття українською мовою (І.А.Гриценко, М.О.Ліщенко, П.В.Михайлина, Г.С.Габ, К.Г.Ципко, Є.С. Приходько, П.П.Никифорак, Б.О.Тимощук, О.Ф.Пастух, Ф.А.Редько, М.М.Кравець, О.П.Іваницька, Т.С.Яценюк, В.М.Холевчук, В.М.Ботушанський, В.К.Боролюк, П.І.Мельник, М.П.Никифорук, В.О.Фреліх).

Підвищення професійного рівня професорсько-викладацького складу, зміцнення навчальної бази факультету мали своїм наслідком підвищення його авторитету в складі університету, про що свідчило постійне зростання конкурсів абітурієнтів на вступних іспитах. Підготовка спеціалістів велася як стаціонарно, так і на заочній формі навчання (з 1945 р.) [11, с. 50], згодом і на вечірній.

При неминучій тодішній заідеологізованості історичних дисциплін студенти все ж одержували певний обсяг знань фактичного матеріалу з вітчизняної та зарубіжної історії, розуміння закономірностей історичного процесу. Крім аудиторних занять, студенти брали участь у гуртковій роботі. Перший історичний гурток на факультеті в кількості 20 студентів виник ще 1944 р. [2, оп.5, спр.46, арк. 57-68]. З часом гуртки створено при кожній кафедрі, де студенти залучалися до науково-дослідницької роботи, брали участь у роботі Наукового студентського товариства університету. З 1947 р. започатковано щорічні студентські конференції [2, оп. 5, спр. 46, арк.57-68]. Частина

студентів брала участь у внутрішньовузівських конференціях, а окремі з них – у міжвузівських, республіканських і всесоюзних наукових конференціях, публікуючи результати своїх досліджень у відповідних збірниках матеріалів. Перший збірник студентських наукових робіт, де друкували свої праці й студенти-історики, вийшов 1956 р.

Закріпленню набутих наукових знань сприяли різного роду практики: археологічна, архівно-музейна, етнографічна, педагогічна, які проводились на території області, в базових школах Чернівців, а також у Києві, Львові, Каневі, Москві, Ленінграді (Санкт-Петербурзі).

Ті випускники, що краще, з добрими успіхами закінчували навчання, рекомендувалися до вступу в аспірантуру, прикріплення до кафедр з метою написання кандидатських дисертацій. Тому з часом абсолютну більшість викладачів факультету склали його випускники.

Загалом число випускників з року в рік зростало. Якщо у 1945 р. істфак закінчило всього 10 осіб, то у 1950 р. – 54, 1955 р. –85, 1960 р. – 97, 1965 р. – 98, 1970 р. – 61, 1975 р. – 116, 1980 р. –158, 1985 р. – 146,1990 р. – 168. Отже, за 45 років випуск спеціалістів зріс у 17 раз і становив за цей період понад 4,5 тис. чол. Щоправда, випускники денного відділення становили серед них лише дещо більше третини, решту –заочники і вечірники [1, оп. ОС, спр. 5 ,арк. 2; спр. 60, арк. 39-44; спр.114, арк. 109-137; спр.550, арк. 62-92.]. Згідно з тодішньою практикою державного розподілу випускників, вони працювали за направленнями як у Чернівецькій, так і в суміжних областях, частково – в більш віддалених. Дехто за власним бажанням виїжджав і в інші республіки тодішнього СРСР.

Більшість студентів за соціальним походженням були із селянських сімей Чернівецької та ближніх областей. Згодом все більше поступало вихідців із сімей службовців, робітників. Державна стипендія була порівняно невеликою, одержували її лише ті, хто вчився на "відмінно" і "добре". З неї необхідно було ще вносити плату за навчання (до 1956 р.), державну позику. Через те матеріальне становище більшості студентів у 40-50-х роках було нелегким. Дехто підробляв на фізичних роботах, особливо під час літніх канікул.

Дещо кращою була ситуація з житлом: основна частина іногородніх студентів, які потребували його, проживали в гуртожитку. Звичайно, в міру поліпшення добробуту батьків студентів, поширення стипендій й на "середняків", будівництва гуртожитків, відкриття нових закладів громадського харчування тощо матеріальне становище студентів у кінці 60-х - 80-ті роки помітно поліпшилося.

Діяло й певне студентське самоврядування, яке здійснювалося через студраду, профспілкову й комсомольську організації. З великою охотою студенти факультету в складі будівельних загонів, виробничих підрозділів їхали в час літніх канікул на будівельні, збиральні та інші роботи, що сприяло їхньому трудовому вихованню, набуттю певного практичного, життєвого досвіду, зміцненню дружби між студентами, а також певному заробітку для купівлі одягу, взуття, на інші потреби. Значна частина студентів, особливо хлопців, у 70-80-х роках брала участь у складі добровільних дружин у підтриманні у вечірній час громадського порядку в місті. Через студентське самоврядування при допомозі кураторів влаштовувалися різні заходи культурного дозвілля: тематичні вечори, зустрічі із знаменитими людьми, виступи художньої самодіяльності, вечори посвяти в студенти, згодом – дискотеку в гуртожитку № 1, КВН тощо.

Студенти факультету в складі загальноуніверситетського хору, музичного ансамблю виступали на вечорах художньої самодіяльності в актовому залі університету, в трудових колективах міста й області, а також в університетських центрах України за відповідними

запрошеннями. Особливим успіхом користувалися виступи з художнього читання студента Яценюка Тадея. За це він був відзначений навіть почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР (нині доцент кафедри історії України).

Активно залучалися студенти факультету до фізкультури і спорту, чимало з них брали участь як у внутришньоуніверситетських, так і республіканських, всесоюзних спортивних змаганнях з різних видів спорту, особливо з хокею на траві, бігу, футболу та ін. Зокрема, у 1974 р. викладачем кафедри фізичного виховання Б.Л.Зажаєвим в університеті було створено команду з хокею на траві, яку очолив колишній студент істфаку Михайлина Любомир (нині доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії). Команду систематично поповнювали нові гравці, у т. ч. студенти-історики, згодом майстри спорту, Балух Василь – багаторічний воротар (нині д.і.н., зав кафедрою етнології, античної та середньовічної історії), Філіпчук Михайло (нині к.і.н. с.н.с. Інституту українознавства НАН України у Львові), Романенко Сергій (нині к.і.н.), Семенюк Іван (нині директор однієї із шкіл в Садгорі), Абдулрагімов та ін. – всього за час існування команди в ній грало до 15 студентів-істориків. Команда впродовж багатьох років виступала у вищій лізі хокею на траві СРСР, була неодноразовим чемпіоном і володарем кубка України. А її перший капітан і тренер Л.П.Михайлина став суддею Всесоюзної категорії цієї гри, тричі попадав у десятку кращих суддів СРСР, обслуговував ігри міжнародного, всесоюзного та республіканського рівнів (нині суддя Національної категорії). Суддею Республіканської (нині Національної) категорії став також В.О.Балух.

Наукова діяльність кафедр факультету в 50–80-ті роки велася відповідно до їхнього профілю і позначена певними успіхами в дослідженні регіональної, загальноукраїнської та всесвітньої історії. Результати наукових досліджень друкувалися у різних виданнях, зокрема з 1954 р. – у щорічних "Наукових записках", аж поки у 1964 р. не були закриті за розпорядженням республіканського партійного керівництва.

Науковці факультету (всього 15 чол., у т.ч. 11 з кафедри історії СРСР і УРСР) взяли участь у написанні "Історії міст і сіл Української РСР. Чернівецька область" (Київ,1969). Того ж року за участю двох науковців факультету (М.О.Ліщенка, Б.О.Тимощука) вийшла колективна монографія "Північна Буковина, її минуле й сучасне" (Ужгород, 1969). У 1975 р. за участі Є.С.Приходька, К.С.Мусієнко, М.О.Ліщенка, Г.С.Габа, В.В.Шаповалова, О.Ф.Пастуха, В.М.Холевчука, В.К.Боролюка вийшла колективна монографія "Чернівецький державний університет" (Львів,1975), у якій висвітлена 100-літня історія Чернівецького університету. Науковці факультету (М.М.Кравець, Є.С.Приходько, І.А.Гриценко, В.М.Ботушанський, О.Ф.Пастух) взяли участь у написанні "Нарисів з історії Північної Буковини" (Київ, 1980).

Як відомо, лише той науковець має солідні результати, який впродовж тривалого часу (а то й всього життя) досліджує якусь конкретну проблему історичного минулого своєї країни чи зарубіжних. Цього принципу в основному дотримувалися у 40-80-х роках і науковці факультету, що дало кожному з них можливість зробити свій внесок в українську історіографію. Зокрема, визначний вклад у дослідження українського козацтва вніс відомий український історик В.О.Голобуцький (1903-1993). У 1947-1949 рр. він очолював кафедру історії СРСР, захистив у цей час докторську дисертацію "Чорноморське козацтво. Нарис соціальної історії" (у 1956 р. вийшла окремою книгою " Черноморское казачество"), отримав звання професора [1, оп. ВК, 1954, спр. 35]. І.І.Кравченко досліджував економічну історію України. У 1948 р. захистив докторську дисертацію "Нариси економічної історії Правобережної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст.".

У 1949 р. на факультет після аспірантури з Києва прибув ще молодий тоді викладач, дослідник, учасник війни І.А.Гриценко, який все своє життя присвятив науковій та педагогічній діяльності на факультеті. Абсолютна більшість сьогоднішніх викладачів факультету – це учні Івана Антоновича, які 10 травня 2000 р. в урочистій обстановці вшанували 80-річний ювілей відомого українського історика та присвятили йому кафедральний збірник статей. За період наукової діяльності вчений опублікував більше 100 праць, в яких висвітлював питання історії України середини XVIII ст. та зв'язки Північної Буковини з Україною, зокрема ним видано монографію "Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX – на початку XX ст." (Львів, 1980) [8, с. 14].

З 1952 р. на факультеті після аспірантури в Києві прибув молодий науковець, викладач, учасник війни М.О.Ліщенко, який у 1955 р. захистив кандидатську дисертацію "Селянський рух на півдні України в революції 1905-1907 рр." Він очолював і факультет, і кафедру історії СРСР і УРСР, йому згодом присвоєно почесне звання Заслуженого працівника вищої школи. Вчений чимало уваги приділяв вивченню історії Буковини, зокрема боротьбі краян проти фашистських загарбників.

Тодіж, 1952 р. на факультет прибув випускник Київського університету і аспірантури Т. С. Габ (1919–1985), який тривалий час був деканом; досліджував робітничий рух в Україні на початку XX ст.

З 1954 р. з факультетом пов'язана доля ще одного науковця, галичанина, проф. П.В.Михайлини, який тривалий час досліджував соціально-економічне й політичне становище міст України, участь міського населення у визвольній боротьбі українського народу проти іноземного поневолення у другій половині XVI – першій половині XVII ст. Під грифом Чернівецького університету ним опубліковано монографію "Міста України в період феодалізму" (Чернівці, 1971).

Питання боротьби проти турецьких поневолювачів, заселення Півдня України в кінці XVIII ст. досліджував доц. Ф. А. Редько (1905–1981).

Стародавню історію Буковини вивчав в. о. доцента Б.О.Тимощук. Його дослідження грунтувались на численних археологічних даних, які науковець отримував під час багатьох археологічних експедицій, активну участь в яких брали студенти факультету. За час роботи в університеті ним опубліковані наукові та науково-популярні праці "Дорогами предків"(Ужгород, 1969), "Північна Буковина – земля слов'янська" (Ужгород,1969) та ін. [9, с.3-23].

Доц. О.М.Пономарьов досліджував історію зародження промисловості в Україні, ним видано книгу "Розвиток капіталістичних відносин в промисловості України у XVIII ст." (Львів, 1971), на цю ж тему в 1972 р. ним захищено докторську дисертацію.

Завідувачем кафедри історії СРСР доц. К.Г.Ципком (1903-1963) опубліковано у 1958 р. у Чернівцях монографію про визвольну боротьбу населення Буковини у другій половині XIX – 1940 р. За його участі як упорядника й редактора того ж року на таку ж тему видано збірник документів.

Доц. В.М.Ботушанський (до 1978 р. – с.н.с. Чернівецького відділу Інституту історії АН УРСР) досліджував, працюючи на факультеті, питання соціально-економічних відносин на Буковині в XIX – на початку XX ст. Він – співавтор колективних монографій "Нариси з історії Північної Буковини" (Київ, 1980), з історії українсько-молдавських зв'язків (Київ, 1980), співупорядник двох збірників документів з історії Буковини (Ужгород, 1979, 1986).

На кафедрі історії СРСР і УРСР досліджувались також питання аграрних відносин на Буковині (О.Ф.Пастух (1921-1996), М.М.Кравець); розвиток преси (Т.С.Яценюк),

освіти, науки, культури, національних відносин (Є.С.Приходько (1928-1995), В.К.Боролюк,П. П. Никифорак (1929–2000), В.М.Холевчук). Проф. В.М.Холевчуком (1932-1998) видано дві монографії, зокрема "Розвиток освіти і науки в західних областях України" (Львів, 1982), у 1985 р. захищено з цієї проблематики докторську дисертацію.

У 1946-1951 рр. на кафедрі стародавнього світу та середніх віків працював проф. О.М.Дмитрієв. Відомо, що у 1912-1914 рр. вчений брав участь в археологічних експедиціях в Малу Азію, Грецію, Сирію, Єгипет, був знавцем давньогрецької та латинської мов. Його дослідження соціальних рухів у пізній Римський імперії, пов'язаних з варварськими завоюваннями, стали значним внеском в історичну науку [1, оп. ВК, 1951, спр. 56]. Питаннями історії Буковини періоду окупації краю королівською Румунією займався доц. В.К.Литвинов. Зокрема, дослідження становища селян Буковини в боярській Румунії лягло в основу його кандидатської дисертації "Аграрна реформа на Буковині в період румунської окупації 1923-1926 рр.", яку вчений захистив 1947 р.

На цій же кафедрі з 1949 р. розпочалась педагогічна й наукова діяльність проф. Є В.Черезова (1912-1988), який прибув із Ленінграда (Санкт-Петербурга). За роки роботи на кафедрі він став відомим українським єгиптологом, який досліджував економічний розвиток Стародавнього Єгипту. З огляду на активну роботу вченого в розробці цих питань у 1965 р. його обрано почесним членом Чехословацького єгиптологічного інституту при Празькому університеті [14, с. 5-13]. 1969 р. він опублікував монографію "Техніка сільського господарства Стародавнього Єгипту" (Чернівці, 1969. – Ч. 1-2), яка увійшла до міжнародної єгиптологічної бібліографії, що видавалась у Лейдені (Голландія) [5, с. 2]. Ця праця стала основою його докторської дисертації, яку він захистив 1972 р.

Проблемі еллінізму присвятила свої дослідження доц. К.С.Мусієнко (1922-1990), яка прибула з того ж Ленінграда.

Доц. М.А.Алікберлі (вихідець із Дагестану) прибув у Чернівецький університет з Кабардинського університету у 1949 р. і працював до квітня 1959 р. У 1953-1959 рр. очолював кафедру нової і новітньої історії. З квітня 1959 р. – зав. кафедрою загальної історії Дагестанського університету, але продовжував підтримувати зв'язки з факультетом, читав окремі спецкурси. Працюючи з турецькомовними та іншими джерелами, написав кілька праць про боротьбу українського народу проти турецько-татарської агресії у другій половині XVI – першій половині XVII ст. З цієї тематики 1951 р. захистив кандидатську дисертацію. У 1957 р. опублікована його монографія "Хотинська війна 1621 р.", присвячена цій проблематиці. Вона не втратила наукового значення й сьогодні, про що свідчить її перевидання в 1991 р. до 370-річчя Хотинської війни [10, с. 145].

В широкому колі наукових інтересів проф. І.М.Теодоровича (1923-2000) були питання зовнішньої політики Німеччини та Австро-Угорщини на початку XX ст., напередодні та в роки Першої світової війни, зокрема їх плани щодо країн Східної Європи, захистив з цієї проблематики докторську дисертацію. Особливу увагу вчений приділяв вивченню історії Польщі. Він автор розділу з історії Польщі 1865-1965 рр. вузівського підручника "Історія південних і західних слов'ян" (Київ, 1965).

З 1956 р. розпочав педагогічну й наукову діяльність на факультеті проф. В.В.Шаповалов, який вивчав історію французького робітничого руху в 40-50-х роках XX ст. Після захисту в 1964 р. кандидатської дисертації "Боротьба французького робітничого класу за безпосередні економічні вимоги й на захист демократичних свобод (1951-1955 рр.)" продовжував розробку цієї проблеми, значно розширивши її

хронологічні рамки. Ці дослідження лягли в основу його докторської дисертації, яку вчений захистив 1980 р.

Вивченням історії Польщі займався (і займається нині) проф. Ю.І.Макар, який у 1971 р. захистив кандидатську дисертацію "Варшавське збройне повстання 1944 р." і у тому ж році прибув на роботу в Чернівці. Продовжував вивчати історію перших повоєнних років у Польщі, опублікував дві книги.У 1989 р. вчений захистив докторську дисертацію з питань системи державної влади в Польщі у 1944-1949 рр. Значну увагу приділяв також дослідженню польсько-українських стосунків [15, с. 323].

У центрі уваги проф.М.В.Ляховича (1926-1996)були питання історії Румунії міжвоєнного періоду, революційний рух робітників під час світової економічної кризи (1929–1933 рр.), що знайшло своє висвітлення у відповідній монографії, виданій у Львові 1987 р. Вона була основою його докторської дисертації, захищеної тоді ж.

Особливо активно працював у галузі етнографії проф. Г.К.Кожолянко. Ним задепоновано у 1984 р. у Москві монографію "Традиційне господарство українців Північної Буковини в кінці XVIII – першій половині XX ст.", а в Києві у 1989 р. опубліковано монографію "Матеріальна культура населення Північної Буковини в кінці XVIII – на початку XX ст.". Питанням етнографії Буковини присвятила свої праці (понад 30) і Т.І.Бушина. Вона захистила кандидатську дисертацію "Художнє ткацтво на Буковині" (1973 р.), видала монографію "Декоративно-прикладне мистецтво Радянської Буковини". (К.,1988).

Досліджувалися на кафедрі й інші проблеми: франко-російські відносини напередодні Першої світової війни (доц. А.А.Адамович (1920-1992), який прибув у 1970 р. з Челябінського педінституту і працював тут впродовж 20 років); зовнішня політика США (доц. З.М.Гершов, який у 1948 р. захистив кандидатську дисертацію "Американська політика "нейтралітету" в 1914-1917 рр."); проблеми Латинської Америки (доц. М.М.Межевич, який прибув з Ленінградського університету); внутрішня і зовнішня політика Англії (доц. С.Г.Десятсков, який прибув з Сиктивкарського педінституту (Комі АРСР), працював на факультеті у 1966-1971 рр.); Перша світова війна, політика Англії, історія Югославії, методологія історії (Є.В.Сахновський, який у 1982 р. захистив кандидатську дисертацію "Югославське питання в суспільній думці Великобританії в 1914-1918 рр."); імміграція до Канади (доц. О.І.Сич, який у 1984 р. захистив кандидатську дисертацію "Слов'янська еміграція Австро-Угорщини в заселенні та освоєнні канадського Заходу (кінець XIX – початок XX ст."); ідеологія німецького колоніалізму (доц. С.С.Троян); політика США щодо Австро-Угорщини під час Першої світової війни (доц. В.П.Фісанов); історія Чехословаччини періоду 1918-1948 рр. (доц. І.М.Гойло); взаємовідносини між країнами РЕВ (доц. В.І.Головін (1952–1993)); Польща 80-х років XX ст. (доц. В.Є.Струтинський) та ін.

При всій цінності згаданих праць все ж слід зазначити, що практично на них усіх помітний відбиток комуністичних догм, певна тенденційність, що до деякої міри знижувало їх науковий рівень, ступінь об'єктивності.

Хоч в умовах тоталітарної системи зв'язки вузів СРСР з навчальними закладами т.зв. капіталістичних країн були вкрай обмеженими, Чернівецькому університету в 1977 р. вдалося укласти угоду про співпрацю зі Саскачеванським університетом в Канаді [13, с. 3], яка згодом продовжувалася кілька разів. Укладено також угоди про співробітництво з вузами Польщі, Румунії та інших країн. Помітна роль в налагодженні таких зв'язків належала декану історичного факультету проф. Ю.І.Макару.

Подібні взаємини дали змогу налагодити обмін між вузами викладачами і студентами, навчання, стажування, деяке запозичення досвіду. Але з ідеологічних

мотивів, що панували в СРСР, історикам Чернівецького університету не вдалося розпочати зі своїми колегами якісь значні проекти, спільні публікації.

В часи т.зв. "перебудови" професорсько-викладацький склад факультету почав поступово відходити у своїй навчальній та науковій роботі, від одіозних догм марксизму-ленінізму. Викладачами висловлюються про історичні події та явища нові, критичні судження, дається більш об'єктивна оцінка, всі вони переходять на українську мову викладання. З наростанням кризи в КПРС дехто з викладачів (В.О.Фреліх, С.В.Хільчевський, Г.К.Кожолянко) та студентів (І.Солтис та ін.) виходять з її рядів. Чимало симпатизують Руху, Товариству української мови ім.Т.Шевченка, дехто (В.О.Фреліх) вступають в "Зелений рух Буковини". Окремі студенти (Бондаренко, І.Солтис, А.Дуда) беруть участь у студентському русі, в акціях протесту проти тоталітарної системи, дехто з них зазнає арешту, "ідеологічного перевиховання". Частими "гостями" факультету стають працівники КДБ, суду, які ведуть "роз'яснювальну" роботу.

В умовах національно-державного відродження України громадськість університету восени 1989 р. порушила клопотання про створення на історичному факультеті окремої кафедри історії України. В лютому 1990 р. вчена рада університету таке рішення прийняла. За цим же рішенням викладання історії України було введено на всіх факультетах університету. Кафедру при її створенні очолив проф. П.В.Михайлина. Почала вона діяти з 1990/91 н.р. під керівництвом доцента (згодом професора) В.М.Ботушанського на базі частини колективу кафедри історії СРСР і УРСР (проф.І.А.Гриценко, доценти М.О.Ліщенко, Т.С.Яценюк, асистент А.П.Коцур і згаданого завідувача) [10, с. 184], а також доцента Б.Ф.Білецького, переведеного з кафедри політичних наук.

Крах тоталітарної системи, проголошення незалежності України висунули перед істориками –викладачами і студентами –завдання переосмислення своєї ролі в системі вищої гуманітарної освіти, в національно-державному будівництві України. У зв'язку з цим були розроблені цілком нові з точки зору методології навчальні програми, плани семінарських занять, підручники, навчальні посібники, методичні рекомендації.

На нові методологічні засади, наукові концепції спрямовано й наукові дослідження викладачів та студентів, вони зорієнтовані на послідовне дотримання універсальних принципів об'єктивності та історизму.

У зв'язку з конфіскацією майна КПУ університету передано три поверхи будинку колишнього обкому КПУ, у т.ч. істфаку – другий поверх. Тут знаходиться 12 навчальних аудиторій, 10 кімнат кафедр і деканату, методкабінет, кабінет заочного навчання, бібліотека з книжковим фондом близько 10700 книг, Буковинський центр археологічних досліджень, комп'ютерний клас.

Зазнала деяких змін і структура факультету. На базі колишньої кафедри історії СРСР і УРСР у 1992 р. створено кафедру народів Східної Європи, керівник якої залишився попередній завідувач проф. В.М.Холевчук, членами кафедри – доценти П.І.Яценюк, М.П.Никифорук, П.І..Мельник, І.В.Жалоба, асистенти В.О.Фреліх (1949-1997), Є.П.Юрійчук. Крім того, на цю кафедру (як і на інші кафедри факультету) було трудовлаштовано працівників ліквідованих колишніх кафедр суспільних наук доцентів В.Ф.Холодницького, Є.І.Юрій (1942–1999), З.І.Зайцеву. На кафедрі історії України трудовлаштовано проф. П.П.Брицького, доцентів Б.Ф.Білецького, В.К.Демочка, асистентів В.Л.Карпа, В.В.Пержуна, на кафедру історії стародавнього світу і середніх віків - доц. С.В.Хільчевського, на кафедру історії нового і новітнього часу – доцентів Л.Д.Аршинову, В.І.Бурдяк, асистента В.А.Демидова.

Але виходячи з потреб навчального процесу, на факультеті в 1998 р. проведено чергові структурні зміни. На базі кафедри історії народів Східної Європи створено нову кафедру – кафедру політології і соціології, яку очолив проф. С.С.Троян, а після його переїзду в 1999 р. в Рівне – доц. А.М.Круглашов. Співробітниками кафедри стали доценти В.І.Бурдяк, Є.І.Юрій (на жаль, незабаром померла), Н.Ю.Ротар, Є.П.Юрійчук, асистенти І.М.Мельничук, Н.В.Стрельчук. Доц. З.І.Зайцева була переведена з тієї ж кафедри народів Східної Європи на кафедру історії України, доценти П.І.Яценюк, В.Ф.Холодницький, І.В.Жалюба – на кафедру всесвітньої історії та політології, а доц. М.П.Никифорук, проф.В.М.Холевчук - на кафедру історії стародавнього світу і середніх віків (на жаль, останній незабаром помер). Останнє названа кафедра того ж 1998 р. переіменована на кафедру етнології, античної та середньовічної історії (завідувач той же – д. і. н.В.О.Балух). Кафедра історії нового і новітнього часу в 1998 переіменована на кафедру всесвітньої історії та політології, в 1999 р. їй повернули попередню назву, а у 2000 р. перейменовано на кафедру всесвітньої історії та міжнародних відносин (завідувач той же – проф. Ю.І.Макар).

Всього в кінці 1999/2000 н. р. професорсько-викладацький склад факультету становив 50 штатних викладачів, з них 9 д.і.н. професорів, решта - к.і.н., у т.ч. 35 доцентів, асистентів. Учбово-допоміжний персонал становив 15 осіб.

З проголошенням незалежності України посилився інтерес молоді до історії, особливо до вітчизняної, тому конкурс на факультеті при вступі на навчання був порівняно високим. Йдучи назустріч побажанням молоді, яка хотіла вчитися, керівництво університету, змінило практику набору студентів на навчання. При збереженні державного замовлення, яке дещо скорочувалося, було дозволено навчатися абітурієнтам, які позитивно склали вступні іспити (але не пройшли за конкурсом) на платній основі. У 1991–1997 р. було взято курс на скорочення заочників і збільшення числа стаціонарників, однак з 1997 р. знову зростає число заочників. Всього за 1991/1999 роки на навчання поступило 1316 студентів, у т.ч.820 (62%) на стаціонарі і 496 (38%) – на заочну форму навчання ; щороку на факультеті навчалося в середньому 842 студенти, з них 53% на стаціонарі і 47% - на заочній формі. За означений період факультет випустив 1416 студентів; у т. ч. 47% зі стаціонару і 53% - із заочного відділення [Поточний архів ЧДУ]. Отже, за 60 років факультет випустив понад 6 тис. спеціалістів.

Слід зазначити, що у перші роки незалежності України, коли піддавалися нищівній критиці практично всі попередні форми навчання і виховання, а нові не були ще вироблені, чимало видів роботи зі студентами занепало: припинив свою діяльність інститут кураторства, відпали традиційні політінформації, т.зв. "виховні години", "громадські заліки", щорічні студентські наукові конференції, робота наукових гуртків, олімпіади, культпоходи та інше, йшла мова про вільне відвідування студентів, частина з яких влаштовувала собі це самовільно на Калинівському ринку. Проте таке загальне ослаблення дисципліни мало негативні наслідки. Тому з 1994 р. посилюється контроль за відвідуванням занять студентів, відновлюється ряд форм роботи, але з новим змістом, зокрема інститут кураторства, наукові студентські конференції, у т. ч. міжвузівські, олімпіади. З 1999 р. на факультеті почала діяти магістратура для студентів з вищим рейтингом успішності за попередні 4 роки. У 2000 р. магістратуру відмінно закінчили 9 студентів.

Основним завданням випускаючих кафедр і далі залишається навчальна, методична і виховна робота з студентами. В умовах, коли ускладнилася проблема з централізованим постачанням підручників по лінії Міністерства освіти, викладачі доклали чимало зусиль, щоб забезпечити студентів новітніми якісними підручниками,

посібниками, методичними вказівками. Зокрема, доцентами кафедри історії України Б.Ф.Білецьким і А.П.Коцуром та проф. кафедри нової й новітньої історії Ю.І.Макаром у 1994 р. видано підручник "Історія України від найдавніших часів до наших днів" (Чернівці, 245 с.) для неспеціальних факультетів, який з доповненнями перевидано 1998 р. (Чернівці, 336 с.). А.П.Коцуром у 1995 р. видано посібник "Українська державність: історія та сучасність" (Чернівці,64 с.), який 2000 р. під тією ж назвою перевидано ним у вигляді солідної монографії (Чернівці, Золоті литаври, 352 с.). Цим же автором у співавторстві з В.П.Коцуром 1996 р. видано курс лекцій "Історіографія історії України" (Київ, 128 с.), рекомендований Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вузів, а у 1999 р. цими ж авторами під цією ж назвою видано ґрунтовно підготовлений підручник значно більшого обсягу (Чернівці, Золоті литаври, 520 с.), теж під міністерським грифом. Видали також навчальні посібники Т.В.Марусик, В.К.Демочко, В.Л.Карпо, В.В.Пержун та ін.

Окремі викладачі видавали підручники та посібники для вузів і середньої школи. Так, науковці кафедри нової та новітньої історії, політології й соціології видали:

Троян С.С. Всесвітня історія. Новітній період (1914-1939). – Навч. посіб. для 10 кл. – Чернівці: ЧДУ, 1998. – 199 с.

Троян С.С., Федорак В. Всесвітня історія (1923-1945). Навч. посіб. – Чернівці: ЧДУ, 1998. – 101 с.

Юрійчук Є.П. Становлення й характер радянської влади в Україні. Історико-правовий аспект (1917-1922 рр.). Навч. посіб. – Київ, 1998. – 123 с.

Науковці кафедри етнології, античної та середньовічної історії видали для студентів ряд підручників:

Боднарюк Б.М. Історія Української православної церкви (курс лекцій). – Чернівці: ЧДУ, 1998. – 370 с.; Т. 2. – 292 с.

Боднарюк Б.М. Історія давньої церкви (курс лекцій). У 2-х т. – Чернівці: ЧДУ, 1998. – Т. 1. – 284 с.

Кожолянко Г.К. Народознавство Буковини. Громадський і сімейний побут (Навч. посіб.). – Чернівці: Рута, 1998. – 111 с.

Добржанський О., Карпо В., Коцур А. Історія України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) Практикум.– Чернівці: Золоті литаври, 2000.– 238 с.

Звільнення наукової думки від ідеологічних штампів комуністичної епохи, розширення тематики наукових досліджень, раніше забороненої, або спотворюваної, притік здібних молодих науковців, створення можливостей для реалізації результатів наукових досліджень у вигляді публікацій, захисту дисертацій – все це сприяло значному розширенню на факультеті у 90-ті роки науково-дослідницької роботи викладачів і студентів.

Ця робота зосереджувалася на кафедрах, де визначалися перспективні й поточні плани наукових досліджень, прийом в аспірантуру, докторантуру й прикріплення до кафедр здобувачів, створювалися сприятливі умови для написання дисертаційних робіт, наукового рецензування, кваліфікованого обговорення виконаних робіт та їх рекомендації до друку. Кожна з кафедр вела наукове дослідження у відповідності до комплексної кафедральної теми, затвердженої науковою частиною університету.

Так, кафедра історії нового та новітнього часу (нині – всесвітньої історії та міжнародних відносин, завідувач проф. академії Міжнародної слов'янської академії наук та Академії історичних наук України Макар Ю.І.) у 90-х роках розробляла тему "Питання соціально-економічної та політичної історії країн Європи й Північної Америки в новий та новітній час", а з 2000 р. – "Питання соціально-економічної,

політичної історії та міжнародних відносин країн Європи й Північної Америки в новий та новітній час". Зокрема, науковцями цієї кафедри досліджувалися питання історії Польщі (професори І.М.Теодорович, Ю.І.Макар, доц. В.Є.Струтинський), Канади (професори О.І.Сич, Ю.І.Макар, доц. С.Г.Федуняк, асист. Т. Я. Лупул), Франції (проф. В. В. Шаповалов), Німеччини (І.М.Теодорович, проф. С.С.Троян), Чехословаччини (доц. І.М.Гойло), Австро-Угорщини (доц. В.П.Фісанов, І.В.Жалоба, С.Д.Попик), США (В.П.Фісанов), Румунії (проф. М.В.Ляхович, асист. С.М.Гакман), Першої світової війни (І.М.Теодорович, В.П.Фісанов), методології історичних досліджень (доц. Є.В.Сахновський), політології (доценти А.М.Круглашов, Л.Д.Аршинова, асистенти В.А.Демидов, В.М.Чирво).

У зв'язку зі створенням кафедри політології та соціології відповідна тематика з кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин "перекочувала" на цю нову кафедру. Зате у зв'язку з останньою реорганізацією сюди передано й відповідну тематику з колишньої кафедри історії народів Східної Європи: "Історіографія професійних спілок України (доц. П.І.Яценюк), "Радянізація Північної Буковини та Бессарабії" (доц. В.Ф.Холодницький), "Німецькі документи з історії суспільно-політичних та національних рухів на Буковині в 1927-1939 рр." (асист. С.Д.Осачук).

Кафедра першою на факультеті почала з 1992 р. видавати фаховий кафедральний збірник наукових статей "Питання історії нового та новітнього часу" (наук. ред. проф. Ю. І. Макар), в якому науковці цієї та інших кафедр факультету, як також науковці України й зарубіжжя друкували в ньому щороку від 20 до 30 статей. Станом на 2000 рік з'явилося уже 7 випусків. Друкують свої праці науковці кафедри і в інших виданнях.

Серед найпомітніших публікацій членів кафедри 90-х років – монографії, брошури С.С.Трояна "Становление и развитие идей немецкого колониализма в 40-х середне 80-х годов XIX в."(Черновы, 1993.– 48 с.), "Теорія і практика німецького колоніалізму (XVI – середина XIX ст.)" (Чернівці, 1996. – 180 с.). 1995 р. ним захищено докторську дисертацію "Ідеологія та практика німецького колоніалізму в XVI – XIX ст.". Вийшла збірка листів "З нового краю (листи українських емігрантів з Канади)", підготовлена і видана О.І.Сичем (Едмонтон: вид-во Канад. ін-ту укр. студій та Альберт. ун-ту, 1991.– 66 с.; Чернівці, 1991. – 103 с.).Цим канадознавцем, який є єдиним українським асоційованим членом Російської асоціації вивчення Канади, опубліковано десятки статей, рефератів і рецензій наукових праць з історії Канади. З цієї проблематики ним у 1994 р. захищено докторську дисертацію "Імміграція та її місце в соціально-економічному розвитку Канади (1900-1939 рр.)".Впродовж 90-х років він вивчав також питання історії Першої світової війни, методології та методики викладання історії; частина його статей перекладена англійською, словацькою та румунською мовами. Значним успіхом В.П.Фісанова стало видання ним у 1999 р. монографії "Програне суперництво" (Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 261 с.), в якій автор на широкому колі джерел дослідив політику США щодо Австро-Угорщини на різних етапах Першої світової війни, проаналізував зміст і вплив на політику ряду європейських держав знаменитих "14 пунктів" президента США В.Вільсона на заключному етапі війни й під час роботи Мирної конференції в Парижі. Ця монографія склала основу його докторської дисертації, яку він захистив 2000 р. Сумісником С. Попиком опубліковано іонографію "Українці в Австрії 1914–1918 рр. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни" (Київ–Чернівці: Золоті литаври, 1999.– 236 с.).

Кафедрою у 1994 р. видано тематичний збірник статей "Первая мировая война: страницы истории" (Черновцы, 180 с.), а у 1995 р. на цю ж тему – збірник "Питання історії Великої війни 1914 – 1918 рр." (Чернівці, 30 с.), у 1997 р. – збірник "Політичні студії".

Окремі науковці (Ю.І.Макар) виступали як співавтори колективних монографій: "Зарубіжні українці. Довідник.– К.: Україна, 1991; "Чернівецький університет, 1875-1995. Сторінки історії" (Чернівці: Рута, 1995), "Буковина: історичний нарис" (Чернівці: Зелена Буковина, 1998), "Садогурська монетарня" (Чернівці: Рута, 1998). Всього вченими кафедри за 1994-1998 рр. опубліковано 264 праці.

На кафедрі склалися справжні наукові школи полоністики, канадознавтсва, слов'янознавства. На її засіданнях обговорювалися й обговорюються дисертації з різних міст України на предмет рекомендації до захисту.

Кафедра історії України (завідувач проф. академік Академії історичних наук України В.М.Ботушанський) впродовж 90-х років розробляла комплексну тему "Актуальні питання історії України XIX-XX ст.". Наукова тематика охоплювала як історію України в цілому (проф. П.П.Брицький, доценти В.К.Демочко, З.І.Зайцева, А.П.Коцур), так і її регіонів, зокрема Західну Україну (доценти Т.В.Марусик, В.Л.Карпо, Т.С.Яценюк, Б.Ф.Білецький, асист. П.В.Дутчак), Буковини (професори І.А.Гриценко, В.М.Ботушанський, О.В.Добржанський, асист. Г.М.Скорейко).

Результати наукових досліджень вчені кафедри друкували у різних виданнях, у т.ч. у 1993 р. – сім науковців у "Віснику центру буковинознавства" (Чернівці: ЧДУ, 1993. – Вип. 1. – 192 с.) (редактори В.М.Ботушанський, О.В.Добржанський); у 1994 р. сім науковців – у збірнику "Пам'яті жертв радянських голодоморів" (Чернівці: Рута, 1994. - 101 с.) (відповідальний редактор В.М.Ботушанський); у 1995 р. два науковці – у колективній монографії "Чернівецький університет. 1875-1995. Сторінки історії" (Чернівці: Рута, 1995. – 208 с.) (відп. редактор В.М.Ботушанський). У 1996 р. кафедра видала збірник "З історичного минулого Буковини" (Чернівці: ЧДУ, 1996. – 249 с.) (відп. редактор В.М.Ботушанський, заст-к ред. О.В.Добржанський, відп. секретар А.П.Коцур), де вмістили свої статті 8 науковців кафедри. З 1997 р. кафедра під тією ж редакцією видає фаховий збірник "Питання історії України", де друкуються всі члени кафедри, аспіранти, здобувачі, а також окремі науковці іншиз кафедр ряду міст України і з-за кордону. У видавництві "Золоті литаври" вийшло уже три випуски.

У 1998 р. за участі членів кафедри В.М.Ботушанського як співавтора і відповідального редактора та О.В.Добржанського як співавтора і члена редколегії вийшла колективна монографія "Буковина: історичний нарис" (Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.). У цій визначній праці з історії буковинського краю ними написано половину тексту, що стосується соціально-економічного і політичного становища краю, національних відносин, стану культури в австрійський і радянський періоди та в умовах незалежності України.

Особливо плідно в науковому плані працював на кафедрі доц. А.П.Коцур. За 90-ті роки ним опубліковано з питань української історіографії та української державності понад 140 праць, у т.ч. такі монографії, як "Шлях на Голгофу. Від кошового Петра Калнишевського до СВУ" (Київ: Хрещатик, 1996. – 72 с., у співавт.); "Українська державність: історія та сучасність" (Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 350 с.). Остання є фактично однією з перших в Україні спроб висвітлити державотворчу діяльність українського народу в його історичному розвитку.

П.П.Брицьким опубліковано монографію "Україна в другій світовій війні (1939 - 1945 рр.)" (Чернівці: Знання, 1995. – 144 с.), у якій всебічно висвітлюється становище в Україні під час Другої світової війни, участь українського народу в боротьбі з фашизмом.

У галузі буковинознавства визначний вклад вніс проф. О.В.Добржанський. Серед численних (понад 70) його праць 90-х років особливо виділяються монографії "Академік

Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність" (Київ-Чернівці: ЧДУ, 1986. – 232 с., у співавт.) та "Національний рух українців Буковини другої половини XIX - початку XX ст." (Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.). Остання склала основу його докторської дисертації, захищеної 1999 р. У названих працях всебічно досліджено історію українського національного руху на Буковині, становлення на цій частині української землі української нації.

Буковинознавчій тематиці була присвячена у 90-ті роки й більшість праць (понад 60) проф. В.М.Ботушанського: соціально-економічне становище, суспільно-політичне життя, міжнародне становище краю в XIX – на початку XX ст. А історія сільського господарства стала темою його докторської дисертації, захищеної 1996 р. У 2000 р. ним опубліковано монографію "Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.)" (Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 340 с.). У цій об'ємній фундаментальній праці всебічно досліджено розвиток сільськогосподарської галузі Буковини за 65-річній пореформений період, показано прогресивні зрушення й ті проблеми, які стримували цей розвиток, висловлено певні міркування щодо уникнення можливих прорахунків при проведенні сучасних аграрних перетворень.

Значний науковий доробок мають й інші члени кафедри. Всього за 90-ті роки вченими кафедри історії України опубліковано 560 робіт загальним обсягом 605 друкованих аркушів.

На кафедрі склалася історична школа буковинознавства, української історіографії. На її засіданнях обговорено впродовж 1994-2000 рр. понад 30 дисертацій на предмет рекомендації до захисту в спеціалізованій вченій раді на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата історичних наук.

Кафедра етнології, античної та середньовічної історії (завідувач д.і.н. В.О.Балух) розробляла комплексну тему "Актуальні проблеми стародавньої та середньовічної історії , археології й етнографії".

Результати наукових досліджень членів кафедри друкувалися у багатьох виданнях, а з 1996 р. - у фаховому кафедральному збірнику "Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії" (науковий редактор доц. В.О.Балух, згодом – проф. О.І.Сич, а В.О.Балух – заступник, відповідальний секретар – доц. О.М.Масан). Видано уже 8 випусків.

Впродовж 90-х років особливо плідно працював проф. Г.К.Кожолянко. 1992 р. він захистив докторську дисертацію "Матеріальна культура українського населення Північної Буковини XIX– 80-х рр. XX ст.". Ним опубліковані монографії з етнографії Буковини, які дістали визнання як в Україні, так і за її межами, зокрема:

Кожолянко Г.К. Поселення та житло українців Івано-Франківщини та Буковини. – Едмонтон, 1992. – 100 с.;

Кожолянко Г.К. Етнографія Буковини. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 1. – 390 с. (Планується 5-томне видання).

Результати багаторічних археологічних досліджень знайшли своє відображення у наукових монографіях доцентів Л.П.Михайлини "Населення Верхнього Попруття VIII-X ст." (Чернівці: Рута, 1997. – 143 с.), І.П.Возного "Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст." (Чернівці: Рута, 1998. – 153 с.). Глибиною проникнення в історичну суть пізніх феодальних відносин в Польщі відзначається монографія В.О.Балуха "Фільварки пізньосередньовічної Польщі" (Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 378 с.), яка стала основою захищеної ним у 2000 р. докторської дисертації.

Цікавою інформацією, новими поглядами на історичні явища і факти відзначаються також наукові та науково-популярні монографії й брошури інших членів кафедри, особливо О.М.Масана, С.В.Пивоварова, І.Г.Чеховського, зокрема:

Пивоваров С.В., Макар Ю.І., Юрійчук Ю.П. Садогурська монетарня. – Чернівці: Рута, 1998. – 78 с.;

Пивоваров С.В., Чеховський І.Г. На Дністрі, на "Оукраінє Галічьской". – Чернівці: Місто, 2000. – 144 с.;

Чеховський І., Ільчук Н., Ільчук В. Топоніми як джерело і пам'ятки історії. – Чернівці: Місто, 1998. – 43 с.;

Чеховський І., Мойсей А. Дохристиянські витоки і слов'янські паралелі шлюбної обрядовості молдаван Верхнього Попруття. - Чернівці: Рута, 1996. – 71 с.;

Масан О.М., Чеховський І.Г. Чернівці: 1408-1998: Нариси з історії міста. – Чернівці: Місто, 1998. – 213 с.;

Масан О.М. Владика Євген (Гакман) – визначний діяч Православної церкви на Буковині в XIX ст. Нарис життя і діяльності. – Чернівці: Місто, 1999. - 76 с.;

Масан О.М.Борис Онисимович Тимощук: Бібліографічний покажчик (До 80-річчя від дня народження). – Чернівці: ЧДУ, 1999. – 23 с.;

Масан О.М. Павло Васильович Михайлина: Бібліографічний покажчик (До 75-річчя від дня народження). – Чернівці, 1998. – 33 с.;

Білек В., Криворучко О., Масан О.,Чеховський І. Вітання з Чернівців. (Мандрівка містом за колекцією старих поштівок). – Чернівці: Час, 1994. – 107 с.

Члени кафедри Масан О.М., Михайлина Л.П. та Пивоваров С.В. взяли участь у підготовці згадуваної колективної монографії "Буковина: історичний нарис" (Чернівці, 1998), до якої написали перший та другий розділ (с.11-68) про давню та середньовічну історію краю, його населення, господарство, культуру, релігійні відносини.

Науковцями кафедри впродовж 1996-2000 рр. проведено три міжнародних, одну Всеукраїнську та чотири обласні історико-краєзнавчі наукові конференції з публікацією матеріалів, серед них – першу в Україні Міжнародну медієвістичну конференцію: "Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. (2000р.), яка започаткувала створення Асоціації істориків-медієвістів у нашій державі.

Про науковий доробок кафедри можна судити з того, що за 1987-2000 рр. її науковцями опубліковано понад 300 наукових праць.

Кафедра має археологічну лабораторію, працює у тісному зв'язку з музеєм етнографії та Буковинським центром археологічних досліджень (директор доц. С.В.Пивоваров), розташованим на факультеті. Останній розробляє і буковинознавчу тематику.

Ведеться також певна дослідницька робота науковцями кафедри доцентами С.В.Хільчевським, Ю.П.Шестаковим, М.П.Никифоруком, асис. І.А.Піддубним.

Наймолодша кафедра політології та соціології (завідувач доц. А.М.Круглашов) досліджувала комплексну тему "Соціально-політичні й духовні проблеми суспільного розвитку: історія, теорія, інституції". Науковці кафедри розробляли різні її аспекти: А.М.Круглашов – політичні, державотворчі ідеї М.Драгоманова та проблеми європейської інтергації доценти В.І.Бурдяк – порівняльний аналіз внутрішньополітичних змін в сучасних Україні та Болгарії, Н.Ю.Ротар – політика щодо освіти в Україні в 1917-1920 рр., Є.П.Юрійчук – історико-правові відносини України і Росії в 1917 – на початку 20-х років, С.Г.Федуняк – проблеми євро-атлантичної інтеграції та безпеки в Європі, асистенти І.М.Мельничук – українсько-російські відносини в 90-х роках XX ст., Н.В.Стрельчук – національно-визвольний рух в Македонії в другій половині XIX – на початку XX ст., А.В.Демидов – розвиток громадянського суспільства в Європі з давніх часів до наших днів.

З означеної тематики згаданими науковцями в 1994-2000 рр. захищено сім кандидатських дисертацій.

Кафедра тісно співпрацює з діє Буковинським політологічним центром, створеним 1997 р. . Разом з бюро зі співробітництва в Україні Фонду Ф.Еберта ним у 1988-1999 рр. проведено два симпозіуми, результатом чого стала публікацій збірників матеріалів:

Європа: ідеї та процеси. – Чернівці: Прут, 1998. – 190 с.;

Транскордонне співробітництво у політичних регіонах Східної та Південно-Східної Європи. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 196 с.

Асист. Н.В.Стрельчук опублікувано монографію "Македонія: нарис історії національно-визвольного руху (остання третина XIX-поч.XX ст.)" (Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 120 с.), викладачем-сумісником І.Г.Буркутом – монографію "Військові традиції і сучасність" (Чернівці: Молодий буковинець, 1998. – 160 с.)

Всього за 1998-1999 рр. науковцями кафедри опубліковано 68 робіт.

Вчені факультету друкували свої праці й в багатьох інших виданнях, зокрема таких, як: "Український історичний журнал", "Буковинський журнал", "Вісник Національної Академії наук України", "Віче", "Українські варіанти", "США: экономика, политика, идеология", "Українська діаспора", в наукових збірниках багатьох вузів України і деяких зарубіжних країн (Канади, Німеччини, Польщі, Румунії, Австрії, Росії та ін.), в діаспорних виданнях, зокрема "Українському історику" та ін.

Великою підмогою в публікаторській діяльності факультету став з 1996 р. щорічний "Науковий вісник Чернівецького університету", де у спеціальних випусках "Історія" друкується щороку кілька десятків статей вчених факультету.

За 90-ті роки науковці взяли участь і виступили з сотнями доповідей на міжнародних, всеукраїнських, регіональних і обласних наукових конференціях, конгресах, з різноманітних аспектів української й зарубіжної історії, які були здебільшого опубліковані в матеріалах цих конференцій.

Всього вченими факультету за 90-ті роки опубліковано понад 1100 наукових праць.

Науковому зростанню молодих кадрів сприяло й те, що при кафедрі всесвітньої історії й міжнародних відносин та при кафедрі історії України діяла (і діє) аспірантура. Частина науковців перебуває в докторантурі при ЧДУ (у 2000 р. – 6 осіб), при Львівському національному університеті ім. І. Франка (одна особа).

Визначною подією в науковому житті факультету стало відкриття у 1994 р. спеціалізованої вченої ради із захисту докторських та кандидатських дисертацій (голова – проф. Ю.І.Макар, заступник – проф. В.В.Шаповалов, вчений секретар – доц. І.В.Жалоба, з 1998 р. – доц. В.Л.Карпо).

За час функціонування цієї ради на її засіданнях захищено 63 кандидатські і 10 докторських дисертацій здобувачів з Чернівців, Києва, Львова, Тернополя, Луцька, Івано-Франківська, Запоріжжя, Вінниці, Луганська, Кам'янця-Подільського та інших міст. Серед них 15 кандидатських і 6 докторських дисертацій захищено науковцями історичного факультету ЧДУ.

Провідна роль у відкритті й функціонуванні цієї ради, як і взагалі в діяльності факультету належала (і належить) декану проф. Ю.І.Макару, який ось уже чверть століття очолює його. Саме завдяки його зусиллям при підтримці колективу відкрито нові спеціальності, помітно розширено склад студентів і штат викладачів та співробітників, розгорнуто масштабні наукові дослідження і публікацію їх результатів, налагоджено зв'язки із зарубіжними науковими та навчальними закладами, окремими вченими, особливо з української діаспори. Факультет оснащено новітньою комп'ютерною технікою (понад 20 шт.), бібліотеку поповнено новою літературою, у т.ч. зарубіжною (всього 10700 книг, завідуюча з 1973 р. Шитікова Л.І.), придбано деяку наочність. Окремі студенти направляються на певний термін на навчання в зарубіжні вузи.

Викладачі факультету брали активну участь і в громадській роботі як лектори товариств "Знання", товариства охорони пам'яток історії й культури, члени громадських організацій і товариств, учасники різних масових заходів національно-культурного, державницького спрямування.

Всього за 60 років діяльності факультету на його кафедрах працювало (чи працює й нині) понад 100 викладачів, у т.ч. 18 докторів наук та 68 кандидатів наук, понад 40 чол. учбово-допоміжного персоналу (частина з них захистили дисертації, стали викладачами кафедр).

Отже, успіхи історичного факультету Чернівецького держуніверситету, якому виповнилося 60 років, безсумнівні. Та ми погрішили б проти правди, якби стверджували, що на факультеті нема проблем. Вони є. Скажімо, внаслідок збільшення контингенту студентів на сусідніх юридичному та економічному факультетах, розміщених у цьому ж 14-му корпусі, уже бракує аудиторій. Через обмежені бюджетні асигнування на придбання книг недостатнім ще є забезпечення студентів навчальною й науковою літературою, публікаціями документів.

Невідповідною ще залишається база унаочнення, технічних засобів навчання. Є труднощі, обумовлені й загальною несприятливою ситуацією в країні: порівняно низькими залишаються стипендії студентів і платня викладачів; не додає оптимізму скорочення викладацьких ставок; складною є проблема трудовлаштування за фахом випускників тощо.

І все ж попри всі труднощі і складності колектив факультету діє, навчає, виховує, творить науку, співпрацює з людьми краю, країни, самовідтворюється, працює для блага суспільства з вірою й надією в краще майбутнє.

Джерела та література

1. Архів Чернівецького університету. Оп. 1ОС; Оп. ВК.
2. Державний архів Чернівецької області. – Ф. Р-82. Чернівецький державний університет.
3. Габ Г.С., Гриценко І.А., Шаповалов В.В. Чернівецький університет // Український історичний журнал. – 1967. - № 11.
4. Герегова С.В., Марусик Т.В. Розвиток освіти в західних регіонах України // Український історичний журнал. – 1997. - № 3.
5. Гойло І.М., Лихач Є.В. Слово про фронтовиків // Радянський студент. – 1972. – 25 лют.
6. Далавурак С. Скошений цвіт // Університетський вісник. – 1995. - № 5.
7. З аудиторії – за колючі дроти: спогади студентів чернівецьких вузів. – Чернівці: Рута, 1995. – 164 с.
8. Коцур А.П. Слово про історика України // Питання історії України: Зб. наук. стат. – Т. 3. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 17-30.
9. Масан О. Патріарх української та буковинської археології // Борис Онисимович Тимощук: Бібліографічний покажчик (до 80-річчя від дня народження). – Чернівці: Місто, 1999. – С. 3-23.
10. Масан О., Балух В. Медієвістика в Чернівецькому університеті // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали міжнар. Наук. конференції. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 142.
11. Чернівецький державний університет. – Львів: Вища школа, 19975. – 192 с.
12. Чернівецький університет. 1875-1995: Сторінки історії. – Чернівці: Рута, 1995. – 208 с.
13. Чернівецький державний університет // Університетський вісник. – 1995. - № 3. – С. 3.
14. Шестаков Ю., Кожолянко Г. Хільчевський С. Науково-педагогічна діяльність Є.В.Черезова (1949-1988 рр.) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії: Зб. наук. стат. – Чернівці, 1997. - Вип. 3. – С. 5-13.
15. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – Львів, 1997. – С. 316-326.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, КРАЄЗНАВСТВО ТА ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Петров М.Б.
(Кам'янець-Подільський)

ІСТОРИКО-ТОПОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО XVIII ст. В ІСТОРІОГРАФІЇ XIX - ПОЧАТКУ XX ст.

Історична топографія Кам'янця-Подільського XVIII ст. не знайшла ще грунтовного вивчення в історіографії. Нині не існує жодного спеціального дослідження, яке б розкривало проблему в комплексі. Проте сучасний дослідник має чимало своїх попередників, які в окремих історичних працях та в дослідженнях, близьких до історико-топографічної тематики, розглядали й питання територіальної історії міста.

Невисвітленою є й історіографія теми. Звертаючись до її загальної характеристики, зазначимо, що питання історичної топографії Кам'янця-Подільського XVIII ст. почали вивчатися ще на початку названого століття. 1718 р. у Львові була видана "Реляція міста 1699 р.", що проводилася спеціальною комісією під час переходу Кам'янця до Польщі й характеризувала його стан після турецького панування [18, с.141]. Протягом XVIII ст. представниками міського управління та військовими особами були складені й інші цінні документи, що висвітлюють різні аспекти міської топографії. Серед них: "Інвентар всіх міських грунтів 1758 р." [29, с.71], "Опис Кам'янецької фортеці 18 лютого 1786 р.", "Люстрація Кам'янця 29 серпня 1789 р.", "Рапорт про стан Кам'янецької фортеці 26 вересня 1791 р." [18, с.165] та інші. Активним поштовхом у цьому ж напрямку слугував наказ Сенату від 1797 р. Подільському губернаторові щодо підготовки і подання до столиці Російської імперії історичних відомостей про міста Подільської губернії [20, арк.1-2]. До кінця XVIII-початку XIX ст. вже було проведено декілька описів міста (33, с.235; 4, с.163) і складено ряд топографічних планів, що містили у своїх легендах багату інформацію з питань територіальної історії Кам'янця-Подільського [26, с.55-59]. У 30-40-і рр. XIX століття на сторінках "Подільських губернських відомостей" з'являються й невеликі публікації з історії й топографії Старого міста і замку, а також окремих культових споруд міста [12, с.181-194]. Зокрема увагу автора А.Камінського привернув Кам'янецький дівочий монастир домініканок. Подаючи його коротку історію, краєзнавець чітко розташовував культову споруду у Старому місті – на південний схід від Архієрейської церкви (в минулому францисканський костел) по вул.Великій отців єзуїтів і засвідчив, що 1712 р. домініканки купили в межах цієї дільниці у ксьондза Йосипа Мацарського будинок й садибу, на якій до 1720 р. було зведено костел на честь св.Архангела Михаїла.

Певний досвід історико-топографічного вивчення Кам'янця-Подільського XVIII ст. знаходимо в працях польських дослідників В. Марчинського [17, с.158-187], О.Пшездецького [27, с.34-41; 58-73], М.Балинського та Т.Липинського [3, с.31-40; 51-60; 84-92]. Завдяки зверненню авторів до писемних джерел у науковий обіг ними введено ряд цінних документів, що розкривали різні питання територіальної історії: локалізацію наявних та відсутніх цивільних й культових споруд, міських і замкових укріплень, майданів і вулиць з прив'язкою до конкретних місць, проблеми демографії тощо.

Деякі свідчення з теми містить "Атлас Подільської губернії", складений 1842 р. колишнім подільським губернатором К.Фліге [2, с.311-353]. В атласі натрапляємо на

декілька планів та графічних видів міста кінця XVIII-початку XIX ст., а також малюнки окремих архітектурних споруд Кам'янця-Подільського тих часів.

Цікаву інформацію про територіальну історію Кам'янця-Подільського XVIII ст. опублікував і "Журнал міністерства внутрішніх справ" [11, с.1-48]. Подаючи свідчення про різні напрями розвитку міста, часопис вмістив і деякі відомості про топографію замкових та міських оборонних укріплень XVIII ст., серед яких Міські, Руські та Польські ворота, Кушнірська башта, Вітряні ворота і т.п. В журналі порушено також проблему розташування передмість, міських землеволодінь, питання чисельності мешканців Кам'янця тощо.

Привертає увагу й праця О.Сементовського "Кам'янець-Подільський" [31], який притаманний переважно історико-топографічний характер. Вона містить короткий опис різних дільниць Кам'янця-Подільського, що складались упродовж XIV-XIX ст., його вулиць із своєрідною забудовою, інформацію про замкові та міські фортифікації, локалізацію різних архітектурних пам'яток з прив'язкою їх до міських дільниць, окремі фрагменти садибного планування й забудови Старого міста, що залишились ще з XVII-XVIII ст. Так, потрапивши після "Вітряних воріт" на територію міста, мандрівник міг побачити "вузькі, засмічені вулиці з тротуарами ледь придатними для проходу однієї людини, а часто і взагалі без тротуарів, суцільний ряд будинків, які наче намагалися витіснити один одного... високі гонтові дахи 3- і 4-поверхових будинків з великими фронтонами і житловими кімнатками на горищах, що нагадують старі німецькі міста" [31, с.5-6]. Особливий інтерес у праці О.Сементовського привертають латинські написи на різних спорудах міста, що дозволяють простежити різноманітні нюанси соціальної та етнічної мікротопографії міста упродовж XVII-XVIII ст. Особливо це стосується оборонних укріплень та житлових споруд. Написи засвідчують, що у XVIII ст. реконструювалися Вітряна (1785) і Польська (1717) брами, було зведено Тріумфальну арку (1781) при вході на площу і цвинтар кафедрального костелу св.Петра і Павла з боку Українсько-польського ринку збудовано кам'яницю міщанина Сефера Овансовича (1735) у східній частині Українсько-польського ринку і т. д. Ведучи мову про Вітряну браму, О.Сементовський запевняє, що на ті часи (середина XIX ст.) її називали головною брамою Кам'янця. Вона знаходилась між п'ятиярусною баштою Стефана Баторія, зведеною у 1585 р., і кам'яними укріпленнями, що підступали до брами з заходу. З південного боку Вітряної брами, тобто з боку міста, на кам'яній плиті було вибито латинський напис, що засвідчував час її побудови та рік (1785) реставрації.

О.Сементовський подає у праці й інформацію про будинок кам'янецького аптекаря середини XIX ст. Петаласа, що знаходився у південній частині Українсько-польського ринку (О.Сементовський називає його Торговою площею). Дослідник засвідчує, що ця кам'яниця збереглася ще з XVIII ст. На її фасаді в одному із пілястрів була вмонтована кам'яна плита, на якій польською мовою зазначено, що 1781 р. під час перебування в Кам'янці-Подільському польського короля Станіслава Августа Понятовського будинок був місцем його проживання. На жаль, О.Сементовський повного змісту напису не подає. Доречно зауважити також, що він першим із дослідників кам'янецьких старожитностей звернув увагу на легенду до виду – гравюри Кам'янця-Подільського 1673-1679 рр., виконану К.Томашевичем, з'ясував її значення для вивчення територіальної історії Кам'янця-Подільського кінця XVII-початку XVIII ст.

Окрему інформацію про топографію Кам'янця-Подільського XVIII ст. подано й у праці С.Крижанівського "Листи Яна де Вітте" [15, с.18, 20, 25, 30]. Переписуючись з посадовими особами і представниками різних державних установ та рангів, комендант міста Ян де Вітте у листах веде мову й про стан різних оборонних, адміністративних та

культових споруд, з'ясовує їх місце в житті Кам'янця, пропонує різноманітні проекти і заходи щодо реконструкції та пристосування тієї чи тієї пам'ятки для потреб міста. Виявляється, що саме завдяки Яну де Вітте було розпочато будівництво і зведено казарми для військовиків, порохівню, людві-сарню, реконструйовано домініканський костел і монастир, вірменський костел св.Миколи, українсько-польську ратушу і т.д.

Деякі аспекти історичної топографії Кам'янця-Подільського XVIII ст. знаходимо у невеликих розвідках П.Троїцького [41, с.28-33], Д.Сініцького [40, с.576-586, 615-627, 637-660, 669-701], М.Сімашкевича [39, с.27-40, 59-69, 74-84, 91-00] та М.Островерхова [24, с.28]. Звертаючись до історії таких культових споруд міста, як Іоанно-Предтеченський собор, Троїцький храм, Архієрейська церква та інших, автори намагаються чітко локалізувати їх у межах певних дільниць, дослідити історію та територіальні володіння культових споруд на основі архівних документів, з'ясувати значення останніх у формуванні історико-архітектурного ансамблю міста XVIII ст.

Цінні свідчення щодо проблеми знаходимо у доробку В.Антоновича [1, с.329-346. 393-367] та Ф.Ласковського [16, с.48-49, 638, 1428]. Якщо В.Антонович віднайшов та опублікував цілу низку документів із актових кам'янецьких книг XVIII ст. про територіальну історію міста та його передмістя, то Ф.Ласковський розкриває ті зміни, які передбачалося здійснити в системі міських і замкових оборонних укріплень наприкінці XVIII ст. Разом з тим, автор ретроспективно описує міські укріплення за часів польського панування у місті і зауважує, що реконструкція старих та зведення нових фортифікацій на підступах до міста й замку досить відчутно могли б вплинути на зміну соціальної топографії Кам'янця-Подільського тих часів.

Окремі питання історичної топографії Кам'янця-Подільського XVIII ст. містять праці М.Орловського [22, с.162-183], О.Яроховського [42, с.365-375] та Й.Роллє [30, с. 122-126, 307-308, 18-145, 252-301]. Ведучи мову про Й.Роллє, зауважимо, що, використовуючи архівні джерела, краєзнавець найбільше уваги приділив історії й топографії католицьких храмів та монастирів. У їх числі: домініканський костел і монастир, монастир домініканок, костели францискан, кармелітів босих і тринітарів, колегіум і костели єзуїтів та св.Катерини, вірменські костели св. Миколи і св.Георгія Ілюмінатора. Описуючи останній, Й.Роллє стверджує, що зведений він у 1708 р. Храм мав цвинтар, на якому поховань було небагато. Щодо місця розташування пам'ятки, то вона знаходилася з південного боку Вірменського ринку саме на тому місці, де пізніше було зведено будинок пана Коревіцького (тепер тут знаходиться їдальня швейної фабрики).

Торкається Й.Роллє історії й топографії таких уніатських храмів, як св.Яна, св.Трійці, св.Петра і Павла, святинь на Руських і Польських фільварках та Карвасарах. Описує дослідник історію і локалізацію міських брам – Руської та Польської, замкової брами Станіслава Августа, зведеної у 1771 р., башт Баторської і Гончарської, з'ясовує їх значення у системі оборони міста.

Не залишив поза увагою досліджувану проблему і М.Доронович. З одного боку, краєзнавець намагався вивчати історико-територіальну еволюцію передмістя "Руські фільварки" [9, с.283-302], а з другого – локалізувати вірменську громаду в межах Старого міста [10, с.15-30]. Характеризуючи передмістя "Руські фільварки", він використав переважно документи кам'янецьких магістратів. На цій основі автор з'ясував, що у XVIII ст. найбільш заселеною залишалася південно-західна частина передмістя. На схід від садиб знаходилися фільварки української й вірменської громад міста, які тягнулися аж до р.Мукша. Крім того, М.Доронович доводить, що Покровський храм з цвинтарем на початку XVIII ст. локалізувався у південно-західній частині передмістя, на високому

скелястому лівому березі р.Смотрич, а з початку 80-х років XVIII ст. – з північного боку, де знаходиться і тепер (останній зведений із каменю 1861 р.). Дослідникові вдалося частково вивчити й забудову передмістя на ті часи, його планувальні особливості. Цінність праці М.Дороновича полягає і в тому, що дослідник віднайшов в архіві міста та подав у праці копії документів, згідно з якими можна з'ясувати місцезнаходження та розміри землеволодінь храму. Об'єктивно локалізував М.Доронович і вірменську громаду у Старому місті – в межах південних кварталів, характеризував частково і проблему чисельності вірменського населення Кам'янця XVIII ст.

Для вивчення теми певну вагу мають дослідження М.Владимирського-Буданова [5, с.376-585], М.Петрова [25, с.10-13, 18, 20, 48-52] та В.Гульдмана [7, с.68-139]. Звертаючись до праці М.Владимирського-Буданова "Німецьке право в Польщі і Литві", зазначимо, що вона – наслідок довголітніх пошуків ученим джерел в історичному архіві м.Києва. Віднайшовши та опрацювавши десятки магістратських книг українсько-польської та вірменської громад міста Кам'янця-Подільського XVI-XVIII ст., М.Владимирському-Буданову вдалося з'ясувати різні напрями містобудівних норм та їх впровадження у планувальну систему міста, простежити ставлення міських магістратів до цих проблем, дослідити вплив на формування соціальної топографії Кам'янця-Подільського військового фактора і т.п. Характеризуючи його, М.Владимирський-Буданов стверджує, що військові особи мали у XVIII ст. значну кількість житлових будинків у межах Старого міста та передмість, вони досить часто захоплювали міські землі, організовували в їх межах фільварки, відкривали торговельні заклади в місті, постійно обтяжували міщан постоями. На початку XVIII ст. начальник кам'янецького гарнізону відкрив за р.Смотрич навіть каменярню, діяльність якої негативно відбилась на прибутках міста. Начальник гарнізону особисто продавав камінь, а міщанам не дозволяв вивозити звідтіля ні камінь, ні глину для будівництва житлових споруд, хоча земля вважалася міською. Крім того, від діяльності каменярні навколишні міські грунти настільки засмічувались кам'яними розробками та цегельними заводами, що їх неможливо було використовувати для сільськогосподарських цілей.

Простежує дослідник і процеси захоплення власниками навколишніх сіл міських земель. Такий приклад він наводить з шляхтичем Богушем, який володів селом Боришківці. Нехтуючи законними правами кам'янецьких міщан на міські грунти, що тягнулися аж до р.Мукша, Богуш з 1709 р. поступово їх відбирав і приєднував до своїх землеволодінь. М.Владимирський-Буданов доводить, що навіть спеціальний королівський суд не міг відібрати у Богуша міських земель [5, с.567]. Вчинки Богуша та інших власників навколишніх сіл призвели до того, що на кінець XVIII ст. міські околиці обмежувались лише територією передмість, хуторами та міськими вигонами.

На основі конкретних документів історик розкриває і процес довільного захоплення заможними жителями садиб у місті після переходу його з-під влади Туреччини під владу Польщі 1699 р. Причому, він запевняє, що такі заходи здійснювали переважно представники міської влади. Одним із них був кам'янецький консул, який перебував на цій посаді упродовж 1672-1700 рр. Обрані 1700 р. члени кам'янецького магістрату вчинили так само, як і консул. У цю справу втрутився міський інстигатор, який відав порядками і спокоєм у місті. Він виступив проти одного лавника та заявив магістрату, що лавник захопив чуже нерухоме майно і дозволяє собі досить багато: вже три роки не платить чинш, не доводить своїх прав щодо наслідства на самовільно зайнятий ним дім і не дотримується міських норм життя [5, с.555].

Описує М.Владимирський-Буданов і суперечності, що складалися у XVIII ст. між представниками українсько-польського магістрату та вірменами. Так, 1736 р. Лава

українсько-польської юрисдикції протестувала проти ради тієї ж юрисдикції, яка не вживала рішучих заходів щодо недоброзичливих вчинків вірмен і дозволяла їм будуватися у дільницях українсько-польської юрисдикції, приймала їх до Лави і до Ради без належних з їх боку заслуг перед українсько-польською громадою [5, с.559].

Особливий внесок у вивчення історичної топографії Кам'янця-Подільського XVIII ст. здійснив Ю.Сіцінський. Перші його історичні розвідки з проблеми побачили світ ще на початку 90-х років XIX ст. Ю.Сіцінський розкриває історико-топографічну характеристику Іоанно-Предтеченської [32, с.2-36] церкви з її цвинтарем, а також усіх інших культових споруд міста [35, с.20-112], описує його підземелля [36, с.149-152], локалізує і характеризує домініканські споруди [37, с.248-252], вивчає проблеми соціальної демографії [38, с.15-21, 28, 30, 78] тощо. З'ясовуючи, зокрема, історію і топографію храму Іоанна-Предтечі, Ю.Сіцінський чітко розташовує його в планувальній структурі міста й доводить, що у XVIII ст. храм із своїм цвинтарем знаходився в дільниці, що обмежувалася із заходу вул. П'ятницькою та Вірменським ринком, з півдня – Іоанно-Предтеченським провулком, зі сходу – садибами, що виходили на вулицю Довгу, і з півночі – тягнувся до комплексу адміністративних споруд ратуші українського магістрату XVII ст. Ю.Сіцінському вдалося віднайти план та зовнішній архітектурний тип храму.

Чітко локалізує дослідник у Старому місті і Троїцький монастир, що знаходився між вулицями Зарванською та Троїцькою, дещо на південь від Кушнірської башти. Храм і монастирські приміщення разом з цвинтарем займали на ті часи площу 32508 ліктів [19, арк.1; 34, с.300-308]. На основі багатої джерельної бази Ю.Сіцінський доводить, що Троїцький храм був найдавнішою православною святинею української громади Кам'янця-Подільського, яка у перші десятиріччя XVIII ст. потрапила у власність ордену Василіан. Важливе місце у територіальній історії центральних дільниць міста Ю.Сіцінський відводить домініканському костелу та комплексу його споруд.

Вагомим внеском Ю.Сіцінського у з'ясуванні проблеми є книга "Кам'янець-Подільський. Історичний нарис" [32, с.83-223], останній розділ якої безпосередньо присвячений історико-топографічному розвитку Кам'янця-Подільського XIV-XVIII ст. Автора цікавили питання локалізації та мікротопографії замку і міста, проблеми їх забудови та планування, розташування та роль міських оборонних укріплень в системі історико-територіальної структури Кам'янця, значення щодо цього передмість, особливості демографії тощо. Чималу увагу дослідник звертає на еволюцію територіальних змін міста у XVIII ст., демонструє цілий ряд фотографій, які відтворюють окремі дільниці з житловою забудовою, вулиці, культові та адміністративні споруди, а також оборонні укріплення, що залишалися в історико-архітектурному ансамблі Старого міста і замку до другої половини XIX ст. Візьмемо для прикладу вулицю Велику отців єзуїтів. Таку її назву ми знаходимо вперше в описі Кам'янця 1700 р. [21, с.574-576]. Локалізувалася вулиця у західній частині Старого міста і тягнулася від Турецьких бастіонів у південному напрямку вздовж батареї св.Трійці, єзуїтських володінь та їх колегіуму, кафедрального костелу і мінарета, будинку католицького єпископа, монастирських приміщень, костелів францискан та св.Катерини і виходила на Вірменський ринок біля Тринітарського костелу. Віднайшовши деякі фотографії, Ю.Сіцінський намагається подати й окремі фрагменти забудови цієї вулиці в межах францисканських володінь, що наприкінці XVIII ст. належали православному архієрею Кам'янця та біля кафедрального костелу св.Петра і Павла.

Здійснивши значний внесок у вивчення історичної топографії міста XVIII ст., Ю.Сіцінському в той же час не вдалося створити якоїсь цілісної системи у напрямку

глибокого дослідження проблеми, а тим більше – реконструкції історико-планувальної та соціально-топографічної системи Кам'янця-Подільського тих часів.

Окремі питання історичної топографії Кам'янця-Подільського XVIII ст. порушував Т.Корзон [13, с.335-339]. Враховуючи географію розташування Старого міста та наявність міцних укріплень, зведених упродовж XV-XVIII ст., автор стверджує, що оборонне значення місто не втрачало і у XVIII ст. Для прикладу Т.Корзон наводить свідчення за 1768 та 1793 рр., коли Кам'янець намагалися здобути російські війська. Ведучи мову про 1768 р., історик стверджує, що коли російське командування дізналося про те, що місто буде оборонятися, воно відмовилося захоплювати його штурмом. Подає автор і окремі фото міських укріплень (Старий та Новий замки, Кушнірська башта, Польська брама), які у XVIII ст. відігравали особливу роль у системі фортифікацій Кам'янця.

Питання історії й топографії Кам'янця-Подільського нових часів привернули увагу й невідомих авторів кінця XIX ст., яким вдалося зібрати цінні документи щодо привілеїв місту з 1374 р. до кінця XIX ст. [10] та документів з історії різних храмів [6; 23; 14, арк.2-2зв]. Подаючи копії різних джерел і королівських привілеїв громадам міста, автори характеризують й документи з питань історії та локалізації окремих пам'яток архітектури, серед яких переважали католицькі храми: вірменський костел св.Миколи, домініканський костел і монастир, костел і монастир кам'янецьких єзуїтів тощо. Звертаючись до історії домініканського костелу і монастиря, в рукописі зауважується, що у першій половині XVIII ст. вони зазнали значної реконструкції. Так, новий вигляд отримала дзвіниця храму, двоповерховими були монастирські приміщення, зводився будинок Потоцького. 1738 р. весь комплекс домініканських споруд обводиться кам'яною стіною і займав майже цілу дільницю у межах вул. П'ятницької, південної частини Українсько-польського ринку, вулиці Домініканської та Вірменського ринку.

На початку XX ст. до питань територіальної історії Кам'янця нових часів звертався О.Прусевич. Його праця "Кам'янець-Подільський. Історичний нарис" [29] має суто історико-топографічний характер і зберігає своє історичне значення до наших днів. Використавши чималу кількість писемних джерел, О.Прусевич об'єктивно виклав історичну топографію міста протягом XIV-XIX ст. Автор висвітлює питання локалізації міських ринків у межах Старого міста, з'ясовує їх забудову в центрі й по периметру, вивчає розташування вулиць з їх давніми назвами та локалізацію багатьох садиб, подає місце і роль православних та католицьких храмів у мікротопографічній структурі міста, звертається до топографії замкових споруд тощо. Краєзнавець одним із перших знавців кам'янецьких старожитностей розвинув і аргументовано мотивував концепцію про місце розташування у XV-XVII ст. українського майдану-ринку. Він довів, що до 1658 р. ринок знаходився біля Кушнірської башти, а у XVIII ст. – його перейменували на Торговий, а потім на М'ясницький та Зарванський. Опираючись на писемні (привілеї королів українській громаді) і графічні (гравюру Кам'янця-Подільського 1633 р.) джерела, О.Прусевич стверджує, що після утворення у XV ст. окремих польської, українського (1491 р.) і вірменського (1496 р.) магістратів для населення кожної національності були виділені й окремі дільниці та встановлені чіткі межі їх проживання у Старому місті. Якщо жителі української громади мешкали переважно у північно-східній його частині, вірменська – у південній, то польська – в центральній. З королівського привілею відомо також, що лише з 1555 р. за певні заслуги українців перед польською адміністрацією Кам'янця король дозволив їм селитися в межах польських дільниць міста [29, с.123]. У XVIII ст. ці межі зникли, оскільки українська громада остаточно була підпорядкована польській (1703 р.). Цінність праці О.Прусевича

полягає і в тому, що вона містить цілу низку фотографій кінця XIX ст. Вони фіксують види різних дільниць Старого міста із частково збереженою від XVIII ст. його планувальною структурою, окремими адміністративними та культовими спорудами і житловими будинками. Так, на фото з виглядом на східний бік забудови Польського ринку, можна віднайти на них і окремі будинки XVIII ст. Серед останніх: кам'яниці Сефера Овансовича (зведена 1735 р.), президента міста Чайковського, міщан Нагабідовичів, будинок міських патриціїв-купців Шадбеїв тощо. Сьогодні такі фотографії виступають безцінним джерелом для відтворення і реконструкції фасадів різних архітектурних типів будівель в системі ансамблю Польського ринку.

О.Прусевич стверджує, що наприкінці XVIII ст. у місті нараховувалося 564 будинки, які розміщувалися в таких його соціально-топографічних частинах, як Старе місто, Польські та Руські фільварки, Біланівка та хутори кам'янецьких міщан. За Т. Брянцевою, у них на 1797 р. відповідно зафіксовано 285, 97, 69, 41 і 72 будинки [4, с.163].

О.Прусевич торкається територіальної історії кам'янецьких передмість XVIII ст.: Руських і Польських фільварків, Біланівки, Підзамчого і Карвасар. Найбільше уваги дослідник приділив Руським фільваркам. Православний храм Покрови Богородиці він, як і М.Доронович, локалізує з південного боку передмістя, а його забудову – переважно у західній частині миса. Крім того, О.Прусевич веде мову про наявність в межах передмістя Руські фільварки у XVIII ст. кармелітської й тринітарської юридик. Перша з них починалася напроти замкового мосту і тягнулася вздовж лівого берега р.Смотрич до впадіння у неї з правого боку Довжоцького струмка. Друга – від струмка до початку передмістя Татариська [29, с.105], що локалізувалося через річку навпроти, за Карвасарами. Розміри кармелітської юридики досягали 1160, а тринітарської – 1305 сажень (міра довжини, що рівнялася 1,5-2 м) землі. Не залишив поза увагою О.Прусевич й проблеми історії та топографії кам'янецьких замкових укріплень тих часів [28, с.218-229]. Особлива увага приділяється Міським, Руським і Польським воротам, Турецькому, М'ясницькому та Миколаївському бастіонам, баштам, що розташовувались навколо Старого міста.

Таким чином, незважаючи на те, що у XIX-на початку XX ст. історикам не вдалося створити спеціального дослідження з історичної топографії Кам'янця, проте вони віднайшли і ввели у науковий обіг цілу низку писемних, графічних та фотодокументів, які у XX ст. виступили важливою основою для подальших досліджень різних напрямів історичної топографії Кам'янця-Подільського XVIII ст.

Джерела та література

1. Архив Юго-Западной России (далі - АЮЗР). – К., 1869. – Т.1. – Ч.5.
2. Атлас Подольской губернии // Журнал министерства внутреннх дел (далі - ЖМВД). – Спб., 1843. – Ч.2.
3. Balinski M., Lipinski T. Starozytna Polska pod wzgledem historycznym, geograficznym i statystycznym. – Warszawa, 1845. – T.2. – Cz.2.
4. Брянцева Т.Г. Сельская округа городов Правобережной Украины в XVIII в. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины. Сборник научных трудов. – Днепропетровск, 1980.
5. Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве // Журнал Министерства народного просвещения. – Снб.,1868.
6. Wizity klastoru Jezuric Kamienieckiego XVIII w. // ЛНБ ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф.Оссолінських. – Спр.2412/II.
7. Гульдман В.К. Памятники старины в Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1901.
8. Доронович М.З. Армяне в Подолии и первая церковь их в Каменец-Подольском // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета (далі - ТПЕИСК). – Каменец-Подольский, 1878. – Выпуск 2.

9. Доронович М. Предгардье Каменец-Подольского Русские фольварки до XIX в. // Подольские епархиальные ведомости (далі –ПЕВ). -1888. – № 11-25.
10. Sbior przywilejow m. Kamienca od r. 1374-XIX w. //– Спр. 2250/III.
11. Историческая записка о городе Каменец-Подольский // ЖМВД. – К.,.1853. – Ч.2.
12. Каминский А. Об основании каменецкого девичьего доминиканского монастыря // Подольские губернские ведомости. Каменец-Подольский, 1838. – № 28-29.
13. Korzon T. Wewnetrzne dzieje Polski za Stanislawa Augusta (1764-1794). – T.2. – Krakow-Warszawa, 1897.
14. Kosciol WW. OO. Dominikanow w Kamiencu Podolskim // ЛНБ ім. Стефаника. – Відділ рукописів. - Ф. Оссолінських. – Спр.4027/I.
15. Krzyzanowski S. Listy Jana de Witte, generala majora wojsk koronnych, pulkownika artyleryi koronnej, komendanta fortecy Kamienieckiej z 1777-79. – Krakow, 1869.
16. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства России. – М., 1869. – Рукопись ВИА. – Ч.4.
17. Marczynski W. Statystyczne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. – Wilno, 1823. – T.3.
18. Nowak T. Fortyfikacie i artyleria Kamienca Podolskiego w XVIIIw. // Studia i materialy do historii wojskowosci. – Warszawa, 1973. – T. XIX. – Cz. 1.
19. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі - К-ПМДА). – Ф.246. – Оп.1. – Спр.454.
20. К-ПМДА. - Ф.227. –Оп.1.Додатковий. – Спр.2.
21. Описание города Каменца, составленное комисиею, наряженною каменецким старостою.1700. Сентябрь 16 // АЮЗР. – К.,1886. – Ч.7. – Т.1.
22. Орловский М. Краткие записки о каменецких православных церквях и католических костелах // ПЕВ. – 1874. – №9.
23. Ormianskiey Kosciele w Kamiencu Podolskim // ЛНБ ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф.Оссолінських.. – Спр.4029/III;
24. Островерхов Н. Каменец-Подольский. – К., 1882.
25. Петров Н. Подолия. Историческое описание. – Спб., 1891.
26. Петров М.Б. Плани Кам'янця-Подільського XVIII ст. як джерело з історичної топографії міста // Творчі вершини вченого. Збірник наукових праць до 60-річчя від дня народження професора М.Г. Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський, 1998.
27. Przezdziecki A. Podole. Wolyn. Ukraina. Obrazy miejsc i czasow. – Wilno, 1840. – T.1.
28. Прусевич О. Исторический очерк укреплений г. Каменец-Подольского // ПЕВ. – 1904. – № 17.
29. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. – Kijow-Warszawa, 1915.
30. Rolle A. (Dr. Antoni) Zamieczki Podolskie na kresach multanskich. Kamieniec nad Smotryczem – Warszawa, 1880. – T.1-2.
31. Сементовский А. Каменец-Подольский. – Спб., 1862.
32. Сецинский Е. Древнейшие православные церкви в Подолии. III. Каменецкая Иоанно-Предтеченская церковь (Старый Собор). – Каменец-Подольский, 1890.
33. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К., 1895.
34. Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии // ТПЕИСК. – Каменец-Подольский, 1891. – Вып.V.
35. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Каменецкий уезд // Там само. – 1895. – Вып. VII.
36. Сецинский Е. Исследование подземных ходов в Каменец-Подольском // Археологическая летопись Южной России. М.,1901. – Т.3.
37. Сецинский Е. Историческая справка о каменецких подоминиканских зданиях, в которых поместилось древнехранилище историко-статистического комитета // ПЕВ. – 1903. - №10.
38. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. – Каменец-Подольский, 1904.
39. Симашкевич И. Архиерейский Подольский дом // ПЕВ. – 1873. – №2-5.
40. Синицкий Д. Каменецкий Свято-Троицкий первоклассный монастырь // ПЕВ. – 1863. - № 18-21.
41. Троицкий П. Каменецкий кафедральный Свято-Иоанно-Предтеченский собор // ПЕВ. – 1862. – №2.
42. Jarochowskiy A. Relacija o stanie fortecy Kamienieckiej 1740 r. // Opowidania i studija historyczne. Serija nowa. – Poznań, 1884.

Огуй О.Д.
(Чернівці)

ОБІГ ГРОШЕЙ І ФУНКЦІОНУВАННЯ МОНЕТНО-ЛІЧИЛЬНИХ НАЙМЕНУВАНЬ В АВСТРІЇ ТА НА БУКОВИНІ У 1848-1850-х роках

(На матеріалах тогочасної буковинської преси, архівних та нумізматичних джерел)

До середини XIX ст. обіг грошей на Буковині став інтегральною частиною загальноавстрійського обігу і тому визначався всім контекстом історико-економічних подій в Австрійській імперії. Дослідження монетно-лічильних найменувань (МЛН) грошей на матеріалі тогочасних документів допомагає, з одного боку, побачити ці події у новому ракурсі, а з іншого – збагнути певні проблеми грошового обігу Австрії та Буковини. Це і є завданням даної статті.

"Весна народів" 1848 р. потрясла Австрійську імперію, викликавши революційні виступи у Відні, Празі тощо, революцію в Мілані, Венеції та Угорщині і, відповідно, угорську кампанію російських військ на прохання юного імператора Франца Йосифа. Ці події та фінансові видатки на них не могли не відбитися на політико-економічному становищі Буковини, що з 1849 р. здобула статус герцогства [3, с.178-180; 6, с.72; 234; 7, с.29].

Ознайомлення з економічними документами цих часів показує вживання відмінних типів грошових позначень. Це – конвенційні монети (**КМ**) (як високоякісні монети, карбовані з 1753 р. за конвенцією між Австрією та південнонімецькими державами) та віденська валюта (**ВВ**) (паперові гроші у формі вимінних чи викупних білетів, запроваджених внаслідок наполеонівських воєн у Австрії після погашення попередніх кредитних паперових та мідних гршей – банкоцетлів та мюнцетлів 1807 р.), між якими виникла цінова різниця. За цими документами можна зрозуміти, що до кінця 1847 р. "Привілейованому австрійському національному банку" вдалося відносно стабілізувати фінансову ситуацію в імперії й звести обсяг державних паперових грошей віденської валюти (ВВ) (Einlösungs- und Anticipationsscheine) з 682 млн. до 7519 тис. гульденів ВВ, що дорівнювали 5 млн. гульд. конвенційною монетою [9, с.531]. Це означало, що відбулося певне впорядкування фінансів та розпочалося стабільне насичення грошового ринку, яке (завдяки праву вільного вивозу монет) підняло довіру населення до кредитоспроможності держави. Однак стабілізація незабаром припинилася. Поштовхом до нової інфляції стали революційні події 1848 р. З одного боку, кількість власне австрійського карбування значно зменшилась, а з іншого - завдяки боротьбі за національне самовизначення появилися різноманітні національні (переважно італійські та угорські) монети та банкноти.

Як відомо, габсбурзька Австрія мала технічно досконалі монетарні в Мілані та Венеції, де раніше за правління Франца I та Фердинанда I карбувалися величезними емісіями (в межах 1-12 млн. екз. кожний номінал) мідні 1, 3, 5, 10 чентезімі 1822, 1834, 1839, 1843, 1846 рр. та незначними накладами 1/4, 1/2 та 1 ліра 1822-1844 рр., половина та одне скудо 1822-1846 рр. Для фінансового забезпечення боротьби за незалежність у італійських володіннях Габсбургів повстанці емітували банкноти Національного банку Ломбардії та муніципалітету Венеції (13 номіналів) і монети революційного часу, згодом перекарбовані Австрією. Це - венеціанські чентезіми (мідні 1, 3, 15 тиражем від 1 до 2,7 млн. екз.), срібні 25 чентізімі й талярні 5 лірі 1848 р. (11 тис.) та золоті 20 лір 1848 р., карбовані у Венеції за десятковою системою. У Мілані карбувалися монети Провінційного уряду Ломбардії в 5 лір 1848 р. (накладом у 120 тис.) та золоті 20 та 40

лір 1848 р. (незначним, але презентативним накладом у 4,5-5,5 тис. екз.). Монети повсталих перебували в обігу разом зі "спотвореними" ("verstümmelt") австрійськими офіційними та облоговими монетами, карбованими зі столового срібла генералом К. фон Горчковські у фортеці Мантуя протягом травня-квітня 1848 р. незначними обсягами (3 крейцери: 631 екз.; 20 крейцерів: 7799 екз.; гульден: 3947 екз.) [9, с.536]. Після придушення революційної Венеції цісарський уряд продовжив карбування мідних 10, 5, 3, 1 чентізімі 1852 р., ліри і півліри 1854-1858-х рр. та - з репрезентативною політичною метою - скудо і півскудо 1853 р. [8, с.1270-1273; 1289], згадувані у тогочасній буковинській пресі загальним терміном "монеда ломпардо-венечіана" [6; 7].

Не менш інтенсивним, ніж італійське, було угорське карбування, яке мало чималий досвід карбування монет Фердінанда (10, 20 крейцерів 1837-1848 рр., пів- та таляр 1837 і 1839 рр.) у монетному дворі Кремніци. Щоб запобігти зникненню розмінної монети, Лайош Кошут, у той час міністр фінансів , заборонив 19 квітня 1848 р. вивіз монети в австрійські землі, запровадив облік цінних металів на рудниках Надьябанья, Оравіци, Шмьолнітца та розпочав національне революційна карбування: мідні 1 і 3 крайчари та 6 крайчарів (egy, harom, hat krajczar) 1848-1849 рр., емісія яких не досягла великого обсягу (однокрейцеровики 1848 р. складали 214549 екз, а 1849 р. – всього 84 тис.). Водночас, не раніше кінця квітня і щонайпізніше по 11 вересня 1848 р. (час вступу австрійських військ на територію Угорщини) її Національний банк продовжував карбувати 10 та 20 крейцерів Фердінанда з його зображеннями, але вже з надписами угорською мовою. Враховуючи невисокий обсяг карбування для кількамільйонної Угорщини, основний акцент було перенесено на банкноти та позики, яких випустили до 31 січня 1849 р. відповідно на 3643 тис. та 1687 тис. флоринів (форинтів) [9, с.534], тобто угорська революція пішла протореним шляхом паперової інфляції. 29 серпня 1849 р. комісія з погашення угорських банкнот зібрала та спалила у Кронштадті угорських банкнот на суму 264123 фл. 15 кр. конвенційною монетою (КМ), а у Фогараші – на суму в 20 518 фл. 15 кр. КМ. Замість них військовий губернатор Угорщини розпочав примусову циркуляцію банкнотів в 1, 2, 5, 10, 100 та 1000 гульд. (fl. rn. in C.M.) замість дзвінкої монети [6, с.151].

Малоймовірно, що спорадичні угорські та італійські монети революційної доби, навіть карбовані за однією стопою з австрійською, як і раритетні хорватські Jedan krizar 1849 р. (46 екз.) та гульден 1848 р. (т.зв. флорин бана Єлачича) [5, с.60; 11, с.221]) могли долучатися до буковинського обігу - за розпорядженням міністерства фінансів вони були переплавлені (як і австрійські 2 кр. 1848 р.), але автору відомі знахідки мантуйського "цванцігера", карбованого у час облоги, та декількох угорських 10- та 20-крейцерівок 1848 р. серед подібних монет Фердінанда на буковинських салбах із Кіцманщини та Заставни. Про появу цих монет є побічні згадки у буковинській пресі та архівних джерелах.

В основній частині імперії - Австрії та належній до неї Буковині - недостатнє металеве забезпечення банкнот для 14 млн. населення (без врахування населення Угорщини та 2,2 млн. жителів Трансільванії) [6, с.149] і зростання кількості паперових грошових знаків, що пред'являлися для обміну на срібні монети, стали причиною того, що уряд знову запровадив примусовий курс для банкнот, обмінювати які на срібні монети було в принципі неможливо протягом тривалого часу (за винятком короткого періоду — 30 серпня 1858 р.—29 квітня 1859 р.). Практично відтоді вони стали примусовим засобом обігу, тобто паперовими грошима. В імперії настав повний, небачений до цього розлад грошового господарства, сприятливим грунтом для якого були бюджетні дефіцити.

Основною причиною цього стали революційні події та їх наслідок – воєнні дії. Як повідомляла газета "Bucovina", Трансільванія, де точилися найзапекліші революційні

бої 1848–1849-х рр., була спустошена, спалено десятки сіл. Спалені будинки вартували щонайменше 100 флоринів КМ кожний. Інші збитки – втрачені гроші, худоба, господарські об'єкти, за інформацією сучасників, складали щонайменше 50 фл. КМ на кожне господарство. 40 тис. місцевих жителів (переважно румунської національності) стали жертвами війни, загальна кількість збитків орієнтовно складала 18 млн. фл. Враховуючи цю суму збитків, угорські євреї зібрали на такі державні видатки 600 тис. фл. сріблом, а держава направила в Трансільванію ще 1,5 млн. гульд. КМ позики (що обезкровлювало й буковинську економіку) [7, с.29; 127]. У зв'язку з величезними збитками, завданими воєнними діями, значна за своєю площею Угорщина з Трансільванією, Воєводиною, Хорватією та Славонією змогла дати у 1850 р. у державну скарбницю лише трохи менше 12 млн. фл., а бідна 400-тис. Буковина– 108 тис. фл. КМ прямих податків (1849) [6, с.104; 7, с.1; 67].

Окрім того, за участь російських військ в угорській кампанії Австрія у 1850 р. вирішила виплатити Росії 3700 тис. рублів компенсації, причому 700 тис. руб. виплачувалося зразу – у травні 1850 р., а решту – трьома частинами по мільйону рублів у наступні три роки з 5-процентною надбавкою (камьта). Повні ж видатки Росії, що гостро відчувала нестачу срібла та золота, складали, за свідченнями Є.Гурмузакі, значно більшу суму – 700 млн. руб. (рубле арц.) [6, с.234; 7, с.127]. Значні суми містили і преміальні місцевим воякам – почесні громадяни Відня князь Віндіш-Гретц, барон Гайнау та бан Єлачич – душителі революції у столиці – отримали на 400 тис. фл. 4,5-процентних цінних паперів (камерних бон) ("бонурі камерале дела 400000 де фіор. ардж. ін хьртіі") [7, с.127]. Оскільки внаслідок цих обставин річний бюджет Австрії не сягав звичних розмірів у 150 млн. гульд. [7, с.62], то це, поза сумнівом, мало позначитися на інфляційному процесі.

Зазначені обставини: революційні події 1848 р., тривала війна в Угорщині 1849 р. викликали емісію ряду нових державних паперових грошових знаків з примусовим курсом (Cassenanweisungen, Tresorscheine, Reichsschatzscheine та ін.), які у 1850-х рр. інтенсивно знімали з обігу. Кількість цих паперів разом з банкнотами зросла з 313,08 млн. в 1849 р. до 396,01 млн. фл. у 1851 р. [2, с.206]. Ріст ціни на срібло, з одного боку, воєнні кампанії, з іншого, не могли не вплинути на ажіо золотих та срібних монет, що згодом викликало зникнення їх з обігу. З буремними подіями 1848-1849 рр., пересуванням повстанців Бема, дуже ймовірно, був пов'язаний один із небагатьох золотих скарбів середини XIX ст., виявлений 1902 р. у фундаменті одного з будинків м. Сучава [10, с.88]. Серед 70 золотих монет було лише декілька угорських дукатів 1790 р. та бельгійських дукатів 1819 р. (за писемними згадками тих часів, "дукати олландські"), а решту складали дукати 1840-х рр. австрійського карбування ("дукати **цісарські** чи **імператорські**").

Внаслідок значної нестачі розмінних монет виникла проблема здачі. Зазвичай її вирішували так: банкноти вартістю в 1 чи 2 гульдени ділили на дві, чотири або й вісім частинок, які цим практично здобували вартість відповідно 30, 15 і 7,5 крейцерів (чи кратні їм величини), проти чого різко виступило Галицьке об'єднане камеральне податкове управління у рішенні від 17 лютого 1849 р. [1, спр.9512, арк. 1–2]. Крім того, купці, фабриканти, підприємці випускали різні грошові сурогати з міді, бронзи, олова, свинцю, скла, шкіри, дерева, картону вартістю 20, 10, 6, 5, 3, 2 та 1 крейцер, заробляючи на курсі. Великого розмаху набрав, зокрема, випуск замінників грошей в Галичині [2, с.209]. Пригадавши досвід 1811 р., якого набув винахідливий Й.Шнірх, чернівецькі підприємці випускали власні бони, відзначаючи їх іменними печатками [4, с.26].

Все це підривало державні фінанси Австрійської імперії, і разом з тим – торгівлю та економіку буковинського краю. Щоб стабілізувати ситуацію, цісарський уряд змушений був зайнятися упорядкуванням грошового обігу. За патентом від 19 серпня 1848 р., про який йдеться в циркулярі Галицького губернаторства від 7 жовтня 1848 р., в обіг було випущено великими емісіями дві нові розмінні монети – два мідні крейцери (загальною емісією у 7755 тис. на суму 285500 гульд.) та білонну шістку (Sechser), чи (за місцевими назвами) "шустку" (щонайменше 90400 тис. на суму 9,4 млн. гульд.). З віденської марки (288,644 г) срібла VII лотової проби виходило 288 монет на суму 28,8 рин. фл. Підготувавши цю основу, 2 грудня 1848 р. енергійний міністр фінансів барон Філіп фон Краус офіційно заборонив випуск та вживання приватних грошових знаків, які вносили хаос у грошове господарство імперії.

Згодом, коли ажіо срібних монет піднялося на 20%, і вони зникли з обігу, за патентом від 1 червня 1849 р. з'являється нова шістка, на 1/6 (тобто майже на ті ж 20%) легша попередньої емісії. З огляду на те, що на віденську марку припадало вже 336 монет срібла VII проби, які відповідали 33,6 гульд. [2, с.209], навіть така незначна відмінність срібного вмісту давала скарбниці суттєву економію на 48 монет чи 4,8 гульд. з марки. Зниження срібного вмісту виявилося у час різкого піднесення ажіо недостатнім, бо й ці ще низькопробніші монети осіли в руках населення. Замість них уряд з 1 липня 1849 р. емітує як 3-процентні касові квитанції, так і з 1 серпня 1849 р. розмінні паперові "монетні знаки" (Münzscheine) в 6 та 10 кр. (тобто 1/10 та 1/6 р.фл.), неприйнятні для населення.

Ці обставини й засвідчує переписка Окружного управління Буковини з домініумом Вижниці. Місцеве населення у 1849 р., за архівними даними, почало спекулювати срібними та мідними монетами, настійно відмовлюючись від інфлюючих паперових грошей [1, спр.10056, арк.1–4], яких у австрійському обігу було загальною сумою на 313,08 млн. гульд. [2, с.211]. Якщо врахувати, що обсяг останніх монетних емісій орієнтовною сумою в 20 млн. гульд. на 14 млн. населення уже здебільшого тезаврувалися, то цього не могло вистачити. Чернівецький міський магістрат подав до Окружного управління Буковини клопотання про забезпечення жителів міста розмінною монетою [1, спр.9563, арк.1–4]. Окружне управління Буковини відповідно направляє у тому ж 1849 р. ідентичний запит до Галицького цісарсько-королівського губернаторства [1, спр.2994, арк. 1–17].

Внаслідок значного коливання ажіо частина грошей або була тезаврована (див. Сучавський скарб), або у 1849–1850-х рр. вивезена за кордон і там перекарбована (лише Брюссельський монетний двір переплавив тим часом 22 млн. австрійських двадцяток [9, с.538]), і тому в обігу знову цілком запанували паперові гроші, нешановані місцевим населенням. З 1 липня 1849 р. уряд емітує нові 3-процентні касові квитанції з примусовим курсом (Cassenanweisungen) у 100, 500 та 1000 р. фл. (ф.арц.), які наприкінці 1850 р. зняли з обігу і на Буковині [7, с.170]. Однак металеві гроші з дорогоцінних металів із зображенням імператора протягом кількох років не карбуються.

Використання внутрішніх ресурсів (однак, не завжди оптимальним чином) підготовило певну стабілізацію як на місцевому рівні, так і загальнодержавному. 26 червня 1850 р. відновлює свою діяльність Чернівецька кредитна каса, що припинила свою діяльність у революційному 1848 р. Процентна ставка сягає від 10 до 30%.

Для економічної стабілізації держави, яка готувалася засобами кожного краю, першочерговим завданням було банко-фінансове урегулювання. У травні 1850 р., за повідомленнями буковинської преси, у Відні відбулося засідання банківської комісії, де головував міністр фінансів фон Краус. Серед проектів були випуски банкнот номіналами 100 фл. рин. (noate imperiale=Reichsschatzscheine), нижче 100 фл. рин. (bani

де хьртіь in noate bankале=Banknoten). Передбачалися золоті монети в 5, 10 та 20 фл. рин. (згодом, однак, емітували лише дукат і 4 дукати) та випуски до 10 р.фл. як в папері, так і в металі (сріблі та міді). Враховуючи відтік якісніших австрійських монет за рубіж, де вони перекарбововувалися, пропонується грошова реформа та випуск монет за монетною стопою легших німецьких [7, с.132].

Певна спроба виправити становище, підготовлена на цих засіданнях, розпочалася, однак, лише в 1851 р. Замість різних мідних монет, з яких частина походила ще з часів Марії-Терезії і Йосифа II [2, с.210], за ініціативою фон Крауса та цісарським розпорядженням від 7 червня 1851 р. випущено величезними емісіями у монетних дворах Відня, Кремніца та Карлсбурґа (Байя-Маре) нові—номіналами в 3 крейцери (7173 тис. екз.), 2 крейцери (22419 тис.), 1 крейцер (106 458 тис.), 1/2 (27733 тис.) і 1/4 крейцера (9637 тис.), що в сукупності склали суму в 3512,5 тис. рин. фл. [8, с.137-138]. Враховуючи те, що ці номінали випускалися на 170 гульденів 40 крейцерів з віденського центнера [2, с.210], то, крім маси побічних видатків, для цього знадобилося ще й 18 467 віденських центнерів міді (1 від. ц = 56,006 кг).

Наступником фон Крауса на посаді міністра фінансів став барон Андреас фон Баумгартнер, який у 1852 р. карбував (ще за конвенційною стопою) надзвичайно рідкі чи пробні гульденові та талярні монети 1848–1851 рр. з "лівостороннім" зображенням Франца Йосифа I, що не сподобалися імператору [9, с.537; 11, с.231]. Їх циркуляція на буковинському ринку була більш ніж спорадичною, що засвідчує, за нашими даними, поява лише двох таких монет у колекціях України. З 1852 р. з'являлися регулярно, проте у відносно незначній кількості нові золоті й срібні монети нової, 900-ї проби, з "правостороннім" портретом Франца Йосифа I, що, однак, суттєво не вплинуло на інтенсифікацію грошового обігу. Це були: чотири дукати 1853–1859 рр. (по 10–13 тис. екз. щорічно), дукат (30–150 тис. екз. у рік), таляр 1852–1856 рр. (вагою в 25,99 г 900-ї проби та невизначеної емісії), півталяра чи гульдена 1852–1856 рр. (?), двадцять крейцерів 1852 р. (вагою в 6,68 г 500-ї проби та накладом у 114 тис. загальною вартістю 38 тис. рин.фл.), датовані 1852 р. [8, с.137-145]. Ці монети внаслідок високого ажіо срібла зникли і на Буковині подібно попереднім карбуванням Фердінанда.

Зазначимо, що з 1852 до 1856 р. тривала спроба монетної реформи не лише талярів, а й розмінної монети: "сороківців" чи "сфанців", коли десяти- та двадцятикрейцеровики карбувалися зменшеної ваги, але покращеної проби (2,16 г та 4,32 г 900-ї проби) у порівнянні зі звичною вагою в 6,88 г 500-ї проби, завдяки чому дотримувався їх попередній курс. Емісії цих монет, досить повно представлених у музеях та приватних колекціях, для великої країни були відносно незначними – від 30 тис. до 4 млн. екз. на рік (загальною сукупністю у 1 333 тис. екз.), тобто вони також не вирішували проблем обігу [8 с.137–145]. Частково й тому з'явилися й фальшиві монети, які інтенсивно вилучалися з обігу й на Буковині [1, спр.10729, арк. 1–47]. Оскільки розмінної монети, за даними Краузе [8, с.140-141], було карбовано в межах 10 млн. р.фл., то цієї монети не могло вистачити. Тому акцент був знову перекладений на емісії паперових грошей.

Вихід був один – утворити єдиний економічний простір як у межах самої країни (лише у 1851 р. міністр Брук зняв митну лінію між Австрією та Угорщиною і зменшив ввізні мита), так і з іншими німецькими князівствами й пристосувати для цього свою монетну систему, що постійно відчувала хитання та дефіцит. Основним напрямком для цього був золотий чи срібний монометалізм. Інтенсивний вивіз срібної монети в Східну Азію та за море, переплавка срібних австрійських монет за рубежем та відкриття золотих рудників в Америці й Австралії підштовхували країну до золотого монометалізму, проте, ймовірно, під впливом сусіднього німецького Митного союзу та власних срібних рудників Трансільванії і Богемії перемогла політика срібного монометалізму.

Хоча ще в 1837 р. Австрія відмовлялася від участі в монетному об'єднанні південнонімецьких держав та Митному союзі, все ж у 1850-х роках перші кроки для цього було зроблено: спостерігається певне зближення Австрії з Прусією та іншими німецькими землями, членами Митного союзу (1833), наслідком чого стало прийняття поштової конвенції від 1 липня 1850 до кінця 1860 р. [7, с.112]. Дохід від фіскальних марок за запровадженим патентом склав лише по Відню 3 млн. фл. рин. щорічно [7, с.120]. Більше того, для запобігання інфляції та переходу на срібне монетне карбування, за участі всього населення, в т.ч. Буковини, вдалося зібрати 506 млн. гульд., необхідних для оплати 268 млн. гульд. державних боргів у Національному банку та стабілізації фінансів [9, с.539]. Завдяки цьому готувався спільний економічний простір, що полегшував проведення грошової реформи.

Однак у 1848-50-х роках далі косметичних напівзаходів та часткової зміни звичного конвенційного карбування справа не пішла, в той час як європейські країни уже реформували свої грошові системи та перейшли на зручний децемальний рахунок і золотий монометалізм. Оскільки докорінного реформування карбування не зазнало, то сподіватися на довготривалу стабілізацію було даремно. Більше того, непевний політичний курс при загостренні політичної ситуації в світі (нейтралітет у Кримській війні та водночас блокування двох третин російських військ біля Дунайських князівств) фінансово не міг сприяти впорядкуванню грошових справ у імперії (у т.ч. й на Буковині), час якого пересунувся на 1857 р.

Джерела та література

1. Державний архів Чернівецької області. - Окружне управління Буковини. - Фонд 1. - Опис 1.
2. Зварич В.В. До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини // Історичні джерела та їх використання. - Вип.2. - К.,1966. - С.203-214
3. Корхов Ю.А., Заборов М.А., Авербух Р.А., Гейликман Е.Л., Рубинштейн Э.И. Австрия и Австро-Венгрия // Большая Советская Энциклопедия. - 2.изд. - М.: Больш. Сов. энцикл., 1949. - С.174-191.
4. Масан О. Чернівці: Шлях через століття // Масан О.М., Чеховський І.Г. Чернівці: 1408–1908. - Чернівці: Місто, 1998. – С.13-70.
5. Austria. Münz-Netto-Katalog 1790-1992. -19.Aufl. -Wien: Ch.Steyrer, 1993.
6. Bucovina: Gazeta românească pentru Politică, Religie şi Literatura. - Cernăuţi.- 1849.-№1-45.
7. Bucovina: Gazeta românească pentru Politică, Religie şi Literatura. - Cernăuţi. - 1850. - Nr.1-49.
8. Krause Ch./Mishler C. Standard world coins: 1801-1995. -22nd.ed. - Iola: Wisconsin,1995 . - 2216 p.
9. Probszt G. Österreichische Münz- und Geldgeschichte: Von den Anfängen bis 1918. In 2 Teilen. - 3.Aufl. - Wien/Köln/Weimar: Böhlau,1994. - 696 S
10. Romstorfer C.A. Aus den Mitteilungen der k.k.Zentralkomission // Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums.-11.Jg. - Czernowitz,1904. - S.85-89.
11. Szaivert E. Münzkatalog Österreich. Von 1740 (Maria Theresia) - 1990. Aktuelle Marktpreise in öS. - 2.Aufl. - Augsburg: Battenberg, 1991. - 277 S.

Мандрик М.В.
(Чернівці)

ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ УКРАЇНИ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М.А.МАРКЕВИЧА

Нова модель суспільного життя, що в XIX ст. стала еталоном для всієї Європи, почала свій переможний рух по світу з її західної частини, змінюючи культурне обличчя одних народів і пробуджуючи до активного самостійного історичного життя інші. В Україні ці суспільно-політичні процеси знайшли своє оформлення в українському

національному русі, що склав основу того явища, яке пізніше корифеї вітчизняної історіографії XX ст. М.Грушевський, Д.Багалій, Д.Дорошенко назвали "українським відродженням". Цей термін увійшов у науковий обіг як "комплекс подій і явищ кінця XVIII – початку XX ст., пов'язаних з поширенням масового національного самоусвідомлення, пожвавленням і піднесенням національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців" [17, с.18].

Національне відродження розпочалося на руїнах Української Гетьманської держави. Освічені й заможні прошарки українського суспільства здебільшого неприязно зустріли акт ліквідації Гетьманщини. Тому все частіше, за висловом відомого історика З.Когута, "оглядалися назад на ідеалізоване, здебільшого міфологізоване минуле..." [17, с. 22]. Саме у цих постальгічних суспільно-політичних настроях, що поширювалися серед різночинців, дітей духівництва, козацьких синів Лівобережжя й Слобожанщини українські дослідники початку XX ст. побачили найвиразнішу ознаку започаткування українського відродження, ідейним підгрунтям якого стала національна ідея.

М.А.Маркевич (1804-1860 рр.) заслужено вважається однією з найяскравіших постатей української культури періоду національного Відродження. Історик, поет, архівіст, музикант і фольклорист, автор багатьох праць з різних галузей українознавства, в тому числі п'ятитомної "Історії Малоросії", М.Маркевич залишив помітний слід у процесі становлення української національної культури і громадського руху.

Микола Андрійович Маркевич народився 26 січня 1804 р. у с. Дунайці Глухівського пов. Чернігівської губ. в сім'ї незаможного поміщика, родовід якого бере свій початок у вищій гетьманській адміністрації XVII ст. [9, с.26]. Рід Маркевичів був уславлений генеральними старшинами, письменниками, істориками, багатими землевласниками другої половини XVII-XVIII ст. Батько його отримав блискучу домашню освіту, володів п'ятьма іноземними мовами. Маючи чудові інтелектуальні здібності, він впевнено піднімався вгору східцями дипломатичної кар'єри, перебуваючи у складі російських посольських місій. Маркевичі були пов'язані родинними зв'язками з Кочубеями, Скоропадськими, Галаганами, Тарновськими [9, с.27-28].

Походження, впливові зв'язки, блискуча освіта в поєднанні з безперечними здібностями були запорукою швидкої службової кар'єри М.Маркевича. Служба у драгунському армійському полку не була тривалою і за бажанням батька він подав у відставку. З цього часу Маркевич оселяється в родинному маєтку і починає займатися вивченням українського минулого, зокрема історії України XVII-XVIII ст. В результаті з'явився цілий ряд історичних праць – "Мазепа"(1841), "Гетьманство Барабаша"(1841), "Про перших гетьманів малоросійських"(1848), "Про козаків"(1858). Безперечно, найбільшу цінність для української історіографічної науки становить "Історія Малоросії" – оригінальна концепція генези української державності, що побачила світ у вигляді п'ятитомного видання в 1842-43 рр.

Ця видатна особистість привертала увагу багатьох дослідників. У другій половині XIX – на початку XX ст. з'явилося чимало публікацій, які містили матеріали до біографії М.А.Маркевича, характеристику його значної за обсягом творчої спадщини. Проте чомусь М.Маркевич у першу чергу привертав увагу дослідників як провідний етнограф, а його діяльність на терені історії оцінювалася стримано. Зокрема, Г.Ф.Карпов звинувачував М.Маркевича в непрофесіоналізмі і компілятивності при написанні "Історії Малоросії", оскільки він не був безпосередньо знайомим із "записками Рігельмана, Шафонського, і знаючи власників цих рукописів, говорить, що надіючись на їхню любов до Батьківщини і науки, він (Маркевич), впевнений, що для книги буде користуватися їхніми матеріалами" [7, с.30]. Г.Карпов стверджував далі, що М.Маркевич

навмисно уникнув роботи з першоджерелами, бо, ознайомившись з ними, він, "злякався їхньої глибини". Саме це, на його думку, є важливою підставою, щоб не вважати М.Маркевича "справжнім істориком". Упереджені оцінки Г.Карпова щодо "Історії Русів" також відбилися на ставленні до "Історії Малоросії", яка містила багато запозичень (як світоглядних, так і фактичних) з твору невідомого автора.

Не відзначалася об'єктивністю і точка зору відомого українського дослідника М.Василенка, на думку якого "Історію Малоросії" не можна вважати прогресом у справі історичних досліджень [5, с.263]. Ці критичні зауваження отримали своє продовження в короткій довідці про М.Маркевича, яку вмістив у 1896 р. "Енциклопедичний словник" Брокгауза і Єфрона [12, с.648].

Сторічний ювілей від дня народження історика був відзначений "Поминкою про М..Маркевича" в "Київській старовині" за 1904 р., яка свідчила про певну еволюцію поглядів на "Історію Малоросії" – роботі відведено почесне місце поруч з "Історією Малої Росії" Д.Бантиш-Каменського, вважаючи її книгою, яка "може слугувати при вивченні долі нашої батьківщини" [16, с.89]. Автор статті відзначав, що, незважаючи на не зовсім науковий стиль викладу матеріалу, твір М.Маркевича завдяки використанню в ньому великого зібрання різних історичних матеріалів завжди буде корисним для всіх, хто цікавиться історією України. Як засвідчив час, він справді мав рацію щодо останнього.

Перша спроба спеціального наукового дослідження життя і творчості М.Маркевича була здійснена на початку XX ст. українським історіографом О.С.Грушевським. У 1904 р. його роботу під назвою "М.А. Маркевич" опублікував часопис "Київська старовина". Потрібно зауважити, що дослідник, як і його попередники, схильний до думки про поєднання літературних і наукових прийомів осмислення М.Маркевичем українського минулого [6, с.107].

Відкидаючи раніше висловлені критичні зауваження на адресу "Історії Малоросії", О.С.Грушевський писав, що в цьому творі відбилися основні тенденції, що були характерні для української історіографічної науки кінця XVIII – початку XIX ст. – прагнення довести безперервність історії українського народу, а особливо те, що після зростання на півночі Московського князівства на півдні не переривались традиції суспільного розвитку. Ці погляди, на думку О.С.Грушевського, були відповіддю на точку зору про повне запустіння України після монгольського нашестя і тривалий застій суспільно-політичного життя [6, с.109]. Дослідник навів численні приклади суперечливих впливів на працю М.Маркевича "Історією Малої Росії" Д.Бантиш-Каменського та "Історії Русів". Щодо останньої, то О.С.Грушевський вважав, що її текст взятий за основу і став своєрідною загальною схемою, а М.Маркевич лише розвинув детальніше її думки і головні світоглядні засади [6, с.112,123]. Незважаючи на деякі надто критичні зауваження, робота О.С.Грушевського стала певним поступом у розвитку української історіографії, оскільки вона заклала основу для об'єктивного розуміння творчого надбання М.Маркевича.

Протягом наступних десятиліть М.Маркевич не залишався поза увагою істориків, літературознавців, критиків. Проте ці роботи більше стосувалися його літературної спадщини. До кінця 50-х рр. не було створено жодної спеціальної узагальнюючої праці, в якій поглиблено були б досліджені історичні погляди М.Маркевича. В 1955 р. опубліковано дослідження Л.Коваленка "Історіографія України", що вийшло окремим розділом у першому томі "Нарисів історії історичної науки в СРСР". Принципи радянської ідеології не могли не вплинути на це дослідження, тому і не дивно, що автор вважає Маркевича, як і до речі, Д.М.Бантиш-Каменського, представником дворянської

націоналістичної історіографії. Аргументом на користь такої оцінки є "замовчування фактів безпосереднього співробітництва і взаємодопомоги російського та українського народів" [8, с.604] і, більше того, висунення М.Маркевичем "брехливої націоналістичної тези про молодшого брата північного росіянина".

Частково реабілітаційною щодо наукової спадщини М.Маркевича стала робота М.І.Марченка "Українська історіографія", в якій автор визнає, що недосконалість методу дослідження, а ще більше - прихована тенденційність у висвітленні багатьох явищ історії України визначили своєрідне ставлення і підхід М.Маркевича до історичного джерела [13, с.152]. Проте М.Марченко висловлює досить неординарну точку зору на "Історію Малоросії": поряд зі значними запозиченнями з "Історії Русів" та "Історії Малої Росії" Д.Бантиш-Каменського в ній чітко виділяється власна оригінальна концепція в поглядах на історію України, така приблизно, яка, на думку дослідника, була властива "пізнішій буржуазно-націоналістичній історіографії" [15, с.152].

Інший відомий радянський історіограф Ю.Марголіс також позитивно оцінює історичну концепцію М.Маркевича, називаючи працю останнього вагомим внеском у розвиток українського національного відродження першої половини XIX ст. Ю.Марголіс вважає, що у порівнянні з Бантиш-Каменським "Історія Малоросії" є "великим кроком вперед у розвитку української історіографії", що Маркевич "своєю історичною бібліотекою та архівом відкрив для Шевченка доступ до поглибленого вивчення історичного минулого України". Автор схиляється до думки про властиву М.Маркевичу еволюцію історичних та суспільно-політичних поглядів у бік слов'янофільських, називаючи історика "неодмінним реакціонером" [14, с.74-75].

"Українська Енциклопедія" обмежилась згадкою про те, що М.Маркевич є автором п'ятитомної "Історії Малоросії", підкреслила обмеженість її джерельної бази, що перші два томи не мають наукової цінності і свідчать про кризу української дворянської історіографії 40-х років XIX ст. і що деяке довідкове значення мають лише 3-й та 4-й томи .

В "Радянській енциклопедії історії України" праця Маркевича розглядається як робота компілятивного характеру, що не має наукового значення, і лише певний інтерес викликає документальний матеріал 3-5 томів [11, с.89].

Лише в кінці 1980-х років з'явилося грунтовне дослідження – монографія Є.М. Косачевської "М. А. Маркевич. 1804-1860" - перше і єдине по сьогоднішній день, присвячене життєвому та творчому шляху Маркевича. Безперечною заслугою Є.Косачевської стало опрацювання величезного архіву М.Маркевича і введення до наукового обігу нових архівних документів, перш за все біографічного характеру, які розширювали тогочасні уявлення про особливості формування світогляду історика, напрямки його творчості. Дослідниця вперше зуміла перекреслити усталені шаблонні оцінки роботи М.Маркевича з боку представників російської історіографії щодо компілятивності "Історії Малоросії", поверхового знання та тенденційного підбору історичних фактів її автором. Вона пише, що влітку 1838 р. Маркевич вирішив писати "Історію...". Цьому передувала тривала підготовка матеріалів, а також консультації з О. Рігельманом, О.Стороженком, М.Ханенком, П.Белецьким-Носенком, М.Максимовичем [9, с.104]. Крім того, на час початку роботи над "Історією..." М.Маркевич подолав таку об'єктивну перешкоду для написання роботи з історії України, як слабкість джерельної бази – в його родинному маєтку Туровці вже були зібрані значні джерельні скарби. До цього ж, додає Є.Косачевська, дослідник на той час написав "Роздуми про історію", а також ряд творів на історико-етнографічну

тематику, тому є безпідставним звинувачення М.Маркевича у відсутності спеціальної історіографічної підготовки [9, с.106].

Проте дослідниця надто захоплюється патетикою щодо "возз'єднання", бо, на її погляд, центральною думкою цього багатотомного дослідження стала боротьба руського народу "за незалежність, свободу і возз'єднання українського народу з російським" [9, с.109]. Це суперечить навіть тому, що і Є.Косачевська, і значна частина дослідників прослідковують відчутний вплив, підкреслимо, не запозичення, головних світоглядних положень "Історії Русів" на роботу М.Маркевича. Але ж в "Історії Русів" аж ніяк не пропагувалася ідея "возз'єднання". Авторка висловлює ще одне, знову ж таки суперечливе припущення щодо обрання М.Маркевичем відомої праці як головного джерела – "прагнення полегшити проходження праці через цензурне відомство" [9, с.114]. Складається враження, що дослідниця намагається утвердити і одночасно заперечити думку про оригінальність "Історії Малоросії". Проте порівняльний аналіз змісту цих двох творів доводить наступне: "Історія Малоросії" справді написана під ідейним впливом "Історії Русів", сам М.Маркевич дуже підносив прогресивне значення цього історичного твору, неодноразово посилаючись на його автора, як на "найправдивішого історика".

Отже, з часу написання О.С.Грушевським своєї роботи (1911 рік) так і не з'явилося жодного дослідження, яке б об'єктивно висвітлювало суспільно-політичні та історичні погляди М.Маркевича.

На початку 90-х спостерігається черговий сплеск інтересу до цієї видатної особистості, з'явилися роботи, а разом з тим і нові точки зору на його історичну, етнографічну та літературну спадщину. Відомий український дослідник В.Кравченко опублікував монографію "Нарис з української історіографії епохи національного відродження". Хоча робота написана в піднесених тонах, в дусі романтизму, проте містить чимало об'єктивних суджень, цікавих точок зору. Поряд з історіографічним аспектом досліджуваної проблеми В.Кравченко поставив собі за мету проаналізувати основні елементи історичної концепції М.Маркевича. Звертаючи увагу на багату джерельну базу "Історії Малоросії", дослідник дотримується думки, що історик стояв на кілька щаблів вище невідомого автора "Історії Русів", бо "доводячи пріоритетне право України на давньоруську історичну спадщину..., він не сприйняв химерного етногенетичного мережива "Історії Русів" [10, с.245]. Відкидає В.Кравченко і шаблонні обвинувачення історика в створенні вірнопідданської концепції історії України. Автор вважає, що Маркевич розцінював централізовану монархію як досконалішу форму державності, ніж слабка Гетьманщина, бо Російська імперія на той час могла краще захистити права кожного з своїх громадян. "Історія Малоросії", за висловом дослідника, "поєднувала у собі елементи двох культурних епох : просвітництва та романтизму і одночасно стала перехідним моментом від романтичної до наукової історіографії [10, с.255,259]. На наш погляд, зроблена перша спроба нового підходу до дослідження історичної концепції М.Маркевича.

Цей підхід отримав своє продовження в коротенькій статті, поміщеній в "Малому словнику історії України", автор якої називає М.Маркевича творцем "оригінальної концепції генези української державності" [13, с.249].

Таким чином, українська історична наука, шукаючи власний шлях розвитку, нові підходи та методи досліджень, відкинула трафаретні оцінки, щоб повернути напівзабуті імена визначних представників суспільно-політичної думки періоду українського національного відродження, серед яких ім'я М.Маркевича.

Як відомо, "Історія Русів" своїм духом патріотизму і досить оригінальними на той час світоглядними позиціями справила неабиякий вплив на громадськість, зокрема на

формування суспільно-історичних поглядів відомих представників прогресивних наукових та літературних кіл. М.Маркевич також неодноразово визнавав чимале захоплення "Історією Русів" при написанні "Історії Малоросії".

Не роблячи прямих запозичень, М.Маркевич зумів перейняти, безперечно, з дещо меншою мірою патетики головні ідеї відомого історичного памфлету і провідну з них – ідею безперервності державницької традиції. Автор проводить думку про окремішність української історії, що сягає коріннями в часи Київської Русі, яку, до речі, він не вважає синонімом назви "Русь". Доказом того є відчутна неприязнь автора до існуючих на той час теорій, концепцій, що переконували у відсутності будь-якого історичного зв'язку, наступності між Руссю, Малоросією і Україною. Він поділяє життя Малоросії на ряд періодів, перший з яких є власне періодом існування Русі. Характерно, що Маркевич не визнає російські міста Суздаль, Володимир, Москву Руссю – "народ цим ім`ям величав тільки давні володіння Олега і Святослава, в яких серцем був Київ, де присутніми були голова Церкви і голова Князів"[1, с.6]. Термін "Русь", продовжимо думку автора, залишався за Києвом навіть тоді, коли він був розорений, а столиця перенесена Андрієм Боголюбським у м.Володимир.

Цікаво дослідник визначав корені назви українських земель "Малоросія", що на той час було важливим у теоретичному доведенні підстав автономістичних прагнень українців. Він вважав, що вони беруть свій початок ще в часи правління галицьких князів, зокрема Льва Даниловича. Іншими словами, коли Київ перестав бути політичним центром руських земель, а галицькі князі стали себе величати великими, "...втративши присутність голови Церкви і голови Князів, первинна Русь по істині стала Малою Руссю, а через 25 років так була названа і від князя свого Георгія Андрійовича" [1, с.9].

Поряд з думкою про "відрубність української історії від російської" Маркевич не визнавав також спільність історичного розвитку українців з литовським і польським народом, хоча наголошував на багатьох позитивних факторах, які спричинила литовська доба щодо українських земель. Він вважав, що в цей період "митрополит Київський як і раніше називався Київським і Всеросійським", були визнані руська мова, право, зведене пізніше в "Статут Князівства Литовського". Але, знову аргументує автор, існування українських земель у складі Литовського князівства обмежило розвиток їхньої державності : як і кожне іноземне панування, литовські князі з часом обмежували права Малоросії, руська князівська традиція поступово вироджувалася [1, с.22-23].

М.Маркевич, до речі, як і невідомий автор "Історії Русів", сповідував ідею спадкоємності князівсько-гетьманської влади, яку він вважав своєрідним оберегом, сторожею для українського народу. Таку ж роль автор відводив козацтву, щодо якого, на відміну від відомих оцінок Д.М.Бантиш-Каменського, який вважав козаків "гуляками", "пияками", що вели досить сумбурний спосіб життя, застосовує термін "прикордонна варта", а пізніше називає українським військом, доводячи давні традиції його існування [1, с.30-31]. Це служить своєрідним доказом, безумовно, дещо в завуальованій формі, що і гетьмани, і військо прагнули утвердити право своєї вітчизни на власний шлях політичного та культурного розвитку, вбачаючи її майбутнє у складі однієї з сусідніх держав на правах політичної автономії. Підкреслимо останнє. На його думку, ця ідея знайшла своє продовження в Переяславській угоді, до підписання якої змушували складні історичні обставини, тому не зовсім є підстави для обвинувачення українського гетьмана в запроданстві та веденні промосковської політики.

Проголошуючи безперервність української державницької ідеї, М.Маркевич звертає увагу на те, що народ український ніколи не переставав бути вільним, навіть як складник іншого державного утворення. Для прикладу наведемо текст однієї з гетьманських

грамот, який, певно, запозичений М.Маркевичем з "Історії Русів": "...народ Руський, об'єднаний з князівством Литовським, а потім з Королівством Польським, не був ніколи ними завойований, але як союзний і єдиноплемінний, від єдиного коріння слов'янського" [1, с.80]. Пізніше, вже в період Гетьманщини, Б.Хмельницький в своїй зовнішньо-політичній діяльності весь час підкреслював це, бо "народ, ним керований, є вільним, завжди готовим вмерти за свою вольність... малоросіяни вміють цінувати свободу держави і народів..." [1, с.225].

Проте самостійницькі тенденції в політиці українських гетьманів мали місце ще задовго до правління Б.Хмельницького. Автор не випадково називає П.Конашевича-Сагайдачного "незалежним гетьманом", видатною історичною особою, бо він служив інтересам свого народу, виборював права церкви [1, с.114], виділяв значні кошти на відродження української культури, домігся для окремих міст Магдебурзького права [1, с.115], на користь грецького духовенства видав ряд конституцій [1, с.117].

Таким чином, автор доводить тяглість ідеї незалежності України, що витоками сягає в князівську добу, значно еволюціонізується в бік автономізму у часи гетьманщини, а чіткоокресленого змісту набуває в значно пізніший період. Державницька ідея не зникала в забуття, оскільки народ український ніколи не зазнавав асиміляції й не втрачав національного обличчя, навіть тоді, коли в силу історичних обставин змушений був перебувати у складі іноземної держави.

Потрібно зауважити, що чи не найголовнішу роль в утвердженні державницької ідеї відігравало питання церкви. М.Маркевич, аналізуючи наслідки Брестської унії 1596 р., наголошував на тому, що малоросійські гетьмани незалежність своєї країни пов'язували зі створенням самостійної української церкви. Тому стає зрозумілою різка негативна позиція до унії Ф.Косинського, лист якого до сенату наводиться в "Історії Малоросії": "...переміна у вірі та звичаях народних у Бресті, що вводяться без згоди народного духовенства, є справою небезпечною..."[1, с.80]. Як пише автор, вимога вирішення питання про становище української церкви дістає чітке оформлення в одній із статей Зборівського договору [1, с.244] Це, на нашу думку, пов'язано, в першу чергу, з тим, що саме ця угода засвідчила чіткий зміст політичних домагань українців, що було важливим і для вирішення питання про Київську митрополію.

В історичній концепції М.Маркевича яскраво прослідковується значна еволюція суспільно-політичних поглядів – від автономістичних до промонархістських. Особливості розвитку українських земель в XVII ст. свідчили про унеможливлення створення цілісної (в межах етнічної території) Української держави на принципах демократичної республіки, чим і пояснюється прояв монархістських тенденцій в поглядах історика. Так, виправдовуючи угоду 1654 р., він пише, що російський монарх показав українському народові справжню "основу народного благоденства", вона полягає в житті "за загальними законами", а не в дотриманні окремих прав" [1, с.345]. В умовах кризи політичної влади в період Руїни з усіма випливаючими для Української держави наслідками, коли, за словами історика, "Гетьманщина схилялася до падіння, а Малоросія швидко почала просуватися до життя спільного..," необхідна була сильна політична влада, яка б захистила українські землі. Як відомо, внаслідок ліквідації Гетьманщини Україна була включена до Російської імперії. Втрата Україною автономії супроводжувалася знищенням власних адміністративних і соціально-правових, військових інституцій, остаточним знівелюванням місцевих особливостей культури та церковного життя – підвалин, які могли б у майбутньому забезпечити реалізацію програми власного шляху суспільно-політичного розвитку. М.Маркевич виправдовує те, що "малоросіяни" справедливо віддали перевагу суворому правлінню московському.

В деякій мірі перекреслюючи вікову історію національно-визвольної боротьби українського народу за право на національне самовизначення, М.Маркевич вбачає єдиноможливий порятунок для України у входженні до складу братньої слов'янської держави, не асимілювавшись остаточно, а зберігши при цьому свою національну ідентичність. Проте історик не міг реально передбачити подальшу долю українських земель.

Таким чином, концепція історії України, створена М.А.Маркевичем в першій половині XVIII ст., стала однією з перших спроб оригінальної оцінки історичного минулого українського народу, відобразила прогресивні ідеї та досягнення тогочасної історичної науки і написана в дусі популярних тоді автономістичних традицій, що трансформувалися та розвинулися згодом у сепаратистські тенденції в суспільно-політичній думці наступних десятиліть.

Джерела та література

1. Маркевич Н. История Малороссии. В 5-ти т. - М.: Издание книгопродавца О.И.Хрусталёва, въ тип-и А.Семена при Импер. Мед.-хирур. Академии, 1842. – Т. 1. – 387 с.
2. Маркевич Н. История Малороссии. В 5-ти т.- М.: Издание книгопродавца О.И.Хрусталёва, въ тип-и А.Семена при Импер. Мед.-хирур. Академии, 1842.- Т. 2 – 673 с.
3. Маркевич Н. История Малороссии. В 5-ти. т. - М.: Изданиє книгопродавца О.И.Хрусталёва, въ тип-и А.Семена при Импер. Мед.-хирур. Академии, 1842. – Т.4. – 483 с.
4. Маркевич Н. Акты, поясняющие историю Малороссии, открытые Н.А.Маркевичем. Б.м и б.г.
5. Василенко Н. К истории малороссийской историографии // Киевская старина. – 1894. - Кн.II. – 261 с.
6. Грушевский А. Н.А.Маркевич (Из прошлого украинской литературы и историографии) // Журнал мин-ва народного просвещения. - 1911. - №1 -С.59-141.
7. Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время 8-е генваря 1654 – 30 мая 1672. -Б.м. - 1871. – 85 с.
8. Коваленко Л. Историография Украины // Очерки истории исторической науки в СССР / Под.ред. М.Н. Тихомирова. В 2-х т. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – Т.1. – 692 с.
9. Косачевская Е.М. Н.А. Маркевич. 1804-1860 – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, - 1987. - 285 с.
10. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII-середина XIX століття) / НАН України, Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Харків.: Основа, 1996. – 295 с.
11. Маркевич М. // Радянська енциклопедія історії України. У 5-ти т. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, - 1968. – Т.3. – С. 82.
12. Маркевич Н. // Энциклопедический словарь. Издатели : Ф.А. Брокгаузъ, И.А. Ефронъ. - СПб, 1896. – Т. 36. – С. 649.
13. Малий словник історії України / В.Смолій, С.Кульчицький, О.Майборода та ін. - К.: Либідь, 1997. – 464 с.
14. Марголис Ю. Исторические взгляды Т.Г. Шевченка.- Л., 1964. – 293 с.
15. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX століття). - К.: Вид-во Київського ун-ту, 1959. – 275 с.
16. Поминка о Н.А.Маркевиче (К столетней годовщине рождения его) // Киевская старина. - 1904. - Кн.9. - С.89-90.
17. Сарбей В.Г. Національне відродження України. Серія "Україна крізь віки". В 15-ти т. - К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. Т. 9 – 336 с.

Гарат Р.М.
(Коломия)

ФІЛІЯ "ПРОСВІТИ" В КОЛОМИЇ В ДОКУМЕНТАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ В ЛЬВОВІ

Історія створення українського освітнього товариства "Просвіта" сягає своїми коренями у 40-і роки XIX ст. "Весна народів" 1848 р., яка призвела до скасування панщини і створення основ конституційного ладу в Австрійській імперії, сприяла також пробудженню національної свідомості українців Галичини, Буковини, Закарпаття. Головна Руська Рада, створена у Львові в 1848 р. прогресивними діячами українського національного відродження, порушила питання про національну окремішність українського народу та розвиток національної культури і освіти. По містах і містечках Галичини почалася хвиля створення українських осередків, які займалися просвітянською діяльністю. В травні 1848 р. створено й Коломийський осередок Руської Ради [4, ф. 180, оп. 1, спр. 2, арк. 3], а 26 січня 1849 р. "в циркулі Коломийському відкрилася читальня руська" [4, ф.180, оп. 1, спр. 7, арк. 9]. Головою Коломийської ради став Антоній Назаревич, діяльними членами - Верещинський та Йосафат Кобринський. Першочерговими завданнями рада вважала заснування шкіл з українською мовою навчання, читання курсів релігії та економіки в гімназіях по-українськи, впровадження живої української мови в літературний вжиток. Поруч із просвітянськими завданнями ставилося питання створення української Національної Гвардії, покращення економічного становища Галичини.

Розпочату Головною Руською Радою справу продовжила через 20 років українська народовська просвітницька організація "Просвіта". Перший статут "Просвіти", схвалений загальними зборами Товариства у Львові, був прийнятий 1868 р. Після певних змін у статуті "Просвіта" отримала право створення своїх відділів у повітах. Однією з них була Коломийська повітова філія, заснована 1877 р. [1, с.215]. 1880 р. філія нараховувала 60 членів. Основу першої філії складала місцева інтелігенція: священики навколишніх сіл, вчителі, студенти, серед них о.Владислав Балицький, видавець Михайло Білоус, парох с.Коршів Павло Глібовицький, професори гімназії Теофіль Грушкевич, Іларіон Гарасимович, Северин Данилович. У звіті про діяльність філії за 1889 р. зазначалося: "На основі рішення нашого Виділу (керівного органу. – Р.Г.) з дня 26 липня с. р. і рішення загальних зборів Товариства в Станиславові з дня 29 серпня зайнялася наша філія долею сільських читалень" [3, ф. 348, оп. 1, спр. 2942, арк. 7 зв.]. Члени філії відвідували читальні з лекціями, допомагали в створенні нових читалень, розповсюджували українські книжки.

На основі змін, внесених в статут "Просвіти", затверджений 18 серпня 1891р., Товариство отримало право організовувати читальні "Просвіти", завдання яких полягало у проведенні курсів для неписьменних, організації місцевих хорів, театральних гуртків, створенні бібліотек. Окрім того, статут поширювався на промислово-господарські справи: організація позичкових кас, створення земельно-господарських спілок, закладання шпихлірів (громадських складів зерна. – Р.Г.), крамниць. Повітові філії "Просвіти" були покликані допомагати в роботі, а також контролювати діяльність читалень. Завдяки можливості офіційно організовувати філії і читальні "Просвіта" швидко виростає у найбільше товариство, яке охоплює своєю діяльністю всі ланки культурного та економічного життя Галичини.

Велика перерва в засіданнях (протягом 1890-1895 філія не збиралася [3, ф.348, оп. 1, спр. 2942, арк. 27] негативно вплинула на діяльність самої філії та роботу читалень

"Просвіти" на Покутті. Новообраний голова Григорій Кульчицький в листі від 8 квітня 1894 р. до Головного виділу у Львові писав: "Вибраний Загальним Збором дня 20 червня 1894 р. виділ занявся передовсім упорядкуванням справ філії і оживленням її, так як від п'яти літ філія не проявляла ніякого життя. Діяльність філії ледве з часом буде могти належно розвинутись і обняти справді ціле Покутє – а то з тої причини що через довголітню безчинність (бездіяльність. – Р.Г.) філії вплив і значення єї в окресности зовсім зникли – і треба направляти і поборювати багато злого" [3, ф. 348, оп. 1, спр. 2942, арк. 29-29 звор]. Проте самовіддана праця членів виділу філії професорів коломийської гімназії Івана Раковського та Остапа Макарушки (заступник голови), д-ра Теофіля Окуневського та інших давала свої результати. За один рік були відкриті читальні у Острівці, Кутах, Мишині, Семаківцях, виділ посилав делегатів на збори у Яблунів, Печеніжин, Балинці. Самі члени виділу філії бачили причини недостатнього розвитку "Просвіти" в тому, що велика частина священиків, учителів і місцевої інтелігенції тримається осторонь просвітницької роботи. Інтелігенція робила багато тільки в політичному напрямку, а на економічно-просвітницьку роботу "треба побудити священство і учительство взагалі" [3, ф. 348, оп. 1, спр. 2943, арк. 1-2 звор]. Для залучення більшої кількості селян до "Просвіти" і для того, щоб вони мали не тільки моральну, але й матеріальну зацікавленість, було вирішено: "старатися о достарчення доброго і дешевого насіння для селян; машини господарські будуть могли доставати члени за готівку з опустом (знижкою. – Р.Г.) 20%; товариство асекураційне (страхове. – Р.Г.) "Дністер" буде давати для членів 10% опусту" [3, ф. 348, оп. 1, спр. 2943, арк. 2].

В плані освітньої роботи перед Коломийською філією і вже діючими читальнями поставало важке завдання. Станом на 1900 рік у повіті 83% селян були неписьменними, в середніх школах вчилося тільки 2600 українських дітей, тоді як єврейських дітей більше 3000. У рільничих і промислових школах на 8980 дітей українців була неповна тисяча. Виділ філії організовував учительські семінари, посилав делегатів для заохочення селян створювати при читальнях школи гончарські, дерев'яного та кошикарського промислів. 1900 р. в цілому повіті вже працювали кількатижневі курси та промислові школи, в Коломиї – школи гончарська і "деревляна", в Заліщиках – школа садівництва, в Косові – школа художнього теслярства, закладена Ю. Шкрібляком, та гончарства, закладена гончарем Бахмінським, рільнича школа в Городенці, при читальнях відкривалися крамниці "Гуцульської спілки", влаштовувалися курси ведення сільських ощадно-кредитних кас системи німецького кооператора Ф.В.Райфайзена. Для заохочення покутського селянства до участі в читальнях делегати Коломийської філії тільки за 1900 р. здійснили 34 поїздки по місцевостях. Найбільше їздили по читальнях з виступами: Омелян Колодницький, який розповідав про крамниці, каси позичкові, шпихліри, Остап Макарушка – про освітні справи, Іван Раковський – про загальні проблеми селян і на природничі теми. Результатом цих виїздів стало просвітньо-економічне віче в Коломиї, яке відбулося 9 січня 1900 р. за участю представників всіх 25 читалень "Просвіти" в повіті [3, ф. 348, оп. 1, спр. 2944, арк. 5]. Того ж року філія заснувала в Коломиї бібліотеку для селян. Маючи 630 примірників, члени виділу філії звернулися до Головного виділу у Львові з проханням допомогти з виданнями "Просвіти". З 15 січня 1901 р. повітова бібліотека комплектувалася виданнями Товариства безкоштовно. 1901 р. Коломийська філія "Просвіти" святкувала своє 25-ліття діяльності. На просвітньо-господарське віче з цієї нагоди від Головного виділу був запрошений Олександр Борковський, який виголосив доповідь про значення і діяльність Товариства.

В 1908 р. Коломийська філія "Просвіти" нараховувала 49 читалень, окрім того за цей рік відкрилося ще шість: в селах Раківчик, Надвірна, Гуцулівка, Рогиня, Ключів

школа та Товариство "Захисту воєнних сиріт". Але вже в 1924 р. філія відновила 18 читалень в Коломийському та 5 в Печеніжинському повітах й заснувала 7 нових [3, ф. 348, оп. 1, спр. 2943, арк. 35-35 зв.]. Для полегшення просвітянської роботи виділ поділив Коломийський округ на 4 менші округи: коломийський, печеніжинський, яблунівський і гвіздецький й утворив 4 підкомітети, які, підлягаючи філії в Коломиї, вели роботу у своїх округах. Згідно з ухвалою членів виділу при філії почали працювати такі секції: концертно-театральна, праця якої полягала в організації концертів і вистав та підбір репертуару для драматичних гуртків; організаційна, яка відповідала за створення нових філій і читалень та прийняття нових членів; фінансова - вела всі рахунки філії.

20-30-ті роки попри важку економічну кризу позначилися для філії стабільною і результативною роботою в царині просвіти, особливо за головування Івана Новодворського. У виділі філії активно працювали Олена Кисілевська, Петро Франко, Антін Крушельницький, Клим Стефанів. У 1926 р. під опікою Коломийської філії працювала 91 читальня, а 69 з них вже були проведені по люстрації. Бібліотеки читалень нараховували різну кількість книг - від 10 до 240 томів (найбільша бібліотека при читальні була у с.Воскресінцях), але були й такі, які не мали своїх бібліотек.

У цей період в Галичині різко загострилися нападки польсь?кої влади на українські організації, ускладнилися умови існування українських шкіл, почалася друга хвиля антиукраїнських виступів з боку польських шовіністів. Протягом двох років політична влада закрила у повіті 5 читалень: ім. Шевченка в Коломиї, у Воскресінцях, Остапківцях, Винограді, Трофанівці, подаючи за причину політичну діяльність читалень [3, ф. 348, оп. 1, спр. 2944, арк. 67 звор].

Зусиллями членів виділу філії в 1927 р. організовано курси "Вищої народної освіти" [3, ф. 348, оп. 1, спр. 2944, арк. 58-59 зв.]. Їх закінчило 32 слухачі. На курсах працювало три секції. Зокрема, в секції українознавства слухали лекції про українське старе і нове письмо, історію та географію України. Лекції читали в цій секції Антін Крушельницький, тодішній голова філії та директор курсів, Йосип Чайківський, Ілля Гаврилюк; члени секції просвітянських справ слухали лекції з бібліотекознавства, організації свят і концертів, ведення читальняних книг, які читали їм Іван Могильницький, Петро Франко (на той час бібліотекар Коломийської філії), Василь Витвицький. У театральній секції читалися лекції з історії та філософії театру, декоративного малярства, дикції. Викладав тут Олександр Скалозуб.

1934 р. Коломийський філіальний округ організаційно охоплював 94 читальні. Деякі з них (у Космачі, Косові, Воскресінцях) працювали вже без допомоги філії, навіть допомагали сусіднім слабшим читальням. Читальня ім. М.Шашкевича в Коломиї вела активну діяльність, завдяки просвітницькій діяльності членів цієї читальні в Коломиї працювало ще три окремих осередки: ім. Франка, ім. Сковороди та ім. Шевченка. Крім читалень, правними членами філії були 6 кооперативів, 5 товариств каменярів та 5 інших товариств, зокрема "Народний Дім", "Покутський Союз", "Родина". По читальнях працювало 60 аматорських гуртків, 10 хорів, 1 оркестр. У повіті нараховувалося 52 читальняні доми, 13 читалень мали закуплені чи даровані площі під будову таких домів і вже почали будівництво [3, ф. 348, оп. 1, спр. 2943, арк. 71-76 звор]. За один рік члени філії здійснили 329 поїздок по читальнях з лекціями на різні теми.

Окремої уваги заслуговує діяльність повітової філії у видавничій сфері. Як великий видавничий центр Коломия формувалася з 1864 р. Із заснуванням повітової філії "Просвіти" та читальні при "Народному Домі" активізується робота та збільшується кількість видавництв, які видавали книжки українською мовою. Найдавнішу друкарню заснував М.Білоус, який ще в 1864 р. видав свою першу книжку "Молитослов для мирян"

[2, с. 29]. За 22 роки з його друкарні вийшло 120 назв брошур, книжечок і пресових видань. З 1880 р. М. Білоус був активним членом Виділу повітової філії і видав багато книжок на замовлення "Просвіти".

Видавництво "Загальна Книгозбірня" Д. Николишина існувало в Коломиї з 1914 р. В цьому видавництві вийшло кількадесят книжок перекладів з Платона, Овідія, Ціцерона. Тут друкувалися книжки Д. Николишина, І. Раковського, У. Кравченко. Сам Николишин був членом читальні при "Народному Домі" і залучив до співпраці багатьох членів цієї читальні.

Видавництво "Рекорд" було засноване в Коломиї Миколою Ковалюком в 1923 р. За сім років свого існування воно видавало твори І.Чайковського, І.Франка, О.Скалозуба, переклади Мольєра, Біссона. З 1932 р. видавництво почало періодично видавати бібліотеку "Пролом" - повісті, оповідання, популярно-наукові праці українських письменників. Займалося розповсюдженням книг та укомплектуванням читальняних бібліотек, співпрацюючи з Союзом Книгарень і Накладень у Львові.

Видавництво "Жіноча Доля", видавцем і головним редактором якого була О.Кисілевська, почало діяльність у Коломиї 1925 р. Воно тісно співпрацювало з Головним Виділом "Просвіти" і з видавництвами у Львові; обмінювалося літературою, замовляло у Львові кліше для друкування книг та календарів "Просвіти". В цьому видавництві виходив популярний двотижневик, призначений для широких кіл українського жіноцтва "Жіноча Доля", в 1927-1930 рр. видавництво випустило 4 альманахи з багатим матеріалом до історії розвитку українського жіночого руху. Видавництво одним з перших в Галичині відкрило власну книгарню, що значно розширювало мережу розповсюдження книжок серед селянства [3, ф. 348, оп.1, спр. 6532, арк. 18-29].

В березні 1930 р. в Коломиї у видавництві "Українська Загальна Енциклопедія" почалася робота над першою українською енциклопедією з тією ж назвою. Головою редакційної комісії був Іван Раковський, мовним редактором – Володимир Дорошенко. До написання енциклопедії були залучені кращі наукові сили Галичини: І.Крип'якевич, Ф.Колесса, М.Голубець, В.Кубійович, М.Рудницький та ін. Енциклопедія виходила завдяки матеріальній допомозі кредитно-господарської спілки "Покутський Союз" у Коломиї, "Повітового Союзу Кооператив" у Станіславові та кооперативи "Рідна Школа". І.Раковський проводив велику роботу з організації передплати цього видання. На 1935 рік, рік закінчення видання "УЗЕ", енциклопедію передплатили 148 читалень "Просвіти".

Період 1935-1939 рр. – час морального і матеріального занепаду філії, оскільки керівництво потрапило під комуністичний вплив. Щоправда, після голодомору 1933 р. прорадянські настрої в Галичині значно послабшали. Однак нова економічна криза спричинилася до пауперизації галицького села, занепаду дрібнотоварного виробництва, промислового застою. Ці фактори і сприяли певному зростанню комуністичних впливів. Їх найвищим проявом стали події у Львові 1936 р. КПЗУ постійно працювала в підпіллі, але прагнула до створення масових легальних організацій ("Сельроб") або посилення свого впливу на інші легальні організації, в тому числі "Просвіту". Перетворення громадсько-освітнього товариства в арену політичної боротьби призвело до занепаду діяльності як самої філії, так і повітових читалень, а отже і до різкого зменшення членів "Просвіти".

Стурбовані станом у Коломийській філії, члени повітового виділу Кисілевська, Кобринський і Онищук звернулися до Головного виділу з проханням перевірити роботу філії: "У багатьох читальнях, – говорилося у зверненні, – дуже вороже ставляться до

духовенства (гірше як до жидів, брак в читальняних домівках св.образів, хрестів), через що вигляд читалень прибірає характер комун. сільбуду, а стан такий дуже пригідний до дальшого поширення комунізму. Видко, що філія ніколи не звертає на це уваги" [3, ф. 348, оп. 1, спр. 2944, арк. 132]. Проведена перевірка читалень "Просвіти", приналежних до Коломийської філії, виявила гнітючі результати. У звіті члена Головного виділу Товариства Володимира Татомира про роботу філії "Просвіти" в Коломиї зазначено: "Найбільшою гальмою-перепоною в правильному розвитку освітньо-виховної праці в клітинах "Просвіти" є поширення партійництва під впливом людей, які, захопивши провідні місця в наших просвітянських установах, не дбають про підсилення освітньої виховної праці, а навпаки, розбивають і нищать її партійною акцією. До таких заражених партійництвом і некарним (недисциплінованим. – Р.Г.) ставленням до своєї зверхньої установи Товариства треба зачислити філію "Просвіти" в Коломиї. Стан культурно-освітньої праці в читальнях дає на це докази. Стан освітньо-виховної праці дужи низький: перш усього брак бібліотек, занедбання контролі поповнення бібліотек; 20% книжок не віддаються до бібліотеки. Брак освітніх гуртків, брак національно-виховних імпрез; в 47 випадках справа читальняних домівок неупорядкована. В багатьох читальнях навіть не можна перевірити стану читачівства, бо не ведуть вони ніяких записок. Повне занедбання організаційної праці: 16 читалень, в яких не було урядовця філії протягом двох, а то і трьох років підряд. Ненормальне проведення зборів (незгідне зі статутом 1933 р.).

По читальнях: с. Добровідка – брак членів, повний брак освітньої праці; с.Джурків - поліція конфіскувала спис бібліотеки; с. Пилипів - ніхто з філії не заглядає; Гвіздець місто - слаба (при люстрації зроблено спроби закласти філію); с. Прикмище - зовсім не діяльна; с. Вербіж - слаба.

Чия ж це вина?! Хто відвічає за такий невідрадний стан наших читалень? - Філія "Просвіти" в Коломиї, яка про усунення тих недомагань зовсім не дбає. Праця філії в Коломиї йде під кутом партійного наставлення самого урядовця філії Велигорського" [3, ф. 348, оп. 1, спр. 2944, арк. 121-136]. В такому стані Коломийська повітова філія почала 1939 рік, останній рік свого існування.

У вересні 1939 р. внаслідок вступу Червоної армії Західна Україна була включена до складу Радянського Союзу. Одним із перших кроків радянської влади стала ліквідація всіх українських культурних, наукових і господарських організацій. Для більшовиків всі вони були вогнищами "націоналізму". "Просвіту" закрили восени 1939 р. Тисячі її активістів ув'язнено чи заслано, мільйони книг, рукописів, архівних документів та майно читалень знищені чи розграбовані. Однак документація Коломийської філії "Просвіти" значною мірою збереглася у архіві матірньої "Просвіти", що знаходиться у ЦДІА України у Львові і є безцінним джерелом для вивчення діяльності Товариства на Коломийщині в 1877-1939 рр.

Наведені факти із фондів Центрального державного історичного архіву в Львові доводять, що в розвитку Коломийської "Просвіти", як всегалицької (після 1921 р.) структури, значною мірою були періоди піднесення і спаду, успіхи і труднощі, проявлялися певні загальні закономірності українського національного руху і місцеві особливості. Лише врахування й подальше вивчення їх за архівними джерелами дозволять зробити глибокі висновки про загальні тенденції й особливості розвитку "Просвіти" впродовж тривалої і славної її історії, повною мірою з'ясувати її внесок в український національно-просвітницький рух XIX-XX ст.

Джерела та література

1. Іваничук Р., Комаринець Т. та ін. Нарис історії "Просвіти". – Львів-Краків-Париж, 1993.
2. Монолатій І. Друковане слово в Коломиї // Літопис Коломийщини. – № 1. – Коломия, 1993.

3. Центральний державний історичний архів України (м.Львів) (далі – ЦДІА (м.Львів)). – Ф. 348. "Просвіта".
4. ЦДІА (м.Львів). – Ф. 180. "Головна Руська Рада".

Королько А.З.
(Івано-Франківськ)

А.ПЕТРУШЕВИЧ – ДОСЛІДНИК БУКОВИНСЬКОЇ ТА МОЛДАВСЬКОЇ СТАРОВИНИ

Галицькі історики та етнографи особливо активно розпочали вивчати історію рідного краю у першій половині XIX ст. Початок цим дослідженням поклали діячі "Руської Трійці", історики М. Гарасевич, В. Левицький та Д. Зубрицький. Серед цієї когорти дослідників був і Антон Петрушевич (1821-1913) – історик, археограф та лігнгвіст, який вивчав не тільки історію Галичини, але й Буковини та Молдавії.

Проживаючи більшу частину свого життя у Львові, А. Петрушевич наполегливо працював у львівських бібліотеках й архівах, з великою ретельністю все життя збирав різні матеріали: документи, грамоти та інші раритети. Він об'їздив у наукових цілях, крім Галичини, теж Буковину, Закарпаття і Румунію, відвідав Прагу та інші слов'янські міста. Він був другим професійним українським істориком Східної Галичини після Дениса Зубрицького. Український історик Іван Крип'якевич відмічав, що цей дослідник увів в історіографію велику кількість невідомих до того часу джерел. Насамперед, незаперечні його заслуги як видавця літописів. Він опублікував "Волинско-Галицкую Летопись" (Львів, 1871) та "Львовскую Летопись" (Львів, 1868). Найважливішою публікацією А. Петрушевича була збірка літописних записок XVII-XVIII ст. під назвою "Сводная Галицко-Русская Летопись", в 6 томах (1874-1891), з широкими коментарями, в яких використано багато архівних документів. Велике значення мала публікація документів з історії Галичини і зокрема з історії Львівського Успенського Братства [1, с.83].

Гаряче плеканою і давньою мрією А. Петрушевича були поїздки на Буковину та до Румунії з метою відшукання й зібрання там різних матеріалів до історії українсько-румунських взаємин. Про це він писав у своєму листі з Новиці (дослідник був священиком і мав власну парафію в цьому селі, що поблизу міста Калуша. – А. К.) до редакції львівської газети "Слово" у 1861 р. "На нашій святій Русі зберігається ще чимало дорогоцінних письмових пам'яток. Цими днями отримав я з Буковини листи, в яких повідомляють мене про пергаментні євангелії, написані старослов'янською мовою, що зберігаються у монастирі Путна. Одне євангеліє написано рукою господаря Стефана у кінці XV ст. Священик Соневицький пише мені з Кімполюнга, що в монастирі Ватра-Молдавиця зберігається більше, ніж 150 старовинних рукописів і грамот, що написані руською (тобто українською. – А. К.)мовою! Те все дуже заохочує мене податися з початком червня на Буковину. Якщо знайду там щось цікаве, не занедбаю негайно повідомити вас про всі подробиці" [6]. Як греко-католицький священик отець Антон не мав права здійснювати наукові пошуки у православних монастирях Буковини й Молдавії без окремого дозволу православного митрополита у Чернівцях. Такий дозвіл на користування матеріалами монастирів Сучави, Путни, Драгомірни та інших, він отримав 6 червня 1861 р. [14]. Та це перебування було коротким – лише 57 днів – і А. Петрушевич не зміг усе як слід зібрати, хоча і був радий гарячим прийомом тутешніх

священиків: "З братською радістю, великою чистосердечністю і відкритістю приймало мене як чорне, так і біле місцеве духовенство та посприяли моїм історико-літературним пошукам, -писав він. - Тому майже двомісячне перебування на Буковині залишиться назавжди премним спогадом мого життя" [11]. Вдруге він тут побував у 1876 р., де детальніше ознайомився з архівами монастирів Путни і Сучави та єпископською бібліотекою в Яссах, у яких знайшов нитки, що пов'язували їх історію з іншими монастирями і церквами Буковини і Молдавії [2, с. 104].

Результати історико-краєзнавчих пошуків дослідник опубліковував як в чернівецьких, так і в львівських наукових часописах, зокрема в "Литературном Сборнике", "Временнике Института Ставропигийского ", "Буковинской Зоре" та ін., які головним чином були присвячені церковній історії [3; 7; 8; 10; 11]. Видаючи статтю, присвячену історії Радівецько-Чернівецької єпископії, дослідник вказував, що цим самим хотів заповнити прогалину історичних даних про румунсько-молдавську церковну ієрархію, що виникла після насильницького знищення галицько-руської митрополії на початку XIV ст. Проте не так то легко йому це було здійснити, адже румунська адміністрація приховувала від дослідників документи того часу на болгаро-слов'янській мові. Приховування багатьох документів, зокрема давніх грамот, складених на болгаро-руській мові, спричинювало велику шкоду румунській історії. Автор вказував, що праці румунських істориків з проблематики цього питання слід розглядати критично [11].

Дослідник, як яскравий прихильник слов'янофільства, помилково виступав з думкою, що румуни не є народом романського походження, а скоріше всього слов'янського. Більше того, він висловлювався категорично проти твердження румунських істориків, які вважали румун у Молдавії і Волощині вічними автохтонами, і називав цих істориків політикотенденційними [11]. Ще у своїй ранній праці "Польща, Русь и Ромыны" А. Петрушевич стверджував, що хоча румуни є нашими південними сусідами і походять, ймовірно, від фракійського племені, та вже з XIV ст. вони поселяються на теренах колишнього Галицько-Волинського князівства, у межах гірських частин рік Молдови і Сірету, пізніше стали оселятися в нижній течії р. Дністер, що зумовило їх асиміляцію з місцевими східними слов'янами. Тому й не дивно, що багато буковинських і молдавських міст, зокрема Білгород (Акерман), Романів, Сучава, Серет, Хотин є руського походження [9, с. 7-8]. Більше того, в середині 80-х років XIX ст. вчений вказував, що не тільки теперішня буковинська область, але й вся південно-руська смуга землі між Карпатами, Чорним морем і Дунаєм належала до середини XIV ст. Галицько-Волинському князівству. Ще раніше сучасна Молдавія, тоді під іменем Берладського князівства, була підпорядкована князем Іваном Ростиславовичем у 1134 р., який отримав титул "від стола Галицького князь Берладський" [3, с. 180].

Цікаві свідчення А. Петрушевич подає щодо болохівських князів, які проживали у Галицько-Волинському князівстві. На його думку, болохівські князі не були руського походження всупереч традиції, яка склалась у історичній науці того часу, а румунського, і проживали у південній частині Поділля. Тому до них краще ставились татари, бо вони не були слов'янами. Появились вони тут після того, як запросив на службу їх галицький князь Роман Мстиславович на початку XIII ст. Правда, автор залишає одне запитання відкритим – чи не болохівці складали основу колишнього Берладського князівства, що перебувало в залежності від Галицько-Волинського князівства [5, с. 4-6, 8, 13].

А. Петрушевич детально вивчав грамоти, листування різних монастирів Буковини і Молдавії. Одна з таких виданих ним грамот знайомить нас з кількістю церков і монастирів у колишній Радівецькій єпископії, що на Буковині, в XVI ст. Нарахував вчений, згідно з грамотою, 52 буковинських поселення, де знаходились ці церкви й

монастирі. Одинадцять з цих поселень на той час, коли А. Петрушевич жив, вже перестали існувати – Ржища на р. Сірет, Тетерна, Бринза, Славівці, Басниця, Дурний Юга, Долховська, Влховецька, Влховець, Влада Гірська, Мецкетеща [3, с. 183-185].

Впродовж вивчення проблеми історії монастирів і церков Буковини й Молдавії дослідник присвятив дослідження окремій культовій споруді – монастирю в Драгомирні, що поблизу м. Сучави, в якому він побував у 1861 р. Особливо його зацікавив напис грецькою мовою на мармуровій плиті монастиря. На основі палеографічних даних автор визначив зміст грецького напису. Вказав, що дана мармурова плита з грецьким написом спочатку була поміщена в язичницькому храмі бога сонця Апполона, що знаходився на західному березі Чорного моря біля гирла р. Дністер в околицях Білгорода (Акермана) й походила вона з IV або III ст. до н. е. Пізніше, на початку XVII ст., ця плита була перевезена в престольне місто Молдавії – Сучаву, звідки вона й дісталась монастирю в Драгомирні. Саме тут ця плита стала поховальним пам'ятником для померлого архітектора цього храму [4, с. 339-340]. В кінці замітки автор просить буковинське товариство, щоб цю памятку взяли на зберігання в чернівецький музей. А факсимільний грецький напис цієї плити, яку дослідник розшифрував у 1861 р., вже відправив у центральну комісію для збереження памяток мистецтв і зодчества у Відні [10, с. 346].

Дослідник, як діяльний член Ставропігійського інституту, активно публікував документи з історії даної установи. Особливо цікавими є, на наш погляд, листування молдавських господарів і господаринь з Львівським Успенським Братством у другій половині XVI-XVII ст., що А. Петрушевич подав у "Временнике Института Ставропигийского". Дане листування проливає яскраве світло на тісні стосунки лівівських міщан та братчиків з молдавськими господарями, які надавали значну допомогу у будівництві та відновленні Успенської церкви. Фактично на той час молдавські господарі і їхнє оточення було єдиним джерелом фінансової підтримки львівських міщан, а згодом - братства. Варті уваги листи молдавського господаря Олександра Лапушняну, який не тільки у 50-60-х роках XVI ст. від самого початку і до кінця допомагав будувати Успенську церкву у Львові, але й просив польську владу не ставити перешкоди у цих починаннях львівським міщанам. Недаремно А. Петрушевич зазначав: "Всі вищенаведені листи є досить важливі для історії Львівського Ставропігійського Братства і для молдаворуської літератури, якої початок відноситься до другої половини XIV ст. Хоча вона й зараз не дуже відома. Займаючись здавна цим предметом, оглянув я для цієї цілі усі буковинські і частково молдавські монастирі. Таким чином вдалось мені у цьому відношенні зібрати багатющий матеріал, який я привів у хронологічний порядок у вигляді історичного і літературного літопису. З моїх історичних досліджень бачу, що Галицька Русь не тільки з початком заснування молдавського князівства, але й з давніших часів стоїть у тісному зв'язку з румунським племенем, про що наша мова і топографічна номенклатура прикарпатських областей подає достатньо даних".

Зібрані документальні матеріали з поїздок по Буковині й Молдавії у 1861 і 1876 роках А. Петрушевич мав на меті опублікувати як комплексну працю під загальною назвою "Сводная Молдаво-Русская Летопись". Вона мала охоплювати період з 1350 до 1700 р., де був би зібраний досі невідомий багатий матеріал до історії молдавських господарів, сучавських митрополитів, радівецьких єпископів, більших румунських монастирів. Згадана праця мала бути надрукована за допомогою буковинських шанувальників вітчизняної історії. Проте цій фундаментальній розвідці не судилося стати такою відомою, як інша праця дослідника – "Сводная Галицко-Русская Летопись", що вийшла у світ протягом 70-90–х років XIX ст. [12]. "Сводная Молдаво-Русская Летопись",

так і залишилася в рукописі. Пізніше, за рік до смерті, у 1912 р. А. Петрушевич з гірким жалем назвав цю працю серед інших першою, яка була ненадрукована [13]. Проте за згодою автора деякий час користувався нею професор Чернівецького університету Є. Козак, щоб доповнити свої твори про надгробні і церковні написи [2, с. 117].

Та незважаючи на те, що А. Петрушевич майже усе своє життя присвятив вивченню історії Галичини, все ж таки особливо цікавився історією Буковини і Молдавії. У полі зору його наукових дослідів було вивчення історії заселення цих регіонів, їхньої старовини, зокрема церков і монастирів, а також розгляд відносин між молдавськими господарями й львівським братством у XVI-XVII ст. Дослідник був фактично одним з перших галичан, який детально ознайомився зі старожитностями Буковини й Молдавії у другій половині XIX ст., й залишив хоч почасти й суперечливий, але загалом цінний історичний матеріал для наступних поколінь істориків.

Джерела та література

1. Крип'якевич І.П Джерела з історії Галичини періоду феодалізму до 1772 р. – Київ, 1962.
2. Максимчук І. О. Нарис історії роду Петрушевичів. – Чикаго, 1966.
3. Петрушевич А. Бывшая Радовецкая епископія на Буковине // Литературный сборник. – Львов. 1885. – Вып. IV.
4. Петрушевич А. Известіе о древнейшем греческом письменном памятнике из IV или III столетія пред рождеством Христовым, находящимся в монастырской церкви в Драгомирне близ города Сучавы // Вестник "Народного Дома". – Львов, 1886. – Ч. 38-39.
5. Петрушевич А. Кто были Болоховскіе князья? – Львов, 1877.
6. Петрушевич А. Лист з Новиці // Слово. – 1861. – Ч. 29.
7. Петрушевич А. Молдавский митрополит Досифей // Вестник "Народного Дома". – Львів, 1894. – Ч. 146.
8. Петрушевич А. Письма Молдавского Господаря Александра [Лапушняну] к русским гражданам во Львове, занимающимся созданіем городской Успенской церкви, с 1558-1566 гг. // Временник Института Ставропигийского. – Львов, 1881.
9. Петрушевич А. Польща, Русь и Ромыны. Очерк исторический // Пчола. – Львов, 1849. – Ч. 1-2.
10. Петрушевич А. Продолжение письм Молдавских господарей, писаных к Львовскому Ставропигийскому Братству при церкви Успенія пресвятой Богородицы, занимающомуся вторично постройкою сей церкви, после пожара тойже 1571 г. // Временник Института Ставропигийского. – Львов, 1882.
11. Петрушевич А. Радовецко-Черновецкая епископія и святителя ея // Буковинская Зоря. – Черновцы, 1870. – Ч. 7, 10, 12-16.
12. Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская Летопись (1600-1800). – Львов, 1874, 1887, 1889, 1896-1897.
13. Шах С.Г Мои воспоминанія об А. С. Петрушевиче // Прикарпатская Русь. – Львов, 1913. – Ч. 1196.
14. Шах С.Г Памяти А. С. Петрушевича // Прикарпатская Русь. – 1913. – Ч. 1167.

Баженова
С.Е.
(Кам'янець-Подільський)

ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ЮЗЕФА АНТОНІЯ РОЛЛЄ В ПРАЦЯХ УЧЕНИХ І КРАЄЗНАВЦІВ ОСТАНЬОЇ ЧВЕРТІ XIX – XX ст.

Юзеф Антоній Роллє (1830–1894) (при хрещенні у вересні 1830 р. батьки дали йому подвійне ім'я Юзеф-Антоній) творчість якого була пов'язана переважно з волино-

історичної науки. Прикладом може слугувати його капітальна стаття "Польско-русски отношения XVII в. в современной польской призме" [3], в якій він найбільш обгрунтовано й аналітично виклав критичні погляди на спроби фальсифікувати регіональну історію України польських істориків і літераторів. У цьому контексті В.Б.Антонович спочатку упереджено, а згодом з повагою і об'єктивністю став розглядати праці вченого з Кам'янця-Подільського Юзефа Антонія, якого він тривалий час не ототожнював з своїм однокашником Й.Й.Роллє. Тому в перших рецензіях В.Б.Антонович писав: "Письменник, який ховається під псевдонімом доктора Антоній Ю. ... належить до числа найбільш плідних і талановитих польських історичних письменників нашого часу" [4, с.149]. Зрештою, з'ясувавши власника псевдоніма встановивши з Й.Й.Роллє наукові зв'язки, В.Б.Антонович з ще більшою увагою поставився до його творчості. Уже в першій опублікованій в часописі "Киевская старина" за 1882 рік рецензії на книгу Й.Й.Роллє польською мовою "З історії Київського Полісся" В.Б.Антонович так охарактеризував праці автора: "Протягом семи років доктор Антоній видав вісім томів історичних монографій... Всі вони стосуються історії Південно-Західної Росії (Правобережної України. – С.Б.) ... До незаперечних здобутків автора належить його грунтовне знайомство з джерелами (не тільки польськими, а й російськими)... талант в групуванні й висвітленні фактів та вельми детальна розробка побутової характеристики часу" [4. с.150]. Проте для раннього періоду творчості Й.Й.Роллє, на думку рецензента, були притаманні серйозні недоліки: прагнення автора при викладі історичних подій доповнювати їх власними домислами та художніми описами, довільно трактувати архівні й інші джерела і пристосовувати їх до прийнятої у польській історіографії концепції "цивілізаторської" місії Речі Посполитої в українських землях, яка нібито несла розумову і громадянську культуру варварам [4, с.150-152].

Аналізуючи в іншій рецензії двотомник третьої серії Й.Й.Роллє "Історичних оповідань", яка вийшла друком 1882 року у Варшаві, В.Б.Антонович знову підкреслив прихильність автора до середньовічної історії Поділля і Волині, що всі "нариси д-ра Антонія написані з таким же талантом і знанням історичного матеріалу, котрі помічені в попередніх творах, хоча і не позбавлені тих же недоліків – зловживанням епітетами і деякою тенденційністю" [5, с.572]. Водночас, переказуючи зміст і розглядаючи оповідання про польських магнатів волино-подільського краю XVIII ст. А.Золотницького, Б.Гулевича, Д.Томашевського, Страшного Йосипа (Й.Стемпковського), Немиричів та інших, Антонович побачив у них умілий і правдивий показ Й.Й.Роллє морального розкладу, паразитичного способу життя шляхетських верств, негативні оцінки Барської конфедерації, співчутливе ставлення до гайдамаччини. Ще більша симпатія В.Б.Антоновича до праць Й.Й.Роллє простежується в рецензії на його чергову книгу "Наречені кресів" (1883) [6, с.121-124], в якій автор на основі лише йому доступних документальних джерел професійно, з художньою майстерністю створив 6 біографічних нарисів про найвидатніших і впливових жінок польської аристократії Поділля й Волині XVII–XVIII ст.: княгиню Анну Борзобагату-Краснеську, Феофілу Хмелецьку, Софію Хоткевич, Єлену Немиричову та ін. Підкреслюючи об'єктивність у зображенні автором історичної епохи, життя польського поміщицтва і шляхти в Україні, В.Б.Антонович писав: "З нарисів д-ра Антонія бачимо, що найенергійніші жінки не тільки засвоювали побутові риси свого суспільства, але намагалися і в зовнішніх формах та прийомах не поступатися чоловікам; вони ведуть нескінченні суперечки, прищеплюють собі пристрасть до наклепів, уміють вельми спритно користуватись юридичною казуїстикою; вони подають позови або відбиваються від них збройною

силою, організовують напади, витримують облоги, утримують збройні загони і на їх чолі дають битви" [6, с.123].

Часті й цілком позитивні рецензії В.Б.Антоновича знайомили загал української громадськості з творчістю, сюжетами та оцінками праць Й.Й.Роллє, відкрили шлях до їх публікацій у перекладах на російську мову в тодішніх найпрестижніших часописах. Тільки в головному виданні вітчизняної історичної науки "Киевская старина" протягом 1882-1899 рр. вміщено найвагоміші нариси доктора Антонія: "Українські жінки" (1883) [7], "Страшний Йосип" (1883) [8], "Іван Підкова" (1885) [9], "Кармелюк" (1886) [10], "Доля красуні" (1887) [11], "На шпаковому шляху" (1887) [12], "Сава Чаленко" (1887) [13], "Побужжя в XVII і XVIII ст." (1894) [14]. Варто додати, що редакція "Киевской старины" майже до кожного опублікованого на своїх шпальтах історичного оповідання Й.Й.Роллє подавала власну передмову або коментар у дусі В.Б.Антоновича, з яких найважливіші про нариси "Кармелюк" [10], та "Жінки при Чигиринському дворі" [15], а також вміщувала рецензії на його праці інших авторів [16]. Усе це не тільки принесло польському письменику і вченому публічне визнання в Україні й сформувало в його сучасників позитивний погляд на творчість Й.Й.Роллє, але й стало одним з головних джерел для дослідження його життєдіяльності. Нарешті, В.Б.Антонович, як постійний оглядач творчості Й.Й.Роллє, у присвяченому йому некролозі підвів такі підсумки свого історіографічного аналізу: "Оглядаючи наукову і літературну діяльність доктора Антонія, ми не можемо не визнати її вельми плодотворного значення. Як історик, він опрацював багаточисельні епізоди минулого і скористався для вивчення їх архівними приватними матеріалами, котрі без його участі не знайшли б ще довго свого наукового використання. Але набагато більше значення має д-р Антоній як популяризатор; його монографії написані легко і привабливо, ознайомили польське суспільство з історією Південно-Західного краю і примусили його відмовитись від багатьох упереджених думок, тенденційних уявлень. Якими б не були його симпатії, який би зовнішній колорит він не надавав своїм судженням, об'єктивно історична істина, яку д-р Антоній поважав як історик, виступала постійно з-під легкої зовнішньої стилістичної пелени і сприяла розвитку самопізнання, чим і полегшувалось бажане в краю примирення. Тому незважаючи на розбіжності в думках, на різні точки зору – ми повині визнати, що д-р Антоній невтомною своєю діяльністю на полі історичної науки чесно відслужив на користь рідного краю" [17, с. 306]. Дана оцінка В.Б. Антоновичем постаті Й.Й.Роллє прийнятна і для сучасної української історичної науки.

Для грунтовнішої і всебічної характеристики діяльності польської меншини у регіонах України, корифеїв так званої "української школи" в польській історичній літературі XIX – початку XX ст., у тому числі її видатного представника Й.Й.Роллє, важливі судження й аналітичні оцінки подані в працях "Польская колонизация Юго-Западного края" П.О.Куліша [18], "Евреи и поляки в Юго-Западном крае" М.П.Драгоманова [19], в сьомому томі "Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край" П.П.Чубинського [20], у дисертації та монографії "Барское староство" М.С.Грушевського [21] та інших визначних діячів українського національного відродження. З-поміж них особливе місце належить І.Я.Франку. Він пильно стежив за появою публікацій з історії України та її країв польських авторів і подавав критичні оцінки, чітко з'ясовував їх ідеологічні позиції, рішуче засуджував їх спроби насаджувати теорії "цивілізаторської", "культуртрегерської" місії Речі Посполитої під час панування на українських землях. Зокрема, такою історіографічною працею вченого є велика стаття "Галицьке краєзнавство" (1892) [22]. В ній І.Я.Франко вказав понад 200 краєзнавчих праць, які стосуються вивчення Східної Галичини й

Західного Поділля, назвав 320 українських, німецьких й, головним чином, польських дослідників краю, проаналізував творчість відомих українських Д.І.Зубрицького, С.І.Шараневича, А.С.Петрушевича і польських А.Бельовського, О.Яблоновського, Б.Лімановського й інших істориків і знавців краю. Водночас учений глибоко обгрунтував поняття "краєзнавство" і остаточно його утвердив в історіографії, а також звернув увагу на необхідність повсюдно розгортання історико-краєзнавчих досліджень, як важливого суспільно-політичного і науково-культурного фактору.

З не меншою увагою спостерігала за польськими дослідженнями "східних кресів" видатний історик України О.Я.Єфименко. Зокрема, вона знаходилась під значним враженням і впливом творчості Й.Й.Роллє, хоча близько й не була з ним знайома. У 1894-1895 рр. вона опублікувала в "Киевской старине" монографію "Очерк истории Правобережной Украины по И.Ролле" [23]. Автор мала на меті перехопити ініціативу польських науковців у вивченні цього великого регіону й, так би мовити, "очистити" виклад його історії від ідеологічних та політичних збочень, упереджень і фальсифікацій. Проте вже тодішні рецензенти констатували, що талановито створені О.Я.Єфименко "Нариси" "зберігали ліпші красоти оригіналу (Роллє. – С.Б.), його чудову історичну правдивість і водночас художність" [1, с.512].

Російські офіційні історики другої половини XIX – початку XX ст. не помічали постаті Й.Й.Роллє в науці, але й не могли обійтися без використання фактичного матеріалу його праць з історії Правобережної України, як це зробив зі своїми співавторами П.М.Батюшков у книгах "Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края" (1888) [24] та "Подолия. Историческое описание" (1891) [25], присвячених 100-річчю входженню цих земель під владу Російської імперії. Проте російські енциклопедії того часу і насамперед видавці відомого "Энциклопедического словаря" Ф.А.Брокгауз і А.Єфрон оприлюднили про Й.Й.Роллє перші біографічні довідки, в яких визнали в ньому непересічного вченого та письменника, знавця історії України [26, с.40].

Не стояла сторонь від популяризації життя і творчості Й.Й.Роллє польська історіографія другої половини XIX – початку XX ст. Зокрема, перша спроба подати аналітично біографію, громадську діяльність, характеристику монографії "Замки подільські на молдавському кордоні" і перших випусків томів "Історичних оповідань" належить В.Коратинському, який 1881 року оприлюднив спеціальну статтю "Ю.А.Роллє" [27]. Цей критик відзначив обдарованість й грунтовність історичних знань доктора Антонія, глибоку джерелознавчу основу українознавчих і поділлєзнавчих публікацій й акцентував увагу на пропольські погляди автора на середньовічну добу "східних кресів". Наукова і літературна діяльність Й.Й.Роллє постійно знаходилась у полі зору відомих українознавців письменника Генріха Сенкевича і вченого Олександра Яблоновського. Перший з них близько товаришував з Й.Й.Роллє, приїжджав до нього в Кам'янець для спільних подорожей по Поділлю, широко скористався з його "Історичних оповідей" при створенні славнозвісної трилогії "Вогнем і мечем", "Потоп" і "Пан Володиєвський" [28, с.437]. О.Яблоновський, який також приятелював з Й.Й.Роллє, високо цінував і пропагував його історичні дослідження Правобережної України й користувався джерелознавчими розробками та фактичним матеріалом доктора Антонія при створенні монографії "Волинь. Поділля і Русь Червона" [29] "Історія південної Русі до занепаду Речі Посполитої" [30]. Водночас О.Яблоновський вказував на белетристичну спрямованість більшості творів Й.Й.Роллє. Проте польська історіографія зазначеного періоду більше ідеалізувала творчість Й.Й.Роллє, ніж прагнула об'єктивно поставитись до неї, вперто вбачала в ньому лише прихильника полонізаторських ідей щодо України. Місцеві ж польські письменники й дослідники

намагалися успадкувати манеру викладу матеріалу Й.Й.Роллє в зображенні історичної епохи та її визначних постатей, як це вдіяли на межі XIX-XX ст. подільський історик Казимеж Пуласький у "Хроніці польських родів" Правобережної України [31] й волинський літератор і краєзнавець Юзеф Дунін-Карвіцький у своїх "Історичних оповідях" [32].

За діяльністю й творчістю Й.Й.Роллє уважно стежили його сподвижники по краєзнавчому русі на Поділлі другої половини XIX ст., місцеві дослідники з середовища української інтелігенції, яких об'єднував з 1865 р. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, що був на той час авторитетним науковим товариством в країні [33]. Зокрема, члени цього Комітету Ю.Й.Сіцінський та С.О.Венгрженовський, для яких Й.Й.Роллє був порадником і наставником у краєзнавчих дослідженнях, здійснили переклади ряду його історичних оповідань з польської на російську мову для "Киевской старины" (80-90-ті роки XIX ст.), чим сприяли популяризації його творчості в Україні. Водночас вони критично ставилися до "польської точки зору" Й.Й.Роллє на минуле Поділля [34, с.517].

Конкретніша оцінка громадської і наукової діяльності Й.Й.Роллє подільських краєзнавців знайшла місце в некрологах, які вони оприлюднили 1894 р. в "Киевской старине" [35, с.342-343] та "Подольских епархиальных ведомостях" [36, с.448-449]. В одному з них, автором якого виступив Ю.Й.Сіцінський, зокрема відзначалося: "Втрата доктора Роллє для нас зрозуміло важка, незамінима. Крім своїх наукових історичних праць, він здобув глибоку пошану тут (на Поділлі. – С.Б.) як літератор і як діяч доброчинних товариств ... завідуючий безплатною лікарнею ... За своїми знаннями з минувшини Поділля це була єдина людина в Кам'янці-Подільському" [35, с.342]. Згодом з нагоди десятої річниці від дня смерті Й.Й.Роллє його колишні соратники видрукували 1904 року в "Трудах" Подільського церковного історико-археологічного товариства М.І.Яворовський докладну статтю "Воспоминания об Иосифе Иосифовиче Ролле" [1, с.506-517], а Ю.Й.Сіцінський – "Хронологический список трудов доктора И.Ролле (писавшегося под псевдонимом: d-r Antoni J.)" [34, с.517-527]. Ці публікації й досі не втратили своєї актуальності, залишаються мало не єдиною серйозною спробою історіографічного та бібліографічного осмислення життєдіяльності Й.Й.Роллє в українській історіографії. Зокрема, М.І.Яворовський, характеризуючи громадську діяльність і наукове значеня багатьох творів Й.Й.Роллє, дійшов про них такого висновку: "Предметом його історичних нарисів і оповідань були різні епізоди з приватного і громадського життя Поділля і Південно-Західного краю в XVI-XIX ст., факти для яких він знаходив у місцевих власницьких архівах, в наукових історичних виданнях ... Хоча за своїми польськими симпатіями він зображав картини життя польського суспільства і польські постатті, але змальовуючи місцеву старовину, він описував і місцевих південно-руських (українських. – С.Б.) діячів і місцеві етнографічні й побутові риси життя з історичною достовірністю і художньою привабливістю" [1, с.507-508]. З такою оцінкою творчості Й.Й.Роллє можна погодитись й сьогодні. Ю.Й.Сіцінський з свого боку вперше оприлюднив більш-менш повну бібліографію праць Й.Й.Роллє та подав на них короткі анотації, чим створив підґрунтя для конкретного вивчення його творів в Україні [34, с.517-527].

Загалом упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. так і не було видруковано грунтовних і аналітичних праць про життєдіяльність та творчість Й.Й.Роллє, а лише підготовлені для цього певні засади. Цікаво зазначити, що тогочасна українська історіографія поставилася до літературного і наукового доробку доктора Антонія більш зважено, демократичніше і терпиміше, ніж в добу радянщини.

З утвердженням всесилля радянської влади в Україні у 20-ті роки поступово став втрачатися науковий інтерес до творчості Й.Й.Роллє в місцевих істориків. Правда, окремі з них, які ще формувалися дослідниками у так званий дореволюційний час, продовжували пам'ятати позитивний внесок Й.Й.Роллє у вивчення минувшини Правобережної України і користувалися його працями. До таких науковців варто віднести учня М.С.Грушевського Л.С.Добровольського, який у спеціальному дослідженні з польської історіографії відніс Й.Й.Роллє до "української школи" в польській літературі [37, с.85-86], відомого вченого і організатора краєзнавчого руху на Вінниччині В.Д.Отамановського, котрий у своїх працях високо оцінив внесок доктора Антонія у вивчення історії Поділля [38, с.2], Ю.Й.Сіцінського, що при створенні нарису "Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст." відверто брав численні факти з відповідних розробок Й.Й.Роллє і посилався на них [39, с.64-160]. Однак у 30-ті роки особа Й.Й.Роллє була віднесена радянською історичною наукою до категорії "класово-небезпечних буржуазних учених", а його творча спадщина вилучена з наукового обігу та загального користування. Натомість політично репресований в СРСР уже після своєї смерті доктор Антоній продовжував займати почесне місце у 20-30-ті роки в літературі, науці та історіографії незалежної Польщі. Зокрема, серед публікацій про Й.Й.Роллє, які з'явилися у Польщі та Литві з нагоди 100-річчя від дня народження, вартує уваги здійснена у 1930 р. Ю.Тальком-Гринцевичем грунтовне дослідження його громадської, лікарської і наукової діяльності на Поділлі [40]. В цьому нарисі автор схвально ставився до вияву у поглядах Й.Й.Роллє польських інтересів на "східних кресах" й замовчував його приязне ставлення до історії та культури України, зближення з місцевою українською інтелігенцією.

Після кількох десятиліть повного замовчування імені Й.Й.Роллє в Україні, воно знову стало з'являтися у 50-80-ті роки в наукових виданнях та часописах. Причиною такого явища стало те, що тоді радянська історична наука посилено розробляла проблематику Визвольної війни українського народу середини XVII ст., гайдамаччини, кармалюкіани та інших важливих минулих події. В країні розгорнувся масовий рух з дослідження історії населених пунктів, який завершився створенням до початку 70-х років 26-томної "Історії міст і сіл Української РСР". У таких умовах неможливо було обминути величезний і почасти унікальний матеріал, особливо з історії Правобережної України, що містився у творах Й.Й.Роллє. Щоб полегшити шляхи використання праць Й.Й.Роллє, офіційна наука ввела до "Радянської енциклопедії історії України" [41, с.7], "Української радянської енциклопедії" [42, с.448], інших довідкових та академічних видань "пом'якшений" статус його особи, як "польського історика буржуазно-ліберального напряму". Між тим, зміст книг "Хмельницька область" [43], "Вінницька область" [44], багатотомної "Історії міст і сіл УРСР" засвідчує, що їх авторські колективи, беручи для своїх потреб матеріали з праць Й.Й.Роллє, прагнули тільки в окремих випадках посилатись на них. Водночас в українській історіографії посилилась цілеспрямована критика творчості Й.Й.Роллє. Зокрема, відомий вітчизняний історіограф Л.А.Коваленко у 60-ті роки ставився до польських учених-українознавців XIX – початку XX ст. О.Яблоновського, К.Пуласького, Й.Й.Роллє та інших як до буржуазно-шляхетських істориків, які, на його думку, відображали у працях "інтереси польських поміщиків – власників неосяжних маєтків на Поділлі й Волині" [45, с.59]. Згодом його погляди на їх наукову діяльність стали поміркованішими. Інший історик П.М.Денисовець, аналізуючи, зокрема, внесок Й.Й.Роллє у вивчення постатті Устима Кармалюка, визнав, що дослідник "переглянув 9375 аркушів судових справ про народного героя", але обгрунтував його діяльність "з точки зору польського шляхтича".

згідно якої "Кармалюк – це лише дикий розбійник, злодій, бандит, втілення бурхливої сили, котра знущається над суспільним порядком" [46, с.24]. У подібному дусі викладав погляди на творчість Й.Й.Роллє літературознавець В.І.Тищенко [47]. Він також змушений визнати, що в основі оповідання "Кармалюк" лежить серйозна праця Й.Й.Роллє над архівними матеріалами, які стали важливим підґрунтям усієї кармалюкіани [48]. Водночас В.І.Тищенко писав, що "досі праця Роллє ("Кармалюк") не проаналізована з позицій марксисько-ленінської науки. Зробити ж це необхідно з огляду на її хибну ідейну спрямованість, невірне висвітлення життя і діяльності народного героя" [49, с.164]. У контексті цих методологічних засад критик у кожному рядку "белетризованого твору, який має деяку художню вартість", вбачає відхід автора від об'єктивності, ворожість до українських селян та кармалюківців і дійшов загального висновку: "Йосип Роллє, виходячи з класових позицій польських поміщиків, не тільки не міг створити історично-правового образу народного месника Кармалюка, а навмисне прагнув спотворити його" [50, с.169-170]. Ще раніше про Й.Й.Роллє, як "реакціонера", "виразника інтересів польських феодалів і католицького духовенства" висловлювався про його головні історичні твори і тритомник "Замки подільські на молдавському кордоні" в своїй історіографічній розвідці Ю.М.Тарасов [51, с.15]. Зрозуміло, що сьогодні неприйнятні такі заангажовані та безапеляційні оцінки й обвинувачення, які принижують і применшують значення багатогранної творчості Й.Й.Роллє й сформували упереджене ставлення в колах науковців і читачів України.

У 60-80-ті роки без надмірної ідеологізації діяльності Й.Й.Роллє, толерантніше і лояльніше до його творчості поставилися подільські краєзнавці, які беззастережно визнавали талант і заслуги вченого у регіональних дослідженнях. Саме їх зусиллями було повернуто з мороку забуття і реабілітовано добре ім'я Й.Й.Роллє. Зокрема, в 1964 р. відомий краєзнавець Т.А.Сис [52, с.118-120] тоді вперше оприлюднила в Кам'янець-Подільській газеті "Прапор Жовтня" невеликий нарис "Дослідник Поділля", в якому вміщено коротку біографію Й.Й.Роллє, відомості про лікарську і громадську діяльність, згадки про його історичні праці та дано їм позитивну оцінку як джерела до вивчення цієї землі [53]. Наступного року місцевий краєзнавець А.Г.Паравійчук підготував "Бібліографічний покажчик літератури і публікацій з історії Подільського краю", в якому упорядковано докладний список праць Й.Й.Роллє польською і російською мовами стосовно окресленого регіону [54, с.93-94, 132, 147-148], з котрого найважливіші твори увійшли до складу видруковано 1987 р. ретроспективного бібліографічного покажчика з історії міст і сіл Хмельницької обл. [55, Ч.1.] й, таким чином, були створені умови для використаня творчої спадщини доктора Антонія для розвитку поділлєзнавства. В 70-80-ті роки кам'янецький лікар-краєзнавець Є.В.Мазурик опублікував кілька грунтовних статей в часописах "Советское здравохранение" і "Фармацевтический журнал" про участь Й.Й.Роллє в громадському житті і наукових товариствах Поділля [56, с.78-81], його медичну та соціально-гігієнічну просвітницьку діяльність [57]. У 1987 р. в газеті "Прапор Жовтня" у рубриці "Наші славетні" з'явилась стаття місцевого аматора С.Щепанського "Поважати скарби вчив ...", в якій була цікаво викладена біографія Й.Й.Роллє, неперелічені основні його твори та всупереч позиції тодішньої офіційної науки визнано, що хоча він у своїй творчості "допустив помилки, зокрема, ідеалізацію польських феодалів", проте "Роллє залишається прогресивним діячем, який своєю активною діяльністю прославив Подільський край і наше місто Кам'янець" [58]. Так започаткувався в Україні період вивчення і переосмислення подвижництва й творчого доробку цього непересічного діяча, літератора, вченого.

Простіше, предметніше і грунтовніше досліджувалася постать Й.Й.Роллє у польській історіографії 60-80-х років. Важливою подією в науковому і літературному житті Польщі

стали підготовка і видання у Кракові 1966 р. трьохтомника "Вибраних творів Ю.А.Роллє", до складу якого потрапили й були прокоментовані найвизначніші його праці: "Замки подільські на молдавському кордоні", "Історичні оповідання" та інші [59]. Упорядкував це видання та подав докладну вступну статтю про життя і творчість Й.Й.Роллє польський історик і літературознавець Вацлав Завадський [60, с.6-22]. Він при створенні біографічного нарису про доктора Антонія уперше широко використав матеріали вивезеного ще наприкінці XIX ст. з Кам'янця-Подільського до Варшави сімейного архіву Й.Й.Роллє та спогади, свідчення членів його родини, що сьогодні мешкають у Польщі. Стаття В.Завадського та публікації інших знавців творчості доктора Антонія стали підгрунтям для створення наприкінці 80-х років наукового біобліографічного нарису про Й.Й.Роллє для відомого "Польського біобліографічного словника" [61,с.564-566]. Проте польська історіографія 60-80-х років практично не корегувала раніше усталених засад щодо оцінок творчості й особи Й.Й.Роллє, як уповноваженого своєї науки в українських землях і тамтешнього захисника інтересів полонії, що лише частково відповідало дійсності і водночас збіднювало значення цієї колоритної постатті в українсько-польських наукових і культурних стосунках другої половини XIX ст.

Справжній науковий і пізнавальний інтерес до особи Й.Й.Роллє і його творів спалахнув у період розбудови Української незалежної держави й демократизації в ній міжнаціональних відносин, ліквідації цензурних та ідеологічних перешкод. Уже в 1991 р. "Український історичний журнал" уперше на своїх сторінках опублікував одне з найкращих оповідань Й.Й.Роллє "Жінки при чигиринському дворі в другій половині XVII ст." [62] з супровідною статтею В.М.Матях [63, с.86-87], яке згодом з примітками О.І.Гуржія вийшло з друку окремим виданням [64]. Того ж року у Вінниці побачила світ книжечка Й.Й.Роллє українською мовою "Фатальна красуня: Оповіді з минулого Поділля" з передмовою відомого вченого І.Г.Шульги [65], яку майже у повному викладі передрукувала Хмельницька обласна газета "Радянське Поділля" [66]. Це ж оповідання під назвою "Судьба красавицы" було видруковано російською мовою окремим виданням у Києві 1993 р. [67]. Водночас позитивні оцінки постатті Й.Й.Роллє були оприлюднені в доповідях науковців на засіданнях V Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства у Кам'янці-Подільському [68, с.519-521] та десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (1991) [69, с.68]. Усі ці публікації та коментарі до них об'єднувало бажання їх упорядників детальніше познайомити українського читача з творчістю Й.Й.Роллє, закликати науковців і краєзнавців до глибокого вивчення та осмислення його багатовимірної і почасти суперечливої життєдіяльності, а, головне, вони покінчили з замовчуванням, відвертою ворожістю до нього офіційної історіографії.

З особливою настирністю стали досліджувати і пропагувати в 90-ті роки творчість Й.Й.Роллє подільські науковці та аматори. З-поміж них В.С.Прокопчук (м.Дунаївці на Хмельниччині) видрукував цикл статтей про Й.Й.Роллє біографічно-аналітичного характеру в обласній газеті "Подільські вісті" (1992) [70], в матеріалах Міжнародної наукової конференції "Духовні витоки Поділля: творці історії краю" (1994) [71, с.2-23] та подав історіографічні оцінки в монографії "Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність" (1995) [72, с.30-34]. Відомий поділлєзнавець Л.В.Баженов (Кам'янець-Подільський) у книгах "Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст." (1993) [73, с.28-29, 331-333], "Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст." (1995) [74, с.104-106, 230-231], крім біографічних довідок про Й.Й.Роллє, детально розглянув його як діяча "української школи" в польській літературі та

конкретизував його науковий внесок у дослідження історії й культури волино-подільського краю. Учень Л.В.Баженова О.М.Кошель (Київ) висвітлив аспект діяльності Й.Й.Роллє в Подільському єпархіальному історико-статистичному комітеті, його ролі у зменшені протистояння католицької і православної конфесій в регіоні, стосунків між церквою і наукою [75, с.19-20]. Деякі доповнення в даному напрямі здійснили в кандидатській дисертації "Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет" [76, с.115-118] та одноіменній брошурі [77, с.22-23] Ю.Й.Земський (Дніпропетровськ) і в публікаціях про це ж краєзнавче товариство А.К.Лисий (Вінниця) [78, с.45,46], А.І.Стельмашова (Київ) [79, с.60-62], В.М.Вінюкова (Кам'янець-Подільський) [80, с.20-21] та ін. Водночас у 90-ті роки продовжив вивчати біографію, оприлюднювати в газетах і наукових виданнях нові факти про громадську і наукову діяльність Й.Й.Роллє на ниві медицини й культури Поділля [81, с.84-86], поглиблювати розробку його внеску в розвиток соціальної гігієни [82] краєзнавець Є.В.Мазурик. Таким же аспектом подвижництва доктора Антонія зацікавились й подали уточнення вінницькі аматори В.О.Головко і К.Г.Любецька [83, с.192-193].

Значною подією в науковому житті та міжнаціональних відносинах України стало проведення 23-24 червня 1999 р. в Хмельницькому представницької Міжнародної наукової конференції "Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки" [84]. На ній були розглянуті різні аспекти існування полонії в межах сучасних областей Поділля та Волині упродовж IX-XX ст. У центрі уваги вчених та краєзнавців форуму опинилася постать Й.Й.Роллє. В змістовних доповідях Л.В.Баженова [85, с.31,42], В.С.Прокопчука [86, с.496-506], О.М.Пажимського [87, с.511-518], С.Е.Баженової [88, с.50-57] та інших учасників конференцій підведені певні підсумки вивчення та формування засад нового бачення й оцінок громадсько-наукової діяльності і творчої спадщини Й.Й.Роллє й рекомендовано дослідникам вийти на рубіж створення про нього узагальнюючих дисертаційних і монографічних робіт.

Натомість у польській історіографії 90-ті роки не позначилися активністю розробки проблем, пов'язаних з літературною і науковою діяльністю Й.Й.Роллє. Як засвідчує енциклопедична довідка про нього виданого 1994 р. "Словника польських істориків" [89, с.448-449], практично не зазнали змін попередньо вкорінені в історіографію погляди на постать Й.Й.Роллє. Проте сьогодні підкреслюється значення доктора Антонія в налагодженні й стабілізації польсько-українських стосунків другої половини XIX ст.

Отже, аналіз створеної літератури в Україні та Польщі про Й.Й.Роллє засвідчує, що хоча дана постать не обійдена певною увагою вчених і краєзнавців, проте у порівнянні з станом вивчення в історіографії інших рівнозначних діячів обох держав (наприклад, О.Яблоновський, Ю.Сіцінський та ін.) особа доктора Антонія найменше, найгірше досліджена, узагальнена і популяризована в науці. Переважна більшість названих публікацій про Й.Й.Роллє кінця XIX-XX ст. звелася лише до схематичного і неповного викладу біографічних відомостей про нього без врахування особливостей та суперечностей епохи і міжнаціональних відносин в Україні, зокрема на Поділлі, в яких зросла ця постать, хибує тенденційним ставленням до його творчості й недосконалим і одностороннім історіографічним аналізом його праць. Наш стислий огляд наукових розробок попередників свідчить, що й досі немає досліджень, які б повною мірою систематизували і осмислили діяльність Й.Й.Роллє на ниві літератури, історії й просвітництва на монографічному рівні в світлі вимог і потреб сучасної української науки. Таким чином, не може бути сумнівів у необхідності та доцільності опрацювання поставленої наукової проблеми.

Джерела та література

1. Яворовский Н.И. Воспоминания об Иосифе Иосифовиче Ролле //Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1904. – Вып. X.
2. Ульяновський В. "Ранній" Антонович //Київська старовина. – К., 1999. - № 2.
3. Антонович В. Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме (по поводу повести Г. Сенкевича "Огнём и мечём" // Киевска старина. – 1885. – №5. – С.44-78.
4. В. А. Рец. на кн. "D-r Antoni J. z przeszlości Polesią Kijowskiego", - Warszawa, 1882 // Киевская старина. – 1882. - №10.
5. В. А. Рец. на кн. "D-r Antoni J. Z opowiadania historyczne". – Т.1-2. – Warszawa, 1882 // Киевская старина. – 1882. - №12.
6. В. А. Рец. на кн. "D-r Antoni J. Niewiasty kresowe. – Warszawa, 1882 // Киевская старина. – 1883. - №4.
7. Ролле И. Украинские женщины // Киевская старина. – 1883. - №6.
8. Ролле И. Страшный Иосиф // Киевская старина. – 1883. - №9-10. – С.39-87.
9. Ролле И. Иван Пидкова // Киевская старина. – 1885. - №10.
10. Ролле И. Кармелюк // Киевская старина. – 1886. - №3. – С.495-560.
11. Ролле И. Судьба красавицы // Киевская старина. – 1887. - №1
12. Ролле И. На Шпаковом шляху // Киевская старина. – 1887. - №4. – С.693-720.
13. Ролле И. Савва Чаленко // Киевская старина. – 1887. - №12.
14. Ролле И. Побожье в XVII и XVIII вв. (К истории польского землевладения в Брацлавщине) // Киевская старина. – 1890. - №6,7,8,9,10,11,12.
15. Ролле И. Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII в. // Киевская старина. – 1894. - №3
16. А. М-ч. Рец. на кн. "Материалы для истории Подольской губернии. - К-Под., 1885" // Киевская старина. – 1885. - №8. – С.693-696.
17. Антонович В. Иосиф Иосифович Ролле (некролог) // Киевская старина, 1894. – Т.44. – №2. – С.305-310.
18. Кулиш П. Польская колонизация Юго-Западного края // Вестник Европы. – СПБ., 1874. – Т.2. – С.3-35; Т.4. – С.483-511.
19. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. – 1875. – Т.4. – С.133-149.
20. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной имп. Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: Мат-лы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским. – СПБ., 1872-1879. – Т.I-VII.
21. Грушевский М.С. Барское староство. Ист. Очерк XV-XVIII вв. – К., 1894. – 500 с.
22. Франко І.Я. Галицьке краєзнавство // Kurier Lwowski. – 1892. - №212, 218-219, 221-226 // Франко І.Я. Зібр. творів у 50-ти томах. – К., 1986. – Т.46. – Кн.2.
23. Ефименко А. Очерк истории Правобережной Украины по И. Ролле // Киев. старина. – 1894. - №10-12; 1895. - №4-5; Окр. вид.: Ефименко А. Очерк истории Правобережной Украины. – К., 1895.
24. Батюшков П.М. Волынь: Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПБ., 1888. – 280 с. (у співавторстві).
25. Батюшков П.М. Подолия: Историческое описание. – СПБ., 1891. – 264 с. (у співавторстві).
26. Энциклопедический словарь. Издат. Ф.А. Брокгауз и А. Эфрон. – Т.27. – СПБ., 1896.
27. Koratyński W. J.A. Rolle // Tygodnik ilustrowany. – Warszawa, 1881. - ?394.
28. Маковецький С. Рід Маковецьких у долі подільського краю // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький, 1999.
29. Jabłonowski A. Wołyń, Podole, Ruś Czerwona // Pisma Oleksandra Jabłonowskiego. – Warszawa, 1911. – T-IV.
30. Jabłonowski A. Historia Rusi Poludniowej do upadku Rzeczy Pospolitej. – Kraków, 1912.
31. Pułaski K. Kronika rodów szlacheckich Podola, Wołyni i Ukrainy. – Brody, 1911.; Szkice i poszukiwania historyczne. - Seria I-III. – Poznań – Kraków, 1896-1906.
32. Karwicki J. Dunin. Opowiadanie historyczne // Przewodnik naukowy i literacki. – Lwów, 1897. - ?8-12; 1898. - №1-6; Szkice obyczajowe i historyczne. – Warszawa, 1882. – 191 s.

33. Земський Ю.С. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (1865-1920 рр.). – Хмельницький, 1997. – С.30.
34. Сецинский Е. Хронологический список трудов д-ра И. Ролле. – ТПЦИАО. – Вып.Х. – Каменец-Подольск. 1904.
35. От редакции. Письмо частного корреспондента // Киевская старина. – 1894. - №2.
36. Доктор И.И. Ролле (некролог) // Под. епарх. вед. (далі – ПЕВ). – 1894. - №4.
37. Добровольський Л. Едвард-Леопольд Руліковський, знавець Київщини (1825-1900) // Зап. іст.-філол. відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн.XVIII. – С.75-112.
38. Отамановський В.Д. Краєзнавство на Поділлі. – Вінниця, 1926. – 11 с.
39. Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. // Зап. іст.-філол. відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XVII. – С.64-160 (перевидано окремо. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 92 с.)
40. Talko-Hryncewicz J. Ostatni z dawnych lekarzy kresowskich dr Jósef Rolle (dr Antoni J.). W setną rocznice jego urodzin (1830-1894) // Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego. – Wilno, 1930. - ?3, 4, 5.
41. Вініковецький С.Я., Воловик В.П. Ролле Антоній Йосип // Радянська енциклопедія історії України. – Т.4. – К., 1972. – С.7.
42. Ролле Йосип Антоній // Українська радянська енциклопедія (УРЕ). – К., 1963. – Т.12. – С.340; Вид.2-е. – К., 1983. – Т.9. – С.448.
43. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971.
44. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К., 1972.
45. Коваленко Л.А. І.Я. Франко про історію Поділля // Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1970. – С.58-62.
46. Денисовець П.М. Публікації матеріалів про Устима Кармалюка на сторінках журналу "Киевская старина" // Тези доп. наукової конференції "Народний герой Устим Кармалюк" (До 200-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський, 1987. – С.23-24.
47. Тищенко В.І. Устим Кармалюк в історичній літературі // Український історичний журнал. – 1974. - №6.
48. Тищенко В.І. Кармалюк у фольклорі, літературі, мистецтві. – Хмельницький, 1981. – 34 с.; Тищенко В.І. Джерела літературно-художньої творчості про Устима Кармалюка // Тези доп. четвертої обласної історико-краєзнавчої конф. – Вінниця, 1986. – С.67-68.; Тищенко В.І. Фольклорні джерела великої прози про Кармалюка // Тези доп. наукової конф. "Народний герой Устим Кармалюк". – К.-Под., 1987. – С.43-45.
49. Тищенко В.І. Кармалюк в оцінці Й. Ролле // Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. - –Львів, 1968. – С.164-170.
50. Тарасов Ю.М. Історія Поділля у працях А. Ролле // VII Подільська історико-краєзнавча конференція: секція історії дожовтневого періоду: Тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С.15-16.
51. Гаврищук А.П. Жива енциклопедія краєзнавства // Краєзнавство. – К., 1999. - №4.
52. Сис Т. Дослідник Поділля (Й. Ролле) // Прапор Жовтня (м.Кам'янець-Подільський). – 1964. - 29 вересня.
53. Бібліографічний покажчик літератури і публікацій з історії Подільського краю (з найдавніших часів до 1864 року включно) / Упоряд. А.Г. Паравійчук. – Кам'янець-Подільський, 1965. – 503 с. (машинописний рукопис зберігається у Кам'янець-Подільській міській бібліотеці та бібліотеці місцевого педагогічного університету)
54. Історія міст і сіл Хмельницької області: Ретроспективний бібліографічний покажчик (Склав С.К. Гуменюк). – Хмельницький, 1987. – Ч.I-II. – 451 с.
55. Мазурик Е.В. Общество подольских врачей и его роль в развитии общественной медицины Юго-Западной России (1859-1865) // Советское здравохранение. – М., 1973. – №11. – С.74-75.; Мазурик Є.В. – Об участии аптечных работников в деятельности общества подольских врачей // Фармацевтический журнал. – М., 1982. - №6.
56. Мазурик Е.В. Социально-гигиеническая деятельность Иосифа Ролле // Советское здравохранение. – М., 1973. – №1. – С.78-81.
57. Щепанський С. Поважати скарби вчив ... (Й.Й. Ролле) // Прапор Жовтня. – 1987. – 11 червня.
58. Dr Antoni J. Rolle. Wybór pism. (Wyd. W. Zawadzki). – w 3 t. – Kraków, 1966. – T.I-III.
59. Zawadzki W. Rolle Antoni J. // Wybór pism. – Kraków, 1966. – T.I.

60. Rolle J.A. // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław, 1989, - T.31.
61. Ролле И.И. Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII в. // Український історичних журнал. – 1991. - №3, 4.
62. Матях В.М. Публікація журналу "Киевская старина" // Український історичний журнал. - 1991. - №3. – С.86-87.
63. Роллє Й. Жінки при чигиринському дворі в другій половині XVII ст. /Примітки О.І. Гуржія). – К.: Україна, 1994. – 58 с.
64. Антоній Йосип Роллє. Фатальна красуня: Оповіді з минулого Поділля. (Передмова І.Г. Шульги). – Вінниця, 1990. – 42 с.
65. Антоній Йосип Роллє. Фатальна красуня // Радянське Поділля (м.Хмельницький). – 1991. - 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18 лютого.
66. Антоний І. (Ролле И). Судьба красавицы: София Глявоне-Витте Потоцкая. – К., 1993. – 52 с.
67. Пахалюк В.А. Деякі питання історії Поділля в дореволюційній вітчизняній історіографії // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доп. і повідом. – Кам'янець-Подільський, 1991.
68. Петров Л.О. Немирівська гімназія // Тези доп. десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конф. – Вінниця, 1991. – С.68.
69. Прокопчук В.С. Перший з краєзнавців Поділля (Й. Роллє) // Подільські вісті (м.Хмельницький). – 1992. – 16 листопада.
70. Прокопчук В.С. Краєзнавець Йосип Роллє // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю: Мат-ли Міжнарод. науково-практичної конф. – Хмельницький: Поділля, 1994.
71. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія та сучасність. – К.: Рідний край, 1995. – 203 с.
72. Баженов Л.В. Подлля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 470 с.
73. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – 255 с.
74. Кошель О. Між церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства. – Київ. – Кам'янець-Подільський: Центр поділлєзнавства, 1998. – 69 с.
75. Земський Ю.С. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет. Дис... канд. іст. наук. – К., 1998. – 186 с.
76. Земський Ю.С. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (становлення та діяльність). – Хмельницький, 1997. – 28 с.
77. Лисий А.К. Діяльність Подільського церковного історико-археологічного товариства // Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської єпархії) 1795-1995. – Вінниця, 1995.
78. Стельмашова А. Діяльність Подільського церковного історико-археологічного товариства (II пол. XIX – I чверть XX ст.) // Хмельницькому – 500: Тези доп. Всеукр. наукової конф. – Хмельницький, 1991.
79. Вінюкова В.М. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет в історико-географічних дослідженнях // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: Наук. зб. – Кам'янець-Подільський, 1992.
80. Мазурик Є.В. Йосиф Роллє – видатний лікар і історик медицини Поділля // Науково-практична конф. "Культура України і слов'янський світ": Тези доп. і повід. – Київ-Кам'янець-Подільський, 1992. – Ч.II.
81. Мазурик Є.В. Йосип Роллє як лікар і соціал-гігієніст // Матеріали IV Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.211-213; Мазурик Є.В. – Соціально-гігієнічна діяльність Йосипа Роллє // Подолянин (м.Кам'янець-Подільський). – 1996. – 1 червня.
82. Головко В.О., Любецька К.Г., Деякі аспекти соціально-гігієнічного стану Подільської губернії другої половини XIX ст. // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст.: Мат-ли Всеукр. історико-краєзнавчої науково-практичної конф. – Стара Синява: Поділля, 1998.
83. Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної наукової конф. – Хмельницький: Поділля, 1999. – 600 с.
84. Баженов Л.В. Польське населення Поділля і Південно-Східної Волині в дослідженнях зарубіжних і українських вчених та краєзнавців XIX-XX ст. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Кам'янець-Подільський, 1999.

§5. Прокопчук В.С. Йосиф Ролле – краєзнавець Поділля // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Кам'янець-Подільський, 1999.
§6. Пажимський О.М. Антоній Йосип Ролле // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Кам'янець-Подільський, 1999.
§7. Баженова С.Е. Твори Й.Й. Ролле – як джерело до вивчення історії Поділля та Волині // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Кам'янець-Подільський, 1999.
§8. Słownik historyków polskich. – Warszawa, 1994.

Зайцева З.І.
(Чернівці)

НАУКОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ ОЛЕКСАНДРА ГРУШЕВСЬКОГО

Олександр Сергійович Грушевський народився 12 серпня 1877 р. у Ставрополі в сім'ї Сергія Федоровича Грушевського й був його другим, після Михайла, сином. Навчався у Владикавказькій гімназії, по закінченні якої вступив на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира.

В юнацькі роки він не без вагань вирішував дві проблеми. Перша - ким йому бути: медиком, юристом чи істориком [13, оп.1, спр. 1048, арк. 11]. Друга - якою мовою користуватися. Його листування зі старшим на десять років братом Михайлом свідчить, що вибір української мови навіть на рівні приватного листування давався гімназисту О.Грушевському нелегко. Перші спроби писати листи українською мовою припадають на 1891 р. Він часто просив брата відповісти, чи правильно вжито те чи інше слово, вибачався, що іноді писав російською мовою. З грудня 1895 р., перебуваючи вже у Києві, він не без впливу брата використовує у листуванні виключно українську мову. Це був додатковий "практикум" з рідної мови, яка не викладалася у навчальних закладах Росії й до використання якої у процесі листування з пересторогою ставилися навіть батьки братів Грушевських [3, с. 418].

Закінчивши 1899 р. історико-філологічний факультет з дипломом першого ступеня, О.Грушевський за тодішньою традицією відбуває за кордон, працює у бібліотеках, архівах та музеях Австрії й Німеччини, поглиблює знання з історії романського середньовіччя, питань археології, яка була чи не наймоднішою на рубежі XIX - XX століть галуззю знань у Європі загалом й серед українських вчених зокрема.

Підготовка магістерської дисертації О.Грушевським дещо затягнулася в часі, бо ускладнювалася різними обставинами як професійного, так й побутового та сімейно-родинного характеру.

По-перше, спроби О.Грушевського залишитися магістерським стипендіатом у Київському університеті не увінчалися успіхом - він не отримав у цій справі достатньої підтримки від В.Антоновича. По-друге, мешкаючи у Києві, він змушений був брати на себе здійснення впродовж 1900-1905 рр. фінансово-банківських операцій, дотичних до здобування коштів на будівництво М.Грушевським у Львові власного будинку. А хисту йому у вирішенні питань такого характеру бракувало, що призвело до напруги між братами. Й, нарешті, смерть батька негативно вплинула на його морально-психологічний стан.

Тому тільки у 1905 р. він завершив підготовку магістерської дисертації, присвяченої Пінському князівству, яка була захищена ним у Київському університеті 1905 р. Опонентом на захисті виступив професор В.Іконников.

Влітку 1906 р. О.Грушевський відпочивав у брата в Львові. Разом з молодим львівським істориком С.Томашівським вони здійснили подорож у Карпати, підіймалися на Говерлу. На жаль, прямі свідчення про те, як визріла думка про подачу документів у Новоросійський університет на посаду приват-доцента, чия це була ідея та чи обговорювався даний варіант братами, відсутні.

Достеменно відомо, що М.Грушевський листувався тоді з одеськими істориками, професорами університету І.Лінниченком та О.Маркевичем, останній був членом НТШ, але питання про можливе приват-доцентство брата на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету не порушувалося у цьому листуванні [9, оп. 1, спр. 3, арк. 1-10; 10, оп.1, спр. 285, арк.1-4].

Отримавши у Києві на початку вересня 1906 р. посвідчення магістра за № 23, О.Грушевський 14 вересня був уже в Одесі, звідки одразу відіслав кілька листівок у Львів М.Грушевському, у яких писав про влаштування на новому місці та хід своїх справ. 26 вересня він сповіщав М.Грушевському, що "бачився зі своїми шефами і скінчив з формальностями. Прийом поки що йде добре." [13, оп.1, спр. 281, арк., 67].

За цей час достовірність його документів була перевірена у Києві. У відповідь на запити Новоросійського університету відносно магістра О.Грушевського з Київського університету прийшло офіційне повідомлення, що, прослухавши повний курс наук на історико-філологічному факультеті й будучи нагороджений дипломом першого ступеня, О.Грушевський за час перебування в університеті ні в чому "предосудительном" помічений не був й негативних свідчень про його моральні якості та політичну неблагодійність університет не має [8, оп. 4, спр. 1227, арк. 6]. Аналогічний документ надійшов й по лінії міністерства внутрішніх справ [Там же, арк. 8]. Офіційне ж рішення про допуск О.Грушевського до учбового процесу було прийнято після перегляду його документів інспектором Одеського учбового округу у січні 1907 р. [Там же, арк. 9]. А у лютому 1907 р. О.Грушевський як приват-доцент кафедри російської історії історико-філологічного факультету Новоросійського університету дав атестаційну лекцію з історії Київської Русі [Там же, арк. 12, 13].

Так почався одеський період у житті О.Грушевського, який знаменував початок *педагогічної* діяльності молодого на той час науковця. Через те, що в Одесі О.Грушевський здійснив спробу використовувати українську мову в навчальному процесі, й навколо цього питання сформувалося у результаті адміністративного розслідування кілька офіційних справ про "приват-доцента О.М.Грушевського та його лекції", ці аспекти потребують окремого висвітлення.

Одеський період молодого вченого виявився плідним й у науковому плані. Загалом О.Грушевський - вчений, котрий мав різнобічні наукові інтереси, і їх діапазон зростав впродовж життя. Він розробляв тематику історичного, джерелознавчого, літературознавчого та етнографічного характеру. За відомостями з "Реєстру головних праць проф. О.Грушевського", на середину 20 - х років вчений був автором понад ста праць, у тому числі й кількох монографій з історії Пінщини та Великого князівства Литовського. Цю тематику зі студентських часів О.Грушевський розробляв за рекомендацією свого університетського наукового керівника, професора Київського університету св. Володимира В.Б.Антоновича.

Згодом О.Грушевський звертається до інших періодів української історії. Він, зокрема, інтенсивно вивчав політику російського уряду щодо України після Полтавської битви. Результатом цих студій став цикл статей під назвою "По катастрофі 1708 р.", які друкувалися в "Записках Наукового товариства ім. Шевченка" в 1907 р. Використавши рідкісні документи, автор на новому рівні дослідив такі питання, як

розквартирування російських військ в Україні, становище козацької старшини, політичні процеси у Глухові та Лебедині впродовж 1708-1709 рр. тощо.

У ряді досліджень О.Грушевський простежив формування українських етнографічних, зокрема, фольклористичних досліджень, розвивав усталену традицію вивчення українських історичних пісень (1905 р.), народних пісень про панщину (1916 р.), українських дум.

Як це було притаманно багатьом випускникам історико-філологічних факультетів, учений поєднував професійний інтерес до історичної науки з зацікавленнями у галузі літературознавства. Інколи ці інтереси у своєму органічному поєднанні давали несподівані результати. Приміром, досліджуючи творчість історика М.Маркевича, відомого перш за все як автора п'ятитомної праці "Історія Малоросії", він не оминув увагою його поетичні твори. Дослідник розкрив глибоко закорінену народну першооснову поезій М.Маркевича, значення здійснених ним перекладів з Ч.Г.Байрона, В.Жуковського, А.Міцкевича та інших поетів для з'ясування світоглядних - загалом романтичних за суттю - орієнтацій тодішньої української інтелектуальної еліти.

Окрім усталеного на початок XX ст. дослідження історії формування етнографічної традиції в українській літературі, він виявляв інтерес і до інших ліній розвитку українського письменства. Результатом цих студій була публікація праць "З полемічної літератури кінця XVI століття" (1917 р.) та "З сучасної української літератури. Начерки й характеристики" (К., 1909; СПб., 1918 р.). Первісний варіант останньої роботи частинами друкувався у "Літературно-науковому вістнику" впродовж 1907- 1908 рр. під назвою "Сучасне українське письменство в його типових представниках".

Навряд чи сьогодні беззастережно можна погодитися з оцінкою, яку дав цій праці С.Єфремов у своїй "Історії українського письменства". Ретельно вибудовуючи щільний ряд дослідників української літератури, С.Єфремов не оминув увагою працю О.Грушевського, зазначивши, що вона "виконана в дусі небіжчика Огоновського: окремі етюди про письменників, часом не сучасних і не типових, з переказуванням змісту й без виразно позначеної провідної думки" [11, с. 52]. С.Єфремов, загалом, суворо критикував усіх своїх попередників на літературознавчій ниві, але і його концепція історії української літератури зазнала критики з найнесподіваніших позицій. Істориками української літератури внесені також корегуючі поправки щодо оцінки ним О.Огоновського та його послідовників.

До того ж варто зазначити, що на відміну від С.Єфремова та інших тогочасних фахівців у галузі історії української літератури, в тому числі й І.Франка, яким був закритий доступ до університетських кафедр, О.Грушевський читав свої нариси історії української літератури у студентській аудиторії. На час першого їх видання в 1907 р. вони були вже двічі читані ним "для тіснішого кружка української молодіжі" [7, с. 62], а згодом склали основу спецкурсів, читаних ним у Новоросійському (Одеса), Московському та Петербурзькому університетах. Ця обставина надавала історії української літератури статусу навчальної дисципліни, актуалізувала її як навчальний предмет, що з огляду на ставлення до українознавства у російських університетах мало виключне значення.

Праці О.Грушевського після його звільнення з роботи у Всеукраїнській Академії Наук в серпні 1933 р. і заслання у Казахстан в жовтні 1939 р. були вилучені з наукового обігу. Але й негативно настроєна до нього радянська наука з її селективно-відбірковими критеріями щодо "старої інтелігенції" (а учений до того ж був віднесений до "українського буржуазно-націоналістичного табору") змушена була обережно констатувати, що "деякі дослідження [О.Грушевського], написані з використанням

маловідомих архівних джерел, у своїй фактичній основі зберігають певну наукову цінність" [1, с. 511].

Через рік після оприлюднення цієї оцінки наукової спадщини О.Грушевського у вересні 1989 р. на основі відомого Указу про відновлення справедливості щодо жертв репресій сталінізму відбулася його офіційна реабілітація. Однак справжня реабілітація вченого передбачає перш за все реабілітацію його наукової спадщини й дослідження оригінального особистого внеску в інституційні процеси, притаманні українському науковому рухові кінця XIX - початку XX ст.

Знайомлячись з науковою спадщиною О.Грушевського, не можна не помітити, що він був схильний до аналізу питань, пов'язаних з організацією науки, можливостями її різних інституцій щодо розгортання національного культуротворення, і нарешті, роллю у цих процесах особисто-авторського начала.

Саме про переважання наукознавчого напряму в його дослідженнях засвідчує низка праць, присвячених М.Максимовичу (1906 р.), М.Маркевичу (1911 р.), М.Гоголю (1909 р.), М.Костомарову (1911 р.), Т.Шевченку (1918 р.), І.Франку (1907, 1918 рр.). В них портрети діячів української науки й культури подаються у контексті розгортання українського інтелектуального руху. Варто зазначити, що романтичний вектор даного руху був цілком співвідносним з тогочасним тяжіння слов'янських та деяких західноєвропейських (особливо німецької) національних культур до романтичного світогляду. Його визначальні риси складало неприйняття буденності, пошуки "народного духу", звеличення мистецької творчості, історизм, апологія особистості та ін.

О.Грушевський, не раз звертаючись, приміром, до постаті М.Костомарова, не займається уточненням тих чи інших подій біографії вченого. У центрі його уваги перебувають зрушення духовного плану, і вони трактуються як найважливіші факти його біографії.

Навіть у статті під зобов'язуючою назвою "Нові матеріяли до біографії Костомарова" О.Грушевський, відштовхуючись від повідомлення про публікацію "Признаний Н.И.Костомарова въ III Отделеніи", аналізує погляди молодого вченого, сформовані харківською школою українського преромантизму. "Сей молодий вчений... - пише він, - перейшов в Київ з цілком вже виробленим сьвітоглядом, ясними науковими завданнями і ясними симпатіями до певних тем з минулого життя рідного краю. І славянські симпатії приніс Костомаров вже виробленими і готовими до Київа з Харкова" [5, с.73].

О.Грушевський характеризує М.Костомарова як носія всеслов'янських культурних течій того часу, а відтак й національних, наголошує, що повною мірою вони могли актуалізуватися у Києві. Тобто Кирило-Мефодієвське братство могло відбутися лише у Києві - місті, з яким українська інтелігенція пов'язувала національну культурно-історичну традицію. О.Грушевський зазначає, що релігійно-містична місія надавалася Києву й російськими слов'янофілами. Він нагадує, як Хом'яков писав, що "Кіевъ может действовать въ многих отношеніях сильнее Петербурга и Москвы. Он городъ пограничный между двумя стіхіями, двумя просвещеніями" [5, с. 80].

Отже, з викладеного О.Грушевським можна зробити наступні висновки. По-перше, що слов'янофільство М.Костомарова й інших кирило-мефодіївців не збігалося з російським, яке мало політичне забарвлення й мимоволі обгрунтовувало відцентрові тенденції російського офіціозу. По-друге, слов'янофільство київських братчиків було одним із концептуальних засобів виокремлення й обгрунтування української ідеї. Й, нарешті, переважна заангажованість М.Костомарова науковими інтересами перетворювала його на головну фігуру товариства, хоча за опублікованими слідчими

матеріалами він загалом відкидав сам факт його існування. Отже, лише наявність матеріалів, які складали науково-ідейну цінність й підгрунтя товариства, можуть свідчити про факт його існування.

Вміщення цієї статті у першому випуску "Записок" Українського наукового товариства у Києві було, на наш погляд, символічним і мало на меті привернути університетську професуру Києва (Східної України) до серйозної розробки української тематики.

Аналізуючи творчість М.Костомарова в інших статтях, О.Грушевський вбачав своє завдання у тому, щоб розкрити найважливіші грані його наукових пошуків у галузі джерельної підстави та загальнотеоретичних засад української історичної науки. Його цікавила спроможність М.Костомарова й П.Куліша у їх петербурзький період вийти за рамки романтизму, почати писати так звану об'єктивно-позитивістську історію.

Безпосереднім предметом досліджень О.Грушевський часто обирає погляди, ідеї, процеси формування і руйнування тих чи інших засад дослідження української історії та культури. В даному ключі написані праці "К характеристике взглядов "Истории Руссов" (1908 р.), "К судьбе "Истории Руссов": Эпизод из украинской историографии XIX в.", "З початків нової української історіографії" (1914 р.) та ін. Ці та інші роботи позначені елементами аналітичної історіографії, яка на грунті української проблематики робила перші кроки.

За тематичним спрямуванням з даною групою робіт О.Грушевського межують праці, які спеціально присвячені українській інтелігенції та її організаціям. Сюди належать публікації "Из жизни украинской интеллигенции 1830- х годов" (1916 р.)", "З настроїв і думок Кирило-Мефодіївського Брацтва" (1914 р.), "Литературные планы и надежды Кирилло-Мефодиевсого Братства" (1914 р.), "З життя українського гуртка в Петербурзі 1858-1861 рр."(1913 р.) та ін. В останній праці він знову окреслює визрівання повороту від романтичного трактування української історії до розробки її на основі документальної джерельної бази. Описуючи інтенсивне опрацювання М.Костомаровим та П.Кулішем петербурзьких архівних збірок, О.Грушевський акцентує увагу на усвідомленні ними необхідності залучення ширшого кола нових дослідників до цієї справи, встановлення тісніших контактів між всіма, хто займається науковою розробкою питань української історії. "Так сама собою виникла гадка про ***спілку українських вчених,*** про ***українське наукове товариство...*** " (курсив мій. - З.З.), - резюмує він [4, с. 24].

О.Грушевський був одним з перших українських науковців й педагогів, які у час будівництва національної вищої школи впродовж 1917-1920 рр. знайомили українське студентство з українським науковим рухом у Галичині й Буковині. Належність до НТШ та тісні контакти з М.Грушевським обумовили його обізнаність з діяльністю товариства, з боротьбою за створення українського університету у Львові, напрямами наукових досліджень І.Франка, Ф.Вовка, В.Гнатюка та ін. Діяльності НТШ він присвятив працю "Наукове товариство імені Т.Шевченка і його видання 1905- 1909 рр.", працюючи ще у Петербурзі.

Тому, прибувши до Києва й розпочавши тут педагогічну й наукову діяльність, він був чи не найбільше підготовлений до діяльності у напрямі "українізації" вищої школи. Працюючи в Київському українському народному університеті (з липня 1918 р. - Український державний університет) спочатку приват-доцентом, а з грудня 1918 р. - професором кафедри історії України, О.Грушевський прочитав цикл оглядових лекцій, присвячених організації наукової роботи зі студентською молоддю у галузі українознавства у Львівському університеті.

В них він торкнувся значення розв'язання гносеологічних проблем українознавства, зокрема вироблення М.Грушевським нової схеми викладу й дослідження історії України,

особливостей організаційних структур, через які студентська молодь залучалася до наукової роботи (створення студентського семінару з історії України - "хто пройшов той семінар - мав добру методологічну підготовку", - зазначав лектор; друкування студентських праць у виданнях НТШ; надання матеріальної допомоги на етапі підготовки до габілітації у Львівському університеті та ін.) [13, оп. 1 спр. 1074, - арк. 27, 30, 31, 33]. Крім студентів історико-філологічного факультету ці лекції слухали також студенти - математики [Там же, арк. 27]. Частина лекцій була згодом надрукована для потреб інших українських навчальних закладів.

Висловлюючи свої враження й думки щодо організації науки й навчального процесу в університетах самодержавної Росії, О.Грушевський відзначав тиск офіційної ідеології на професорсько-викладацький склад, відсутність свободи у визначенні науково - дослідної тематики, панування оцінки так званої "місцевої історії" як другорядної й непрестижної. Все це, а особливо "відсутність серед круга керманичів науковою роботою таких, які могли б дати поради в справі українських тем і питань, стримувало нормальний хід підготовки молодих сил і методологічного їх привчання до студіювання певних галузей", - відзначав він [6, с. 128]. Критичні зауваги О.Грушевський подавав у стриманій манері, без публіцистичних перебільшень. Загалом дана група праць за своєю формою та змістом дає підставу віднести О.Грушевського до невеликого на початку XX ст. кола українських наукознавців гуманітарної сфери.

Громадська діяльність О.Грушевського також розгорталася у сфері науки. Перебуваючи з 1909 по 1917 р. за межами України й працюючи приват-доцентом спочатку в Московському, а з 1910 р. у Петербурзькому університетах, він завжди тримав зв'язок з студентами-українцями. У Москві О.Грушевський впродовж року посилено вивчаючи колекцію актів, зібрану М.Маркевичем, й ведучи учбовий процес як приват-доцент історико-філологічного факультету Московського університету, брав участь у роботі студентської української громади, виступав з лекціями та повідомленнями на її зібраннях. Про враження від одного з таких "публічних відчитів" перед українським студентством він писав брату М.С.Грушевському у Львів наприкінці 1909 р., що присутні були дуже задоволені його нарисом історії української літератури [13, оп. 1, спр. 281, арк. 112].

Громадська діяльність О.Грушевського у Петербурзі, де в перше десятиліття XX ст. була досить значна українська студентська громада, також спрямовувалася на українське студентство. В умовах, коли Український клуб у Петербурзі через фінансову скруту та жорсткий контроль з боку адміністрації працював неритмічно й час від часу закривався, студентські об'єднання практично перебрали на себе презентацію української інтелігенції у столиці імперії.

В багатьох учбових закладах Петербурга на той час були створені гуртки українознавства, українські книгозбірні або українські відділи у бібліотеках вищих навчальних закладів. Найбільші українські бібліотеки були створені студентами та викладачами в університеті, технологічному інституті, на Бестужівських вищих жіночих курсах. Фонди деяких з них нараховували до 450 примірників книг. З української періодики вони мали такі часописи, як "Літературно-науковий вістник", "Украинская жизнь", "Украинская хата", "Дзвін", "Світло", "Сяйво" та ін. На початку вересня 1912 р. у Петербурзі відкрився український книжковий магазин [12, с. 90]. Це була перша українська книгарня за межами України.

Наприкінці 1912 р. петербурзька студентська громада вихідців з України жваво обговорювала проект створення українського студентського журналу. Впродовж 1913 р. у Петербурзі вийшло кілька випусків збірника "Український студент", автори

статей якого (а серед них були авторитетні діячі української культури, у тому числі М.Грушевський) намагалися упередити розпорошення молодих українських сил, спрямувати їх енергію на підготовку до діяльності у рамках очікуваної на той час культурно-національної автономії.

Щоб відволікти студентську молодь від політичних акцій, міністерство освіти Росії дозволило створювати студентські наукові гуртки. Цей дозвіл національно налаштовані викладачі використали для організації гуртків українознавства. В 1906 -1913 рр. вони діяли в багатьох вищих навчальних закладах Росії, в тому числі й за межами України, наприклад, у Томську.

Активну діяльність у житті студентських організацій Петербурга розгорнув О.Грушевський. Небезпідставно київський цензор С.Щеголєв, просіюючи з пильністю, притаманною його посаді, друковану інформацію про український рух, зазначав, що з 1911 р. він керував студентськими гуртками українознавства у трьох вищих навчальних закладах Петербурга, а в тих закладах куди його агітація ще не дійшла, робота студентських українських гуртків позначена в'ялістю, реферати читаються зрідка, їх робота обмежується влаштуванням українських відділів при студентських бібліотеках [14, с. 284; 15].

О.Грушевський керував гуртками українознавства у Петербурзькому університеті, Психолого-неврологічному інституті, на Бестужівських курсах, про що засвідчують й інші джерела [2, с. 135]. На час зарахування О.Грушевського на посаду приват-доцента Петербурзького університету тут вже впродовж п'яти років діяв гурток українознавства, яким керував приват-доцент з литвознавства, етнограф й лінгвіст Вольтер Едуард Едуардович. Вищу освіту він здобував у Лейпцігському, Дерптському та Харківському університетах [16, с. 464]

Статут одного з таких гуртків, що був перереєстрований у Петербурзькому університеті 8 березня 1910 р. під назвою "Украинский научный кружок имени Т.Шевченка", міститься у колекції документів О.Грушевсього в Центральному державному архіві (Київ). За цим статутом членами гуртка могли бути професори, викладачі й студенти. Метою гуртка статут визначав вивчення мови, літератури та історії українського народу, збір й обробку відповідних матеріалів. Гурток мав право формувати свою бібліотеку та влаштовувати наукові зібрання, на яких могли б обговорюватися реферати, влаштовуватися дискусії. З дозволу університетської адміністрації гурток мав право оголошувати розширені "публічні" зібрання [13, спр.-1059, арк. 61].

Зазначимо, що поза статутом лишалася головна мета гурткової роботи - підвести студентів відповідних спеціалізацій до обрання ними української тематики вже як семінарських рефератів та кандидатських робіт, тобто запровадити її до унормованих форм учбового процесу та наукових досліджень, укорінити українознавчі предмети у вищих навчальних закладах.

За час роботи у вищих навчальних закладах Петербурга О.Грушевський став відомим у наукових колах як історик - фахівець у галузі історії України. Про це свідчить, зокрема, факт його запрошення до участі в підготовці виставки "М.Ломоносов та Єлизаветинський час", яку влаштовувала Російська Академія Наук. У листі-запрошенні висловлювалося прохання до О.Грушевського прийняти звання члена Комісії Академії Наук й взяти на себе керівництво (разом з професором Д.Багалієм) облаштуванням окремого відділу виставки, присвяченого Малоросії у час царювання імператриці Єлизавети [13, оп.1 спр. 1067, арк.1]. За результатами виконаної роботи він отримав подяку від Академії Наук [Там же, арк. 5].

Як автор історично - біографічних нарисів О.С.Грушевський співпрацював з "Известиями Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук" та "Журналом Министерства народного образования".

Отже, проведена наукова розвідка допомагає, по - перше, вивести життя й діяльність О.Грушевського з-під певної затіненості в історіографії його постаті могутньою фігурою його брата М. Грушевського. Саме такий підхід притаманний наявній і надто невеликій кількості публікацій, присвячених О.Грушевському. До того ж їх автори віддають перевагу останньому десятиліттю його життя, яке, на жаль, не було плідним у науковому плані. По-друге, конкретизує й збагачує наші уявлення про український науковий рух, його інтелектуально-пізнавальний зміст та організаційні форми.

Джерела й література

1. Березовський І.П. Грушевський Олександр Сергійович // Українська літературна енциклопедія. - К. - 1988. - Т. - 1. - С. 510-511.
2. Гехтер М. Українське життя в Росії // Літературно - науковий вістник. - 1911.- Т. 53.- С.123-148.
3. Гирич І., Гирич В. Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського // Український історик. - 1991-1992, - Ч.3-4 (110-111) / 1- 4 (112-115). - С. 416-432.
4. Грушевський О. З життя українського гуртка в Петербурзі 1858 - 1861 рр. // Літературно-науковий вістник. - 1913. - Т. 63.- С. 20-25.
5. Грушевський О. Нові матеріали до біографії Костомарова // Записки Українського наукового товариства. - К. - 1908. - Кн. 1. - С. 73-81.
6. Грушевський О. Стежки і шляхи української науки // Літературно-науковий вістник. - 1918. - С. 126-133.
7. Грушевський О. Сучасне українське письменство в його типових представниках // Літературно-науковий вістник. - 1907. - Т. 37.- С. 62-68.
8. Державний архів Одеської області. Ф. 45 (Одеський університет).
9. Державний архів Одеської області. Ф. 150 (проф. О.І.Маркевич).
10. Державний архів Одеської області Ф. 153 (проф. І.А.Лінниченко).
11. Єфремов С. О. Історія українського письменства. - К., 1995.- 688 с.
12. Украинскій книжный магазин в Петербурге // Украинская жизнь. - 1912.- №9. - С. 90-91.
13. Центральний державний історичний архів (Київ). - Ф. 1235 (Грушевські).
14. Щеголев С.Н. Украинское движение как современный етап южнорусского сепаратизма. - К. - 1912. - 588 с.
15. Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение и задачи. - К. 1913. - 158 с.
16. Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон: Биографии. В 12 т. Т. 3.- М. - 1993.- 799 с.

Ботушанський В.М.
(Чернівці)

НІМЕЦЬКОМОВНА ПРЕСА БУКОВИНИ ПРО ДЕЯКІ АСПЕКТИ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ БУКОВИНСЬКИХ УКРАЇНЦІВ (друга половина XIX - початок XX ст.)

Хоч українці Буковини завжди становили в краї етнічну більшість, їхня мова за часів приналежності краю до Австрії тривалий час функціонувала лише як усна. Тільки з середини XIX ст. спорадично з'являються українські друковані видання і то не чистою українською мовою, а т.з. "язичієм" - сумішшю української, російської, старослов'янської, німецької і польської мов.

Тож сліди національно-культурного життя буковинських українців до появи української крайової періодики доводиться шукати в іншомовних крайових виданнях.

насамперед німецьких, інколи польських і румунських. Та й після появи українських видань іншомовна преса Буковини час від часу вміщала матеріали з національно-культурного життя буковинських українців. Це, до речі, є свідченням того, що українці кількісно займали в краї настільки помітне місце, що про них - цих тубільців далекого сходу Австрії - вважала за потрібне писати й погірдлива німецька преса.

Зазначимо, що остання, друкуючись в буковинському краї, в Чернівцях, нерідко підлаштовувалася під крайову географію і топоніміку. Зокрема, тут виходили газети з "буковинськими" назвами "Bucovina" (румунською мовою), „Bukowina" (німецькою мовою), „Bukowiner Rundschau" („Буковинський огляд"), "Bukowiner Bote" („Буковинський вісник"), "Bukowiner Post" („Буковинські вісті"), "Bukowiner Zeitung" („Буковинська газета"), "Sonntagblatt der Bukowina" („Щотижнева газета Буковини"), „Bukowiner Nachrichten" („Буковинські новини") та інші, а також з „чернівецькими назвами": „Czernowitzer Zeitung" („Чернівецька газета"), „Czernowitzer Gemeinde Zeitung" („Чернівецька громадська газета"), „Czernowitzer Presse" („Чернівецька преса"), „Czernowitzer Morgenblatt" („Чернівецька вранішня газета"), „Czernowitzer Allgemeine Zeitung" („Чернівецька загальна газета"), „Czernowitzer Chronik" („Чернівецька хроніка"), „Czernowitzer Tagblatt" („Чернівецька щоденна газета") та ін.

Звичайно, ці та інші німецькомовні газети, в першу чергу, висвітлювали якнайповніше національно-культурне життя буковинських німців, євреїв, приїзд і виступи їхніх співвітчизників з Відня, Берліна та інших міст Австрії й Німеччини. Але не оминали інколи ці газети й більш-менш помітних явищ національно-культурного життя буковинських українців. Ці повідомлення можуть бути цінним джерелом при вивченні українського національного відродження на Буковині. Зважаючи на об'ємність і багатоплановість цієї сфери, обмежимося лише двома її аспектами: повідомленнями з життя Юрія Федьковича та українського театрального життя.

Мабуть, однією з перших крайових німецькомовних газет, які взялися за популяризацію творчості Ю.Федьковича, була „Sonntagblatt der Bukowina" як додаток до щотижневика „Bukowiner Landeszeitung" („Буковинська крайова газета"), редагована другом Ю.Федьковича Ернстом Нойбауером. Уже незабаром після виходу своєї першої збірки вирішив в кінці 1861 р. Ю.Федькович, зачарований красою, мелодійністю українських народних пісень, захопився ідеєю ознайомити крайових німецькомовних читачів з цими піснями у власному перекладі (досить якісному, досконалому). В результаті у згаданій газеті, починаючи з лютого 1862 р. (№ 5) у рубриці „Рутенські (українські. - В.Б.) народні пісні" одна за одною з'являються такі українські пісні німецькою мовою, як „Козак", „Гей, у полі край дороги стоїть камінь мармуровий", „Гуцульські гірські стрільці", „Смерть на війні", „Надійна рада", „Вечір", „Любов", „Хоровод" та ін. [5. - 1862. - 2, 9, 16 лют., 2 берез.]. Особливий інтерес становить власна передмова Ю.Федьковича до цих пісень, вміщена німецькою мовою у згаданій газеті за 26 січня 1862 р. (№ 4) під заголовком "Народна поезія українців", "У зв'язку з тим, - писав він, що українська, точніше русинська, мова подібна до іллірійської і є однією з наймелодійніших серед східнослов'янських мов, вона дуже багата на народну поезію. І якщо Бодянський називає її вінцем, то він не перебільшує. Та й за багатством на національні пісні жоден із слов'янських народів не перевершує українців. Численні зібрання цієї поезії не в стані її вичерпати. Тут кожен юнак і кожна дівчина передає свої почуття в піснях, більшість з яких пронизана найчистішою поезією.

А як багато ми маємо прекрасних пісень, складених українськими вояками під час останнього італійського походу. Це правдивий доказ того, на які благородні почуття, на яке глибоке сприйняття здатна ця нація. І щоб це довести, я, наскільки дозволить

мені редакція цієї газети, спробую вмістити мою літературну працю і з щирою прихильністю перекласти німецькою мовою кращі українські національні пісні і тим самим познайомити також і неукраїнців з духом цієї нації. При цьому я не прагнув до буквального перекладу, а до того, щоб добросовісно вловити ідею [кожної пісні] і правильно її передати. Ф[он] Федькович" [5. - 1862. - 26 січ.].

Як відомо, Ю.Федькович чимало зробив для розвитку народної освіти на Буковині: склав український буквар, був інспектором народних шкіл Вижницького повіту. У номері за 22 жовтня 1869 р. „Czernowitzer Zeitung" у рубриці службової інформації повідомляла, що новий шкільний інспектор Ю.Федькович уже здійснив інспектування кількох шкіл, провів у Вижниці перше засідання повітової шкільної ради. Зазначалося, правда, що на засіданні членів ради було мало. Воно й не дивно, бо у тодішні так звані повітові шкільні ради, як правило, входили переважно поміщики, чиновники, торговці, священики, для яких навчання селянських дітей було другорядною справою. Далі повідомлялося, що Ю.Федькович залишався ще головою Сторонця-Путилова.

В одному з липневих номерів за 1870 р. ця ж газета писала, що у зв'язку з підготовкою до виборів у Буковинський сейм у Вижницькому виборчому окрузі, який включав тоді й Путильщину, одним з кандидатів у депутати було висунуто Ю.Федьковича, але той начебто під час передвиборної кампанії не хотів перенести місце перебування свого виборчого осідку з Путилова у Вижницю і тому не був внесений у список для голосування. Але це, мабуть, тільки формальний бік справи. Очевидно, австрійським властям, які диригували висуненням лише лояльних кандидатів, Ю.Федькович, як захисник інтересів селянства, був небажаним [3. - 1870. - 20 лют.].

В іншій інформації повідомлялося, що 1 листопада 1871 р. у Путилові зусиллями Ю.Федьковича засновано читальню [3. - 1871. - 7 лист.].

Цікаве повідомлення вміщено про Ю.Федьковича у одному з листопадових номерів цієї ж газети за 1872 р. у зв'язку з його переїздом до Львова на роботу в українське товариство "Просвіта". У ній говорилося, зокрема, що "нинішній повітовий шкільний інспектор і одночасно співробітник рутенської (української. - В.Б.) газети "Правда" пан Йозеф фон Федькович перед своїм переселенням у Лемберг (Львів. - В.Б.) зробив неабиякий подарунок школі у селі Сергіях". Цей подарунок складався з шести настінних карт, учнівської навчальної рахівниці Борна, 42 навчальних посібників. Далі йшлося про те, що "за сердечне пожертвування, яке для школи бідної громади є значною підтримкою, місцева шкільна рада надіслала йому письмову подяку" Цей невеличкий штрих є ще одним з багатьох доказів безкорисливості письменника, коли йшлося про піднесення освіти народу [3. - 1872. - 5 лист.].

Після появи у 1886 р. "Буковинського альманаху", виданого українським академічним товариством "Союз", "Czernowitzer Zeitung" відгукнулася схвальною рецензією. В ній говорилося, що "рутенська (українська) народна поезія з її незліченним багатством співзвучних образів і художніх порівнянь ще мало відома у світі. Мало ще поетів у цього народу. Але уже пробуджується його національна самосвідомість, і ця література піднімається до рівня кращих світових зразків. Почесне місце у цих благородних поривання займає і Буковина". Газета писала далі, що ознакою зміцнення української художньої літератури на Буковині є поява "Буковинського альманаху", який повинен стати щорічним виданням. Поруч з доброзичливою характеристикою вміщених тут творів Данила Млаки (С.Воробкевича) та інших дається також висока оцінка й "хвилюючим розповідям із життя гуцулів" Ю.Федьковича [3. - 1886. - 3 бер.].

Дружно і співчутливо відгукнулися всі неукраїномовні буковинські газети про Ю.Федьковича – після його смерті (11 січня 1888 р.), яка була великою втратою не

тільки для українського красного письменства Буковини й Галичини, але й всієї України, інших слов'янських літератур. Та ж "Czernowitzer Zeitung" писала, що "у зв'язку зі смертю цієї визначної людини переживають скорботу не лише рутени (українці), до значного піднесення літератури яких він причинився, але й всі ті, хто захоплювався багатим джерелом його проникливої поезії. Цілий ряд драм, новел і оповідань, серед останніх - особливо написані для дітей, свідчать про рідкісну плідність цього визначного таланту". Далі йшов короткий виклад біографії письменника [3. -1888. - 13 січ.]. Зі скорботою писала про це й „Bukowiner Rundschau".

Через велику холоднечу під час похорону Ю.Федьковича 14 січня 1888 р. представників преси було мало, в основному - від газети "Буковина" та "Gazety polskoj". Але "Буковина" у зв'язку зі смертю її редактора Ю.Федьковича вийшли лише через два тижні, зате „Gaseta polska" - уже наступного дня. Вона за свіжими враженнями дала досить детальний опис цієї скорботної події, прибуття не тільки багатьох чернівчан, але й делегацій з Станіслава, Вижниці, Кіцманя, Путилова, Розтоків, Іспаса, Чорногузів, Топорівців, Раранчі, Рогізни, Садгори, Мамаївців, Ленківців та інших населених пунктів, повідомила про надіслання численних телеграм, вінків з промовистими написами від товариства і діячів культури Буковини, Галичини, України [4. - 1888. - 15 січ.]. Кореспонденти зафіксували тільки окремі написи на стрічках вінків від деяких товариств: "Почесному члену" ("Руська Бесіда" в Чернівцях, "Просвіта" у Станіславі); "Дорогому Кобзареві" (русини з Вижниці); "Співцю-учителю" (Львівське академічне братство); "Головному редактору" (редакція "Буковини"); "Знаменитому поетові" (Станіславська "Руська Бесіда"); "Славному Баянові" (руське товариство у Львові); "Почесному членові, дорогому Співцю" (академічне товариство "Союз" у Чернівцях); "Буковинському Кобзареві" (тернопільські русини); "Співцю Русі" (редакція Gazety Polskiey") та багато інших.

Після смерті Ю.Федьковича неукраїномовні крайові газети рідше згадували письменника.

Незважаючи на обмеженість, спорадичність окремих з наведених повідомлень в неукраїномовній крайовій пресі (а їх єнабагато більше) про Ю.Федьковича, все ж можна вважати, що вони - незаперечний доказ великої популярності письменника, визнання його визначних творчих заслуг перед буковинцями.

Чимало повідомлень вміщала німецькомовна преса краю про події в українському театральному житті буковинських українців. Найчастіше це були матеріали про неодноразові виступи у Чернівцях львівського українського театру "Руської Бесіди". Вперше такі повідомлення зустрічаємо у німецькомовній газеті "Bukowina", редагованій Ернстом Нойбауером, за 1865 р., де говорилося про те, що у минулому 1864 р. у Чернівцях уже виступав Львівський український театр під керівництвом Бачинського, а у цьому році він прагне повторити цей успіх. Театр здійснив тут українською мовою вистави: "Назар і Стодола" (насправді "Назар Стодоля") Тараса Шевченка з життя козацтва, "Сватання на Гончарівці", "Щира любов" і "Маруся" Григорія Основ'яненка, "Чумак український", "Наталка Полтавка", "Москаль-чарівник" І.Котляревського, "Козак і мисливець", "Запечатаний Берко", "Година подружнього життя", "Адам і Єва", "Майстер і челядник" (Коршньовського), "Покійник Опанас", "Материнське благословення", "Сорокалітнє дитятко двадцятилітнього батька", "Дочка старого актора", "Голодний і закоханий", "Вікно на першому поверсі", "Двоє роззяв", "Один порадував, другий потішив", "Помста корсіканська", "Обман очей", "Мельник з Мерлі", "Кум мірошник", "Марія - дочка полячки" та ін. Газета в доброзичливому тоні характеризувала гру основних акторів, особливо відзначала прекрасний спів Теофіли Бачинської [1. - 1865. - 6, 13, 17, 33 верес.].

Газета "Czernowitzer Zeitung" у 1871 р. вмістила ряд матеріалів, своєрідних схвальних рецензій про гастролі цього театру навесні 1871 р. під керівництвом Моленського у залі готелю "Молдавії", де з великим успіхом влаштовано вистави українською мовою "Наші політики" (про життя українських галицьких політиків), "Наталка Полтавка" І.Котляревського, оперета "Перша любов" [3. - 1871. - 8, 10 лют.], а для бідних українських учнів - виставу "Маруся" [3. - 1871. - 1 берез.].

Ця ж газета дала ряд схвальних відгуків на виступи львівського театру восени 1871 р. під керівництвом Бачинського, зокрема на вистави "Дами і гусари" А.Фредро у перекладі О.Д.Левицького, "Підгоряни" І.Гушалевича, музика М.Вербицького; "Паризький нероба" Е.Серібе, "Студент-мандрівник", "Сестра старого актора", "Сонячний двір", "Галка" автора Вольського у перекладі О.О.Левицького, музика Монюшка, "Хто в домі господар", оперети "Веселі хлопці", "Адам і Єва", "Благочестивий Опанас" А.Янковського, "Дон Жуан", "Кам'яний гість", "Педрілло", "Марія - дочка полку" та ін. Газета давала високу оцінку грі акторів Бачинського і його дружини Теофіли Бачинської, Гембіцького, Волочинського, пані Романович, повідомлялося, що українська публіка відвідувала вистави з повним аншлагом, що на виставах були й німці, які української мови не розуміли, але з захопленням аплодували прекрасній грі акторів. А для польської публіки театр дав кілька вистав польською мовою у приміщенні польського товариства [3. - 1871. - 13, 15, 17, 19, 20, 24, 27 верес.; 3, 4, 8, 11, 13, 15, 17, 18, 20, 24 жовт.].

Ця ж газета дала серію повідомлень про виступи цього ж львівського українського театру у Чернівцях у 1972 р., зокрема про вистави "Цигани" у перекладі з польської мови автора Коршньовського, "Карпатські мешканці" та ін. [3. - 1872. – 17 лист.; 3, 12 груд.].

Навесні 1880 р. "Czernowitzer Zeitung" знову подала ряд матеріалів про львівський театр "Руської Бесіди" під керівництвом Бачинського, зокрема рецензії на вистави "Дівчина з Сибіру" на музику Бажанського, "Галка", "Гнат приблуда" (з життя буковинських гуцулів, слова і музика Сидора Воробкевича, оригінальна мелодрама на 5 актів). Було влаштовано бенефіс Теофіли Бачинської [3. - 1880. - 1 берез.; 18 квіт.].

Восени того ж року, як свідчить ця ж газета"Czernowitzer Zeitung", цей же театр дав у Чернівцях і Кіцмані виставу польського автора Лозинського „Чорний Матвій" у перекладі українською мовою [3. - 1880. - 13 лист.].

1883 р. навесні, за даними цієї ж газети, львіський український театр під керівництвом Івана Біберовича та Івана Гриневицького дав у Вижниці вистави „Ксантіппа з-над Полтви" і „Пентелей Трубка". Остання - українська національна опера, слова Данила Млаки (тобто С.Воробкевича), музика С.Воробкевича. Вистави, як писала газета, відбулися при численній, публіці, були зустрінуті з великим ентузіазмом, особливе захоплення викликало те, що твір написаний буковинським композитором [3. - 1883. - 29 берез.]. Цікаві дані про гастролі львівського українського театру (керівники І.Беберович та І.Гриневицький) у Чернівцях наводить ця ж газета за 1887 р., характеризує рівень постановок таких вистав, як опера "Запорожець за Дунаєм" С.Гулака-Артемовського, оперета „Циганський барон", „Дзвін із Корневілле", „Довбуш" А.Ф.Стечинського та „Наречена з Боснії" Данила Млаки (С.Воробкевича), обидві на музику С.Воробкевича, його ж „Пентелей Трубка" та ін. Газета високо оцінила працю С.Воробкевича, підкреслюючи, що обидві п'єси написані з життя українського народу, реалістично відображають його у ролях різних сільських персонажів - двірника і церковного півчого, шкільного вчителя і демобілізованого з війська солдата. Ці образи створили такі прекрасні актори-чоловіки, як Стечинський, Стефурак, Плащевський,

Парадюк, артистки Кліщевська, Осипович. „Музика Воробкевича - писала газета, - містить ряд народних мелодій, добре оброблених. Їх тепло сприймають українські глядачі і слухачі, винагороджуючи артистів бурхливими оплесками. Чудовими є і танці - козацькі й гуцульські" [3. - 1887. - 16 квіт.; 5, 10, 17, 22 трав.].

У такому ж дусі характеризувала вистави цього театру під керівництвом І.Біберовича у Кіцмані та Вижниці у 1892 р. газета „Bukowiner Rundschau" Вона сповіщала, що колектив театру виступає у складі 32 осіб. У їх репертуарі оперети "Мікадо", "Запорожець за Дунаєм", "Циганський барон", "Наречена з Боснії", драма "Глитай" та ін.

Газета відзначала високу артистичну майстерність акторів І.Біберовича, С.Яновича, А.Стечинського, П.Карпінського, Гембіцького, актрис Біберович, Осипович, Гембіцької, Керницької та ін. Газета реалістично роз'яснювала ідейний задум і сюжет твору "Запорожець за Дунаєм" Гулака-Артемовського, інших творів і констатувала такий факт: "Рутени (українці. - В.Б.) Галичини і Буковини за останні два десятиліття зробили в галузі культурного розвитку значний крок вперед, чому ми приємно дивуємося. Національні вистави відзначаються здоровим гумором, відчуттям форми, правдою життя" [2. - 1892. - 21 серп.; 6, 9 жовт.].

Газета "Czernowitzer Zeitung" повідомляла і про виступи львівського українського хорового товариства „Боян" у Чернівцях у 1891 р., яке виконувало під керівництвом Остапа Нижанківського твори М.В.Лисенка, Вахнянина, Лаврівського, С.Воробкевича, Купчинського та ін., окремі пісні на слова І.Франка. „З особливою теплотою, - писала газета, - сприймалися гарно виконані малоросійські народні пісні" [3. - 1891. - 13 вер.]. Один з концертів у Чернівцях був благодійним. „Малороси і рутени (тобто буковинські українці. - В.Б.), - писала "Czernowitzer Zeitung", - є дуже музикальним народом, який глибоко розуміє і відчуває в піснях свої сільські краєвиди. У піснях він прославляє свою мову, історію, життя, свою любов і свої прагнення й сподівання. Під час концерту меланхолійні задушевні мелодії народних дум змінювалися коломийками, козацькими піснями. Звучали твори Лаврівського „Руська ріка", Воробкевича - „Серенада", Лисенка - „Милованка". У переповненому залі були і деякі селяни" [3. - 1891. - 19 верес.].

Про виступи цього хорового товариства у 1897 р. у Чернівцях сповіщала і газета "Czernowitzer Zeitung". Зазначалося, що виконувалися твори С.Воробкевича "Вогні горять", Нижанківського "Нова Січ", М.Лисенка "О, Дністре", Ф.Колесси "У танці" та ін. [2. - 1897. - 7 верес.].

Повідомляла німецькомовна преса інколи про українську художню самодіяльність. Так, "Czernowitzer Zeitung" у номерах за 1884 р. сповіщала, що самодіяльний український театральний гурток у Чернівцях влаштовує 25-ту виставу у приміщенні по вул.Сплені, 7 - трьохактову оперету „Наталка Полтавка", на яку сидячі квітки коштували 80 крейцерів, стоячі - 40 крейцерів [3. -1884. - 25 трав.]. Соціал-демократична місцева газета „Volkspresse" повідомляла у 1902 р. про те, що українське робітниче товариство "Зоря" здійснило у міському театрі виставу "Верховинці", де особливо добре виконували ролі артисти Голубович, Скворніцька, актори Крушинський, Кончинський, Захарко, Сідор, співаки Балан, Терлецький, які виконували українські пісні [6. - 1902. - 25 трав.].

Ця ж газета у 1908 р. рецензувала спільні вистави львівського українського і чернівецького театру в Чернівцях українською мовою, зокрема "Надія" Гоєрмана, "Галка" Монюшка, "Юдин" Галові, "Фауст" Гуно, "Ревізор" М.В.Гоголя та ін. Відзначалася висока майстерність акторів Стадника, Ольшанського, Юрчака, Дяківа, Петровича, актрис Осипович, Стадник, Рубчак, Трумпус. "Ми ніскільки не перебільшим

похвали, - писала газета, - коли скажемо, що виконання артистами ролей у "Ревізорі з Петербурга" і в "Надії" було просто приголомшуючим. Особливої похвали заслуговує хор і виконання ним оригінальних польських і українських пісень... Ми рекомендуємо усім товаришам, які розуміють українську мову, відвідати виставу "Надія". Крім художньої насолоди, вони багато дізнаються і про життя українського народу" [6. - 1908. - 16 черв.].

Зазначені окремі повідомлення німецькомовної преси Буковини лише про два аспекти духовного життя буковинських українців незаперечно свідчать про всезростаючий процес українського національного відродження в краї у зазначений період. Охоплюючи все більшу частину тутешньої української людності, він разом з тим завдяки німецькомовній пресі ставав відомим й іншим етносам поліетнічної Буковини.

Джерела та література

1. Bukowina.
2. Bukowiner Rundschau.
3. Czernowitzer Zeitung.
4. Gazeta polska.
5. Sonntagblatt der Bukowina.
6. Volkspresse.

Танащик Д. Д.
(Чернівці)

МУЗЕЙНІ КОЛЕКЦІЇ ТА ПРИВАТНІ ЗБІРКИ У ПУБЛІКАЦІЯХ XIX - ПОЧАТКУ XX ст.

Нагромадження у колекціях музеїв та приватних збірках великої кількості експонатів на початок XX ст. сягнуло кількох мільйонів. Це поставило на порядок денний питання упорядкування, опису, систематизації та їх вивчення. Наслідком цього якісно нового етапу у розвитку музейного будівництва був полегшений доступ до музейних збірок. Описані колекції піддавалися систематизації та узагальненню і втягувалися у науковий обіг. З'явилася ще одна широка джерельна база для різних наукових дисциплін, яка зразу ж була належно оцінена дослідниками. Видається ціла низка праць та каталогів, в основі яких лежать музейні колекції. Цей процес охопив насамперед колекції при наукових, навчальних закладах та наукових товариствах, хоча приватні музеї теж проводили подібну роботу, але у цьому разі багато залежало від особи власника.

Найстарішими серед згаданих колекцій були зібрання Львівського університету. Наприкінці XVIII ст. Балтазаром Гакветом при медичному факультеті засновано Природничий музей. У його колекціях нагромаджувалися проби ґрунтів, мінерали, скам'янілості тощо. Б. Гаквет вивчає їх, нумерує, описує і розміщує у кабінеті природничої історії. Ці збірки були використані ним при написанні чотиритомної праці "Neuste physikalisch-politische Reisen" [27, с. 109 - 110]. 1880 р. для потреб викладання філології, археології та історичної географії засновано археологічний кабінет. Його колекції були опубліковані на сторінках часопису "Museum"[27, с. 321]. Цікаву колекцію зібрано у кабінеті мінералогії та геології, який мав велику кількість силікатів, палеонтологічних решток, серед них - велика колекція викопних риб та рослин, зібраних на території сучасних Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей.

Останні були ідентифіковані та описані в роботі К. Штернберга "Versuch einer geogr.-botan. Darstellung der Flora der Ferwelt" [27, с. 318]. На основі величезних колекцій, зібраних в Сибіру, на Байкалі і Амурі, Камчатці були написані і опубліковані 43 роботи професора Бенедикта Дибовського, який з 1884 р. очолив кафедру зоології Львівського університету. Зібрані колекції були наслідком його науково-дослідницької діяльності у вищезгаданому регіоні під час його заслання за участь у польському повстанні у 1863 р. [6, с. 250 - 358].

Напередодні Першої світової війни у поважний науковий заклад перетворюється музей Наукового товариства ім. Шевченка (далі НТШ) у Львові. Колекції музею Товариства поповнюються завдяки старанням відомих українських діячів науки і культури - М. Грушевського, І. Франка, В. Гнатюка, І. Раковського, О. Назарієва, Ф. Вовка, різьбяра Василя Девдюка та ряду інших. Свої збірки передало музею товариство "Просвіта" [8, спр. 603/4, л. 87]. З 1895 р. у щорічних звітах НТШ публікуються повідомлення про надходження предметів до музейних колекцій часто з їх описом та характеристикою. 1913 р. видано "Тимчасовий каталог українського національного музею при НТШ у Львові. Відділи археології та етнографії" [15]. У ньому було дано аналіз та характеристику понад 5000 номерів археологічної збірки та понад 9000 одиниць збереження відділу етнографії. Значна частина цих колекцій стала основою для публікацій праць М. Грушевського, І. Франка, В. Шухевича, Ф. Вовка та інших дослідників з проблем історії та етнографії як Галичини, Буковини, так і всієї України. Науковий підхід до вивчення фондів музею, їх класифікації дав змогу виявити "білі плями" у комплектації збірок і розробити програму збиральницької роботи, до якої була залучена значна кількість агентів - збирачів [8, спр. 603/4, п.1, л. 51 - 52 зв.]. На початку століття розгортається велика полеміка на сторінках тогочасної преси та наукових видань про необхідність створення саме українського національного музею. З цього приводу висловлюється цілий ряд науковців та діячів культури. Цій проблемі була присвячена, зокрема, стаття О. Назаріїва "Музеї, їх призначення в громадському і народнім житю", яка з'явилася 1913 р. [8, спр. 603/19, п. 2, лл. 6 - 24]. У цій статті автор, окрім окреслення загальних проблем музеєзнавства, вказує на велике значення музейних колекцій як бази для різних наукових дисциплін, у тому числі археології, історії, етнографії та важливість публікації фондових матеріалів.

Польське природниче товариство ім. Коперника, створене у Львові 1873 р. з відділами у Кракові та Станіславові, мету своєї діяльності вбачало у сприянні ознайомленню з розвитком природничих наук. Цим цілям мали сприяти наукові рóзвідки, публічні лекції, експедиції та музей. Діяльність у цих напрямках висвітлювалась на сторінках щомісячника Товариства "Космос" [27, с. 1027].

Велику роботу в публікації музейних колекцій проводив музей Любомирських, який був складовою частиною закладу Оссолінських. Заклад видавав періодичні звіти про свою роботу та про надходження до бібліотеки і музею. Після створення музейної експозиції опубліковано опис музею по залах з переліком експонатів, короткою їх кількісною та якісною характеристикою. Музей Любомирських був відомий унікальною збіркою сфрагістичних пам'яток, у якій були представлені майже всі їх види: матриці печаток, печатки, перстневі печатки, геми. Музей володів великою збіркою оригінальних печаток-відбитків, відокремлених від історичних документів, яка поступила від Г. Павліковського (близько 660 екземплярів). Велика збірка відливів печаток була придбана у відомого польського дослідника Ф. Пекосінського - всього 1240 екземплярів. Загалом колекція налічувала понад сім тисяч відливів з античних гем і камей та близько 1300 зліпків з печаток [3, с. 58]. 1873 р. ця збірка була

упорядкована, описана і заінвентаризована. Тоді ж був підготовлений до друку перший каталог музею, в якому в повній мірі були відображені сфрагістичні матеріали. Це видання використовується дослідниками сфрагістики і до сьогоднішнього дня [3, с. 56]. Музей видав чотири каталоги [22, 23, 24, 27].

Надзвичайно цікавим явищем у культурному і науковому житті краю був музей Дідушицьких. З перших днів свого існування він націлювався на наукову діяльність. Найпередовіша на той час система класифікації, система опису та каталогізації експонатів ставили музей в ряд не так культурних, як наукових закладів. Публікації наукових розвідок, експедицій, каталоги фондів та експозиції супроводжували діяльність музею впродовж всього часу його існування. У переважній більшості природничі матеріали були описані у каталозі, в якому детально охарактеризовано відділи і розділи експозиції, а також самі експонати. Книга стала своєрідним путівником по музею і разом з тим чудовим науковим описом. У кінці подано довідковий матеріал, алфавітний покажчик та каталог колекцій природничих матеріалів [24]. Це було чудове, багато ілюстроване видання з описом музейної експозиції. Розділи книги відповідали музейним розділам. Окремо подано природничі матеріали, геологічні зразки, палеонтологію, чудову збірку з орнітології, яка, власне, стала основою музею при його заснуванні, та етнографічну колекцію, чи не найповнішу на той час. В основі останньої – численні експонати придбані самим власником та передані музею відомими дослідниками, зокрема В. Шухевичем. Каталог музею був долучений власником і до звернення про передачу музею для публічного вжитку [10, спр. 4226, л. 1]. Музей влаштовував численні конкурси на кращі публікації з краєзнавства, у яких використовувались і матеріали з колекцій самого музею.

У цьому ряду публікацій особливо виділяється "Опис географічно-статистичний Кам'янецького повіту", написаний Л. Миколаєвичем і виданий у Львові 1894 р. [10]. Тісна співпраця музею з ученими, зокрема з В. Шухевичем, мала своїм наслідком значне поповнення колекцій музею етнографічними матеріалами, а також публікацію багатотомної праці В. Шухевича "Гуцульщина", яка на довгі роки стала прикладом для наслідування багатьма дослідниками проблем етнології [26]. Праця багато ілюстрована фотографіями музейних експонатів. 1899 р. видано каталог "Гуцульського відділу" музею з передмовою В. Дідушицького і текстами та поясненнями В. Шухевича [22]. Для ілюстрації видання автори вибрали з колекцій музею типові зразки народного одягу та виробів народних майстрів. Подані в каталозі 37 ілюстрацій та докладні пояснення до них знайомили із способом життя гуцулів, їх заняттями, обрядово-звичаєвими особливостями, одягом, антропологічними типами населення. Музей В. Дідушицького був ініціатором та учасником багатьох виставок археологічного та етнографічного спрямування, де виставлялися експонати з фондів музею. Такі виставки теж були своєрідною публікацією колекцій, тим більше, що вони часто супроводжувались описами, анотаціями та публікаціями не тільки в каталогах виставок, але і в засобах масової інформації того часу. Серед них особливо виділяються Львівська етнографічна виставка 1885 р., Львівська і Тернопільська етнографічні виставки 1887 р. і загальновідома Коломийська виставка 1912 р. [13]. За оцінкою відомого музеєзнавця і дослідника І. Свєнціцького, музей В. Дідушицького зробив природничій науці та краєзнавству дуже велику послугу, зібравши, описавши та опублікувавши, а тим самим зробивши доступними для широкого кола науковців і любителів велику кількість природничих та етнографічних матеріалів [14, с. 75]. Вони були описані у працях таких відомих дослідників того часу, як К. Цітель, О. Абель, Ф. Унгер, Й. Поліг, В. Фрідберг, Я. Желізко, В. Рогаль, Я. Носкевич, Я. Байгер, В. Шафер та багатьох інших.

У плані видання етнографічних матеріалів цікавими є два випуски "Hafty wloscian na Rusi", видані Львівським промисловим музеєм 1880 р. [17, с. 106 - 108]. Це дуже гарно ілюстроване видання було побудоване на матеріалах з колекцій промислового музею і своєю появою викликало позитивні відгуки громадськості й дослідників як про збиральницьку роботу музею, так і про його фондові збереження.

У другій половині XIX – на початку XX ст. виходить цілий ряд публікацій, побудованих на матеріалах приватних колекцій. Багато з них були опубліковані самими колекціонерами, або дослідниками, які з ними працювали. Так, Владислав Лозінський, який видав книгу про львівських золотарів, використав у ній і матеріали власної колекції [27, с. 987]. У свій час Михайло Павлик упорядкував величезну бібліотеку та колекцію відомого польського письменника Ігнатія Крашевського. Для цього він витратив рік. Результатом роботи став виданий 1888 р. каталог на 649 сторінках [5]. Предмети невеликої збірки з Крехівського монастиря оо.Василіян були описані М. Орловичем [23]. Ним же описана приватна колекція Антона Коцібродського [23]. Окрема праця з аналізом стану приватних колекцій у середовищі львівських шанувальників старовини та мистецтва з'явилася у 1919 р. під авторством Е. Бик. У ній проаналізовано, зокрема, колекції етнографічного характеру, нумізматичні та мистецькі [19]. У такому ж плані написана стаття Б. Януша, вміщена у 16 числі часопису "Ziemia" за 1912 р. під назвою "Колекція Станіслава Заревича у Львові" [28]. Серед раритетів картинної галереї Заревичів була робота Франца Лямпі "Головка дитини", втрачена у роки Другої світової війни [13]. Приватна колекція Максиміліана Гольдштейна, а точніше музей, була описана самим власником у журналі "Wiadomosci numizmatychno-archeologichne" [27].

У середині 90-х років XIX ст. великого розголосу набула справа про продаж нумізматичної колекції єпископа Ступницького вартістю у 25 тисяч золотих ринських і продана фірмою братів Егерів у Відні. Завдяки цьому ажіотажу нинішні дослідники мають змогу дізнатися про склад колекції, у якій були зразки золотих та срібних монет з часів "польської корони", цебто польські, литовські та руські, у тому числі й унікальні загальною кількістю 3 тисячі екземплярів [2]. Завдяки книзі Я. Піотровського "Львів і його околиці" дізнаємось про склад колекцій картин, меблів, зброї, нумізматики, фарфору, годинників та великої збірки гравюр (близько 9350 штук) у музеї Баворовських зі Львова [24].

У 1888 р. побачив світ каталог церковнослов'янських рукописів і стародруків кирилівського письма, що знаходилися у музеї Ставропігійського братства у Львові, складений відомим колекціонером А. С. Петрушевичем. Колекція цікава не кількісними, а якісними характеристиками. Сред рукописів - пам'ятки XIV-XVIII ст., а також стародруки з Венеції 1537 р. "Октоїх", "Псалтир" 1525 р., видрукувані у Вільно, та інші видання з Венеції, Заблудова, Довгопілля та Києва [10]. Пам'ятки з музею Ставропігійського інституту знайшли своє відображення на сторінках "Временника института ставропигийского с месяцесловом", який періодично виходив у другій половині XIX ст. Пам'ятки музею досліджували Я. Головацький, А. С. Петрушевич, проф. Голуб'єв. Наслідком була низка публікацій [4, 18]. Найбільш повним описом музею Ставропігійського інституту стала праця І. С. Свенцицького "Опись музея Ставропигийского института", де було подано докладну характеристику фондових збережень цього унікального закладу. Основна увага в ній приділена рукописним книгам та стародрукам, унікальним з точки зору не тільки краєзнавства, а й світової культури [14].

Публікації колекцій громадських та приватних збірок у другій половині XIX – на початку XX ст. мали велике значення для розвитку науки і культури. До наукового

обігу вводився великий пласт джерельних матеріалів, який охоплював природничі й суспільні дисципліни. З цими матеріалами знайомились широкі громадські кола, з ними працювали дослідники. З іншого боку, публікація цих колекцій дала змогу оцінити набутки музейництва, провести своєрідну інвентаризацію і поставити на порядок денний вимоги для подальшої комплектації таких зібрань. Тогочасні публікації мають велике значення для сучасного дослідника, адже у вирі бурхливих подій XX ст. загинули сотні тисяч пам'яток минулого, і сучасний дослідник може використати для своїх наукових розвідок тільки ті матеріали, які знайшли відображення на сторінках видань XIX століття.

Джерела та література

1. Бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Фонд Барвінського. Опис 5841. Л.1.
2. Буковина. – 1896. - Число 95, 1(13), 05.
3. Гавриленко В.О. Українська сфрагістика. – Київ: Наук. думка, 1977.
4. Головацкий Я. Библиографические находки во Львове. - С–Пб, 1873. – 56 с.
5. Катальог книгозбору, рукописів, дипльомів, штихів, мап, атласів, фотографій, як і личних дипломів, адресів і т.п., позісталих по бл. п. Йосифові Ігнатію Крашевськім. – Львів. - 649 с.
6. Лазаренко Е. К. Триста лет Львовського университета. – Львів: Видання Львівського університету, 1961. - 368 с.
7. Лукіянович Д. Вистава домашнього промислу в Коломиї // Неділя. – 1912. - № 37–42.
8. Львівський державний історичний архів. Фонд 1. НТШ.
9. Львіський державний історичний архів. Фонд 77. О. Назаріїва.
10. Львівський державний історичний архів. Фонд 146.
11. Миколаєвич Л. Опис географічно-статистичний Кам'янецького повіту. – Львів, 1894. - 28 с.
12. Неділя. – 1911. - № 11-12.
13. Свенцицкий И. С. Опись музея Ставропигийского института. – Львов: Ставропигийский институт, 1908. - XII + 248 с.
14. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. – Київ: Наукова думка, 1989. – 301с.
15. Тимчасовий каталог українського національного музею при НТШ у Львові. Відділи археології та етнографії. – Львів, 1913. – 48 с.
16. Труш І. Вистава українських артистів // Артистичний вісник. – 1905. - Зошит 2 – 3.
17. Франко І. Огляд української літератури за 1880 р. Франко І. Зібрання творів у п'яти томах. - Київ: Дніпро. - Т. 26 - С. 106-108.
18. Шараневич. Отчет из археологическо-библиографической выставки и опись фотографически снятых предметов из той же выставки. – Львів, 1889. – 12 с.
19. Byk E. Z prywatnych zbiorow we Lwowie // Wiek Nowy. - 1919. - № 4.
20. Finkel Ludwig, Starżyński Stanislaw. Historya Uniwersytetu Lwowskiego. - Lwów: 1894.- 443 s.
21. Katalog broni w Muzeum imienia Lubomirskich. – Lwów, 1876. - 78+IV s.
22. Katalog broni w Muzeum imienia Lubomirskich. – Lwów, 1877. - IV + 158 s.
23. Ketrżyński Wojcich. Zaklad narodowy imienia Ossolińskich. – Lwow, 1894. – 87 s.
24. Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie. – Lwów: 1899. Альбом. – 98 с.
25. Muzeum imienia Dzieduszyckich we Lwowie. – Lwów, 1880. – 284 s.
26. Muzeum im. Lubomirskich. – Lwów, 1904. – 28 s.
27. Orlowicz M. Ilustrowany przewodnik po Galicji, Bukowinie, Slasku i Spiszu. - Lwòw, 1914. – 78 s.
28. Piotrowski J. Lemberg und Ungebung. - Lemberg, 1906. – 238 s.
29. Syuchiewicy Włodzimierz. Huculszczyzna. Nakładem Muzeum imienia Dzieduszyckich we Lwowie. - Kraków. - T. 1. – 1902; - T.2 1902; - T. 3. - 1904.
30. Szematyzm krolestwa Galicyi i Lodomeryi z wielkim ksieństwem Krakowskim. Na rok 1912. – Lwów, 1912. – 1158 s.
31. Wiadomosci numizmatyczno-archeologiczne. – 1913. - № 10.
32. Ziemia.- 1912. - № 16.

Слепенюк Г. О.
(Чернівці)

МУЗЕЙНА СПРАВА В УКРАЇНІ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО

Національно-визвольна революція українського народу 1917-1920 рр. дала поштовх піднесенню національної свідомості, що в свою чергу спричинило відродження національної освіти, науки, літератури та мистецтва. Ці процеси розпочалися за діяльності Центральної ради і продовжувалися в період гетьманування П. Скоропадського. Саме за часів його правління в Україні були створені українські національні початкові й середні школи, засновані державні українські університети в Києві й Кам'янці-Подільському та приватний – у Полтаві, розпочали роботу Український національний архів, національний музей, бібліотека, національна опера, драматичний театр, державна капела, кобзарська та симфонічна школи, Академія наук України. Уряд П.Скоропадського прикладав багато зусиль для збереження національної спадщини, зокрема для створення музейної справи в Україні.

Культурну політику П.Скоропадського активно підтримувала творча й наукова інтелігенція. Свідченням цього став з'їзд діячів українського пластичного мистецтва, який відбувся 9-16 червня 1918 р. у Києві, де обговорювалося широке коло питань культурного розвитку України, зокрема музейної справи. З доповідями на пленарних та секційних засіданнях з'їзду виступили відомі історики, мистецтвознавці, художники Д.Антонович, С.Гіляров, В.Зуммер, Є.Ільченко, М.Істомін, Ф.Красицький, В.Модзалевський, Г.Олександрович, Г.Павлуцький, С.Стелецький, Д.Щербаківський та інші, які наголошували на необхідності об'єднання зусиль громадськості й держави в організації справи збереження пам'яток, створення мережі місцевих музей та пам'яткоохоронних органів, прийняття закону про охорону історико-культурної спадщини, підготовки відповідних фахівців тощо [8, оп. 2, спр. 585, арк. 4-5; 5, с. 102].

Відділ охорони пам'яток старовини і музейної справи при Генеральному секретаріаті народної освіти, створений Центральною радою ще наприкінці липня 1917 р., розробив грунтовну програму заходів щодо охорони та збереження історико-культурної спадщини українського народу. При цьому важливою була ідея реорганізації музейної справи і, насамперед, створення на базі Київського художньо-промислового та наукового музею Національного [1, с. 14-15]. Проте, на жаль, Центральна рада не встигнула реалізувати ці плани.

У період гетьманату директор Київського художньо-промислового та наукового музею, вчений археолог, мистецтвознавець М.Ф.Біляшівський знову порушив питання про створення Національного музею України. 15 липня 1918 р. він звернувся до міністра народної освіти М.Василенка з листом, в якому, зокрема, зазначалося, що "...становище музею з матеріального боку стало критичним і може статися так, що музей прийдеться зачинити, а служащих розпустити, позаяк вже за біжучий місяць не буде чим платити. Важлива культурна робота, яку виконує музей як центральний для цілої України, а потім охорона тих цінностей які він містить в собі і які, крім наукової та художньої вартості, мають ще і кількамільйонову матеріальну вартість, конче потребують не допустити цього..." [10, оп. 1, спр. 225, арк. 19-19зв.]. Далі М.Ф.Біляшівський вказував на те, що "... для існування музею хоча би до кінця року потрібна сума в 33900 карбованців, без витрат на придбання речей для колекції музею..." [10, оп. 1, спр. 225, арк. 19-19зв.].

М.Василенко, в свою чергу, звернувся до Ради Міністрів Української держави з доповідною запискою, яку підтримав уряд держави. У тогочасних газетах та документах музей відразу почали називати Національним [3, с. 7]. Передбачалося створення 5 відділів: відділу пластичних мистецтв, археології, історичного, етнографічного та художньо-промислового. Крім того, 3 серпня 1918 р. видатні вчені й діячі культури, які входили до складу комісії з утворення Національного музею, зокрема В.Модзалевський, Г.Павлуцький, А.Середа та інші, погодилися з пропозицією М.Біляшівського "утворити в структурі музею шостий – нумізматично-сфрагістичний відділ" [9, оп. 1, спр. 3, арк. 1-1зв., 4]. Зрозуміло, що розв'язання такого відповідального завдання вимагало значних зусиль та відповідних коштів.

Саме тому головноуправляючий справами мистецтв та національної культури П.Дорошенко звернувся до Ради Міністрів Української держави з проханням асигнувати "один міліон карбованців на придбання у державну власність пам'яток старовини і мистецтва для національного музею і архіву" [10, оп. 1, спр. 225, арк. 20]. Уряд розглянув дане питання, і 28 вересня за підписами Ф.Лизогуба та М.Василенка опубліковано постанову "Про асигнування з коштів державної скарбниці на придбання у державну власність для Національного музею пам'яток старовини і мистецтв 500 тис. крб.", яку затвердив власноручним підписом П.Скоропадський [7, оп. 1, спр. 186, арк. 1]. Це дало змогу вже у жовтні 1918 р. створити при управлінні спеціальну "закупівельну комісію" у складі М.Біляшівського, М.Бойчука, С.Гілярова, П.Дорошенка, М.Золотова, В.Модзалевського, Г.Нарбута, Г.Павлуцького, А.Середи, Д.Щербаківського.

У листопаді-грудні того ж року для музею були придбані картини та цінні речі, зокрема два портрети олійними фарбами роботи художника Г.Васька, автопортрет В.Штернберга, малюнок олівцем Дмітрієва "Шевченко в труні", портрет гетьмана Самойловича, позолочений полковницький пернач кінця XVII – XVIII ст., мідне церковне блюдо XIV ст. німецького виробництва, срібний посуд XVII, XVIII, XIX ст., старовинний козацький одяг тощо. Проте складні політичні обставини та нестача фінансів не дали змоги розгорнути роботу Національного музею України в повному обсязі.

У катастрофічному стані перебували й інші музеї України. Значної допомоги потребував Катеринославський музей ім.А.Поля. Через брак коштів він містився в тісному приміщені [9, оп. 1, спр. 50, арк. 1]. Нестача фінансів не дозволила Хорольському науковому музею розрахуватися за оренду приміщення, де розміщувалася його експозиція. Виділених місцевими органами влади 500 крб. було замало [4. – № 3. – 27 верес.].

Не мав змоги викупити колекцію античної скульптури у спадкоємців П.К.Суручана і Херсонський музей старовини, хоча на його утримання місцевою владою було виділено 8 тис. крб. [4. – № 3. – 27 верес.; 9, оп. 1, спр. 47, арк. 9]. 18 листопада 1918 р. відділом охорони пам'яток старовини та мистецтва було надіслано клопотання Головному управлінню мистецтв та національної культури, зокрема П.Дорошенку, про виділення грошової допомоги цьому музею у сумі 3000 крб. [9, оп. 1, спр. 50, арк. 2]. Така допомога надійшла, але, з свого боку, відділ звернувся з пропозицією про перетворення існуючого археологічного музею в Історичний музей Херсонщини з відкриттям при ньому відділу української старовини, що дало б змогу отримати спеціальну допомогу на придбання цінних речей для даного відділу [9, оп. 1, спр. 47, арк. 10].

Незважаючи на те, що не мав власного приміщення і музей Подільського товариства охорони культурно-історичних пам'яток у м. Вінниця він намагався поповнювати власні фонди. Серед рідкісних експонатів музею знаходилося коштовне бронзове дзеркало –

подарунок Подільському краю цариці Катерини. За невідомих обставин дзеркало зникло, пізніше знайдено у Кам'янці в досить пошкодженому вигляді. П.Дорошенко звернувся до Міністерства внутрішніх справ з проханням видати наказ негайно передати дзеркало у Київський художньо-промисловий і науковий музей для реставрації та тимчасового збереження до того часу, поки Подільське товариство отримає приміщення для розміщення свого музею [9, оп. 1, спр. 47, арк. 4-5, 10, 12, 19].

Подібне становище музеїв не могло не хвилювати подвижників музейної справи, які неодноразово зверталися за фінансовою допомогою до Міністерства народної освіти та інших державних установ. 20 червня 1918 р. міністр народної освіти М.Василенко звернувся до уряду з доповідною запискою, в якій просив асигнувати 100 тис. крб. на "негайні потреби по дослідженню й охороні наших національних пам'яток старовини і мистецтва" [8, оп. 2, спр. 578, арк. 31]. Вказані кошти міністерству народної освіти надійшли вже у вересні [9, оп. 1, спр. 47, арк. 20]. Із зазначеної суми 25 тис. крб. було перераховано Вінницькому художньо-промисловому і науковому музею, Херсонському археологічному, Хорольському народному науковому музеям, музею ім.А.Поля в м.Катеринославі, Богуславському музею товариства "Просвіта", Чернігівському музею старожитностей, а також музеям у Полтаві та Одесі [9, оп. 1, спр. 47, арк. 1-12, 19-21].

Незважаючи на складні умови існування діючих музеїв, процес створення нових на місцях продовжувався. У жовтні вирішено створити "Товариство вивчення місцевого краю" і повітовий земський музей в м. Маріуполь. Мета даного товариства полягала у "вивченні місцевого краю зо всіх боків: природничого, історико-археологічного, етнографічного й економічного. Особи, що згуртувалися в цьому товаристві, будуть працювати укупі з земськими діячами, щоб розширити земський музей...". Були розроблені програма і статут товариства. У природничій сільськогосподарській частині програма була складена професором П.Тутківським, а в культурно-історичному плані - М.Біляшівським. Ініціатором, а згодом і його директором був І.Коваленко [9, оп. 1, спр. 53, арк. 1, 2, 3].

У 1918 р. виник музей у м.Богуслав Канівського пов. на Київщині, який складався з трьох відділів: ремесла, де були представлені вироби цехових майстрів епохи середньовіччя та кераміки; кам'яні та металеві знаряддя праці, знайдені під час археологічних розкопок; малярства та іконопису, в якому були представлені твори мистецтва стародавніх майстрів; військового, експонати якого ілюстрували розвиток військової справи в Україні. У музеї працювала бібліотека, де зосереджувалася література з питань історії та мистецтвознавства. Музей став справжнім центром культурного життя та пам'яткоохоронної роботи не лише в Богуславі, а й на Канівщині. Одним з його засновників став Ф.М.Сінгалевич [8, оп. 1, спр. 1205, арк. 2, 3].

У вересні 1918 р. відкрито невеликий музей при Богуславському реальному училищі, фонди якого складали археологічні та інші пам'ятки старовини, зібрані місцевими колекціонерами. Поступово навколо музею гуртувалися подвижники збереження історичної та культурної спадщини краю [9, оп. 2, спр. 4, арк. 51, 54, 56].

21 липня 1918 р. Товариство "Просвіта" в Черкасах прийняло рішення про створення повітового музею. В цю роботу включилися дослідники, колекціонери, громадськість. Багато зусиль у збиранні музейних колекцій доклав В.І.Портаченко, завдяки якому музей вже в серпні зміг прийняти перших відвідувачів [2. - 18 серп.].

8 серпня цього ж року у Черкасах покладено початок організації при товаристві "Просвіта" наукового історико-краєзнавчого музею. Відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва звернувся до Черкаського товариства "Просвіта" з повідомленням про те, що музеї, які належать різним приватно-правовим організаціям,

"лише в тому випадку можуть розраховувати на матеріальну допомогу держави, коли в своєму складі мають представників земств та міст, а на випадок своєї ліквідації передадуть музей земству, місту чи державі, що повинно бути зазначено в їх статуті", з чим музейна секція товариства "Просвіта" цілком погодилася [9, оп. 1, спр. 5, арк. 1, 3-5]. Улітку 1918 р. відкрито музей у Білій Церкві, який очолив дослідник старовини С.Л.Дроздов-Мишківський. Основи музейної справи були закладені в Житомирі з ініціативи директора Житомирської чоловічої гімназії А.М.Якимахи та активного учасника культурно-просвітницького руху на Волині М.К.Кудрицького [4. – № 2. – С. 204].

Діяли музеї старожитностей і в Чернігові. Питання про об'єднання чернігівських музеїв старовини постало ще у 1908 р. на XIV археологічному з'їзді, де був навіть запропонований статут об'єднаних музеїв. Знову це питання порушено у квітні 1918 р. У протоколі засідання музейної комісії губернської народної ради від 21 квітня була розроблена структура музею. Він мав складатися з відділів археології та нумізматики, історичного, етнографічного, художньо-промислового, мистецького, архівного відділів та бібліотеки. Затримка була тільки за відповідним приміщенням для музею. Чернігівська губернська земська управа неодноразово зверталася до Головного управління мистецтв та національної культури, до Міністерства народної освіти за допомогою у вирішенні даної проблеми. На одному із засідань Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва було вирішено питання про передачу гімназією будинку пансіону для розміщення у ньому об'єднаних музеїв. 22 листопада 1918 р. Головним управлінням мистецтва на допомогу Чернігівським музеям було виділено 2 тис. крб. [9, оп. 1, спр. 40, арк. 1, 3-4, 9-10, 12, 14, 16-17, 21].

На Слобожанщині в період правління гетьмана П.Скоропадського продовжували активно працювати музеї в Лебедині та університетський музей у Харкові. Зокрема, Лебединський художній музей завдяки зусиллям його першого директора Б.Руднєва зберіг цінну мистецьку колекцію живопису та графіки XIX ст. В одному з листів Б.Руднєв назвав дату, коли він почав працювати у музеї – 20 листопада 1918 р. Окрім цього, Б.Руднєв тісно співпрацював з Харківським університетським музеєм, де був асистентом-фотографом.

Ще у березні 1918 р. на засіданні комісії Харківського історико-філологічного товариства охорони пам'яток, старожитностей та мистецтва створено президію комісії охорони пам'яток, головою якої став професор Федір Шміт. Працівники музею та комісії, маючи на руках мандат "на вилучення художніх цінностей з квартир буржуазії, яка втікала" роз'їжджали по маєтках, збираючи цінні експонати. У звіті музею красних мистецтв за 1918 р. відомий вчений С.Таранущенко відзначав, що від Б.Руднєва та професора М.Сумцова "прийняті на схоронність колекції старовинної зброї". Крім оригінальних творів, до музею надходили копії, фотографії та негативи. Так від Б.Руднєва була придбана колекція фотографій середньоазіатських килимів, вишивок, тканин [6, с. 367-368].

У мистецьких колах України зародилася думка щодо створення в Києві Національної картинної галереї мистецтв, початок якій був покладений картинами з власних колекцій Д.Антоновича, Г.Павлуцького та інших. На думку організаторів, галерея повинна була складатися з декількох відділів, які б віддзеркалювали історичний розвиток українського мистецтва: мистецтво XI-XV ст. (мозаїка, фреска, станкове малярство, мініатюри, малюнки, портрети, жанр, пейзаж, гравюра, скульптура); мистецтво XVI ст. (фреска, станкове малярство, гравюра, мініатюра, малюнок); мистецтво XVII – першої половини XIX ст. (класицизм, романтизм, реалізм); сучасне мистецтво (портрет, жанр, пейзаж, малюнок, гравюра, лубок, скульптура, дитяча творчість, художні

плакати). У залах галереї виставлялися "твори, котрі принесли славу українському мистецтву та свідчили про його багаті традиції" [9, оп. 1, спр. 8, арк. 7].

Трагічна доля спіткала Військово-історичний музей. У червні 1918 р. розпорядженням військового міністра мало бути звільнено приміщення лівого флігеля колишнього царського палацу, де розміщувалися фонди військово-історичного музею. Всі спроби його директора О.Благодіра запобігти загибелі фондів не дали позитивних результатів. 22 червня за наказом начальника військово-наукового відділу генштабу отамана К.Мамонтова з флігеля палацу було викинуто експонати музею [5, с. 110]. Акт вандалізму, вчинений К. Мамонтовим, викликав обурення серед широких кіл громадськості Києва. Невипадково дії отамана обговорювалися на засіданнях Ради Міністрів, проте відчутних наслідків для К.К.Мамонтова вони не мали. І все ж пролилося світло на ряд проблем у сфері музейного будівництва [7, оп. 1, спр. 6, арк. 81].

Отже, за доби Української держави гетьмана П.Скоропадського незважаючи на протиборство різних політичних сил, спостерігалося поступове зростання мережі музеїв як в центрі, так і на місцях. Саме вони ставали тими культурно-просвітницькими осередками, навколо яких гуртувалися подвижники збереження національної спадщини українського народу.

Джерела та література

1. Біляшівський М. Наші національні скарби. – К.: Шлях, 1918. – 150 с.
2. Відродження. – 1918.
3. Ковтанюк Н.Г., Шовкопляс І.М. На шляху становлення Національного музею історії України (із історії музею 1917-1924 рр.) // До 100-річчя Національного музею історії України: З історії музею та його раритетів. – К., 1998. – С. 3-28.
4. Наше минуле. – 1918.
5. Нестуля О. О. Охорона пам'яток України за гетьманату (1918 р.) // Укр. істор. журнал. – 1994. - № 1. – С. 101-112.
6. Руднєв Б. ...Я повинен почати якесь нове справжнє життя // Україна. Наука і культура. Вип. 26-27. – К., 1993. – С. 367-368.
7. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі - ЦДАВОВ України). Рада Міністрів Української держави. – Ф. 1064.
8. ЦДАВОВ України. Міністерство освіти Української держави. – Ф. 2201.
9. ЦДАВОВ України. Головне управління мистецтв та національної культури Української держави. – Ф. 2457.
10. ЦДАВОВ України. Міністерство освіти Української Народної Республіки. – Ф. 2581 .

Литвин С.Х.
(Севастополь)

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ЛЕГІТИМНІСТЬ ВЛАДИ С. ПЕТЛЮРИВ ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ

Легітимність владних повноважень є гарантом міцності державної влади і стабільності у суспільстві. Її наявність чи відсутність завжди висувається опонентами у боротьбі за владу. Не є винятком доба Директорії Української Народної Республіки (УНР). В історіографії цієї доби нагромадилось безліч міфів навколо легітимності влади Голови Директорії і Головного Отамана військ УНР Симона Петлюри. Оцінки сучасних історіографів нерідко хибують тими ж неточностями, а подеколи - вигадками, яких

допустилися сучасники Петлюри - В.Винниченко, М.Шаповал, С.Шелухін [2; 21-24], що спонукало автора викласти свої міркування стосовно означеної проблеми.

Прихід Директорії до влади відбувся в складних умовах народного повстання проти режиму гетьмана П.Скоропадського. Директорія проголосила про відновлення УНР і основних законів Центральної Ради. УНР була єдиною національно-державною ідеєю, що стала не лише близькою широким українським верствам, але й народилася за їх безпосереднього сприяння.

У своєму програмному документі – Декларації від 26 грудня 1918 р., що стала своєрідною конституцією, визначався статус Директорії як "тимчасової верховної влади", котра передасть свої повноваження вищому виборному органу парламентського типу - Конгресу Трудового Народу України. Конгрес же, в свою чергу, "матиме всі верховні права й повновладність рішати всі питання соціального, економічного та політичного життя Республіки... і має вирішити форми влади як на місцях, так і в центрі" [10, с. 100].

Від самого початку існування Директорії - 14 листопада 1918 року - С.Петлюра був обраний (хоч і заочно) повноправним її членом в числі інших членів Директорії (В.Винниченка, П.Андрієвського, А.Макаренка, Ф.Швеця). Наголошуємо на цьому тому, що і до сьогодні окремі дослідники піддають сумніву повноправність його членства в Директорії, тлумачать про неправочинність його заочного обрання. Водночас з обранням було визначено і сферу його обов'язків у складі Директорії як Головного Отамана військ УНР. Однак Ф.Турченко, автор сучасного шкільного підручника, всупереч історичній правді, продовжує змальовувати Петлюру "самозваним отаманом", коли пише, що "Симон Петлюра виїхав до Білої Церкви, де оголосив себе Отаманом республіканських військ" [18, с. 86].

На виконанні обов'язків Головного Отамана Петлюрі довелось зосередити найбільші зусилля: спочатку - під час повстання, а потім - в обороні від численних ворогів. Найбільшою перепоною у становленні УНР стала друга російсько-українська війна. Впродовж січня Червона армія захопила більшість Лівобережжя України. 24 січня Директорія ухвалила закон, яким було "всю територію Української Народної Республіки оголошено на військовому стані, а Київську, Чернігівську і Полтавську губернії - на стані облоги" [5].

Історія не дала Директорії можливості мирного будівництва Української Держави, щоб повною мірою відновити демократичність влади. На цих обставинах в історіографії чомусь не акцентується увага, а усі акценти зміщуються у площину звинувачень тодішньої влади і особливо Петлюри в нездатності навести лад, організувати армію тощо.

Між деякими тодішніми українськими діячами ширилася надія, що більшовики припинять агресію проти України, якщо український уряд перейде на "радянську" платформу. До прихильників магічної формули "радянської влади" належали М.Грушевський, голова уряду В.Чехівський і голова Директорії В.Винниченко. Останній помилково вважав, що більшовицька Росія воює не проти незалежності України та окремого її державно-політичного існування, а тільки для встановлення в Україні більшовицької системи. Тому введення радянської форми державної влади, на думку Винниченка, позбавило б Україну необхідності війни з російськими більшовиками.

Проблема форми влади в УНР і конституювання державної влади була винесена на вирішення всенародного представницького форуму, названого Трудовим Конгресом України, що відбувся 22-28 січня 1919 р. Він був скликаний з представників селян, робітників та інтелігенції, обраних від територій України, що не були зайняті більшовиками, та представників від Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

Конгрес прийняв "Закон про форму української влади", згідно з яким законодавчою владою мав бути парламент, а виконавчою уряд - Рада Міністрів. Також був ухвалений "Універсал Трудового Конгресу", який фактично став конституційним актом, що визначав напрямки законотворчої роботи, функції Директорії, Ради Народних Міністрів, органів місцевої влади.

Універсал визначав: "Вся вища власть на Україні, на перерву засідань Трудового Конгресу, має належати Директорії, котра доповнюється представником від Наддністрянської України... Власть виконавчу Директорія має доручити Раді Народніх Міністрів, яка відповідає за свою роботу перед Трудовим Конгресом, а на час перериву засідань - перед Директорією Української Народньої Республіки" [19, с. 424].

Конгрес належним чином оцінив небезпеку і, виходячи з цього, ухвалив рішення, що відповідали вимогам часу. Однак ці тимчасові повноваження верховної влади з об'єктивних причин залишалися за Директорією впродовж всього досить тривалого часу її існування. Подальші воєнні події, катастрофічна роз'єднаність українських сил і криза політичної системи відсунули проблему подальшого конституційного забезпечення державної влади на другий план. Голова Ради Народних Міністрів В.Чехівський був противником війни з більшовиками. Тому 29 січня Директорія прийняла відставку уряду В.Чехівського і доручила міністрові народного господарства С.Остапенкові сформувати новий уряд. 2 лютого 1919 р. перед неминучим захопленням Києва радянськими військами Директорія і уряд залишили Київ, перемістившись до Вінниці. 5 лютого 1919 р. більшовики захопили Київ.

9 лютого Центральний Комітет Української соціал-демократичної робітничої партії (ЦК УСДРП) постановив відкликати своїх членів з уряду і Директорії. Аналогічну заяву про відкликання членів партії з Директорії та уряду зробив Центральний Комітет Української партії соціал-революціонерів (ЦК УПСР). Втративши всяку надію на успіх подальшої боротьби, зійшли з політичної арени такі чільні політичні діячі УНР, як М.Грушевський, В.Винниченко, М.Шаповал. Розпочався "великий ісход" української інтелігенції за кордон, що стало однією з найсумніших сторінок нашої визвольної боротьби.

Принципово іншим було рішення С.Петлюри. 11 лютого він звернувся до ЦК УСДРП з листом, в якому писав: "Виходячи з того, що сучасна ситуація для України надзвичайно складна і тяжка, я вважаю, що в даний момент всі творчі сили нашого краю повинні взяти участь у державній праці, не вважаю для себе можливим ухилитися од виконання своїх обов'язків, яко сина свого народу перед Батьківщиною і буду, доки це можливо, стояти і працювати при державній праці. З огляду на це я тимчасово виходжу зі складу членів Укр. С.-Д. Партії" [13, с. 87].

Від цього часу Петлюра став виразником державницького світогляду і всеукраїнської державницької ідеології. На думку сучасного історика В.Верстюка, "Симон Петлюра є переконливим прикладом еволюції соціал-демократичного діяча революційного плану в діяча національно-державного. Саме внаслідок цієї еволюції і виявилася його історична роль, яку він відіграв як Головний Отаман Війська УНР та Голова Директорії" [1, 136].

В цей час вже можна було передбачати, і С.Петлюра, безумовно, це розумів, що боротьба стає безоглядною. Залишатися при державному кермі ставало ані легко, ані безпечно. Проте він взяв на себе цю ношу, і подальше продовження боротьби дало українській нації величезні наслідки духовно-морального порядку. Для Петлюри головним завданням стало за будь-яку ціну зберегти національну державність.

Відомий український політичний діяч та історик національно-визвольних змагань І.Мазепа пізніше про це писав: "І коли дальша організована українська боротьба ще

довший час не припинялася, то найбільша заслуга в цьому належить Петлюрі. Він в цей критичний момент не втратив голови і не впав в одчай. Навпаки, з великим ентузіазмом й вірою в справу, що були найцінішою рисою його, як національного провідника, він непохитно продовжував працювати для організації наступу проти большевиків на північному фронті. Це, на мою думку, спасло український фронт від остаточного розпаду. Без Петлюри, з його популярністю в решті українського війська, український фронт в цей час або зовсім занепав би, або попав би в руки окремих, необ'єднаних між собою різних безвідповідальних отаманів, що з'являлися тоді сотками" [11, с. 139].

Вийшовши 11 лютого 1919 р. зі складу Директорії, В.Винниченко передав свої повноваження на руки отамана С.Петлюри [20, с.94]. Від цього часу С.Петлюра вирішальним чином впливає на весь хід подій і не поступається своєю роллю лідера визвольної боротьби. Треба було скріплювати владу, встановлювати спокій всередині і обороняти державу ззовні; пекучою була проблема формування і зміцнення армії, розбудови державного апарату тощо.

Багато науковців твердили, що Петлюра від лютого 1919 р. став головою Директорії. Зокрема, у найновішому дослідженні сучасного історика В.Солдатенка теж стверджується, що "Петлюра від 11 лютого став Головою Директорії і дедалі зосередив владу в своїх руках" [16, с. 39].

Насправді ж після демісії В.Винниченка з голови Директорії Петлюра не відразу обійняв цю посаду. В кінці березня 1919 р. в члени Директорії від ЗО УНР було кооптовано Є.Петрушевича, який в тандемі з П.Андрієвським займали праві позиції. Їхня протидія, а також домагання представників Антанти на переговорах змінити соціалістичне керівництво Директорії (в тому числі і Петлюру), змусили прийняти компромісне рішення про черговість головування в Директорії і рівність повноважень всіх її членів.

Однак складність ситуації на фронті і спроба державного перевороту шляхом заколоту отамана Оскілка та причетність до заколоту членів Директорії Андрієвського і Петрушевича продиктували потребу прийняття 7 травня 1919 р. "Закону про зміни в персональному складі Директорії". При цьому ухвалено, що постанови Директорії вважаються дійсними й законними лише тоді, якщо в засіданні брав участь Головний Отаман і скріпив постанову своїм підписом. 9 травня 1919 р. Петлюру було обрано Головою Директорії.

13 травня 1919 р. Директорія прийняла постанову про вибуття із членів Директорії П.Андрієвського за його власною заявою. Пізніше він відмовився від заяви, але це вже не мало значення. Не будучи членом Директорії, він намагався перешкоджати в її роботі, впливати на її рішення.

Прихід Петлюри на становище фактичного голови українського державного проводу викликає в історіографії безліч нападів, звинувачень в порушенні конституційності засад Трудового Конгресу, в "узурпації влади", в "диктаторстві", в численних державних переворотах тощо. Найбільші "досягнення" в цьому мають В.Винниченко, М.Шаповал, С.Шелухін [див.: 2; 21-24].

Вважаємо необхідним розглянути ці численні звинувачення, дещо узагальнивши їх і зупинившись на головних із них. На нашу думку, це є проблемою надзвичайної ваги, оскільки тут йдеться не тільки про легітимність повноважень і посад Петлюри, а в цілому, і головним чином, - про законність влади УНР.

Так, Петлюру і уряд УНР звинувачують у зміні курсу Трудового Конгресу, стверджуючи, що Конгрес проголосив трудові ради, владу селян і робітників [23, с. 29].

Насправді ж проголошувалось, що конгрес стоїть проти організації робітничої диктатури і висловлюється за демократичний лад на Україні. "В цілях закріплення демократичного ладу Правительство Української Народньої Республіки, разом із комісіями має підготувати закон для виборів Всенародного Парламенту Незалежної Соборної Української Республіки" [19, с. 425]. Саме це доводить, що Трудовий Конгрес визначив шлях парламентської демократії, а не влади рад.

Безпідставними також є звинувачення Петлюри і Ради Міністрів в "саботажі" скликання чергової сесії Трудового Конгресу. Адже Трудовий Конгрес у січні 1919 р. визнав внутрішнє і зовнішнє становище Республіки настільки загрожуючим і небезпечним, що припинив свої засідання і доручив своїй Президії в порозумінні з Директорією скликати наступну сесію конгресу в найближчий час, коли з'явиться змога нормальної роботи [19, с. 425]. Тобто, скликати сесію мала Президія Конгресу. Ні Директорія, ні Рада Міністрів не мали на це права. Президія ж не могла скликати сесію не лише тому, що становище погіршувалось і ставало ще небезпечнішим, але й через те, що частина членів Конгресу, які залишились на території УНР, не складала кворуму [25, с. 7].

В.Винниченко, вважав, що влада Директорії скінчилася після його відходу і з народженням "отаманщини", неправомірно переносячи визначення "отаманщини" на все суспільно-політичне життя цього періоду, характеризуючи його епітетами суцільно негативного спрямування і перекладаючи всю відповідальність за неї на С.Петлюру, начебто тому, що він поєднав у своїх руках військову і політичну владу, яка стала на загал "отаманською" [2, с. 287-288]. Такої ж думки дотримується і В.Солдатенко, вважаючи, що "найприкметнішою ознакою владарювання Директорії стала отаманщина - домінування військового начала над політичним..." [16, с. 413].

З цими твердженнями не можна погодитися. Справді, в умовах безперервного ведення війни пріоритети віддавались військовим проблемам, але влада була в руках політичного проводу - Директорії та уряду. Мала місце концентрація влади в одних руках, але за конкретних умов це було швидше позитивним фактором, аніж навпаки. Правильність подібних рішень підтверджується всім світовим досвідом. Стислі строки формування армії на базі стихійних повстанських загонів та ще й за умов ведення війни - все це не могло не породити отаманщини. Мала місце непокора армійських командирів, спроби різних отаманських переворотів тощо. Але, як писав сам С.Петлюра в листі до генерал-хорунжого Миколи Удовиченка, "в той момент, при певних історичних обставинах ці засоби, на мій погляд, були єдиними, за допомогою котрих можна було певну програму в життя переводити. Коли я бачив, що отаманщина свою службу відслужила, свою ролю виконала, я з легким серцем її нищив, як "пережиток", одрізав її, як відрізують сліпу кишку..." [14, с. 224].

Петлюру звинувачують у потуранні отаманам, у нездатності навести лад. У дійсності проблема отаманщини значно складніша, щоб її поставити в провину одній особі. Пробудження селянської стихії, вплив підривної більшовицької пропаганди, наявність незаконних збройних формувань, що не визнавали центральної влади, слабкість державного апарату - такі глибинні причини отаманії.

Найпоширенішим аргументом, що його наводять опоненти Петлюри, звинувачуючи його в узурпації державної влади, є постанова Директорії від 15 листопада 1919 р., що прийнята в зв'язку з відбуттям членів Директорії Ф.Швеця і А.Макаренка за кордон з представницькою метою і якою визначалося, що "верховне керування справами Республіки покладається на Голову Директорії п. Головного Отамана Симона Васильовича Петлюру, який іменем Директорії затверджує всі закони і постанови,

ухвалені Радою Народних Міністрів" [15, с. 20]. Постанова мала тимчасовий характер і була ухвалена "на час відсутності з території УНР членів Макаренка і Швеця".

Незважаючи на це, М.Шаповал називає постанову "ліквідаційним актом УНР", "останнім актом Директорії" [25, с. 11]. Однак постанова мала повну правочинність і не порушувала закону Трудового конгресу, оскільки Конгрес передав верховну владу Директорії і не приймав жодної постанови щодо регламентації змін її складу, інших справ її внутрішнього розпорядку і чинності.

С.Шелухін, скажімо, вважає, що цією постановою "Петлюра вже остаточно і виразно відкинув конституцію 28 січня 1919 р., чим розірвав свій легальний зв'язок з УНР" [24, с. 15]. Але, по-перше, не сам Петлюра приймав цю постанову. Її запроводила Директорія ще своїм правочинним складом. Крім того, постанова Директорії від 15 листопада оформила порядок законодавства, який не був визначений Трудовим Конгресом, а саме: закони і постанови підготовляла і ухвалювала Рада Міністрів, а затверджувала іменем УНР Директорія [15, с. 21]. Іншого шляху просто не було, оскільки скликання Трудового Конгресу стало неможливим, а закони необхідно було приймати.

З цього приводу Петлюра 19 листопада 1919 р. звернувся з відозвою до українського народу. В ній, зокрема, говорилося: "В тяжкий час присудила мені доля взятися до цієї тяжкої та надзвичайно відповідальної праці. Але почуття обов'язку перед Рідним Народом та перед дорогою для всіх нас Україною наказує мені, як вірному синові свого народу, чесно і совісно виконати його до кінця. Я голосно, перед цілим Народом, заявляю: Буду працювати з любов'ю до нього, з бажанням горячим дати лад та порядок землі нашій. Не покладаючи рук, дбати буду про добро і щастя народнє... Повновластю даних мені повноважень я буду користуватися лише для того, щоб довести країну нашу до народного парламенту з установчими функціями, де увесь нарід наш через своїх кращих представників, обраних на підставі загального, таємного, рівного, пропорціонального, безпосереднього виборчого права, вирішить долю свою, встановить форму державного устрою України та виробить основні закони, по яким має жити наш край" [8, с. 320-321].

Безпідставними, на наш погляд, є також звинувачення Петлюри в диктаторстві. Так, представник консервативного, гетьманського табору історик Б.Коваль вважає: "Симон Петлюра стає фактичним диктатором, бо в його руках і військова сила, і урядовий апарат. Він беззаконно "узаконює" істоту своєї влади, привласнює звання Голови Директорії" [9, с. 261].

Закид Петлюрі в диктаторстві робить також відомий український історик діаспори С.Томашівський, який відстоює думку, що "Режим Директорії перемінився скоро в диктатуру "головного отамана", і вбачає в цьому режимові такі вади, як "...повна бездіяльність, самоволя, терор і бандитизм" [17, с. 44].

Подібні закиди спростовуються багатьма фактами. Так, коли у березні 1919 р. деякі політичні й військові діячі (голова УПСС А.Макаренко, морський міністр М.Білинський, державний контролер П.Симонов) домагалися від Петлюри жорстких заходів - встановити диктатуру Голови Директорії, розпустити уряд й скликати Військову раду з провідних військових керівників, надавши їй особливі широкі повноваження, - він не пішов на такий крок.

Закиди Петлюрі в диктаторстві та в одноосібності управління армією спростовуються також існуванням за часів Директорії безпосереднього контролю за військом з боку держави у вигляді служби державного інспекторату, введеного від 13 травня 1919 р. "Законом про Державний інспекторат у військових частинах та інституціях Української Народної Республіки" [див. 4]. Для контролю за Петлюрою та

для обмеження його прав у керівництві армією 24 лютого 1919 р. Директорія спеціальним законом запроводила посаду Наказного Отамана, який здійснював безпосереднє керівництво діючою армією УНР. Згідно з законом, "Головний Отаман має верховний догляд за всіма Збройними Силами Республіки... Наказному Отаманові доручається безпосереднє ведення військових операцій і йому підлягають всі галузі дієвої армії у всіх відношеннях. В своїй чинності Наказний Отаман підлягає через Головного Отамана лише Директорії УНР і відповідає перед нею. Військовий Міністр... має завданням формування і організацію Республіканських військ та постачання їх всім необхідним задоволенням і військовим знаряддженням до передачі військ і постачання в склад дієвої армії" [3].

Переконливим аргументом про безпідставність тверджень щодо диктаторських тенденції Петлюри є його ставлення до постанови Ради Міністрів від 14 лютого 1920 р., ухваленої у Кам'янці-Подільському під тиском опозиційних до Директорії партій. Цією постановою пропонувалось анулювати повноваження членів Директорії Макаренка і Швеця й ухвалювався проект "Тимчасового закону про державний устрій та порядок законодавства в УНР", згідно з яким Голова Директорії наділявся необмеженими диктаторськими правами глави держави [7]. Але ж С.Петлюра цю постанову і закон не затвердив. Отже, вони не набрали юридичної сили. Проте це не завадило його недругам вважати прийняття цих документів "державним переворотом і повною ліквідацією УНР", а М.Шаповалові твердити, що ними "засновано нову державу під старою назвою УНР з Петлюрою в ролі Президента і порвано формально-юридичний зв'язок з Трудовим Конгресом" [21, с. 13-14].

Насправді, якби С.Петлюра хотів "самовластя" та "узурпації влади", то, здавалося б, це був якраз найвигідніший момент - затвердженням цієї постанови і закону здійснити свої наміри.

Але чи не найчастіше, звинувачуючи Петлюру в "диктаторстві", наводиться постанова Ради Міністрів "Про скасування повноважень, виданих членам Директорії А.Макаренкові і Ф.Швецеві", затверджена Головою Директорії 21 травня 1920 р. В ній, зокрема, говорилось: "З приводу відновлення праці Уряду УНР і перебрання Міністерством закордонних справ провадження цілої закордонної політики, скасувати уповноваження, надані членам Директорії А.Макаренкові і Ф.Швецю в листопаді 1919 р. Визнати необхідним в державних інтересах негайне повернення в Україну з закордону членів Директорії А.Макаренка і Ф.Швеця" [3]. Отже, мова йшла не про скасування їх повноважень як членів Директорії взагалі, а про скасування спеціальних повноважень, що були надані їм 15 листопада 1919 р. за підписом Голови Директорії С.Петлюри і Голови Ради Міністрів І.Мазепи. І тільки вони й мали право їх скасувати, як і право закликати їх повернутися на Україну, чого вимагали державні інтереси. 20 жовтня 1920 р. Директорія прийняла іще одну постанову про заклик до Макаренка і Швеця повернутися на Україну. Внаслідок відмови повернутися Директорія продовжувала свою чинність в особі її голови, на законній підставі згідно з постановою Директорії від 15 листопада 1919 р. Якраз ці факти спростовують численні нападки на Петлюру, зокрема, що їх робить С.Шелухін, коли твердить про "позбавлення Швеця і Макаренка повноважень вже в листопаді 1919 р.", "ігнорування інших членів Директорії", "знищення Директорії позбавленням її членів законних прав" тощо [24, с. 16-21].

До честі Петлюри, він не став на шлях тоталітаризму, а перебував у пошуках шляхів і дієвої ідеології для забезпечення законності і демократичності в боротьбі за українську державність. Умови війни не давали змоги скликати сесію Трудового Конгресу, а разом з тим ситуація вимагала участі в керуванні державними справами широкого народного

представництва. З огляду на це 12 листопада 1920 р. Петлюра затвердив ухвалені Радою Народних Міністрів "Закон про Тимчасове Верховне Управління та Порядок Законодавства в Українській Народній Республіці" та "Закон про Державну Народну Раду Української Народної Республіки". Ними встановлено, що "верховна влада УНР тимчасово організується шляхом розмежування та координування державних функцій між Директорією, Державною Народною Радою і Радою Народних Міністрів... Директорія УНР в особі Голови Директорії іменем УНР затверджує ухвалені Державною Народною Радою закони... До скликання Парламенту УНР законодавча влада в УНР належить Державній Народній Раді, яка складається з представників населення, політичних, громадських, наукових, професійних та кооперативних організацій і установ... Виконавчою владою є Рада Народних Міністрів, яка відповідальна перед Державною Народною Радою" [7].

Проте опоненти і цей закон також називають черговим конституційним переворотом, який нібито порушував закон Трудового Конгресу і робив владу Директорії нелегітимною. С.Шелухін класифікує ці закони "незаконно виданою новою конституцією УНР" [24, с. 20].

Закиди щодо цього закону, як такого, що спричинив конституційний переворот, спростовуються вже хоча б тим, що за характером він не був конституційним, а лише тимчасовим, що звів прийняті раніше постанови та оформив фактичний стан речей "до часу, коли матиме чинність в УНР ухвалена народним представництвом повна конституція" [7]. Тоді уряд мав передати владу постійному урядові на рідній землі.

Разом з тим цей закон передбачав порядок заступництва Голови Директорії. Його мали заступати: або Голова Державної Народної Ради, або (до її скликання) Голова Ради Народних Міністрів, оскільки інші члени Директорії на цей час поставили себе поза нею. Отже, при ухваленні нового порядку заступництва було дотримано всіх вимог попередніх постанов і законів.

Створення Державної Народної Ради як тимчасового органу народного представництва, що скликався на один рік і мав діяти до обрання парламенту, давало можливість участі і певного впливу представникам політичних партій, громадських установ і населення в державних справах, що було заходом демократичним, в дусі засад Трудового Конгресу. За Директорією залишалися лише функції затвердження законів, договорів, призначень, акти амністії й представництво перед іншими державами.

Треба відзначити, що закон "Про Державну Народну Раду" також не був цілком реалізований через військові обставини та перехід уряду і армії УНР на терени Польщі. Рада була скликана лише в еміграції (у Тарново) і діяла в еміграційних умовах тільки півроку. Але він промовисто свідчить про демократичність намірів і дій Петлюри, про безпідставність закидів у будь-якій узурпації влади.

Таким чином, Симон Петлюра посідав всі законні права і легальний титул влади. Ці права і титул не були узурповані, він їх не захоплював від когось іншого, а ці права верховної влади, покладені на Директорію Трудовим Конгресом, що виражав волю народу, Петлюра здобув легітимним шляхом і до кінця залишився вірним настановам і засадам Трудового Конгресу, вірним демократичним засадам Української Народної Республіки, прибічником соціал-демократизму в його європейському розумінні.

Державний центр УНР в екзилі, що успадкував легітимну владу від Директорії і гідно проніс прапор національно-визвольної боротьби через важкі випробування і довгі десятиліття, з проголошенням незалежної Української Держави як правонаступниці УНР, передав 22 серпня 1992 р. свої повноваження Президентові України.

Джерела та література

1. Верстюк В. Харизматичність Петлюри // У 70-річчя паризької трагедії 1926 – 1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри /Упоряд.: В. Михальчук і Д. Степовик. - К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1997. - С. 133-146.
2. Винниченко В. Відродження нації: У 3 ч. - К.: Політвидав України, 1990. - (348+327+535) с.
3. Вісник Державних Законів. - 1919. - 16-й випуск.
4. Вісник Державних Законів. - 1919. - 24-й випуск.
5. Вісник Державних Законів. - 1919. - 5-й випуск.
6. Вісник Державних Законів. - 1920. - 1-й випуск.
7. Вісник Державних Законів. - 1920. - 2-й випуск.
8. Доценко О. Літопис української революції: Матеріали і документи до історії української революції 1917 - 1923. - Київ - Львів, 1923. - Т.2. - Кн.4. - 364 с.
9. Коваль Б. Симон Петлюра в перспективі історії // Ідеї і люди визвольних змагань 1917-1923. - Нью-Йорк, 1968. - 276 с.
10. Конституційні акти України. – К., 1992. - 269 с.
11. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. - Прага: Прометей, 1950. - Ч.1. - 234 с.
12. Оскілко В. Між двома світами. - Рівне: УНП, 1924. - Ч.1. - С.24.
13. Петлюра С. Народе український. Вибрані статті, листи, документи. - Харків: Лівий берег, 1992. - 150 с.
14. Симон Петлюра: Статті/ Упоряд. та автор передмови О.Климчук. - К.: Дніпро, 1993. - 342 с.
15. Постанова Директорії УНР 15-го листопада 1919 р. Ч. 1219/Д // Самостійна Україна. - 1996. - Ч. 2/460.
16. Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.) - К., 1999. - 508 с.
17. Томашівський С. Під колесами історії. - Берлін: Укр.Слово, 1922. - 95 с.
18. Турченко Ф. Новітня історія України. Частина перша. 1917-1945. 10 клас. – К.: Генеза, 1998. – 384 с.
19. Українська суспільно-політична думка в 20 ст. Документи і матеріали. - Сучасність, 1983. - Т.1. - 381 с.
20. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 -1920 років.: В 4-х томах. - Прага, 1921. - Т.3.- 160 с.
21. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. - Прага, 1927. - 333 с.
22. Шаповал М. Великий взрив. Нарис історії Української революції. - Яворів, 1932.
23. Шаповал М. Занепад УНР. - Прага: Вільна спілка, 1928. - 42 с.
24. Шелухін С. Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою 21 квітня 1920 року. 2-е вид. - Прага: Нова Україна, 1926. - 40 с.
25. Яковлів А. До питання про легітимність уряду УНР // Тризуб. - 1928. - Ч.43(149). - С.5-15.

Хруслов Б.
(Івано-Франківськ)

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО ОБ'ЄДНАННЯ (УНДО) У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Політична діяльність Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) в 1925-1939 рр. до цього часу ще не стала предметом окремого комплексного наукового дослідження. Однак ця проблема цікавила багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених.

Особливе місце у вивченні даної проблеми посідають праці, опубліковані в 20-30-х рр. Більшість з них присвячена міжпартійним стосункам, політиці тих чи інших

політичних партій, різноманітним аспектам діяльності УНДО. Серед публікацій українських політиків та істориків слід згадати роботи М. Лозинського [29, 30, 31], що відображали гостру ідейно-політичну боротьбу в таборі Української народно-трудової партій напередодні утворення УНДО. Автор з позицій закордонного еміграційного центру відстоював ідею боротьби за державність західноукраїнських земель, закликав "ставитись до УСРР і радянської федерації як держава до держави". В своїй роботі, опублікованій у Харкові у 1930 р., М.Лозинський оцінює діяльність УНДО з класово-партійних позицій. Він характеризує її, як угодовську партію української буржуазії і куркульства, що вороже ставиться до радянської України.

Праця відомого українського історика, колишнього члена трудової партії С. Томашівського [46] характеризувалась різкою критикою політики УНДО в кінці 20-х років. У своїй роботі він відобразив погляди українських клерикальних кіл, які виступали за польсько-український компроміс на основі ідеї автономії західноукраїнських земель у складі Польщі. У зв'язку з цим автор засуджував різко опозиційний до Польщі курс УНДО.

На увагу заслуговують роботи відомого ундовського діяча З. Пеленського [40, 41] стосовно партійно-політичної структуризації західноукраїнського суспільства, ролі в ньому УНДО. В одній із своїх статей "Проблеми нашого збірного устрою" З. Пеленський доводив, що УНДО найповніше відповідало особливостям менталітету галицьких українців.

Не менш відомий ундовський діяч і політичний оглядач І. Кедрин [56, 57], який часто друкувався у "Biuletyni polsko-ukrainskim", залишив чимало публікацій, що присвячені проблемі польсько-українських відносин, зокрема політиці УНДО в цьому питанні.

В 1936 р. опубліковано невеликий нарис "Як повстало й розвивалося УНДО?" [53], який мав загальний характер і відображав основні етапи розвитку партії та її програмні цілі.

Однак переважна більшість опублікованих в той час праць написана в умовах непримиренного ідейно-політичного протиборства. У зв'язку з приналежністю до різних політичних таборів їх автори різко розходились в оцінці сучасних їм подій, ролі УНДО в суспільному житті краю та його політиці.

Характерними у зв'язку з цим були роботи таких авторів ліворадикального табору, як Н. Лазаркевич, В. Кос, П. Бендя, С. Літній [2, 20, 26, 28] та ін. Ці автори спрощено, однобічно підходили до оцінки діяльності УНДО, намагались показати його як партію, що об'єднала класово ворожі українському народові прошарки, служить інтересам іноземного капіталу. Вони також звинувачували УНДО в угодовстві щодо Польщі, зраді національних і соціальних інтересів українських робітників і селян. Особливо гостру реакцію викликали антирадянські виступи націонал-демократів.

Тогочасні праці комуністичних авторів відзначалися крайньою заполітизованістю, намаганням скомпрометувати національно-державницькі сили, відірвати їх від основної маси українського народу і тим самим перехопити політичне лідерство.

Різку критику політики УНДО містили праці таких авторів радянофільського табору, як А. Крушельницький, С. Білан, Авич [1, 3, 23, 24] та інші. Вони не виступали з класово-партійних позицій, однак у своїх публікаціях звинувачували керівництво УНДО у відході від державницької платформи, угодовстві з польськими властями. Провідною темою їх робіт була критика антирадянської політики УНДО.

Окреме місце серед публікацій міжвоєнного періоду займає узагальнююча робота П. Феденка [48], в якій автор подає систематичний розвиток політичних подій на Західній Україні і на Наддніпрянщині до середини 30-х років. Автор дав короткий

фактологічний виклад матеріалу про діяльність різних політичних партій, в тому числі і про УНДО, зокрема стосовно діяльності ундовських депутатів у польському парламенті, політики "нормалізації". Це була перша спроба підготовки комплексної праці, присвяченої національно-політичному рухові в Україні XX століття.

Вагомим науковим здобутком західноукраїнської історіографії 20-30-х років стала робота І. Крип'якевича "Велика історія України" [22]. У ній на широкому всеукраїнському історичному тлі розкрито політичне життя на західноукраїнських землях кінця XIX - початку XX ст. Автор розглядає історичні події до 1923 р. Ця книга зіграла важливу роль у формуванні національної свідомості широких народних мас.

З традиційно класово-партійних позицій до проблем суспільно-політичного руху на Західній Україні підходили радянські історики. Переважну більшість праць сталінського періоду характеризує крайня ідеологічна спрямованість, відсутність всебічного об'єктивного аналізу історичного процесу, перебільшення ролі й місця Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) в суспільному житті краю. Роботи В. Маланчука, М. Волянюка, А. Ярошенка [9, 33, 54] та інших мали виразно ідеологічне замовлення: обгрунтовувати закономірність існування комуністичного режиму на західноукраїнських землях, перекрутити справжній зміст західноукраїнського національно-політичного руху, відірвати і протиставити їх як ворожу народові силу. У такому ж ключі писали й І. Богодист, П. Йова, І. Компанієць [4, 15, 18].

З другої половини 50-х років поступово урізноманітнювалась джерельна база досліджень, розширилась наукова проблематика. Проте і на даному етапі домінували твердження про КПЗУ як вирішальну силу суспільно-політичного руху в краї, єдиного справжнього виразника інтересів народних мас в їх боротьбі за возз'єднання з радянською Україною. Свідченням цьому були публікації М.Герасименка, Б.Дудикевича, М.Зільбермана, О.Швидька, О.Цибка [11, 14, 49, 52] та інших. Характерною їх особливістю було применшення ролі національно-демократичного руху, штучна антагонізація інтересів УНДО і широких народних мас, намагання скоректувати зміст, характер і напрям визвольної боротьби в краї.

Колективна праця "Торжество історичної справедливості" [47] попри офіційну політичну спрямованість, замовчування національно-демократичних аспектів суспільного життя, містить багато цінного фактичного матеріалу. Інше колективне видання "Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною" [8] акцентує увагу на політиці міжнародних імперіалістичних кіл, спрямованій на загарбання західноукраїнських земель, боротьбі народних мас за визволення.

Різноманітним аспектам соціально-економічного становища робітників, їх економічних і політичних виступів 20-30-х років присвятив свою роботу М. Кравець [21]. Однак діяльності УНДО він практично не торкався. Динаміка аграрного руху, форми і методи боротьби селян знайшли висвітлення у книзі І. Васюти [6]. Політику "нормалізації" УНДО автор оцінює негативно, виступає з критикою його антирадянської платформи. Такі ж оцінки домінують в іншій монографії І. Васюти [7].

Значне місце в радянській історіографії займали дослідження, присвячені історії КПЗУ. Особливої уваги серед них заслуговують роботи Є. Галушки, М. Панчука, Ю. Сливки [10, 37, 38]. Крім розгляду ролі й місця комуністичного руху в громадському житті Західної України, автори зосередили свою увагу й на аналізі передумов, ходу та наслідків кризових процесів в середині КПЗУ. Діяльність УНДО вони оцінювали з традиційних тоді класово-партійних позицій.

Науковий інтерес становить праця С. Макарчука [32], в якій автор досліджує складні етносоціальні проблеми, зокрема вплив економічних та політичних факторів на рух

населення краю, динаміку національного складу, політику національного гніту польського уряду та боротьбу проти нього різних політичних сил. Попри весь набір пануючих тоді ідеологічних штампів про "національну зраду" УНДО, його "прислужництво польському і німецькому фашизму", автор більш грунтовно розкрив ідейно-політичні засади УНДО, окремі аспекти діяльності, а також відносини з іншими політичними партіями.

Детальному розгляду зовнішньополітичних аспектів анексії Галичини міжнародним імперіалізмом, шовіністичної політики польських правлячих кіл на Західній Україні присвятив свої праці Ю. Сливка [43, 44]. Спираючись на широкий документальний матеріал, дослідник розкрив еволюцію політичних концепцій УНДО та інших українських політичних партій.

Свій вклад у наукове висвітлення проблем національно-політичного руху зробили українські історики в діаспорі. Характерною особливістю їх досліджень є те, що вони в основній своїй масі присвячені 20-30-м рокам. Це зумовлювалось безпосередньою участю багатьох авторів у визвольному русі цього періоду. Ця обставина пояснює той факт, що більшість досліджень присвячені історії націоналістичного руху в краї. Зокрема, значну кількість праць про діяльність Української військової організації (УВО) та Організації українських націоналістів (ОУН) підготував З. Книш [16, 17]. Важливість цих науково-популярних видань посилюється тією обставиною, що автор, крім висвітлення маловідомих сторінок діяльності цих організації, опублікував великий документальний матеріал. Теми УНДО З. Книш торкнувся лише при висвітленні спроб націонал-демократів підпорядкувати своїм впливам Союз української націоналістичної молоді в 1927 р.

Мемуарно-документальний характер має робота одного з ідеологів організованого націоналізму В. Мартинця [34], в якій розкрито різноманітні аспекти діяльності УВО, а також передумови переходу її на засади організованого націоналізму. Автор розкриває обставини, що привели до посилення суперечностей між УНДО і УВО у зв'язку з трансформацією останньої в ОУН.

Серед видань в діаспорі помітно виділяється нарис П. Мірчука [35] про націоналістичний рух на Західній Україні у 20-30-х роках, у якому робиться спроба узагальнити діяльність ОУН, показати її провідне місце серед інших політичних сил краю. Відстоюючи націоналістичну ідеологію і практику, автор негативно оцінює діяльність УНДО як партії, що стала на шлях "легалізму й угодовщини".

Ряд проблем, які в більшій чи меншій мірі стосуються теми і періоду даного дослідження, висвітлені в працях І. Лисяка-Рудницького, Т. Гунчака, М. Прокопа [12, 27, 42] та деяких інших.

Новий етап у вивченні історії УНДО розпочався в 1991 р., в умовах незалежної України. Нові суспільно-політичні обставини сприяли універсалізації методологічних засад аналізу історичного процесу, концептуальній переоцінці історії України. Дослідники одержали широкий доступ до архівних документів. Як результат, за останні 8 років з'явилось чимало нових праць, автори яких з об'єктивних наукових позицій підійшли до висвітлення проблем національно-політичного руху в Україні. З точки зору досліджуваної теми особливий інтерес становлять публікації М. Кугутяка [25]. Зокрема, в своїй монографії автор зробив комплексний аналіз суспільно-політичного руху протягом XIX ст. - 1939 р. Значну увагу дослідник приділив передумовам утворення УНДО, основним етапом його розвитку, різноманітним аспектам політичної діяльності.

Першому періоду діяльності УНДО присвятив свою роботу І. Соляр [45], у якій автор грунтовно дослідив проблеми консолідації національно-державницьких сил Західної

України в 1923-1939 рр. Цій же проблематиці присвячені статті М. Швагуляка [51, 52]. Консолідаційні процеси автор розглядає крізь призму міжпартійних взаємин в Галичині протягом 1919-1939 рр. Діяльність Української Парламентської Репрезентації (УПР), її роль у згуртуванні національно-політичних сил розкрито в статті О. Зайцева [13]. Проблему польсько-українського політичного компромісу в діяльності УНДО зробила спробу висвітлити у своїй статті І. Борковська [5]. В статті О. Павлюка [36] простежується радянофільська еволюція політичних поглядів Є. Петрушевича. Різні аспекти політичної історії Західної України висвітлюються у праці В. Кондратюка [19].

У польській історіографії післявоєнного періоду українська проблематика розглядалась переважно в контексті національної політики різних урядових таборів [55, 59, 60, 61]. З політичних партій досліджувалась лише Комуністична партія Західної України (КПЗУ) [58, 62]. Діяльність УНДО та інших українських політичних партій розцінювалась з позицій польських національних інтересів.

За останні роки значно урізноманітнилась та поглибилась проблематика українознавчих досліджень у Польщі. Грунтовний аналіз розстановки українських політичних сил, ролі і місця націонал-демократії, національного руху, греко-католицької церкви у суспільному житті Західної України міжвоєнного періоду зробив у своїх монографічних дослідженнях Р. Тожецький [65]. Інший польський дослідник, Р. Томчик [63, 64] у своїх статтях простежує політичну еволюцію УНДО стосовно Польщі та радянської України.

Історіографічний огляд та науковий аналіз вітчизняної, діаспорної та зарубіжної літератури доводить, що дослідники провели значну роботу з вивчення партійно-політичної історії краю, у тому числі окремих аспектів діяльності УНДО. Це свідчить про значний інтерес вчених до багатьох аспектів досліджуваної нами теми, дискусійний характер та недостатність її вивчення. Аналіз історичної літератури доводить також той факт, що праці, в якій би комплексно вивчалась політична діяльність УНДО в 1925-1939 роках, в історичній літературі досі ще нема, що актуалізує її дослідження.

Джерела та література

1. Авич. Відгомін на гомін західноукраїнського села // Нові Шляхи. - 1931. - Ч. 4. - С. 114-128.
2. Бендя П. Політичні партії на Західній Україні // Західна Україна. - 1927. - №1. - С. 22-27.
3. Білан С. По цей бік ризької смуги // Нові Шляхи. - 1929. - Ч. 4. - С. 354-370.
4. Богодист І. Революційна боротьба трудящих Західної України (1917-1939 рр.). – Львів, 1948.
5. Борковська І. Проблема польсько-українського політичного компромісу в діяльності УНДО (1925-1935) // Розбудова держави. – 1997. - № 1.
6. Васюта І. К. Селянський рух на Західній Україні в 1919-1939 рр. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1971.
7. Васюта І. К. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні 1921-1939. – Львів, 1988.
8. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. - К., 1989.
9. Волянюк М. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні. - Львів, 1960.
10. Галушко Є. М. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919-1928 рр. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, - 1965.
11. Герасименко М., Дудикевич Б. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921-1939). - К.,1960.
12. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. - К., 1993.
13. Зайцев О. Політичні партії Західної України у парламентських виборах 1928 р. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 2. - Львів, 1995.
14. Зільберман М. Революційна боротьба трудящих Західної України. – Львів, 1968.
15. Йова П. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною. – Львів, 1954.

16. Книш З. Далекий приціл. УВО в 1927-1929 роках. – Торонто, 1978.
17. Книш З. Становлення ОУН. – К., 1994.
18. Компанієць І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX століття (1900-1939 роки). - К., 1960.
19. Кондратюк В., Зайцев О. Україна в 20-30-х роках. Суспільно-політичне життя XX століття. - Львів, 1993.
20. Кос В. Яке становище УНДО до Радянської України? // Культура. - 1927. - № 1-2. - С. 83-87.
21. Кравець М. М. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921-1939 рр. - К., 1959.
22. Крип'якевич І. Велика історія України.-Львів, 1935.
23. Крушельницький А. Боротьба двох світоглядів // Нові Шляхи. - 1931. - Ч. 5. - С. 175-194.
24. Крушельницький А. Політична лінія західно-української націонал-демократії (історичний нарис) // Нові Шляхи. - 1931. - Ч. 1. - С. 65-109
25. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. - 1939 р.). - Івано-Франківськ, 1993.
26. Лазаркевич Н. Ідеологічний хаос націоналістичного табору // Культура. - 1926. - № 1-3. - С. 2-21.
27. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х т. - К., 1994.
28. Літній С. В лавах УНДО // Наша правда. - 1926. - Ч. 6-7. - С. 59-68.
29. Лозинський М. З новим роком 1924.
30. Лозинський М. Поневолені західно-українські землі. – Харків, 1930.
31. Лозинський М. Теперішній стан будови Української Держави і задачі західно-українських земель. – Женева, 1924.
32. Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983.
33. Маланчук В. Торжество ленінської національної політики. – Львів, 1963.
34. Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. - 1949.
35. Мірчук П. Нарис історії ОУН. - Т.1 (1920-1939). - Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк, 1968.
36. Павлюк О. В. Радянофільство Є. Петрушевича: переконання чи вимушеність? Український історичний журнал. - 1997. - № 3.
37. Панчук М. І. "Білі плями" героїчного літопису. З історії КПЗУ. - К., 1989.
38. Панчук М. І. Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси. - К., 1982.
39. Панчук М. І. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920-1939). – Львів, 1985.
40. Пеленський З. Критикани й опозиціонери // Шлях нації. - 1935. - №1. - С. 13-22.
41. Пеленський З. Проблеми нашого збірного устрою // Шлях нації. - 1936. - №3-4. - С. 211-224.
42. Прокоп М. Україна і українська політика Москви. - Частина 1. // Сучасність. - 1981.
43. Сливка Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. – К., 1973.
44. Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920-1939). – Львів, 1985.
45. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925-1928). – Львів, 1995.
46. Томашівський С. Наша чільна партія у власному зеркалі. Критичні замітки.-Львів, 1929.
47. Торжество історичної справедливості. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1968.
48. Феденко П. Український громадський рух у XX столітті. - Подебради, 1935.
49. Цибко О. Революційна боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР (1934-1939 рр.). – Львів, 1963.
50. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (З історії Контактного Комітету. 1937-1939 роки) // Записки наукового товариства імені Шевченка. Том CCXXVIII. Праці історико-філософської секції.-Львів.-1994.
51. Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблематика політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919-1939 рр.) // Сучасність. - 1994. - № 2.
52. Швидак О. Інтернаціональна єдність трудящих Західної України (1929-1939 рр.). - К., 1972.
53. Як повстало й розвивалося УНДО? – Львів, 1936.
54. Ярошенко А. В.І.Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях. - Львів, 1969.
55. Chojyowski A. Koncepcje polityki narodowosciowej rzadow polskich w latach 1921-1939.-Wroclaw-Warszawa-Kraków-Gdansk, 1979.

56. Kedryn I. Dwie uwagi // Biuletun polsko-ukrainski. - 1932. - Listopad-grudzien. - S. 9-12.
57. Kedryn I. Ewolucja stosunków polsko-ukraińskich/ / Biuletun polsko-ukrainski.-Warszawa.-1936.-N25.-S.257-259; N26.-S.278-279
58. Kowalski J. Zarys historii polskiego ruchu robotniczego w latach 1918-1939. – Warszawa, 1962.
59. Kulesza W. Koncepcje ideowo-polityczne obozu rzadzscego w Polsce w latach 1926-1935. – Wroclaw, 1985.
60. Papierzynska-Turek M. Sprawa ukrainska w Drugiej Rzeczypospolitej. 1922-1926. – Kraków, 1979.
61. Piotrkiewicz T. Kwestia ukrainska w Polsce w koncepcjach pilsudczyzny. - 1926-1930. – Warszawa, 1981.
62. Radziejowski J. Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy 1919-1929. Wezlowe problemy ideologiczne. - Kraków, 1976.
63. Tomczyk R. Ewolucja ideowo-taktyczna Ukrainsciego Ziednoczenia Narodowego-Demokratycznego (UNDO) wobec panstwa i rzadu polskiego w latach 1925-1939 // Akcja "Wisla" na tle stosunkow polsko-ukrainkich w XX wieku.-Szczecin, 1994.
64. Tomczyk R. Zjednoczenie (UNDO) wobec Ukrainy Radzieckiej w latach 1925-1939. Zarus problemu // Kwartalnik ukrainski. Zustricz. – Warszawa. - 1990. - № 1.
65. Torzecki R. Kwestia ukrainska w Polsce w latach 1923-1929. – Kraków, 1989; Polacy i Ukraincy. – Warszawa, 1993.

Дацків І.
(Тернопіль)

УКРАЇНСЬКІ АРХІВИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Друга світова війна, що була однією з найжахливіших подій у всесвітній історії, крім величезних і непоправних людських і матеріальних втрат, принесла ще й надзвичайно велику розруху у духовній сфері людства, зокрема українського народу. Адже волею імперських амбіцій двох політичних держав Україна стала однією з основних арен жахливої битви, в полум'ї якої горіли і нищились безцінні духовні скарби нашого народу.

За роки Другої світової війни в Україні була не лише знищена, а й вивезена величезна кількість матеріальних і духовних історико-культурних цінностей, в тому числі й велика кількість архівних документів, рукописних та інших писемних джерел. Сьогодні, коли висвітлюється багато "білих плям" в історії, потрібно зауважити, що втрати українських архівних фондів під час Другої світової війни являють собою проблему, в якій слід врахувати, крім прямого вивозу нацистами архівних матеріалів до Німеччини, часткову евакуацію їх на початку війни в тилові райони СРСР.

На початок війни мережа державних архівів України складалася з 7 центральних, 2 військово-історичних, 23 обласних архівів та 21 їх філіалу, 746 районних та 65 міських архівів [5, с. 27].

З перших днів війни почалася підготовка і проведення евакуації цілком таємних і таємних документів науково-історичного і оперативного значення в східні райони СРСР. Протягом липня-вересня 1941 р. з 37 державних архівів України 19 областей евакуйовано 6500 фондів, які включали 1,5 млн. справ, що складало за об'ємом 60 вагонів документального матеріалу. Евакуйовано найбільш цінні державні документи, зокрема з Центрального архіву давніх актів з історії України документи XVI-XIX ст., в тому числі унікальні історичні документи-грамоти Б. Хмельницького, різні укази та інше.

Вивезено повністю всі документи Центрального архіву революції і обліково-довідковий матеріал управління державними архівами України, документи Центрального фото-фоно-кіно архіву-фотокартотека, фільми, негативи тощо.

Вивезено весь фонд друкованих матеріалів-газет за 1917 – 1941 рр., всього 1400 назв і 100 тис. примірників, листівки, прокламації, рідкісні книги. Також евакуйовано документи Генерального Секретаріату Центральної Ради, урядових установ періоду гетьманщини, Директорії УНР та інші. Крім того, вивезено документи каральних і розвідувальних органів царського уряду: охранки, жандармерії, поліції, таємних відділів канцелярій генерал-губернаторів і губернаторів, контррозвідки і т. п. [11, спр. 62, арк. 37].

Однак з деяких державних архівів прикордонних областей евакуювати документи не було можливості в результаті порушення зв'язку з тилом. Так, із м.Луцьк документів евакуювати на вдалося, всі оперативно-довідкові матеріали були знищені на місці. Із Чернівецького, Дрогобицького, Станіславського, Рівненського і Тернопільського архівів було евакуйовані тільки оперативно-довідкові матеріали. З Львівського обласного архіву вивезено всі оперативно-довідкові документи і незначну частину документальних матеріалів секретних фондів [10, спр. 2313, арк. 116-17]. 9 вересня 1941 р. П. Гудзенко підбив кінцеві підсумки евакуації в Україні у рапорті начальнику Архівного управління СРСР Нікитинському: "У відповідності до вищих вказівок всі таємні документальні матеріали держархівів УСРС направлені в глибокий тил. Матеріали, що не мають оперативного і наукового значення (макулатура), знищені. Залишилась основна частина документів держархівів, котрі евакуювати не видається можливим через відсутність транспорту" [10, спр. 2314, арк. 94]. Відповідно до вказівок НКВС Союзу РСР документи державних архівів України евакуйовано в такі міста: Златоуст, Уфа, Актюбінськ, Шадринськ, Ульяновск, Балашов, Уральск [11, спр. 62, арк. 4].

На підставі неупередженого аналізу тогочасних дій можна виділити низку чинників, які спричинили втрату більш ніж половини архівного фонду України: по-перше, загибель архівів внаслідок ворожого бомбардування в перші дні війни; по-друге, знищення частини документів, які мали оперативне значення, у зв'язку з неможливістю їх вивезення у безпечні місця; по-третє, евакуація документів на схід і, по-четверте, здійснення нацистської політики в галузі культурних цінностей на окупованій території.

Але, очевидно, що переважна частина зраженого державного архівного фонду лишилася в Україні. І збитки, заподіяні архівам, які опинилися на окупованій території, перевищили всі разом взяті вищеназвані чинники втрат [5, с. 28]. Вперше в історії винищення культурних і документальних цінностей здійснювалося не тільки в ході бойових дій, а цілеспрямовано, на підставі спеціально розробленої нацистськими ідеологами концепції.

У різних окупаційних німецьких територіальних утвореннях в Україні архівними питаннями займалися різні організації, насамперед архівна служба айнзацштабу рейхсляйтера Альфреда Розенберга. Головною фігурою нацистської політики в Україні в питаннях культурних цінностей був німецький архівіст доктор Георг Вінтер. Восени 1941 р. після служби при окупаційних військах у Франції він був відряджений в Україну. З кінця 1942 р. Г. Вінтер очолив Крайове управління архівами, бібліотеками музеями. Підпорядковуючись Еріхові Коху та Архівному управлінню Рейху, Вінтер водночас був представником Оперативного штабу Розенберга (Einsatzstsb Reichsleiter Rosenberg: - ERR) при відомстві гітлерівського райхсміністра окупованих східних територій Альфреда Розенберга [4, с. 93].

Політика окупаційних властей щодо українських архівів була чіткою і передбачала: а) недопущення знищення захоплених документів; б) здійснення їх суворого обліку; в) максимальний збір і найкраще використання архівних матеріалів в інтересах окупаційного режиму; і, найголовніше, планомірне вивезення до рейху найбільш цінних колекцій [6, с. 211-22]. Під час окупації в Україні діяло кілька організацій, пов'язаних з розшуком історико-культурних цінностей, їх збереженням, конфіскацією та іншими

заходами. На початку окупації архіви грабувалися окремими військовими організаціями. У початковий період війни особливо відзначилася так звана група Кюнсберга, батальйон особливого призначення при міністерстві закордонних справ, що був створений з ініціативи міністра закордонних справ Ріббентропа і діяв під його керівництвом.

Командиром батальйону був штурмбанфюрер СС Еберхард барон фон Кюнсберг. Батальйон складався з чотирьох рот. Його завдання полягало в тому, щоб негайно після падіння великих міст захопити, виявити і вилучити з палаців й музеїв архівних та бібліотечних цінностей, що призначалися для відправки до Німеччини [11, спр. 3107, т. 4, арк. 156]. Вивезення архівних документів з території України відбувалося протягом всього окупаційного періоду. В результаті повітряного бомбардування Чернігова німецько-фашистською авіацією 23 серпня 1941 р. разом з будівлями обласного держархіву УНКВС Чернігівської області згоріли документальні матеріали з 1661 по 1940 р. в кількості 1280 фондів, майже 1300 тис. одиниць зберігання. До його складу входили документи великих російських і українських письменників, документи російських імператорів, історичних діячів, грамоти царя Олексія Михайловича, Петра I, Єлизавети Петрівни, Катерини II та ін. Знищені матеріали висвітлювали історію Лівобережної України починаючи з середини XVII по XIX ст. включно, процес приєднання України до Росії, діяльність графа Розумовського в Україні, історію державних установ, судочинства в Україні з середини XVII ст. по 1938 р., національно-визвольну боротьби українського народу проти польської шляхти, розвиток цехового ремесла, повний комплект статистичних даних по Чернігівській губернії з середини XIX-XX ст. [10, спр. 2702, арк. 125-126].

З Львівського обласного державного архіву вивезено документальні матеріали з XIII ст. по 1939 р. Вивезені в Тинец поблизу Кракова матеріали Губернаторства і Намісництва Галіції з 1772 по 1918 р., 41 пергаментний диплом за період з 1434 по 1865 р., а також 103 пергаментних дипломи з XIII по XIX ст. архіву Лянцкоронських і 113 з архіву Дідушицьких. Вивезено колекцію в 1 тис. книг і актів різних місцевостей та установ Галичини, метричні книги, опис майна церков, рукописні книги [10, спр. 2702, арк 1-2].

За період окупації німецькими військами були захоплені і вивезені з Тернопільського обласного архіву УНКВС в міста Краків і Лодзь документальні матеріали з 1924 по 1935 р. 10 фондів у кількості 924 одиниці зберігання, знищено і розграбовано матеріали 40 фондів за період з 1915 по 1939 р. [10, спр. 2728, арк. 12].

За період окупації зазнали втрат і харківські архіви. На час захоплення Харкова там знаходилися й архівні фонди, перевезені у липні – серпні 1941 р. з Києва та інших міст України для подальшої евакуації на Схід, але потрапили до рук окупантів [1, с. 5].

Величезні списки втрачених документів Дніпропетровським обласним державним архівом: з близько 800 тисяч справ було евакуйована лише 43 тис. (5 %). Та й серед них більшу частину складали описи, таємні фонди та деякі документи політичного характеру часів царату. Найцінніша частина архівної колекції – фонди канцелярії Катеринославського губернатора, губернського правління, канцелярії Азовського козацького війська, міської управи, фонди багатьох освітніх, релігійних, медичних установ, органів місцевого самоврядування, документи промислових підприємств, судових установ тощо за 1679-1941 рр. залишились в окупованому місті й загинули внаслідок воєнних дій та окупації. Таким чином тільки обласний архів втратив понад 750 тис. архівних справ. В окупованому Дніпропетровську залишилася також велика кількість документів партійних організацій, бібліотек, історичного та художнього музеїв. За даними штабу керівника робочої групи оперативного штабу рейхсміністра Розенберга Й. Брауна, у Дніпропетровську на час приходу німецької армії знаходилося 1195 тис. архівних справ у складі 3100 фондів [7, с. 188-189].

У період тимчасової окупації м.Луцьк – з 25 червня 1941 р. по 5 лютого 1944 р. – архівні документальні матеріали повністю знаходилися в руках окупаційних властей. Конкретні розміри збитків, що їх зазнали документи архіву, визначити важко, бо частину з них до війни не було обліковано і не впорядковано. Але, як стверджують підсумкові акти збитків, складені відповідними комісіями 15 грудня 1944 р., фашистами були повністю знищені 8 фондів облдержархіву загальною кількістю більше 12 тис. одиниць зберігання, 46 - заподіяно значної шкоди, всього знищено 1116946 справ. Відчутних збитків завдано і бібліотеці облархіву: знищено і вивезено 9071 примірник друкованих видань. Втрати настільки значні, що за кількістю втрачених одиниць зберігання архів не вийшов на ту кількість і сьогодні. Архівні фонди вивозилися на вантажних автомобілях, частину з них було відправлено в Німеччину, інші до Варшави. Знищення і пограбування архівних матеріалів проводилося німецькими військами за розпорядженням Луцького гебітскомісара Ліндера [2, с. 225 -226].

Важка доля випала і на Державний архів Вінницької області. В результаті повітряних бомбардувань і артилерійських обстрілів загинула частина документів за період з 1923 по 1931 рр. в кількості 42229 одиниць зберігання. Було знищено 257 фондів, зокрема фонди губернських установ та органів влади. Що ж стосується документів дореволюційного періоду, то німці вивезли 588 планів поміщицьких маєтків Подільської губерні та 10 карт. Крім того, втрачено 27 фондів церков, 1 фонд синагоги, 2 фонди мирових суддів, фонди Центральної комісії, впровадженої для ревізії дворянських депутатських зібрань Київської, Подільської і Волинської губерній та деякі інші фонди [8, с. 205].

Найбільш масовий вивіз культурних цінностей почався під час відступу. Так, навесні і влітку 1943 р., коли в ході війни відбувся вирішальний злам, нацистське командування прийняло рішення про евакуацію на Захід найважливіших культурних цінностей. зокрема тих, які, згідно з їхньою пропагандистською оцінкою, могли характеризувати "становище та досягнення німецьких колоній на окупованих землях" [10, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 39]. Серед архівних матеріалів перевага надавалася документам німецьких громад в Україні і актовим книгам місцевих магістрів, які функціонували в системі середньовічного магдебурзького права і, відповідно, нібито демонстрували давній німецький вплив на долю цих земель. Відбір матеріалів з українських архівів та їх відправку у вересні-жовтні 1943 р. здійснювала адміністрація Вінтера і спеціалісти штабу Розенберга [3, с. 20].

У 1943 р. при наступі Червоної армії за наказом доктора Вінтера були вивезені в Кам'янець-Подільський і далі в Німеччину документи Центрального архіву давніх актів - книги Київського, Володимирського, Подільського, Брацлавського воєводств за 1519-1836 рр. (5838 книг), фамільні зібрання польських магнатів Потоцьких, Гижицьких, Сапєг за XVIII–XIX ст. (182 коробки), Рум'янцевський генеральний опис Малоросії XVIII ст. (429 книг), зібрання Товариства Нестора-літописця за 1512-1806 рр. (736 документів) [9 с. 91]. Вивезення здійснювалося також союзниками нацистів. Так, при відступі румунських військ з м.Чернівці і області весь документальний матеріал Чернівецького облдержархіву був приготовлений до евакуації: зв'язаний у в'язки і спакований в ящики. Весь матеріал евакуювати в глиб Румунії не вдалося, але цінні фонди - примарії, жандармерії, сігуранци, трибуналу – вдалось вивезти румунським властям. Трибунал був відправлений в Трансільванію, а решту - в Ясси та Бухарест. Вивезені матеріали були дуже великою цінністю в історичному і науковому відношенні. Крім того, румунами вивезено значну кількість архівних матеріалів з прикордонних районів Північної Буковини – в Сучаву, Радауци, Кимполунг. Ці матеріали також становили велику цінність, особливо у вирішенні прикордонних питань [10, спр. 2740,

арк. 4]. Таких прикладів можна б було наводити ще багато. Слід зазначити, що архіви України під час Другої світової війни зазнали збитків ще й внаслідок невдало проведеної евакуації документів в тил, масових знищень за розпорядженнями радянських служб, знищення документів та руйнування приміщень архівів внаслідок воєнних дій обох сторін.

Отже, архіви України під час Другої світової війни зазнали втрат ще при евакуації їх в тил радянськими органами, як дорогою, так і шляхом знищенення їх частини, яку не встигали евакуювати. Частина архівів пропала в місцях їх розміщення, а також в результаті залишення їх в Російській Федерації і неповернення на старе місце в Україну.

Величезні втрати архівів України сталися також під час німецької окупації українських земель шляхом знищення їх, а також масового вивезення до Німеччини.

Таким чином, український народ зазнав величезних втрат духовної спадщини, яка мала велику наукову й історичну цінність.

Джерела та література

1. Бібліотечні фонди Харкова в роки другої світової війни. Доля культурних скарбів України під час другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. – Вип. 2. – К., 1997. – 102 с.
2. Гика В. Про збитки заподіяні архівним установам Волині в роки другої світової війни // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 6. – К., 1996. – 334 с.
3. Грімстед Кеннеді П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – Львів: Фенікс, 1992. – 120 с.
4. Грімстед Патриція Кеннеді, за участю Геннадія Боряка. Нищення українських музеїв, архівів бібліотек у роки другої світової війни // Пам'ятки України. – 1994. - № 3 – 6. – С. 92-105.
5. Іваненко Б. Архіви України під час другої світової війни: переміщення, втрати, повернення. відшкодування // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип. 6. – К., 1996. – 334 с.
6. Іваненко Б. Загальні принципи підходу до реституції духовної спадщини українського народу // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 7. - К: Абрис, 1996. – 64 с.
7. Мешков Д. Дніпропетровські архіви під час другої світової війни // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 6. – К., 1996. 334 с.
8. Петренко П. Втрати Державного архіву Вінницької області у роки другої світової війни // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 6. – К., 1996. – 334 с.
9. Пшеничный А.П. Архивы на оккупированной территории в годы Великой Отечественной войны // Отечественные архивы. – 1992. – №6. – С. 90-98.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.14. – Оп. 1.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп. 23.

Гаврилюк О.Н.
(Луцьк)

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-х - ПОЧАТКУ 1950-х РОКІВ У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Одним з найвагоміших наслідків Другої світової війни для українського народу стало остаточне входження до складу тодішньої Української РСР таких західноукраїнських земель як Східна Галичина, Західна Волинь, Північна Буковина та Закарпаття. Тут відразу розпочалося інтенсивне формування політичної, економічної та соціальної структур, що становили основу радянського суспільного ладу. Процес, який визначають

терміном "радянізація", охопив усі сфери життя західноукраїнського суспільства. Тривалий час його зміст офіційною радянською історіографією подавався тільки у позитивному аспекті, спотворюючи історичну істину і негативно позначаючись на висвітленні цієї важливої проблеми з недалекого минулого нашого народу. Концепції таких наукових праць, де йшлося про західноукраїнське село, мали відповідати канонам теорії "побудови соціалізму в СРСР". Від радянських істориків вимагалося беззастережно визнавати прогресивність усіх перетворень в сільській місцевості регіону, стверджувати, що запровадження й розвиток тут колгоспного ладу під керівництвом комуністичної партії спричинили стрімке економічне піднесення села, а заміна так званих буржуазних цінностей новою ідеологією - розквіт його духовного життя. За таких обставин ні про які негативні процеси не могло бути й мови, хіба що іноді визнавалися "окремі недоліки", які, мовляв, негайно усувалися.

Поява у вітчизняній історіографії справді об'єктивних робіт, де всебічно висвітлюються суперечливість та болісний характер змін, що мали місце у середовищі селянства західного регіону України після війни, стала можливою тільки внаслідок остаточного розвалу колишнього Радянського Союзу та проголошення й утвердження незалежності України (кінець 1980-х - 1990-ті роки). З урахуванням кардинальних змін у житті українського народу та необхідності заповнення "білих плям" його історії проблему висвітлюють матеріали низки колективних досліджень [9, 10, 11].

Однією з вдалих спроб сучасної вітчизняної історичної науки підійти до вивчення проблем Західної України повоєнної доби з принципово нових позицій є праці Ю.Шаповала [24, 25], О.Рубльова і Ю.Черченка [17, 18, 19]. Для цих досліджень характерний аналітико-критичний підхід, що відбиває увесь трагізм процесу інтегрування регіону у радянську суспільну систему. При цьому якщо Ю.Шаповал зосереджує увагу на репресіях тоталітарного режиму проти західноукраїнського суспільства загалом, які породжували невдоволення та опір й сільського населення, то О.Рубльов і Ю.Черченко подають матеріал про насильство щодо селянства в період колективізації, про проблеми, що їх відчувала інтелігенція, в тому числі й сільська. Механізм функціонування радянської репресивної системи у Західній Україні післявоєнного періоду грунтовно дослідив І.Білас [2], а специфіку його прояву у різних галузях життя краю, зокрема, на селі - Б.Ярош [28]. Наслідки репресивної політики сталінізму у регіоні знайшли також своє висвітлення і в дослідженнях М.Бугая [3] та І.Винниченка [4]. Усі ці праці написані з використанням широкого кола недоступних раніше, часто унікальних архівних документів, які були оприлюднені вперше.

З'явилася й низка статей, де по-новому розглядаються різноманітні проблеми Західної України другої половини 1940-х - початку 1950-х років, у тому числі пов'язані з життям мешканців села [1, 6, 7, 15, 20, 23, 27]. Ці проблеми стали предметом розгляду на міжнародних та регіональних наукових конференціях [5, 8, 12, 13, 21, 22, 26]. У всіх цих матеріалах подаються як цікаві оцінки загального характеру щодо перетворень у повоєнному селі західного регіону України, так і досліджуються окремі сторони цього складного і суперечливого процесу, насамперед примусове запровадження колгоспного ладу, переселення українців з Польщі на територію краю, депортація селянських мас з регіону у віддалені райони тодішнього СРСР та ін.

Підсумовуючи здобутки нинішньої вітчизняної історичної науки, можна зробити висновок, що нею з питань життя західноукраїнського села повоєнної доби вже започаткована нова й відносно широка історіографія. Але по періоду другої половини

1940-х - початку 1950-х років поки що немає спеціальних робіт, у яких би комплексно розглядались зміст, спрямованість та наслідки багатьох складних і суперечливих процесів, що тут мали місце і були породжені специфічною політикою сталінської тоталітарної системи. Увага і надалі концентрується лише на окремих проблемах радянізації сільської місцевості регіону (переустрій суспільно-політичного життя, колективізація, масові репресії проти селян під час утвердження комуністичного режиму та ін.). Практично нерозробленими залишаються такі питання, як особливості економічної політики сталінізму щодо західноукраїнського села у 1944-1946 рр., становище українців-переселенців з Польщі і Чехословаччини в краї та процес їх входження у місцеве життя, етносоціальні зміни на селі, ліквідація хутірських господарств та переселенська політика стосовно селянства Західної України початку 1950-х років, духовні аспекти радянізації, специфіка перетворень у закарпатському селі та ін.

Таким чином, зазначена вище тема і сьогодні не втрачає своєї наукової та практичної актуальності, що свідчить про необхідність її подальшої розробки в загальному контексті переосмислення нелегкої історичної спадщини нашого народу.

Література

1. Баран В. Влада і церква: З історії взаємин у 1945-1965 роках // Сучасність. - 1995. - №5. - С. 113-128.
2. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. - К.: Либідь - Військо України, 1994. - Кн. 1.
3. Бугай М. "За повідомленням НКВС СРСР, були переселені..." Про депортацію населення з України у 30-40-і роки. - К.: Товариство "Знання" України, 1992.
4. Винниченко І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. - К.: Рада, 1994.
5. Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки //Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 50-й річниці Перемоги над фашизмом, 19-20 квітня 1995 року. - Луцьк: Зоря, 1995.
6. Голубенко І. Коли ми вмирали, нам дзвони не грали. ОУН-УПА в боротьбі за державність України (1942-1953 рр.) // Дзвін. - 1993.- №2-3. - С. 117-128; №4-6.- С. 103-109; № 7-8.- С. 90-102.
7. Голько О. Маршрутний лист // Україна в минулому: Збірник статей. Вип. 7. - К.-Львів: Б.в., 1995.- С. 202-206.
8. Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність //Матеріали пленарного та секційних засідань УП Всеукраїнської наукової конференції (Черкаси, жовтень 1995 року): У 2 ч. - К.: Рідний край, 1995.
9. Історія України /Під ред. В.А.Смолія. - К.: Альтернативи, 1998.
10. Історія України. - Львів: Світ, 1998.
11. Макар Ю.І., Білецький Б.Ф., Коцур А.П., Коцур В.П., Павко А.І. Історія України з найдавніших часів до наших днів. - Чернівці: Вид-во ЧДУ ім. Ю.Федьковича, 1998.
12. Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали IX наукової історично-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998 р. /Відпов. ред. Г.В.Бондаренко. - Луцьк: Надстир'я, 1998.
13. Національно-визвольна боротьба 20-50-х років XX ст. в Україні. Збірник матеріалів Першої міжнародної наукової конференції. - Львів, 25-26 червня 1991 р. - К.- Львів: Б.в., 1993.
14. Панченко П., Тимченко С. Аграрна історія України.- Запоріжжя: Вид-во ЗДУ, 1993.
15. Поліковський М. Окупаційний сталінський режим у Західній Україні після вигнання німецьких загарбників // Розбудова держави. - 1994.- №4. - С. 42-49.
16. Про минуле - заради майбутнього /Упорядник Ю.І.Шаповал; Ред. кол.: І.Ф.Курас та ін. - К.: Вид-во при Київському ун-ті, 1989.
17. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина. Препринт №7 / 19/ Інституту історії АН Української РСР. - К.: Вид-во Інституту історії АН УРСР, 1990.
18. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Згадка на сумні роковини. - К.: АН УРСР, Інститут історії, 1990.

19. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки XX ст.). - К.: Наук. думка, 1994, ін.
20. Служинська З. Дорога ціна визволення, або що принесло Західній Україні повернення большевиків? //Визвольний шлях. - 1995.- №5.- С. 589-600.
21. Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940-1950 рр. // Всеукраїнська наукова конференція, 25-26 серпня 1992 р.: Матеріали /Упор. С.Кульчицький та ін. - К.: Б.в., 1992.
22. Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). - Івано-Франківськ: Плай, 1997.
23. Холодницький В.Ф. Вплив політичних процесів на демографічні втрати народонаселення Чернівецької області у 1940-1950 рр. // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 6-7. Історія. - Чернівці: ЧДУ, 1996.- С. 169-176.
24. Шаповал Ю.І. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). - К.: Інститут національних відносин і політології НАН України; Міжнародний фонд "Відродження", 1994 .
25. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. - К.: Наук. думка, 1993.
26. Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства, Луцьк, вересень-жовтень 1993 р. - Луцьк: Б.в., 1993.
27. Щерба Г. Проблеми українсько-польських переселень у 1944-1948 роках у світлі соціологічних досліджень //Українська діаспора. - 1993.- №3. - С.63-74.
28. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки XX століття (Історико-політологічний аспект): Монографія. - Луцьк: Надстир'я, 1995.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Брицький П.П.
(Чернівці)

ФРАНЦУЗЬКИЙ СЕНАТОР ПРО УКРАЇНУ В XIX СТ.

Казимір Делямар (1797-1870) – французький політик, сенатор, редактор впливового часопису "La Patrie" і близький приятель французького імператора Наполеона III – вніс до французького сенату петицію в українській справі, яку пізніше видав під назвою "П'ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий в історії". У ній він першим з іноземців звернув увагу на фальшивий зміст історії Російської імперії, яка вивчалася в школах і ліцеях Франції, і першим підняв на державному рівні питання про захист українського народу, який з останньої чверті XVIII ст. перебував у тіні Московської держави і в XIX ст. був уже забутий у країнах Європи.

Крім того, К.Делямар опублікував ще праці "Множина замість однини і панславізм, знищений у принципі" (1868 р.), а також "Що таке росіянин? Етнографічне дослідження за працею Вікеснеля" (1871 р.).

Прізвище К.Делямара в Російській імперії і СРСР замовчувалося, і його марно було шукати в радянських енциклопедіях. Він та його праці стали відомими лише після здобуття Україною незалежності. Передусім це згадка про нього у праці В.Січинського "Чужинці про Україну" (Київ: Довіра, 1992). Постало питання розшуку самої праці Делямара. Автору вступної статті пощастило в цьому. У 1995-1999 рр. в одному з університетів Парижа перебував на стажуванні (підготовка докторської дисертації) завідувач кафедри французької мови Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича Михайло Попович, який, як справжній патріот, люб'язно відгукнувся на прохання розшукати текст петиції сенатора К.Делямара. Текст оригіналу видрукованої петиції було виявлено М.Поповичем у бібліотеці Сенату Франції. Ним же здійснено й переклад.

Так завдяки М.Поповичу науковці і широке коло громадян України зможуть уперше ознайомитися з оригінальним твором французького сенатора К.Делямара, його оцінками тодішнього трактування історії Російської імперії і думками на захист народу України.

Ця праця стане у пригоді українським історикам при осмисленні історії України XIX-XX ст., а широкий загал громадян України спонукає задуматися на своїм історичним минулим, щоб не припускатися прикрих помилок у трактуванні своєї історії у майбутньому.

Звичайно, не з усіма оцінками Делямаром тих чи інших історичних явищ можна погодитися. Але найголовніше те, що сенатор Делямар першим з іноземців став на захист історії українського народу, який з кінця XVIII ст. перебував у тіні "московитів" і в XIX ст. зазнав забуття в країнах Європи.

На нинішньому етапі політичного розвитку української держави стає актуальною необхідність всебічного глибокого вивчення всіх сторін історичного минулого українського народу, його місця серед інших європейських народів. Доповідь французького сенатора К.Делямара яскраво висвітлює становище українського народу в Російській імперії в XIX ст. і сприяє об'єктивній оцінці цього явища.

Цей документ вперше надрукований у газеті "Історія України" (2000. - № 7. – лютий).

Par CASIMIR DELAMARRE
UN PEUPLE EUROPEEN DE QUINZE MILLIONS OUBLIE DEVANT L'HISTOIRE
Paris – 1869

(КАЗИМИР ДЕЛЯМАР.
П'ЯТНАДЦЯТИМІЛЬЙОННИЙ ЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАРОД, ЗАБУТИЙ В ІСТОРІЇ
Париж – 1869)

Петиція до Сенату Імперії з вимогою реформувати викладання історії

Пане голово, панове сенатори.

Існує величезна імперія, що простягається на пів-Європи і третину Азії, яка загрожує водночас Австрії, Туреччині, Персії, Індії й Китаю. Цією імперією, що невпинно збільшується, є Російська імперія.

Вона складається з мозаїки народів, більшість з яких тремтить від гніту, й була сформована шляхом завоювання одним із цих народів усіх інших. Московити – народ завойовник; а що стосується інших народів, то перелік їх був би безкінечним, тому обмежимося тим, що назвемо рутенців, (українців.– П. Б.), литовців і поляків, про яких піде мова у цій петиції.

У Франції ми робимо серйозну за своїми наслідками помилку, вважаючи, що ця імперія є єдиним цілим; зовсім навпаки, різноликість є її правилом. І ця різноликість випливає навіть із актів діяльності її уряду. Коли Росія зноситься з Європою, то твердить, що вона є слов'янською і європейською [державою –перекладач П.М.], а її суверен величає себе "Імператором Росії"; а коли вона звертається до Азії, то каже, що є туранською*, тобто татарською й азіатською країною, і її автократ стає "білим царем" [1].

Звідки ж така дволикість? Причина її у тому, що в цій імперії зустрічаються водночас слов'янські народи з боку Європи і туранські народи з боку Азії, а також тому, що в обох цих цілком протилежних напрямках залишаються ще не завойованими як слов'янські, так і туранські народи. Отже, кожному з них треба представитися братом, що простягає руку.

Але де саме у цій імперії пролягає лінія поділу між цими двома протилежними елементами, тобто лінія, яка відділяє європейську цивілізацію від азіатської цивілізації?..

З якого боку ця лінія ставить московитів, народ, який заснував імперію і управляє нею? Словом, ким є московити, слов'янами чи туранцями?

Петербурзький уряд, зацікавлений у тому, щоби московитів вважали слов'янами, проводить у цьому напрямку цілу наукову кампанію, бо наука є могутньою політичною зброєю у його руках. Європейські вчені розділилися; деякі з них, обмануті умілим нагромадженням історичної брехні, схиляються до ідеї слов'янізму московитів; інші ж, навпаки, вважають, що московити є татарами як за своїм походженням, так і за своїми інстинктами, хоча й розмовляють однією із слов'янських мов, якою є російська.

Політичні наслідки цієї наукової полеміки є важливими - бо якщо московити не є навіть слов'янами, і якщо їх цивілізація та звичаї суттєво відрізняються від звичаїв слов'ян, ними завойованих, то вони втрачають усяке право на своє володіння, позаяк ті протестують проти поневолення.

Ставка цієї дискусії, як бачимо, дуже велика, тому зрозуміло, що наука гарячково шукає розв'язку. І тільки уважне вивчення історії народів, що розмовляють

слов'янськими мовами, зможе його дати; тому що тільки воно дасть змогу чітко розмежувати їх. Проте ось уже десять років, як це вивчення повністю занехаяно і навіть ще сьогодні викладання історії у державних закладах не використовує прекрасних досліджень видатних учених, які привідкрили в історичній науці цілий новий горизонт [2].

Таким чином, мета цього клопотання – просити Сенат, щоби він своїм високим почином домігся включення в офіційну програму викладання історії у закладах середньої класичної освіти основних моментів із історії народів, що розмовляють слов'янськими мовами, й найбільш характерних для кожного з них.

I

Таке доповнення мало б величезне значення, тому що це змусило б університет відмовитися, через ліцеї, від свого панславістського викладання історії, яке є наслідком штучного об'єднання під родовим іменем Руси (Russes) багатьох народів, які складають Російську імперію, абсолютно так само, як нещодавно він відмовився, завдячуючи нашій ініціативі, від панславістської назви кафедри слов'янських мов та літератур у Колеж де Франс**.

Так само як шість місяців тому ми публічно визнали Законодавчим корпусом численність народів, що розмовляють слов'янськими мовами [3]; так само сьогодні ми спробуємо переконати Сенат у необхідності перераховувати ці народи і відділяти їх один від одного у процесі викладання історії. Вчора була визнана численність цих народів, настав час приступити до їх переліку.

Тому що безпідставне об'єднання у так званій спільності багатьох народів, що розмовляють слов'янськими мовами, прямо на руку панславізму, який не є нічим іншим, як цим же штучним об'єднанням.

Воно, зрештою, відбувається на наших очах. Ми спостерігаємо, як університетська освіта змішує два по суті різні народи з явно протилежними культурами й історичними традиціями.

Цими двома народами є московити й рутенці, змішані у загальній назві "руси" (Russes).

Живучи між Московією та власне Польщею, рутенці [4], до яких одних раніше відносилися назви "руси" (Russes) і "русини" (Russiens), були поневолені у минулому столітті московитами, і народ завойовник сам на себе розповсюдив ім'я переможеного народу, щоби надати собі позірних прав на володіння ним. Через це слова "руси" (Russes) і "московити" видаються нам сьогодні синонімами, тоді як насправді вони є цілком різними для історика.

Ця навмисна плутанина дала змогу московитам поглинути навіть саму історію рутенців, немовби пізніший політичний акт здатен впливати на історію попередніх епох.

Ось чому є справедливим твердження, що в Європі є народ, забутий перед лицем історії – це рутенський (український. – Б.П.) народ, нація, що налічує 15 млн. чоловік [5], тобто така ж чисельна, як і народ Іспанії, втричі перевищує за кількістю жителів Бельгії й, нарешті, кількісно рівнозначна усім підданим корони Святого Стефана***.

Чи знищено цей народ? Звичайно, що ні. Він існує, він має свою історію, що відрізняється від історії Польщі, а ще більше від історії Московії; він має свої традиції й свою мову, що відмінна водночас від російської і від польської [6]; йому притаманна, нарешті, яскраво виражена індивідуальність, яку він не перестає відстоювати.

Таким чином, історія заборгувала перед рутенцями, вона повинна чітко їх відділяти від московитів і поляків, тому що вони були відмінними від них у минулому, й залишаються такими ж у наш час.

Отже, ми вимагаємо, щоби шляхом коротеньких доповнень до програм викладання історії відбувся поділ історії цих трьох народів щодо тих часів, коли вона була різною,

і щоби їм було повернуто їх же власне ім'я, характерне для тих часів, оскільки ці три назви: поляки, рутенці і московити - є єдиною ознакою, що дозволяє сьогодні чітко розрізняти усі три народи.

Маючи на меті залишити вчителям якнайбільше свободи, програми обмежуються тим, що вказують одним рядком, одним словом на найбільш визначні факти загальної історії. "Конвенція", "Терор" – це лише два слова, але які безмежні горизонти вони відкривають.

Ми не просимо чогось іншого; йдеться про декілька слів, введених у програму із двадцяти сторінок, важливість яких можна буде пояснити за одну годину. Але ці слова вкажуть на ціле коло питань, якими нехтують донині: вивчення історії народів, що розмовляють слов'янськими мовами.

За браком такої вказівки вчитель має право замовчувати цю історію і якщо кращі серед учителів заповнюють цю прогалину, то поряд із тим є чимало таких, що, навпаки, обмежуються чітким виконанням програми, яка для них є законом.

Програма є насправді єдиним законним документом для всіх учителів історії у ліцеях і хоча не годиться надавати її редакції надто вузького змісту, вона повинна хоча б згадувати про народи, важливість яких не дозволяє їх забувати.

Сьогодні, коли викладання історії охоплює сучасну епоху, тим більше необхідно пояснювати історичні причини теперішньої ситуації у Європі. Нехтуючи народами, які розмовляють слов'янськими мовами і які займають більше половини її території, ми тим самим залишаємо молодь у невіданні причин, які породили найважливіші питання нинішньої політики, підходи до яких повинна висвітлювати історія, яка одна може дати ключ до їх розуміння. Адже нинішня молодь – це завтрашня нація.

Питання, зрештою, не стоїть, щоби поставити край науковій полеміці, а йдеться тільки про те, щоби відшукати у програмі місце для правди, яка має право там бути.

Якщо порівняти програму із визначними історичними фактами, які вважаються істинними багатьма компетентними вченими, прогалини виявляться вражаючими.

Офіційна програма вперше згадує про Росію (Russie) лише у зв'язку з іменем Петра Великого і то з приводу випадкової події – його боротьби проти Карла XII.

Не в цьому полягає характеристика історії Московії. Цей славетний двобій був лише швидкоплинним епізодом; характерною боротьбою, яка лише одна може дати розуміння ролі Москви у Європі, є вікові битви, що вона вела із рутенцями та руськими князями, що ними управляли, а опісля - з Великим Литовським князівством, яке злилося із останніми і, нарешті, із Польщею, кордони якої охопили пізніше Велике Литовське князівство, що добровільно приєдналося до неї.

II

Справді, якими б не були політичні назви територій, заселених рутенцями, саме цей народ, спочатку сам, а опісля з допомогою литовців та поляків, витримує впродовж століть невпинно поновлювані зусилля московитів, що рухалися в Європу, куди вони продовжують ще рухатися.

Але попри це, ім'я рутенців не фігурує у програмі як, зрештою, і назва Литви, яка впродовж стількох століть була політичною назвою земель, заселених рутенами та литовцями, об'єднаними в одній державі [7].

Ця безупинність нападів Московії на слов'янське населення Дніпра, а у їх особі на європейські народи є головною рисою історії Східної Європи, проте програма навіть не натякає на це.

Більше того, навіть самі назви "московити" та "Московське царство" забуті. Молоді люди, закінчуючи ліцей, не знають як називається народ, який заснував одну з

найбільших імперій, який завоював рутенців, литовців і поляків і стільки інших націй.

Вони не знають, що усі попередники Петра Великого були царями Московії та самодержцями московитів й що сам цей князь домігся від свого ж власного Сенату присвоєння йому титулу "Імператора всієї Росії" (Russie) (1 листопада 1721 р.) лише внаслідок Полтавської битви (1709 р.), яка зробила його повелителем Малої Русі, країни, де проживають рутенці. Це була перша Русь (Russie), завойована московитами [8].

Ця зміна титулу є, між тим, однією із найбільших подій сучасної історії, тому що вона містить у собі весь завойовницький план, який уряд Петербурга продовжує виконувати.

Вона має таке ж значення, як мало б, скажімо, проголошення володаря Ельзасу Людовика XIV імператором Німеччини з наміром здобути право - на підставі того, що він уже володіє частиною земель імперії, - на решту території.

Таким чином, викладання історії у Франції публічно санкціонує, можливо, одну з найпотворніших із відомих в аналах історії узурпацію, а саме – привласнення імені переможеного народу, яким народ-завойовник покрив себе як одежею.

Історія не повинна забувати, що до Петра I ті, яких ми нині називаємо рутенцями, називалися русами (Russes) або русинами (Russiens), а їх землі звалися Руссю (Russies) або Рутенією. А той народ, який ми сьогодні звемо руським (Russes), звався московитами, а їх батьківщина – Московією [9].

Наприкінці минулого століття у Франції і в Європі всі чудово вміли відрізняти Русь від Московії, а сьогодні це робиться лише у спеціальних дослідженнях.

У чому причина цієї переміни? Тільки у тому, що московський уряд працює впродовж століття над тим, щоби повністю заплутати справжні значення цих двох слів.

Давайте ж відновимо істину у викладанні історії минулого; вона добре прислужиться нам у з'ясуванні сьогодення і дасть змогу передбачити небезпеку в майбутньому.

Перестаньмо безпідставно об'єднувати під спільною назвою Руси (Russes) рутенців, які є слов'янами, із московитами, слов'янське походження яких більш ніж сумнівне. Перестаньмо підтримувати нашою освітою єдиний факт, що робить можливим московський панславізм, яким є вигадана спільність рутенців і московитів; словом, перестаньмо самі бути панславістами.

Проаналізуймо те, що нам викладає сама історія. А вона нам повідомляє цілком протилежне тому, що Петербурзький уряд намагається поширювати.

III

Історія нас учить, що Рюрик не є засновником Російської імперії і що Новгород Великий, завойований цим норманським вождем 864 р., не був її першою столицею.

Адже спадкоємці Рюрика, що закріпилися у Києві, були врешті-решт знищені московськими правителями, а Новгород, ставши у X ст. незалежною слов'янською республікою, безперервно вів війну з цими ж правителями, які нарешті насильно приєднали його до Московії у XVI ст., зруйнувавши його перед тим уже у XV ст.

Проте Петербурзький уряд звів 1862 р. у Новгороді пам'ятник на честь так званої тисячної річниці заснування імперії Рюриком, який, прийшовши із Скандинавії, з'явився під стінами цього міста 862 р.

Чому Петербурзький уряд всенародно зрікся таким чином міста Москви? Тому що він знає краще від будь-кого, що Московія не є слов'янською країною й що, бажаючи надати собі в очах Європи слов'янського походження, йому потрібна колиска у слов'янському місті. А назва Новгорода відповідала цій умові; він був вибраний, щоб обурити Європу, хоча це місто було приєднане до Московії лише три століття тому.

Історія нас також учить, що Руські князівства, засновані спадкоємцями Рюрика серед слов'янських народів Подніпров'я, яких ми називаємо нині рутенцями, тим більше не

можуть розглядатися як основа сучасної Російської імперії, і що Київ, головний центр їхньої держави, ні в які часи не міг бути столицею того, що стало пізніше Російською імперією.

І це тому, що руські князі ніколи не переставали воювати з московськими князями; тому що Київ, як і Новгород, був захоплений і розорений ними; зрештою й тому, що за допомогою татар, васалами яких вони були, правителі Московії намагалися панувати над руськими князівствами, які ніколи не були від них залежні.

Проте Петербурзький уряд захищає абсолютно протилежну історичну доктрину.

Історія нас учить, ким були насправді засновники Російської імперії і в якому місці вона постала.

Цим місцем є береги рік Москви і Клязьми; а засновниками були Юрій Довгорукий і його син Андрій Боголюбський, прозваний китайцем (Kitan), які в середині XII ст. заснували Суздальське князівство, столицею якого був Володимир, і збудували місто Москву [10].

Поступово назва "Московія" [11] замінила назву "Суздальщина", і нова держава, збільшуючись за рахунок завоювань, стала цією величезною імперією, що простягається від Балтики до Японського моря. Таким чином, Московія є ядром Російської імперії абсолютно так само як герцогство Іль-де-Франс Гуго Капета є ядром Французької імперії.

І це все той же Андрій Боголюбський, який уперше напав на Новгород і спалив Київ.

Одразу ж після заснування почала вимальовуватися мета Москви: напасти і знищити слов'ян Подніпров'я, яких ми називаємо нині рутенцями, й рухатися далі на Захід.

І з часом ця мета не змінилася: після Дніпра настала черга Вісли; після Вісли будуть Карпати, Дунай і Босфор, якщо поділена Європа дозволяє це.

Цей вияв істинних витоків Російської імперії є найбільш важливим моментом у викладанні історії.

Але історія нам показує ще, що у XIII ст. переважна більшість московитів були язичниками, мусульманами або жидами і не розмовляли слов'янською мовою. Основна маса народу прийняло наріччя, яке стало російською мовою, лише із прийняттям християнства. Отже, московити не мають слов'янського походження.

Зрештою, історія дає нам інші уроки. Вона нам показує, що у XIV ст. ці ж самі рутенці Подніпров'я, воюючи як завжди проти московитів, приєднуються без опору до литовців, які їх визволяють від татар, щоби утворити разом з ними Велике Литовське князівство.

Вона нас вчить також, що інші рутенці з Червоної Русі так само легко об'єдналися з поляками, які теж їх визволили від татар.

Нарешті, вона нам показує Польщу і Велике Литовське князівство, що добровільно об'єднуються у кінці цього ж XIV ст. і всі об'єднані сили поляків, литовців і рутенців продовжують вести боротьбу проти московитів, яка, здається, завершилася разом із надто відомими поділами [Польщі – перекладач П.М.], але яка продовжується на наших очах. Бо всередині імперії рутенці, литовці, а також поляки все ще тремтять під ярмом своїх завойовників, а за її межами є ще інші руські землі, які можна загарбати [12].

Виходячи з цих трьох послідовних утворень держав, що добровільно об'єднувалися, навіть найбільш позбавлений логіки розум зможе зробити висновок про велику духовну близькість, що існує між литовцями, рутенцями й поляками, які справді належать до могутньої арія-європейської раси й насолоджуються надбанням індивідуалістської цивілізації, яка їм властива, і, навпаки, побачить явну відразу цих трьох народів до московитів, представників туранської раси й комуністичної цивілізації.

Розрізнення історії цих чотирьох націй – московитів, рутенців, литовців, поляків – має значний інтерес; саме цього розрізнення ми домагаємося, залишаючи людям більш

компетентним клопіт зробити звідси опісля належні висновки. Проте, що стосується нас, то ці висновки не викликають сумніву: вони зруйнують це хитро препароване з'єднання історичних фактів, чим намагаються підкріпити облудну ідею панславізму.

Зміна назви кафедри слов'янських мов у Колеж-де-Франс була визнанням абсурдності цієї ідеї; реформа, яку ми пропонуємо у викладанні історії, викриє брехливість тих історичних аргументів, що висуваються для її легитимізації.

Пан Міністр народної освіти не може не визнати корисного характеру мети, яку ми ставимо, тому що він сам намагався досягнути її. Так, у програмі викладання історії, укладеній у 1863 р., ми знаходимо під номером 13 §21 (клас філософії) такі красномовні слова: "Цар Микола і панславізм".

Визнаючи доцільним пояснити молоді, що таке панславізм, п. Дюро мав, звичайно, на увазі показати необхідність його відкидання [спростування. – перекладач П.М.]. Але чи правильно його зрозуміли? Не всі, звичайно, бо були такі, що подумали, ніби їх зобов'язують викладати панславізм [13].

Пан Міністр народної освіти знайшов лише один вихід із цього непорозуміння – вилучити дану фразу, яка зникла із програми 1865 р., що нині діє.

Чому п. Міністр зазнав невдачі у досягненні мети, яку ставив. Тому що водночас він казав викладачам: "Відкидайте панславізм". Він не спонукав їх викладати історичні факти, які доводять його фальшивість.

Саме у цьому полягає мета цієї петиції; вона доводить, що ця згубна теорія має ще своїх прихильників тільки тому, що ідеями панславізму проникнуте викладання історії. Отже, саме це викладання й слід реформувати, а оскільки рутенці є стрижнем московського панславізму, тому що вони географічно розділяють поляків і московитів, то наша вимога стосується головним чином їх.

Їхня історія насправді повністю забута, тому що їх представляють як таких, що складають єдине ціле з історією Московії. Відділивши рутенців від московитів, ми одним махом розірвемо всі зв'язки останніх зі слов'янським народом.

Одне лиш заперечення нам могло б бути висунуте; приймаючи нашу пропозицію, можна було б побоюватися роздратувати урядовий кабінет, із яким Франція перебуває у злагоді. Але якби це трапилося, то, звісно, ніщо б краще не доводило необхідності проведення такої реформи.

А втім, хіба не про внутрішню реформу йдеться й чи має право закордон висловлювати з цього приводу свою думку?

Щоб переконатися у протилежному, запитаймо самі себе, чи французький уряд дозволив би собі мати претензії до Петербурга щодо того, у який спосіб там викладалася б історія Франції?

IV

Підсумуємо свій виступ переліком історичних подій, які заслуговують на те, щоб увійти у нині діючу програму викладання історії від 24 березня 1865 р.

IX і X ст. – Заснування у басейні Дніпра руських князівств вождями норманського племені Варягів – Русів, що прийшли із Скандинавії. – Новгород Великий. – Київ. – Народи Подніпров'я беруть від своїх володарів назву Руси або Русини, а країна – назву Русь й руські або рутенські землі.

XII ст. – Заснування на ріках Клязьмі і Москві Суздальського князівства, пізніше переіменованого у Московське. – Будівництво Москви. Початок боротьби Суздальців, або Московитів, проти руських князівств.

XIII ст. – Суздальські князі нав'язують своїм підданим християнство і старослов'янську літургічну мову. – Нашестя татар, які доходять до Сілезії й Угорщини.

XIV ст. – Литовські князі, володіючи Білоруссю, проганяють татар з Малої Русі й засновують Велике Литовське князівство (приблизно 1320 р.). – Поляки допомагають рутенцям Червоної Русі звільнитися від татар (1340 р.); обидва народи об'єднуються. – Добровільне об'єднання королівства Польщі із Великим Литовським князівством (1386 р.).

XV ст. – Правителі Московії скидають татарське ярмо. До цього й після цього вони ведуть боротьбу проти рутенців.

XVI ст. – Іван Грозний. – Завоювання Сибірського, Казанського і Астраханського царств і початок примусу їхніх народів до прийняття християнства та старослов'янської мови. – Титул "Цар" остаточно закріплюється за правителями Московії. – Руйнація московитами слов'янських республік Великого Новгорода і Пскова.

XVII ст. – Знищення московитами Смоленського руського князівства.

XVIII ст. – Петро Великий: характер його реформ; чини. – Війна Московії проти Польщі й Литви. – Боротьба проти Карла XII. – Полтавська битва (1709 р.). – Петро Перший поневолює Малу Русь; ухвалою Сенату присвоює собі титул "Імператор всієї Русі". – Скасування Московського патріархату; цар – глава церкви. – Катерина II. – Титул "Імператриця усіх земель руських" умовно визнає за нею Польща. – Два перших поділи. – Соціальні і політичні реформи у Польщі; Конституція від 3 травня 1791 р.; спадковість трону; зниження соціальних бар'єрів між класами. – Третій поділ.

XIX ст. – Повстання Польщі, Литви, Рутенських земель у 1830 р. і у 1863р. – Національний уряд проголошує 22 січня 1863 р. звільнення селян. – Малороси вимагають своєї автономії.

(...)

Врешті-решт ми не вимагаємо нічого іншого, як включення цих рядків у програму. Одним своїм словом Сенат може це зробити, й просвічений патріотизм п.п. сенаторів допоможе їм вимовити це слово.

Таким чином буде повалено історико-політичне риштування, що Московія ціле століття споруджувала; воно буде знищене, тому що викладачі історії змушені будуть розрізняти рутенців і московитів, а також характеризувати деструктивну роль в Європі останніх, імперія котрих не знає іншого закону творення й існування, як завоювання.

Париж, лютий 1869 р.

Casimir Delamarre

* "Touranien" – синонім слова "північно-алтайський". Назва народів, що проживають між Каспійським і Японським морями, між Тібетськими горами й океаном, які, розмовляючи різними мовами, мають спільні риси. Ця назва походить від назви "Туранський ханат", переіменований на "Сибірський ханат", після його завоювання росіянами. Див.: P.-E.Fittre. Dictionnaire de la langue francaise. – Chicago, 1994. – T. 6. – C. 6379.

** Колеж де Франс (College de France) – один з найстаріших науково-дослідних і навчальних закладів Франції.

*** Термін "Корона Святого Стефана" (La couronne de Saint-Etienne) є синонімом назви "Королівство Угорщини".

1. По відношенню до рутенців, єдиних, кого раніше стосувалася назва *русини*, які є слов'янами і, як наслідок, європейцями, титул "Імператор Росії" є повністю європейським. Він був узятий Петром Великим лише 1721 р. І, навпаки, ім'я "Цар" є татарським титулом, туранським, а отже, азіатським, що означає "володар степів". Він остаточно закріпився за правителями Московії після завоювання Іваном Грозним трьох царств: Сибірського, Казанського і Астраханського.

Слово "білий" у татарських народів означає "абсолютно вільний", "незалежний від усіх".

Отже, титул "Білий цар" (Tzar blanc) означає по-татарськи "суверен", незалежний від будь-якої іншої верховної влади.

Московський уряд і журнал "Північ" (Nord) не послуговуються іншою назвою, коли говорять про російського імператора азіатським народам.

2. Найважливіші із цих праць:

1). A. Viquesnal. Recherches historiques sur quelques points de l'histoire generale des peuples slaves et de leurs voisins, les Turcs et les Finnois. – Arthus – Bertrand, editeurs.

2). Henri Martin. La Russie et l'Europe. – Furne, Souvet et Cie, editeurs.

3). M. Brulle. Recherches sur les origines aryennes. – Dijon, 1864.

4). M. Duchiski, de Kieff. Necessite des reformes dans l'exposition de l'histoire des Aryas europeens et des Tourans, particulierement des Slaves et des Moscovites. – Klinsing, editeur, a Paris.

5). Le Marquis de Noailles. Histoire de Henri de Valoi, 3 vol.

У цих же працях знайдемо посилання на джерела, у яких викладена історія зазначених народів.

3. Ці питання було порушено автором цієї петиції у листі до членів Законодавчого корпусу під заголовком: "Множина замість однини і панславізм знищено у принципі". Див. також "Лінгвістична і етнографічна карта Східної Європи" цього ж автора.

4. Рутенці поділяються на білорусів, що проживають у Білорусії, і на малоросів, що населяють Малу Русь і Червону Русь. Остання складається із Поділля, Волині й України, завойованої Московією, а також Східної Галичини, що належить Австрії. Щодо Малої Русі, то вона вміщає сучасні Київську, Херсонську, Чернігівську, Полтавську, Катеринославську та Харківську губернії.

У рутенських землях, як твердять самі московські статистики, московити не проживають. Див. етнографічну карту Кеппена (Koeuppen), складеною за розпорядженням Петербурзького уряду. Вона нараховує 120 тис. московитів із приблизно 12,5 млн. рутенців, царських підлеглих.

5. Із котрих 12,5 млн. є царськими підлеглими, а 2,5 млн. належать Австро-Угорській імперії.

6. Рутенці розмовляють двома мовами – білоруською і малоросійською, які звуться рутенськими мовами. Ці мови ближче стоять до польської, ніж до російської, особливо своїм духом – риса, яка найбільше характеризує культуру народу та його історичні традиції.

7. Литовців не слід відносити до слов'янських народів; але вони, як і слов'яни, належать до великої арія-європейської раси.

Чисельністю лише у 2 млн., вони так близько зійшлися з рутенцями у XIII-XIV ст., що з погляду цивілізації та політичних прагнень, вони складають з ними єдиний народ.

Ні в які часи історія не згадує про війну між цими двома расами, які, об'єднавшись політично у XIV ст., утворили Велике Литовське князівство.

8. Під Полтавою разом із Карлом XII була переможена уся Європа. Відразу ж після цієї перемоги московити вперше остаточно ступили в Європу, загарбавши Малу Русь.

Ця перемога є настільки важливою, на їх погляд, що навіть ще сьогодні вона є об'єктом державного і церковного святкування в усій імперії, хоча урочисті відзначення інших перемог було скасовано.

Навіть ще сьогодні рутенці, відомі як малороси, не звуть русами московитів; вони вимагають своєї автономії і вважаються Петербурзьким урядом ворогами більш небезпечними, ніж поляки.

9. Навіть за часів Петра I учений-географ Деліль у своєму атласі, видрукованому 1721 р., не називає землі цього царя інакше, як Московське царство. Пізніше Московію назвали Великою Руссю, а її мешканців – великоросами, що було викликано безумовною необхідністю відрізнитися від справжньої Русі і справжніх русів.

10. Народи, що проживали на цих територіях, були нащадками трьох фінських племен, що називалися: Весь, Меря та Мурома.

11. Назва "Московія" походить не від міста Москва, а від слова "Мокша" або "Моча", що означає у різних туранських мовах "місце перебування головної орди".

12. Хай Європа ніколи не забуває, що Руські землі включають Східну Галичину і що рутенські території простягаються аж до Південних Карпат, що у самому серці Угорщини.

13. Щоби переконатись у цьому, достатньо прочитати декілька з найбільш поширених трактатів з історії, що призначаються учням.

Гаврилюк С.В.
(Луцьк)

ГОРОДОЦЬКИЙ МУЗЕЙ У КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ВОЛИНІ

Однією з визначальних рис розвитку української історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. було помітне зростання в її середовищі інтересу до вивчення минувшини окремих регіонів України, в тому числі і Волині. Дієву участь у цьому процесі брали й музейні заклади краю, зародження та розгортання діяльності яких припадає саме на вказаний період. Поява музеїв на Волині, за свідченням тодішнього краєзнавця М.Струменського, "явилась отражением того стремления к сохранению старины, которое заметно усилилось по всей России, вызвав к жизни археологические, музейные и другие общества" [4, с. 16]. Перебуваючи під ідейним тиском російського царизму, вони, тим не менше, ставили на державний рівень питання пошуку, збору, вивчення, популяризації та збереження історичних пам'яток – безцінного надбання українського народу протягом минулих століть. Більшість з них збереглися до наших днів лише завдяки самовідданій праці музейних закладів та їх працівників – маловідомих нині місцевих подвижників-краєзнавців, любителів і знавців старовини.

Активним учасником історико-краєзнавчих досліджень Волині був музей у селі Городок тодішнього Ровенського повіту. Його започаткував політичний і громадський діяч Росії барон Ф.Штейнгель за активної підтримки групи науковців, насамперед М.Біляшівського [6,арк.1-4]. Внесок Городоцького музею у вивчення пам'яток історії краю допомагають грунтовно розкрити епістолярна спадщина М.Біляшівського, Ф.Штейнгеля, звіти про діяльність музейного закладу протягом 1896-1904 рр., публікації М.Біляшівського на сторінках редагованого ним видання "Археологическая летопись Южной России", статті інших учасників будівництва цього музею, що публікувалися на сторінках тодішніх часописів і газет. Ці та інші джерела дозволяють відтворити усю багатогранну роботу науковців та краєзнавців-аматорів щодо побудови експозиції, прослідкувати шляхи поповнення музею новими надходженнями, познайомитися з екскурсійною та видавничою діяльністю даного закладу.

Найдієвішою, на наш погляд, формою роботи Городоцького музею щодо пошуку й вивчення історичних старожитностей краю виявилися наукові експедиції (екскурсії) –

спеціально організовані різнопланові обстеження одного або декількох повітів Волинської губ. Вони проводилися з ініціативи й на кошти Ф.Штейнгеля. Організовувалися вони наступним чином. Спочатку розроблялися маршрути й відповідно до них – програми археологічного, етнографічного й загалом історичного вивчення краю, що ставали орієнтирами для роботи аналогічних секцій. Після цього музей надсилав запрошення кільком науковцям, які спеціалізувалися у відповідних галузях історичної науки. Вчені підбирали собі помічників із студентів або місцевих дослідників і, приготувавши на кошти Ф.Штейнгеля необхідне спорядження, вирушали з його маєтку у селі Городок вивчати попередньо узгоджені населені пункти, урочища, залишки городищ і фортечних споруд, інші пам'ятки й пам'ятні місця Волинської губ. [3, с. 5-6].

Перша екскурсія відбулась влітку 1899 р. в межах Ровенського пов. До складу археологічної секції входили Ф.Штейнгель, І.Абрамов та Є.Корнілович. Протягом двох тижнів дослідники обстежили 15 курганів, провели розкопки городищ в околицях кількох населених пунктів. "Особенно интересным оказалось городище у с.Кричильска, здесь найдены очень хорошие образцы железного наконечника, копья и боевого топора княжеской эпохи, в валу же городища открыта масса погребений", - відзначав М.Біляшівський, описуючи результати наукової експедиції [2, с. 213-214]. Археологам вдалося також розкопати невідомі раніше стоянки кам'яної доби на лівому березі річки Горинь (поблизу населених пунктів Висоцьке та Корость) і зафотографувати віднайдені пам'ятки старовини для подальшого їх вивчення [2, с. 214].

Наступна експедиція Городоцького музею відбулася влітку 1900 р. Її масштаби виявилися значно ширшими: наукові обстеження, що тривали майже місяць, охопили Житомирський, Овруцький та Новоград-Волинський повіти губернії. Членами археологічної секції на цей раз були Ф.Штейнгель, І.Абрамов, М.Рекс та Є.Корнілович [3, с. 7]. Їм вдалося відзняти плани городищ, провести численні розвідки й розкопки. Завдяки цьому тільки з Овруцького пов. у музей поступило близько 250 експонатів кам'яного віку. Вагомими результатами увінчалася й робота історичної секції, до складу якої входили А.Матвєєв, Я.Яроцький, А.Яроцька, В.Нейкірх. Дослідникам вдалося сфотографувати давні церкви, ікони, іконостаси, інші старожитності, які траплялися на території повітів; зробити копії низки давніх актів та інших документів, виявлених у церквах, монастирях, приватних архівах й отримати для музею оригінали частини з них; зняти копії старовинних планів деяких місцевостей, цікавих в історичному відношенні; записати легенди й перекази з історії краю; детально обстежити пам'ятки міста Овруча, насамперед решткі церкви св. Василія. Отже, завдяки таким експедиціям виявлялися забуті раніше пам'ятки старовини, музей поповнювався численними надходженнями, намічалися шляхи подальших пошуків, формувалися методологічні засади історичного краєзнавства й музеєзнавства зокрема, новими фактами доповнювалася історія волинського краю [3, с. 7-9].

Як зазначалося вище, дієву участь в історико-краєзнавчих дослідженнях Волині брав Є.Корнілович - працівник Городоцького музею у 1898-1900 роках. Керуючись вказівками Ф.Штейнгеля та М.Біляшівського, він доклав чимало зусиль для поповнення експозиції музейного закладу новими надходженнями, належного їх обліку та опису, впорядкування музейної картотеки рідкісних рукописів, стародруків і підручного книжкового фонду. Цю різнопланову роботу Є.Корніловича змальовують його листи до М.Біляшівського (Див. додатки 1-6, публікуються вперше). Водночас вони яскраво розкривають турботу М.Біляшівського про подальший розквіт Городоцького музею, свідчать, що й після переїзду до Києва вчений-музеєзнавець не випускав цей музейний

заклад з поля зору. Звідси зрозуміло, чому М.Біляшівський просив Є.Корніловича систематично інформувати його про стан збереження наявних у музеї експонатів, нові надходження, рекомендував, які з реліквій варто придбати, допомагав визначити реальну ціну окремих з них тощо. Завдяки добрій поінформованості про роботу Городоцького музею М.Біляшівський періодично висвітлював його діяльність на сторінках "Археологической летописи Южной России".

В 1900 р. у зв'язку з від'їздом Є.Корніловича Ф.Штейнгель запросив на роботу в Городок А.Скриленко – перед тим працівницю Катеринославського музею. Завдяки її досвіду, пропозиціям, конкретній допомозі вдалося завершити систематизацію, опис та впорядкування музейного каталога рукописних і друкованих видань. Книги, що не стосувалися Волині, за пропозицією А.Скриленко були виділені в окремий відділ під назвою "Книги и брошюры, присланные для обмена изданий, не относящихся к Волыни". Щоправда, не зі всіх питань функціонування музею Ф.Штейнгель і А.Скриленко знаходили взаєморозуміння. В одному з листів до М.Біляшівського Ф.Штейнгель писав: "Я очень доволен, что наконец музей приведён в порядок, всё записано и музей принял вполне приличный вид. Мы заказали много полок, столов и витрин, очень простых и дешёвых, и вышло красиво и хорошо. По количеству номеров музей увеличился вдвое против последнего счёта, а по внешнему виду его теперь и узнать нельзя: так как многое спрятанное появилось на свет Божий и красиво систематически расставленное совсем иным выглядит. С Антониной Антоновной мы всё время работали вместе и в общем сходились. Она – прекрасный работник и справлялась с работой очень хорошо. Но во многих принципиальных вопросах мы не сходились...именно она совершенно не понимала соблюдения строго областного характера музея (т.е. главной его цели); затем она совершенно не понимает "сборник географический" и, если ей предоставить, свалила бы все в одну кучу под одним номером. Так же не понимает она значения собрания негативов" [7, арк. 2-3].

Матеріали Городоцького музею слугували базою для досліджень з історії, археології. етнографії Волині. Ф.Штейнгель у 1904 р. з цього приводу писав М.Біляшівському: "Музей наш немного приносит ту пользу, которую он впоследствии должен приносить. Уже Яроцкий печатал в "Волыни" очерки, пользуясь материалами музея. Абрамов в "Юном читателе" поместил статейку с рисунками, исполненными с наших негативов. Мошков печатает в "Живой Старине" обширную работу по этнографии Волыни и писал мне, что будет делать большой доклад с ... картинами (диапозитивы с наших негативов) и фотографиями в Варшавском "Обществе истории, филологии и права" под заглавием "Этнографические материалы Городецкого музея бар. Ф.Р.Шт.". В докладе, между прочим, будет говорить и вообще про музей" [7, арк. 2]. Археолог та етнограф І.Абрамов у статті, присвяченій 10-літтю Городоцького музею, зазначав, що музейними колекціями та бібліотекою користувалася голова Московського Археологічного товариства графиня П.Уварова. Під час поїздки у 1899 р. на Волинь вона цікавилася фотознімками церковних пам'яток краю, чимало з яких зберігалося у фондах цього музейного закладу [1, с. 252]. Експонати музею використовували для наукової роботи такі відомі українські вчені в галузі археології, як В.Антонович, К.Мельник-Антонович та інші.

Старожитності, зосереджені у Городоцькому музеї, у 1909 р. вивчав Ф.Вовк – учений-етнограф, професор Петербурзького університету [5, с. 34-51]. Однак при висвітленні наукової діяльності Ф.Вовка не завжди звертається увага на те, що, окрім захоплення етнографією, вчений був досвідченим археологом. Розповідаючи про відвідання Ф.Вовком Городоцького музею, Ф.Штейнгель в одному з листів до М.Біляшівського писав, що вчений зацікавився багатьма археологічними знахідками, які зберігалися в

музеї. Його увагу привернули насамперед предмети з стоянки первісних людей епохи палеоліту, розкопаної Ф.Штейнгелем у Ровенському пов. Ф.Вовк висловив низку кваліфікованих суджень з приводу віднайдених пам'яток, радив Ф.Штейнгелеві неодмінно продовжувати розкопки цієї стоянки, як і археологічні дослідження загалом [8, арк. 1-3зв.].

Завдяки зосередженим у Городоцькому музеї пам'яткам старовини побачили світ спеціальні статті та монографії історико-краєзнавчого характеру, були підготовлені й зачитані на засіданнях вчених товариств загальноросійського і регіонального рівня численні наукові розвідки і реферати [1, с. 252-254].

Таким чином, музей у с.Городок Ровенського пов. відігравав помітну роль в історико-краєзнавчих дослідженнях Волині кінця XIX – початку XX ст. Завдяки зусиллям Ф.Штейнгеля, М.Біляшівського, В.Мошкова, І.Абрамова, Є.Корніловича, Я.Яроцького, А.Скриленко й інших співробітників він став справжнім осередком згуртування наукових сил, здатних грунтовно займатися історією та пам'ятками краю, перетворився у своєрідну наукову лабораторію з метою їх виявлення, вивчення й збереження. Екскурсії Городоцького музею сприяли нагромадженню унікального матеріалу, що давав витоки дослідженню нових волинезнавчих проблем, спонукав до аналізу особливостей історичного розвитку регіону. Своїми експонатами цей музейний заклад надавав також вагому допомогу ученим Київського і Петербурзького університетів, Московського Археологічного товариства, членам низки громадських товариств Києва і Житомира, місцевим краєзнавцям, яких цікавили історія та пам'ятки Волині.

Додаток 1. Корнилович Евгений Иванович – Беляшевскому Николаю Федотовичу. Письмо 3 декабря 1898 г. Из села Городок Ровенского уезда Волынской губернии в Киев

Глубокоуважаемейший Николай Федотович!

Письмо ваше я получил, на которое имею честь ответить следующее: действительно, я вполне сознаю, что кругом виноват перед вами, но я думал беспокоить Вас лишь тогда, когда я встретил бы какое-нибудь недоразумение в занятиях по музею. К крайнему же моему сожалению, я до сих пор в музее ничего не сделал во первых потому, что сейчас же после посещений школы в с.Городке свирепствовал скарлатин, вследствие чего мне было воспрещено ходить на усадьбу; карантин продолжался почти полтора месяца. Я всё время сидел дома, ничего не делая. Во 2-х: как только карантин был снят, по поручению Барона я занимался в библиотеке (составлял каталог), и чуть через дня два-три я буду работать в музее. Если бы не было карантина, то, смею доложить Вам, что всё порученное мне Вами было бы давно сделано и всё было бы в образцовом порядке. Теперь, когда мне никакой работы нет у Барона, я всецело посвящу себя в музей. Считаю не лишним доложить Вам, что когда я ходил на усадьбу и работал в библиотеке, то я неоднократно заходил в музей, смотрел, не завелась ли сырость и многие музейные предметы выносились во двор. О положении же Городецкого музея имею честь сообщить следующее: после Вашего отъезда в Киев графом Толстым было найдено в фруктовом саду несколько вещей каменного века, г.Павловский привёз очень много рисунков костюмов четырёх уездов Волыни и копию с очень старинного портрета, хранящегося в Церкви с.Русывля Острожского уезда; надпись на портрете такая:"S.Philaretus", одеяние изображения относится к эпохе иезуитского ордена. Шульц принёс хорошо сохранившуюся кольчугу, найденную в земле близ г.Луцка. Потом поступило от г.Яроцкого также несколько предметов. Вот и всё, что могу сказать о

положении Городецкого музея. 28 ноября я получил от г.Павловского письмо (он теперь живёт в Житомире), в котором, между прочим, пишет, что им найден в одном доме старинный образ – Сон Иисуса Христа, как сказали ему. Иисус-отрок спит на горизонтально лежащем кресте, а внизу нарисованы все атрибуты крёстных страданий его, т.е.: лестница, верёвки, копья, мечи..., сребренники, гвозди и дощечки с надписью Иисус Христос и др. Он меня спрашивает, годилась бы копия с этого образа, и если да, то он скопирует и пришлёт в музей. Покорнейше прошу сообщить мне на счёт этого образа, чтобы я знал, что ответить г.Павловскому. Теперь я думаю начать писать в музее описи предметов в папках. Я забыл, где ставить № описи: на лицевой или оборотной стороне предмета? Покорнейше прошу написать мне. Шкаф для скелетов, как сказал мне сегодня Шульц, будет готов через неделю. Больше ничего не могу написать относительно положения музея.

С чувством глубочайшего уважения Ваш покорнейший слуга всегда готовый к услугам Ев.Корнилович.

(Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В.Вернадського НАН України (далі – ІР). – Ф. 31. – Спр. 1183. – Арк. 1-3.)

Додаток 2. Корнилович Евгений Иванович – Беляшевскому Николаю Федотовичу. Письмо 12 января 1899 г. Из села Городок Ровенского уезда Волынской губернии в Киев

Глубокоуважаемейший Николай Федотович!

Сего числа вместе с сим мной отправлен Вам 1 ящик с книгами и бумагами, о которых вы изволили писать Барону и мне. Копий с инвентаря не высылаю, а чуть вышлю отдельной посылочкой через 2 дня. Поездка моя не совсем удачная. Был я у четырёх священников, которые водили меня в церковь убедить меня, что у них ничего нет. Лишь один священник очень сочувственно отнёсся к музею и дал слово помогать – в смысле дальнейшего распространения музея – собиранием разных материалов от других знакомых ему священников и других лиц. 2-й священник сказал мне, что в Новоград-Волынском уезде один священник некто отец Елисей Симонович специально занимается археологией и у него очень много есть предметов каменного века. Я думаю ему написать письмо и послать отчёт. Кроме того, на днях я получил от г.Павловского письмо, в котором он, между прочим, пишет, что им найдена у одного человека в г.Житомире старинная Библия Острожского издания 1571 г. (при Кн. Острожском), каковую Библию этот человек желает продать в наш музей, остановка в цене, а потому покорнейше прошу Вас назначьте самую крайнюю цену и не в далёком будущем сообщите мне.

С чувством глубочайшего уважения ваш покорнейший слуга Ев.Корнилович.

(ІР. – Ф. 31. - Спр. 1184. - Арк. 1-2)

Додаток 3. Корнилович Евгений Иванович – Беляшевскому Николаю Федотовичу. Письмо 18 февраля 1899 г. Из села Городок Ровенского уезда Волынской губернии в Киев

...Музей помалу растёт. Недавно г.Карвасовский привёз целый ящик старинных документов, взятых им из Костёла, г. Шимоновский привёз несколько монет из клада, найденного в Волынской губернии. У Барона тоже есть некоторые вещи для музея, но какие, я не знаю, Барон ещё мне не передал. Покорнейше прошу Вас, будьте так добры, потрудитесь написать мне несколько слов относительно Библии, я в неловком положении перед г.Павловским – не знаю, что ему отвечать, а он ожидает от меня ответа.

Кроме того напишите, пожалуйста, не взяли ли Вы музейного штемпеля, он мне нужен, я искал и нигде не могу найти в музее. Здоровье Барона, слава Богу, лучше!

С чувством глубочайшего уважения Ваш покорнейший слуга, готовый к услугам Ев.Корнилович.

(ІР. – Ф. 31. – Спр. 1185. – Арк. 1-2)

Додаток 4. Корнилович Евгений Иванович – Беляшевскому Николаю Федотовичу. Письмо 30 апреля 1899 г. Из села Городок Ровенского уезда Волынской губернии в Киев

Глубокоуважаемейший Николай Федотович!

29 апреля с.г. полицейский урядник Елисей Николаевич Бельский...Дубенского уезда привёз в музей много вещей каменного века и монеты, найденные в Дубенском и Кременецком уездах. На каждом предмете есть надпись, в какой именно местности он найден. Всего он привёз 85 монет и 44 орудия каменного века. Все орудия очень хорошо сохранились. На вопрос барона, сколько он желает получить за эти 2 коллекции, он сказал, что он очень много таких вещей отослал в Киев в Университет св.Владимира и он никогда сам цены не назначал, а по усмотрению проф. Антоновича он получал деньги. Барон порешил так, чтобы Вы сами оценили эти вещи и тогда ему выплатятся деньги. Не в далёком будущем Барон вышлет подробное описание всех предметов. Кроме этого, этот урядник обещал прислать географические карты Волыни шестисотых годов и икону Св.Николая медную, выкопанную на поле. Я записал этого урядника адрес, а он указал на 2-х помещиков Дубенского уезда, в которых очень много есть интересных вещей для музея. Я думаю этим помещикам написать письма. На всякий случай я записал много курганов и укреплений, расположенных в Дубенском уезде, и, по мнению урядника, богатых.

С чувством глубочайшего уважения покорнейший слуга Ев.Корнилович

(ІР. – Ф. 31. – Спр. 1188. – Арк. 1-2)

Додаток 5. Корнилович Евгений Иванович – Беляшевскому Николаю Федотовичу. Письмо...1899 г. Из села Городок Ровенского уезда Волынской губернии в Киев

Глубокоуважаемейший Николай Федотович!

Недавно я получил от г.Павловского письмо, в котором он пишет, что за Библию острожского издания, про которую я имел честь писать Вам, желают 500 р. Барон не соглашается купить за такую высокую цену, но сказал, чтобы описание Библии я отослал Вам, коіторе и посылаю.В музей я приобрёл от одного военного человека челюсть с громадными зубами, найденную около г.Луцка. За челюсть ничего не заплатил - подарена. Барон очень часто болеет. Новостей больше никаких. Покорнейше прошу, потрудитесь сообщить мне на счёт Библии что-нибудь, чтобы я мог ответить г.Павловскому.

С чувством глубочайшего уважения ваш покорнейший слуга Ев.Корнилович.

(ІР. – Ф. 31. – Спр. 1191. – Арк. 1)

Додаток 6. Корнилович Евгений Иванович – Беляшевскому Николаю Федотовичу. Письмо ...1899 г. (лето) из села Городок Ровенского уезда Волынской губернии в Киев

Глубокоуважаемейший Николай Федотович!

По поручению Барона высылаю Вам пять папок: м.Мациев-№944, м.Клевань-№947, м.Берестечка-№646, г.Дубно-№645, м.Вишневец-№649 и два снимка ст.Замка

кн.Любомирского в г.Ровно (по описи №№ 8 и 23). Очевидно, эти папки Вы имеете передать г.Матвееву, который писал Барону выслать их. Между прочим, в письме своём г.Матвеев просит выслать ему снимки Кременецких замков. Папка г.Кременца отослана Вам раньше. 11 июня Барон, я и ещё 8 человек совершили экскурсию в с.Пересопницу Клевань, Степань, Домбровицу и др.сёла. В Пересопнице раскопали 5 курганов и одно городище. Выкопали 4 скелета и нашли разные черепки и т.п. Я был только 2 дня в Пересопнице и приехал в городок, а они поехали через Клевань на Полесье. По пути сделали много снимков и собрали много разных материалов по естественному отделу и этнографии. С августа, кажется, Барон опять поедет на Полесье делать раскопки.

С чувством глубочайшего уважения Ваш покорнейший слуга Евгений Корнилович (ІР. – Ф. 31. – Спр. 1192. – Арк. 1-2)

Джерела та література

1. Абрамов И.С. Городецкий Музей Волынской губернии бар. Ф.Р.Штейнгель // Живая Старина. - 1906. - Вып. IУ. - С. 249-254.
2. Беляшевский Н. Экскурсия от Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р.Штейнгель // Археологическая летопись Южной России. - 1899. - Т. 1. - (Декабрь).
3. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р.Штейнгель с 25 ноября 1898 по 25 ноября 1904 г. - К.: Типография Н.А.Гиричь, 1905. - 82 с.
4. Струменский М. Из Острожской старины. - Сергиев Посад: Б.и., 1916. - 16 с.
5. Чикаленко Л. Подорож з професором Хведором Вовком по Волині // Літопис Волині. - 1955. - № 2.
6. Штейнгель Федор Рудольфович. Городецкий музей Волынской губернии барона Ф.Штейнгеля. К истории создания. 1896 г. // Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В.Вернадського НАН України (далі – ІР), ф. 109, спр. 9.
7. Штейнгель Федор Рудольфович – Беляшевскому Николаю Федотовичу. Письмо 8 сентября 1904 г. Из с. Городок Ровенского уезда Волынской губернии в Киев // ІР, ф. 31, спр. 2185.
8. Штейнгель Федор Рудольфович – Беляшевскому Николаю Федотовичу. Письмо [без р.в]. Из с.Городок Ровенского уезда Волынской губернии в Киев. - ІР, ф. 31, спр. 2194.

Ботушанський В.М. (Чернівці),
Гайсенюк Я.С. (с.Рукшин Хотинського р-ну Чернівецької обл.)

З ІСТОРІЇ СЕЛЯНСЬКИХ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ТОВАРИСТВ ХОТИНСЬКОГО ПОВІТУ БЕССАРАБІЇ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Хотинський повіт Бессарабської губернії охоплював значну територію – сучасні Хотинський, Кельменецький, Сокирянський, більшу частину Новоселицького району Чернівецької області та Бричанський, Окницький і Єдинецький райони Молдови – всього у 1902 р. 334783 десятин (1 дес. = 1,0925 га), або 3657 кв. км [1, с. 109].

Як відомо, після приєднання Бессарабії (у т. ч. й Північної її частини – Хотинського пов.) до Росії у 1812 р. землі колишньої Хотинської райї (турецької мілітаризованої зони) були роздані царським генералам, різним вельможам, сановним чиновникам, які намагалися поширити тут кріпосницькі порядки. Але класичного кріпацтва, як в Росії, тут так і не було запроваджено. Частину кращої землі повіту скупили згодом польські магнати сусіднього (через Дністер) Поділля.

Характерно, що царська влада залишила незмінними турецькі назви деяких сіл, як наприклад, Кишло-Неджимове (нині с. Оселівка Кельменецького р-ну), Кишло-Замжієве

(нині с. Подвір'ївка того ж р-ну), Кишло-Салієве (нині с. Подвірне Новоселицького р-ну). Особливо значні земельні володіння на правому березі придбали Закржевські, Гижицькі, Крупенські, Казиміри та ін.

За своїм економічним станом села повіту, де проживали в основному українці, були в різних умовах щодо забезпеченості землею.

В кращому становищі були села у центральній, південній і південно-східній частині повіту, де було більше ріллі, до того ж чорноземів. У західній і північно-західній частині повіту ріллі було відносно менше, а родючість – нижчою. Значну площу займали ліси: в Грозинецькій волості – 25 %, в Рукшинській – 30 %, в Клішковецькій – 38 % [2, с. 9]. Водночас ця територія відзначалася найбільшою заселеністю. У багатьох в користуванні була порівняно незначна площа ріллі.

Не набагато поліпшилося становище щодо забезпечення селян землею й після реформи 1868 р., бо середній наділ 8-8,5 дес. на сім'ю був скорочений поміщиками до 4,7 дес. [1, с. 109], а чимало селян взагалі не отримали земельних наділів. Так, у с. Рукшин не одержали землі 9 сімей, у с.Поляна – 11, у с. Атаки – 2, у с. Недобоївці – 7 і т.д. [2, с. 353]. Поміщикам , іншим великим землевласникам належало у кінці XIX ст. 48 % усієї земельної площі повіту. Обробляли її селяни за частину урожаю або за низьку денну плату. І кожен, звичайно, мріяв про своє поле, про розширення свого господарства, бо підростали діти, яким щось треба було давати в спадок.

Поміщики ж, проживаючи в основному в містах і потребуючи негайно все більше грошей, нерідко втрачали інтерес до ведення клопітного власного господарства і воліли за краще продати свою землю, щоб вигідно вкласти капітал у банк чи якусь комерцію. До того ж вони відчували, що назріває якась революція, у ході якої взагалі можна втратити землю.

Отже, для малоземельних селян створювалася можливість придбати землю. Але поодинці вони не могли її купити. Тому селяни ряду сіл західної і особливо північно-західної частин повіту, зокрема Рукшинської волості, почали об'єднуватися у земельні товариства, щоб на позичені під високий процент у Селянському банку гроші купувати земельні комплекси у поміщиків, поділити їх на ділянки для кожного члена товариства відповідно до того, хто скільки міг сплатити грошей на виплат.

Одним із таких товариств було "Рукшинське поземельне товариство с. Кишло-Неджимове", створене в кінці 1896 р. Станом на 4 січня 1898 р. у його складі було 122 домогосподарі із сіл: Рукшин, Атаки, Орестівка, Недобоївці Рукшинської волості та с. Ширівці Клішковецької волості (див. док. № 1). При сприянні Селянського поземельного банку товариство купило у Йосипа Гнатовича Закржевського 976 десятин 509 квадратних сажнів (1 кв. с. = 4,5 кв. м.) земельних угідь в с. Кишло-Неджимове, оточених землями сіл Перківці, Зелена, Лівинці (див док. № 2). Здебільшого селяни придбали по 5-10 дес., окремі – по 20 дес. Після реєстрації товариства головним нотаріусом губернії у Кишиневі І.М.Кобієвим 4 січня 1898 р. селяни стали власниками придбаної землі.

Товариство обирало на 2-3 роки голову і скарбника. Останній збирав регулярно (навесні і восени) грошові частки за землю, про що вносилися відповідні записи в індивідуальні платіжні книжки і завірялися печаткою товариства (див. док. № 3). Річна плата з року в рік зростала. У 1898 р. за 10 десятин сплачувалося 48 крб., 1903 р. – 82, 72 крб., 1905 р. – 86, 42 крб., перед Першою світовою війною – майже 100 крб.

9 вересня 1900 р. створено 2-ге Кишло-Неджимівське товариство. До нього ввійшов 191 член – жителі як самого Кишла-Неджимового, так і с. Рукшин та навколишніх сіл. Можемо судити про це приблизно за прізвищами членів товариства, що поширені й зараз в окремих селах. Так, у списку членів товариства (див. док. № 4), крім більше

півсотні прізвищ, типових і для сучасної Оселівки (Бабшинський, Казимір, Чабан, Швець, Шепенюк, Захарчук, Сухар, Беженар, Кащук, Гущак, Бринзанський, Бошган, Гаргаун, Проданюк. Кушнір, Ковцун, Антощук, Ботушанський, Завалецький, Сторчак, Шахрай та ін.) зустрічаються десятки прізвищ, характерних і нині для ряду сіл, зокрема далекого Рукшина (Гермаківський, Бурдейний, Громик, Предрик, Лаба, Серафинчик, Окіпняк, Шинкарюк, Кривий, Варварюк, Скуляк, Чинчик, Куделько, Жалоба, Банар, Рачук, Мельник, Співак та ін.) і ближчих сіл Лівинців (Паращук, Банар, Руснак, Перепічка, Рябчик та ін.), Крокви (Жалоба), Перківців (Волощук, Дудка, Рябий та ін.). Дарабан (Перепелюк), Гринчука (через Дністер на Поділлі) (Соломко, Гринчуцький, Горбовий, Гончарук та ін.). Тодішні землі, приналежні до Кишла-Неджимового (Оселівки), займали і територію сучасного с.Путрине (аж до с.Зелена), яке існувало ще з 16 ст., але згодом запустіло. І лише у зв'язку з купівлею поміщицької землі селянами (Гермаківськими, Громиками, Пундиками, Гарбузами, Ботушанськими, Ткачами, Дячуками, Соломками, Беженарями, Руснакми, Банарями, Мельничуками та ін.) – вихідцями з Рукшина, Кишла-Неджимового, Лівинців, Перківців та інших сіл з 1901 р. відродилося с. Путрине.

Члени 2-го Кишло-Неджимівського товариства купували 602 дес. 1629 кв. сажнів землі у поміщиці Броніслави Гижицької при допомозі кредиту Селянського банку. Але через те, що члени товариства дали заявку на купівлю не 602 дес. 1629 кв. с., а 638 дес. 1629 кв. с., то на сході 166 членів товариства 9 вересня 1900 р. було вирішено кожному члену товариства скоротити певну частку від кожної десятини, щоби всі члени товариства могли купити бодай зменшену ділянку землі. Переважали здебільшого дрібні ділянки. З усіх 191 ділянки 30 % були по 2 дес., 20 % - по 3 дес., 11 % - по 5 дес., 9 % - по 4 дес., 8 % - по 1 дес., 6 % - по 1,5 дес., 3 % - по 10 дес., 1,6 % - по 6 дес., по 1 % займали ділянки розміром відповідно по 3,5 дес., 6,5 дес., 8 дес., 15 дес. Отже, 171 ділянка, або 90 %, були розміром від 1 до 5 дес. включно, які купували переважно малоземельні селяни (див. док № 4).

У 1906 р. створено ще одне Рукшинське земельне товариство в Кельменецькій волості для купівлі землі.

Як оброблялася придбана за 15-20 і більше верств земля рукшинцями ? Спочатку вони доїжджали туди, а згодом багато хто переселився у суміжні з їх полями села, зокрема в Оселівку, Лівинці, Крокву, Путрено, Зелену, Перківці, Мошонець та інші. Земля потребувала нових робочих рук, нових хазяїв.

Джерела та література

1. Бессарабия. Географический, исторический, статистический, экономический, этнографический, литературный и справочный сборник. – М., 1903.
2. Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
3. Сборник статистических сведений по Хотинському уезду Бессарабської губернии. – М., 1856

Документи
(із власної колекції авторів)
№ 1

Громадська ухвала "Кишло-Неджимівського поземельного товариства" с.Рукшин від 9 вересня 1897 р. про купівлю землі у великого землевласника Закржевського.

9 вересня 1897 р.

Мирский приговор

1897 года Сентября 9 дня, мы нижеподписавшиеся Бессарабской Губернии, Хотинского Уезда Рукшинской Волости поселяне с.Рукшин [....] г.Земского Начальника 1 участка Хотинского уезда, быв собраны сего числа при управлении с.Рукшин и в присутствии Рукшинского Волостного старшины Авксентия Гермакивского в числе 80 наличных домохозяев из числа 122 домохозяев Кишло-Неджимовского товарищества по покупке земли у г. Закржевского при с.Кишла-Неджимова Хотинського Уезда при помощи Поземельного Крестьянского Банка, где имели между собою рассуждение о избрании 2 человек уполномоченных на помощь назначенным раньше уполномоченным Пентелею Мельнечуку и Василию Шевчуку для отправления в Кишенев для совершения у Старшего Нотариуса Кобиева купчей крепости по покупке вышеуказанной земли и по обсуждении нами сего предмета все единогласно приговорили избрать из среды 2 человек уполномоченными для вышеуказанной цели своих сотоварищей Михаила Григориева Предрика и Евфимия Андреева Погоренного, как людей честных и благонадёжных, под судом и следствием небывших и ныне не состоящих, которых уполномачивает наравне с назначенными раньше Мельнечуком и Шевчуком, в том подписуются: Алексей Васильков, Иван Погорелый, Семен Чинчик, Григорий Рачук, Андрей Еремиен, Василий Венийчук, Александр Венийчук, Семен Трубчак, Артемон Канчук, Артемон Окипняк, Матвей Бурмей, Афанасий Ваньковский, Никифор Дячук, Алексей Пушкарь, Михаил Канчук, Алексей Пушкарь, Иван Ляныk, Димитрий Предрик, Петр Настюк, Георгий Яковец, Иван Шишковский, Яков Еремиен, Иван Гайсенюк, Феодор Квасневский, Георгий Чинчик, Евфтодий Шевчук, Мойсей Настюк, Петр Мельнечук, Андрей Жалоба, Петр Павлюк. Василий Громек, Евфимий Куделька, Андрей Погорелый, Димитрий Скрипник, Касиян Скуляк, Филип Чеботарь, Спиридон Долинюк, Семен Долинюк, Михаил Короткий, Феодор Семенчук, Дионисий Рыбак, Павел Кривой, Феодор Гайсенюк, Иван Шевчук. Иван Бра[...]налюк, Михаил Кавсневський, Тимофей Рачук, Николай Биливский, Андрей Шишковский, Дмитрий Шишковский, Иван Шестобуз, Феодор Горбатюк, Василий Галюк, Андрей Пентяков, Андрей Решетник, Петр Грабарь, Никита Шевчук, Василий Шевчук, Павел Жовтенький, Александр Гайсенюк, Евфтемий Бурмей, Григорий Корчевой, Авксентий Гермакивский, Потап Косташ, Иван Криворучка, Петр Шенькарюк. Григорий Думанчук, Николай Шевчук, Гавриил Демов, Григорий Лаба, Александр Чинчик. Алексей Серафинчик, Феодор Серафинчик, Василий Серафинчик, Тимофей Серафинчик, Авксентий Вельховецкий, Емильян Окипняк, Ксенофонт Горбатюк, Георгий Мельнечук и Николай Пелеванюк, а за них неграмотних по изверению расписался Потомственный Почетный Гражданин М [...] Григориев Пентяков.

Действительность настоящего приговора Рукшинское Сельське Управление подписал с приложением должностных печатей удостоверяет Сентября 9 дня 1897 года

Сельский Староста [печать] Илия Немец
Сельський Писарь [печать] Ваньковский

№ 2

Т.зв. ввідний лист кишинівського нотаріуса І.Кобієва про введення (оголошення) селян Рукшина, Атак, Орестівки і Недобоївців у стан власників купленої в с.Кишло-Неджимове землі.

4 січня 1898 р.

Вводный лист

1898 г. января 4 дня. Я, Земский Начальник 3 участка Хотинского уезда Бессарабской губернии, на основании данной совершенной Кишиневским Нотариусом Ильей Николаевичем Кобиевым 1897 года сентября 18 дня внесенной в крепосную книгу, отмеченной в реестре крепостных дел по Хотинскому уезду книге IV под № 28а, в отделе I и отпечатанной Старшим Натариусом Кишиневского Окружного Суда в реестре крепостных дел по Хотинскому уезду за 1897 год книги 1 № 14 и на сновании 109 ст. IX т. св[ода] зак[онов], 47 ст. пол[ожения] о зем[ле] Нач[альник] ввел сего числа во владние поселян царан Бессарабской губернии Хотинского уезда сел: Рукшина, Атак, Арестовки и Недобоуц Рукшинской волости и села Широуц Клишковской волости, образовавшим вместе с ним Кишла-Неджимовское ста двадцати двух домохозяев товарищество надел на землю, приобретенную им при содействии Крестьянского Поземельного Банка от Иосифа Игнатиева Закржевскаго, в свою общественную собственность в шести участках находящуюся Бессарабской губернии, Хотинского уезда Кельменецкой вол[ости] при селе Кишла-Неджимова, в количестве по плану девять сот семьдесят шесть десятин пятсот девять сажен удобной и неудобной, в том числе: усадебной в четырех участках с садом пять десятин тысяча восемьсот восемдесят шесть саж., пахотной семьсот тридцать семь дес., сенокосной шестьдесят десятин, под постройками в поле три десятины, выгонной – сто десятин, и того удобной – девятсот пять дес. тысяча восемьсот восемьдесят шесть саж. и неудобной – семдесят десятин тысяча двадцать три сажени; в границах: четыре усадебных участка со всех сторон с поселянским наделом с. Кишла Неджимова, северный прибрежный участок с тем же поселянским наделом, землею с.Каплевки и Дарабан и рекою Днестром, и главный участок с тем же поселянским наделом, Церковною землею с. Кишла-Неджимова и землями селений Перковец, Кишлы Зеленой и Левинец.

О чем составлен настоящий вводный лист, надлежащий выдаче [...] с. Кишла-Неджимова вместе с данной.

При вводе во владение присутствовали понятые: цар[анин] с.Бырновой Григорий Бидюк, Семен Сыроид; с.Мошанца [...] Цуркан и Кассиян Шевчук; с.Перковец Василий Иванский и Гавриил Панчук, а за них неграмотных расписался местный Сельський Староста Кишла-Неджимова Николай Швец [печать], Старшина Кельменецкой волости Юрий Чебан [печать].

Зачеркнутые слова "1897 г. декабря" не читать, а добавленным "1898 г. января 4 дня" верить. Сельский Начальник [підпис].

№ 3
Книжка запису платежів Рукшинського товариства с. Кишла-Неджимова за 1904-1905 рр.

15 квітня 1904 р. – 30 вересня 1905 р.

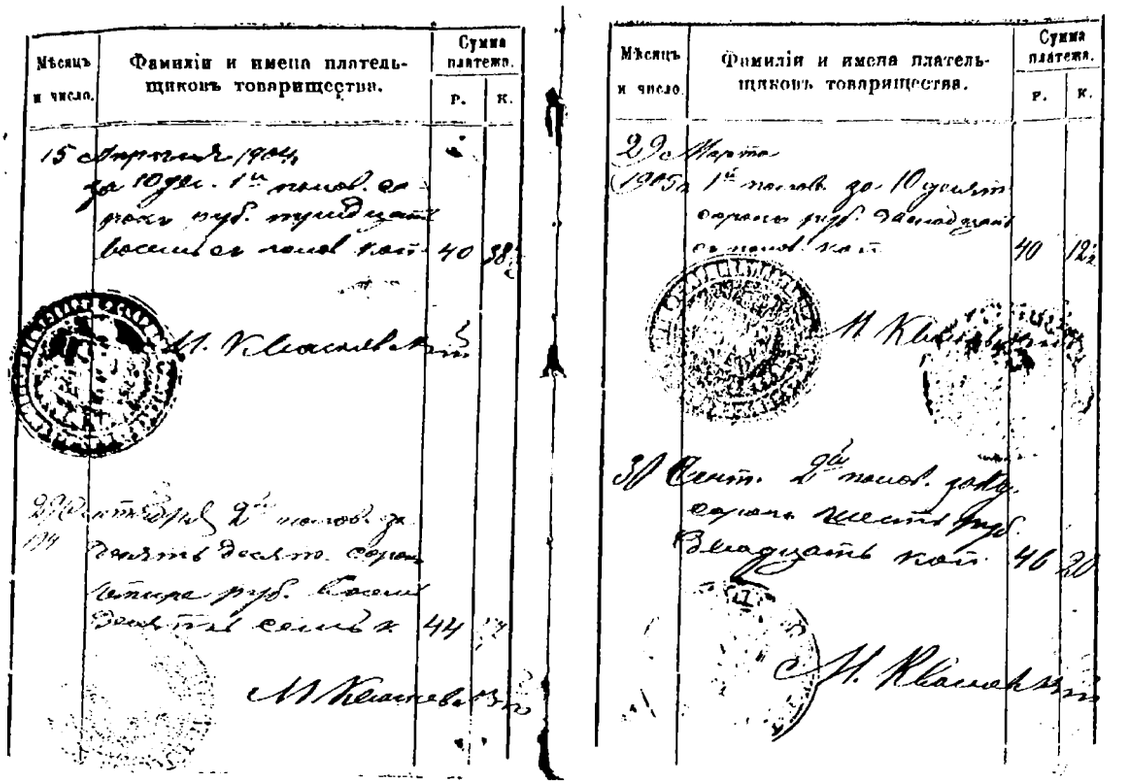

Мѣсяцъ и число.	Фамилiи и имена плательщиковъ товарищества.	Сумма платежа. р.	к.
15 Апрѣля 1904	за 10 дес. 1-хъ полов. 60 сажен. куб. пудъ дать восемь сот полов. пят-	40	38½
29 Октября	2-хъ полов. 94 дать десять сотен сажен четыре куб. сажен девять пят-	44	13

Мѣсяцъ и число.	Фамилiи и имена плательщиковъ товарищества.	Сумма платежа. р.	к.
29 Марта 1905 г.	1-хъ полов. 30 10 дес. 1-хъ сажен куб. 3 западдать съ полов. пят-	40	12½
30 Сент.	9-хъ полов. 94 сажен шесть куб. Двадцать пят-	46	30

№4

Копія ухвали 2-го Кишло-Неджимівського поземельного товариства від 9 вересня 1900 р. про купівлю землі у великої землевласниці Гижицької 9 вересня 1900 р.

9 вересня 1900 р.

Копия приговора 2 Кишло-Неджимовского товарищеского приговора, состоявшегося 9 сентября 1900 г. за № 3

1900 года сентября 9 дня мы, нижеподписавшиеся крестьяне 2 Кишло-Наджимовского товарищества Кельменецкой волости Бессарабской губернии, собравшись на товарищеский сход в числе 166 членов, и в присутствии выборного нашего, Василия Чернея, по надлежащем обсуждении приговорили. Приобретаемую нашим товариществом при содействии крестьянского Банка во владение товарищества землю у Брониславы Яковлевны Гижицкой в количестве шести сот двух десятин 1629 кв. сажен распределить между членами нашего товарищества следующим образом: распределить 602 десятины 1629 кв. сотен между покупающими с тем, чтобы вышло 638 десятин 1629 с. согласно набору членов товарищества, т.е. уменьшить каждую десятину в мере, а именно выделить: 1. Ивану Михайлову Бабчинскому четыре дес. 2. Парасковии Иванской одна дес. 3. Василию Казимиру две дес. 4. Григорию Чебану три десятины. 5. Никифору Швецу две десятины. 6. Матвею Шепенюку четыре дес. 7. Василию Захарчуку две десятины. 8. Ивану Сухарю одну десятину. 9. Василию Ив. Беженарю две десятины. 10. Григорию Кащуку-Гущаку пять десятин. 11. Петру Швецу две десятины. 12. Якову Бринзанскому три десятины. 13. Василию Сем. Бошгану три десятины. 14. Федору Еф. Гаргауну две с половиной десятины. 15. Василию Еф. Гаргауну две с половиной десятины. 16. Ефтемию Сем. Бошгану три десятины. 17. Ивану Ефтемиеву

Швецу две десятины. 18. Ефтемию Гаврилову Проданюку три десятины. 19. Василию Феод. Сухарю две десятины. 20. Василию Еф. Чебану десять десятин. 21.Никифору Бошгану две деятины. 22.Степану Лукиян. Гонте семь десятин. 23. Семену Матв. Гаргауну две десятины. 24. Петру Гим. Ковцуну две десятины. 25. Ивану Ст. Боднарю две десятины. 26. Григорию Ст. Беженарю пять десятин. 27. Ивану Ев. Антощуку пять десятин. 28. Ивану п.Антощишин-Гринькову пять десятин. 29. Семену В. Захарчуку три десятины. 30. Василю В.Казимиру три десятины. 31. Ивану Р. Сухарю четыре десятины. 32. Антону Мих. Бабчинскому пять десятин. 33. Ефтемию Яковлеву Швецу три десятины. 34. Прокопу А. Швецу пятнадцать десятин. 35. Петру П.Гаргауну пять десятин. 36. Ивану Йосиф. Швецу две десятины. 37. Прокопию Д. Бошгану три десятины. 38. Михаилу Н. Беженарю четыре десятины. 39. Петру М. Казимиру две десятины. 40.Василию Ив. Шепенюку две десятины. 41. Василию Ив. Бошгану две десятины. 42. Антону Ивановичу Шепенюку две десятины. 43. Захарию Н.Швецу четыре десятины. 44. Афанасию Еф. [Чебану] девять десятин. 45. Ивану Аф. Швецу три десятины. 46. Ивану Вас. Бошгану две десятины. 47. Василию Степ. Беженарю пять десятин. 48. Григорию Лук. Гонте две десятины. 49. Михаилу Феод. Завалецкому две десятины. 50. Феодору Ан. Дудке десять десятин. 51. Василию Ан. Рыженькому одну десятину. 52.Феодору Фил. Батушанскому восемь десятин. 53. Алексею Сав. Чебану пять десятин. 54. Ивану Феод. Чебану четыре десятины. 55. Евстафию Павлову Наглюку пять десятин. 56. Василию Аф. Чернею четыре десятины. 57. Григорию Авк. Препичке пять десятин. 58. Ивану Ер. Банарю три десятины. 59.Василию Сем. Руснаку пять десятин. 60. Илье Вас. Руснаку пять десятин. 61. Андрею Аф. Кушниру две десятины. 62. Василию Ер. Банарю две десятины. 63. Алексею Ст. Паращуку пять десятин. 64. Филипу Еф. Кушниру две десятины. 65. Михаилу Ст. Паращуку четыре десятины. 66. Семену Вас. Рябчику три десятины. 67. Ивану Вас. Рябчику две десятины. 68. Матвею Мих. Громику две десятины. 69. Василию Андрееву Ткачуку две десятины. 70. Дмитрию Анд. Ткачуку четыре десятины. 71. Василию М.Громику пять десятин. 72. Никифору Ст. Паращуку четыре десятины. 73. Георгию Мих. Громику пять десятин. 74. Парфению Мих. Громику две десятины. 75. Василию Захар. Рябому три десятины. 76. Дмитрию Ев. Перепелюку пять десятин. 77. Василию Антонюку-Гаврилюку пять с половиной десятин. 78. Артемию Ив. Максимчуку пять десятин. 79. Григорию Ем. Пундику две десятины. 80. Феодору Ем. Пундику одна с половиной десятина. 81. Ивану Феод. Кудельке три десятины. 82. Никифору Сем. Варварюку пять десятин. 83. Димитрию Варварюку шесть десятин. 84. Василю Ник. Варварюку три десятины. 85. Созонтию Як. Гермакивскому – Пилипову три десятины. 86. Андрею Соз. Гермакивскому-Пилипову две десят. 87. Феодору Соз. Гермакивскому - Пилипову три десятины. 88. Ивану Авксент Гермакивскому две с половиной дес. 89. Никите Ксенофо. Кавюку-Сафрониеву десять десятин. 91. Марку Ив. Гарбузу три десятины. 92. Иосифу Ив. Гарбузу три десятины. 93. Власию Ив. Гарбузу четыре десятинью 94. Феодору Гавр. Феодорову две десятины. 95. Петру Ив. Михайлову три десятины. 96. Якову Як. Ананиеву пять десятин. 97. Евфимию Ив. Думанчуку шесть десятин. 98. Андрею Ив. Думанчуку восемь десятин. 99. Корнию Ив. Думанчуку четыре десятины. 100. Якиму Ив. Мельнику четыре десятины. 101.Максиму Лук. Мельнику четыре десятины. 102. Якову II Лук. Мельнику четыре десятины. 103. Феодору Лук. Мельнику одна с половиною десятина. 104. Павлу Лук. Мельнику три десятини. 105. Циасу Наз. Соломке пять десятин. 106. Михаилу Соломке десять десятин. 107. Онуфрию Наз. Соломке четыре десятины. 108. Алексею Ник. Соломке три десятины. 109. Кириллу Ник. Соломке две десятины. 110. Фаддею Власиеву Соломке две десятины. 111. Якиму Вл. Соломке три десятины. 112. Никифору Д.Соломке три с

половиной десятины. 113. Тимофею Дор. Соломке две с половиной дес. 114. Ивану Мат. Соломке две десятины. 115. Матвею Михайлову Фтемову две десятины. 116. Ивану Иосиф. Фтемову шесть с половиною дес. 117. Терентию Гр. Гринчукскому три десятины. 118. Якиму Ст. Скуляку одна с половиною дес. 119. Петру Тимо. Мунке две десятины. 120. Евфимию Дим. Ковальчуку две десятины. 121. Димитрию П.Михайлову-Фтемову две десятины. 122. Наталии Фтемовой одна с половиной дес, 123. Василю Он. Федорову одна с половиной дес. 124. Онуфрию Соз. Воронецкому четыре десятины. 126. Анне Ант. Медвецкой две десятины. 127. Павлу Ев. Медвецкому две десятины. 128. Терентию Ар. Бурдейному одну десятину. 129. Ивану Пан. Ларионову четыре с половиною десятины. 130. Власу Пан. Ларионову четыре с половиною десятины. 131. Андрею Пант. Ларионову шесть с половиною десятин. 132. Федору Бурдейному две десятины. 133. Василию приймаку Бошгану три ддсятины. 134. Кирилу Дим. Кирилюку одна с половиной десятина. 135. Сергею Николаеву Пукачуку две десятины. 136. Василию Спивачуку-Мудрому одна с половиной десятина. 137. Степану Никит. Спивачуку две десятины. 138. Василию гр. Сторчаку одну с половиной дес. 139. Петру Ал. Бурденюку одну десятину. 140 . Афанасию Ал. Бурденюку две десятны. 141. Андрею В.Праткову две десятины. 142. Димитрию Онуфр. Спиваку две десятины. 143. Григорию Спиваку-Мудрому две десятины. 144. Семиону Иос. Цацеву одну десятину. 145. Тимофею Григорьевичу Илькову две десятины. 146. Ивану Кал. Немому две десятины. 147. Семену Ануф. Бурденюку три десятины. 148. Ивану Ив. Стипанишину две десятины. 149. Степану Арт. одну десятину. 150. Якову Спивачуку-Мудрому три десятины. 151. Михаилу Влас. Волощуку две десятины. 152. Терентию Вас. Сывому одна с половиной десятина. 153. Евфимию Вас. Мунчаку три десятины. 154. Ивану Триф. Мунке пять десятин. 155. Николаю Ив. Горбовому одна десятина. 156. Кирилу Ганчаруку-Передерчешину одну десятину. 157. Ивану Сильв. Диканюку одна с половиной дес. 158. Кириллу Кас. Мунчаку десять десятин 1629 к.с. 159. Кассиану Григорьеву Плаксывому три десятины. 160. Димитрию Корн. Волощуку три десятины. 161. Ивану Пр. Мельнику две десятины. 162. Прокопию П.Косташ-Шевцову пять десятин. 163. Дорофею Аф. Цисарю одна с половиной дес. 164. Евфимию Як. Шахраю три с половиной дес. 165. Степану Ив. Соломке две десятины. 166. Якову Ив. Соломке семь десятин. 167. Стефану В. Данилову одну десятину. 168.Якову Як. Шахраю три десятины. 169. Михаилу Як. Шахраю три десятины. 170. Авксентию Иг. Паладнику три десятины. 171. Дименгию Мих. Перевознику три десятины. 172. Ивану Дем. Перевознику три десятины. 173. Ивану Сем. Григоришену четыре десятины. 174 Данилу Сем. Григоришену две десятиы. 175. Матвею Хр. Бугайчуку три десятины, 176. Ивану Еф. Цисарю одну десятину. 178. Димитрию Ст. Цымбалу одну десятину. 179. Тимофею Пет. Гою одну десятину. 180. Леонтию Гр. Соломке две десятины. 181. Митрофану Л.Перевознику одна с половиной дес. 182. Ананию Пах. Цисарю одну десятину. 183. Марии Перевозник две десятины. 184. Александру Ник. Волощуку три десятины. 185. Стефану Гр. Тимофееву одну десятину. 186. Тихону Иос. Кубицкому [пропущено]. 187. Якову Гр. Шахраю три десятины, 188. Константину Безпрабою две с половиной дес. 189. Артемию Окипняку две десятины. 190. Генриху Землинскому пятнадцать десятин. 191. Петру Иванову Шахраю две десят.

Распределение это устанавливается впредь до признания товариществом необходимости изменить это распределение, в чем и подписываемся члены 2-го Кишло-Неджимовского товарищества.

1. Иван Михайлов Бабчинский,
2. Василий Антонов Григорьев Казимир,
3. Григорий Матвеев Чебан,
4. Никифор Ефтемиев Швец,
5. Матвей Иванов Шепенюк,
6. Василий Иванов Захарчук,
7. Василий Иванов Беженарь,
8. Григорий Николаев Кащук-Гущак,
9. Петр Феодоров Швец,
10. Яков Стефанов Бринзанский,
11. Василий Семенов Бошган,
12. Феодор Ефремов Гаргаун,
13. Василий Ефремов Гаргаун,
14. Ефтемий Семёнов Бошган,
15. Иван Ефтемиев Швец,
16. Ефтемий Гаврилов Проданюк,
17. Василий Феодоров Сухарь,
18. Василий Ефтемиев Чебан,
19. Никифор Иванов Бошган,
20. Степан Лукиянов Гонта,
21. Семен Матвеев Гаргаун,
22. Петр Тимофеев Ковцун,
23. Иван Степанов Беженарь,
24. Григорий Степанов Беженарь,
25. Иван Евстафиев Антощишин,
26. Иван Петров Антощин-Гриньков,
27. Семен Васильев Захарчук,
28. Василий Васильев Казимир,
29. Иван Романов Сухарь,
30. Антон Михайлов Бабчинский,
31. Ефтемий Яковлев Швец,
32. Прокоп Алексеев Швец,
33. Петр Петров Гаргаун,
34. Иван Иосифов Швец.
35. Прокопий Дмитриев Бошган,
36. Михаил Николаев Беженарь,
37. Петр Михайлов Казимир,
38. Василий Иванов Бошган,
39. Василий Иванов Шепенюк,
40. Антон Иванов Шепенюк,
41. Захарий Николаев Швец,
42. Афанасий Ефтемиев Чебан,
43. Григорий Авксентиев Перепичка,
44. Иван Алексеев Швец,
45. Иван Василев Бошган,
46. Михаил Феодоров Завалецкий,
47. Феодор Алексеев Дудка,
47. Василий Алексиев Рыженький,
48. Авксентий Савов Чебан,
49. Иван Феодоров Чебан,
50. Евстафий Павлов Наглюк,
51. Иван Еремеев Банарь,
52. Василий Семенов Руснак,
53. Илья Васильев Руснак,
54. Андрей Афанасьев Кушнир,
55. Василий Еремеев Банарь,
56. Алексей Стефанов Паращук,
57. Филипп Афанасьев Кушнир,
58. Михаил Стефанов Паращук,
59. Семен Васильев Рябчик,
60. Иван Васильев Рябчик,
61. Матвей Михайлов Громик,
62. Василий Андреев Ткачук,
63. Димитрий Андреев Ткачук,
64. Василий Михайлов Громик,
65. Никифор Стефанов Паращук,
66. Георгий Михайлов Громик,
67. Парфений Михайлов Громик,
68. Василий Захарьев Рябый,
69. Димитрий Ефтемиев Перепелюк,
70. Василий Петров Антонюк-Гаврилюк,
71. Григорий Емельянов Пундык,
72. Феодор Емельянов Пундык,
73. Иван Феодоров Куделька,
74. Никифор Семенов Варварюк,
75. Димитрий Никифоров Варварюк,
76. Василий Никифоров Варварюк,
77. Созонтий Яковлев Гермакивский-Пилипов,
78. Андрей Созонтиев Гермакивский-Пилипов,
79. Феодор Созонтиев Гермакивский-Пилипов,
80. Иван Авксентиев Гермакивский,
81. Никита Ксенофонтов Кавьюк-Сафрониев,
82. Иван Прокопов Бейчук,
83. Марко Иванов Гарбуз,
84. Иосиф Иванов Гарбуз.
85. Василий Иванов Гарбуз,
86. Феодор..... (стерлося. – Авт.).
87. .....(стерлося. – Авт.).
88. Евфимий Иванов Думанчук,
89. Корний Иванов Думанчук,
90. Яким Иванов Мельник,
91. Максим Лукиянов Мельник,
92. Яков II-ой Лукиянов Мельник,
93. Феодор Лукиянов Мельник,
94. Влас Назариев Соломко,
95. Стефан Григориев Тимофеев,

96. Онуфрий Иванов Соломко,
97. Алексий Никифоров Соломко,
98. Фаддей Власиев Соломко,
99. Яким Власиев Соломко,
100. Никифор Дорофтеев Соломко,
101. Тимофей Дорофтеев Соломко,
102. Иван Матвеев Соломко,
103. Матвей Петров Михайлов, он же Фтемов,
104. Иван Иосифов Фтемов,
105. Яким Стефанов Скуляк,
106. Петр Тимофеев Мунка,
107. Евфтимий Димитриев Ковальчук,
108. Димитрий Петров Михайлов, он же Фтемов,
109. Василий Онуфриев Феодоров,
110 Андрей Созонтов Воронецкий,
111. Анна Амбросиева Медвецкая,
112. Павел Евфимиев Медвецкий,
113. Иван Пантелеймонов Ларионов,
114. Терентий Алексеев Бурдейный,
115 Федот Алексеев Бурдейный,
116. Василий Алексев-Елисеев Приймак Бошган,
117. Кирилл Данилов Кирилюк,
118. Сергий Николаев Пукачук,
119. Василий Андреев Спивачук отчим Мудрый.
120. Степан Никитов Спивачук,
121. Василий Григорьев Сторчак,
122. Петр Александров Бурденюк,
123. Афанасий Александров Бурденюк,
124. Андрей Василиев Пратков,
125. Димитрий Онуфриев Спивачук,
126. Семен Иосифов Цацев,
127. Иван Калинников Немой,
128. Семен Андреев Бурденюк,
129. Иван Иванович Стипанишин,
130. Степан Артемов Спивак,
131. Яков Андреев Спивачук, он же Мудрый,
132. Михаил Власов Волощук,
133. Евфимий Кассиянов Мунчак,
134. Иван Трофимов Мунка,
135. Николай Иванов Горбовой,
136. Кирилл Павлов Ганчарук-Передерчешин,
137. Иван Сильвесторов Диканюк,
138. Кассиян Григорьев Плаксивый,
139. Димитрий Корнеев Волощук,
140. Иван Прокопов Мельник,
141. Прокопий Павлов Костын-Шевцов,
142. Дорофей Афанасиев Цисарь,
143. Ефимий Яковлев Шахрай,
144. Степан Павлов Соломко,
145. Яков Иванов Соломко,
146. Стефан Василиев Данилов,
147. Яков Яковлев Шахрай,
148. Михаил Яковлев Шахрай,
149. Дометий Никифоров Перевозник,
150. Иван Семенов Григоришин,
151. Иван Ефимиев Цисарь,
152. Сидор Матвеев Соломко,
153. Димитрий Стефанов Цымбал,
154. Леонтий Григорьев Соломко,
155. Митрофан Ларионов Перевозник,
156. Ананий Пантелеймонов Цисарь,
157. Александр Николаев Волощук,
158. а за них неграмотных по доверию расписался, а равно и за себя Артемий Максимчук,
159. Феодор Ботушанский,
160. Михаил Соломко,
161. Кирил Мунчак,
162. Матвей Бугайчук,
163. Петр Михайлов,
164. Овксентий Пахионик,
165. Павел Медвецкий,
166. Константин Медвецкий,

По сверении с подлинником натоящая копия
оказалась верна и ничего не пропущено
[.....]* (рядок стерся. – Авт).

Полицейский сотский
в Кишло-Неджимово С.Продан

[Кругла печатка з написом:
Полицейский сотский села
Кишло-Неджимово]

Піддубний І.А.
(Чернівці)

ДЕЯКІ ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ЗНОСИН УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1919-1920 рр.

Кінець лютого 1917 р. приніс цілком несподівані для багатьох зміни, які вплинули на подальшу долю цілого ряду держав. Лютнева революція у Російській імперії створила умови для революційних змін на терені цієї держави. 7 березня 1917 р. в Києві було створено громадський (згодом керівний) орган демократичної України - Українську Центральну Раду [2, с. 5]. Саме цей орган повинен був реалізувати ідеал Української Держави і справді робив кроки у цьому напрямку. До них належало прийняття І Універсалу (23 червня 1917 р.), яким проголошувалося автономію України у складі Росії [1, с. 93-95]. Проте подальший хід подій продемонстрував потребу вибору самостійного державного розвитку, і 20 листопада 1917 р., вже по більшовицькому перевороті у Петрограді Центральна Рада видала ІІІ Універсал, проголосивши ним утворення Української Народної Республіки [1, с. 111-113]. Наступним кроком у творенні української державності, зробленим у час більшовицько-української війни, стало прийняття документа, "який став наріжним каменем українського самостійницького руху XX століття" – IV Універсалу [1, с. 124]. Окрім проголошення незалежності, у цьому документі наголошувалося на прагненні мирного співіснування з сусідніми державами. Такий крок стосовно Росії було зроблено українським урядом наприкінці березня 1918 р., а вже після розпуску Центральної Ради 23 травня 1918 р. і встановлення гетьманського режиму розпочалися українсько-російські переговори. Результатом їх стало підписання 12 червня прелімінарного договору та відкриття українських генеральних консульств у Москві та Петрограді й консульств у 18 містах Росії. В Україні російські генеральні консульства були відкриті у Києві, Харкові та Одесі, а консульства – у чотирьох містах [6, с. 16]. Дещо раніше, у січні 1918 р. делегація Української Народної Республіки взяла участь у мирних переговорах з Центральними державами. Саме це послужило причиною розриву зносин урядів держав Антанти з українським урядом. Укладення ж сепаратного мирного договору України з Центральними державами (9 лютого 1918 р.) створило у подальшому нові труднощі для Української держави.

Відкриття у січні 1919 р. мирної конференції у Парижі пробуджувало нові сподівання, та попри все для українців вони залишилися марними, а відмова від розгляду конференцією українських жадань привела до краху проантантівської орієнтації в Україні. Проте українська делегація на Паризькій мирній конференції (очолював її Г.Сидоренко) не полишала сподівань на позитивне вирішення питань, пов'язаних з Україною. Про це можна судити із звернення української делегації до Голови мирної конференції від 17 травня 1919 р. [док. А]. У даному зверненні Г.Сидоренко, маючи як доказ результати перепису населення Буковини від 1910 р., називає реальні частини краю, які можуть і повинні увійти до складу Української держави. (На жаль в архівній справі, де зберігається копія звернення, відсутня карта, на яку посилається Голова делегації, тому доводиться робити лише припущення, які судові округи має він на увазі). Досить реальною була і лінія українсько-румунського кордону, названа Г.Сидоренком – Кирлибаба – Сторожинець – Чернівці – Хотин [арк. 3], хоча вона була названа, на нашу думку, як тимчасова.

Дещо несподіваними можуть видатися дослідникові й листи представника України у Швейцарії М.Василька. В одному з них [док. Б.], у листі до архикнязя Вільгельма Габсбурга, він дає оцінку міжнародному становищу Української держави і наголошує на тому, що саме з часу мирних переговорів у Бресті-Литовському до українців існує недовіра з боку

країн Згоди [Арк. 1]. Причиною такої недовіри автор листа вважав "Німецько-Австрійсько-Габсбурзьку приязнь". На нашу думку, лист носить напівприватний характер, тож не є дивним, що в ньому дається оцінка подій в Україні, в якій ми бачимо досить високе поцінування М.Васильком особи С.Петлюри та його ролі в творенні Української держави. Зауважимо, що така оцінка С.Петлюри переважала і у середовищі українських націоналістів на Буковині у 30-ті роки [4, с. 33]. Не є дивним і те, що М.Василько зауважує про можливу оцінку його сторонніми особами як "германофіла", у тому числі й за його стосунки з В.Габсбургом. Така оцінка зберігалася у колах противників українців і у подальші роки. Зокрема чернівецька газета "Голос народу" зазначала з приводу візиту М.Василька до Будапешта у 1921 р., що саме він уклав з Габсбургами умову, за якою Східна Галичина, Буковина та Підкарпатська Русь повинні були утворити Королівство під скіпетром Габсбургів [7, 23 січ.]. Та саме за ці дії,за свідченням самого М.Василька, його зненавидів останній цісар Австро-Угорської імперії Карл І.

З іншого документа [док.В] видно, що Буковина завжди "боліла" М.Васильку. У його листі до Міністра закордонних справ України від 14 листопада 1919 р. простежується намагання дипломата та політичного діяча врятувати суверенітет України. У цих намаганнях він здатен піти на угоду з найближчими сусідами України - Румунією, Чехословаччиною та Польщею, визнаючи, що їх дипломатична підтримка на мирній конференції важить багато. Великою мала стати і плата за можливі послуги цих "адвокатів" - відторгнення українських етнічних земель. Але й за таких обставин М.Василько, знаючи, що Бессарабія та Буковина – це плата за послуги Румунії, вірить, що більшу частину української Буковини можна буде ще врятувати для України [арк. 7 зв.]. Коментуючи це зауваження, наголосимо на тому, що ще раніше, коли на Мирній конференції лише розпочалося обговорення питання про Буковину, вже окуповану румунськими військами, М.Василько заявляв про те, що Буковина не є втраченою для українців [3, с. 65].

Проте до обов'язків дипломатичних представників України за кордоном входили різні питання, які часто прямо не були пов'язані із захистом територіальних та національних прав держави. Не раз українськими дипломатами визнавалися заслуги перед українством невеликої частки українського народу буковинських українців. Тому не є дивним, що Міністерство освіти України прийняло рішення про видачу пенсії українській письменниці О.Кобилянській, а Надзвичайна Дипломатична Місія Української Народної Республіки у Бухаресті, яку очолював К.Мацієвич, робила окремі виплати в рахунок даної пенсії [док. Г]. На жаль, не можемо поки що говорити про регулярність виплати даної пенсії та вже наявність такого документа свідчить про визнання творчості О.Кобилянської і про намагання українського уряду допомогти письменниці, бо як відомо урядом радянської України рішення про призначення пенсії О.Кобилянській було прийняте аж 1927 р. і то у зв'язку із 40-річчям літературної діяльності [5, с. 73-75].

Отже, наведені нами документи (див. нижче) розкривають лише незначні сторони діяльності української дипломатії в перші роки існування Української держави, але вони свідчать, що український дипломатичний корпус, який у ті роки лише формувався, вирішував особливо нагальні справи, пов'язані із захистом інтересів нової держави. Разом з тим з документів видно, що не завжди українські дипломати діяли так, як прагнули б діяти ми, сучасники, тому й існує іноді розрив між нагальною потребою формування території Української держави та тодішньою існуючою дійсністю. Питання ж боротьби українських дипломатів за Буковину та Бессарабію потребує ще глибшого висвітлення, тим більше що матеріали для дослідження є.

Література

1. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії.-К.: Либідь, 1993.- 288 с.: іл.
2. Історія України: нове бачення: У 2 т. /Під ред. В.А.Смолія.- К.: Україна, 1996.- Т.2.- 494 с.
3. Піддубний І.А. До питання про характер політичної орієнтації буковинців після завершення Першої світової війни //Матеріали III Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету (29 вер.-1 жовт. 1995 р., Чернівці).- Чернівці: Рута, 1995.- С. 64 – 69.
4. Піддубний І.А. Проблеми українського націоналістичного руху на Буковині в 30-ті роки //Зелена Буковина.- 3-4'97 – 1'98.- С. 32 – 34.
5. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20 – 50-ті роки XX ст.- К.: Наукова думка, 1994.- 350 с.
6. Цвєтков Г.М. Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917 – 1945 рр.: Навч. Посібник.- К.: Либідь, 1997.- 232 с.
7. Glos Ludu. Tygodnik Democratyczny. Organ Polskiej Rady Narodowei na Bukowinie. - 1921. (Czerniowce).

Документ А.

Делегація Української Республіки
37, вулиця Перуз
тел. Пассі 33-87

Париж, 17 травня 1919 року
Його Екселенції пану президенту мирної конференції у Парижі

Щойно ми зробили спробу 9 травня з питання України (угорської) як журнали здійняли галас з питання Буковини, яка вся буде віддана Румунам. Ми не можемо у це повірити, але не сумніваємося [в] імперіалістичних прагненнях наших сусідів, ми дозволяємо собі наполегливо просити, опираючись на попередні представлення від 25/II і 18/III, не приймати рішення з цього питання не вислухавши нас.

З цієї причини ми просимо призначити спеціальну змішану комісію з метою розгляду наших вимог, які стосуються україно-румунського кордону у Буковині і ми б хотіли, щоб думка цієї комісії стала основою об'єктивного рішення, яке буде прийняте з цього питання.

Для підтвердження нашого прохання ми висуваємо наступні факти:

1-Буковина займає територію в 10.000 квадратних кілометрів, з яких 4.300 утворюють єдиний простір прилеглий до Української Галичини. 1910 р. край нараховував 800.000 мешканців, з яких українці складають 38,4%, румуни 34,4%; відповідно українці мають відносну більшість. Буковина була поділена на 22 судові округи (див. додану карту), з яких 7 (№1,2,3,4,5,7,8) були (за винятком євреїв, які розкидані по всьому краю й декількох німецьких колоній та незначної кількості мадьярського компоненту) виключно українськими; один (№6) майже повністю український, один (№9) з більшістю українців, три (№10, 11,12) з сильною українською меншиною (понад 20% населення) та два (№21, 22) з населенням менше 1%. Однак румуни мали у єдиній окрузі (№22) понад ? мешканців і у семи (№1-5 і 8) менше 1%.

2-Ніхто не має сумніву щодо українського характеру північної Буковини. Румуни самі це визнавали. (Дивіться: Румунія і війна. Арман Кал. Париж, 88. Комнен. Румунська земля. Пепо, Париж; А.Делері. Другого дня по перемозі. Національна книготоргівля. Париж, стор. 170-171; Кост. Ласе Буковина. Париж. 101 і т.д.).

Тим більше, вище змішане командування Бухаресту генерал Бартелло у своїй розмові з надзвичайною місією уряду Західної України від 7 квітня визнав український характер північної і західної Буковини і у зв'язку з цим взявся вручити доповідну записку з Буковинським питанням урядам союзних країн.

3-Історичні мотиви, якими послуговуються Румуни в своїх імперіалістичних претензіях, опираються виключно на той факт, що цей край з 1400 по 1774 був складовою Молдавського князівства. Інший історичний факт, також незаперечний, це те, що не лише Буковина, але й Північна Румунія складали частину держави української Галичини (Лодомир)? – цей факт вони замовчують.

4-Жоден доказ географічного порядку не виправдовує румунських претензій, бо навпаки, правий берег Черемоша і простір між Прутом та Дністром утворюють природнє продовження Галичини.

5-Договір, укладений між Румунією та союзниками 17 серпня 1916 р. визнає український характер Буковини і визначає кордоном майбутньої Румунії Прут, а не Дністер.

6-Українське населення Буковини, незважаючи на незначну чисельність, в інтелектуальному та політичному житті України творить дуже визначний фактор, а значить її приєднання до України видається необхідним. Відносний добробут, високі фізичні та моральні якості населення, його патріотизм і його політична зрілість, використані на створення Української держави, безцінні не лише з точки зору виключно українських інтересів, але навіть з точки зору спільного інтересу усього цивілізованого суспільства. Було б неприпустимим залишити розкиданими значні сили у непродуктивній боротьбі проти національного ворога.

7-Не можна не сумніватися у тому що ця боротьба буде неминучою, якщо імперіалістичні мрії Румунії реалізуються.

Українці Буковини, які понад п'ятдесят років відігравали важливу роль у національному та інтелектуальному житті, які мали великий вплив у суспільних організаціях, які створили достатню кількість економічних, а також і закладів просвіти і мистецтва, які мали високе визнання права [на отримання вищої освіти рідною мовою] в Університеті, шість вищих шкіл [утримуваних] за рахунок уряду, сотні початкових та професійних шкіл і т.д. [утримуваних] за рахунок краю – не зможуть розвинутися за іноземного панування. Навпаки, вони зіткнуться з непереборними перепонами, які будуть навіть здатні зруйнувати їх національне життя. Національна боротьба буде ще жорстокішою і у цій боротьбі українське населення знайде опору лише у своїх співвітчизників, а не в Румунській новій імперії.

І це в інтересах всесвітнього миру? Румунія вже має досить зовнішніх та внутрішніх ворогів, не шукаючи собі створення нових.

Докази, які ми виклали, досить незаперечні для того, щоб вирішити приєднання північної та західної Буковини до України у меньшій мірі до лінії Кирлібаба – Сторожинець – Черновіц – Хотин.

Отже, ми вважаємо необхідним створити, за нашим проханням, змішану комісію, яка б:

1-зафіксувала б у Буковині лінію кордону між Румунією та Україною.

2-до моменту завершення робіт вказала б демаркаційну лінію між двома державами і по евакуації румунських військ з зайнятої ними частини України, передала б в руки уряду Західної України.

Підписано:

Сидоренко, голова делегації

Др.Панейко, співголова делегації та секретар уряду Західної України.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.-Ф.3696. Оп.1.- Спр.176.-Арк. 1-3. Рукописна копія. Мова російська.

Документ Б.

Дублікат в перекладі з німецького.
Кор. Лупошко.
Берлін, дня 23 жовтня 1919 р.

4 листопада 1919 р.
Шеф Надзвичайної Української
Дипльоматичної Місії в
Швайцарії

Ваша Високість Найдорожчий Прінце

Ще в місяці серпні думав я, що Ваша Високість інтерновані в Румунії і використовував мої добрі зносини з тутешними румунськими дипломатами щодо порушення справи Вашого ввільнення.

До сьогодня я не маю жадної відомости, чи я міг чим допомогти Вам в цій справі. Зате повідомляють мене приватно, що в місці перебування мого Уряду відбулася на щастя невдала спроба перевороту, з метою скинуть теперішний режім, а на його місце обрати Вашу Високість.

Вже в тім, що я кажу: "на щастя" пізнають Ваша Високість, мій погляд: Україна буде і може бути лише тоді відродженою, як самостійна держава, коли її судьба в цім тяжкім часі затримає головою держави і начальним вождем війська Петлюру.

Лише він зможе перед широкими масами України нести прапор державної самостійности і лише він один може усунути, хоч-би частинно перед впливовою тепер групою держав те недовірря, яке існує переважно з часів Берестя, до Українців (Німецько-Австрійсько-Габсбурзька приязнь).

Я переконаний, що також і Ваша Високість лише так, а не иначе думають: бо непохитне є моє довірря до Вашої безкорисної любові до нашого народу, як також і запорука, що Ваша Високість правдиво розуміють наше сучасне положення і тому льогічно мусять прийти до тих самих, як і я, висновків, що саме користне це й же для України. Тому мета цих рядків не є ні в якому разі відтягнути Вашу Високість від участи в такій акції, бо я ні на хвилину не сумніваюсь, що це акція; напевно, не була інсценізована з відома Вашої Високости,- але я хочу, як Ваш старий, Вам від серця вірно відданий дорадник, лише просити Вашу Високість, вжити Вашого впливу, який Ви маєте. Заслужено в багатьох українських патріотів лише і лише. Для того, щоб все гуртувалось коло останнього моря порятунку, якого ще має тепер Українська ідея – коло Петлюри й щоби передчасно не надуживали Вашої особи. Особисті самолюби (честолюбці), які на жаль маються також і у нас, можуть думати, що коли-б лише влада була вкинута в Ваші руки, то всі патріоти стали-б до Вашого розпорядження, ні Високосте так справа не обстоїть я був, є і остаюсь Вашим вірним прихильником і приятелем: жаден иншо як я не знає оцінити Вашу витривалу приязнь до нас українців за часів старої Австрії; одначе ..... коли-б Петлюра був усунений і мене повідомили-б, що Ваша Високість стоять у владі, полишив би я свою посаду. Без ріжниці чи Ваша Високість брали участь в перевороті, чи цей видвинув Вашу Високість без Вашого відома. І так само, як і я, Ваша Високість, знають докладно, що я звичайно знаю настрої – зроблять всі поважні Українські патріоти.

Це було моїм мужнім обов'язком чесно, як я завжди призвичаєний відкрити очі Вашій Високости також і в цьому випадку.

Зі згаданої на початку чутки лише одно мене дійсно втішило, це те, що Ваша Високість повинні вже благополучно знаходитись на Українській території. Коли це

дійсно так, то повинні Ваша Високість бути повідомлені,що я з липня місяця працюю тут, у Швайцарії, як голова дипльоматичної місії.

Тому що ніхто не знає нашого колишнього листування, не знає також ніхто, які погляди на Німецький курс і др. Заступав я, також ніхто не знає як зненавидів мене наш останній цісар, то буде легко багатьом ворогам України представити мене як "Германофіла".

Також і мої зносини з Вами, Ваша Високість, дають почин ворожим доносчикам поширювати байку нашої співпраці на користь цісаря Карла.

Один з нас повинен колись писати спогади (тетионе), щоб правда вийшла на світло денне і тоді буде ясно, що колишній Архикнязь Вільгельм не був звичайним княжим честолюбцем, лише дійсно щирим Українським патріотом. Щоб цей Ваш образ не був знищений в історії почуваю я своїм обовязком написати вищезгадане Вашій Високости.

Хай Господь береже Вашу Високість.

З найщирішою повагою і привязаністю.

Николай Василько (в.р.)

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.-Ф.3696. Оп.1.- Спр.177.-Арк. 1-2. Машинописна копія.

Документ В.

Надзвичайна Дипломатична місія
Української Народної Республіки
в Швейцарії

Копія з копії
Берн 14 листопада 1919 р.

Поважний Пане Міністр.

Сердечно дякую Вам за Ваше письмо від 23 жовтня. Утішила мене вістка про Ваші добрі відносини з румунським Урядом.

В листах моїх від 5 і 22 вересня поручив я Вам нав'язати зносини з пп. Д-р. Коммене й Георгом Поппом, котрі-то працювали тут для руминської преси і тепер живуть в Руминії. Вони можуть Вам багато допомогти, бо я знаю,що вони є великими приклонниками союза Українсько-Руминського.

Я роблю що можу, щоб піддержати наші відносини до Руминії. Жію з новим руминським послом Деруссі в найкращих приватних зносинах. Перед вчора давав я вечерю в честь відїзжаючого бувшого руминського тут посла Покліяно, в котрій взяли участь і новий посол і радник посольства Маргарітеану зі своїми панями. Панове з руминського посольства помагають мені багато до навязання зносин з другими дипломатами.

Бачу старання польського тут посольства, що б ввійти в зносини зі мною, до тепер я їх виминав, щоб тим не дати причини галицьким українцям до рекримінації й котрі з приводу мого консеквентного держання-се погромами нашого уряду "порозуміння з поляками" і так з великим недовірям поглядають на мою працю. Польський Військовий аташе в Берн, майор Гурка зістав перенесений до Букарешту й як я напевно знаю, то лише тому, щоб вести дальше порозуміння з Україною. Під час свого тут урядування займав супротив українських справ дуже симпатичне становище. Так його як і других панів польського посольства я мало знаю, але через треті особи зістав я як вище, про

його поінформований. На всякий случай було б добре, щоб Ви, пане Міністер, не оминали стрічі з ним.

Одинокою причиною, котра здержує Руминію дати нам безмежну поміч, є обережність через її спільні інтереси з Польщею; боячися ослабити зносини з нею. Пан Деруссі вже кілька разів радив мені всього можливого вжити, щоб також між нами а Польщою прийшло до [порозуміння]. Мені здається, що приділення до служби в Букарешті п. майора Гурку має на ціли вжити руминських впливів в справі нашого спору з поляками.

З повищих моїх слів побачать п.Міністер, що я все ще держуся мети, якої й Ви держитесь, а про котру я писав в докладі від 4.8.с.р. до пана Президента Петлюри. Я все ще переконаний, що ми самі не є в можности зробити сю дипломатичну роботу яка є потрібна для поборення упередження цілого світа до нас завдяки добрим дипльоматам давної Росії. Тому мусять нашу справу заступати адвокати, котрі є у світі добре закредитовані. В першій мірі входять під уваги руминські дипломати – дальше Чехи й Поляки.

Страх який має Руминія й Польша перед відновленням Великої Росії й економічні інтереси, які має Чехія в утвореню Української Держави піддержують симпатії тих трьох Держав до Української ідеї, але цілком природно жадають вони відповідної заплати. В "Руська Країна" застерегли вже це собі Чехо-Словакія. **Басарабія й Буковина є гонораром для Руминії (гадаю, що головну часть Української Буковини вдасться ще вратувати)** [виділення наше.- І.П.]; лишається ще Польща, котра добре знає, як то для нас є потрібним щоб польські дипломати заступалися за нашу справу перед Антантою, а також вона добре знає, що спеціяльно Руминія не буде з нами задалеко вдаватися без порозуміння з Польщею й з тої причини буде певно жадати найбільшої заплати.

Хоч дорогі здаються бути всі адвокати, я обстоюю за уділення тих гонорарів, бо не бачу іншої можности осягнення нашої мети: се суверенности й самостійности України.

Повищими словами сказав я Вам, Пане Міністр, також, як думаю про теперішні дані нам завдання для нашої дипльомації й з того можете собі уявити, чому я не йду за Вашою доброю гадкою в справі поширення в будуччині великої світової політики. Ми можеме тільки осягнути відродження нашого державного життя по так довголітнім сні, коли сі держави котрі мають довіріє Антанти і є ворогами Большовиків й Німеччини, т.е. Чехо-Словакія, Руминія й Польща приймають нас між себе, в свої круги ділання. Мусимо покищо вздержатися від самостійної орієнтації відносно котрої із держав Антанти; аж коли будемо визнані як суверенна держава можемо думати про закордонну політику в загальних зачерках.

Через те не маю заміру сказати, що непотрібно є на дальше впливати головно й Франції, Англії й Америці на опінію загалу й на політичні круги в нашім дусі. Ця робота буде підпирати працю наших адвокатів. Найважніше, що Руминія заступається й заступиться за нас, але тільки тоді, коли не держатимуть поляки за руки руминів.

Не можу закінчити писання не висказавши Вам моїх поглядів з приводу слів в Вашому листі від 23. X с.р. "соціялізм стався неможливим". Чи і як на глубоку підставу має соціялізм у нас на Україні, як підстава державної програми, не можу цього сказати не знаючи так відносини: Але на підставі спостережень зроблених тут у Швейцарії, я переконаний, що тільки більшовизм взгл. Терор збанкротував та що в короткім часі будуть мати всі держави цілого світу соціялістичні Уряди.

Поодиноко не може прийти десь ту чи там до реакціонерської епізоди, але слідуючи літа належать напевно до соціялізму.

В противности до Вас вважаю об'явлення війни Денікіну за конечність,- поменувши се, що він сам накинув нам ??,- мусили ми показати "....." світові, що ми також і з оружієм в руках протестуємо проти Всеросії й реакції. Через це об'явлення війни має Президент Петлюра великі симпатії серед тих котрі не терплять тих обох цілей,-т.е. що

більшість загалу в цілім світі признає рацію Президенту Петлюрі. Будучи вправним політиком, гадаю, що забезпечення спокою в цілому світі не буде тільки "……", а що в кінці буде тільки розсуджувати сам загал.

Прошу Вас, Пане Міністр, взяти під увагу ці мої слова.

З правдивим поважанням, Вам підданий

Николай ВАСИЛЬКО

Ваше письмо від 23 с.м. є також відповіддю на лист мого заступника Миколи Левицького, про котрого мушу сказати, що як найстарший урядовець моєї Місії дуже іде мені на руку й совісно працює.

Про політичні висновки його приватних листів не перебираю як все, жадної відвічальности.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.-Ф.3696. Оп.1.- Спр.177.-Арк.7-8. Машинописна копія.

Документ Г.

Надзвичайна Дипльоматична місія Української Народньої Республіки
"25" вересня 1920
№ 1822
м. Букарешт

До Міністерства Закордонних Справ

Згідно повідомлення Міністерства від 26-го серпня с.р. Ч.478. маю за честь надати до відома нижче зазначене:

1. Місією було видано допомоги, а також в рахунок пенсії, призначеної Міністерством Освіти, українській письменниці п.Ользі Кобилянській, котра мешкає в м. Чернівцях:

Березня 10 .....300 корон і 300 лей
Березіля 30 .....250 " " " 1000 лей

2/. Українському артистові-маляру ЛИПЕЦЬКОМУ в Чернівцях замовлено образи: Шевченка, Хмельницького й Мазепи по 2.000 лей за кожний. Перший образ вже одержано в Місії.

3/. Видано допомогу на виїзд в Україну маляру-артистові Миколі ІВАСЮКОВІ і видано за його образ "Богун веде козаків під Берестечко" – 1000 лей. Образ цей зараз є в Місії.

Що до матерьялів по церковному праву й адміністрації, то зроблено роспорядження про їх придбання й надіслання до Мін. Віросповідань.

Голова Місії *К.Мацієвич*
Секретар *Л.Геркен*

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.-Ф.3696. Оп.2.- Спр.259.-Арк.19-19зв.. Машинописна копія.

Саїнчук К. І.
(Чернівці)

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ДУХОВИХ ОРКЕСТРІВ НА БУКОВИНІ
(30-90-ті роки XX ст.) (Спогади, роздуми)

Як свідчать спогади старих жителів буковинського краю, перші духові оркестри з'явилися тут у 30-х роках і, в першу чергу на території нинішніх Хотинського, Новоселицького та Кельменецького р-нів. Пізніше такі колективи створилися в Заставнівському, Кіцманському та інших р-нах області. Характерним в організації таких колективів було те, що в більшості вони складалися з однієї сім'ї. Приміром, якщо батько був музикантом (або старший брат) і мав певні організаційні здібності, а в сім'ї ще були сини, то вже і формувався оркестровий колектив. Інструменти розподілялися таким чином, що відповідали вимогам масового складу духового оркестру. Це перші і другі корнети, тенор перший і другий, баритон, бас і ударні інструменти – великий барабан і тарілки або (рідше) і малий барабан.

Спочатку, як і належить, у багатьох оркестрах вводились альти як головні акомпонуючі інструменти, але пізніше замість них вже почали практикуватися тенори, які за своїм звучанням набагато голосніші за альтів, що особливо надавало гострого ритму в танцювальному репертуарі. Згодом в окремих оркестрах з'являлися і кларнети, які за тембром значно відрізняються від мідних духових інструментів ширшим діапазоном і легким ліричним звучанням, що зразу привертало увагу слухачів.

Одним з перших сімейних духових оркестрів можна вважати колектив села Клішківців Хотинського р-ну. В ньому грали: батько Омелян Іванович Бугай, його сини – Кирило (тубист), Тимофій (баритон), Прокопій, Максим та Мирон (труби) і онуки: Омеляна Івановича – Парфеній, Костянтин, Дмитро і Василь.

Учасники цього оркестру краще інших грали українську музику, досконало знали і професійно виконували місцевий фольклорний матеріал, більшість оркестрантів володіли високотехнічним виконанням творів, основну частину репертуару виконували за нотною грамотою. Найбільш технічними в оркестрі від природи вважалися Прокіп, Максим та особливо Мирон.

Нерідко такі оркестри ставали школою підготовки молодих музикантів, своєрідним "трампліном" для досягання вищої професійної виконавської майстерності за рахунок навчання в спеціальних навчальних закладах.

Так, з популярного в повоєнні роки духового оркестру с.Несвоя Новоселицького р-ну сім'ї Усачів, яким керував старший брат Олександр, чотири його молодші брати-трубачі отримали вищу музичну освіту, два з яких працювали у Великому театрі в Москві, два – в державних професійних оркестрах Республіки Молдова. Як свідчать очевидці, в ті повоєнні роки і багато років пізніше духовий оркестр села Несвої вважався найпрестижнішим серед музичних колективів такого плану і грав в основному на весіллях та інших заходах у заможніших людей і в тих, хто більше інших кохався в народному національному музичному мистецтві. Оркестр професійно відрізнявся від інших подібних колективів чистотою інтонацій, відсутністю грубої манери гри як в офіційному, так і в концертному й танцювальному репертуарі. Багато оркестрових композицій, що формувалися з народних мелодій у виконанні цього колективу, завжди заслуговували найвищої оцінки журі на різних конкурсах, фестивалях та оглядах, користувалися зацікавленістю у різновікових категоріях слухачів.

Окремо слід сказати про учасників, що грали в таких оркестрах на великому барабані з тарілками. По-перше, це завжди були музиканти, що володіли незаперечними ритмічними даними і разом з тим мали, як правило, артистичний хист. Вони дуже вміло, особливо в танцювальному жанрі, своїми діями просто захоплювали присутніх, за їх грою і рухами слухачі спеціально приходили спостерігати. Про багатьох з них можна було послухати багато цікавих історій.

Великий внесок у розвиток і пропаганду духової музики на Заставнівщині вніс трубач Дроник Степан Іванович. Родина Дроників, що складала основу місцевого оркестру, була в 40-50-х роках найпопулярнішою серед подібних колективів. Багато років Степан Іванович був керівником, а пізніше і найактивнішим учасником народного самодіяльного духового оркестру Заставнівського районного Палацу культури.

На Сокирянщині зачинателем розвитку духової музики заслужено слід відзначити сім'ю Козловських. Брати Іван, Дмитро, Микола, Григорій та Олександр склали основу популярного у післявоєнний час духового оркестру. Досить професійно вони грали народно-танцювальну музику. В цьому жанрі ніхто в Сокирянському районі не міг з ними рівнятися.

Відчутним поштовхом у розвитку духової музики в області послужило відкриття в Чернівцях музичного, а пізніше і культурно-освітнього училищ, випускники яких активно включилися у процес створення духових оркестрів, організації їх постійних концертних виступів перед населенням. Так, завдяки професійній підготовці керівників високого рівня в шістдесятих роках досягли духові оркестри Кельменецького РБК (керівник – А.О.Гуменюк), Заставнівського РБК (керівник – М.Ю.Макаренко), Новоселицького РБК (керівник – К.І.Саїнчук), Кіцманського РБК (керівник – М.В.Новицький) та інші. Дані колективи вже складалися з декількох різних оркестрових груп. До них входили флейти, кларнети, валторни, тромбони та різні види ударних інструментів.

Подальшого розвитку духові оркестри набули в сімдесятих роках у Хотині, Чернівцях, пізніше в Сторожинці, Вижниці, Глибоці та інших містах і селах області.

В розвитку дитячих духових оркестрів краю помітний вплив мала організаторська діяльність обласного управління культури, яке одним з головних завдань у розвитку музичної культури в області вважало відкриття широкої мережі музичних шкіл, їх філій та музичних класів у селах. У результаті майже при кожній музичній школі, а також на базі великих філій та класів були створені дитячі духові оркестри, які щорічно виступали на обласних святах духової музики та марш-парадах духових оркестрів у Чернівцях і користувалися (користуються й зараз) авторитетом та повагою у своїх односельців.

Станом на початок 2000 р. в 34-ох ДМШ області навчалося 960 юних духовиків, більшість з яких та їх викладачів, а також аматорів об'єдналися у 100 духових оркестрів.

Високопрофесійними дитячими оркестрами, що демонструють постійну зрілу гру, є колективи Берегометської ДМШ Вижницького р-ну, Зарожанської ДМШ Хотинського р-ну, Вижницької та Заставнівської ДМШ, а також с.Костичани Новоселицького р-ну та інші.

В області професійно зміцнів і стабільно сформувався великий загін керівників духових оркестрів, які в результаті багаторічної практичної роботи з колективами домагаються стабільних результатів. Серед них С.М.Мазурик, В.М.Максименко, І.О.Горбачов, В.М.Грещук, М.В.Новицький, К.М.Дуда, Б.А.Ганін, М.І.Киселиця, П.П.Гешко, Р.Й.Коплишнюк, Д.О.Федоряк, В.Д.Гаврилецький, М.І.Березовський, І.Д.Москалюк, С.І.Толегуз та інші.

З метою підтримання ідеального розвитку кращих традицій професійного музичного мистецтва, зокрема оркестрової музики краю, за рішенням управління

культури обласної державної адміністрації в січні 1994 р. при обласному центрі народної творчості створено перший професійний оркестр "Буковина", до складу якого ввійшли викладачі навчальних мистецьких закладів Чернівців, студенти училища мистецтв ім.С.Воробкевича, військові музиканти та духовики-професіонали.

За шість років свого існування оркестр підготував майже 20 програм, провів 40 концертних виступів в районах області та в Чернівцях, став справжньою творчою лабораторією для керівників дитячих та дорослих духових оркестрів, з ним працювали відомі диригенти, в тому числі Роберт Джіффорд (США). Духова музика на Буковині має відрадні перспективи свого подальшого розвитку.

РЕЦЕНЗІЇ

Коцур А. П. Українська державність: історія та сучасність. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 352 с.

Сьогоднішній день незалежної України настав у результаті багатовікової боротьби українського народу за право мати свою власну національну державу, яка пройшла історичний шлях від найдавніших протодержавних утворень через Київську, Галицько-Волинську, Козацько-гетьманську державу до створення української державності в XX ст.

Національний скарб, який одержав український народ разом з своєю державною незалежністю, – це можливість повернення своєї власної історії, національної пам'яті, які століттями спотворювалися, фальсифікувалися або замовчувалися.

Нині у вітчизняній історіографії нагромаджено величезний масив літератури з різних проблем українського державотворення. Свій вагомий внесок у цю важливу справу роблять також дослідники історичного факультету Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича. Навесні 2000 р. вийшла в світ монографія доцента кафедри історії України А. Коцура "Українська державність: історія та сучасність". В цьому досить презентабельному виданні автор досліджує основні етапи історії Української державності від найдавніших часів до сьогодення, виходячи з сучасної наукової концепції історії України. Це одна з перших спроб аналізу державотворчої діяльності українського народу в ході його історичного розвитку. Чільне місце в дослідженні відведено характеристиці державницької ідеї, на яку українство спиралося в боротьбі за створення власної держави, та її ролі в суспільно-політичній думці України.

В монографії широко використано літописи, мемуари, різні архівні і документальні матеріали, спогади, наукові праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, деякі з них іноземною мовою, періодичні видання та пресу. В них, як стверджує автор, міститься цінний фактичний матеріал для розуміння проблем українського державотворення, що має важливе значення для становлення історіографічних досліджень про українську державність.

А.Коцур підкреслює, що безперервна історія української державності справедливо пов'язується з Київською державою, обґрунтовує право народу на самостійний державно-політичний розвиток і боротьбу за свободу й незалежність, простежує ідею національної самобутності, наголошує на тому, що початок XX століття знаменується становленням державницької школи дослідження. В праці звертається увага на те, що в радянські часи питання української державності нехтувалися, а діячі, українські партії, національні рухи, причетні до цих ідей, зображалися однобічно і здебільшого негативно.

Лише в останні роки появилися праці, в яких апробовуються нові методологічні підходи, простежується динаміка еволюції процесу української державності. В них формуються нові критерії оцінки шляху українського народу до власної державності, узагальнюються причини і фактори, що стояли на перешкоді реалізації цієї ідеї.

Сучасний стан розвитку історичної науки характеризується посиленою увагою до дослідження української державницької ідеї та її місця в суспільно-політичні думці України.

Монографія написана за проблемно-хронологічним принципом. Вона складається з десяти розділів. Автор показує процес державотворення у кочових народів на території України, висвітлює роль античних міст-держав Північного Причорномор'я в цьому процесі, становлення державності у східних слов'ян в докиївський період.

Окремо стоїть питання про перше українське державне утворення – Київську Русь. Тут розглянуто основні концепції історії Київської Русі, за результатами аналізу яких зроблено цілком закономірний висновок: український народ першим створив державу, що об'єднала народи Східної Європи. "Київський період перейшов... в галицько-волинський – XIII ст.". Після занепаду Києва Галицько-Волинське князівство продовжило на ціле сторіччя існування державної організації і фактично було головним політичним центром всієї України.

У розділі четвертому автор дає свій оригінальний аналіз Литовської доби української історії, підкреслюючи, що Литовсько-Руська держава була такою, в якій Україна-Русь хоча і не володіла повним суверенітетом на своїй землі, але зберігала значні ознаки автономії, утворивши з Литвою Литовсько-Руську федерацію. У цій державі литовське панування проявилося у верховенстві литовської династії. "Друге королівство" (М. Брайчевський) існувало як широка автономія. Значна увага в умовах такої державності приділена аналізу Магдебурзького і Волоського та Литовського права.

Українська держава в складі Литви мала внутрішню автономію, а в питаннях зовнішньої політики вона обмежувалася владою Великого князя Литовського.

Автор стверджує, що важливий етап для української державності розпочався з появою козацтва як провідної сили консолідації етносу і національного державотворення. Запорізька Січ стала зародком козацької держави. Внаслідок багатолітньої боротьби виникла Українська козацька християнська республіка Б. Хмельницького.

З другої половини XVII ст. Україна стала полем протистояння Польщі, Туреччини та Росії, внаслідок чого вона була поділена на Лівобережну і Правобережну.

І хоча в наступному І.Мазепі не вдалося створити самостійну Українську державу, все-таки в державотворчому процесі було зроблено новий крок – появилася Конституція Пилипа Орлика, яка стала першим документом української державотворчої історії. Автор вказує на причини занепаду Української козацької держави, що важливо для розуміння глибинних процесів державотворення.

Але, як наголошує автор, українська державницька ідея не загинула, незважаючи на вкрай несприятливі умови. Протягом кінця XVIII – початку XX ст. питання української державності перебували в центрі суспільно-політичного руху. Це знайшло свій вияв у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства і "Руської трійці", в творчості Т.Шевченка, М.Драгоманова, І.Франка та інших. Вищого ступеня розвитку вона досягла, на думку автора, у програмах і діяльності політичних партій та організацій на зламі XIX і XX ст. В шостому розділі монографії розглядається еволюція національної ідеї, пошуки нової концепції української ідеї. Автор цілком правомірно підкреслює, що в цьому аспекті серйозні дослідження відсутні. Найбільш впливовою залишається концепція, яка пов'язує і періодизує українську національну ідею з основними етапами

українського національного відродження (кінець XVIII – поч. XIX ст.).

Залежно від конкретно-історичних обставин українська ідея набувала відповідного спрямування, забарвлення, змінювала пріоритети. Але незмінним за будь-яких обставин залишалося прагнення українського народу бути господарем власної долі.

Відновлення української державності на початку XX ст., вважає А. П. Коцур, було пов'язане з розгортанням національно-демократичної революції 1917-1920 рр. Цим подіям присвячено самостійний розділ, де автор розглядає проблеми української державності у добу Центральної Ради, за гетьмана П. Скоропадського, у період Директорії, а також державотворчі процеси на західноукраїнських землях. Аналізуються процеси утвердження радянської форми державності в Україні – формування радянської федерації у вигляді модернізованої Російської імперії – СРСР.

Українська державницька ідея не згасала і у міжвоєнний період. Проте, наголошується у монографії, боротьба за самостійність перейшла у теоретичну площину.

Важливою віхою в історії українського державотворення стало проголошення незалежності Карпатської України (15 березня 1939 р.). Карпатська Україна, як стверджує автор, мала значення, аналогічне значенню УНР 1917-1920 рр. і сприяла перетворенню значної частини населення краю на національно свідомих українців.

Внаслідок подій кінця 30-х – початку 40-х рр. західноукраїнські землі формально увійшли до складу УРСР. 30 червня 1941 р. ОУН проголосила Акт відновлення Української державності. І хоча ця спроба закінчилася невдачею, було в черговий раз продемонстровано всьому світові незламне прагнення українців до створення власної самостійної держави.

У повоєнний період відбулося об'єднання українських земель у складі однієї держави, майже завершено повне формування державної території України. Вихід України наприкінці Другої світової війни на міжнародну арену, на думку автора, її вступ до ООН мали велике значення для подальшої розбудови української державності.

Загальний висновок автора зводиться до того, що Україна як держава виникла на світовій карті внаслідок віковічних державотворчих шукань українського народу, його волевиявлення та розпаду СРСР. Підсумковий, по суті останній, десятий розділ монографії "Становлення незалежної України" розглядає саме ці проблеми. Внаслідок прийняття 24 серпня 1991 р. Верховною Радою історичного Акту проголошення незалежності України та його підтвердження Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р. появилася Українська незалежна держава, що є закономірним явищем. Нині вона перебуває на вирішальному етапі своєї історії, визнана міжнародним співтовариством. Її майбутнє, акцентує автор, залежить від далекоглядності та політичної волі лідерів, толерантності та зваженості у діях різних політичних сил, єдності та віри у власні сили свого народу.

У монографії детально проаналізовані конституційний процес в Україні, прийняття Конституції 1996 р. і її основні положення, президентські вибори 1999 р., нова урядова програма, створення у Верховній Раді парламентської більшості. В окремий параграф виділено: "Україна в геополітичному інтер'єрі".

Отже, автором визначено досить актуальний, перспективний напрямок наукового дослідження, зроблено важливий крок, що заслуговує в цьому аспекті на схвалення і дальше поглиблення роботи в даній галузі історичних знань. У сучасних умовах, на нашу думку, особливої уваги заслуговують питання методології й методики досліджень. Систематична й добре налагоджена історіографічна критика, синтез теорій, методів і підходів, будуть сприяти переосмисленню історичного минулого, підвищенню

наукового рівня й практичної цінності праць, створенню нової концепції історії українського державотворення. Розробка й широка популяризація матеріалів з національної державності вкрай необхідна й для глибшого усвідомлення значущості нашої історії в контексті світової цивілізації.

Монографія А.П.Коцура "Українська державність: історія та сучасність" написана аргументовано, добротною літературною мовою, читається з захопленням, має добре поліграфічне виконання. Вона, безумовно, стане надійною підмогою для науковців, учителів, студентів, для всіх, хто цікавиться історією українського державотворення. Це ґрунтовне дослідження є вагомим внеском в розвиток сучасної наукової концепції історії України.

Білецький Б.Ф., Гриценко І. А.

Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст."). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 340 с.

Історична наука Буковини поповнилася ще одним вагомим дослідженням: "Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.") (Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 340 с.). Автор монографії – відомий буковинознавець, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Чернівецького державного університету В.М.Ботушанський, один з провідних істориків-аграрників західного регіону України. На основі використання широкого кола джерел та літератури в рецензованій об'ємистій (35 друк. арк.) праці (з 92 додатками) знайшли глибоке наукове висвітлення основні аспекти історії розвитку сільськогосподарської галузі краю за 65 пореформених років: виробничі, соціально-економічні, політико-правові.

Відштовхуючись від рубіжної дати в історії Буковини (як і всієї Австрії, до якої входив тоді край) – 1848 революційного року, коли було оголошено про скасування панщини та інших феодальних відносин, автор справедливо підкреслює, що з того часу було створено умови для переходу сільського господарства на підприємницькі ринкові засади. Вчорашній селянин-панщинник формально став вільним господарем на своїй, хай і невеликій земельній власності, а вчорашній поміщик – користувач безплатною селянською працею – повинен був стати аграрієм-підприємцем і за все платити.

Але, як резонно зазначає автор, процес ліквідації залишків феодальної епохи був не одноразовим актом, а зайняв кілька десятиліть і через опір поміщиків супроводився значним соціальним протистоянням, дорогими викупними платежами, судовими процесами, які суттєво гальмували реформування галузі.

Дослідник ґрунтовно показав загальний стан сільського господарства у зазначений період: зміни у структурі сільськогосподарських угідь, посівних площ, урожайності та валових зборах сільгоспкультур, у поголів'ї худоби в напрямку збільшення і раціоналізації. Констатується, що Буковина за пореформені десятиліття у значній мірі подолала колишню відсталість і на початку XX ст. за врожайністю зернових займала серед 17 австрійських провінцій 3-5 місця. Цей успіх забезпечувало насамперед працьовите сільськогосподарське населення краю, характеристиці якого в монографії присвячено спеціальний параграф.

Чільне місце в дослідженні займає аналіз земельних відносин, система землеустрою і землеволодіння: великого приватного, церковного і державного, дрібного і громадського, публічного і різних товариств, їх еволюцію. Автор звертає увагу на

помітне соціальне розшарування серед різних категорій землевласників, наявність значного прошарку малоземельних селян, на криваві драми на цьому грунті й доходить висновку: в кінці XIX – на початку XX ст., тобто через півстоліття після першої обмеженої реформи, виникла гостра потреба в проведенні другої земельної реформи. Її суть полягала б у вилученні державою певної частини збереженого великого поміщицького землеволодіння за викуп і розподіл малоземельним селянам на виплат на тривалі строки. Однак австрійська держава не пішла на це, що стало в майбутньому однією з причин краху габсбурзької монархії.

Велику увагу приділив автор дослідженню орендних відносин у великому землеволодінні: вказав на масову здачу великих приватних маєтків в оренду і цілковиту здачу в ту ж оренду маєтків Православного релігійного фонду, визначив число великих оптових орендарів (понад 600), встановив середні строки оренди (6 років для приватних маєтків і 12 – для релігійного фонду), розмір річної орендної плати, проаналізував зміст численних орендних угод, вказав на прояви кризи орендної системи.

У роботі детально висвітлюються заходи інтенсифікації сільськогосподарського виробництва: запровадження в землеробстві правильних сівозмін, поліпшення насіннєвої справи, використання органічних і мінеральних добрив, проведення меліоративних робіт, використання машин і досконалого інвентаря, поліпшення в тваринництві породності тварин, кормової бази, утримання худоби, зооветеринарного нагляду та ін. Підкреслено позитивну роль поширення наукових сільськогосподарських знань через крайову середню сільськогосподарську школу в Чернівцях і дві нижчі агрошколи в Кіцмані й Радівцях, через сільські читальні, пресу, брошури, т.зв. "мандрівних учителів" та ін.

Автор переконливо доводить, що всі зазначені заходи інтенсифікації (переважно у великих і середніх господарствах, частково – у дрібних) були викликані потребами ринкового товарного виробництва; вважає, що основними товаровиробниками були, у першу чергу, великі і середні господарства, у меншій -–дрібні, що продукція збувалася на крайовому, позакрайовому і закордонному ринках (останнє – в пошуках багатого покупця), що ціни на сільгосппродукцію зросли за досліджуваний період майже у 2 рази. Підкреслено появу такого явища, як агропромислова інтеграція.

Не обминув дослідник і такого суттєвого елементу товарного виробництва, як грошовий капітал, кредит – спочатку виключно приватний, а з 60-х років – почасти і банківський (під 4-6 %, у той час як лихварський – під 20-50 і більше відсотків). Дослідник вважає, що банківським кредитом користувалися великі і середні господарства, а дрібні – переважно дорожчим лихварським. Раціональне (продуктивне) використання дешевшого банківського кредиту сприяло економічному піднесенню господарств, а використання дорожчого лихварського кредиту нерідко мало своїм наслідком економічний занепад, а то й розорення позичальників.

Звернув увагу історик і на появу на селі такої оригінальної організації селянської самодопомоги, як сільська кооперація – споживча, збутова, кредитна, виробнича, якою було охоплено десятки тисяч селянських господарств. Оцінює він її діяльність в цілому позитивно.

По всіх досліджуваних аспектах означеної проблеми зроблено грунтовні виважені наукові висновки, а в кінці книги автор спробував навіть дати деякі практичні рекомендації з метою уникнення можливих промахів при реформуванні сучасних аграрних відносин.

Відзначається робота і високим поліграфічним виконанням.

З певністю можна твердити, що рецензована праця – це визначний вклад в українську регіональну історіографію. Вона з великою користю може слугувати науковцям-

історикам, як також економістам, географам, спеціалістам сільського господарствам, краєзнавцям, учителям, студентам, зрештою – всім шанувальникам історії буковинського краю – складової частини України.

Яценюк Т.С.

Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський.
К.: Інститут історії України, 1998. – 207 с.

Постать Івана Скоропадського донині залишалася малодослідженою у вітчизняній та зарубіжній історіографії. В ній переважали здебільшого суб'єктивно-негативні оцінки його суспільно-політичної діяльності. Рецензована монографія, на наш погляд, дозволяє до певної міри "реабілітувати" І.Скоропадського як державного діяча Гетьманщини початку XVIII ст. і відкинути крайні суб'єктивно-негативні оцінки щодо нього в українській та зарубіжній історіографії. Виходячи з аналізу найрізноманітніших джерел, можна стверджувати як цілком очевидне: гетьман був типовим представником (на відміну від І.Мазепи, П.Орлика та їхніх прибічників) поміркованої частини соціальної еліти України щодо проросійської політики. Основна форма його методів, спрямованих на захист національних інтересів України, це беззбройне вирішення всіх питань на підставі попередніх домовленостей (угод-"статей") з володарями сусідніх країн. Причому у багатьох випадках відправною точкою ставали "Березневі статті", підписані Б.Хмельницьким з урядом Москви.

Незаперечним є той факт, що навіть за умов тоталітарного режиму, який встановив Петро І у Російській державі, І.Скоропадському вдалося проводити, хоча й досить обмежену, але постійну зовнішню політику. Деструктивний вплив на неї й на ситуацію в Гетьманщині загалом справляла неузгодженість дій запорожців, а часом їхнє відверте протистояння гетьманській владі. Старшинські міжусобиці та зловживання роз'єднували національні сили, робили неможливою відсіч українцями жорстокій і всевладній політиці "ката з природи" Петра І. Документальні матеріали монографії свідчать, що володар булави був досить досвідченим не лише державним, а й військовим діячем, добре обізнаним з сучасними йому тактикою і стратегією ведення бою. Думається, за тих історичних умов, враховуючи "гіркий" досвід попередників (проголошених російським урядом зрадниками), І.Скоропадський не мав реальної можливості не тільки для відвертого виступу проти царату, а й радикальних змін на краще у становищі підпорядкованого народу мирним шляхом. Такий крок, безперечно, призвів би до усунення його з гетьманства.

Загалом у державницькій діяльності гетьмана О.Гуржій чітко простежує такі основні тенденції: по-перше, збереження в своїй основі давнього козацького устрою; по-друге, захист національних інтересів у економічній галузі; по-третє, припинення руйнації збройних сил. Це вимагало, насамперед, послаблення політичної влади царату в межах України. За безпосереднім його розпорядженням розпочалася важлива робота над підготовкою збірки законів для широкої судової практики і перекладу її на руську, тобто українську мову. Такий підхід свідчив про спробу гетьмана зміцнити засади місцевого судочинства за умов всезростаючого тиску законотворців Московії.

Науковець зазначає, що на правління І.Скоропадського припала певна стабілізація (порівняно з попереднім історичним періодом, так званою Руїною) в економіці, яка сприяла значному розвиткові товарно-грошових відносин. Проте запровадження Петром

І (приблизно з 1714 р.) монополії на продаж багатьох товарів першої ваги, обмеження ним прав і вигід українського купецтва призвели до згортання відносно незалежної торгівлі населення Лівобережжя, Слобожанщини та Запорожжя. Наполеглива протидія цьому гетьмана за тих політичних умов не дала помітних результатів.

Отримуючи значні прибутки від різних галузей економіки, І.Скоропадський прагнув використати їх якомога більше на внутрішні потреби автономії, а тому вдавався навіть до приховування інформації про поповнення коштами військового скарбу від уповноважених сановників з Московії. Зокрема, значні суми грошей виділялися ним на благоустрій, утримання війська, пошти тощо.

В сфері поземельних відносин, як стверджує О.Гуржій, І.Скоропадський проявив себе типовим представником тогочасної соціальної еліти. За нього сталося практичне розширення основного земельного фонду Гетьманщини. Порівняно з попередниками він найбільше сприяв, правда, нерідко проти власної волі, утворенню великої земельної власності в країні російських вельмож та іноземців. Причому І.Скоропадський одним з перших серед гетьманів офіційно почав перетворювати представників порівняно вільного стану – козаків – на залежних посполитих, запровадив цілеспрямовану політику на поступове прикріплення селян до землі можновладців. Одночасно, незважаючи на спроби царського уряду поширити сплату податків на всі верстви жителів Лівобережжя, він зумів відстояти в цьому аспекті інтереси старшини, шляхти, православного духовенства. Характерно, що після смерті І.Скоропадського почалося інтенсивне звуження (секуляризація) монастирського землеволодіння, були встановлені суворі станові перегородки між селянами, міщанами та козаками.

Вивчивши і проаналізувавши нововиявлені архівні матеріали про родовід Скоропадських, О.Гуржій не погоджується з поширеною в історіографії думкою про польсько-шляхетське походження гетьмана. Найбільш вірогідним, на думку автора, є здогад про те, що гетьман був українцем за національністю. Конкретні історичні джерела дозволили автору дослідження зробити принципові уточнення щодо часу перебування І.Скоропадського на окремих посадах до того, як він одержав булаву – вищий символ державної влади в Українській козацькій державі.

В останніх заувагах О.Гуржій наголошує, що постать Івана Ілліча Скоропадського безперечно слід віднести до визначних діячів всієї доби існування Гетьманщини.

Цінними в книзі є додатки, де подаються найважливіші дати в житті та діяльності І.Скоропадського, а також основні населені пункти і час перебування в них гетьмана. Монографія містить важливу науково-довідкову інформацію (біографію, іменний покажчик, список скорочень тощо).

Рецензована книга потрібна насамперед для науковців, викладачів і студентів вузів, а також усіх, хто цікавиться історичним минулим України та її визначними діячами.

Коцур А.П., Михайлина П.В.

Патер І. СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ І УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОСТІ І СОБОРНОСТІ. – Львів: Ін-т українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України, 2000. – 346 с.

Дослідження теоретичних засад державотворення дають можливість глибше зрозуміти сучасні політичні процеси в Україні. В цьому плані актуальною є поява монографії кандидата історичних наук, заступника директора з наукової роботи

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів) Івана Патера "Союз визволення України: проблеми державності і соборності". Адже на всіх етапах українського національно-визвольного руху його головною засадою була державна незалежність та єдність усіх українських земель, вперше задекларована 1848 р. у Львові Головною Руською Радою й остаточно утверджена в програмних партійних документах кінця XIX - початку XX століть. З цього часу розгорнувся масовий, організований політичний рух за самостійну державу.

Автор слушно зазначає, що піднесення визвольного руху та незалежницькі прагнення українців особливо посилились у зв'язку з вибухом Першої світової війни, яка докорінно змінила для них національно-політичну ситуацію. Тепер боротьба за українську державність переходила із загально-теоретичної у конкретно-політичну площину. Важливим етапом за втілення в життя державницької ідеї була діяльність Союзу визволення України. Він був створений 4 серпня 1914 р. у Львові наддніпрянськими і наддністрянськими політичними діячами. Головою Союзу обрано Д. Донцова. секретарем – В. Дорошенка. До його складу входили також А. Жук, О. Назаріїв, згодом прилучився М. Меленевський і О. Скоропис-Йолтуховський. Союз був безпартійною політичною організацією й головним своїм політичним постулатом проголосив державну самостійність і соборність, виробив концепцію щодо ролі України в європейській політиці. Реалізацію своїх національних домагань, вважає автор, СВУ пов'язував із поразкою Росії у війні та поваленням царського режиму, внаслідок чого на руїнах Російської імперії мала виникнути самостійна Українська держава.

У Відні, куди переїхав СВУ в зв'язку з окупацією Львова російськими військами у вересні 1914 р.. до нього приєдналося ще цілий ряд українських громадсько-політичних діячів. Були серед них і буковинці, зокрема О. Безпалко, Р. і С. Смаль-Стоцькі, В. Сімович та інші. СВУ за весь час існування налічував у своїх рядах, за підрахунками автора, понад 250 членів, співробітників й активу з числа військовополонених. У монографії справедливо зазначається, що вони належали до різних політичних напрямків, мали неоднакові ідейні переконання, але сприймали основну ідею Союзу – самостійність України. Там же Союз видавав свої періодичні видання: "Вісник СВУ" – найголовніше видання воєнного часу, більшість матеріалів з якого публікувалися у "Буковині", німецькомовний часопис "Ukrainische Nachrichten", а пізніше у Лозанні – "La Revue Ukrainienne". Було видано ряд публікацій українських і закордонних вчених з історії України, у т.ч. й про українську справу в той період. Важливими стали й сприяли піднесенню національної свідомості полонених українців російської армії граматики української мови В. Сімовича та С. Смаль-Стоцького, з яких вони вчилися говорити по-українськи. Слід відзначити, що більшість видань поширювалося практично в усіх європейських й північно-американських країнах. Найголовнішим було те, як зазначає автор, що вони легальними чи нелегальними шляхами потрапляли у Наддніпрянщину, а це підсилювало національний дух та зумовлювало піднесення діяльності організацій самостійницької орієнтації. Це відчувалося на всіх напрямках і рівнях національно-визвольного руху.

Для пропаганди української справи в світі СВУ розвинув широку інформативно-дипломатичну діяльність в усіх європейських (крім антантівських) країнах, де мав своїх репрезентантів, які представляли українське питання як першочергове, що стало вирішальним у цій війні та посунуло на другий план різні плани воюючих сторін.

У роботі І. Патера підкреслюється, що орієнтація СВУ на Австро-Угорщину та Німеччину щодо державної незалежності була до певної міри виправданою, про що засвідчив Берестейський договір 1918 р., згідно з яким етнічні українські землі мали ввійти до складу УНР. Однак політика Центральних держав відносно українського

питання була неоднозначною. Австро-Угорщина перш за все надавала перевагу розв'язанню польського питання. Німеччина дивилися на Україну, зокрема Наддніпрянщину, тільки в плані колонізаційного характеру. Дії австро-німецьких окупаційних військ в Україні у 1918 р., різні дипломатичні акції урядів цих країн стали одним із важливих факторів їхньої поразки та розвалу імперій. Це дало один з позитивних наслідків – утворення самостійних національних держав, зокрема Західно-Української Народної Республіки, до складу якої входили Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття, що згодом вилилося в Акт Злуки з УНР у січні 1919 р.

У монографії показано значну культурно-освітню та національно-освідомляючу працю СВУ на Волині, Холмщині, Підляшші та Поліссі, серед військовополонених українців російської армії у таборах Австро-Угорщини та Німеччини. Розкрито активну роль у цій роботі Українських Січових Стрільців та громадсько-політичних діячів. Відзначаються також участь СВУ в формуванні національних військових частин-дивізій Синьожупанників та Сірожупанників.

І. Патер у своїй роботі правильно наголошує, що СВУ повністю визнав Центральну Раду, неоднозначно сприйняв Гетьманат за склад уряду, земельну політику, але підтримував його заходи, щодо розвитку освіти, науки, встановлення дипломатії.

Вважаючи доконаним факт утворення (відновлення) самостійності Української Держави, Союз визволення України у липні 1918 р. проголосив про саморозпуск. Більшість його діячів пізніше активно продовжувала роботу в державних та громадських структурах УНР – ЗУНР. СВУ став одним із речників українського державотворення.

Підсумовуючи, вважаємо, що монографія Івана Патера є вагомим внеском у дослідження українського національно-визвольного руху в часі Першої світової війни і стане цінним надбанням для науковців та широкого загалу.

Брицький П. П., Михайлина П. В.

ІНФОРМАЦІЯ

Міжнародний Науковий Конґрес Українського Історичного Товариства "Українська історична наука на порозі XXI століття" в Чернівцях

16-18 травня 2000 року в Чернівецькому державному університеті, якому виповнюється 125 років, проходив ювілейний Міжнародний Науковий Конґрес Українського Історичного Товариства "Українська історична наука на порозі XXI століття". Перший, вже в Україні. Так, 2000-й рік - ювілейний для Українського Історичного Товариства (УІТ), заснованого 1 березня 1965 р. "у висліді листовного референдуму 45 членів-основників" (Український історик . – 1995. - С. 296), як записано у його першому письмовому звіті. Це був час, коли пересічному українцеві навіть не уявлялося, що колись "монолітний" СРСР, з його тоталітарним режимом може розпастися, а Україна здобуде незалежність. Зазвичай і серед тих українців, що перебували за межами рідної землі, в державах так званого "вільного світу", мало хто на це сподівався. "Проте, на щастя, не всі так думали, - відзначає декан історичного факультету Чернівецького університету, професор Юрій Макар. - І саме ті, хто вірив, що Україна підніметься, будучи від неї відірваними, робили все від них залежне, щоб не дати занепасти українській історичній науці, зберегти і примножити для неї те, що

можна було в умовах чужини" (Макар Ю. Українське Історичне Товариство: від минулого до майбутнього / Любомир Винар. Українське Історичне Товариство (1965-2000): Статті і матеріали. – Чернівці: Прут, 2000. - С.6.).

На Конґрес до Чернівців прибули відомі учені з України, США, Канади, Польщі, Франції, Австралії, Литви, Німеччини, Словаччини. Темою їх досліджень і дискусій на пленарних засіданнях, 8 секціях та "круглих столах" була українська історична наука, її досягнення, проблеми й перспективи. В рамках Конґресу провели конференцію УІТ та збори Світової Дорадчої Ради УІТ. "Ідея виникнення такого наукового форуму, - зазначив один із організаторів Конґресу, професор Юрій Макар, - виникла в процесі спілкування з визначним ученим Любомиром Винаром, натхненником, а нині – Президентом УІТ, яке виникло як противага існуючим тоді в Україні заідеологізованим науковим інституціям з метою захистити чистоту науки". Нині вже і в Україні діє близько 20 осередків УІТ.

Організаторами Конґресу виступили: Чернівецький державний університет ім.Ю.Федьковича, Українське Історичне Товариство (США, Україна, Канада, Європа), Інститут історії України НАН України, Світова Наукова Рада при Світовому Конґресі Українців. Крім організаторів, у великій роботі по підготовці Конґресу взяли участь співорганізатори – Міжнародна Асоціація Україністів, Історична Секція УВАН у США, Асоціація Українських Професорів у США, УВАН у Канаді, Інститут Українознавства НАН України ім.І.Крип'якевича, Інститут Української Археографії та Джерелознавства НАН України ім. М.Грушевського, Польська Асоціація Україністів (Варшава), НТШ у Львові, НТШ в Канаді, НТШ в Європі, НТШ в Польщі, Фундація ім.О.Ольжича. Про бажання взяти участь у роботі Конґресу заявили понад 320 осіб, серед яких були й відомі сивочолі науковці-історики з усіх регіонів України та діаспори, й молоді дослідники.

Конґрес відкрив Ректор Чернівецького університету, професор Степан Костишин. підкресливши актуальність розвитку української історичної науки та необхідність максимально об'єктивної оцінки складних і неоднозначних подій у житті українського суспільства. Свої привітання учасникам Конґресу висловили: Голова Чернівецької обласної державної адміністрації Теофіл Бауер, Голова Українського Історичного Товариства й Наукової Ради при СКУ професор Любомир Винар (Кент, США), від Світового Конґресу Українців – професор Василь Верига (Торонто, Канада), Ректор Вищої педагогічної школи Влодзімєж Бонусяк (Ряшів, Польща), Надзвичайний і Повноважний Посол Німеччини в Україні доктор Ебергард Гайкен.

Привітання Конґресові надіслали: Віце-прем'єр Кабінету Міністрів України, академік Микола Жулинський (Київ), Директор Інституту історії України НАН України, академік Валерій Смолій (Київ), Ректор Університету "Острозька Академія", професор Ігор Пасічник (Острог, Україна), Голова Фундації ім.О.Ольжича Микола Плав'юк (Київ), Фундація Марії та Михайла Гоянів (Австралія), Родина Люби та Івана Грегорів (Едмонтон, Канада), Президент Асоціації Українських Професорів у США, доктор Ася Гумецька, УВАН у Канаді, УВАН у США, Перший космонавт незалежної України Леонід Каденюк, професор Аркадій Жуковський (Париж, Франція) та ін.

Велика кількість учасників Конґресу зумовила досить напружений графік його роботи. Вже в перший день відбулося чотири пленарних засідання, на яких виступили провідні вчені з України та діаспори. Щоб у читачів склалася певна уява про науковий потенціал Конґресу, глибину та широчінь представлених досліджень, подамо тематику виступів доповідачів пленарних засідань: Степан Костишин (Чернівці) – "Визначний центр освіти і науки (До 125-річчя Чернівецького університету)"; Любомир Винар (Кент,США) – "Українське Історичне Товариство: минуле, сучасне і майбутнє (З нагоди

35-ліття заснування)"; Ярослав Ісаєвич (Львів) – "Українська історична наука сьогодні: здобутки і невирішені проблеми"; Михайло Бауер (Чернівці) – "Стан та перспективи розвитку історичної освіти в національній школі"; Юрій Макар (Чернівці) – "Наукові історичні дослідження в Чернівецькому університеті"; Василь Верига (Торонто, Канада) – "Визвольна боротьба українців у Другій світовій війні в бібліографії української діаспори"; Олександр Домбровський (Нью-Йорк, США) – "До питання схеми ранньої історії України"; Володимир Ричка (Київ) – "Українська медієвістика: сучасний стан та перспективи досліджень"; Леонід Зашкільняк (Львів) – "Україна і Польща в XX столітті: між конфронтацією й союзом"; Анджей Єсталь (Ряшів, Польща) – "Польсько-українські стосунки в контексті сучасних стереотипів"; Олег Дьомін (Одеса) – "Історія міжнародних відносин раннього нового часу в сучасній українській історіографії" та ін.

Водночас виступи тих учених, які в силу різних життєвих обставин і ситуацій не змогли безпосередньо взяти участь у роботі Конґресу, були озвучені перед учасниками на пленарному засіданні. Це доповіді: Аркадія Жуковського (Париж, Франція) – "Роль церкви в житті українського народу", Олександра Реєнта (Київ) – "Концептуальні проблеми розвитку сучасної історичної науки в Україні", Володимира Євтуха (Київ) – "Етнополітика України: перспективи для XXI століття", Стефана Козака (Варшава, Польща) – "Польсько-українське культурне порубіжжя в XIX столітті".

Впродовж трьох днів науковці виступали з доповідями про актуальні питання розвитку УІТ, історії, історіографії, джерелознавства, політики, грушевськознавства, оглоблинознавства, археології, етнології України. Роботу секції "Українське Історичне Товариство: від минулого до майбутнього" (керівники - професори Любомир Винар, Юрій Макар, Вадим Хмарський) розпочав вступним словом Любомир Винар. Він, зазначивши актуальність тематики секції, зупинився на основних віхах 35-літньої діяльності УІТ - спадкоємця кращих традицій української наукової історіографії XX-го століття, з радістю підкреслив, що від 1990 р. УІТ поширило свою діяльність в Україні, де діють його осередки або існують ініціативні групи. Отже, УІТ в ювілейному 2000 р. далі розгортає свою діяльність, енергійно включилося в науково-творчий процес відродження української національної історії в глобальному вимірі: на рідних землях і на Заході. А поєднання зусиль вчених з України та діаспори, поза будь-яким сумнівом, дасть можливість значно розширити і збагатити горизонти української науки.

Доктор історичних наук, професор Юрій Макар у доповіді "Поширення діяльності УІТ в Україні" звернув увагу на те, що серед українських вчених у діаспорі ще з середини 50-х років йшли розмови про необхідність об'єднатися й вести разом науково-пошукову роботу. Визнаним ініціатором об'єднавчого процесу став тоді ще молодий дослідник Любомир Винар. Він та його однодумці започаткували в 1963 р. видання наукового часопису "Український Історик", а наступного року утворили Ініціативну групу, котра підготувала "Комунікат" – програму майбутнього УІТ. Вчений детально висвітлив зародження осередків УІТ в Україні ще на початку 90-х років, показав особливо бурхливий розвиток процесу в 1999-2000 рр. Якщо ще до середини минулого року в Україні діяло 9 осередків УІТ, то тепер майже 20. При Президії Товариства вже два роки діє Світова Дорадча Рада у складі 16 вчених – по вісім з України та діаспори. Тепер ставиться питання про можливе створення Координаційної ради для налагодження тіснішої співпраці осередків в Україні. Друкований орган УІТ – "Український Історик" – Вища Атестаційна Комісія України визнала за такий, де можна публікувати результати дисертаційних досліджень, тобто ввела його своїм рішенням до переліку відповідних "ваківських" видань. У кінці доповіді Юрій Макар висловив сподівання, що проведення в Чернівцях Міжнародного Наукового Конґресу сприятиме розширенню й поглибленню українських наукових історичних досліджень.

У рамках цієї секції діяла також підсекція "Грушевськознавство" (керівники – Любомир Винар, Ігор Гирич, Галина Бурлака). Доповіді всіх учасників секції викликали інтерес і жваве обговорення, в ході якого були висловлені пропозиції про необхідність розробки планів публікації наукової спадщини видатного українського історика М.С.Грушевського та джерел грушевськознавства (епістолярної спадщини, щоденників, споминів, публіцистичних, літературних та інших праць вченого). Підготовку їх здійснює УІТ і наукові установи в Україні та за її межами.

Цікаво пройшли засідання секції "Актуальні проблеми сучасної української історичної науки". Тут вчені працювали у двох підсекціях. Перша підсекція розглядала "Питання української історії (з давніх часів до сьогодення)" (керівники професори Василь Ботушанський, Олександр Сич, Володимир Задорожний, Роберт Віталець). Підсекція працювала у досить чисельному складі. Тут заслухали 21 доповідь науковців Києва, Чернівців, Львова, Кам'янця-Подільського, Івано-Франківська, Ужгорода, а також зарубіжних гостей з Кракова, Пряшева (Польща), Вільнюса (Литва). Більшість доповідей відзначалася актуальністю, новизною, високим науковим рівнем. Про це свідчили й запитання присутніх. Зокрема, значний інтерес викликала доповідь чернівецького проф. Олександра Сича про хронологічні межі історії нового часу. Навколо неї зав'язалася цікава дискусія, вносилися пропозиції організувати з цих питань науковий семінар чи конференцію. Вчені секції пропонували розширювати наукові зв'язки, особливо публікації документів, прагнули до зближення поглядів в оцінці важливих подій і фактів української історії, а при розбіжності таких оцінок влаштовувати творчі дискусії.

На засіданнях підсекції "Актуальні питання історіографії та джерелознавства" (керівники проф. О.Добржанський та д.і.н. М.Литвин) порушувалися питання української історіографії, історії Буковини, досліджень воєнної історії України XX ст., тоталітарного минулого в сучасній українській історіографії, урбаністичних студій в українській історіографії кінця XIX-XX ст., регіональної історії південної України XVIII-XIX ст., переселенської акції українців із Закерзоння, історіософії та історіографії радянського екоциду в Україні. Велику увагу привернули доповіді, присвячені питанням методології та методики, роботи з джерелами в українській історіографії, теоретично-методологічні підходи до вивчення стану історичної науки в Україні кінця XIX – початку XX ст.

Плідною була робота секції "Друга світова війна і Україна" (керівники – професори Василь Верига, Влодзімєж Бонусяк, Петро Брицький). Тут заслухали 15 доповідей, в яких висвітлювалися маловідомі або раніше зовсім невідомі проблеми. Учасники секції активно обговорили доповіді і висловили ряд пропозицій. Зокрема, представники Одеського університету запропонували створити на базі історичного факультету ЧДУ Координаційний центр університетів України для проведення в майбутньому наукових конференцій і симпозіумів, встановити тісніші зв'язки з історичними факультетами інших вузів, надсилати збірники наукових статей істориків ЧДУ в бібліотеки університетів країни.

На засіданнях секції "2000-ліття Християнства і Україна" заслухано ряд доповідей, які виголосили І. Винокур, В. Балух та Б. Боднарюк, Б. Білецький та В. Карпо, А. Нямцу, Г. Купріянович, І. Галагіда, Л. Галуха, Л. Тимошенко, А. Василяускене, Н. Подаляк, В. Антофійчук та ін. Слушні зауваження, висловлені учасниками секції, були враховані при підведенні підсумків Конгресу.

Учасники секції "Політика і політична думка в Україні: історія і сьогодення" (керівники – Анатолій Круглашов, Богдан Ярош, Леонід Тупчієнко) зосередили увагу

на важливих питаннях політичних реалій України та інших країн в сучасний період, методології та методів дослідження різних аспектів політичного життя. Обговорення, дискусії та цілий ряд пропозицій показали, наскільки істориків хвилює сучасний стан політики України, потреба формування громадянського суспільства, його світогляду, орієнтованого на демократичні засади. Зокрема, вказувалося на необхідність залучення істориків, політологів, соціологів України до реального політичного життя, до тісніших контактів та консультацій з національно-демократичними партіями, до практичної реалізації актуальних ідеологем.

Цікавими результатами досліджень поділилися з учасниками Конгресу доповідачі секції "Українсько-польські стосунки в добу пізнього середньовіччя та нового часу" (керівники д.і.н. Анджей Андрусєвич, к.і.н. Олексій Сухий, д.і.н. Генріх Стронський, к.ф.н. Владислав Струтинський). Після обговорення і плідної дискусії науковці для подальшої співпраці ухвалили ряд пропозицій, зокрема: про потребу здійснювати переклади визначних праць з історії України та Польщі українською та польською мовами; запозичувати досвід польських колег у поширенні історичних знань серед громадськості; використовувати досвід польських істориків у виданні біографій видатних українських та польських діячів; сприяти написанню аналітичних праць з історії українсько-польських стосунків; видавати документи, що стосуються різних аспектів українсько-польських відносин.

На секції "Археологія, етнологія та допоміжні історичні дисципліни" тематику заслуханих і обговорених доповідей згрупували за наступною проблематикою: походження українців та їх давня історія (доповіді виголосили Ю.Болтрик, Г.Кожолянко, О.Трачук, А.Чабан, М.Сиволап), археологія України (доповіді виголосили Ю.Панченко, П.Пеняк, Ю.Мисько), матеріальна та духовна культура українців та інших народів терену України (доповіді зробили Н.Хамайло, С.Юсов, Н.Зінич). Під час роботи секції учасники висловили свої пропозиції та побажання, серед яких: звернутися до академічних профільних інститутів з пропозицією про необхідність розробки історико-етнографічної карти України, враховуючи історичний і сучасний стан певних регіонів, з включенням і наступним науковим дослідженням територій, які в даний час є поза межами України; провести спеціальну науково-практичну конференцію з проблем регіональної історії; з врахуванням нових підходів до вивчення і осмислення історичних джерел та знань організувати написання багатотомної історії міст і сіл України; активізувати науково-дослідницькі роботи за тематикою праісторичної і давньої історії етнічно-українських земель включно з теренами, які знаходяться в даний час за межами України.

Під час Конгресу Українського Історичного Товариства відбулося засідання круглого столу "Оглоблиніана". У 1999 р. світова наукова громадськість відзначила 100-ліття з дня народження Олександра Оглоблина видатного українського історика другої половини XX ст., професора, доктора наук. Олександр Петрович був першим головою, а згодом почесним головою Українського Історичного Товариства, одним з найближчих співробітників журналу "Український Історик", першим головою Історичної Секції УВАН у США, а згодом президентом і почесним президентом Академії, почесним членом НТШ, Інституту українознавства Гарвардського університету, почесним доктором УВУ й інших академічних установ. Олександр Обглоблин був одним з найближчих друзів та однодумців Любимира Винара і йому перед смертю заповів усю свою опубліковану і неопубліковану наукову спадщину. Вона складає за різними даними до 1200 праць – монографій і статей. На засіданні круглого столу ретельно обговорили плани видання історіографічної спадщини першого голови УІТ, професора Олександра Мезька-Оглоблина (США).

На останньому пленарному засіданні Конґресу відзначено активну, плідну роботу всіх секцій та підсекцій, підведено підсумки роботи і прийнято ряд важливих документів: "Резолюцію Міжнародного Наукового Конґресу "Українська історична наука на порозі XXI ст.", "Звернення до Президента України пана Леоніда Кучми", "Звернення до уряду Литовської Республіки".

Завершуючи роботу Конґресу, професор Юрій Макар підкреслив, що такого представницького наукового форуму істориків у Чернівецькому університеті ще не було. "За роки розвитку самостійної незалежної Української держави, - наголосив він, - докорінно змінилися завдання УІТ. Можна з радістю стверджувати, що наука більше не поділяється на вітчизняну і діаспорну, а переростає в єдину українську історичну науку, якою їй і належить бути". Професор Любомир Винар, позитивно оцінивши те, що відбулося в Чернівцях, зауважив, що "вперше зібралися історики в такому широкому складі. І це може стати передумовою розвитку української історичної науки в третьому тисячолітті".

Організатори, співорганізатори та всі учасники Конґресу висловили щиру подяку його спонсорам і жертводавцям: Братству колишніх вояків Дивізії "Галичина", Кредитовій спілці "Самопоміч" (Клівленд, США), ДКП Міський торговий комплекс – "Калинівський ринок" (Чернівці), Фонду Марії та Михайла Гоянів (Австралія), Родині Люби та Івана Грегорів (Едмонтон, Канада), Родині Каденюків (Чернівці), Чернівецькій обласній державній автоінспекції, МПП ВКФ "Гелікон" (Львів), Українській Координаційній Раді (США), доктору Марії Фішер-Слиш (Онтаріо, Канада), панові Тарасові Козбуру (Каліфорнія, США), панові Ростиславу Кузьмичу (Денвер, США), доктору Мороз-Шумській (Торонто, Канада) та ін.

Матеріали конґресу будуть опубліковані.

Бурдяк В.І.

ІНФОРМАЦІЯ
про наукову роботу кафедри у 1999 р.

Публікації

Монографії

1. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.
2. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.

Наукові статті

1. Білецький Б.Ф., Гірш Р.О. Культура України в XVI – першій половині XVII ст. // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 1999.– Вип. 6. – С.22-27.
2. Білецький Б.Ф., Карпо В.Л. Микола Іванович Міхновський (До 75-річчя з дня загибелі) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 96-107.
3. Білецький Б.Ф., Михайлина П.В. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с. (Рецензія) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 412-415.
4. Ботушанський В. Буковинська діаспора та її зв'язки з рідним краєм // Буковинський журнал. – 1999. – Ч. 1-2. – С.160-188..
5. Ботушанський В.М. Буковина у дипломатичній боротьбі за втягнення Румунії у війну на боці австро-німецького блоку (1914-1916 рр.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – 278-286.
6. Брицький П. Внесок сім'ї Сіцінських (Січинських) у культурну спадщину України // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Спецвипуск. – Тернопіль: Економічна думка, 1999. – С.33-37.
7. Брицький П., Сідак В. Петро Болбочан: Хто він? Активний організатор захисту української державності, чи зрадник українського народу? // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: Збірник наукових праць – Фастів: Поліфаст, 1999. – С. 210-222.
8. Брицький П., Юрійчук Є. Матвій Стахів – видатний дослідник історії української державності (1917-1920 рр.) // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Щорічник. – Тернопіль: Економічна думка, 1999. – С.15-18.
9. Брицький П.П., Юрійчук Є.П. Реалізація прав людини як запорука легітимності політичної влади в Україні // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 226-233.
10. Демочко В.К. Церковно-релігійне питання у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 74-81.

11. Демочко В.К., Коцур Г.Г. Православна церква на Запорізькій Січі // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. 6. – С. 27-33.
12. Добржанський О., Макар Ю. Співробітництво австрійських та українських учених Чернівецького університету у другій половині XIX – на початку XX ст. // Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX – початку XX століття. – Київ-Чернівці, 1999. – С. 275-282.
13. Добржанський О.В. Любомир Винар – головний редактор "Українського Історика" // Подвижник української історичної думки. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 51-58.
14. Добржанський О.В. Проблеми дослідження історії Хотинського повстання 1919 р. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 386-393.
15. Дутчак П. Співпраця українських емігрантів з жіноцтвом Галичини у сфері культури // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Спецвипуск. – Тернопіль: Економічна думка, 1999. – С. 94-100.
16. Зайцева З.І. Приват-доцентство як засіб інституціоналізації української науки на рубежі XIX-XX ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 81-96.
17. Коцур А.П. Вітчизняна історична наука про місце українських партій Наддніпрянщини в національному відродженні початку XX ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 353-368.
18. Коцур А.П. Державотворчі проблеми в українській політичній думці початку XX ст. // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. 6. – С. 37-45.
19. Коцур А.П. Національна ідея в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини початку XX ст. (історіографічний аспект) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. IX. – Тернопіль, 1999. – С. 198-204.
20. Коцур А.П. Слово про історика України // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 12-19.
21. Марусик Т.В. Любомир Винар і грушевськознавство // Подвижник української історичної думки. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 59-76.
22. Марусик Т.В. Основні напрямки суспільно-громадської діяльності інтелігенції України у другій половині 50-х років XX ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 201-208.
23. Мизак Н., Карпо В. Діяльність "Просвіти" на Тернопільщині у 1923-1939 рр. (на матеріалах Борщівського району) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. IX. – Тернопіль, 1999. – С.50-54.
24. Мизак Н.С., Карпо В.Л. Провокаційно-репресивні заходи НКВС супроти формувань ОУН-УПА на теренах південної Тернопільщини у 1944 р. // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. 6. – С. 130-137.
25. Федорук А.В. Військо Тараса Федоровича в повстанні 1630 р.: деякі аспекти організації та чисельності // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 65-74.
26. Яценюк Т.С. Добржанський О.В. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с. (Рецензія) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 408-411.

Участь у наукових конференціях

Всеукраїнська науково-практична конференція "Педагогічні ідеї С.Смаль-Стоцького в контексті розвитку національної освіти і виховання", 24-26 лютого, Чернівці:

1. Ботушанський В.М. Початок посольської (депутатської) діяльності С.Смаль-Стоцького в Буковинському крайовому сеймі (1892-1898 рр.) // Педагогічні ідеї С.Смаль-Стоцького в контексті розвитку національної освіти і виховання: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції – Чернівці: ЧДУ, 1999. – С. 22-26.
2. Ботушанський О.В. С.Смаль-Стоцький – визначний організатор кооперативного руху в буковинському селі (кінець XIX – початок XX ст.) // Педагогічні ідеї С.Смаль-Стоцького в контексті розвитку національної освіти і виховання: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції – Чернівці: ЧДУ, 1999. – С. 94-100.
3. Добржанськи О.В. Визначний політик Буковини – Степан Смаль-Стоцький // Педагогічні ідеї С.Смаль-Стоцького в контексті розвитку національної освіти і виховання: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції – Чернівці: ЧДУ, 1999. – С. 3-7.
4. Коцур А.П. Українська історіографія про життя і діяльність академіка Степана Смаль-Стоцького // Педагогічні ідеї С.Смаль-Стоцького в контексті розвитку національної освіти і виховання: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції – Чернівці: ЧДУ, 1999. – С. 56-59.

Міжнародна науково-практична конференція "Права і свободи людини та сучасний суспільний прогрес", 24-25 лютого 1999 р., Ужгород:

1. Брицький П.П., Юрійчук Є.П. Проблема реалізації прав людини, проголошених у Конституції України.

Наукові читання "Володимир Івасюк. Життя і творчість на тлі епох", березень, Чернівці:

1. Марусик Т.В. Володимир Івасюк в культурному процесі 70-х років.
2. Зайцева З.І. Постать Володимира Івасюка: проблема тяглості в українській культурі.

IV Міжнародний конгрес україністів, 26-29 серпня, Одеса:

1. Марусик Т.В. Володимир Івасюк в культурно-мистецькому житті України.
2. Добржанський О.В. Хотинське повстання: проблеми дослідження.
3. Зайцева З.І. Приват-доценство і проблеми українознавства в університетських курсах на межі XIX – XX століть.

Міжнародна наукова конференція "Трансформація та ідентичність – суспільні перемоги та етнічні норми на Буковині", 3-4 вересня, Чернівці:

1. Карпо В.Л. Європейський аспект зовнішньої політики України з 1991 до 1998 рр.

Міжнародна науково-практична конференція "350-річчя Збаразької битви", 17 вересня, Збараж:

1. Марусик Т.В. Культурницька діяльність Б.Хмельницького.

2. Яценюк Т.С., Добржанський О.В. Ідейні засади української національно-визвольної революції середини XVII ст.
3. Федорук А.В. До питання облоги Збаража військом Б.Хмельницького.

Всеукраїнська науково-практична конференція "Духовність та злагода в українському суспільстві на перехресті тисячоліть", 16-18 вересня, Київ:

1. Зайцева З.І. Проблема авторства в українській культурі рубежу XIX – XX століть // Духовність та злагода в українському суспільстві на перехресті тисячоліть: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К., 1999. – С. 22-27.

Українсько-польська Міжнародна наукова конференція "Поляки і українці під час Другої світової війни", 18-20 вересня, Жешув (Польща):

1. Ботушанський В.М. Питання українсько-польського кордону під час Другої світової війни.

Науково-практична конференція "Історичне значення літературної та громадсько-культурної діяльності Юрія Федьковича" 21 вересня, Чернівці:

1. Добржанський О.В. Ю.Федькович й український національний рух на Буковині.

Міжнародна наукова конференція "1939 рік в історичній долі України і українців", 23-24 вересня 1999 р., Львів.

1. Брицький П.П., Юрійчук Є. П. Питання західноукраїнських земель у радянсько-німецьких відносинах (вересень-жовтень 1939 року).

Всеукраїнська наукова конференція "Галичина у Другій світовій війні (1939-1945 рр.)", 14 жовтня 1999 р., Івано-Франківськ:

1. Брицький П.П., Юрійчук Є. П. Проблеми західноукраїнських земель у таємних додаткових протоколах та дипломатичній переписці СРСР і Німеччини у серпні-вересні 1939 р.

Міжнародна науково-практична конференція "Біблія і світова література", 19-22 жовтня, Чернівці:

1. Карпо В.Л. Подільське церковне історико-археологічне товариство – центр краєзнавчого руху на Поділлі (друга половина XIX – початок XX ст.).

Третя Міжнародна науково-практична конференція " Проблеми національного виховання в системі неперервної освіти", 17-19 листопада 1999 р.:

1. Коцур А.П., Коцур Г.Г. Українська державна ідея та її місце у формуванні національної свідомості у процесі викладання історіографії історії України // Проблеми національного виховання в системі неперервної освіти: Матеріали третьої Міжнародної науково-практичної конференції 17-19 листопада 1999 р. – Чернівці, 1999. – С. 54-57.
2. Марусик Т.В. Роль науково-педагогічної інтелігенції західних областей України у національному вихованні студентів (друга половина 40-х років – перша половина 50-х років XX ст.) // Проблеми національного виховання в системі неперервної освіти: Матеріали третьої Міжнародної науково-практичної конференції 17-19 листопада 1999 р. – Чернівці, 1999. – С. 124-128.

Крім того, доц. Коцур А.П. виступив з доповідями на конференціях у Черкасах (26-28 травня), Переяславі-Хмельницькому (6-7 червня), Москві (28-30 серпня), Києві (26 жовтня), Глухові (11-12 вересня); доц. Демочко В.К. – у Черкасах (26-28 травня).

Захист дисертацій

На засіданні спеціалізованої вченої ради з історії України та всесвітньої історії при Чернівецькому держуніверситеті 18 червня 1999 р. доцентом кафедри історії України ЧДУ Добржанським Олександром Володимировичем захищено докторську дисертацію "Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст." зі спеціальності "Історія України". (Науковий консультант проф. Ботушанський В.М.).

РЕЗЮМЕ

В научных статьях сборника, посвященного 10-летию образования кафедры истории Украины Черновицкого госуниверситета, освещаются различные аспекты украинской истории: занятия древних славян, заселение Карпат, национальный состав населения городов Украины в XVI-XVII вв., церковно-религиозная жизнь, казачество, развитие торговли, образования, вопросы украинской государственности, эмиграции, сечевого, национально-освободительного движения, в частности 1917-1920 гг., события между военного, военного и послевоенного периодов, проявления тоталитарной системы, перестроечные процессы и процессы государственного строительства в Украине в конце 80-х – 90-е годы XX в. Исследуется историческое прошлое Буковины, а также вопросы украинской историографии, источниковедения, вспомогательных исторических дисциплин. Публикуются также документы, рецензии, научная информация.

ZUSAMMFASSUNG

In diesem Sammelband der wissenschaftlichen Beiträge, der dem zehnten Jahrestag des Lehrstuhls der Geschichte der Ukraine an der Czernowitzer staatlichen Universität gewidmet ist. werden wichtige Probleme der ukrainischen Geschichte erörtert. Dieser Sammelband behandelt die Beschäftigung der alten Slawen, die Einsiedelung von Karpaten, den nationalen Bestand der Städtebevölkerung in 16-17. Jahrhunderten, das Kirchenleben, das Kossackentum, die Entwicklung des Handels und der Ausbildung, einige Probleme der ukrainischen Staatlichkeit, der Emmigration. der Setsch und des nationalen Befreiungskampfes (wie in den Jahren 1917-1920), Ereignisse der der Vorkrieges-, Krieges - und Nachkriegeszeit, einige Erscheinungen des totalitaren Systems, staatsumwandelnde und staatsbildende Prozesse in der Ukraine am Ende der 80er und 90er Jahre des 20.Jahrhunderts. Die historische Vergangenheit der Ukraine (sowie die ukrainische Historiographie, die Nachhilfedisziplinen, die Quellenkunde) werden da erforscht. Einige Dokumente. Begutachtungen, Informationen über die Geschichte des Lehrstuhls und der Fakultät werden in dieser Sammlung auch veröffentlicht.

SUMMARY

In this collection of the scientific articles (dedicated to the 10th Anniversary of the Chair of History of Ukraine at the Chernivtsy state University) some significant problems of the History of Ukraine have been discussed. The collection touches upon the business of old Slavonics, peopling of Carpathians, national structure of the cities between the 16th and 17th centuries, clerical life, cossacks period, development of trade and education, several problems of the Ukrainian statehood, emmigration, Sech and national liberation struggle (e.g. 1917-1920), events of interwar, war and post-war periods, some phenomena of totalitarian system, state reforming and state building processes in Ukraine at the end of 80ties and 90ties of the 20th century.The historical past of Ukraine and some materials in Ukrainian historiography, in auxiliary disciplines and sources study have been investigated here. Some documents, reviews, informations about the history of the chair and faculty have been published here.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Баженова Стефанія Едуардівна – науковий співробітник центру дослідження історії Поділля Інституту історії України при Кам'янець-Подільському державному педагогічному університеті.
Білецький Борис Федорович – к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету (далі – ЧНУ).
Боднарюк Богдан Михайлович – к.і.н., асистент кафедри етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ.
Ботушанський Василь Мефодійович – д.і.н., професор, завідуючий кафедрою історії України ЧНУ.
Ботушанський Олег Васильович – аспірант кафедри історії України ЧНУ.
Брицький Петро Павлович – д.і.н., професор кафедри історії України ЧНУ.
Бурдяк Віра Іванівна – к.і.н., доцент кафедри політології та соціології ЧНУ.
Васюта Ольга Анатоліївна – к. і. н., докторант Тернопільської академії народного господарства.
Возний Ігор Петрович – к.і.н., доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ.
Гаврилюк Олександр Никифорович – к.і.н., доцент кафедри вітчизняної історії Волинського державного університету.
Гаврилюк Світлана Віталіївна – докторант кафедри історії України Волинського державного університету.
Газін Володимир Володимирович – аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського педагогічного університету.
Гайсенюк Яків Семенович – краєзнавець, с.Рукшин Хотинського р-ну, Чернівецької обл.
Гарат Роман Михайлович – викладач Коломийського економіко-правового коледжу, здобувач кафедри історії України ЧНУ.
Герегова Світлана Володимирівна – ст. лаборант міжкафедральної лабораторії ЧНУ, здобувач Інституту історії України НАН України.
Гнатчук Оксана Степанівна – асистент кафедри суспільних та гуманітарних наук Буковинської державної медичної академії, здобувач кафедри історії України ЧНУ.
Городницька Людмила Василівна – методист юридичного відділу Чернівецького фінансово-юридичного коледжу, здобувач кафедри історії України ЧНУ.
Гриценко Іван Антонович – д.і.н., професор .
Гуйванюк Микола Романович – аспірант кафедри історії України ЧНУ.
Гюнтер Гуггенбергер – співробітник Клагенфуртського ун-ту (Австрія), стажист ЧНУ.
Дацків Ігор – асистент кафедри українознавства Тернопільської академії народного господарства.
Демочко Віктор Кузьмич – к.і.н., доцент кафедри історії України ЧНУ.
Добржанський Олександр Володимирович – д.і.н., професор кафедри історії України ЧНУ.
Дутчак Інна Григорівна – вчитель історії та правознавства Сторожинецької загальноосвітньої школи, здобувач кафедри історії України ЧНУ.
Дутчак Парасковія Василівна – к.і.н., асистент кафедри історії України ЧНУ.
Жалоба Ігор Володимирович – докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЧНУ.
Завальнюк Олександр Михайлович – к.і.н., доцент кафедри історії України, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.
Зайцева Зінаїда Іванівна – к.і.н., доцент кафедри історії України ЧНУ.
Заполовський Володимир Миколайович – здобувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЧНУ.
Ільків Оксана Миронівна – магістрант історичного факультету ЧНУ.
Карпо Василь Леонтійович – к.і.н., доцент кафедри історії України ЧНУ.
Качараба Степан Петрович – к.і.н., доцент, завідувач кафедри історичного краєзнавства Львівського державного університету ім. І. Франка.
Королько Андрій Зіновійович аспірант Прикарпатського університету ім.В.Стефаника.
Коцур Анатолій Петрович – к.і.н., доцент кафедри історії України ЧНУ.
Коцур Галина Георгіївна – аспірант кафедри історії України Національного педагогічного університету ім.М.П.Драгоманова.
Круглашов А.М. – к.і.н., доцент, завідуючий кафедрою політології та соціології ЧНУ.

Кушнір Микола Петрович – здобувач кафедри історії України ЧНУ.
Лашкевич Людмила Миколаївна – асистент Іллічівського навчально-наукового центру Одеського державного університету ім.І.Мечникова.
Литвин Серій Харитонович – докторант Севастопольського військово-морського інституту ім.П.С.Нахімова, полковник.
Луцький Ярослав Васильович – викладач Прикарпатського університету ім. В. Стефаника.
Мандрик Марія Вікторівна – магістрант історичного факультету ЧНУ.
Мандрик Ярослав Іванович – к.і.н., доцент Івано-Франківського державного технічного університету нафти і газу.
Маркова Світлана В. – здобувач кафедри історії України ЧНУ.
Марусик Тамара Володимирівна – докторант кафедри історії України ЧНУ.
Масан Олександр Миколайович – докторант кафедри етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ.
Мельников Дмитро Олександрович – к.і.н., доцент кафедри українознавства Вінницького державного технічного університету.
Михайлик Артур Олександрович – аспірант Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.
Михайлина Любомир Павлович – к.і.н., доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ.
Михайлина Павло Васильович – д.і.н., професор.
Моцок Віталій Іванович – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЧНУ.
Огуй Олександр Дмитрович – к.філол.н., доцент кафедри німецької мови та загального мовознавства ЧНУ.
Орлевич Ірина Василівна – аспірантка відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича
Осипян Олександр Леонідович – к.і.н., ст. викладач кафедри історії та культурології Краматорського економіко-гуманітарного ін-ту.
Павленко Микола Ілліч – д.і.н., професор Академії МВС України.
Пальчевський Руслан Степанович – к.і.н., асистент Рівненського державного гуманітарного університету.
Петров М.Б. – д.і.н., завідуючий кафедрою історії України Кам'янець-Подільського педагогічного державного університету
Пиріг Олександра Андріївна – к.і.н., доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського державного торговельно-економічного університету.
Піддубний Ігор Андрійович – к.і.н., доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ.
Рибак Іван Васильович – к. і. н., проф. кафедри історії країн Східної Європи та археології Кам'янець-Подільського педагогічного університету.
Сайнчук Корнелій Ілліч – кол. зав. відділом культури Чернівецької облдержадміністрації, нині художній керівник та головний диригент духового оркестру "Буковина", голова "Асоціації духовиків Буковини".
Сайко Михайло Миколайович – к.і.н., асистент Буковинського фінансово-економічного інституту.
Сідак Володимир Степанович – д. і. н., професор, ректор Академії Служби безпеки України.
Скорейко Ганна Михайлівна – к.і.н., асистент кафедри історії України ЧНУ.
Слепенюк Галина Олександрівна – викладач педагогічного училища ЧНУ.
Танащик Дмитро Дмитрович – редактор видавництва "Золоті литаври".
Фостій Іван Петрович – редактор "Книги пам'яті" Чернівецької області, здобувач кафедри історії України ЧДУ.
Хруслов Борис Григорович – к.і.н., співробітник Прикарпатської філії Національної академії внутрішніх справ України.
Чеховський Ігор Григорович – докторант Львівського державного університету ім. І. Франка.
Шологон Лілія Іванівна – аспірант кафедри історії України ЧНУ.
Яценюк Тадей Степанович – к.і.н., доцент кафедри історії України ЧНУ.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей

Том 4

Літературний редактор Ботушанський В.М.
Технічний редактор Данчук І.І.
Комп'ютерна верстка Томюк О. І.

Підписано до друку 20. 09. 2000. Формат 70x100/16. Друк офсетний.
Папір офсетний. Зам. № 64. Ум. Друк. арк. 40, 63. Тираж 300.

Видавництво "Золоті литаври", м.Чернівці, вул.Головна, 198-а
Друк МКП "Склавія-94", м.Чернівці, вул.Головна, 198-а